

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Sayı/Number 31

Kış/Winter 2026

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı İşleri Müdürü/Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Baş Editör/Editor in Chief
Prof. Dr. Mithat AYDIN

Editör/Editor
Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Mizanpaj Editörü/Layout Editor
Şule AVCIOĞLU

İletişim Adresi/Contact Adresse
Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover
Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt
(ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2011

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ DERGİSİ, TR DİZİN ULAKBİM tarafından
taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

Bu Dergi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı
ile lisanslanmıştır

Belgi (ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Dr. Erdal AYDOĞAN, Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü/TÜRKİYE
erdalaydogan@atauni.edu.tr

Dr. Zafer ÇAKMAK, Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi/TÜRKİYE
zcakmak@firat.edu.tr

Dr. Hayri ÇAPRAZ, Süleyman Demirel Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE
hayricapraz@sdu.edu.tr

Dr. Fabio L. GRASSI, Sapienza Università di Roma/ITALY
fabio.grassi@uniroma1.it

Dr. Ercan HAYTOĞLU, Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE
ehayt@pau.edu.tr

Dr. Christian Johannes HENRICH, Forschungszentrum Südosteuropa und Kaukasus/DEUTSCHLAND
johannes.henrich@fom-net.de

Dr. Süleyman İNAN, Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi/TÜRKİYE
sinan@pau.edu.tr

Dr. Tahir KODAL, Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi/TÜRKİYE
tkodal@pau.edu.tr

Dr. Ömer TURAN, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE
omert@metu.edu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ/ SECTION EDITORS

Dr. Durmuş AKALIN, Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE.
dakalin@pau.edu.tr

Dr. Bayram AKÇA, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE.
abayram@mu.edu.tr

Dr. Nejdett BİLGİ, Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE.
nejdet.bilgi@gmail.com

Dr. Liliana BOŞCAN, Bucharest University/ROMANIA.
liliana.boscan@gmail.com

Dr. İbrahim BOZKURT, Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE.
ibrboz@mersin.edu.tr

Dr. Okan CEYLAN, Ege Üniversitesi/TÜRKİYE.
okan.ceylan@ege.edu.tr

Dr. Yasemin DOĞANER, Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE.
ydoganer@hacettepe.edu.tr

Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE.
abdullahgundogdu@yahoo.com

Dr. Sezen KARABULUT, Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE.
skarabulut@pau.edu.tr

Dr. Umut KARABULUT, Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE.
ukarabulut@pau.edu.tr

Dr. Zafer TANGÜLÜ, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE.
zafertangulu@mu.edu.tr

Dr. Denis VOVCHENKO, Northeastern State University/USA.
vovchenk@nsuok.edu

DANIşMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Dr. Roza ABDİKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ün./KIRGIZİSTAN)
Dr. Erdal AÇIKSES (Munzur Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Ün./TÜRKİYE)
Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Gavriil PREDÄ (ROMANYA)
Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akd./BULGARİSTAN)
Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Grigoriy SHKUNDİN (Moskova Üni./RUSYA)
Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Zaza TSURTSUMIA (Tiflis Tamar Mepe Ün./GÜRCİSTAN)
Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Seher AKÇA.....	1
Atatürk Döneminde Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları: Muğla Örneği (1929-1938)	
Özlem BAYKAL.....	27
Millî Mücadele Döneminde Cephe Gerisinde Kadın Emegi: Fotoğraf Üzerinden Askerî Üretimin Görsel Okuması	
Şengül BÜYÜKBOYACI.....	49
Tevhid-i Tedrisat Sonrası Yabancı ve Azınlık Okullarında Müfredat Değişimi ve Devlet Denetimi	
Esra OĞUZHAN.....	75
Şapka Devrimi'nde Yerel Basının Rolü: Kastamonu Açığı Söz Gazetesi	
Mustafa KIRIŞMAN.....	93
Türk İnkılabını Dış Dünyaya Tanıtma Çabası Olarak Fransızca Ankara Gazetesi	
Özlem SEYHAN.....	119
Köy Enstitülerinin Muhalifleri: Kimler, Neden Köy Enstitülerine Karşı Çıktılar?	
Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA.....	141
Diplomasiden Harbe: 1930'lu Yıllarda Uluslararası Münasebetler ve Türkiye	
Handan HAYKIR.....	167
Tek Parti Döneminde Ankara Vilayeti: Teftiş Raporlarına Göre Sosyal, Siyasal, İktisadi ve Kültürel Yapı (1939–1945)	
Mehmet Korkud AYDIN.....	195
Yerel Basının Gözüyle 1939-1945 Yılları Arasında Malatya'da Eğitim-Öğretim ve Okullaşma	
Cevdet TEKE.....	223
Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1933-1937) ve Türkiye'nin Bu Sürece Yaklaşımı	
Nagihan EREN.....	245
Milliyetçi Düşüncenin Türkçü Kitleler Üzerinde Sürdürülebilir Etkisine Dair Bir İnceleme: Orkun Dergisi Örneği	
Muhsin Ertürk BUDAK.....	275
Demokrat Parti Döneminde Türk Dış Politikasında Denge Arayışı: Balkan Paketi ve Stocia Planı Örneği	

Banu BERBER BABALIK.....	299
Amerikan Basını Işığında Türkiye'nin Dış Politika Gelişmelerinin Değerlendirilmesi (1950-1956)	
Çağrı PIŞKIN.....	327
Demokrat Parti İktidarının Son Emniyet Umûm Müdürü: Mehmet Cemal Gökten	
Abdullah DOĞTEKİN.....	355
Osmanlı-Türk Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşında İzmir ve Çevresinde Osmanlı Devleti'ne Karşı Gerçekleştirilen Casusluk Faaliyetleri	
Ercan KOSTAK.....	385
Geçmişten Günümüze Türk Ordusunda Askerî Helikopterlerin Kullanımı: Tarihi Perspektiften Bir Değerlendirme	
Macide BAŞLAMIŞLI.....	413
Quest For Status In The Cold War: The Transformation Of Shah-Era Iran-U.S. Relations reflected in U.S. Diplomatic Documents (1969-1979)	
Kamuran ŞİMŞEK.....	445
Osmanlı Dönemi Denizli'de Madencilik Faaliyetleri	

Kitap Tanıtımı/Book Review

Yasemin IŞIK.....	461
"Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör" Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme	

ATATÜRK DÖNEMİNDE CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI: MUĞLA ÖRNEĞİ (1929-1938)

REPUBLIC DAY CELEBRATIONS IN THE ATATÜRK PERIOD: A CASE STUDY OF MUĞLA (1929–1938)

Seher AKÇA*

Geliş Tarihi/Received:05.06.2025

Kabul Tarihi/Accepted:10.11.2025

AKÇA, Seher, (2026), "Atatürk Döneminde Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları: Muğla Örneği (1929-1938)", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/1, ss. 1-26, (DOI:10.33431/belgi.1715245)

Öz

Resmi bayramlar, halk kitlelerinin ortak değerler etrafında birlikteliğini sağlayan ve aidiyet duygusunu güçlendiren özel günler olarak siyasal ve toplumsal yaşamda büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk kez II. Meşrutiyetin ilan tarihi olan 10 Temmuz (23 Temmuz) milli bayram olarak kutlanmıştır. Böylece meşruti sistemin meşruiyeti, milli bayramla pekiştirilmiştir. 20. Yüzyıl Türk siyasi hayatında en önemli dönüm noktası, hiç şüphesiz monarşiden meşrutiyete, meşrutiyetten cumhuriyete geçiş süreci olmuştur. İmparatorluğun çöküş döneminin tarihsel koşullarından doğan Türk Devrimi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet olarak temelleri atılmış; toplumsal hayatın her alanındaki köklü değişiklikler bu temellere dayandırılmıştır. Milli Mücadele yılları gelişmeleri, Türk Devrimi'nin kurtuluş aşamasını teşkil ederken; bu dönemde I. TBMM, aldığı kararlar ve faaliyetleri ile yeni devletin kurulmasında önemli rol oynamıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin, yeni devletin adı ve yönetim şekli olarak ilânı, ülke genelinde büyük bir coşku ile karşılanmış; 1925 yılından itibaren de Cumhuriyet Bayramı kutlamaları milli bayram olarak resmiyet kazanmıştır. Bu kutlamalar, ulus iradesine dayanan yeni devlet ve yönetim tarzının ülkede yerleşmesi ve Cumhuriyet yurttaşlığı bilincinin pekiştirilmesi açısından önemli misyon üstlenmiştir. Bu makalede, ülkemizde Cumhuriyet Bayramı kutlamaları, Atatürk Dönemi'ni kapsayacak şekilde ve Muğla yerelinde yansımaları boyutuyla ele alınmıştır. Çalışma kapsamında Muğla'da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına ilişkin yapılan hazırlıklar, kutlama programları, tören ve etkinliklere ilişkin ayrıntılı bilgiler, nitel araştırma yöntemi olan doküman analiziyle değerlendirilmiştir. Muğla yerel basını, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinde (BCA) yer alan resmi belgeler, Muğla tarihine ilişkin tetkik eserler, çalışmanın temel kaynaklarını teşkil etmiştir. Bu makale, resmi bayram kutlamalarının, Cumhuriyet rejiminin meşruiyeti ve toplumsal yaşamda kökleşmesi yanında; merkezi yönetim-yerel yönetim-halk bütünleşmesine katkıları ve dönem Muğla'sının yerel dinamikleri açısından literatüre katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Muğla, Atatürk, Cumhuriyet, Bayram.*

* Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, seherakca@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4987-8087>).

Abstract

The public celebrations are of great importance in political and social life as special days that ensure the unity of the masses of people around common values and strengthen the sense of belonging. For the first time in the Ottoman Empire, 10 July (23 July), the date of the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, was celebrated as a national celebration. Thus, the legitimacy of the constitutional system was reinforced with a national celebration. In 20th-century Turkish political life, the most important turning point was undoubtedly the transition from monarchy to constitutionalism and from constitutionalism to republic. With the Turkish Revolution, which emerged out of the historical conditions of the decline of the Empire, the foundations of the Republic of Türkiye as a nation-state were laid, and radical changes in all areas of social life were based on these foundations. While the developments of the National Struggle years constituted the liberation phase of the Turkish Revolution, the First Grand National Assembly of Türkiye played an important role in the establishment of the new state with its decisions and activities. On 29 October 1923, the proclamation of the Republic as the name and form of government of the new state was greeted with great enthusiasm throughout the country, and from 1925 onwards, the celebrations of the Republic became official as a national celebration. These celebrations have undertaken an important mission in terms of establishing the new state and administration style based on the will of the nation in the country and reinforcing the consciousness of Republican citizenship. In this article, Republic Day celebrations in our country are discussed in a way to cover the Atatürk Period and its reflections in Muğla. Within the scope of the study, detailed information on the preparations, celebration programmes, ceremonies and activities related to the Republic Day celebrations in Muğla was evaluated by document analysis, which is a qualitative research method. The local press of Muğla, official documents in the Republican Archive of the Presidency of the Republic, and analytical works on the history of Muğla constituted the main sources of the study. This article will contribute to the literature in terms of the contributions of the official public celebrations to the central government-local government-public integration and the local dynamics of Muğla in the period, as well as the legitimacy of the Republican regime and its rooting in social life.

Keywords: *Muğla, Atatürk, Republic, Celebration.*

GİRİŞ

Kutlama ve anma etkinlikleri, toplumların tarihinde önemli yere sahiptir. Toplumlar, tarihsel gelişimlerinde özel anlam yükledikleri ve önem verdikleri olayları, belirli zaman dilimlerinde kutlamak suretiyle, geçmişe ait değerleri yaşatmakta ve gelecek kuşaklara aktarım sağlamaktadır. Her toplumun yetiştiği tarihsel ve toplumsal çevreden beslenen bu değerler, kültürel mirasın en önemli parçasını teşkil etmekle birlikte; zamanla resmi nitelik kazanmış ve resmi törenlerle kutlanmıştır.

Ulusal yapıda meydana gelen değişimler ve ulus devlet anlayışının yaygınlaşması, özel günlerin resmi nitelik kazanmasında önemli rol oynamıştır. 1789 Fransız Devrimi ve milliyetçilik akımının etkisiyle ortaya çıkan yeni siyasal sistemlerde, “ulus” olgusu önem kazanırken; bayrak, marş, milli günler ve törenler, bu olguyu pekiştiren başlıca sembolleri teşkil etmiştir. Yeni kurulan ulus devletlerde siyasal sistemlerin ve iktidarların meşruluğu açısından önem kazanan bu milli günler, ulusal değerlerin korunmasında ve aktarımında önemli işlev üstlenmek suretiyle de milli birlikteliğin pekiştirici unsuru olmuştur.

Ülkemizde de milli bayramlar gerçek niteliğini ulus devlet esasına dayalı Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulmasıyla kazanmıştır. Cumhuriyet rejimi, II. Meşrutiyet Dönemi’nin siyasi ve kültürel birikiminden beslenmiş; Milli Mücadele ile fiiliyata konulmuş; 29 Ekim 1923 tarihinde resmîyet kazanmıştır.

Cumhuriyet’in resmen devlet şekli olarak ilanı, ilk yıllardan itibaren ülke genelinde coşkulu kutlamalarla karşılanmış; bu kutlamalar, 1925 yılından itibaren resmîyet kazanmıştır. Cumhuriyet değerlerinin Türk Milleti ile bütünleştirilmesi, Cumhuriyet idealinin pekiştirilmesi ve milli birlikteliğin korunması açısından siyasal ve toplumsal yaşamda önemli yere sahip olan bayram kutlamaları, ülkemizde milli bayram olgusunun gelişimi ve etkileri açısından önemli bir alan teşkil etmektedir.

Bu konu üzerinde yapılan en geniş kapsamlı çalışma, Bengül Salman Bolat tarafından kaleme alınan Milli Bayram Olgusu ve Türkiye’de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları isimli kitaptır. Bu kitapta erken Cumhuriyet döneminden başlayarak 1960 yılına kadar ülkemizde yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları, döneminin iç-dış dinamikleri çerçevesinde ve geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. Bunun yanında, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını belli dönemler ve yerel düzeyde ele alan çok sayıda kitap ve makale de bulunmakla birlikte; Muğla yerelinde bu konu ile ilgili bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir.

Bu makalenin amacı, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının Muğla yerelindeki yansımalarını, yerel dinamikler boyutuyla ortaya koymaktır. Çalışma dönem olarak, Atatürk Dönemi ile sınırlandırılmıştır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarına ve köklü dönüşümlere tanıklık eden bu süreçte, Cumhuriyet bayramları da ayrı bir önem taşımıştır.

Makalede, Muğla’da Cumhuriyet Bayramı kutlama ve hazırlıkları ile ilgili olarak yerel-ulusal basından, resmi yayınlardan ve arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Dönem içerisinde Muğla’da yayınlanan “Muğla’da Halk” gazetesi, kutlamalarla ilgili önemli veriler sunmuştur. Bununla birlikte gazetenin günlük çıkmaması ve bazı sayılarına ulaşılamaması, çalışmanın sınırlılıklarını teşkil etmiştir. Yerel ve ulusal kütüphanelerde yapılan taramalarda, bu gazetenin 1932 ve Cumhuriyetin 10. Yıldönümü olan 1933 yılı sayılarına ulaşılamamıştır. Bu yıllar için ulusal basından yararlanmak suretiyle Muğla’da bayram kutlamalarına ilişkin veriler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu makalede, ülkemizde Cumhuriyet ideali ve milli birliktelik açısından Cumhuriyet bayramlarının önemi, Muğla yereline yansımaları boyutuyla değerlendirilmiştir. Çalışmanın, Atatürk Dönemi'nde merkezi-yerel yönetim ilişkilerinin ve Muğla siyasal-toplumsal yaşamında yerel dinamiklerin tespiti suretiyle literatüre katkı sağlaması hedeflenmiştir.

A. CUMHURİYET'İN İLANININ RESMİ BAYRAM OLARAK KABULÜ

Türkiye'de milli bayram anlayışının ilk örneklerini, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kutlanan Hürriyet, Çocuk ve İdman Bayramları teşkil etmiştir. Bu bayramların, erken Cumhuriyet Dönemi'nde kutlanan bayramlar olması, ulusal değerlerin aktarımı açısından özel günlerin önemini ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet ve "resmi bayram" olgusu açısından, 29 Ekim tarihinin milli bayram kabul edilme sürecine bakıldığında ise buna ilişkin ilk yasal düzenlemenin 1925 yılında yapıldığı görülmektedir. Cumhuriyetin resmen ilan tarihi olan 29 Ekim gününün, milli bayram kabulü hakkında kanun, 19 Nisan 1341 (1925) tarihli Meclis toplantısında yapılan görüşmeler sonrasında kabul edilmiş¹; 23 Nisan 1341 (1925) tarihli ve 96 sayılı Resmi Gazete 'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Buna göre Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim gününün, ülke içinde ve dışında devlet adına yapılacak milli bayram törenleri ile kutlanması, tören programının Bakanlar Kurulunca yürütülmesi yasallık kazanmıştır.²

Atatürk Dönemi'nde Cumhuriyet Bayramı ve resmi bayramlara ilişkin bir başka yasal düzenleme de, 27 Mayıs 1935 tarihli ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun olmuştur. Mecliste kanunla ilgili yapılan görüşmeler sonucunda, resmi bayram ve genel tatil günlerinin yasal çerçevesi yeniden belirlenmiştir.³ Buna göre 29 Ekim, milli bayram günü; 30 Ağustos, 1 Ocak, 23 Nisan, 1 Mayıs, Şeker Bayramı (3 gün), Kurban Bayramı (4 gün) genel tatil günleri olarak kabul edilmiştir. Kanunun 29 Ekim milli bayramına ilişkin birinci maddesinde, bayramın 28 Ekim öğleden sonra başlayıp, 29-30 Ekim günlerinde devam etmesi, Türkiye içinde ve dışında devlet töreninin yalnız bu gün vesilesiyle yapılması hususları yer almıştır. Kanunun 3. Maddesi ile de Türkiye'de milli bayram günlerini belirleyen önceki kanunlar kaldırılmıştır.⁴ Böylece bu kanun, 29 Ekim tarihini milli bayram kabul eden 19 Nisan 1925 tarihli Kanunun yerini almış; ülkedeki diğer resmi-genel tatil günlerinin çerçevesini çizmiştir.

Cumhuriyet Bayramı kutlamaları, 1925 yılından itibaren resmîyet kazanmakla birlikte; Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılı ve ilk yıldönümü olan 1924 yılı, başta Ankara ve İstanbul gibi büyük merkezler olmak üzere ülkede resmi kişi ve kurumlarla halkın katıldığı törenlerle kutlanmıştır. 29 Ekim tarihinin 101 pare top atışı ve özel bir programla kutlanması için bir kararname yayınlandığı görülmektedir.⁵ Aynı yıl ülkenin dört bir yanında coşkuyla yapılan kutlamalar ve top atışları, Cumhuriyet kutlamalarının da ilk örneklerini temsil etmiştir.

Muğla'da da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına ilişkin en eski belge, 1340 (1924) tarihli ve üzerine "*Cumhuriyetin sene-i devriyyesi merasiminden*" kaydı düşülen bir fotoğraf olarak tespit edilmiştir.⁶

¹ 628 Sayılı Kanun görüşmeleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 19.4.1341, C:18, Devre: II, s.164-167.

² *Resmî Ceride*, 23 Nisan 1341, Sayı:96, Sene:3, s.129.

³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 27.V.1935, C:3, Devre: V, s.302-304.

⁴ *Resmî Gazete*, 1 Haziran 1935, Sayı:3017, s.5262.

⁵ Hasan Akbayrak, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Milli Bayramlar", *Tarih ve Toplum*, C:8, Sa:43, Temmuz 1987, s.36-37.

⁶ Fotoğraf, Yılmaz Bozkurt Arşivi'nden alınmıştır.

Yılmaz Bozkurt Arşivi

B. MUĞLA'DA CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI (1929-1933)

Atatürk Dönemi'nde Muğla'da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına bakıldığında, her yıl 29 Ekim öncesinde kutlama hazırlıklarının büyük bir titizlikle yürütüldüğü ve bayram programının, gündüz-gece programı şeklinde yerel basın yoluyla kamuoyuna duyurulduğu görülmektedir. Bayramın yaklaştığı günlerde şehirdeki resmi daire ve özel kurumlar, evler, çarşılar bayraklar, çam dalları ve zakkum yapraklarıyla süslenmiş⁷; Hükümet, Belediye, Türk Ocağı, Sanatlar Mektebi önünde taklar kurulmuştur. Hükümet ve Belediye önündeki takların ortasına Gazi Mustafa Kemal'in büyük boy resimleri asılmış ve etrafı rengârenk ışıklarla aydınlatılmıştır.⁸

Muğla'da 1929 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına ilişkin programın gündüz kısmında, başkent Ankara ve diğer şehirlerde olduğu gibi, resmîkâbul ve resmîgeçit törenleri, gece kısmında ise fener alayları ve balolar dikkat çekmektedir.

Cumhuriyet	
Bayramında yapılacak merasim programı	
1-Cumhuriyet bayramına müsadif 29/10/1929 Salı günü saat 9.30 de Vilâyet makamında merasime başlanacak ve zirde muharrem zevatın tebrikâtı kabul olunacaktır.	RESMÎ GEÇİT: A — Nizamiye kıtaatı. B — Jandarma " C — Mektepler D — Esnaf cemiyetleri.
A — Dağlıvası kumandan ve bilumum erkânı askeriye ve zabıtlar, Şube reisile Jandarma bey'eti.	4 — Yapılacak merasimin tam bir intizam altında cereyanını temine vilâyet jandarma kumandanile polis merkez memuru memur edilmiştir.
B — Memurini adliye.	İşbu ilân davetiye mekamindeadır.
C — Defterdar ve memurini maliye ve tapu müdürü.	Cumhuriyet bayramına mahsus gece programıdır
D — Memurini dahiliye: Mektupçu ve maiyeti Polis merkez memuru, muhasebe-i hususiye müdürü, Nüfus müdürü.	1— Gece saat 16,30 da hükümet meydanında içtîma ve fener alayı tertibedilecektir.
E—Encümeni vilâyet âzaları.	Fener alayı
F—maarif müdürü ve bilumum muallimler .	A—mektepler .
G—Nafia bağ mühendisi ve memurini fenniye .	B—Dağ alayından bir müfreze .
H—Ziraat , orman, Baytar müdürleri ve maaden memuru .	C—Jandarma alayından bir müfreze .
K—Sıhhat ve ictimai	D—Esnaf cemiyetleri .
	E — Ahali.
	2 — Hareket:

Muğla'da Halk Gazetesi 29 Teşrin Evvel 1929, s.3.

⁷ 1929 yılında Milas ilçesinde yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için, "Bütün çarşı dükkânlar, evler, mebanî-i resmiye sevimli bayraklarımızla defne ve mersin dallarile süslenmiş; kasabamız pek güzel bir hal almıştı" ifadelerine yer verilmiştir. "Cumhuriyet Bayramının Milas'ta suret-i tesdi-i Cumhuriyet bayramı Milas'ta emsalsiz surette tes'it edilmiştir.", *Muğla'da Halk*, 3 İkinci Teşrin 1929, s.2.

⁸ "Şehrimizde Cumhuriyet Bayramı emsalsiz oldu", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.1-2.

Kutlamalar için yapılacak törenin, 29/10/ 929 Salı günü saat 9.30'da Valilik makamında resmî kabul ile başlayacağı kamuoyuna duyurulmuştur. Valilikte yapılacak resmî kabul törenine katılım sağlayacak kurum ve temsilcileri de protokol sırasına göre şu şekilde belirlenmiştir: ⁹

- Askeri erkân ve subaylar
- Adliye memurları
- Defterdar ve maliye memurları
- Dâhiliye memurları, mektupçu ve nüfus müdürü
- Vilayet encümeni üyeleri
- Maarif müdürü ve öğretmenler
- Nafia mühendis ve teknisyenleri
- Ziraat, orman, baytar müdürleri
- Sağlık ve sosyal yardım müdürü, sağlık memurları
- Posta ve telgraf müdürü ve maiyeti
- Evkaf müdürü ve maiyeti
- Ziraat Bankası, tütün ve inhisar müdürleri
- Meclis-i umumi üyeleri, Belediye başkan ve heyeti, Cumhuriyet Halk Fırkası, Ticaret Odası, Hilal-i Ahmer, Türk Ocağı, Himaye-i Etfal, Tayyare Cemiyeti, Muallimler Birliği, basın mensupları

1929 yılında şehirde yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamasının resmî kabul töreni, dönemin yerel basınında şu şekilde yer almıştır.

“Saat dokuza doğru hükümet civarlarında gittikçe artan bir kalabalık görülmüyordu. Piyade ve topçudan mürekkep askeri kıtalar sert ve keskin adımlarla sokakları sarsarak gelerek hükümet meydanında mevkilerini işgal ediyorlardı. Kahraman askerlerimizin, mekteplerin muntazam ve temiz yürüyüşleri, esnaf ve otomobil cemiyetlerinin tam bir intizam dâhilinde geldikleri görüldü. Bu kıtaat ve cemiyetlerin etrafını kesif bir halk kütlesi sarmıştı. Jandarma dairesinin bahçesini siyah çarşafli hanımlar doldurmuştu. Saat 9'da meydandan taştan halk devair önündeki bahçeleri, kıraathane önlerini de işgal etmişlerdi. Merasime saat 9.30'da başlandı. Evvela Dağlıvası kumandanı erkânı ve zabitanı vilayet makamında Vali Salih Cemal beyefendiyi tebrik ettiler. Vali beyefendi frak giymişlerdi. Dağlıvası kumandan, erkân ve zabitanı, devair rüessası, memureyni, jandarma zabitanı bunlardan sonra C.H. fırkası resmî ve hususi müessisat memurini takip etmiş ve tebrikatta bulunan zevata şekerler tevzi edilmiştir.”¹⁰

⁹ “Cumhuriyet Bayramında Yapılacak Merasim Programı”, *Muğla'da Halk*, 28 Teşrinievvel 1929, s.3.

¹⁰ “Şehrimizde Cumhuriyet Bayramı emsalsiz oldu”, *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.1.

Şehir genelinde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına ilişkin haberler, erken Cumhuriyet Döneminde Muğla'da siyasal ve toplumsal yaşamda yerel dinamiklerin tespit edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu yerel dinamikler içerisinde, yerel yöneticiler ve şehirde aktif olarak faaliyet gösteren kurumlar ön plana çıkmaktadır. Nitekim bu kurumlar, yerel basında yayınlanan bayram kutlama programlarında açıkça yer almıştır. 1930'lu yılların başına kadar kutlamalarda CHF, Valilik, Belediye gibi kurumlar yanında, Muğla Türk Ocağı'nın aktif rol üstlendiği tespit edilmiştir. 1932 yılında Türk Ocakları kapatılıp Halkevleri açılmasıyla da, Muğla Halkevi ve şubeleri tören programlarında ön planda yer almıştır.

1929 yılı resmî kabul töreninde dikkat çeken bir başka husus da yukarıda verilen haberde yer aldığı gibi dönemin Muğla Valisi Salih Cemal Bey'in¹¹ tören için frak giymiş olmasıdır.¹²

Muğla'da 1929 yılı tören programına göre resmî kabul töreninin ikinci kısmında, Hükümet Konağı bahçesinde toplanan halka hitaben Valilik makamı nezdinde yapılacak Cumhuriyetin kazanımları ve önemine ilişkin konuşmalar yer almıştır. Vali Bey'in konuşmasını, Cumhuriyet Halk Fırkası ve Belediye adına İskender Bey, Türk Ocağı Başkanı ve Muğla'da Halk gazetesi başyazarı Cavit Bey¹³, Muallimler Birliği adına Ortaokul öğretmenlerinden Tahsin Alp Beyin nutukları izlemiş; bu nutukların sonunda meydana "yaşasın Cumhuriyet", "yaşasın Büyük Gazi" sesleri yankılanmıştır.¹⁴

Atatürk Dönemi'nde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının en görkemli kısmını, resmîgeçit törenleri teşkil etmiştir. Bu dönemde resmîgeçitler, ülkenin askeri, eğitim, tarım, sanayi ve her alandaki kalkınma ve gelişmesinin sergilenmesi suretiyle kamuoyunu etkilemek açısından önemli bir vasıta olmuştur.¹⁵ Bağımsızlık mücadelesinin zaferle taçlandırılması ve Cumhuriyetin kurulmasında önemli yere sahip olan Türk ordusunun askerleri, resmîgeçit törenlerine de öncülük etmiştir. Muğla'da 1929 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında, Nizamiye kıtaları, dağ livası müfrezesi, jandarma, okullar, esnaf cemiyetleri resmîgeçit törenlerine katılmış; törenlerin belli bir düzende yapılması için il jandarma kumandanı ve polis memurları görevlendirilmiştir.¹⁶ Bu dönemde yapılan resmîgeçitlerin muntazam olduğu ve otomobillerin de kornalarıyla askeri-mülki erkânı selamladıkları görülmektedir.¹⁷

¹¹ 1928-1932 yıllarında görev yapan Salih Cemal Bey döneminde, Muğla'da Cumhuriyet'in ilk imar faaliyetleri yürütülmüştür. 1928 Kasım ayında Yeni Türk Alfabesinin kabulünden sonra ülke genelinde açılan Millet Mekteplerinin Muğla'da açılması için Vali Salih Cemal Bey başkanlığında bir idare heyeti oluşturulmuş ve 1 Kasım 1929 da ilk Millet Mektebi Muğla'da açılmıştır. Feray Koca, "Cumhuriyet Muğla'sı ve Kent Mekânı", *Muğla'da Geçmişin İzleri*, Yıl:1, Sa:2, Aralık 2015, s.8.

¹² Cumhuriyet Bayramı 1926 yılı kutlamalarından kısa bir süre önce kıyafetle ilgili bir talimatname hazırlanmıştır. Buna göre, törene katılacak kişilerin özel kıyafet giymeleri, sivil memurların frak-siyah yelek, rugan ayakkabı, silindir şapka, beyaz eldiven giymesi, tribünlere şapka ve palto ile gidilmesi, resmîgeçit sırasında şapkaların çıkartılıp elde tutulması hususlarına yer verilmiştir. Bengül Salman Bolat, *Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları*, ATAM, Ankara, 2012, s.71-72.

¹³ Cavit Aker, (1889-1960), Milli Mücadelede Kuvayı Milliye teşkilatında yer almış; Cumhuriyet Dönemi'nde Muğla'da gazetecilik, Türk Ocağı, Halkevi Başkanlığı, CHP il teşkilatında aktif görevler üstlenmiştir. Ünal Türkeş, *Cumhuriyeti Kucaklayan Muğla*, Devrim Gazete ve Matbaası, Muğla 2019, s.306.

¹⁴ "Şehrimizde Cumhuriyet Bayramı emsalsiz oldu", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.1-2. Gazetenin bu köşesinde şehrin yerel temsilcilerinin nutuklarına geniş olarak yer verilmiştir.

¹⁵ Bengül Salman Bolat, *a.g.e.*, s.73.

¹⁶ "Cumhuriyet Bayramında Yapılacak Merasim Programı", *Muğla'da Halk*, 28 Teşrinievvel 1929, s.3.

¹⁷ "Şehrimizde Cumhuriyet Bayramı emsalsiz oldu", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.2.

Muğla'da bayram kutlamalarına damga vuran resmigeçit törenleri için sonraki yıllarda daha ayrıntılı program yapılmış; her rütbeden şehit aileleri ve gazilere özel olarak *"Kahramanlar Tribünü"* hazırlanmış; milli kıyafetleriyle ve bazıları atlı olarak köylü-şehirli halk kitleleri, milli cemiyetler (Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal, Tayyare, İktisat ve Tasarruf) törenlerde yerini almıştır.¹⁸

Muğla yerelinde 1929 yılı Cumhuriyet Bayramı gece programı ise fener alayı ve Cumhuriyet Balosu şeklinde tertip edilmiştir. Asker, jandarma, okullar, esnaf cemiyetleri ve halkın katılımıyla düzenlenen, Hükümet meydanında toplanan ve ellerinde meşaleler taşıyan fener alayı güzergâhı, parkın etrafındaki hükümet caddesini takiben, Türk Ocağı binası, Kız Mektebi önü, Musalla önündeki polis karakolu, yeni hamam, çarşı, Halk Fırkası önü, son olarak da hükümet önü olarak belirlenmiştir. Yine basın kanalıyla, güzergâh üzerindeki bütün hükümet ve resmi dairelerin bayraklarla donatılması ve gece aydınlatılması hususu kamuoyuna duyurulmuştur.¹⁹ Hükümet meydanında Belediye tarafından getirtilen davul, zurna eşliğinde eğlenceler yapılmış; çeşitli yerlerden yükselen havai fişekler eğlenceye renk katmıştır.²⁰

Muğla'da aynı yıl Cumhuriyet Bayramı kutlama etkinlikleri kapsamında, Cumhuriyet Balosunun yapılması, Cumhuriyet coşkusunun başkentten ve büyük şehirlerden taşraya ve küçük yerleşimlere kadar ülke geneline yayıldığına göstergesi olmuştur. Balo için, Belediye salonunun ayrıldığı, salonun temizlik, badana, aydınlatma işlerinin günler öncesinden yapıldığı dönem basınından izlenmektedir. Özellikle Vali Bey başkanlığındaki tertip heyeti ve Belediye Başkanı Hüseyin Avni Bey'in²¹ hazırlıkların yürütülmesinde aktif oldukları, belediye binası büyük salonunda kapıların ve pencerelerin renkli ışıklarla donatıldığı, duvarlara Gazi ve Başbakanın resimlerinin asıldığı, duvarların kıymetli halılarla ve rengârenk kâğıtlarla süslediği görülmektedir.²² Yine kadınların gösterişli kıyafetlerle baloya hazırlandıkları, İzmir'den bir orkestranın gelmesinin beklendiği haberleri dikkat çekmektedir.²³

Cumhuriyetin ilk yıllarında bayram kutlaması için baloların düzenlenmesinde Türk Ocaklarının önemli yere sahip olduğu görülmektedir. Muğla'da da Cumhuriyet Bayramı kutlama etkinliklerinde, resmigeçit ve törenler yanında, balolarda da Muğla Türk Ocağı ve temsilcilerinin etkili oldukları dönemin yerel basınından tespit edilmiştir. 29 Ekim 1929 tarihli Muğla'da Halk gazetesinin ilk sayfasında, şehirde yapılacak Cumhuriyet Balosu, *"bu akşam Türk Ocağı tarafından belediye salonunda balo verilecek ve baloya saat 21'de başlanacaktır"* yazısıyla duyurulmuştur.²⁴

¹⁸ "29 Teşrinievvel Cumhuriyet bayramı resmi programıdır", *Muğla'da Halk*, 29 İ. Teşrin 1934, s.6.

¹⁹ "Cumhuriyet Bayramına Mahsus Gece Programıdır", *Muğla'da Halk*, 28 Teşrinievvel 1929, s.3.

²⁰ M. Cavit, "Şehrimizde Cumhuriyet Bayramı Emsalsiz oldu: Gece", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.2. *"Belediye önünde adeta fişekten bir ayın vardı. Fişekçi Hamdi Çavuşun imal ettiği fişekler belediye önünü nura boğmuştu"* ifadesine yer verilmiştir.

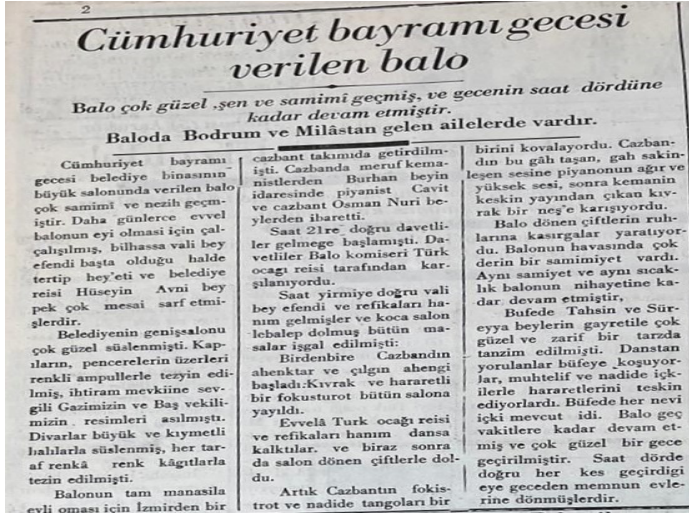
²¹ Muğla Topaloğlu ailesinden olan Hüseyin Avni Bey, ilk ve orta eğitimini Muğla'da, lise eğitimini İzmir'de tamamlamıştır. İstanbul Haydarpaşa Tıp Fakültesini bitirdikten sonra, Muğla'da belediye doktoru, başhekimlik, sağlık müdürü, THK kurucu başkanlığı görevlerinde bulunduktan sonra, Eylül 1928'de Muğla Belediye Başkanlığına seçilmiş; Şubat 1931'de de Muğla Milletvekili olmuştur. Oğlu, Muğla milletvekilliği ve Demokrat Parti Muğla şubesi kurucularından olan Turgut Topaloğlu'dur. Ünal Türkeş, *Cumhuriyeti Kucaklayan Muğla*, Devrim Gazete ve Matbaası, Muğla 2019, s.448.

²² "Cumhuriyet Bayramı gecesi verilen balo", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.2.

²³ "Şehir Haberleri: Balo Hazırlıkları", *Muğla'da Halk*, 28 Teşrinievvel 1929, s.3.

²⁴ *Muğla'da Halk*, 29 Teşrinievvel 1929, s.1.

1929 yılında Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle Belediye binasının büyük salonunda düzenlenen baloya katılan davetliler arasında Bodrum ve Milas'tan gelen aileler de yer almış; davetliler Türk Ocağı başkanı Cavit Bey tarafından karşılanmıştır.²⁵ Vali bey ve eşlerinin de katılımıyla birlikte, İzmir'den gelen orkestra eşliğinde eğlence başlamıştır. Önce Türk Ocağı Başkanı ve eşinin açılış yaptığı dansa diğer çiftler de katılmış; balo gecenin geç saatlerine kadar devam etmiştir.²⁶

Muğla'da Halk Gazetesi 1 İkinci Teşrin 1929, s. 2.

Görüldüğü gibi Muğla Türk Ocağı, Cumhuriyet bayram kutlamalarında aktif rol oynamıştır. Nitekim Türk Ocağı Başkanı Cavit Bey tarafından Muğla Valisi Salih Cemal Bey'e çekilen bir telgrafta, "*Cumhuriyet bayramı gecesi ocağımız tarafından verilen balonun fevkalade mükemmel olması için maddi ve manevi müzakeratlarını esirgemeyen muhterem valimiz Salih Cemal bey efendiye balo ve tertip heyetine ocağımız namına teşekkürü bir vecibe bilirim*" ifadelerine yer verilmiştir.²⁷

Dönemin yerel basınında, Muğla'da Cumhuriyet Bayram kutlamalarına ilişkin verilen haberler arasında, yerel yöneticilerin Cumhurbaşkanlık ve Başbakanlık makamlarına çektiği tebrik telgrafları da yer almıştır. "*Muğla Valisi Salih Cemal*" adıyla Valilikten, "*Muğla C.H.F. mutemedi ve Belediye Başkanı Hüseyin Avni Bey*" adıyla Halk Fırkası ve Belediye Başkanlığından çekilen bu telgraflar kanalıyla, bayram münasebetiyle Muğla halkının tebrik, minnet ve şükranları Ankara'ya iletilmiştir.²⁸ Yine Muğla Türk Ocağı Başkanı M. Cavit Bey tarafından, Ankara'da "*Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine*", "*Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine*", "*Ankara Türk Ocağı Merkez Heyetine*" hitaben telgraflar çekilmiş; samimi

²⁵ "Cumhuriyet Bayramı gecesi verilen balo", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.2. Burada, "*davetliler Balo Komiseri Türk Ocağı reisi tarafından karşılanıyordu*" ifadesine yer verilmiştir. Gazetenin bu sayfasında gazete tarihi, 1 Teşrin Evvel 1929 olarak verilmiş, burada basım hatası yapıldığı tespit edilmiştir.

²⁶ "Cumhuriyet Bayramı gecesi verilen balo", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.2.

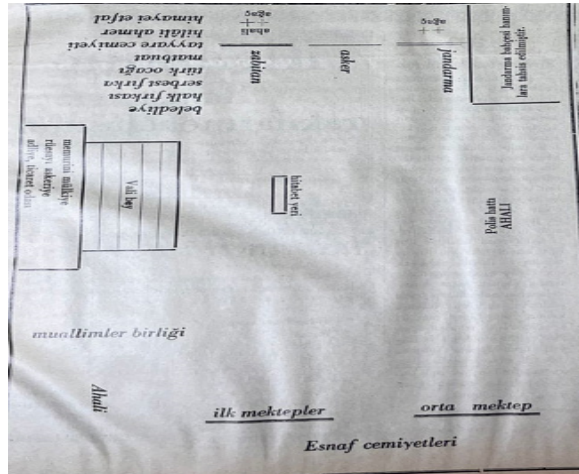
²⁷ "Cumhuriyet Bayramı gecesi verilen balo", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.2. Cavit Bey, Cumhuriyet bayramı gecesi verilen baloda gerekli malzemeyi sağlayan Muğla Bonmarşesi (Mağaza) sahibi Ahmet Sabri ve Hakkı beylere de Türk Ocağı adına teşekkürlerini iletmiştir. *Muğla'da Halk*, 3 İkinci Teşrin 1929, s.2.

²⁸ "Muhtelif makamat tarafından Ali makamata çekilen tebrik telgrafları", *Muğla'da Halk*, 1 İkinci Teşrin 1929, s.2.

ifadelerle bayram tebrikleri yapılmıştır. ²⁹ Muğla Muallimler Birliği Başkanı Fevzi Bey tarafından Ankara'ya çekilen tebrik telgraflarında da, Muğla irfan ordusu olarak tebrik ve şükranlar sunulmuş; Cumhuriyete sahip çıkma sorumluluğu vurgulanmıştır. Yine bu dönemde Ankara yöneticileri tarafından yerel yönetimlerin tebrik telgraflarına verilen ve teşekkür-tebrik temennileri içeren cevaplar, dönemin yerel basınında yer almıştır.³⁰

Muğla'da 1930 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları da aynı coşkuyla devam etmiş; hazırlıklar günler öncesinden başlamıştır. Valilik'te yapılan toplantıda kutlama tertip heyeti oluşturulmuş, bu heyet tarafından bayram programı hazırlanmış ve bayram için resmi görev alacak, nutuk verecek kişilerin isimleri önceden tespit edilmiştir.³¹ Şehirdeki bayram hazırlıkları kapsamında Belediye ve Hükümet binaları önüne taklar kurulmuş; okullar, resmi binalar, çarşılar bayrak, mersin ve çam dallarıyla süslenmiş; elektrik ışıklarıyla donatılmıştır.³²

1930 yılı 29 Ekim Bayram programı, Valilik'te yapılacak resmî kabul ve tebrik, Belediye önünde merasim ve resmî geçit, gece fener alayı olarak düzenlenmiştir. 1929 yılına göre daha ayrıntılı olduğu tespit edilen bu programda, resmî tören ve geçitte herkesin bulunacağı yerler için hazırlanmış olan bir krokiye de yer verilmiştir.

Muğla'da Halk 29 Teşrini Evvel 1930, s.3

1930 yılı bayram programında, 1929 yılından farklı olarak Halk Fırkası yanında Serbest Cumhuriyet Fırkasının da temsil edildiği, resmi törende fırka mensubu bir kişinin de nutuk verecek kişiler arasında bulunduğu tespit edilmiştir.³³ Yine programa göre saat

²⁹ Muğla Türk Ocağı Başkanı Cavit Bey tarafından Ankara Türk Ocağı Merkez Heyetine çekilen telgrafta, “*Uçsuz bir sevinçle kutluladığımız ve idrak ettiğimiz büyük bayramı saygılarımızı sunarak arz ederiz kardeşler*” ifadelerine yer verilmiştir. “Çekilen Tebrik Telgrafları”, *Muğla’da Halk*, 3 İkinci Teşrin 1929, s.2.

³⁰ "Tebrik Telgraflarına Cevaplar", *Muğla'da Halk*, 3 İkinci Teşrin 1929, s.2.

³¹ "Cumhuriyet Bayramı Hazırlığı", *Muğla'da Halk*, 28 Teşrinievvel 1930, s.3.

³² "Cumhuriyet Bayramı Hazırlıkları", *Muğla'da Halk*, 29 Teşrinievvel 1930, s.2.

³³ Erken Cumhuriyet döneminde Muğla'da Serbest Cumhuriyet Fırkası şubesi, 22 Ekim 1930 tarihinde İzmir'den gelen ve Dr. Ethem, Asaf, Müstak Lütfi Beylerden oluşan bir heyet tarafından kurulmuştur. Balıoğlu Han'da faaliyete başlayan fırka, 1930 yılı belediye seçiminde Fehmi (Savran) Bey'i, Serbest Fırka adayı olarak göstermişse de seçimi kazanamamış ve kısa bir süre sonra ülke genelinde olduğu gibi Muğla şubesi de kapatılmıştır. Serbest Fırka kapatılmasından sonra fırkada yer alan bazı isimler, Muğla muhalefetine inşaatı sembolü olmuştur. Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, ATAM, Ankara, 2002, s. 99-100; *Tarih İçinde Muğla*, Derleyen: İlhan Tekeli, Muğla Belediyesi Yayınları, 2. Baskı, 2006, s.157.

9 da başlayacak resmî kabul ve tebrikte katılım sağlayacak olanların saatlerinin ayrı olarak belirlenmesi, bu kişilerin resmî elbise giymeleri, resmî törende de İstiklal Marşı okunurken bütün sivillerin şapkalarını çıkararak saygı duruşunda bulunması hususları dikkat çekmektedir.³⁴ Burada, Şapka Kanunu kabul edilmesinden sonra, bayram kutlama törenlerinde sivil memurların şapka giymeleri, resmî geçit sırasında şapkaların çıkarılması hususunun, Muğla yerelindeki kutlama programlarında da yer aldığı dikkat çekmektedir.

Muğla'da Cumhuriyetin 9. yıldönümüne denk gelen 1932 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları da, saat 10.00 itibarıyla valilik makamında tebrik töreni ile başlamış; Belediye ve esnaf cemiyetleri adına Cavit Bey tarafından, Muallimler Birliği ve okullar adına da yetkili kişilerce nutuklar verilmiştir. Muğla'da her kesimden halkın geniş katılımıyla gerçekleşen kutlamalara, askerler, okullar ve esnaf cemiyetlerinin geçit töreni ve sonrasında yapılan fener alayı damga vurmuştur.³⁵

1932 yılı bayram kutlamalarından kısa bir süre önce, Muğla'da yeni bir ilkokulun açılışının yapıldığı haberleri basına yansımıştır. "Üçüncü Okul"³⁶ adıyla açılan bu okul inşaatına, Vali Salih Cemal Bey zamanında başlanmış; açılışı, yeni Vali Ömer Cevat Bey³⁷ tarafından yapılmıştır. Okul binasının Vali konağı karşısında, şehir sineması yakınında olup, beş sınıflı süslü bir bina olduğu, okulun açılış töreninde başöğretmen tarafından bir nutuk verildiği ve sonrasında misafirler huzurunda ilk dersin yapıldığı bildirilmiştir.³⁸ Cumhuriyet Dönemi'nde ülke genelinde olduğu gibi Muğla'da da, kültür işlerine önem verilmiş; Cumhuriyet yıldönümlerinde veya yıldönümlerine yaklaşan zaman dilimlerinde yapılan açılışlarla, eğitim kurumları, Cumhuriyet'in somut kazanımları arasında önemli bir yere sahip olmuştur.

Vakit, 22 Teşrinievvel 1332 Cumartesi, s.6

³⁴ "Cumhuriyet Bayramı Programı", *Muğla'da Halk*, 29 Teşrinievvel 1930, s.3.

³⁵ "Muğla'da Cumhuriyet Bayramı hararetle kutlandı.", *Vakit*, 30 Teşrin-i Evel 1932, s.7

³⁶ Muğla'da Üçüncü Okul adıyla açılan bu okul, Muğla Merkez İlçe Atatürk İlkokulu'dur. 11 Mayıs 1931'de temeli atılan okul binası, 1932 yılında tamamlanmış; 1948-1949 öğretim yılında Atatürk İlkokulu adını almıştır. Bayram Akça, *a.g.e.*, s.118. *Tarih İçinde Muğla*, s.162.

³⁷ Ömer Cevat (Ökmen), 1932-1936 yıllarında Muğla Valiliği görevinde bulunmuştur.

³⁸ "Memleket Haberleri: Muğla'da yapılan mektep", *Vakit*, 22 Teşrinievvel 1932, s.6. 1931-1932 yıllarında Muğla No.3 Fenaket, Selimiye, Bayır, İbécik, Faralya, Mumcular, Bozalan, Bodrum No:1 Okulları açılmıştır. *Cumhuriyet'in 15. Yılında Muğla*, Marifet Basımevi, İzmir, 1938, s.99.

1930'lu yılların resmi bayram kutlamalarında, Cumhuriyetin 10. yıldönümü olan 1933 yılı özel bir yere sahip olmuştur. 1933 yılı Ekim ayında başta Başkent Ankara olmak üzere ülke genelinde yapılacak kutlamalar için 11 Haziran 1933 tarihli "*Cumhuriyet'in İlanının Onuncu Yıldönümünü Kutlulama Kanunu*"³⁹ çıkarılmış; Cumhuriyet Bayramı'nın kutlanma esasları belirlenmiştir.

26 Haziran 1933'te Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 12 maddelik bu kanunda, kutlamaların üç gün sürmesi, ülke genelinde komisyon, komite ve heyetler kanalıyla yürütülmesi, kutlamalarda Cumhuriyetin başarı ve kazanımlarının vurgulanması, kutlama süresince haberleşme, posta, ulaşım kolaylıklarının sağlanması, Cumhuriyetin ilk 10 yılı hatırasına madalya basılıp isteyenlere satılması ve gelirinin eğitim amaçlı ayrılması hususlarına yer verilmiştir.⁴⁰

Cumhuriyetin 1933 yılı kutlamaları için Muğla ve ilçelerinde hazırlıklar günler öncesinden başlamış; Muğla Valisi Ömer Cevat Bey başkanlığında kurulan komisyon ve bu komisyon kolları tarafından çalışmalar yürütülmüştür. Şehrin belli yerlerine taklar kurulması, bu takların vecizelerle süslenmesi ve aydınlatılması çalışmaları⁴¹ yanında bütün köy ve kasabalarda her taraf bayraklarla, yeşilliklerle donatılmış; hatta dönem kayıtlarına yansıdığı üzere şehirde kırmızı bez kalmadığı için başka bezler üzerine kırmızı boyama yapılmak suretiyle ihtiyaç teminine çalışılmıştır.⁴²

Yılmaz Bozkurt Arşivi

Atatürk İlkokulu Bahçesinde Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü Kutlamaları

Muğla'da Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamaları hazırlıklarına, Muğla halkına 10. yıl Cumhuriyet ve İstiklal Marşlarını öğretmek için yapılan provalar damga vurmuştur. Muğla Halkevi ve Muğla öğretmenlerinin öncülük ettiği bu çalışmaların başarıyla yürütüldüğü ve halkın büyük ilgisiyle karşılandığı ulusal basına yansımıştır.⁴³ Cumhuriyetin 10. Yılı

³⁹ Cumhuriyet İlanının Onuncu Yıl Dönümünü Kutlulama Kanunu teklifi, Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey ve 4 arkadaşı tarafından Meclis'e sunulmuş ve 11.06.1933 tarihli Meclis oturumunda kabul edilmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:4, İctima:2, 69. Birleşim, C.16, 11.VI.1933, s.185-186.

⁴⁰ *Resmi Gazete*, 26.VI.1933, Sayı:2437, s.985.

⁴¹ "Muğla'ya ait haberler", *Vakit*, 14 Birinci Teşrin 1933, s.9; "Muğla hazırlanıyor", *Vakit*, 20 Birinci Teşrin 1933, s.8.

⁴² "Muğla'da", *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Birinci Teşrin 1933, s.2.

⁴³ "Muğla Halkevinde", *Vakit*, 10 Birinci Teşrin 1933, s.6. ; "Vilayetlerde Bayram Hazırlıkları: Muğla'da 10. Yıl Marşı", *Hakimiyet-i Milliye*, 14. Birinci Teşrin 1933, s.4; Muğla'da", *Hakimiyet-i Milliye*, 24 Birinci Teşrin 1933, s.2.

kutlamaları kapsamında diğer şehirlerde de okullar ve halkevleri teşkilatları öncülüğünde 10. Yıl Marşı'nın öğretilmesi için çalışmalar yapılmış; birçok halkevi şubesi tarafından bu amaçla şehirdeki okulların musiki öğretmenlerine kurslar açılmıştır.⁴⁴ Bazı şehirlerde de 10. Yıl ve İstiklal Marşları yanında, şehir marşları yapılması çalışmalarının yürütüldüğü görülmektedir. Aydın Halkevi Bاندosu Muallimi Mehmet Necati Bey tarafından yazılan ve Aydın Halkevi Bاندosu tarafından bestelenen bir marşın, Cumhuriyetin 10. Yıl dönümünde seslendirilmesi dikkat çekmektedir.⁴⁵ Yine 1933 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları kapsamında, Ankara ve İstanbul Radyosu programında Muğla Zeybeğine de yer verilmiştir.⁴⁶

1932 yılından itibaren Muğla yerelinde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında, Muğla Halkevi ve şubeleri aktif rol üstlenmiştir. Muğla'da ilk Halkevi, 23.2.1933'te, o dönemde Şehir Kulübü olarak kullanılan binada faaliyete başlamıştır.⁴⁷ Muğla'da mevcut halkevi binasının ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle, aynı yıl içerisinde vilayet bütçesinden ayrılan parayla yeni bir bina yapılması kararlaştırılmış; bu binanın temel atma töreni de Cumhuriyet Bayramı'nın ilk günü yapılmıştır. Vali Ömer Cevat Bey, fırka vilâyet ve kaza idare heyetleri temsilcileri, belediye başkan ve erkânı, birçok kurum yetkilileri, gençler, sporcular ve kalabalık bir halk kitlesinin katıldığı törende, önce Halkevi Başkanı tarafından nutuk verilmiştir. Nutuk sonrasında şehrin yerel temsilcilerinin çamurla temel atmasıyla tören sona ermiştir.⁴⁸ Muğla Halkevi, Nisan 1936 yılından itibaren dönemin Muğla Valisi Recai Güreli tarafından yaptırılan ve günümüzde Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi olarak faaliyet gösteren binada çalışmalarını sürdürmüştür.⁴⁹

Yılmaz Bozkurt Arşivi

⁴⁴ Erdem Çanak, "Adana'da Cumhuriyet'in Onuncu Yılı Kutlamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sa:86, Temmuz 2013, s.11-12.

⁴⁵ Günver Güneş-Mehmet Emin Elmacı, *Tek Parti Döneminde Aydın'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları*, Zeus Kitabevi, İzmir, 2013, s.100-101.

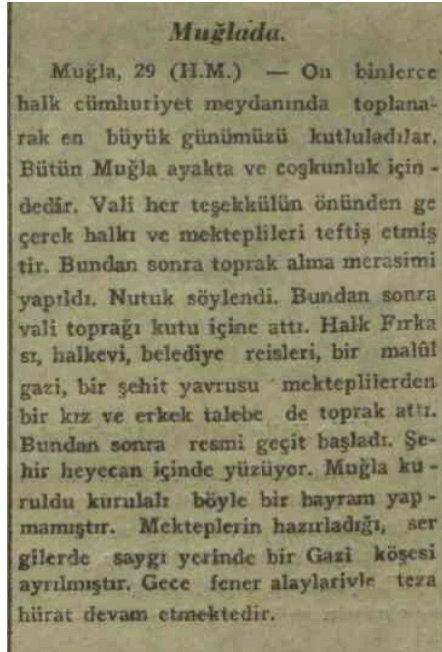
⁴⁶ "Bayramda Ankara Radyosunun Programı", *Cumhuriyet*, 28 Teşrinievvel 1933, s.4; "Bayram Günlerinde Radyo", *Hakimiyet-i Milliye*, 28 Birinci Teşrin 1933, s.5.

⁴⁷ Melek Çolak, *Muğla'da Eğitim (1923-1950)*, Muğla, 2001, s.102.

⁴⁸ "Memleket haberleri: Muğla'da yeni bir Halkevi binası yapılıyor", *Vakit*, 12 İkinci Teşrin 1933, s.6.

⁴⁹ Melek Çolak, *a.g.e.*, s.102.

Muğla'da 1933 yılı Cumhuriyet Bayramı törenleri, Cumhuriyet Meydanı'nda coşkulu kutlamalarla yapılmıştır.⁵⁰ Bu kutlamalara damga vuran bir etkinlik de *"toprak alma merasimi"*⁵¹ olmuştur. Vali Bey'in meydanda bulunan halk ve temsilcileri selamlamasından sonra toprak alma törenine geçilmiştir. Sırasıyla Vali, halk fırkası, halkevi, belediye teşkilatlarının başkanları, gazi ve şehit yakınları, kız ve erkek öğrencilerin aldıkları bir avuç toprağı kutu içine bırakmaları şeklinde yapılan bu merasim sonrasında resmigeçit başlamıştır. Okulların bayram dolayısıyla sergi hazırladığı ve bu sergilerde Gazi köşesinin ayrıldığı, gece fener alayları ile kutlamaların devam ettiği görülmektedir. Şehrin 1933 yılı bayram kutlamalarındaki heyecanı, dönem basınına, *"Muğla kuruldu kurulalı böyle bir bayram yapmamıştır"* sözleriyle yansımıştır.⁵²

Hakimiyet-i Milliye, 31 Birinci Teşrin Salı 1933, s.3.

29 Ekim Cumhuriyet'in 10. yıldönümü, başta büyük şehirler olmak üzere tüm ülke genelinde valilik, belediye kurumları başta olmak üzere halk fırkası, halkevi şubeleri öncülüğünde coşkuyla kutlanmıştır. Kutlama etkinliklerinin merkezi, okullar ve halkevleri teşkilatı olmuştur. Maarif Vekâletinin direktifleri doğrultusunda birçok okulda inkılap, milli mücadele, milli kahramanlar konusunda konferanslar verilmiş; yapılacak mûsamere ve sergilerin esasları tespit edilmiştir.⁵³

⁵⁰ Cumhuriyetin Onuncu yıl dönümü kutlamaları kapsamında ülke genelindeki uygulamalardan birisi de, bayram kutlamalarının yapılacağı yerin "Cumhuriyet Meydanı" olarak adlandırılmış olmasıdır. Birçok şehirde kutlama yapılan meydan için bu adlandırmanın yapıldığı görülmektedir. Erdem Çanak, a.g.m, s.15.

⁵¹ Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamaları için vilayet ve kazalara gönderilen yazılarda, Cumhuriyetin kutlanacağı meydanlardan bir avuç toprak alınarak Ankara'ya gönderilmesi istenmiştir. Bu uygulama Cumhuriyet ve Atatürk'e duyulan bağlılığın sembolü olmuş, Ankara'daki törenlerde görevli olan Enver Behnan Şapolyo tarafından *"hiçbir millette görülmemiş bir buluş"* olarak ifade edilmiştir. Bengül Salman Bolat, a.g.e., 152-153.

⁵² "Memleket Haberleri: Muğla'da", *Vakit*, 1 İkinci Teşrin 1933, s.6; "Üç gündür Türkiye'de Her Meydan Bir Kalp Gibi Cumhuriyet Aşkıyla Çarpıyor: Muğla'da", *Hakimiyet-i Milliye*, 31 Birinci Teşrin 1933, s.3.

⁵³ Erdem Çanak, a.g.m, s.9.

Yine kutlamalar kapsamında bazı şehirlerde 10. yıldönümü hatırası olarak broşür, anı pulu, madalyalar basılması, bunların satılması suretiyle elde edilecek gelirin Maarif Vekâletine ayrılması kararlaştırılmıştır.⁵⁴ Cumhuriyetin 10. yıldönümü kutlamalarına, Ziraat Bankası, Darphanede bastırıldığı madalyalarla damga vurmuştur. Bir yüzünde Gazi portresi taşıyan ve iki tarafı beyaz hatlı kırmızı şeritle göğse asılan madalyalara büyük talebin olduğu, Darphanenin bu talepleri karşılayamadığı için şikâyetlerin arttığı ve madalya basma çalışmalarına hız verildiği haberleri dönem basınına yansımıştır.⁵⁵

C. MUĞLA'DA CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI (1934-1938)

Muğla'da 1934 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına bakıldığında, Cumhuriyetin 11. yılına erişme coşkusu, yerel basında "*Mutlu Türk Budunu! En ulu bayramın kutlu olsun*" başlığıyla verilmiştir.⁵⁶ Yine Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamalarından itibaren bayram kutlama yıldönümlerinde, ülke genelindeki çeşitli bina ve bayındırlık faaliyetlerinin açılma ve temel atma merasimlerine yer verilmesi, ülkedeki Cumhuriyet kazanımlarının somut göstergesi olması açısından önem taşımaktadır. Muğla yerelinde de 1934 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları kapsamında, yeni bina ve köprülerin temel atma-açılış törenleri yapılmış; şehirdeki Cumhuriyet kazanımları, "*11 bir senenin bilançosu vilayetimiz tarihinde eşî görülmemiş bir yükselmenin en kudretli şahididir. Cumhuriyet devrinde vilayetin gördüğü yükselme, memuriyet hiçbir çağda görülmemiştir*"⁵⁷ sözleriyle ortaya konulmuştur.

Muğla Vilayet özel bütçesinin 1913'ten 1934 yılına kadar olan tahsilatı, bu tahsilatla şehir yerelinde yapılan sarfiyat miktarları ve yapılan bayındırlık-imar faaliyetleri dönemin yerel basınında geniş yer almıştır. Buna göre Cumhuriyetin ilanına kadar olan 10 yılda (1913-1923) 416.072 olan tahsilatın 311.837 lirası sarf edilmiş; Cumhuriyetin ilanından 1934 yılına kadar olan sürede de 5.289.018 liralık tahsilatın 5.282.002 lirası sarf edilmiştir. Bu 11 yıllık süredeki toplam 5.282.002 liralık sarfiyatın önemli bir kısmının (2 212 928) eğitim işlerine; kalan kısmın 1 501 339 lirasının imar ve bayındırlık işlerine, diğer kısmının da özel muhasebe, sağlık, ziraat-baytarlık ve diğer kalemler için ayrıldığı görülmektedir.⁵⁸

1934 yılı Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle Muğla'da Dalaman Köprüsü'nün temel atma, Merkezde Bulvar Köprüsü ve Cumhuriyet Abidesi'nin açılış törenleri yapılmıştır. Konuya ilişkin gazete haberinde, 60 bin lirayı aşan maliyetle Nafia Vekâletince yaptırılacak Dalaman Köprüsü'nün, üç gözlü ve 102 metre uzunluğunda olup, Arnavutluk Tiran ve Kudüs'teki köprülerden sonra 3. sırada geldiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, Muğla köyleri için de köy odası, köy meydanı, numune evi, içme suyu tesislerinin de Köy Kanunu'na göre uygun biçimde temel atma ve açılış merasimleri, bayram programı kapsamında yer almıştır.⁵⁹

Muğla'da 1934 yılı bayram kutlamalarına, Cumhuriyet Abidesi'nin açılış merasimi damga vurmuştur. Cumhuriyet Bayramı Kutlama Komisyonu tarafından hazırlanan

⁵⁴ Günver Güneş-Mehmet Emin Elmacı, *a.g.e.*, s.94.

⁵⁵ "Ziraat Bankasının bastırıldığı madalyalar, *Milliyet*, 22 Teşrinievvel 1933, s.5.

⁵⁶ *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1934, s.1.

⁵⁷ "Cumhuriyet Devri Vilayetimizde Neler Yaptı?", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1934, s.2.

⁵⁸ "Cumhuriyet Devri Vilayetimizde Neler Yaptı?", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1934, s.2. İlgili gazete yazısında, Muğla yerelinde 1934 yılına kadar Muhasebe-i Hususiye, Nafia, Maarif, Ziraat ve Baytarlık, Sıhhat işleri tarafından yürütülen çalışmalar ve yapılanlar, Cumhuriyetin somut kazanımları olarak ayrıntılı biçimde verilmiştir. *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1934, s.2, 6. Muğla vilayet hususi bütçesinin 1923-1937 yılı sonuna kadar 15 yıllık icraatına ilişkin ayrıntılı veriler için bkz. *Cumhuriyet'in 15. Yılında Muğla*, s.62-65.

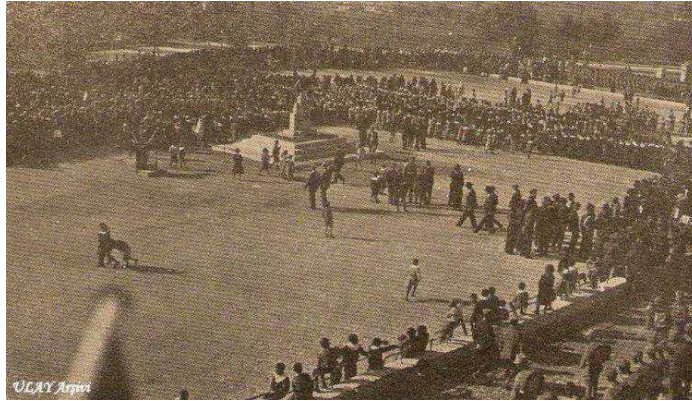
⁵⁹ "Bu gün açılma ve temel atma merasimi yapılacak bina ve köprüler. Vilayetimiz Cumhuriyetin feyzinden azami istifade etmektedir", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1934, s.5.

1934 yılı resmi programına göre, sabah Valilik makamında yapılacak tebrik sonrasında saat 10'da Vali ve Kumandan Beylerin Cumhuriyet Meydanı'na gelmesi ve Cumhuriyet Abidesi'nin açılışını yapması planlanmıştır.⁶⁰

1934 Bayram kutlamaları kapsamında açılış yapılması planlanan Gazi büst ve Abidesi hakkında önemli bilgiler, dönemin resmi kayıtlarına geçmiştir. Bu dönemde Muğla Halkevi Başkanı olan Cavit Bey tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen bayram kutlamasına ilişkin raporda abidenin, Cumhuriyet Meydanı'nda daha önce toprak alma merasimi yapılan yere dikildiği, Muğla sanatkârlarından Faik Beyin eseri olduğu, hatta Faik Beyin heykeltıraşlık eğitimi almadan tamamen şahsi yeteneğiyle bu eseri ortaya çıkardığı hususları dikkat çekmektedir.⁶¹

Dönemin yerel basınında çıkan konuya ilişkin haberlerde de zeminden üç metre yükseklikte ve beş merdivenli olarak hazırlanan abide kaidesinin bulvara bakan cephesinde *"10. Cumhuriyet Bayramı burada kutlandı"* yazısının yer aldığı, abide üstünde de Muğla sanatkârlarından Faik Bey'in eseri olan Gazi Büstü'nün bulunduğu belirtilmiştir.⁶²

1934 yılı bayram kutlamaları kapsamında Cumhuriyet Abidesi'nin açılış töreni, *"Ortada Cumhuriyet abidesi örtülü idi. Merasimi bekliyordu. Tam saat onda vali ve kumandan beyler cumhuriyet meydanına geldiler. Bulunduğumuz meydanda ilk önce cumhuriyet abidesinin açılma resmi yapılmıştır. Abide yanında bulunan kürsüye halkevi reisi ve gazetemiz baş m. M. Cavit Bey gelerek atideki kısa nutku irat etmiş ve bağlı kurdela Vali Ömer Cevat Bey tarafından kesilerek abidenin küşadı yapılmıştı"*⁶³ şeklinde kayıtlara geçmiştir. Buradan da görüldüğü gibi 1934 yılı bayram kutlamalarında Ömer Cevat Bey, Muğla Valisi; Cavit Bey de Halkevi Başkanı olarak öne çıkan isimler olmuştur.

Yılmaz Bozkurt Arşivi

Bu dönemde ülke genelinde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında önem taşıyan *"halk kürsüleri"* uygulaması⁶⁴, Muğla'da da bayram kutlamalarına damga vurmuştur. Muğla Cumhuriyet Meydanı'nda, Halkevi önünde ve park bahçesinde olmak üzere halk kürsüleri hazırlanmıştır. Bu kürsüler, bayram dolayısıyla günün anlam ve önemine ilişkin konuşma

⁶⁰ "29 Teşrinievvel Cumhuriyet bayramı resmi programıdır", *Muğla'da Halk*, 29 İ. Teşrin 1934, s.6.

⁶¹ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490.1.0, Yer No: 1147-24-1, (30.11.1943), s.30-31.

⁶² "Cumhuriyet bayramı şehrimizde eşsiz bir surette kutlandı", *Muğla'da Halk*, 8 İI. Teşrin 1934, s.3.

⁶³ "Cumhuriyet bayramı şehrimizde eşsiz bir surette kutlandı", *Muğla'da Halk*, 8 İI. Teşrin 1934, s.3.

⁶⁴ Cumhuriyet bayramlarında halk kürsüleri uygulaması, Cumhuriyet idealinin fikir yolu ile kuvvetlendirilmesi amacıyla Onuncu Yıl hazırları kapsamında yer almış ve sonraki yıllarda da uygulanmıştır. Bengül, Salman Bolat, *a.g.e.*, s.111.

yapmak isteyen vatandaşlar için ayrılmış; bu kişilerin bayram gününe kadar Halk Fırkası şubesine müracaatla isimlerini kayıt ettirmeleri hususu kamuoyuna duyurulmuştur.⁶⁵ Muğla'da 1934 yılı bayram kutlamalarında geçit töreni sonrasında, halk kürsülerinde konuşma yapanlar arasında, öğretmen Tahsin Bey ve Şaban Beylerin isimleri geçmektedir.

Yine bu dönemde Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Halkevi ve ortaokul öğrencileri tarafından, Mavi Yıldırım piyesi⁶⁶, zeybek dansı gibi milli sanat faaliyetlerin sergilendiği geniş katımlı bir müsamere tertip edilmiştir.⁶⁷ Halkevi temsil şubelerinin aktif rol üstlendiği bu tür etkinlikler, beden-fikir-ruh terbiyesi yoluyla, Cumhuriyet değerlerinin ve Türk Devrimi'nin halka bütünleşmesinde önemli misyon üstlenmiştir. Resmi bayram kutlamaları da bu etkinliklerin daha geniş kitlelere mal edilmesinde ve kamuoyunu yönlendirmede önemli araçlar olmuştur.

1934 yılı bayram kutlamalarının gece programında da fener alayı ve Belediye salonunda davetliler için verilecek balo yer almıştır. Başlangıç ve bitiş noktası Hükümet Meydanı olan fener alayı güzergâhı, Çarşı, Üçüncü Mektep, Akyol Karakolu, oradan dönüşle Bulvarı takiben Cumhuriyet Meydanı, Halkevi önü, Belediye, Fırka ve Kumandanlık önü olarak belirlenmiştir. Yine, Cumhuriyet ve hükümet meydanlarına, belediye tarafından sabit meşaleler konulacağı, Belediye dışında hiç kimsenin havai fişek ve silah atmaması hususları programda belirtilmiştir.⁶⁸ Aynı akşam Belediye Salonunda verilen balo da Vali Bey ve eşlerinin katılımıyla müzik eşliğinde coşkulu kutlamalarla geçmiştir. ⁶⁹ Muğla Halkevi Başkanı Cavit Bey tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen raporda da balonun saat 21 itibarıyla başladığı, gece saat 03'e kadar eğlenceli şekilde geçtiği bildirilmiştir.⁷⁰

Muğla'da Cumhuriyet'in 12. yıldönümü olan 1935 yılı bayram kutlamaları hazırlıklarına, önceden başlanmış; Vali Ömer Cevat Bey başkanlığında, kumandan, belediye başkanı, parti başkanı, halkevi başkanı katılımıyla bir komisyon teşkil edilmiştir. Muğla merkez, ilçeleri ve köylerinde bayram kutlamalarına ilişkin esaslar bu komisyon tarafından belirlenerek basılı olarak ilgili yerlere bildirilmiştir. Bayram dolayısıyla şehir genelinde yapılacak süslemeler ve taklar yanında, okullar ve halkevi öncülüğünde müsamere, at koşusu, konser gibi halka yönelik eğlenceli faaliyetler de programa dâhil edilmiştir.⁷¹

1935 yılı Cumhuriyet Bayramı hazırlıklarına ilişkin haberlere ve yazılara bakıldığında, 1930'lu yıllarının başında kültür politikalarında önemli yere sahip olan Tarih ve Dil İnkılabı'nın etkileri açıkça görülmektedir. Bu etki, dönemin Muğla Halkevi Başkanı olan ve bayram kutlamalarında aktif rol alan Cavit Bey'in, Muğla'da Halk gazetesi başyazarı olarak yazdığı köşe yazılarına da yansımıştır.

⁶⁵ "29 Teşrinievvel Cumhuriyet Bayramı resmi programıdır", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1934, s.6. Muğla'da 1936 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlama programında da halk kürsülerinde Cumhuriyet, inkılap ve istiklal konularında konuşmak isteyenlerin, parti il yönetim kurul başkanına veya bu amaçla Cavit Aker, Arif Berberoğlu ve Tahir Tolga'dan oluşan komiteye müracaat etmeleri hususu duyurulmuştur. "On Üçüncü Cumhuriyet Bayramı Kutlama Programı", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1936, s.7.

⁶⁶ Mavi Yıldırım piyesi, erken Cumhuriyet dönemi yazarlarından Aka Gündüz tarafından kaleme alınmış, 1934 yılında Ankara Hakimiyet-i Milliye Matbaasında basılmıştır. Dört perdelik piyes, ilhamını Atatürk'ün gözlerinden alan ve gönüllüler tarafından kurulan Mavi Yıldırım isimli teşkilatın Millî Mücadele'de başarılı faaliyetlerini konu almıştır. Dilek Çetindaş, "Aka Gündüz'ün Muhterem Katil Eserini Savaş Edebiyatı, Etnosentrizm ve Millî Kin Kavramları Üzerinden Okumak", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa:6, Aralık 2021, s.30.

⁶⁷ "Cumhuriyet bayramı şehrimizde eşsiz bir surette kutlandı", *Muğla'da Halk*, 8 II. Teşrin 1934, s.3.

⁶⁸ "29 Teşrinievvel Cumhuriyet bayramı resmi programıdır", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1934, s.6.

⁶⁹ "Cumhuriyet bayramı şehrimizde eşsiz bir surette kutlandı", *Muğla'da Halk*, 8 II. Teşrin 1934, s.3.

⁷⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490.1.0., Yer No:1147-24-1. s.32.

⁷¹ "Cumhuriyet Bayramını Kutlulama hazırlıkları", *Muğla'da Halk*, 5 I. Teşrin 1935, s.3; "Kutlulama Komisyonu Toplantıları", *Muğla'da Halk*, 12 I. Teşrin 1935, s.3.

Cavit Bey, 29 Ekim 1935 tarihli “Muğla’da Halk” gazetesinde yer alan “En Büyük Bayramımız” başlıklı köşe yazısında, Osmanlı saltanat yönetimi, I. Dünya Savaşı, Mütareke dönemlerinin olumsuzluklarına temasla, Cumhuriyet kazanımları ve bu kazanımlarda, özellikle Atatürk’ün Türk Ulus’unun lideri olarak önemli rolünü vurgulamıştır. Bu yazıda Atatürk için kullanılan, “Atatürk çıkıpta Türk ulusuna bir bozkurt gibi Ergenekon yollarını gösteren *alakeyik gibi yol göstermeseydi halimiz çok kötü olurdu... Fakat gök tanrısı Türk’e bir Atatürk yolladı. Türk Ergenekon bezalimden o suretle kurtuldu*”⁷² ifadeleri dikkat çekmektedir. Burada geçen Gök tanrı, Bozkurt, Ergenekon ifadeleri, eski Orta Asya Türk geleneklerinin Cumhuriyet kazanımlarıyla ilişkilendirilmesi ve kültürel aktarım açısından önem taşımaktadır.

Yine 1935 yılı kutlamaları kapsamında şehirde kurulacak komisyon çalışmalarına ilişkin yazılarda ve resmi kutlama programında geçen ilbay, şarbay, saylav, uray, tecim, türe, tuğbay, öğrenek, kamutay sözcükleri de dilde özleştirmecilik çalışmaları açısından dönemin siyasi-kültürel atmosferine uygun bir yaklaşım olarak tespit edilmiştir.⁷³

1935 yılı Cumhuriyet Bayramı programı, 28 Ekim 1935 Pazartesi öğleden sonra başlamak ve 30 Ekim 1935 Çarşamba akşamı bitmek üzere 2,5 gün olarak hazırlanmıştır. Programa göre 28 Ekim’de genel hazırlık kapsamında, şehrin süslenmesi, aydınlatılması, vezizeler ve taklar konulması, halk kürsüleri ve tribünlerin hazırlanması çalışmaları yer almıştır.

29 Ekim’de de, saat 09.00’da başlayacak resmîkabil sonrasında resmîgeçitle törene devam edilecek; aynı gün akşamı fener alayı ve balo tertip edilecektir. Saat 20.00’de hükümet meydanında başlayacak olan fener alayı güzergâhı, çarşı, üçüncü okul, Akyol karakolu, oradan dönerek bulvarda cumhuriyet meydanı ve hükümet alanı olarak tespit edilmiştir. Yine aynı gün akşamı Valilik tarafından saat 22.00’da balo verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁴ Muğla’da 1935 yılı Cumhuriyet balosunun, Halkevi yakınındaki Üçüncü İlkokul’da verildiği tespit edilmiştir. Balo için okulun iç ve dış salonları süslenmiş, konuklar için ikramlar hazırlanmış, müzikler, danslar, piyango çekilişleri yapılmış ve eğlence geç saatlere kadar sürmüştür.⁷⁵

Muğla’da 1935 yılı Bayram kutlamaları için daha önceki yıllarda olduğu gibi, Halkevi binası önüne ve belediye bahçesine iki halk kürsüsü kurulmuşsa da iki gün boyunca yağmur ve fırtınanın yol açtığı olumsuz hava koşulları etkisiyle konuşmaların yapılamadığı, bir takım aksamalar yaşandığı da yerel basından tespit edilmiştir.⁷⁶

30 Ekim Çarşamba günü programında ise Cumhuriyet alanında sporcular ve okullar tarafından düzenlenecek oyunlar, sinemada⁷⁷ halkevi ve okullar tarafından verilecek müsamere ve konser etkinlikleri yer almıştır.⁷⁸ Sinema binasında halkevi ve ortaokul

⁷² “En Büyük Bayramımız”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1935, s.1,4.

⁷³ “Cumhuriyet Bayramını Kutlulama hazırlıkları”, *Muğla’da Halk*, 5 I. Teşrin 1935, s.3; “On İkinci Cumhuriyet bayramı kutlama programı”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1935, s.6.

⁷⁴ “On İkinci Cumhuriyet bayramı kutlama programı”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1935, s.6-7.

⁷⁵ “Cumhuriyet Bayramı şehrimizde geçen yıllardan daha coşkun bir surette kutlandı”, *Muğla’da Halk*, 2 II. Teşrin 1935, s.3.

⁷⁶ “Cumhuriyet Bayramı şehrimizde geçen yıllardan daha coşkun bir surette kutlandı”, *Muğla’da Halk*, 2 II. Teşrin 1935, s.1.

⁷⁷ Muğla’da ilk sinema filmi ve tiyatro oyunu, 1921 yılında Koca Mustafa Efendi Okulu arkasındaki bir binada oynatılmıştır. 1930 yılından itibaren de, Kurşunlu Cami ön tarafında Özel İdareye ait bir binada Kulüp Sineması açılmış ve 1952 yılına kadar işletilmiştir. Bayram Akça, *a.g.e.*, s. 151-152.

⁷⁸ “On İkinci Cumhuriyet bayramı kutlama programı”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1935, s.7.

öğrencilerinin verdikleri müsamere, kalabalık halk kitlelerinin katılımıyla ve İstiklal Marşı⁷⁹ okunmasıyla başlamıştır. “İkizler” Piyesi, “Hanım Şiir Yazıyor” adındaki bir perdelik piyes, şiirler, zeybek ve Bahriye Rondu oyunlarının, kız-erkek öğrenciler tarafından başarıyla sergilendiği müsamere, aynı günün akşamı özel davetliler için sinema binasında tekrar gösterilmiştir.⁸⁰

Muğla’da 1936 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlama programı da, 2,5 gün olarak hazırlanmış ve yapılması gerekenler ayrıntılı olarak kamuoyu ile paylaşılmıştır. Buna göre, 28 Ekim günü şehirde yapılacak hazırlıklar kapsamında, bayrak, fener, çiçek elektrikle süslemeler yapılması; Belediye önünde, İkinci Okul⁸¹ yanında dört yolda ve sinema civarındaki köprü hizasında lambalarla süslü ve üzerinde “13” rakamı yazılı üç tak kurulması; Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Tayyare Cemiyeti, Esnaf cemiyetlerinin de tören için otomobil süslemeleri⁸², halk kürsüleri ve tribünlerin hazırlanması hususları programda yer almıştır. Bununla birlikte aynı gün öğleden sonra Cumhuriyet Meydanı’nda ve hükümet binası önünde alaturka pehlivan güreşi ve davul-zurna eşliğinde milli oyunlar oynanmak suretiyle, bayramın şehir genelinde coşkuyla karşılanması vurgulanmıştır.⁸³

1936 yılı 29 Ekim günü için de resmî kabul ve resmîgeçit törenlerinden sonra, hükümet meydanında Halkevi bandosu öncülüğünde başlayacak fener alayının, Çarşı, Kurşunlu, Üçüncü Okul, Bulvar yoluyla Akyol Karakolu’ndan Cumhuriyet Meydanı’na gelmesi, burada oyunlar, eğlenceler, şenlik fişekleriyle coşkulu kutlamalar yapılması, daha sonra da Belediye dairesinde balo verilmesi kararlaştırılmıştır. Programın 30 Ekim gününde ise sinema binasında verilecek müsamere yanında, önceki programlardan farklı olarak, spor eğlenceleri, futbol, koşu, atlama müsabakaları ile Aydın yolu üzerinde 40 km’lik bisiklet yarışı düzenlenmesi dikkat çekmektedir.⁸⁴

Muğla’da 1937 yılı bayram kutlamalarına ise şehir merkezinde yapımı tamamlanan Atatürk Anıtı’nın açılışı damga vurmuştur.⁸⁵ Cumhuriyetin 14. yılını kutlama programında, 29 Ekim günü Valilikte yapılacak resmî kabul töreni sonrasında Cumhuriyet Meydanı’nda toplanılması ve 21 pare top atışını takiben Atatürk Heykeli’nin açılış töreninin yapılması hususu yer almıştır. Programın 29 Ekim gününe ait diğer kısımları önceki programla aynı olmakla birlikte; 30 Ekim 1937 günü, sabah erken saatlerde Cumhuriyet Meydanı’nda halkın toplanması ve yeni Halkevi binasının temel atma ve damızlık sıfat istasyonu binasının açılma merasimlerinin yapılması kararlaştırılmıştır.⁸⁶

29 Ekim günü sabah 09.00’da başlayan resmî töreni takiben, programda yer aldığı gibi Muğla’da faal kuruluşlar ve asker, sivil, memur, esnaf, öğrenci her kesimden halk, kadın-erkek Cumhuriyet Meydanında kendileri için işaret levhaları ile belirlenen noktalarda

⁷⁹ Yerel basında, Erginlik Marşı ifadesi kullanılmıştır. *Muğla’da Halk*, 2 II. Teşrin 1935, s.3.

⁸⁰ “Cumhuriyet Bayramı şehrimizde geçen yıllardan daha coşkulu bir surette kutlandı”, *Muğla’da Halk*, 2 II. Teşrin 1935, s.3.

⁸¹ Muğla Merkez İlçe Koca Mustafa Efendi İlkokulu, 1928 yılında İkinci Okul, 1948’de İnönü İlkokulu, 1952’de Koca Mustafa Efendi İlkokulu adını almıştır. Bayram Akça, *a.g.e.*, s.117.

⁸² Muğla’da 1937 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için Türk Hava Kurumu Muğla şubesinde otomobil süslenmesi kararlaştırılmış; otomobilci Mehmet Ali Tanış isimli şahıs tarafından kuruma otomobil tahsis edilmiştir. “Bir Hamiyet Eseri”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1937, s. 5.

⁸³ “On Üçüncü Cumhuriyet Bayramı Kutlama Programı”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1936, s.6.

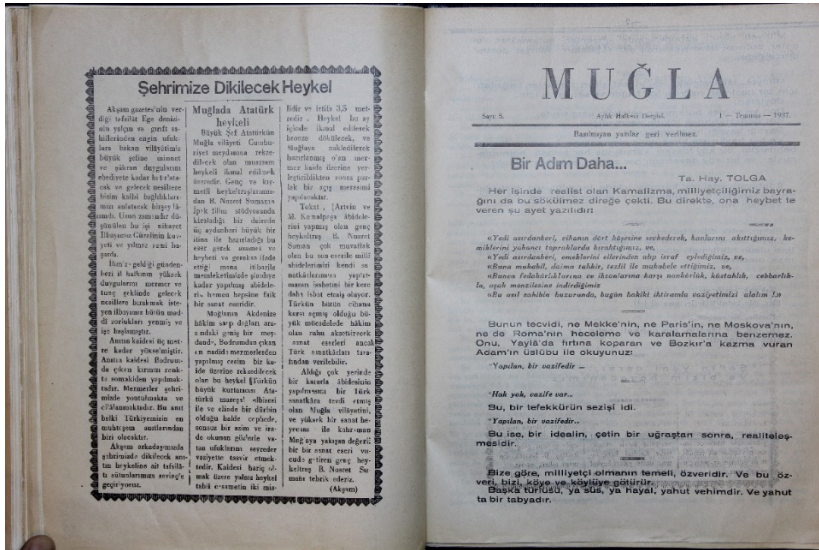
⁸⁴ “On Üçüncü Cumhuriyet Bayramı Kutlama Programı”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1936, s.7.

⁸⁵ “Bayındırlıkta 936 Cumhuriyet Bayramından 937 Cumhuriyet Bayramına kadar bir senelik iş”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1937, s.4. Muğla Vilayet bütçesinde 1936 Ekim-1937 Ekim döneminde toplam 589.622 liralık tahsilatın 174.260 lirası Nafia, 157.129 u Maarif, 140.519 u Vilayet ortak işleri, 54.883 ü özel muhasebe işleri, 22.671 sağlık, 14.359 u ziraat ve baytarlık işleri için sarf edilmiştir. *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1937, s.6.

⁸⁶ “On dördüncü cumhuriyet bayramı kutlulama programı”, *Muğla’da Halk*, 29 I. Teşrin 1937, s.6-7.

toplanmıştır. Dönemin yerel basınında, kutlamalar kapsamında ilk-ortaokullar ile otomobilcilerin otomobil süsledikleri, Hava Kurumu tarafından da ufak bir uçak modelinin süslü bir otomobil üzerinde teşhir edildiği hususlarına yer verilmiştir.⁸⁷

Cumhuriyet Meydanı'nda resmigeçit töreni öncesinde, Atatürk heykelinin açılış töreni yapılmıştır. Heykeltıraş B. Nusret Suman'ın İpek Film Stüdyosu'nda kiraladığı bir dairede yaptığı heykelin kaidesi, 3 metre yükseklikte olup, yapımında Bodrum'da çıkan kırmızı renk somaki mermer kullanılmıştır. Bu mermerin, Bodrum'da çıkan en kıymetli mermer olması, heykelin Muğla ve Muğla halkı için değerini bir kez daha ortaya koymuştur. Yine dönemin kayıtlarında heykelle ilgili olarak, *"...bu heykel Türk'ün büyük kurtarıcısı Atatürk'ü mareşal elbisesi ile ve elinde bir dürbin olduğu halde cephede sonsuz bir azim ve irade okunan gözlerle vatan ufuklarını seyrederek vaziyette tasvir etmektedir. Kaidesi hariç olmak üzere yalnız heykel, tabii cesametinin iki mislidir ve irtifa 3.5 metredir"*⁸⁸ ifadelerine yer verilmiştir. Yazının devamında, heykelin bir ay içerisinde bronz döküleceği, Muğla'ya nakledileceği ve burada hazırlanan mermer kaide üzerine konularak açılış töreninin yapılacağı belirtilmiş ve bu eserin bir Türk heykeltıraş elinden çıkmış olmasının önemi vurgulanmıştır.

Muğla Aylık Halkevi Dergisi, Sa:5, 1 Temmuz 1937, s.1.

Muğla'da Atatürk Heykelinin açılış töreni öncesinde, heykelin üzerinin kırmızı bir bezle örtüldüğü, heykel kaidesi etrafının adeta bir bahçe gibi çok güzel süslediği ve projektörlerle aydınlatıldığı dönemin yerel basınına yansımıştır.⁸⁹

⁸⁷ "Tebrik Töreni", *Muğla'da Halk*, 6 II. Teşrin 1937, s.1.

⁸⁸ "Şehrimize Dikilecek Heykel: Muğla'da Atatürk Heykeli", *Muğla Aylık Halkevi Dergisi*, Sa:5, 1 Temmuz 1937, s.1.

⁸⁹ "Bu yılki cumhuriyet bayramımız şimdiye kadar görülmemiş bir coşkunluk ve heyecanla kutlandı", *Muğla'da Halk*, 6 II. Teşrin 1937, s.1,3

Heykelin açılış töreni dönemin Muğla Valisi Recai Güreli'nin⁹⁰ heykel kaidesi merdivenlerinden halka hitabıyla başlamıştır. Güreli konuşmasında, Cumhuriyetin kurucusu Atatürk'e duyulan minnettarlık ve Muğla halkının birlik beraberlik sembolü olarak Vilayet Meclisi'nin 1936 yılında Atatürk'ün üç misli büyüklüğünde tunçtan heykelinin yapılmasına karar verdiğini, bu kararın 6 ay içerisinde uygulamaya konulduğunu belirtmiş ve konuşmasını *"bu tarihi hadise, Muğlalıların tarihinde altın kalemle yazılacaktır. Büyük adamın heykelinin kurdelasını kesmek şerefini bana bahsetmiş olduğunuzdan dolayı müteşekkirim. Var Olsun Atatürk"*⁹¹ sözleriyle tamamlamıştır. Heykel kurdelesinin Vali Bey tarafından kesilmesi, İstiklal Marşı okunması ve heykele çelenkler bırakılmasından sonra açılış töreni bitmiş ve nutuklara geçilmiştir.

Vali Recai Beyin, Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'nden alıntı yaptığı nutkunda, Cumhuriyet Bayramı'nın anlam ve önemi, coşku dolu şu sözlerle aktarılmıştır.

"Ey Asil Türk Evladı!

Birinci vazifen, istiklalini, cumhuriyeti korumak olduğunu unutma! Bu gün kutluladığın büyük gün mevcudiyetinin, istiklalinin temelidir. Bu temel sana en kıymetli bir hazinedir. İşte sana refah verecek, seni nurlandıracak bu idaredir. Cumhuriyetin kadir ruhunu, büyüklüğünü anlayabilmek için karanlık ve zalim idareler zamanındaki esaret hayatını gözden geçirmek, hatırlamak kâfidir.

Arkadaşlar!

Cumhuriyetin memlekete bahsettiği iyilikleri saymakla bitiremeyiz. İşte kilometrelerce yollar, şömendüferler, her çeşit sanayi müesseseleri fabrikalar, zirai kalkınmalar, bu büyük eserler ve abideler hep cumhuriyetin canlı birer misalidir.

*Bizi bu büyük esere kavuşturan, istiklal ve hürriyete kavuşturan büyük önder Atatürk'e onun kıymetli arkadaşlarına, kahraman ordumuza ebedi minnet ve şükranlar!*⁹²

Vali Beyin konuşmasını, şehrin ileri gelenlerinin nutukları izlemiştir. 1937 yılı bayram kutlamaları kapsamında, Cumhuriyet Meydanı'nda nutuk veren kişiler arasında bulunan Cavit Aker'in, Vali Recai Güreli tarafından Cumhuriyet Bayramı kutlamasına ilişkin CHP Genel Sekreterliğine gönderilen 3.11.37 tarihli raporda, Muğla CHP İl Başkanı olarak ismi geçmektedir.⁹³

Nutkuna, *"Ne bahtiyarsın yeşil Muğla! Ne bir devrin ne bir asrın erişemediği mutlu bir güne kavuştun. Cumhuriyet bayramın ve Atatürk bayramın mutlu olsun!"* diyerek başlayan Cavit Bey, konuşmasını, *"Bu heykel Muğla'nın büyük kurtarıcısına karşı duyduğu minnet ve şükran hislerinin ifadesidir. Yaşasın Atatürk. Yaşasın Cumhuriyet"* sözleriyle tamamlamıştır.⁹⁴

⁹⁰ Manastır doğumlu Recai Güreli, Askeri İdadi ve Harbiye mezunudur. Çeşitli yerlerde jandarma komutanlıklarında, kaza kaymakamlıklarında bulunmuştur. 1933 yılında vali olarak görevlendirildiği Tokat'ta, Atatürk heykeli, çeşitli okullar, 60 yataklı hastane, halkevi binası, sıfat istasyonu, fidanlık çalışmalarına öncülük etmiştir. 1 Nisan 1936 tarihi itibarıyla Muğla Valiliğine atanmıştır. Zekai Eroğlu, *Muğla Tarihi*, Marifet Basımevi, İzmir, 1939, s.137. 29 Ekim 1937 de açılan Atatürk Anıtı, Halkevi binası, Hükümet konağı, fidanlık, modern tavuk, arı, at, boğa istasyonları, karayolu çalışmaları, Marmaris-Ula hükümet konakları, Köyceğiz Halkevi binası, Datça turistik oteli, Namnam, Dalaman ve Akçay köprüleri, köy yolları, telefon ağı Güreli dönemi yatırımları arasında yer almıştır. Ünal Türkeş, *a.g.e.*, s.461.

⁹¹ "Heykelin Açılış Töreni", *Muğla'da Halk*, 6 II. Teşrin 1937, s.1,3.

⁹² "Heykelin Açılış Töreni", *Muğla'da Halk*, 6 II. Teşrin 1937, s.3

⁹³ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490.1.0., Yer No:1147-24-1.

⁹⁴ "Cavit Aker'in Nutku", *Muğla'da Halk*, 6 II. Teşrin 1937, s.3.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 1147.24.1.

Bayram programında heykel açılışı ve nutuklar sonrasında geçit töreninin, sırasıyla, askerler, malul gaziler ve şehit aileleri, yedek subaylar, polis ve jandarmalar, izciler ve sporcular, ulusal cemiyetler, yaya veya atlı halk ve köylü kitlelerinin şehrin en büyük sivil memuru olan vali ve askeri komutanın önünden geçmesi şeklinde yapılması kararlaştırılmıştır. Programın öğleden sonraki kısmında da halk kürsülerinde verilecek nutuklar ve spor sahasında yapılacak atletizm, güreş, bisiklet müsabakaları, köy oyunları gibi eğlencelere yer verilmiştir.⁹⁵

Bayramın ikinci günü akşam kutlamalarında ise fener alayını takiben halkın davul zurna eşliğinde ve zeybek oyunları ile eğlencesi devam etmiştir. Hükümet büyük salonunda da, özel davetliler için balo düzenlenmiş, balo salonu renkli kâğıtlarla donatılmış ve aydınlatılmıştır. Vali Bey ve eşlerinin ev sahipliğindeki balo, İstiklal Marşı okunması ile başlamış; fokstrot, tango, vals dansları ile geç saatlere kadar devam etmiştir.⁹⁶

Muğla'da 1937 yılı bayram kutlamaları kapsamında, 30 Ekim'de merkez ve ilçelerde çeşitli binaların açılış ve temel atma merasimlerinin yapıldığı görülmektedir. 30 Ekim sabahı Muğla'da 18 bin lira keşif bedelli yeni halkevi binasının temel atma töreni yanında, spor sahası, meydan, fidanlık, arıcılık, tavukçuluk istasyonları ile aygır deposunun açılma törenleri⁹⁷; öğleden sonra da Marmaris, Köyceğiz, Bodrum yolundaki 5-21 metre uzunluğunda 21 betonarme köprünün açılma merasimi ve Ula'da bir okul ve Turgut'ta köy konağı binalarının temel atma törenleri yapılmıştır.

⁹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.1.0., Yer No: 1147-24-1. s.16.

⁹⁶ "Bu yılki Cumhuriyet Bayramımız şimdiye kadar görülmemiş bir coşkunluk ve heyecanla kutlandı", *Muğla'da Halk*, 6 II. Teşrin 1937, s.3.

⁹⁷ At ıslahına Cumhuriyetin ilk yıllarında 3 aygırla başlanmış iken; bu sayı 1937 de 12 ye çıkarılmıştır. Vali Recai Bey zamanında halkevi teşkilatı çalışmaları yanında, gençlik için spor sahası yaptırılmış, vilayet fidanlığı tesis edilmiştir. *Tarih içinde Muğla*, s.163.

Yine aynı yıl Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında Milas'ta, yeni yapılan ilkokul binası, Bodrum'da Bodrum Belediye binası, Köyceğiz'de yeni yapılan parti binasının açılışı ile Datça'da bir otel binasının, Marmaris ve Köyceğiz'de ilkokul binalarının temel atma törenlerinin yapıldığı, Muğla Valisi tarafından Ankara'ya gönderilen raporda bildirilmiştir.

98

1937 yılı Cumhuriyet Bayramı, Muğla merkez yanında, ilçelerde de coşkuyla karşılanmıştır. Fethiye'deki kutlamalara, ilçe CHP ve Halkevi Başkanı Şaban Kınay'ın ve İkinci Okul başöğretmeni Osman Günsan'ın nutukları, öğrencilerin ve Halkevinin hazırladığı gösteriler, geçit resmi, fener alayı ve balo damgasını vurmuştur. Halkevi salonunda verilen baloya, memur, tüccar ve esnaftan oluşan 120 kişinin katıldığı, davetlilere yiyecek-içecek ikramları yapıldığı, kukla oyunu ve Halkevi saz heyeti tarafından konser verildiği dönemin resmi kayıtlarına geçmiştir.⁹⁹ Görüldüğü gibi, CHP il teşkilatı ve Halkevi şubeleri, Atatürk Dönemi'nde Muğla'daki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında aktif rol üstlenmiştir.

Muğla'da Cumhuriyet Bayramının 15. yılı olan 1938 yılı, Cumhuriyetin 10. yıl kutlamalarında olduğu gibi ülkede ve Muğla yerelinde sosyal-kültürel-bayındırlık her alanda Cumhuriyet kazanımlarının sergilenmesi açısından önemli misyon üstlenmiştir. Muğla'da 1938 yılından itibaren resmigeçit töreninin Cumhuriyet Meydanı yerine spor sahasında yapılması kararlaştırılmış ve buna göre tribün hazırlıklarına başlanmıştır.¹⁰⁰ Bu spor sahasının açılışının da 1937 yılında Cumhuriyetin 14. Yıldönümü kutlamaları kapsamında yapıldığı yukarıda belirtilmiştir.

1938 yılı için Vali başkanlığında kutlama komitesinin hazırladığı bayram programına göre Valilikteki resmikabul töreninden sonra askeri personel, öğrenciler, kurumlar ve halk spor sahasında kendileri için belirlenen krokiye göre yerlerini alacak, vali ve komutanın gelmesiyle resmi tören kısmına geçilecektir. Bu sırada Vali Beyin her birlik ve kuruma "nasılsınız" hitabına, orada bulunanların "sağol" diyerek karşılık vermesi, 21 pare top atışının yapılması, İstiklal Marşı okunması sonrasında 1937 yılı Cumhuriyet Bayramı yıldönümünde açılışı yapılan Atatürk anıtına çelenk konulması hususları programda yer almıştır. Resmigeçit sırası da, ordu, her rütbeden savaş gazileri, şehit anneleri (merasim geçişine katılamayanlar için kahramanlık tribünü), terhis edilmiş üniformalı yedek subaylar, izciler, okullar, sporcular, Ulusal kurumlar (Kızılay, Çocuk Esirgeme, Tayyare, Ekonomi ve Arttırma), köylü-şehirli halk, atlılar olarak belirlenmiştir.¹⁰¹

Muğla'da Cumhuriyetin 15. yıldönümü kutlamaları kapsamında dikkat çeken bir başka husus d, bayram münasebetiyle diğer şehirlerde olduğu gibi¹⁰², Muğla'da da Cumhuriyet devrinde yapılan çalışmalar hakkında geniş kapsamlı bir yayının hazırlanmış olmasıdır. Dönemin yerel basınında da, 200 resimli ve 300-400 sayfalık bir broşürün hazırlanmakta olduğu bilgisi kamuoyuna duyurulmuştur.¹⁰³

⁹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.1.0., Yer No: 1147-24-1; "Cumhuriyet Bayramında Temel Atma ve Açılma Törenleri Yapılan Binalar", *Muğla'da Halk*, 6 II. Teşrin 1937, s.2.

⁹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.1.0., Yer No: 1147-24-1. "Fethiye Cumhuriyet Bayramı 14 üncü yıl dönümünün kutlulamasına dair Rapor".

¹⁰⁰ "Muğla'da Cumhuriyetin 15'inci yıldönümü kutlulama programı", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1938, s.6.

¹⁰¹ "Muğla'da Cumhuriyetin 15'inci yıldönümü kutlulama programı", *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1938, s.6.

¹⁰² Günver Güneş-Mehmet Emin Elmacı, a.g.e, s.200.

¹⁰³ *Muğla'da Halk*, 29 I. Teşrin 1938, s.1. Bu çalışma, *Cumhuriyetin 15 nci Yılında Muğla*, Marifet Basımevi, İzmir, 1938 künyesiyle basılmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Arşivi

SONUÇ

Atatürk Dönemi'nde Muğla'da Cumhuriyet bayramları, halkın geniş katılımıyla ve coşkulu törenlerle şenlik havasında kutlanmıştır. Ülke genelinde olduğu gibi Muğla'da da, gündüz resmî kabul ve resmî geçitlerle başlayan törenler, gece fener alayları ve balolarla devam etmiştir. Dönemin yerel basınında düzenli bir şekilde yayınlanan bayram kutlama programlarının, genellikle benzer olduğu, özellikle Cumhuriyetin 10. yıldönümü olan 1933 yılından sonra programların ayrıntılandırıldığı tespit edilmiştir. Yerel basında, Cumhuriyet Bayramı günlerinde, günün anlam ve önemini vurgulayan yazılar ve başlıklar dikkat çekmektedir. Bu yazıların büyük kısmının Atatürk döneminde Muğla'nın tanınmış simalarından Cavit Aker tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Bununla birlikte, dönemin yerel basınında, bayram günü kutlamalarına ilişkin fotoğrafların çok az kullanıldığı tespit edilmiştir.

Muğla'da Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sırasında şehrin ileri gelenleri tarafından verilen nutuklarda da, Cumhuriyet kazanımları ve Mustafa Kemal Paşa'ya duyulan saygı ve minnet vurgulanmıştır. Ülke genelinde olduğu gibi Muğla'da da özellikle 1933 yılından sonra Cumhuriyet kazanımlarının sembolü olan kurumların açılış ve temel atma törenleri, bayram günlerinde yapılmıştır. Özellikle 1937 yılında Cumhuriyet Meydanında Gazi Heykeli'nin açılış töreni, bu törene damga vuran konuşmalarla Muğla halkına duygu yüklü anlar yaşatmıştır.

Muğla'da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına ilişkin veriler, erken Cumhuriyet Dönemi'nde şehirdeki siyasal ve toplumsal yaşamda yerel dinamiklerin tespit edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu yerel dinamikler içerisinde, yerel yöneticiler ve şehirde aktif olarak faaliyet gösteren kurumlar ön plana çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yılları itibarıyla kutlamalarda CHF, Valilik, Belediye gibi kurumlar yanında, Muğla Türk Ocağı'nın aktif rol üstlendiği tespit edilmiştir. 1932 yılında Türk Ocakları kapatılıp Halkevleri açılmasıyla da Muğla Halkevi ve şubeleri tören programlarında ön planda yer almıştır.

Muğla'da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında, Türk Ocakları ve sonrasında Halkevi şubelerinin balolar, milli piyesler, milli oyunlar düzenlenmesine öncülük ettiği görülmektedir. Bu dönemde özellikle, zeybek gibi milli oyunlar ve Mavi Yıldırım, İkizler gibi milli piyesler yanında, Batı müziği eşliğinde yapılan eğlenceler, bayram kutlamalarına damga vururken; beden-fikir-ruh terbiyesi yoluyla, Cumhuriyet değerlerinin ve Türk Devrimi'nin halkla bütünleşmesinde önemli misyon üstlenmiş ve milli olanın öncelendiği milli değerlere dayalı Batılılaşma idealinin yansıması olmuştur.

Cumhuriyet Bayramı'nın 10. yılından itibaren bayram kutlamalarında görülen "halk kürsüleri", "toprak alma merasimi" uygulamalarının, Muğla'da da yapılmış olması, erken Cumhuriyet Dönemi'nde merkezi yönetim-yerel yönetim bütünleşmesi açısından önemli örnekleri teşkil etmiştir. Bununla birlikte Atatürk Dönemi Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında bazı şehirlerde görülen anı, hatıra pulları, madalya, şehir marşı gibi sembollerin örnekleri, bu dönem kutlamaları itibarıyla Muğla yerelinde tespit edilememiştir. Bunun en önemli nedeni olarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Muğla'nın taşra kenti niteliğinde olması ve yerel basın faaliyetlerinin haftalık olarak yayınlanan "Muğla'da Halk" gazetesiyle sınırlı kalması düşünülebilir. Yine bu gazetenin dönemi kapsayan düzenli bir koleksiyonunun bulunmaması, özellikle de 1932 ve Cumhuriyet'in 10. yılı olan 1933 yılları Ekim ayı bayram kutlamalarına ilişkin nüshalarının kesintiye uğramış olması, çalışmada elde edilebilecek veriler açısından sınırlılık teşkil etmiştir. İlgili kısımlarda arşiv belgeleri ve ulusal basından elde edilen bilgilerle değerlendirme yapılmıştır.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),
Fon Kodu: 490.1.0, Yer No: 1147-24-1 (30.11.1943)

Resmi Ceride, 23 Nisan 1341, Sayı:96, Sene:3.

Resmi Gazete, 26.VI.1933, Sayı:2437

Resmi Gazete, 1 Haziran 1935, Sayı:3017.

TBMM Zabıt Ceridesi, 19.4.1341, C:18, Devre: II.

TBMM Zabıt Ceridesi, 27.V.1935, C:3, Devre: V.

TBMM Zabıt Ceridesi, 11.VI.1933, C.16, Devre: IV.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet, 28 Teşrinievvel 1933.

Hakimiyet-i Milliye, 14. Birinci Teşrin 1933.

Hakimiyet-i Milliye, 24 Birinci Teşrin 1933.

Hakimiyet-i Milliye, 28 Birinci Teşrin 1933.

Hakimiyet-i Milliye, 31 Birinci Teşrin 1933.

Milliyet, 22 Teşrinievvel 1933.

Muğla Aylık Halkevi Dergisi, Sa:5, 1 Temmuz 1937.

Muğla'da Halk, 28 Teşrinievvel 1929.

Muğla'da Halk, 29 Teşrinievvel 1929.

Muğla'da Halk, 1 İkinci Teşrin 1929.

Muğla'da Halk, 3 İkinci Teşrin 1929.
Muğla'da Halk, 28 Teşrinievvel 1930.
Muğla'da Halk, 29 Teşrinievvel 1930.
Muğla'da Halk, 29 I. Teşrin 1934.
Muğla'da Halk, 8 II. Teşrin 1934.
Muğla'da Halk, 5 I. Teşrin 1935.
Muğla'da Halk, 12 I. Teşrin 1935.
Muğla'da Halk, 29 I. Teşrin 1935.
Muğla'da Halk, 2 II. Teşrin 1935.
Muğla'da Halk, 29 I. Teşrin 1936.
Muğla'da Halk, 29 I. Teşrin 1937.
Muğla'da Halk, 6 II. Teşrin 1937.
Muğla'da Halk, 29 I. Teşrin 1938.
Muğla'da Halk, 29 I. Teşrin 1938.
Vakit, 22 Teşrinievvel 1932.
Vakit, 30 Teşrin-i Evvel 1932.
Vakit, 10 Birinci Teşrin 1933.
Vakit, 14 Birinci Teşrin 1933.
Vakit, 20 Birinci Teşrin 1933.
Vakit, 1 İkinci Teşrin 1933.
Vakit, 12 İkinci Teşrin 1933.

Kitaplar ve Makaleler

Akbayrak Hasan (1987), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Milli Bayramlar", *Tarih ve Toplum*, C:8, Sa:43, Temmuz, s.31-38.

Akça, Bayram (2002), *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, ATAM, Ankara.

Bolat, Bengül Salman (2012), *Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları*, ATAM, Ankara.

Cumhuriyet'in 15. Yılında Muğla (1938), Marifet Basımevi, İzmir.

Çanak, Erdem (2013), "Adana'da Cumhuriyet'in Onuncu Yılı Kutlamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sa:86, C:29, s.1-26.

Çetindaş Dilek (2021), "Aka Gündüz'ün Muhterem Katil Eserini Savaş Edebiyatı, Etnosentrizm ve Millî Kin Kavramları Üzerinden Okumak", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa:6, Aralık, s.23-37.

Çolak, Melek (2001), *Muğla'da Eğitim (1923-1950)*, Muğla.

Güneş Günver - Elmacı Mehmet Emin (2013), *Tek Parti Döneminde Aydın'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları*, Zeus Kitabevi, İzmir.

Koca, Feray (2015), "Cumhuriyet Muğla'sı ve Kent Mekânı", *Muğla'da Geçmişin İzleri*", Yıl:1, Sa:2,Aralık, s.5-9.

Tarih İçinde Muğla (2006), Derleyen: İlhan Tekeli, Muğla Belediyesi Yayınları, 2. Baskı.

Türkeş, Ünal (2019), *Cumhuriyeti Kucaklayan Muğla*, Devrim Gazete ve Matbaası, Muğla.

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE CEPHE GERİSİNDE KADIN EMEĞİ: FOTOĞRAF ÜZERİNDEN ASKERÎ ÜRETİMİN GÖRSEL OKUMASI

WOMEN'S LABOR BEHIND THE FRONT DURING THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE: VISUAL READING OF MILITARY PRODUCTION THROUGH PHOTOGRAPHY

Özlem BAYKAL*

Geliş Tarihi/Received: 25.08.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 03.12.2025

BAYKAL, Özlem, (2026), "Millî Mücadele Döneminde Cephe Gerisinde Kadın Emeği: Fotoğraf Üzerinden Askerî Üretimin Görsel Okuması", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 27-47, (DOI: 10.33431/belgi.1771400)

Öz

Millî Mücadele döneminde, siyasi ve askerî sahada gerçekleşen her gelişmede kadınların varlığı somut biçimde hissedilmiştir. Anadolu'da erkek nüfusun büyük ölçüde cephelelerde bulunması, kadınların geri hizmetlerde, lojistik destek faaliyetlerinde ve üretim alanlarında daha yoğun görev üstlenmesine zemin hazırlamıştır. İlk aşamada işgallere karşı cephe gerisinde mitingler düzenleyen, yardım kampanyaları yürüten ve çeşitli cemiyetlerde aktif görev alan kadınlar, ilerleyen süreçte askerî üretim, cephaneye imalatı, giyim-kuşam temini, tıbbi hizmetler gibi alanlarda doğrudan Türk Ordusu'na destek sağlamıştır. Bu zaman diliminde kadınlar, cephaneden üniformaya kadar geniş bir yelpazede üretim zincirinin önemli bir unsuru hâline gelmiştir. Bu çalışma, döneme ait arşiv fotoğrafları üzerinden kadın emeğinin askerî üretimdeki rolünü incelemektedir. Fotoğrafların görsel kodlamaları, kadınların savaş ekonomisindeki konumunu sadece emekçi olarak değil, aynı zamanda ulusal direnişin aktörleri olarak görünür kılmaktadır. Bu tür tasvirler, milliyetçi ideolojinin sınırları içinde de olsa, kadınların kamusal alana katılımının meşruiyetini pekiştirmiştir. Böylece çalışma, görsel kültür ve tarih disiplinlerinin kesişiminde, kadın emeğinin askerî üretimdeki temsillerini çözümlemektedir. Bu açıdan çalışma multidisipliner niteliğinde olup, burada kullanılan fotoğraflar üzerinden, iç ve dış tenkit yapılmıştır. Bununla birlikte ikincil kaynaklar ile bu görsel okuma desteklenmiştir. Fotoğraflar, düz anlam (denotatif), yan anlam (konotatif) ve imajın temsil ettiği anlam kategorileri çerçevesinde incelenmiştir. Bu doğrultuda fotoğrafların dili, Millî Mücadele dönemine dair seferberliğin cinsiyet ve çevresel faktörler fark etmeksizin, sürdürülebilirliğini ortaya koymaktadır. Bu araştırma, Millî Mücadele'de Türk ulusunun sosyo-politik durumunu, görsel analiz metodu aracılığıyla akademik çalışmalara yerleştirerek, askeri tarih, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve görsel kültür alanlarına katkıda bulunacaktır. Dolayısıyla, bu araştırma kadınların Millî Mücadele'deki rollerini yeniden değerlendirerek, resmi tarih anlatısındaki boşlukları doldurmayı ve alternatif bir okuma önermeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Askerî Üretim, Fotoğraf Analizi, Görsel Kodlama, Kadın Emeği, Millî Mücadele.

* Dr., ozlembaykal2017@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5087-4214>). Bu makale, "Fotoğraf Üzerinden Millî Mücadelede Türk Kadını (1919-1922)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Abstract

During the Turkish War of Independence, women's presence was tangibly felt in every development in the political and military spheres. The presence of a large proportion of the male population in Anatolia on the front lines paved the way for women to assume more intensive roles in the rear services, logistical support activities, and production areas. Initially, women organized rallies behind the lines against the occupation, conducted aid campaigns, and took active roles in various societies. Later, they directly supported the Turkish Army in areas such as military production, ammunition production, clothing supply, and medical services. During this period, women became a crucial element of the production chain across a wide spectrum, from ammunition to uniforms. This study examines the role of women's labor in military production through archival photographs from the period. The photographs' visual coding reveals women's position in the war economy not only as laborers but also as actors in national resistance. Such depictions, albeit within the confines of nationalist ideology, reinforced the legitimacy of women's participation in the public sphere. Thus, this study analyzes the representations of women's labor in military production at the intersection of visual culture and history. In this respect, the study is multidisciplinary, and internal and external criticisms have been conducted on the photographs used. Furthermore, this visual reading is supported by secondary sources. The photographs are examined within the framework of denotative, connotative, and the meaning categories represented by the image. In this respect, the language of the photographs reveals the sustainability of mobilization during the Turkish War of Independence, regardless of gender and environmental factors. This research will contribute to the fields of military history, gender studies, and visual culture by integrating the socio-political situation of the Turkish nation during the War of Independence into academic studies through visual analysis. Therefore, by reassessing women's roles in the Turkish War of Independence, this research aims to fill gaps in the official historical narrative and offer an alternative reading.

Keywords: *Military Production, Photographic Analysis, Turkish War of Independence, Visual Coding, Women's Labor.*

Giriş

Millî Mücadele döneminde (1919-1922) Türk kadınının faaliyetlerini anlamlandırmak için öncelikle bu sürecin arka planını, Balkan Savaşları (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında kadının askeri üretim ve sosyal yaşam içindeki rollerini göz önünde bulundurmak gerekir. Zira Türk kadını yalnızca Millî Mücadele’de değil, ondan önceki savaşlarda da özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri üretim, sağlık, yardım ve lojistik alanlarında aktif olarak görev almıştır. Döneme dair çalışmalar göstermektedir ki savaş yıllarında kadınlar cephe gerisinde askeri üretimde, teşkilatlarda, hemşirelikte, işe ve giysi temininde önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Bunun yanı sıra Balkan Savaşları’nda ve Çanakkale Muharebelerinde kadınların gönüllü olarak cepheye gitmesi, hastabakıcılık yapması, ordu için yardım toplaması ve kimsesiz kadınlara iş olanağı sağlaması, kurulan dernekler aracılığıyla yürütülen faaliyetler arasında yer almıştır. Özellikle 1916’da kurulan *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun askeri üretimini sağlamıştır.¹

Aslında bu tecrübeler, Millî Mücadele yıllarındaki örgütlü kadın emeğinin temelini oluşturmuştur.² Millî Mücadele’de kadınların mitinglerden cemiyet faaliyetlerine, cephane ve sağlık hizmetlerinden cephedeki fiilî mücadeleye uzanan çok yönlü katkıları, bu tarihsel birikimin devamı niteliğindedir.³ Bununla birlikte orduya katılan kadınların bir kısmı askeri birlikleri komuta eden, rütbeli personel olarak da varlık göstermiştir.⁴

Nitekim Millî Mücadele yıllarında cephedeki çabanın arkasında, cephe gerisinde yürütülen üretim, lojistik ve destek faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde erkeklerin büyük ölçüde cepheye bulunması, üretim alanlarında kadın emeğini öne çıkarmıştır. Kadınlar, cephane imalatından tekstil üretimine, erzak hazırlığından sağlık hizmetlerine kadar geniş bir görev yelpazesinde yer almıştır. Böylelikle Türk kadını, ulusal direnişin temel taşıyıcı unsurlarından biri olarak topyekûn seferberliğe aktif bir biçimde katkı sağlamıştır. Üstelik bu faaliyetleri yürüten kadınlar, dönemin fotoğraflarında da yer bulmuştur.

Bu bağlamda *fotoğraf*, yalnızca tarihsel bir belge değil, aynı zamanda ideolojik birer temsil aracı olarak değerlendirilmektedir. Fotoğrafı anlamlandırmada “bakmak” ile “okumak” arasında önemli bir ayrım vardır. Fotoğrafa bakmak, yüzeysel kalan kısa süreli bir eylemdir. *Fotoğraf okuması* ise görüntüye sözcüklerin katılması sonucu, düşünsel bir yorum ile mümkün olmaktadır. Fotoğrafta yer alan kişiler, giysiler, davranışlar, mekân ve kültür hakkında bilgilerin tarihin havuzunda analiz edilmesi, bir gerçeği anlama ve anlatma

¹ Yavuz Selim Karakışla (Haziran 1999). “Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 11/66, s. 15; Gülgün Küçüktürkücü (2016). *Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız*, İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları, s. 14-19.

² Leyla Kaplan (1996). “Millî Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 72.

³ Kadın ve erkeklerin birlikte katıldığı mitingler ile protestolar, vatan savunmasında kitlesel dayanışmayı güçlendirmiştir. Ayşe Afet İnan (1984). *Kurtuluş Savaşı’nda Türk Kadını*, Ankara: TBMM Yayınları, s. 8-11; Millî Mücadele döneminde Türk kadını vatanını kurtarmak için düzenlediği toplantılarda orduya yardım toplayarak, Kuvayı Milliye ruhunu beslemiştir. Aynı zamanda kadınlar, gazete ve dergiler aracılığıyla da bu faaliyetlerini pekiştirmiştir. Şefika Kurnaz (2011). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara: Ötüken Yayınları, s. 260.

⁴ Ferhat Uyaniker (2009). *Millî Mücadele’de Türk Kadını*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 55; Sabahattin Selek (1987). *Anadolu İhtilalleri*, C. I, İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, s. 125-128.

metodudur.⁵ Fotoğrafın hem niceliksel hem de niteliksel açıdan incelenmesi sonucunda yapılan çözümlerler, fotoğrafın arkasındaki öyküyü görünür kılmaktadır.⁶

Böylelikle fotoğraf üzerinden yapılan çözümleme, kadınların Millî Mücadele dönemindeki konumunun nasıl inşa edildiğini de gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Millî Mücadele dönemi tarih yazımına, görsel kültür perspektifinden katkı sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca *fotoğraf ve tarih*, *kadın ve savaş* ya da *savaş döneminde kadın imajı veya rolleri*, *fotoğraf okuma yöntemleri* başlıklı araştırmaların geniş bir alana sahip olmasına etki etmeyi hedeflemektedir.

Bu makale, cephe gerisinde kadın emeğinin askerî üretimdeki yerini, dönemin fotoğrafları üzerinden görsel analiz yöntemiyle ele almaktadır. Bununla birlikte bu çalışma, askeri üretimde yer alan kadınları tasvir eden arşiv fotoğraflarını incelemek için tarihsel analizi görsel kültür metodolojisiyle birleştiren disiplinler arası bir yaklaşım benimsemiştir. Burada, fotoğrafların vatanseverlik ve kolektif fedakârlık hakkında belirli mesajları içeren belgeler olarak nasıl işlev gördüğü ortaya konulmuştur.

Yöntem

Bu çalışmada Millî Mücadele dönemine ait, ATASE (Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı), TİTE (Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü) ve TRT (Türkiye Radyo Televizyon Kurumu) arşivlerinden alınan 10 adet fotoğraf kullanılmıştır. Araştırma sorularına en doğrudan cevap veren ve analize elverişli meta-veri ve görsel içeriğe sahip 10 adet fotoğraf, *amaçlı örnekleme* (*purposive sampling*) yöntemiyle seçilmiştir.⁷ Seçim ölçütleri şunlardır: (1) güvenilir tarihlendirme ve meta-veri bilgisi, (2) fotoğrafın çalışmanın temalarıyla (askerî-sivil ilişkiler, kamusal faaliyetler, cinsiyet temsilleri) doğrudan ilişkisi, (3) farklı arşiv kaynaklarından dengeli temsil. Bu yaklaşım nicel bir genelleme iddiası taşımamaktadır, aksine seçilen görseller üzerinden dönem söylemlerine dair nitel ve derinlemesine çıkarımlar yapılması hedeflenmiştir. Aslında örneklem büyüklüğünün sınırlılığı, çalışmanın kapsamını yansıtmıştır. Ayrıca fotoğraflar; *görsel kodlama*, *kompozisyon analizi* ve *bağlamsal yorumlama* adımları gözetilerek çözümlenmiştir.⁸ Nitekim söz konusu terimler şu şekilde tanımlanmıştır:

Görsel kodlama; bir görüntüdeki anlamlı öğeleri (renk, ışık, açı, bakış yönü, giyim, nesneler) belirleyip sınıflandırarak analiz etmeye yarayan bir içerik analizi tekniğidir.⁹ Görsel verilerin tematik olarak kodlanması, nitel analizdeki içerik çözümlemesiyle benzerdir.

Kompozisyon analizi; görüntüyü oluşturan düzeni incelemektedir. Görselin parçaları ayrı ayrı ele alınsa da, gerçekte kompozisyon bu parçaların birlikte oluşturduğu bir

⁵ Özcan Yurdalan (2007). *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj*, İstanbul: Agora Kitaplığı, s. 187.

⁶ David E. Kyvig, Myron A. Marty (2011). *Yanıbaşımızdaki Tarih*, Çev. Nalan Özsoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 84.

⁷ *Amaçlı örnekleme*, araştırmanın amacına en uygun ve bilgi bakımından en zengin verilerin bilinçli olarak seçilmesine dayanır. Bu yöntem, araştırma sorularını derinlemesine anlamayı sağlayacak örnekleri belirlemeyi hedefler. Dolayısıyla konuyu en iyi yansıtan içeriklerin seçilmesi esas alınır. Michael Quinn Patton (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods*, London: Sage Publications, s. 401.

⁸ Michael Emmison, Philip Smith (2000). *Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry*, London: Sage Publications, s. 66-69.

⁹ Gillian Rose (2016). *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*, London: Sage Publications, p. 85.

bütündür.¹⁰ Fotoğrafın içinde yer alan öğelerin (insan, nesne, mimari yapı, doğa unsurları) kare içinde birbirine göre konumlanışını, boşluk-doluluk oranını, ön-arka plan ilişkisini ifade etmektedir.

Bağlamsal yorumlama/bağlam analizi; kitle iletişim araçlarıyla aktarılan imgelerin anlamlarını ve bağlamlarını keşfetmek için kullanılır. Fotoğrafın tarihsel, toplumsal, kültürel ve politik bağlamına göre anlamlandırılmasıdır.¹¹

Sonuç itibarıyla bu çalışmada her fotoğraf, hem biçimsel hem de anlam düzeyinde okunarak, tarihsel bağlamı içinde yorumlanmıştır. Ayrıca fotoğrafların inceleme safhası, dört temel soru üzerinden yapılandırılmıştır:

- 1.Fotoğrafta hangi unsurlar yer almaktadır?
- 2.Fotoğrafın vermek istediği temel mesaj nedir?
- 3.İçerik, kadraj içerisinde bütünlük sağlayacak biçimde yerleştirilmiş midir?
- 4.Fotoğraf, ele alınan konuyu aktarma açısından ne ölçüde başarılıdır?

Bu sorulara cevap aranırken özellikle üç noktaya dikkat edilmelidir: İlk olarak, fotoğraftaki unsurlar belirlenirken yalnızca görünen objeler değil, ışık kullanımı, açı, mekânsal düzen ve fotoğrafçının bilinçli tercihleri de değerlendirilmelidir. İkinci adımda, fotoğrafın vermek istediği mesaj analiz edilirken, dönemin bağlamı, fotoğrafın üretim amacı ve izleyicide uyandırması hedeflenen duygu ya da düşünce göz önünde tutulmalıdır. Üçüncüde ise kadraj bütünlüğü incelenirken öğelerin birbirleriyle kurduğu ilişki, görüntüdeki denge, odak noktası ve görsel hiyerarşi dikkate alınmalıdır. Nihayetinde fotoğrafın konuyu aktarmadaki başarısı sorgulanırken, hem teknik yeterlilik hem de fotoğrafın anlatı gücü birlikte değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, inceleme safhasını analitik bir zemine yerleştirir.¹²

Bulgular

Bulgular, seçilen fotoğrafların çözümlenmesi yoluyla elde edilerek, aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir biçimde gösterilmiştir.¹³ Tabloda geçen terimleri açıklamak gerekirse *düz* anlam (*denotatif*), gösteren (işitsel ya da görsel unsur) ile gösterilen (kavram) arasındaki nesnel ilişki sonucu, gerçekte var olan nesnenin zihinde anlam kazanmasıdır. *Yan anlam* (*konotatif*) ise göstergenin temsil ettiği unsurların bireylerin duygu, değer ve kültürel birikimleriyle örtüşmesi sonucu ortaya çıkan öznel bir anlamlandırma sürecidir.¹⁴ Bu doğrultuda, her fotoğrafın *düz* ve *yan* anlam katmanları çözümlenmiş, imajın temsil ettiği genel anlam, toplumsal cinsiyet rolleri, üretim emeği ve savaş dönemi bağlamı üzerinden değerlendirilmiştir.

¹⁰ Rose, *Visual Methodologies*, p. 62-63.

¹¹ Marion G. Müller (2011). "Iconography and Iconology as A Visual Method and Approach", *The Sage Handbook of Visual Research Methods*, Eds. E. Margolis, & L. Pauwels, London: Sage Publications, p. 294.

¹² Terry Barrett (2000). *Criticizing Photographs An Introduction to Understanding Images*, New York: The McGraw-Hill Companies, p. 15, 26.

¹³ Bu tablo, yazar tarafından ilgili görsel üzerine yapılan teknik çözümlemeler temel alınarak hazırlanmıştır.

¹⁴ Roland Barthes (2016). *Göstergebilimsel Serüven*, Çev. Mehmet Fırat, Sema Fırat, İstanbul: Yapıkredi Yayınları, s. 84-85; John Fiske (2003). *İletişim Çalışmalarına Giriş*, Çev. Süleyman İrvan, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 115-118.

<i>Görsel Unsur</i>	<i>Düz Anlam (Denotatif)</i>	<i>Yan Anlam (Konotatif)</i>	İmajın Temsil Ettiği Anlam
Beyaz önlük giyen kadınlar	Giysi diken kadın işçiler	Hijyen, saflık, düzen ve görev bilinci	Kadının hem üretici hem de düzen sağlayıcı rolü
Çocuk işçiler (özellikle kız çocukları)	Kadınlarla birlikte çalışan çocuklar	Toplumsal cinsiyet aktarımı, erken yaşta sorumluluk	Vatan için erken yaşta özveri, kuşaktan kuşağa aktarılan fedakârlık
Siyah çarşaf ve peştamal	Geleneksel kıyafetli kadınlar	Mahremiyet, kültürel aidiyet, gelenek	Kadının kültürel kimliğiyle savaş ekonomisine dâhil olması
Dikiş makineleri ve el işçiliği	Üretim araçları	Teknik bilgi ve emeğin birleşimi	Kadının geleneksel becerilerinin savaş üretimine yönlendirilmesi
Kadrajdaki ciddi yüz ifadeleri	Kameraya bakan ciddi kadınlar	Sorumluluk, kararlılık, duygu bastırımı	Kadının duygularını bastırarak kolektif görev bilinciyle hareket etmesi
Erkek denetleyici figürler	Ayakta duran takım elbiseli erkekler	Otorite, güvenlik, ataerkil yapı	Kadın emeğinin kontrol ve düzen içinde gerçekleştiği ataerkil bağlam
Üretim yapan üç kuşaktan kadınlar	Yaşlı, genç ve çocuk kadın figürleri	Topyekûn mücadele, kuşaklar arası dayanışma	Aile içi üretimin ordu hizmetine dönüştürülmesi
Eldivensiz çalışmak	Koruyucu ekipman olmadan üretim	Yetersizlik, özveri, sağlık riski	Kadının sağlığını riske atacak kadar ülkesine bağlı olması
Pres makineleri ve mühimmat kutuları	Endüstriyel araçlar ve mühimmat	Savaşın ciddiyeti, endüstriyel dönüşüm	Kadının emek gücünün savaş makinesine entegre edilmesi
Kamera açısı ve kadraj düzeni	Dar mekânlar, kalabalık iş sahneleri	Zor şartlarda üretim	Fiziksel koşulların zorluğuna rağmen azim ve kolektif çaba

Yukarıdaki tablo ışığında çalışmanın ana kaynağı olan Millî Mücadele döneminde cephe gerisindeki faaliyetlere dair bulgular değerlendirildiğinde, görsel temsillerin ikili bir amaca hizmet ettiği görülmektedir. Fotoğraflar, savaş zamanı kadınların emeğini ve artan rolünü belgelemekle birlikte, aynı zamanda vatansever kadın işçinin idealize edilmiş imajını da yansıtmaktadır. Bu imgelerde kadınlar, ulusal mücadelenin ahlaki ve maddi temelini oluşturamaz bir parçası olarak tasvir edilmiştir. Bu tür imajlar, milliyetçi ideolojinin dâhilinde olsa da kadınların kamusal alana katılımının meşruiyetini pekiştirmiştir.

A. Askeri Malzeme Üreten Türk Kadını

Bir ülkenin sahip olduğu kaynakların savaş malzemeleri, teçhizat ve gıda üretimine yönlendirilmesi ve bunların stoklarının artırılması, savaş ekonomisi olarak tanımlanır. Ancak Millî Mücadele yıllarında, Anadolu'daki ilkel üretim tekniklerine sahip tarım işletmelerinin bu savaş ekonomisine anlamlı bir katkı sağlaması neredeyse imkânsızdı.¹⁵ Nitekim Millî Mücadele başladığında, Anadolu parçalanmış bir vaziyetteydi ve yorgun, yoksul bir halka sahipti. Bu zorlu süreçte, Anadolu'nun insanları beşeri, sosyal, ekonomik ve sağlık açısından kısıtlı ve çetin koşullar altında yaşam mücadelesi vermiştir.¹⁶

¹⁵ Alptekin Müderrisoğlu (2013). *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: AKDTYK ATAM Yayınları, s. 265.

¹⁶ Tevfik Çavdar (2001). *Millî Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, C. II, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s. 96.

Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de yürürlüğe giren ağır maddeleri, Anadolu'yu ekonomik açıdan büyük ölçüde güçsüz ve yetersiz bir duruma düşürmüştür.¹⁷ Bu süreçte, Anadolu'da sanayi üretiminde ciddi bir işgücü ve teknik altyapı eksikliği gözlenmekteydi. Yalnızca Amerikan bezi gibi dokuma ürünleri üreten birkaç atölye, İzmir, Çukurova ve Antep gibi işgal altındaki bölgelerde faaliyet gösterebilmekteydi. Mütareke koşulları gereği, 200 bin piyade silahının mekanizmaları ile topların kamaları İtilaf Devletlerine teslim edilmişti. Ayrıca, geniş kapsamlı cephanelere el konulması ve ülkede mevcut mühimmat parçalarını bir araya getirecek yeterli personelin bulunmaması da bu dönemin temel sorunları arasında yer almıştır.¹⁸

Anadolu'nun kısıtlı kaynaklarının yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşamını yitiren ve Millî Mücadele sırasında cepheye bulunan erkek nüfusunun yerini alan kadınların sorumlulukları da artmıştır. Bu durum sonucunda, İstanbul'daki Osmanlı kadınlarının büyük bir kısmı dul kalarak hayata tutunmaya çalışmıştır. Bu kadınlar, gündelikçi, çamaşırcı ve dikişçi gibi pozisyonlarda çalışarak ailelerinin geçimini sağlamak mecburiyetinde kalmışlardır.¹⁹

Millî Mücadele döneminde, köylü kadınlarının karşılaştığı büyük zorluklar gözler önüne serilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkım ve derin yoksulluk nedeniyle, kadınlar hayata tutunmak için olağanüstü çabalar sarf etmek zorunda kalmışlardır. Bu zorlu koşulların çarpıcı bir göstergesi olarak, at dışısından arpa taneleri toplayıp bunları temizleyerek öğütüp ekmek yapmalarından da bahsedilmiştir.²⁰ Bu dikkat çekici davranış, savaştan geriye kalan yetim ve öksüz çocukları besleme mücadelesi veren Türk kadınının Millî Mücadele sırasındaki fedakâr ve cefakâr imajını teyit etmektedir.

Millî Mücadele'nin başlangıcında, halkı işgal güçlerine karşı koruyan ve işgal bölgelerine yakın yerleri bizzat yöneten Kuvayı Millîye ordusuna, halk tarafından yaklaşık bir yıl boyunca destek sağlanmıştır. Bu destekler, *Nakdi ve Aynî Teberru (para ve mal bağışı)* adı altında orduya verilen para ve mal şeklindeki bağışlardan oluşmaktaydı.²¹

1919 yılında başlayan bu ikmal hareketliliği ve hizmetleri, Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde ordunun gıda, giysi, askeri malzeme ve ulaşım aracı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla TBMM tarafından 7-8 Ağustos 1921'de çıkarılan *Tekâlîf-i Millîye Emirleri* ile daha sistematik bir yapıya dönüştürülmüştür. Ayrıca bu emirlerin uygulanmasına karşı çıkanların İstiklal Mahkemeleri'nde cezalandırılmasına ilişkin kararın 9 Ağustos 1921'de *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesinde yayımlanması, Millî Mücadele'nin ikmal ve lojistik alanında yaşanabilecek aksaklıklara karşı alınmış bir önlem niteliğindedir.²²

¹⁷ Seha L. Meray, Osman Olcay (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 1-5.

¹⁸ Şevket Süreyya Aydemir (1976). *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*. C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 471.

¹⁹ Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi dul kadınlarının barınma, sağlık, eğitim ve iş ihtiyaçları artış göstermiştir. Mabelle C. Phillips (1995). "Dul Kadınlar", İstanbul 1920, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 254.

²⁰ Yurdakul Yurdakul (2009). *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, İstanbul: Truva Yayınları, s. 55.

²¹ *Nakdi ve Aynî Teberru*, görünürde gönüllü bir para ve mal bağışı anlamı taşısa da uygulamada vergi benzeri bir mali yükümlülük işlevi görmüştür. Devlet otoritesine dayanan vergi, hukuken zorunlu bir ödeme biçimi iken, Kuvâ-yi Millîye döneminde bu zorunluluk "vergi" terimiyle değil, meşruiyet ve toplumsal kabulü artırmak amacıyla "teberru" (bağış) kavramı aracılığıyla ifade edilmiştir. Bu durum, dönemin olağanüstü koşulları içinde gönüllülük söylemiyle zorunluluk pratikliği arasında kurulan sembolik bir dengeyi yansıtmaktadır. Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s. 164-165.

²² Serpil Sürmeli (1998). *Millî Mücadele'de Tekâlîf-i Millîye Emirleri*, Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 61-165; Mustafa Kemal Atatürk (1969). *Nutuk*, C. II, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 615-617; Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s. 353-355.

Millî Mücadele döneminde yaşanan muharebelerde, lojistik ve ikmal desteği büyük ölçüde Anadolu'nun iç kesimlerinden sağlanmıştır. Doğu bölgesi, ulaşım yetersizlikleri nedeniyle Batı'ya yeterli katkıyı sunamamıştır. Bu doğrultuda, Ankara, Konya, Kayseri, Sivas, Yozgat ve Çorum illeri, ordunun ekonomik gereksinimlerini karşılamada önemli rol oynamıştır.²³

1. Giysi Üretimi

Millî Mücadele döneminde, Anadolu'da dokumacılık için yeterli ham madde bulunmasına rağmen, bu alanda bir sanayinin olmaması askerlerin giysi ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırmıştır. Ordudaki birliklerin sayısının her geçen gün artmasıyla birlikte, askerlere silah temin etmek kadar kıyafet sağlamak da büyük önem taşımıştır. Bu kritik ihtiyacın karşılanmasında, cephe gerisinde askerî üretimde çalışan kadınlar öncülük etmiştir.²⁴ Askerî giysi üretimini belgeleyen fotoğraflar incelendiğinde, farklı yaş gruplarından kadınların bir araya gelerek düzenli bir şekilde çalıştıkları açıkça görülmektedir.

Fotoğraf 1: TİTE Arşivi, FK34G2B2-1.

Bu bağlamda bir dikiş atölyesinde dar açıyla çekilen 1 numaralı fotoğraf, yukarıda belirtilen durumun somut bir görsel karşılığıdır. Bu dar açılı fotoğrafın ön planında, beyaz önlükler giymiş kadınlar ve bir genç kız yer almaktadır. Kadınların yaş aralıkları oldukça farklılık göstermekle birlikte, başlarında Anadolu'ya özgü motifli beyaz kumaşlardan yapılmış örtüler bulunmaktadır. Odanın duvarına asılı basma kumaştan elbiseler ve torba

²³ *Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)* (1975). C. VII, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 212.

²⁴ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s. 270.

çarşaf, bu kadınların kırsal kesimden geldiğini düşündürmektedir.²⁵ Kadınlar, ordu için giysi dikerken yüzlerindeki yorgun ve düşünceli ifadeyi de dışa vurmaktadır. Ancak aralarında, dikiş diken küçük bir kız çocuğunun tebessümü dikkat çekmektedir. Çalışmaya yoğunlaşan kadınların objektife bakmamaları, zamanı verimli kullanma çabalarını ortaya koymaktadır.

Fotoğrafın dikkat çekici bir diğer ayrıntısı, ayakta duran genç kadının ciddi tavrıdır. Bu kadının ustabaşı konumunda olduğu anlaşılmakta, bu durum da üretimin belli bir denetim ve düzen çerçevesinde yürütüldüğünü göstermektedir. Böylece fotoğraf, gelişigüzel bir üretim değil, sistemli bir çalışmanın varlığını belgelemiştir. Arka plandaki odada dikiş makineleriyle çalışan kadınlar da görülmektedir. Böylelikle atölyedeki iş bölümü belirgindir: bir yanda el emeğiyle diğer tarafta makinelerle üretim yapılmaktadır. Kadınlar, faaliyetlerini yürütürken belirli bir düzene uymakta ve nizamı korumaktadır. Fotoğrafı çeken kişinin mekânın darlığına rağmen farklı yaş gruplarından kadınların aynı ürünü farklı yöntemlerle ürettikleri sahneyi kadraja sığdırması, üretimdeki çeşitliliği ve kolektif çabayı gözler önüne sermektedir.

Millî Mücadele döneminde gece gündüz ordu için giysi üretimine devam eden kadınlar, bu fotoğraf aracılığıyla yalnızca annelik rollerini değil, aynı zamanda fedakâr ve vatansever yönlerini de görünür kılmıştır. Atölyeler ve fabrikalar, yaşamlarının merkezine dönüşen mekânlar hâline gelmiştir. Kız çocuklarını dahi üretim sürecine katan annelerin gerek ailelerine gerekse orduya duydukları bağlılık, fotoğrafın kadrajına güçlü bir şekilde yansımaktadır.

Bu bağlamda, Millî Mücadele dönemine tanıklık eden Sovyet diplomat Semyon İvanoviç Aralov'un anıları da dikkat çekicidir. Aralov, Konya'da bulunduğu sırada harp sanayi fabrikaları ve otomobil tamir atölyelerinde çalışanların sergilediği özveriyi aktarmıştır. Anadolu'nun yokluk koşullarına rağmen halkın bu alanlarda postal, elbise, silah ve kılıç üreterek orduya destek verdiğini vurgulamıştır. Ayrıca Konya Tiyatrosu binasının imalathaneye dönüştürüldüğünü, hatta yapının üç balkonunun dokumacılık, elbise dikimi ve çizme imalatı için ayrı ayrı kullanıldığını belirtmiştir.²⁶

Bunun yanı sıra cephe gerisinde kurulan giysi atölyelerinde yalnızca köy ve kasaba kadınları değil, İstanbul'dan ya da Anadolu'nun şehirli kesiminden gelen kadınlar da görev almıştır. Bu kadınların çoğu, siyah çarşaf ve peçe ile tek tip bir giyim tarzına sahiptir. Ancak üretim ortamı oldukça kısıtlıdır, yalnızca bir dikiş makinesi ve yoğun el emeğiyle gerçekleştirilen çalışmalar, askerî uniformaların zorlu koşullar altında hazırlandığını göstermektedir. Bu durum, kadınların savaşın gerektirdiği fedakârlıklara nasıl uyum

²⁵ İstanbul'da yaşayan Müslüman kadınların dış giyimi ağırlıklı olarak ferace ile yaşmaktan oluşmuştur. Kırsal bölgelerde ise kadınlar çoğunlukla siyah tiftikten dokunmuş kumaşları tercih ederken, ekonomik durumu daha iyi olanlar ince dokumalı kumaşlar ya da ipekten yapılan kıyafetler kullanmıştır. Şehirlerde siyah ferace ve yaşmak temel dış giyim unsurları olarak öne çıkarken, kasaba ve köylerde yaşayan dar gelirli kadınlar dış giyimde beyaz patiskaya yönelmiştir. Lucy M. J. Garnett (2009). *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, s. 499-500.

²⁶ Semyon İvanoviç Aralov (2010). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 101.

sağladığını ve elverişsiz koşullara rağmen üretimi sürdürdüklerini ortaya koymaktadır.²⁷

Fotoğraf 2: TİTE Arşivi, FK21G72B72.

Öte yandan giysi üretim atölyesine ait 2 numaralı fotoğraf, dar açıyla çekilmiş olmasına rağmen oldukça net bir görüntü sunmaktadır. Kadrajın büyük kısmını genç kızların doldurduğu dikkat çekmektedir. Arka plandaki dağınık görünüm ise atölyede yoğun ve sürekli bir üretim sürecinin yaşandığını göstermektedir. Üniformanın bir parçası olan sak (tozluk) kılıflarını dikmekte olan bu genç kızlar, siyah renk önlükler giymiştir. Başörtülerini ense hizasında bağlama biçimi ise şehirli kadınların tarzını hatırlatmaktadır.

Fotoğrafın genelinde, kadınların yoğun bir tempo içinde çalıştıkları açıkça görülmektedir. Yüz ifadeleri, cephede gerisinde ve imalathanelerde farklı yaş gruplarına mensup kadınların disiplinli, özverili ve kararlı bir emek ortaya koyduklarını yansıtmaktadır.

Alptekin Müderrisoğlu'nun ifadelerine göre Millî Mücadele döneminde Anadolu kadını, cephedeki babaları, oğulları, kocaları ve diğer erkek yakınlarının başka bir evdeki gelin, kız veya anne tarafından hazırlanan giysilerle üşümeyeceklerini ve korunacaklarını

²⁷ Osmanlı Devleti'nde savaş yıllarında kadınların giyim tarzı ve imajı, ekonomik ve sosyal gelişmelerin etkisiyle değişim göstermiştir. Peçe tamamen terk edilmese de sembolik bir kullanıma dönüşmüş, özellikle şehirli kadınlar yüzlerini kısmen kapatmakla yetinmiştir. Bu hareket köylü kadınların da desteğiyle güç kazanmıştır. Bir kısım kadın ise Avrupa ve Rus modasından etkilenerek karma stiller oluşturmuştur. Geleneksel peçe-çarşaf yerine, çene altından ya da enseden bağlanan örtüler yaygınlaşmış; başörtüsü ise daha çok günlük pratik bir tercih olarak kullanılmıştır. 19. yüzyıl sonuna kadar kadınların dış kıyafeti ferace, yaşmak ve terlikten oluşurken, zamanla bunun yerini belden sıkılan torba çarşaf ve ardından etek-pelerin ikilisi almıştır. Bkz. Nora Şeni (1993). "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, Haz. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 60-62; Niyazi Berkes (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 445; Ahmet Emin Yalman (1930). *Turkey in the World War*. London: Yale University Press, s. 237; Bernard Caporal (1999). *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*. C. I, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s. 145-146.

biliyordu.²⁸ Bu tespitlerden anlaşıldığı üzere Anadolu kadını, üretim sürecini sadece teknik bir görev olarak değil, aynı zamanda derin bir duygusal sorumluluk olarak da üstlenmiştir. Kadınlar, cephedeki yakınlarını düşünerek gerçekleştirdikleri her işte vatan sevgilerini ve aile bağlarını yoğun bir şekilde hissetmiş, bu sayede faaliyetlerini içselleştirerek çok daha anlamlı bir çabaya dönüştürmüştür.

Fotoğraf 3: ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 110.

Diğer taraftan giysi üretim atölyesine ait 3 numaralı yukarıdaki fotoğraf, önceki bilgilerin görsel bir karşılığı olarak, çeşitli yaş gruplarından kadınları göstermektedir. Arka plandakiler orta yaşlıyken, ön plandakiler daha gençtir. Çalışma ortamının oldukça elverişsiz olduğu, kadınların yere oturarak el işçiliği yaptıkları görülmektedir. Nitekim bu detaylar Millî Mücadele dönemindeki zorlu şartları kanıtlamaktadır. Hatta her bir kadının “ülkem için ne yapabilirim?” sorusuna odaklanmış olduğu izlenimi vermektedir.

2. Mühimmat Üretimi

Millî Mücadele döneminde Türk Ordusu’nun silah ihtiyacı, farklı kaynaklardan sağlanmıştır. Kaynaklara göre bu tedarik yolları arasında İstanbul’daki depolardan kaçırılan silahlar, cephelerden toplananlar, Sovyet Rusya’dan alınan yardımlar ve işgal ordularından kalan silahlar bulunmaktadır.²⁹ Bu yöntemlerle elde edilen mühimmat, ordunun savaş gücünü desteklemede önemli rol oynamıştır.

Yukarıdaki yöntemlerle elde edilen mühimmatın yanı sıra, halkın atölyelerde önceki savaşlardan geriye kalan silah parçalarını onarmasıyla da ihtiyaç karşılanmıştır. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı’ndan kalma silahların ve topların onarımı ile mühimmat parçalarının birbirine uydurulması, İstanbul’daki İmalat-ı Harbiye işçilerinin

²⁸ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*, s. 359.

²⁹ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s. 246-269.

Erzurum, Eskişehir, Ankara, Keskin, Kayseri ve Konya şehirlerinde kurduğu atölyelerde gerçekleşmiştir.³⁰ Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından biri olan İmalat-ı Harbiye Mektebi, ordunun mühimmat sanayisine usta ve işçi yetiştirmiştir. Millî Mücadele'nin zor yıllarında Adapazarı'na, Ankara'ya ve Eskişehir'e taşınan tezgâhlar ile ekipmanlar orduya üretim yapmak için kullanılmıştır.³¹

Millî Mücadele döneminde orduya fayda sağlamak için her alanda varlığını ve gayretini gösteren halk, küçük imalathanelerde silah üretmiş, bozuk ve eski silahları onarmıştır.³² Nitekim bu dönemde Yunan Ordusunun Anadolu'nun iç kesimlerini işgal etme tehlikesine karşı önlem olarak Adapazarı'ndaki araç fabrikasından sökülen tezgâhlar, Eskişehir'de ve Ankara'da bulunan atölyelere taşınmıştır. Burada topların kullanışlı hale gelmesi için nişangâh ve kama üretilmiş, ayrıca mermiler ve hartuçlar da tamir edilmiştir. 4 Eylül 1921 tarihinde Ankara'ya bağlı olan *Keskin*'de kurulan tamirhanede ise tüfek onarım işleri, yapılmıştır.³³

Millî Mücadele döneminde, Güneydoğu bölgesinde de mühimmat üretimi ve onarımı faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmüştür. Özellikle Antep muharebeleri sırasında, kentteki mühimmat fabrikasında kadınlar, çocuklar, kimsesiz kadınlar, sakatlar ve cepheye gidemeyenler gibi farklı kesimlerden pek çok kişi, eski silahları gece gündüz demeden onararak büyük bir çaba sarf etmiştir.³⁴

Fotoğraf 4: ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 004.

³⁰ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, s. 121.

³¹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, C. II, s. 472.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyüp Durukan (1940). *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, Ankara: Askeri Fabrikalar Basımevi, s. 143; *Türk İstiklal Harbi*, C. VII; Çavdar, *Millî Mücadele'ye Başlarken*, C. I, s. 78.

³³ "Mümtaz Topçu Emekli Albay Merhum Ali Seyfi Taner'in Hatıra Notları", *Makina ve Kimya Endüstrisi Gazetesi*, 15 Ocak 1960, s. 3; Ersoy Zengin (2017). "Millî Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", *Mavi Atlas*, 5/1 s. 215.

³⁴ Hulki Saral, Tosun Saral (1970). *Vatan Nasıl Kurtarıldı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 347-348.

Bu doğrultuda mühimmat üretiminin yapıldığı atölyede çekilen 4. fotoğrafta, masanın sol ve orta kısmında orta yaşlı kadınların, sağ tarafında ise genç bir kızın çalıştığı görölmektedir. Bu kişiler, masanın etrafında İngiliz yapımı piyade tüfeklerine mermi yerleştirmektedir. Orta yaşlı kadınlar, Anadolu motifleri taşıyan geleneksel kıyafetlerini siyah çarşafı ile kamufle ederken, başörtülerini yüzleri açık kalacak şekilde çene altından bağlamışlardır. Genç kız ise çarşaf giymemekle birlikte, başını renkli bir peştamal ile örtmüştür; bu durum, o dönemde Anadolu kadınlarına özgü kıyafet ve örtünme modellerinin yaş gruplarına göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Kısıtlı imkânlarla ordu için üretim yapan işçi kadınların ve genç kızların fedakâr ve üretken yönleri fotoğrafın kadrajına yansımıştır. Kadınlar, bu faaliyeti gerçekleştirirken oldukça ciddi ve profesyonel bir duruş sergileyerek, Millî Mücadele kapsamındaki işlerine olan özverilerini ortaya koymuşlardır, zira bu yıllarda zaman kavramı onlar için son derece değerlidir. Fotoğrafı çeken kişinin vermek istediği mesaj, kadraja yerleşen görüntüyle net bir şekilde aktarılmıştır.

Fotoğraf 5: ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 042.

Önceki görüntüyle mekân bağlamında benzerlik gösteren 5. fotoğrafta ise yaşlı, orta yaşlı, genç ve çocuk olmak üzere yedi kadın, mermi çekirdeklerini kovanlara yerleştirerek elle presleme işlemi yapmaktadır. Bu durum, ordunun günlük ihtiyacına göre mühimmat ürettiklerini ve rutin bir faaliyet içinde olmadıklarını göstermektedir. Bu kadınların giyimleri incelendiğinde, orta ve genç yaşta kadınların siyah çarşaf giyerek yüzlerini açığa bırakacak şekilde örtündükleri, masanın sağındaki çarşafı kadın yüzünün ise kısmen açık olduğu görölmektedir. Yanında ayakta çalışan kız çocuğu ise, yüzünü ve saçlarını görünür bırakacak şekilde desenli bir yemeni örtüyü bağlamıştır.

Sağ tarafta ayakta duran ve objektife çekinmeden bakan yaşlı kadın, beyaz renkli ve desenli bir örtüyü yavaşının altına doğru geleneksel bir biçimde bağlamıştır. Ortada oturan

çarşafli orta yaşlı kadın, objektife oldukça doğal ve hafif bir tebessümle bakmaktadır. Bu yaşlı kadının yanında oturan genç kızın ise sade, beyaz renkli bir örtüyü boynuna doğru bağladığı görülmektedir. Genç kadınlar ve kızlar daha çekingen ve acemice çalışırken, orta yaşlı ve yaşlı kadınların daha tecrübeli ve rahat bir şekilde üretim yapmaları, kuşak olarak daha fazla savaş yaşamış olmaları ve benzer faaliyetleri daha önce gerçekleştirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu fotoğraf, kızlarını, gelinlerini ve torunlarını yanına alarak vatana hizmet eden, üretken ve anaç kadınlarla dolu bir Anadolu'nun varlığını temsil etmektedir.

Fotoğraf 6: *TİTE Arşivi*, FK36G32B32.

Öte yandan dar açıyla çekilen 6. fotoğraf ise önceki mekânlardan farklı olarak bir fabrikada çekilmiştir. Fotoğrafın odak noktasında, silah parçalarını onarma ve temizleme işlemini gerçekleştiren orta ve genç yaş grubundan üç kadın yer almıştır. Ortada duran kadın, duruşu ve diğerlerinden farklı önlüğüyle tecrübeli bir ustabaşı imajı çizmektedir. Sağ ve sol tarafta çalışan kadınlar, önceki fotoğraflardakilerden farklı olarak çarşafsızdır ve desenli elbiseleri ile başörtülerini bağlama şekilleri, onların kasabalı ya da şehirli olduğunu düşündürmektedir. Bu kadınlar, işlerine hâkim, profesyonel bir görünüm sergilemektedir. Arka planda ayakta çalışan orta yaşlı bir erkek, kadınların erkeklerle aynı ortamda çalıştığına dair önemli bir detay sunmaktadır. Kadınlar, silah parçalarını onarıken yüzlerinde yorgunluk belirtileri taşısa da, Millî Mücadele için sürdürdükleri üretkenliklerinden ödün vermemişlerdir.

Fotoğraf 7: *TİTE Arşivi*, FK37G81B81.

Yukarıda yer alan 7 numaralı fotoğrafta, yine genç, yaşlı ve çocuk olmak üzere farklı yaş ve cinsiyet gruplarından bireyler bir arada bulunmaktadır. Yüksek kontrast ve kişilerin yüz ifadeleri, fotoğrafın sıcak bir mevsimde çekildiğini düşündürmektedir. Dar açıyla çekilen bu görüntüde, amatör bir tezgâhta silah üretiminin gerçekleştirilmesi yer almaktadır. Ön plandaki kişiler incelendiğinde, yaşlı bir erkek ve erkek çocuğun mühimmat üretimine yönelik bir çalışma içinde oldukları görülmektedir. Sol tarafta tezgâhta çalışan genç erkek silah parçalarını onarıırken, orta yaşlı bir erkek barut üretimi yapmaktadır. İşlerine son derece yoğunlaşmış bu erkekler, şehirli bir imaj sergilemekte ve İmalat-ı Harbiye’de yetişmiş usta ve çıraklar oldukları tahmin edilmektedir.

Orta kısımda ise koyu renk elbiseli ve başı açık, farklı yaşlarda iki kız çocuğu görülmektedir. Onların da mühimmat üretimiyle ilgili bir işle meşgul oldukları kesindir. Sağ tarafta, erkek çocukların demir parçalarını kullanarak bir işlemi tamamlamaya çalıştıkları izlenmektedir. Giysilerinden kasabalı/köylü oldukları tahmin edilen bu kişiler, mühimmat atölyesi olarak kullandıkları bu alanda, sıcak ve güneşli bir havada zorluklar içinde yoğun bir şekilde çalışmaktadırlar. Bu fotoğrafın kadrajı, şartların kısıtlılığını ve her yaş ve cinsiyet grubundan insanın vatanseverliğini ve topyekûn mücadelesini açık bir şekilde sergilemektedir.

Aslında Millî Mücadele döneminde, mühimmat üretimi yalnızca İç Anadolu ile sınırlı kalmamıştır. Bu duruma örnek olarak, Erzurum’da bulunan Nuri Paşa’nın 1 Nisan 1921 tarihinde, Moskova’daki kardeşi Enver Paşa’ya gönderdiği mektupta yer alan bilgiler bunu kanıtlamıştır. Nuri Paşa, mektubunda Erzurum’da “İş Ocağı” adıyla terk edilmiş makineleri tamir ettirerek büyük bir imalathane kurduğunu belirtmiştir. Eldeki metruk

malzemenin bolluğunu vurgulayarak, bu malzemeleri işleyerek Anadolu sanayisinin ilerlemesi için gereken sermayenin sağlanabileceğine inandığını ifade etmiştir. Nuri Paşa, ayrıca Ocağın Trabzon ve Erzincan'da şubelerinin kurulmasını, kırık otomobillerin tamir edilerek Erzurum-Trabzon ve Horasan-Karakilise arasında otomobil kollarının işletilmesini ve Sarıkamış'taki terk edilmiş birkaç hizar fabrikasının Rize ormanlarına naklini de teklif etmiştir. Mektuba göre, Erzurum İş Ocağı kurulmuş, Ermenilerden ele geçirilen 12 milyon İngiliz fişeğini analiz etmek için bir makine yapılmış ve başarı sağlanmıştır. Boş kovanları doldurmak için de makinelerin üretildiği ve dökümhanenin günde 120 metre kumaş ürettiği bilgisi verilmiştir.³⁵

Ayrıca Semyon İvanoviç Aralov'un anılarında belirttiğine göre İmalat-ı Harbiye fabrikasında ordu için top, tüfek gibi hayati öneme sahip silahlar onarılıyor, süngüler bileniyor ve kılıçlar yapılıyordu. Bu işlemlerin oldukça ilkel yöntemlerle gerçekleştirildiği de vurgulanmıştır. Hatta Aralov, otomobil parkında Almanlar tarafından bırakılmış veya terk edilmiş araçların en gerekli parçalarının alınarak kullanıldığını da ifade etmiştir.³⁶ Keza Anadolu halkı elinde bulunan her mekanik parçayı, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere değerlendirmiştir.

Nitekim 1921 yılının başlarından itibaren atölyelerde, her muharebenin ardından topların büyük bir kısmı da tamir edilmiştir. Aynı yıl içinde yeniden açılan tüfek ve mermi imalathaneleri sayesinde, yaklaşık 1,5 milyon piyade fişeği ve 400 binden fazla top mermisi değişimi ve onarımı gerçekleştirilmiştir. 1922 yılının ilk aylarında ise el bombası üretimine başlanmış ve bu el bombalarından 10 binden fazlası cepheye sevk edilmiştir. Bu sayısal verilerle tespit edilen mühimmat ihtiyacı ve kullanımı, Millî Mücadele'nin ciddiyetini bir kez daha ortaya koymuştur.³⁷

Fotoğraf 8: ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 065.

³⁵ Masayuki Yamauchi (1995). *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 172.

³⁶ Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının*, s. 101.

³⁷ Zengin, "Millî Mücadele Yıllarında", s. 213.

Geniş açıyla çekilen mühimmat imalathanesine ait 8 numaralı fotoğraf incelendiğinde, yine yaşlı, genç ve çocuk olmak üzere farklı yaş gruplarından kadınlar ve erkekler bir aradadır. Objektife daha yakın mesafede bulunan bir tartıdan, malzemelerin belirli ölçülerde ve kontrollü olarak üretildiği anlaşılmaktadır. Çoğunluğu kadınların oluşturduğu bu fabrikada, yaşlı ve orta yaşlı kadınlar sağ tarafta, genç ve çocuk kızlar ise sol tarafta faaliyet göstermektedir. Yetişkin kadınlar objektife bakmadan işleriyle meşgulken, genç ve çocuk yaş grubundan kızlar oldukça kendinden emin bir duruşla objektife bakmaktadır. Orta kısımda ayakta duran kalpaklı, takım elbiseli ve kravatlı erkeklerin imalathane görevlileri olarak denetim ve takip işlerini yürüttükleri, fesli erkeklerin de ustabaşı olarak görev aldığı söylenebilir.

Bu fotoğraf, her yaş grubundan kadın ve erkeğin mühimmat üretiminde yoğun bir tempoyla çalıştığını göstermektedir. Bunun yanı sıra ağır işlerin kadınlar, daha hafif işlerin ise genç kızlar ve çocuklar tarafından yapıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Genellikle kadın ve erkeklerin ayrı ortamlarda çalıştığı bilinse de bu fotoğraf, olağanüstü durumlarda kadın ve erkeklerin aynı ortamda, birlikte ordu için üretim yaptığını gözler önüne sermektedir.

Fotoğraf 9: *TİTE Arşivi*, FK37610B10.

Dar açıyla çekilmiş mühimmat üretimini içeren 9 numaralı fotoğrafta ise altı kadın ve bir erkek sandıklara mermi stoklamaktadır. Genç yaş grubuna ait bu kadınlar, reyonlarda bulunan mermileri cepheye gönderilecek küçük sandıklara düzenli bir şekilde istiflemektedir. Giydikleri desenli elbiselerden ve basit kumaşlardan üretilen desenli ve kenarları oyaltı yemeni adındaki örtülerden, bu kadınların kasabalı oldukları anlaşılmaktadır.

Kadınlar, objektife bakmadan çalışmakta ve işlerine son derece yoğunlaşmışlardır. Genç kadınların objektife bakmaması, ya kendiliğinden gerçekleşen bir çekimden ya da dönemin geleneksel yapısından kaynaklanmaktadır. Yüzü objektife dönük olmayan kadınların yaş ortalamaları ve duruşları hakkında kesin bilgi edinilemese de, giysilerinin modelinden yola çıkarak, diğer kadınlarla benzer sosyo-ekonomik statüye sahip oldukları çıkarımı yapılabilir. Yüzü kısmen görünen, ayakta duran kravatlı ve önlüklü orta yaşlı erkek, ustabaşı olarak kadınların yaptığı işi kontrol etmektedir. Bunun yanı sıra kadınlar, önceki fotoğraflarda görüldüğü üzere bu fabrikada da önlüksüz ve eldivensiz çalışmışlardır.

Kadın ve erkek, örgütlü bir üretim gerçekleştirerek vatanseverlik nosyonunu ön plana çıkarmışlardır. Çemberlere mermi yerleştiren bu kadınların işlerini ciddiyetle yürütmesi ve zaman kaybetmeden ordunun mühimmat ihtiyacını karşılama çabaları, her yere yetismeye çalışan emektar Türk kadını imajını ortaya çıkarmaktadır.

Fotoğraf 10: TRT Arşivi, Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, 04.51.

Video görüntüsünden fotoğrafa dönüştürülen 10. kare, mühimmat üretimini içeren dar açılı bir görseldir. Bir genç kadın ve orta yaşlı bir erkek, daha önce kadınların çemberlere yerleştirdiği mermi çekirdeklerini makineyle baskılamaktadır. Hızlı presleme makinesinin varlığı dikkat çekici olup, bazı mühimmat atölyelerinde bu işlemlerin elle gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, tüm üretim alanlarının yeterli araç ve gerece sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Mühimmat üretiminde en zor işlemlerin genellikle genç-orta yaşlı erkekler ve kadınlar tarafından gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Mermi basma işlemini yapan kadın, önceki fotoğraflardaki kadınlara benzer bir kıyafet ve örtü ile çalışmaktadır. Saçları kısmen açıkta bırakan, boyundan başa doğru dolanan bu örtünme şekli, tamamen Anadolu

kadınına özgüdür. Kadına yardım eden erkeğin, önceki fotoğraflarda görülen erkeklerle benzer şekilde takım elbiseli, kravatlı ve kalpaklı imajından, üretim denetiminden sorumlu bir görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde askeri üretimde hem ustabaşı hem de işçi olmak üzere iki ayrı erkek profili belirginleşmiştir.

Millî Mücadele dönemine ait mühimmat üretim fotoğraflarında dikkat çeken nokta, genellikle kadınların eldiven takmadığı ve büyük çoğunluğunun önlük giymediği olmuştur. Bu durum, o dönemin ekonomik yoksunlukları nedeniyle fabrikalarda çalışırken gerekli koruyucu dış giysilerin sağlanamamasıyla açıklanmaktadır. Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı sırasında mühimmat üreten kadınların ellerini ve yüzlerini koruyacak kamufraj malzemeleri kullanmamalarının, toksik sarılık adı verilen bir cilt hastalığına yol açtığı bilinmektedir.³⁸ Bu doğrultuda Millî Mücadele yıllarında mühimmat imal eden Türk kadınlarının da, aynı sağlık problemiyle karşılaşmış olabileceği güçlü bir olasılıktır.

Sonuç

Türk toplumunun Millî Mücadele dönemi, bu fotoğraflarla tarihi bir tuval üzerinde gözler önüne serilmiştir. Fotoğraflarda Türk kadını; *anaç, üretici, özverili, profesyonel ve vatanperver* kimliklerle temsil edilirken, aynı zamanda geleneksel değerleri de taşıyan bir figür olarak konumlandırılmıştır. Kadınların ev içi rollerinin dışına çıkarak kamusal alanda yer alması, bu dönemin savaş ekonomisinde tarihsel bir dönüşüm anına işaret etmiştir.

Nitekim bu seferberliğin en görünmez fakat en güçlü aktörlerinden biri olan Türk kadını, ordu için giysi ve mühimmat üretiminde rol üstlenerek, ekonomik katkılar ile birlikte, kültürel, toplumsal ve siyasal bir temsile dönüşmüştür. Bu bağlamda fotoğraflarda yer alan kadınlar, yaşadıkları dönemin ekonomik yoksunluklarına, teknik imkânsızlıklarına, hatta patriyarkal yapılara rağmen *dirayetli, üretken ve vatansever* kimlikleriyle tarihe iz bırakmışlardır. Kadınlar sadece giysi dikmemiş ya da mermi üretmemiş, aynı zamanda millî kimliğin yeniden inşasında da aktif rol oynamışlardır.

Bu çalışmada görsel kodlama ve fotoğraf okuma metodu, bu karelerin tarihi belge olmanın yanında, anlam üreten göstergeler olduğunu da ortaya koymuştur. Kadınların giyim biçimlerinden, yüz ifadelerine, atölye düzeninden üretim araçlarına kadar her unsur, okuyucuya o dönemin ruhunu, yükünü ve özverisini anlatmaktadır. Keza kadınların görev aldıkları atölye ve fabrikalarda, geleneksel ile modern; bireysel ile kolektif; özel alan ile kamusal alan iç içe geçmiştir. Kadın, hem anne hem işçi; hem koruyucu hem üretici; hem sessiz bir emekçi hem tarih yazan bir figür olarak bu dönemde yeniden tanımlanmıştır. Dolayısıyla;

**Kadının görünmez emeği, Millî Mücadele'nin görünür zaferini mümkün kılmıştır.*

**Fotoğraflar, dönemin ideolojik, toplumsal ve kültürel kodlarını taşıyan simgesel anlatılardır.*

**Bu anlatılar, kadın emeğinin tarih yazmadaki yerini ve önemini güçlü bir şekilde hatırlatmaktadır.*

³⁸ <https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war> (Erişim 15.08.2025)

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

- ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 004.
 ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 042.
 ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 065.
 ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 110.
 TİTE Arşivi, FK21G72B72.
 TİTE Arşivi, FK34G2B2-1.
 TİTE Arşivi, FK36G32B32.
 TİTE Arşivi, FK37G81B81.
 TİTE Arşivi, FK37610B10.
 TRT Arşivi, Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, 04.51.

2.Kitaplar ve Makaleler

- Atatürk, Mustafa Kemal (1969), *Nutuk*, C. II, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
 Aralov, Semyon İvanoviç (2010), *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
 Aydemir, Şevket Süreyya (1976), *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)*, C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi.
 Barthes, Roland (2016), *Göstergebilimsel Serüven*, Çev. Mehmet Fırat, Sema Fırat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Barrett, Terry (2000), *Criticizing Photographs An Introduction to Understanding Images*, New York: The McGraw-Hill Companies.
 Berkes, Niyazi (2010), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 Caporal, Bernard (1999), *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*. C. I, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
 Çavdar, Tevfik (2001), *Millî Mücadele’ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, C. I-II, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
 Durukan, Eyüp (1940), *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, Ankara: Askeri Fabrikalar Basımevi.
 Emmison, Michael, Smith, Philip (2000), *Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry*, London: Sage Publications.
 Fiske, John (2003), *İletişim Çalışmalarına Giriş*, Çev. Süleyman İrvan, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
 Garnett, Lucy M. J. (2009), *Türkiye’nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
 İnan, Ayşe Afet (1984), *Kurtuluş Savaşı’nda Türk Kadını*, Ankara: TBMM Yayınları.
 Kaplan, Leyla (1996), “Millî Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 69-126,
 Karakışla, Yavuz Selim (Haziran 1999), “Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 11/66, s. 15-24.
 Kurnaz, Şefika (2011), *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara: Ötüken Yayınları.

- Küçüktürkücü, Gülgün (2016), *Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız*, İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları.
- Kyvig, David E., Marty, Myron A. (2011), *Yanıbaşımızdaki Tarih*, Çev. Nalan Özsoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Müderrişoğlu, Alptekin (2013), *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: AKDTYK ATAM Yayınları.
- Meray, Seha L., Olcay, Osman (1977), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- "Mümtaz Topçu Emekli Albay Merhum Ali Seyfi Taner'in Hatıra Notları", *Makina ve Kimya Endüstrisi Gazetesi*, 15 Ocak 1960, s. 3.
- Müller, Marion G. (2011). "Iconography and Iconology as A Visual method and Approach", *The Sage Handbook of Visual Research Methods*, Eds. E. Margolis, & L. Pauwels, London: Sage Publications, p. 283-297.
- Patton, Michael Quinn (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods*, London: Sage Publications.
- Phillips, Mabelle C. (1995), "Dul Kadınlar", İstanbul 1920, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 247-277.
- Rose, Gillian (2016), *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*, London: Sage Publications.
- Saral, Hulki, Saral, Tosun (1970), *Vatan Nasıl Kurtarıldı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Selek, Sabahattin (1987), *Anadolu İhtilalleri*. C. I, İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları.
- Sürmeli, Serpil, (1998), *Millî Mücadele'de Tekâlif-i Millîye Emirleri*, Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Şeni, Nora (1993), "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, Haz. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 53-78.
- Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), C. VII, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1975.
- Uyaniker, Ferhat (2009), *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Yamauchi, Masayuki (1995), *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Yalman, Ahmet Emin (1930), *Turkey in the World War*. London: Yale University Press.
- Yurdakul, Yurdakul (2009), *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, İstanbul: Truva Yayınları.
- Yurdalan, Özcan (2007), *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj*, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Zengin, Ersoy (2017), "Millî Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", *Mavi Atlas*, 5/1, s. 201-223.

3.Dijital Kaynaklar

<https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war> (Erişim 15.07.2025).

TEVHİD-İ TEDRİSAT SONRASI YABANCI ve AZINLIK OKULLARINDA MÜFREDAT DEĞİŞİMİ VE DEVLET DENETİMİ

CURRICULUM CHANGES AND STATE SUPERVISION IN FOREIGN AND MINORITY SCHOOLS AFTER THE LAW OF TEVHİD-İ TEDRİSAT

Şengül BÜYÜKBOYACI*

Geliş Tarihi/Received:02.06.2025

Kabul Tarihi/Accepted:11.11.2025

BÜYÜKBOYACI, Şengül, (2026), "Tevhid-i Tedrisat Sonrası Yabancı ve Azınlık Okullarında Müfredat Değişimi ve Devlet Denetimi", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 49-74, (DOI: 10.33431/belgi.1710944)

Öz

Bu makale, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yabancı ve azınlık okullarına yönelik olarak yürürlüğe koyduğu kapsamlı denetim, düzenleme ve müdahale politikalarını tarihsel, hukuksal ve sosyolojik bağlamda ele almaktadır. Osmanlı Devleti döneminde yabancı devletlerin diplomatik ve ekonomik ayrıcalıkları aracılığıyla dolaylı biçimde koruma altına alınan bu okullar, Cumhuriyet'in eğitimde egemenlik tesis etme ve millî kimlik inşa etme çabalarının merkezinde yer almıştır. Özellikle Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü sonrasında, yabancı ve azınlık okullarının müfredatlarının millileştirilmesi, Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerinin zorunlu hale getirilmesi ve bu derslerin Türk öğretmenler tarafından okutulması gibi uygulamalar, eğitim politikalarının aynı zamanda birer kimlik inşa aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Lozan Antlaşması'nda yabancı okulların Türkiye'nin iç hukukuna tabi olacağının karara bağlanması, bu okullar üzerindeki hukuki denetimin temel dayanağını oluşturmuş ve Maarif Vekâleti 1924'ten itibaren bu okullar üzerinde çok yönlü bir denetim ve kontrol süreci başlatmıştır. Bu süreçte okul ruhsatlarının yenilenmesi, öğretmen kadrolarının incelenmesi, okul binalarındaki dinî sembollerin ve resimlerin kaldırılması, dinî propagandanın yasaklanması gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir. Özellikle Fransız, İtalyan, Amerikan ve Avusturya okulları bu uygulamalara karşı direnç göstermiş, ancak Cumhuriyet yönetimi, egemenlik haklarının tavizsiz korunması ilkesi doğrultusunda bu okullara karşı kapatma dahil olmak üzere sert tedbirler uygulamıştır. Bu müdahaleler yalnızca bir eğitim politikası değil, aynı zamanda yeni rejimin laiklik anlayışının, millî kimlik oluşturma çabasının ve uluslararası diplomatik ilişkilerde bağımsız bir duruş sergileme kararlılığının yansıması olarak şekillenmiştir. Makale, bu süreci Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan tarihsel süreklilik içinde analiz ederek, yabancı okullar meselesinin egemenlik, kimlik ve diplomasi arasındaki çok boyutlu ilişkisini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun getirdiği reformların yalnızca eğitim alanında değil, millî kimlik inşası, kültürel hegemonya kurulması ve devletin kendi topraklarındaki egemenlik haklarını güçlendirmesi açısından da kalıcı etkiler yarattığı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tevhid-i Tedrisat, yabancı ve azınlık okulları, millî kimlik, eğitim politikası.*

* Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, sengulbuyukboyaci@sdu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1683-294X>).

Abstract

This study examines the comprehensive policies of supervision, regulation, and intervention implemented by the newly founded Republic of Türkiye toward foreign and minority schools, analyzing them within their historical, legal, and sociological contexts. These institutions, which had gained a form of indirect protection through the diplomatic and economic privileges extended during the late Ottoman period, became central to the Republic's efforts to establish national sovereignty in education and construct a unified national identity. Following the enactment of the Law on the Unification of Education (Tevhid-i Tedrisat), significant reforms were introduced to nationalize the curricula of foreign and minority schools. Courses in Turkish language, Turkish history, and the geography of Türkiye were made compulsory and were required to be taught by Turkish teachers. Such measures reveal that educational policies also functioned as instruments of identity formation. The Lausanne Treaty, which stipulated that foreign schools would be subject to Turkish domestic law, provided the legal foundation for this supervision. Beginning in 1924, the Ministry of Education launched an extensive process of inspection that included the renewal of school licenses, review of teaching staff, removal of religious symbols and images from classrooms, and prohibition of religious propaganda. French, Italian, American, and Austrian schools often resisted these interventions; however, the Republican government, guided by the principle of uncompromising national sovereignty, enforced these policies strictly, including the closure of noncompliant institutions when necessary. These interventions reflected not only an educational reform agenda but also the secular vision of the new regime, its commitment to national identity formation, and its determination to assert independence in international relations. The article situates these developments within the historical continuity from the late Ottoman Empire to the early Republic, revealing the multifaceted interplay among sovereignty, identity, and diplomacy. Ultimately, it argues that the reforms introduced under the Tevhid-i Tedrisat Law left lasting impacts not only on education but also on national identity construction, cultural hegemony, and the consolidation of state sovereignty.

Keywords: *Tevhid-i Tedrisat, foreign and minority schools, national identity, educational policy.*

A. GİRİŞ

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'de eğitim sistemi köklü bir dönüşüm sürecine girmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*, eğitimde birlik ilkesini esas alarak, tüm eğitim kurumlarının Maarif Vekâleti'ne (bundan sonra Millî Eğitim Bakanlığı olarak anılacaktır) bağlanmasını öngörmüştür.¹ Bu yasa yalnızca medrese eğitimini ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda cemaat (azınlık) ve yabancı okullarını da yeni kurulan ulus-devletin eğitim politikalarına entegre etmeyi amaçlamıştır. Böylece Cumhuriyet yönetimi, eğitim alanında merkezileşmeyi sağlayarak ulusal kimlik inşasının kurumsal zeminini oluşturmıştır.²

Osmanlı Devleti döneminde cemaat okulları, imparatorluğun çok dinli ve çok milletli yapısına paralel olarak belirli bir özerkliğe sahip olmuş; kendi dinî, kültürel ve dilsel kimliklerini koruyarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.³ Ancak Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte eğitim, millî kimlik ve egemenlik ideallerinin taşıyıcısı hâline gelmiş; devletin eğitim politikaları homojenleştirici ve milliyetçi bir çizgiye yönelmiştir. 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu, bu nedenle yalnızca bir eğitim reformu değil, aynı zamanda laikleşme ve ulusal bütünleşme sürecinin temel dayanaklarından biri olarak kabul edilmiştir.⁴

Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte, azınlık ve yabancı okulları doğrudan Maarif Vekâleti'nin denetimine alınmış; bu kurumlarda okutulan derslerin devletin belirlediği müfredata uygun olması zorunlu kılınmıştır. Özellikle *Türk Dili*, *Türk Tarihi* ve *Türkiye Coğrafyası* dersleri müfredatın ayrılmaz bir parçası hâline getirilmiş ve bu derslerin Türk öğretmenler tarafından verilmesi şart koşulmuştur.⁵ Ayrıca, bu okulların idari yapılanması ile öğretmen atamaları üzerinde devletin yetkisi genişletilmiş; okul yöneticilerinin belirlenmesinde Maarif Vekâleti'nin onayı esas alınmıştır.⁶

Bu reformların temel amacı, farklı etnik ve dinî grupların eğitim sisteminde yarattığı çok başlı yapıyı ortadan kaldırmak ve ulusal birlik ile toplumsal bütünlüğü güvence altına almaktır.⁷ Cumhuriyet yönetimi, bu yolla hem eğitimde ideolojik bir birlik sağlamayı hem de yabancı okulların siyasal veya dinsel nüfuz alanı hâline gelmesini engellemeyi hedeflemiştir. Dönemin bazı azınlık toplulukları ve yabancı misyon temsilcileri bu politikaları eleştirmiş olsa da Türkiye Cumhuriyeti, eğitim sisteminin ulusal egemenlik ilkesi çerçevesinde düzenleme konusundaki kararlılığını sürdürmüştür.⁸

B. YÖNTEM

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı içinde tarihsel yöntem (historical method) kullanılarak yürütülmüştür. Tarihsel yöntem, geçmişte meydana gelen olayları, bu olaylara ilişkin belgeleri ve kayıtları sistematik biçimde analiz ederek günümüzü anlamaya katkı

¹ TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1924.

² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000 – M.S. 2012)* (Ankara: Pegem Akademi, 2012).

³ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908* (Leiden: Brill, 2001).

⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999).

⁵ Mustafa Ergün, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1996).

⁶ *Cumhuriyet* Gazetesi, 5 Mart 1924.

⁷ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill–Queen's University Press, 1978).

⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).

sağlamayı amaçlar.⁹ Bu yaklaşım, özellikle eğitim tarihi araştırmalarında belirli bir dönemin politika, uygulama ve ideolojik yönelimlerini bütüncül biçimde incelemeye olanak tanır.¹⁰

Araştırma Deseni

Çalışma, nitel tarihsel araştırma deseni çerçevesinde yapılandırılmıştır. Tarihsel araştırmalar, geçmişteki olay ve süreçleri yalnızca betimlemekle kalmaz; aynı zamanda bu olayları neden-sonuç ilişkileri içinde açıklamayı da hedefler.¹¹ Bu doğrultuda araştırmada, Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında yabancı ve cemaat okullarına yönelik gerçekleştirilen düzenleme ve denetim süreçleri, ideolojik, hukuksal ve diplomatik boyutlarıyla ele alınmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmanın birincil verilerini, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) belgeleri, dönemin Maarif Vekâleti tamimleri ve resmî yazışmaları, TBMM Zabıt Cerideleri ve dönemin önde gelen gazeteleri (*Tevhid-i Efkâr*, *Hakimiyet-i Milliye*, *Cumhuriyet*, *Vakit*, *Akşam*) oluşturmıştır. Bu kaynaklar, dönemin eğitim politikalarını anlamak için temel veri seti olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, ikincil kaynaklar olarak Yahya Akyüz, Osman Ergin, Bayram Kodaman gibi yerli eğitim tarihçileri ile Selçuk Akşin Somel ve Benjamin C. Fortna'nın uluslararası çalışmaları karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir.¹²

Verilerin Çözümlemesi

Tarihsel yöntem kapsamında belge analizi tekniği kullanılmıştır. Belge analizi, yazılı, görsel veya basılı materyallerin sistematik biçimde incelenerek anlamlandırılması ve tarihsel olayların bağlam içinde yorumlanmasını hedefleyen nitel bir analiz yöntemidir.¹³ Bu teknik, geçmişteki olay ve olguların yalnızca betimlenmesini değil, aynı zamanda bu olaylar arasındaki ilişkilerin çözümlemesini de sağlar.¹⁴ Merriam'a göre tarihsel araştırmalarda belge analizi, verilerin içeriğinin çözümlemesiyle birlikte dönemin kültürel, politik ve kurumsal bağlamını anlamaya olanak tanır.¹⁵

Bu araştırmada, dönemin eğitim politikalarına yön veren karar ve uygulamalar, tarihsel bağlam içinde değerlendirilmiş; belgeler, dönemin siyasal, hukuksal ve sosyo-kültürel koşullarıyla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca araştırmanın bir diğer önemli kaynağı, dönemin önde gelen gazetelerinde (*Tevhid-i Efkâr*, *Akşam*, *Vakit*, *Cumhuriyet*, *Hakimiyet-i Milliye* vb.) yer alan haber, makale ve yorumlardır. Bu kaynaklar aracılığıyla hem kamuoyunun konuya bakışı hem de Maarif Vekâleti'nin uygulamaları hakkındaki algılar analiz edilmiştir.

⁹ Sharan B. Merriam, *Qualitative Research and Case Study Applications in Education* (San Francisco: Jossey-Bass, 1998), s. 33–35.

¹⁰ Jack R. Fraenkel – Norman E. Wallen, *How to Design and Evaluate Research in Education*, 7. bs. (New York: McGraw-Hill, 2009), s. 464–467.

¹¹ Eunsook Hyun, *Reconceptualizing the Curriculum: Toward an Educationally Sensitive Curriculum Theory* (New York: Peter Lang, 2016), s. 92–94.

¹² Akyüz, *a.g.e.*; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 5 (İstanbul: Eser Yayınları, 1977); Kodaman, *a.g.e.*; Somel, *a.g.e.*; Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

¹³ Fraenkel – Wallen, *a.g.e.*, s. 468–472.

¹⁴ Hyun, *a.g.e.*, s. 91–93.

¹⁵ Merriam, *a.g.e.*, s. 35–36.

Araştırma sürecinde tarihsel bağlamı daha geniş bir perspektiften kavrayabilmek için yerli ve yabancı literatürdeki akademik çalışmalar da taranmış; mevcut literatür ile arşiv belgeleri arasında karşılaştırmalı bir okuma gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, tarihsel verilerin analizi betimsel bir yaklaşımla ele alınmış, belge içerikleri yorumlanarak dönemin eğitim politikalarının temel dinamikleri ortaya konulmuştur.

Araştırmanın Amacı ve Yaklaşımı

Bu çalışma, tarihsel belgelerin eleştirel okuması ve farklı dönemlerin karşılaştırmalı çözümlemesi yoluyla, Cumhuriyet'in erken döneminde yabancı ve azınlık okullarına yönelik düzenlemelerin millî kimlik inşası, devlet egemenliği ve kültürel hegemonyanın kurumsallaşması bağlamında nasıl şekillendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

C. OSMANLI DEVLETİ'NDEN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE YABANCI VE AZINLIK OKULLARI: TARİHSEL GELİŞİM VE HUKUKİ DÜZENLEMELER

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle, “Bir an'ın arkasında asırlar vardır.” Türkiye'deki yabancı okullar (*ecnebi mektepleri*) ve cemaat okulları (*gayrimüslim Osmanlı teb'ası tarafından açılan eğitim kurumları*), Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısı içinde yaklaşık beş asırlık bir geçmişe dayanmakta ve bu miras Cumhuriyet dönemine taşınmaktadır.¹⁶ Bu tarihsel süreklilik içinde eğitim kurumları yalnızca pedagojik işlevleriyle değil, aynı zamanda modernleşme, uluslaşma ve diplomatik ilişkilerin önemli bir bileşeni olarak da dikkat çekmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların ortaya çıkışı, esas olarak 19. yüzyılda Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte gelişen misyonerlik faaliyetleri ve yabancı devletlerin siyasî-dinî nüfuz politikalarıyla ilişkilidir. Bu dönemde yabancı devletlere tanınan himaye hakları, eğitim kurumları kurma ve yönetme alanında fiilî bir serbestlik doğurmuştur. Özellikle 1856 Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslim cemaatlerin kendi okullarını açma ve yabancıların eğitim kurumları tesis etme hakkı fiilen genişlemiştir.¹⁷

Osmanlı topraklarında bilinen ilk yabancı okul, 1583 yılında Galata'daki Saint-Benoît Manastırı'nda Cizvit rahipleri tarafından açılmıştır.¹⁸ Başlangıçta dinî özgürlük çerçevesinde sınırlı bir serbesti sağlanmışken, 17. yüzyıldan itibaren Fransız ve Kapusen misyonerleri eğitim faaliyetlerini yaygınlaştırmış, özellikle Galata, Kudüs ve İzmir gibi merkezlerde hem manastır hem okul niteliğinde kurumlar açmıştır.¹⁹ Osmanlı yönetimi zaman zaman bu kurumları denetlemeye çalışmışsa da, devletin siyasî zayıflığı ve dış baskılar nedeniyle bu denetim tam anlamıyla sağlanamamıştır.

Eğitim alanında ilk kapsamlı düzenleme, 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile gerçekleştirilmiştir.²⁰ Bu nizamnâme, cemaat ve yabancı okullarını “mekâtib-i hususiye” olarak tanımlamış; bu kurumların açılabilmesi için öğretmen diplomalarının tasdiki, ders kitaplarının Maârif Nezâreti tarafından onaylanması ve okul açma ruhsatı alınması şartlarını getirmiştir. Ancak devletin denetim gücünün sınırlı olması, birçok yabancı okulun ruhsatsız biçimde faaliyet göstermesine yol açmıştır.

¹⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 15.

¹⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 682–690; Kodaman, *a.g.e.*, s. 27–31; Somel, *a.g.e.*, s. 45–50.

¹⁸ François Georjon, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Okulları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 27.

¹⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 78.

²⁰ Kodaman, *a.g.e.*, 67.

Bir diğer önemli düzenleme, 1915 tarihli Mekâtib-i Hususiye Talimatnâmesidir. Bu düzenleme, yabancı cemaat ve misyonların doğrudan veya dolaylı biçimde okul açmalarını yasaklamış; mevcut okullarda *Türkçe, Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası* derslerinin okutulmasını zorunlu kılmıştır.²¹ Ancak Birinci Dünya Savaşı koşulları nedeniyle talimatnamenin uygulanması sınırlı kalmış, denetim zafiyetleri devam etmiştir.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, Osmanlı'dan devralınan çok başlı eğitim mirası yeniden yapılandırılmış; eğitim alanında merkezileşme hedefi doğrultusunda Maarif Vekâleti tüm eğitim kurumlarının idaresinden ve denetiminden sorumlu tek otorite haline getirilmiştir.²² Cumhuriyet'in en kapsamlı reformlarından biri olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924), eğitimde birliği sağlayarak tüm kurumları devletin gözetimi altına almıştır.²³ Bu süreçte Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*'ta Merzifon Amerikan Koleji'nin Pontusçu faaliyetlerdeki rolünü örnek vererek, bazı yabancı okulların eğitimden ziyade siyâsî ve ideolojik amaçlarla hareket ettiğini açıkça vurgulamıştır.²⁴

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin çok kültürlü yapısında “cemaat okulları” olarak yer alan kurumlar, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte ulus-devlet anlayışı içinde “azınlık okulları” statüsüne dönüşmüştür. Böylece eğitim sistemi hem laiklik ilkesine hem de millî kimlik inşasına hizmet eden bir araç hâline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde eğitim alanında yaşanan çok başlı yapı, özellikle yabancı ve gayrimüslim okulların faaliyetleriyle daha da karmaşık bir hâl almıştı. Devletin merkezî otoritesinin zayıflaması, bu kurumların çoğu zaman diplomatik himaye altında hareket etmesine zemin hazırlamış ve Maarif Nezareti'nin denetim yetkisini sınırlamıştı. Cumhuriyet yönetimi, bu mirası devralarak eğitim sisteminde ulusal egemenliği tesis etme kararlılığı göstermiştir. Bu doğrultuda Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü, yalnızca eğitimde birliği sağlamakla kalmamış; aynı zamanda yabancı ve azınlık okullarının faaliyetlerini de hukukî bir çerçeveye oturtmanın ilk adımını oluşturmuştur. Ancak bu çerçevenin uluslararası alanda da güvenceye alınması ihtiyacı, Lozan Barış Antlaşması görüşmelerinde konunun yeniden ele alınmasına yol açmıştır.

D. LOZAN'DA YABANCI VE AZINLIK OKULLARI MESELESİ: HAKLAR, SINIRLAMALAR VE DÜZENLEMELER

Lozan Barış Antlaşması'nda yabancı okulların statüsü, antlaşmanın ek sözleşmelerinden biri olan ve yedi yıllık bir süre için geçerli kabul edilen “Yerleşme ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme” çerçevesinde düzenlenmiştir.²⁵ Bu sözleşme, kapitülasyonların kaldırıldığını vurgulamakta ve karşılıklılık ilkesi temelinde imzacı devletlerin vatandaşlarının mal edinme, miras bırakma ve benzeri hukuki haklarını güvence altına almaktadır.²⁶ Yabancı okullara ilişkin mesele, bu sözleşmeye ek olarak Türk ve İtilaf Devletleri heyetleri arasında gerçekleştirilen mektup teatisi yoluyla çözüme kavuşturulmuş ve Lozan'ın ek protokollerinden biri hâline gelmiştir.²⁷

²¹ Akyüz, a.g.e., s. 182.

²² Mithat Aydın, *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi: Eğitim* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2024), s. 25–28.

²³ Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Kanun No. 430)”, 3 Mart 1924.

²⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005), 312–314.

²⁵ *Lozan Barış Antlaşması ve Ekleri* (Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 2003), s. 87–89.

²⁶ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995), s. 105.

²⁷ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları: Türk Diplomasisi 1922–1923* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), s. 226.

24 Temmuz 1923 tarihinde Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa tarafından İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerine gönderilen mektupta, 30 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı Hükûmeti tarafından hukuken tanınmış olan dinî, eğitim-öğretim ve sağlık kurumlarının Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından da tanınacağı, Lozan Antlaşması'nın imzalandığı tarihte mevcut olan benzer kurumların ise iyi niyet çerçevesinde değerlendirileceği ifade edilmiştir.²⁸

Bu mektubun tam metni ise şöyledir:

“Lausanne’da bugün imzalanan Yerleşme (İkamet) Sözleşmesine dayanarak ve bu Sözleşmeye eklenecek olan Bildiri yerine mektuplar konulmasına ilişkin olmak üzere Birinci Komitenin 19 Mayıs 1923 tarihli oturumunda alınmış karar uyarınca, Türkiye’de 30 Ekim 1914 tarihinde önce varlığı tanınmış ve İngiltere (diğer mektuplarda Fransa ve İtalya) uyruklığında olan din ve öğretim kurumlarıyla, sağlık ve hayır kurumlarının varlığının tanınacağını, Hükûmetim adına bildirmekle onur duyarım. Türk Hükûmeti, Barış Antlaşmasının imzalandığı tarihte Türkiye’de bulunan benzer öteki İngiliz (Fransız, İtalyan) kurumlarının durumunu düzenli kılmak üzere bunları iyi niyetle inceleyecektir. Her çeşit malî yükümlülük (vergiler) bakımından yukarıda sözü geçen kurumlar, benzer Türk kurumlarıyla eşit düzeyde işlem göreceklere ve Türk kurumlarına uygulanan kamu düzeni hükümleriyle kanun ve nizamla bağlı olacaklardır. Bununla birlikte, şu kararlaştırılmıştır ki Türk Hükûmeti, işbu kurumların işleyiş şartlarını ve okullar konusunda bunların öğretimlerinin uygulama açısından örgütlenmesini dikkate alacaktır.”²⁹

Söz konusu mektup teatisi aslında Türkiye açısından bir ilk değildir. Nitekim 20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması’nda da benzer bir uygulamaya gidilmiş ve bu antlaşmaya ek olarak karşılıklı mektuplarla eğitim ve sağlık kurumlarının statüsü kayıt altına alınmıştır.³⁰

Lozan Barış Konferansı’nda bu konu tartışılırken Türk heyeti adına İsmet Paşa, yabancı kurumların statüsüne ilişkin olarak şunları söylemiştir:

“Ecnebi müesseselerin mevcudiyetini kabul etmekle Türkiye Düveli Müttefikaya mühim bir imtiyaz vermiş bulunmaktadır. Türkiye beynelmilel bir mukaveleye bu hususta bir hüküm ve şart derç olunmasını hiçbir veçhile kabul edemez.”³¹

Lozan görüşmeleri sonucunda varılan nihai uzlaşmaya göre, Türkiye 30 Ekim 1914 tarihinden önce meşru olarak tanınan ve Fransa, İngiltere ve İtalya himayesindeki kurumların varlığını tanımış; antlaşmanın imzalandığı tarih olan 24 Temmuz 1923’te mevcut bulunan benzer kurumları ise iyi niyet çerçevesinde değerlendirmiştir.³² Ancak bu kurumlar Türk kanunlarına ve kamu düzenine tabi olmuş, malî yükümlülükler açısından da Türk kurumlarıyla eşit işlem görmüştür. Bu taahhütlerin geçerlilik süresi beş yıl olarak belirlenmiş ve 13 Ağustos 1929 tarihinde sona ermiştir.³³

²⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), s. 221.

²⁹ *Lozan Barış Antlaşması Belgeleri*, Cilt II (Ankara: Dışişleri Bakanlığı Arşiv Dairesi, 2004), s. 212–213.

³⁰ Selim Deringil, *Denge Oyunu: II. Abdülhamid Döneminde İmparatorluk ve Siyaset* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), s. 189.

³¹ İsmet İnönü, *Hatıralar* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), s. 264.

³² Akyüz, *a.g.e.*, s. 185.

³³ *Resmî Gazete*, 8 Ağustos 1924, “Lozan Antlaşması Tam Metin,” madde 40–41.

Lozan Antlaşması'nda azınlıkların eğitim haklarına ilişkin olarak 40. ve 41. maddeler özel bir önem taşımaktadır. Bu maddeler, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların eğitim haklarını ayrıntılı bir şekilde düzenlemiş ve bu hakları uluslararası hukuki güvence altına almıştır.³⁴ Maddelerin metni şöyledir:

“Madde 40: Müslüman olmayan azınlıklara ilintili olan Türk yurttaşları hukuk bakımından ve fiilen öteki Türk yurttaşlarına uygulanan işlemlerin ve sağlanan güvencelerin tıpkısından yararlanacaklar ve özellikle, harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.

Madde 41: Genel öğretim konusunda Türk Hükûmeti, Müslüman olmayan yurttaşların önemli bir oranda yerleştikleri kentler ve kasabalarda, bu Türk yurttaşlarının çocuklarının ilkokullarda kendi dilleriyle öğretim görmelerini sağlamak üzere gerekli kolaylığı gösterecektir. Bu hüküm, Türk Hükûmetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.”³⁵

Sonuç olarak, Lozan Antlaşması'nda azınlık ve yabancı okullara ilişkin getirilen düzenlemeler, Türkiye'nin egemenlik haklarını gözetirken aynı zamanda uluslararası hukuki taahhütleri de dikkate alan dengeli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu düzenlemelerle Batılı devletlerin azınlık haklarını kullanarak Türkiye'nin iç işlerine müdahale etme girişimlerinin önüne geçilmiş, eğitim sisteminin denetim ve kontrolü konusunda tam yetki Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakılmıştır.

Bu durum, eğitim alanında parçalı ve çok başlı bir yapı ortaya çıkarmıştır. Osmanlı yönetimi, bu sorunu fark ederek 1913 tarihli *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati* ile ilkokullarda Türkçe öğretimini zorunlu hâle getirmiş; böylece dil birliği üzerinden ortak bir eğitim anlayışı oluşturmak istemiştir.³⁶

E. TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU VE AZINLIK OKULLARINA YANSIMALARI

Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinde farklı kurumsal yapılar altında faaliyet gösteren eğitim kurumları, mezunlar arasında ortak bir kimlik ve düşünce birliğinin oluşmasını engellemiş; öğrenciler, mensubu oldukları kurumların ideolojik ve kültürel yönelimleri doğrultusunda aidiyet geliştirmişlerdir. Bu durum, eğitim alanında parçalı ve çok başlı bir yapı ortaya çıkarmıştır. Osmanlı yönetimi bu sorunu fark ederek, 1913 tarihli *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati* ile ilkokullarda Türkçe öğretimini zorunlu hâle getirmiş; böylece dil birliği üzerinden ortak bir eğitim anlayışı oluşturulmak istenmiştir. Ancak ülkenin içinde bulunduğu savaş ve siyasal istikrarsızlık, bu düzenlemenin etkili biçimde uygulanmasını engellemiştir.³⁷

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte eğitim, yalnızca bir öğretim süreci olmaktan çıkarak yeni rejimin kimlik inşası ve toplumsal dönüşüm programının en önemli araçlarından biri hâline gelmiştir. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Cumhuriyet yönetimi,

³⁴ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), s. 122.

³⁵ A.g.e., madde 40–41.

³⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s. 78.

³⁷ Kodaman, *a.g.e.*, s. 78.

dinî cemaatlerin eğitim üzerindeki etkisini sınırlayan, millî kimliği esas alan ve yabancı devletlerin nüfuzunu ortadan kaldıran bir eğitim sistemi inşasına yönelmiştir.³⁸

Osmanlı'dan devralınan eğitim sistemi, sekiz farklı kaynaktan beslenen son derece karmaşık bir yapı sergilemekteydi: Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı okullar, yabancı devletler ve kiliseler tarafından açılan okullar, vakıf okulları, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı medreseler ve sıbyan mektepleri, il özel idarelerine bağlı okullar, denetim dışı köy ve mahalle mektepleri, şahıs okulları ve azınlık okulları.³⁹ Bu durum hem eğitimde içerik ve kalite açısından eşitsizliklere yol açmış hem de farklı kurumların farklı ideolojik yönelimleri desteklemesi nedeniyle toplumsal bütünlük açısından tehdit oluşturmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, eğitimin bu çok başlı ve düzensiz yapısını eleştirerek millî eğitim ilkesine vurgu yapmış, 1 Mart 1922 tarihli TBMM açılış konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Yetiyecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekları tahsilin niteliği ne olursa olsun, her şeyden önce Türkiye'nin istiklaline ve kendi millî değerlerine düşman olan bütün unsurlarla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir.”⁴⁰

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan hemen önce, Ocak 1924'te Maarif Vekâleti tarafından yayımlanan bir genelge, özellikle yabancı okulların iç işleyişine dair önemli düzenlemeler getirmiştir. Bu genelge, yabancı okullardaki dinî sembol ve işaretlerin kaldırılmasını zorunlu kılmış; okul ile kilisenin birbirinden ayrılması gerektiğini vurgulamıştır. Genelgede şu ifadeler yer almıştır:

“Yabancı okullar dinî öğretim ve özel bir yerde ibadet yaptırabilirler, ancak mabetlerin dışında heykel, tasvir ve haç bulundurmak yasaktır. Müslümanların ve başka mezhepten öğrencilerin okullardaki dinî merasimlere katılması yasaktır. Bunun için sık sık denetim yapılacak ve suçlular cezalandırılacaktır.”⁴¹

Bu genelge, yabancı okulların laik eğitim sistemine entegrasyonu ve Cumhuriyet'in eğitim politikalarına uygun hareket etmelerini sağlamak amacıyla hazırlanmış olup, devletin eğitim üzerindeki otoritesini güçlendirmeye yönelik önemli bir adım olmuştur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Kanun tasarısı, 2 Mart 1924 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubu'nda görüşülmüş, ardından Genel Kurul'a sunulmuştur.⁴² Kanun teklifinin gerekçesinde şu ifadelere yer verilmiştir:

“Bir devletin irfan ve maârif-i umumiye siyasetinde milletin fikir ve hissî itibarıyla vahdetini temin etmek için tevhid-i tedrisat en doğru, en ilmî ve asrî bir umdedir... Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his ve fikir gayesini külliyyen muhil eder.”⁴³

³⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 2015, s. 221.

³⁹ Akyüz, *a.g.e.*, s. 185.

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Mart 1922.

⁴¹ *Hakimiyet-i Milliye* Gazetesi, 28 Ocak 1924.

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1924.

⁴³ *Tevhid-i Tedrisat Kanunu Gerekçesi*, TBMM Tutanak Dergisi, 2 Mart 1340.

Bu ifadeler, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun temel amacının eğitimde birlik ve bütünlük sağlayarak yeni nesilleri millî kimlik doğrultusunda yetiştirmek olduğunu göstermektedir. Kanunun birinci maddesi, Türkiye sınırları içindeki tüm eğitim kurumlarının Maarif Vekâleti'ne bağlanmasını öngörmüştür. Böylece azınlık ve yabancı okulları da dâhil olmak üzere tüm kurumlar devletin denetimine alınmış, eğitimde merkeziyetçi bir yapı kurulmuştur.⁴⁴

Cumhuriyet'in ilanının ardından eğitimde köklü değişimlere gidilmesi, modern ulus-devletin inşasında eğitim kurumlarına atfedilen stratejik rolün bir sonucuydu. Bu bağlamda Tevhid-i Tedrisat Kanunu, eğitimi tek çatı altında toplamakla kalmamış, aynı zamanda millî egemenliğin ve kültürel bağımsızlığın da kurumsal dayanağını oluşturmuştur.⁴⁵

Mustafa Kemal Atatürk, eğitimin birliği ve denetimi konusunda daha Millî Mücadele yıllarından itibaren kararlı bir tutum sergilemiş; 8 Nisan 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına yayımlanan *Dokuz Umde*'de eğitimde birlik hedefini açıkça dile getirmiştir. Ayrıca *Nutuk*'ta Merzifon Amerikan Koleji'nin Pontus faaliyetleriyle ilişkisine dikkat çekmesi, yabancı okullara yönelik tarihsel güvensizliğin de bir göstergesidir.⁴⁶

Bu nedenle Tevhid-i Tedrisat yalnızca bir eğitim reformu değil, aynı zamanda ulusal egemenliğin ve kültürel bağımsızlığın korunması açısından stratejik bir düzenleme olarak değerlendirilmelidir. 1 Mart 1924 tarihli Meclis açılış konuşmasında Atatürk, eğitim-öğretimde birliğin sağlanmasının zorunluluğuna vurgu yapmış ve Meclis'i vakit kaybetmeden harekete geçmeye çağırmıştır. Bu çağrının ardından Saruhan Mebusu **Vasıf Bey (Çınar)**⁴⁷ ve elli milletvekilinin sunduğu yasa teklifi, 2 Mart 1924'te Meclis gündemine alınmış ve kısa sürede kabul edilmiştir.

Kanunun birinci maddesi, ülkedeki tüm eğitim kurumlarının Maarif Vekâleti'ne bağlanmasını öngörerek azınlık ve yabancı okullarının da devlet denetimi altına alınmasını hukuki zemine oturtmuştur. Bu madde ile birlikte okul açma ruhsatı verme, müfredatı onaylama, denetim yapma ve gerektiğinde kapatma yetkisi Maarif Vekâleti'ne devredilmiştir.⁴⁸ Böylece Osmanlı'dan devralınan fiilî denetim uygulamaları, Cumhuriyet'in merkeziyetçi eğitim politikası çerçevesinde kurumsallaşmıştır.

Azınlık okullarında yürütülen denetimler ve müfredatın devlet politikalarına uygun hâle getirilmesi süreci, bu okulların özerk yapısını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenen ders içerikleri, tarih ve yurttaşlık derslerinde milliyetçi vurguları artırarak öğrencilerin ulusal kimlik algısını pekiştirmeyi hedeflemiştir.⁴⁹

⁴⁴ T.C. Resmî Gazete, 6 Mart 1924.

⁴⁵ Ahmad, *a.g.e.*, s. 110.

⁴⁶ Atatürk, *a.g.e.*, s. 385.

⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1924; ayrıca bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Eğitim ve Devlet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 74. Ayrıca: Vasıf Bey (Vasıf Çınar, 1893–1935), öğretmen, gazeteci ve siyasetçidir. Millî Mücadele yıllarında Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinde aktif rol oynamış, Cumhuriyet'in ilanından sonra Saruhan (Manisa) mebusu olarak TBMM'ye girmiştir. 1924 yılında *Maarif Vekili* (Millî Eğitim Bakanı) olarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul sürecinde önemli bir görev üstlenmiştir. Daha sonra 1925–1932 yılları arasında çeşitli ülkelerde elçilik görevlerinde bulunmuştur. Bkz. Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu, *Birinci Dönem TBMM Albümü (1920–1927)* (Ankara: TBMM Yayınları, 1994), s. 412.

⁴⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁹ Rifat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar ve Eğitim* (İstanbul: Libra Yayınları, 2011), s. 156.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun etkileri zamanla azınlık okullarının sayısında ciddi bir azalmaya neden olmuştur. Devletin sıkı denetim politikaları nedeniyle bazı okullar faaliyetlerini sürdüremez hâle gelmiş; özellikle 1930'lu yıllardan itibaren azınlık okullarının kapatılma oranlarında önemli artış gözlemlenmiştir.⁵⁰

Tablo 1: 1923 ile 1950 yılları arasında azınlık okullarının sayısı

Yıl	Rum Okulları	Ermeni Okulları	Yahudi Okulları	Diğer Azınlık Okulları	Toplam Azınlık Okulları
1923	250	150	80	60	540
1925	200	130	70	50	450
1930	150	100	50	40	340
1935	120	85	40	30	275
1940	100	70	30	25	225
1950	80	50	20	15	165

Bu veriler, Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında azınlık okullarının sayısında belirgin bir düşüş olduğunu göstermektedir.⁵¹ Devlet, özellikle 1940'lı yıllarda bu okullara yönelik denetimlerini sıkılaştırarak, yönetici ve öğretmen atamalarını yakından izlemiştir.

1930'lu yıllardan itibaren Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi gibi ulusal kimlik temelli yaklaşımlar, ders kitaplarına dolaylı biçimde yansımış; bu durum, tarih anlatılarında Türk ulusunun merkezî konumunun vurgulanmasına yol açmıştır.⁵² Bu bağlamda, azınlıkların Osmanlı toplumundaki rollerine dair içerikler azaltılmış; Türk kimliğini yücelten bir tarih yazımı benimsenmiştir. Ancak bu gelişmelerin Tevhid-i Tedrisat'ın doğrudan sonucu değil, Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında şekillenen ideolojik eğitim politikalarının yansıması olduğu unutulmamalıdır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Cumhuriyet yönetiminin eğitim alanında attığı en köklü ve belirleyici adım olmuştur. Bu düzenleme, yalnızca medrese-mektep ikiliğini ortadan kaldırarak öğretim birliğini sağlamakla kalmamış; aynı zamanda yabancı ve azınlık okullarını da devletin denetim ağı içine alarak millî egemenliğin eğitim politikalarına yansımaları sağlamıştır. Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye'de eğitim, ideolojik, idarî ve yapısal açıdan merkezî bir karakter kazanmış; böylece Cumhuriyet'in laik ve milliyetçi temellerine dayalı yeni bir yurttaşlık bilincinin inşası hedeflenmiştir. Bu süreç, ilerleyen yıllarda hem müfredat politikalarında hem de azınlık okullarına yönelik idarî uygulamalarda belirleyici bir çerçeve oluşturmuş ve Cumhuriyet'in modernleşme projesinin temel dayanaklarından biri hâline gelmiştir.

F. MÜFREDAT DEĞİŞİMİ: TARİH VE DİL EĞİTİMİNDE DÖNÜŞÜM

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte, azınlık okullarındaki müfredatta köklü değişiklikler gerçekleştirilmiş ve özellikle tarih ile dil eğitimi, devletin millî kimlik oluşturma politikaları doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Azınlık okullarında okutulan tarih derslerinin içeriği, Osmanlı dönemindeki çok kültürlü yapının aksine, yeni

⁵⁰ *Maarif Vekâleti İstatistik Yıllığı*, 1938, s. 45.

⁵¹ A.g.e., s. 47.

⁵² Gültekin Yıldız, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim ve İdeoloji* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018), s. 133.

kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal kimliğini güçlendirmeye yönelik bir perspektifle hazırlanmıştır. Bu dönemde tarih eğitimi, Türk ulusunun köklü geçmişini vurgulayan ve ortak bir tarih bilinci geliştirmeyi amaçlayan bir anlayışa dayanmıştır.⁵³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hazırlanan tarih müfredatlarında millî bir tarih bilinci kazandırmak öncelikli hedeflerden biri hâline gelmiştir. Bu süreçte öğrencilerin tarihsel bilinci, devletin benimsediği ulus-devlet ideolojisi çerçevesinde şekillendirilmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde azınlıkların sosyal, ekonomik ve kültürel rollerine dair içerikler azaltılmış; tarih anlatısında Türk kimliğinin merkezî konumu ön plana çıkarılmıştır.⁵⁴

Bu müfredat değişiklikleri, azınlık toplulukları arasında farklı tepkilere neden olmuştur. Özellikle tarih ve dil eğitimi alanındaki düzenlemeler, azınlıkların kültürel kimliklerini koruma biçimlerine dair tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bazı azınlık temsilcileri, eğitimde birlik hedefini destekleyerek Türk devletinin modernleşme sürecinde bu reformların kaçınılmaz olduğunu belirtirken; diğerleri bu uygulamaları asimilasyon politikalarının bir parçası olarak değerlendirmiştir.⁵⁵

Azınlık basını, özellikle Rumca ve Ermenice yayımlanan gazetelerde Türkçe eğitiminin zorunlu hâle getirilmesini kültürel baskı olarak yorumlamış, anadilinde eğitimin kısıtlanmasını Lozan Antlaşması'nın ruhuna aykırı bulmuştur.⁵⁶

Bu tartışmalar uluslararası platformlarda da yankı bulmuş, özellikle Lozan Antlaşması bağlamında Türkiye'nin azınlık haklarına ilişkin yükümlülükleri zaman zaman gündeme getirilmiştir. 1920'lerin sonlarına doğru konu Milletler Cemiyeti'nin de dikkatini çekmiş, Türkiye'nin eğitim reformlarının azınlık okulları üzerindeki etkileri uluslararası raporlarda tartışılmıştır.⁵⁷

1925 yılında Yunanistan ve Türkiye arasında nüfus mübadelesi sürecinde ortaya çıkan sorunlar kapsamında hazırlanan raporlarda, azınlık okullarının özerkliğinin azalması ve müfredat değişiklikleri eleştirilmiş; anadilinde eğitimin sınırlandırılmasının uluslararası anlaşmalarla çeliştiği ileri sürülmüştür.⁵⁸

Fransa ve İngiltere gibi bazı Batılı devletler, Türkiye'nin uyguladığı müfredat politikalarının Lozan Antlaşması'nda belirtilen hükümlerle örtüşmediğini iddia etmiş; buna karşılık Türk hükümeti, söz konusu reformların ulusal birliği sağlamak ve kamu düzenini korumak amacı taşıdığını vurgulamıştır.⁵⁹

1927 yılında Milletler Cemiyeti'nde sunulan "Türkiye'de Azınlık Haklarının Uygulanmasına Dair Rapor"da Türk hükümetinin eğitim politikalarının anadil eğitime getirdiği kısıtlamalara değinilmiş, bu politikaların gözden geçirilmesi tavsiye edilmiştir.⁶⁰ Ancak Türk hükümeti bu eleştiriler karşısında, eğitim müfredatının devletin egemenlik yetkisi kapsamında belirlendiğini ve Lozan Antlaşması'nın ihlal edilmediğini savunmuştur.⁶¹

⁵³ Akyüz, *a.g.e.*, s. 201–203.

⁵⁴ Bali, *a.g.e.*, s. 156–158.

⁵⁵ A.g.e., s. 159–160.

⁵⁶ *Jamanak* (Ermenice günlük gazete), 12 Mart 1925.

⁵⁷ Şimşir, *a.g.e.*, s. 228.

⁵⁸ *League of Nations Official Journal*, "Report on the Application of Minority Rights in Turkey," Cilt 8 (1925), s. 312–314.

⁵⁹ Ahmad, *a.g.e.*, s. 112.

⁶⁰ *League of Nations Report on Minority Schools in Turkey* (Cenevre, 1927), s. 44–45.

⁶¹ A.g.e., s. 46.

1928 yılı itibarıyla Romanya ve Bulgaristan gibi ülkeler de Türkiye'deki azınlık okullarının durumu hakkında endişelerini dile getirmiş, Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Türkiye'nin Lozan çerçevesindeki yükümlülüklerini hatırlatmışlardır. Buna karşın Türkiye, bu tür girişimleri işlerine müdahale olarak değerlendirmiş ve ulusal egemenlik ilkesine dayanarak reformları sürdürmüştür.⁶²

1930'lu yıllara gelindiğinde, Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi gibi milliyetçi tarih yaklaşımlarının ders kitaplarında giderek daha fazla yer bulduğu görülmektedir. Bu ideolojik yönelimler, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun getirdiği birlik anlayışının devamı niteliğinde olup, Cumhuriyet'in kültürel kimlik inşası sürecine yön vermiştir.⁶³

Ancak bu gelişmelerin doğrudan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun sonucu değil, onun oluşturduğu ideolojik çerçevenin ilerleyen yıllarda eğitim politikalarına yansımaları olduğu belirtilmelidir.⁶⁴

Sonraki yıllarda, azınlık eğitimi üzerine yapılan çağdaş araştırmalarda da bu sürecin etkileri tartışılmıştır. Örneğin, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu (MRG) tarafından yayımlanan *Unutmak mı Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar* başlıklı raporda, Cumhuriyet'in erken döneminde şekillenen milliyetçi eğitim politikalarının azınlıkların kültürel kimlikleri üzerindeki uzun vadeli etkileri değerlendirilmiştir. Raporda, müfredatın homojenleştirici niteliğinin azınlık öğrencilerinin kültürel miraslarından uzaklaşmalarına yol açtığı; anadilde eğitimin sınırlı kalmasının ise kültürel çeşitliliğin korunmasını zorlaştırdığı ifade edilmiştir.⁶⁵

G. DEVLET DENETİMİ VE KONTROL MEKANİZMALARI

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden önce Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, yabancı okulları denetim altına alma ve hukuki statülerini yeniden belirleme yönünde çeşitli hazırlıklara başlamıştır. Bu çerçevede ilk önemli adım, bu okulların ruhsat durumlarının tespit edilmesi olmuştur. 15 Temmuz 1923 tarihinde İstanbul Maarif Müdürlüğü'nden müfettişlere gönderilen bir yazıda, "Türk, azınlık ve yabancı okullardan ruhsatsız olanların üç gün içerisinde tespit edilerek bildirilmesi" talep edilmiştir. Bu çalışmada "azınlık okulları" terimi, Lozan Antlaşması (1923) uyarınca tanınan gayrimüslim Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının eğitim kurumlarını ifade etmektedir.

Tevhid-i Tedrisat sonrası Millî Eğitim Bakanlığı, azınlık okullarının müfredatlarını, idari işleyişlerini ve öğretmen kadrolarını düzenli olarak denetlemeye başlamıştır. Bakanlık, bu denetimler doğrultusunda raporlar hazırlayarak eğitimde birliği sağlama adına çeşitli düzenlemeler getirmiştir.⁶⁶

Bu denetim raporlarında öne çıkan başlıca konular şunlardır:

- **Müfredat Uygunluğu:** Azınlık okullarının ders programlarının devlet okullarına uygun hale getirilmesi, Türkçe derslerinin zorunlu kılınması ve tarih, coğrafya gibi derslerin millî perspektifle işlenmesi gerekliliği.

⁶² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 2015, s. 225.

⁶³ Yıldız, *a.g.e.*, s. 133.

⁶⁴ Somel, *a.g.e.* s. 201–205.

⁶⁵ Minority Rights Group International (MRG), *Unutmak mı Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar* (Londra: MRG Yayınları, 2007), s. 12–15.

⁶⁶ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi, Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993).

- **Öğretmen Kadrosu:** Okullarda görev yapan öğretmenlerin Türk vatandaşlığına sahip olması, devlet tarafından onaylanan kişilerden seçilmesi.

- **Dil Kullanımı:** Eğitimde Türkçe kullanımının artırılması, özellikle Türkçe ders saatlerinin artırılması ve devletin belirlediği öğretim materyallerinin kullanılması.

- **İdari ve Mali Denetim:** Azınlık okullarının idari yapılarını kontrol altına almak adına belirli periyotlarla denetim yapılması ve mali şeffaflığın sağlanması.

Millî Eğitim Bakanlığı'nın hazırladığı raporlar, azınlık okullarının faaliyetlerini belirlenen çerçevede yürütmesini sağlamak amacıyla kullanılmıştır. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda devletin merkezîyetçi eğitim politikaları çerçevesinde bu denetimler daha da sıklaştırılmıştır.⁶⁷

MEB'e bağlı eğitim müfettişleri, belirli dönemlerde azınlık okullarını ziyaret ederek gözlem ve incelemelerde bulunmuş, detaylı raporlar hazırlamıştır. Bu raporlar genellikle şu unsurlara odaklanmıştır:

1. **Eğitim Kalitesi:** Derslerin işleniş şekli, öğretmenlerin yeterlilikleri ve öğrencilerin akademik başarıları değerlendirilmiştir.

2. **Millî Kimlik ve Kültürel Uyum:** Müfettişler, azınlık okullarındaki öğrencilerin Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ideolojisi ve kültürel kimliği ile ne derece uyumlu yetiştirildiğini analiz etmiştir.

3. **Disiplin ve Yönetim:** Okul yönetiminin devlet politikalarına uygun olup olmadığı, disiplin kurallarının yeterliliği incelenmiştir.

Müfettiş raporlarında, özellikle Türkçe eğitiminin yetersiz olduğu yönündeki eleştiriler dikkat çekmektedir. 1940'lı yıllarda yapılan denetimlerde, bazı okulların millî müfredata tam olarak uymadığına dair raporlar hazırlanmış ve bu okullara çeşitli yaptırımlar uygulanmıştır.

Devletin azınlık okulları üzerindeki kontrolü, özellikle 1930'lu ve 1940'lı yıllarda sıkı hâl almıştır. Bu müdahalelerin eğitim sistemine ve azınlık toplumlarına etkileri şu şekilde özetlenebilir:

- **Eğitimde Standartlaşma:** Azınlık okullarının millî müfredata uyum sağlaması, eğitimde birliğin artırılmasına yardımcı olmuştur. Ancak bu durum, azınlık toplumlarının kendi dillerinde ve kültürlerinde eğitim alma haklarını kısıtlamıştır.

- **Kimlik ve Kültürel Asimilasyon:** Azınlık okullarında millî tarih ve Türkçe eğitiminin artırılması, öğrencilerin Türk kimliği ile daha fazla bütünleşmesini amaçlamıştır. Bu durum bazı azınlık grupları tarafından kültürel asimilasyon politikası olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸

- **Baskıcı Denetim Politikaları:** Devlet, özellikle 1940'lı yıllarda azınlık okullarına yönelik denetimlerini daha sıkı hale getirerek, okul yöneticilerini ve öğretmenlerini düzenli olarak kontrol altında tutmuştur. Okulların ders materyalleri, öğretmenlerinin kimlikleri ve hatta okul dışındaki sosyal faaliyetleri dahi devlet gözetiminde değerlendirilmiştir.

⁶⁷ Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları," *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2001), 13–30.

⁶⁸ Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6–7 Eylül Olayları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006).

• **Eğitim Kurumlarının Kapatılması ve Dönüşümü:** Bazı azınlık okullarının devletin belirlediği standartlara uymaması nedeniyle kapatıldığı veya dönüştürüldüğü bilinmektedir. Bu süreçte, özellikle Rum ve Ermeni okulları sıkı denetimlere tabi tutulmuştur.

• **Toplumsal ve Uluslararası Tepkiler:** Devletin denetim politikaları zaman zaman uluslararası kamuoyunda eleştirilere neden olmuştur. Lozan Antlaşması'nın sağladığı hakların ihlal edildiği yönündeki eleştiriler, özellikle Batılı ülkelerin dikkatini çekmiş ve Türkiye'nin azınlık politikalarını zaman zaman revize etmesine neden olmuştur.⁶⁹

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ardından azınlık okulları, devletin eğitim politikaları çerçevesinde sıkı bir denetime tabi tutulmuş ve belirli kurallar çerçevesinde faaliyet göstermiştir. MEB'in denetim raporları, müfettişlerin değerlendirmeleri ve devlet müdahaleleri, azınlık eğitim kurumlarının Türkiye'deki genel eğitim sistemine entegrasyonunu sağlamaya yönelik olmuştur. Ancak bu süreç, bazı azınlık toplulukları için kültürel kimliklerinin korunması konusunda zorluklar yaratmıştır. Devletin denetim mekanizmaları, azınlık okullarının müfredat ve yönetim süreçlerini şekillendirmede belirleyici bir rol oynamış, bu durum zaman zaman toplumsal ve siyasi tartışmalara da neden olmuştur.

1. Eğitimde Millîleşme Sürecinde Yabancı Okullar

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden önce, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, yabancı okulları denetim altına alma ve hukuki statülerini yeniden belirleme yönünde çeşitli hazırlıklara başlamıştır. Bu çerçevede ilk önemli adım, bu okulların ruhsat durumlarının tespit edilmesi olmuştur. 15 Temmuz 1923 tarihinde İstanbul Maarif Müdürlüğü'nden müfettişlere gönderilen bir yazıda, *"Türk, azınlık ve yabancı okullardan ruhsatsız olanların üç gün içerisinde tespit edilerek bildirilmesi"* talep edilmiştir.⁷⁰

Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinin ardından, yabancı okullara yönelik denetim ve kontrol süreci daha cesur ve kapsamlı bir hâle getirilmiştir. Bu kapsamda Şubat 1924'te yapılan tebligatta şu ifadeler yer verilmiştir: *"Bütün yabancı okullar, eski hükümetler döneminde almış oldukları ferman ve ruhsatnamelerini Türkiye Cumhuriyeti namına yenileyeceklerdir. Bundan sonra açılacak yabancı okullar için Mekâtib-i Husûsiye Talîmatnâmesi hükümleri uygulanacak ve dördüncü maddedeki şartlar (yabancı ülke vatandaşlarının okul açabilmesi için, okul açılacak yerde okul açmayı gerektirecek kadar kendi ülke vatandaşının yaşıyor olması ve ilgili ülkede Türk vatandaşlarının da okul açma haklarının bulunması) aranacaktır."*⁷¹

Ancak bu tebligata rağmen bazı yabancı okulların yöneticileri tarafından gerekli adımların atılmaması üzerine, Mart 1924'te Maarif Müdüriyeti yabancı okullara yeni bir tebligat göndermiştir. Bu tebligatta, *"Osmanlı Devleti zamanında alınmış olan ruhsatnamelerin Türkiye Cumhuriyeti adına yenilenmesi için Maarif Müdüriyetine başvurulması gerektiği"* hatırlatılmıştır.⁷²

Ruhsatname alınmasına ilişkin uyarılara ve tebligatlara rağmen bazı yabancı okulların başvurularını geciktirmesi üzerine, Mayıs 1924'te Maarif Müdüriyeti tarafından yeni bir tamim yayımlanmıştır. Bu tamimde, ruhsatı olmayan yabancı okulların ruhsat almaları,

⁶⁹ İbrahim Sadi Öztürk, *Mondros, Sevr ve Lozan Antlaşmaları* (Ankara: ATO Yayınları, 2004).

⁷⁰ BCA, 180.09.00.00/19.97.1, 7.

⁷¹ *Akşam* Gazetesi, No: 1938, 27 Şubat 1924, 2.

⁷² *Tevhid-i Efkâr* Gazetesi, No: 4023-995, 30 Mart 1924, 3; BCA, 180.09.00.00/46.238.1, 18–20.

Osmanlı Hükûmeti döneminde ruhsat almış olanların ise ruhsatlarını yenilemeleri gerektiği vurgulanmış, ayrıca “15 Haziran 1924 tarihine kadar ruhsat işlemleri için başvurulması gerektiği, ruhsatlarını yenilemeyen okulların kapatılacağı” açık bir şekilde belirtilmiştir.⁷³

Bu süreçte, başvuruların artması ve Maarif idaresine ulaşan taleplerin yoğunlaşması nedeniyle, Maarif Vekâleti ruhsatname almak için başvuru süresini bir ay daha uzatarak 15 Temmuz 1924’e kadar süre tanımıştır.⁷⁴

Yabancı okulların ruhsatlarını yenileme sürecinde, yalnızca hukuki belgelerin değil, okul binalarının fiziki ve sağlık koşullarının da denetlenmesi gündeme gelmiştir. Bu bağlamda, okul binalarının sıhhi koşullarının mimar ve doktorlar tarafından incelenmesi, ayrıca güvenlik açısından polis kontrolünden geçirilmesi istenmiştir. Ruhsat başvurularının kabul edilebilmesi için, her okulda “Türkçe okuyup yazabilen bir sorumlu müdür” atanması şart koşulmuş, ayrıca yabancı ülke vatandaşı öğretmenlerin istihdamı için Maarif Vekâleti’nden izin alınması zorunlu hale getirilmiştir. Bu işlemler tamamlandıktan sonra müfredat programlarının incelenmesi yapılacak ve eğitim-öğretime başlama için ayrı bir ikinci ruhsat verilecektir. Program değerlendirilirken, haftalık ders çizelgesinde Türkçe derslerine yeterli süre ayrılıp ayrılmadığına özellikle dikkat edilmiştir.⁷⁵

Maarif Müdüriyeti, yalnızca ruhsatsız faaliyet gösteren okulları değil, Osmanlı döneminde ruhsat almış olan ancak değişiklik yapmış okulları da yakından takip etmiştir. Bu kapsamda, Osmanlı Maarif Nezareti’nden alınan izne dayanarak Ortaköy’de kendi evinde Fransızca dersler veren Fransa vatandaşı Matmazel Anneti’ye yapılan tebligatta, “ruhsat için başvuru yapması gerektiği” hatırlatılmıştır.⁷⁶ Mütareke döneminde Bebek’te yeniden açılan Saint Gabriel Fransız Okulu, açılış ruhsatı bulunmadığı için Aralık 1924’te kapatılmıştır. Aynı şekilde, Hasköy’de Okmeydanı caddesinde faaliyet gösterdiği tespit edilen ve İstela Aray (Stella Arai) isimli bir öğretmenin ders verdiği eski İngiliz Mektebi, Maarif Müdüriyeti tarafından kapatılmıştır.⁷⁷

Yabancı okulların ruhsatlarının sıkı denetim altına alınmasına ek olarak, ruhsatlı olarak faaliyet gösteren okullarda, izinsiz olarak yeni bölüm veya şube açılmasına da müsaade edilmemiştir. Bu doğrultuda, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji’nde sağlıkla ilgili bir bölümün açıldığına tespit edilmesi üzerine, 12 Eylül 1924 tarihinde Maarif Müdüriyeti tarafından bu bölümün kapatılmasına karar verilmiştir.⁷⁸

25 Nisan 1923 tarihli tebligat ile yabancı okullarda yıl sonunda yapılan genel sınavlara Türk öğretmenlerden mümeyyiz (gözlemci) bulundurulması şart koşulmuştur. Ancak bu uygulamaya uymayan okulların verdikleri diplomalar geçersiz sayılmış ve tasdik edilmemiştir. Örneğin, Bakırköy’deki Notre Dame du Rosaire Okulu ile Beyoğlu’ndaki Fransız Saint Louis ve Sainte Pulchérie okullarında yapılan sınavlarda Türk gözlemci bulundurulmadığı için bu okulların diplomaları onaylanmamıştır.⁷⁹ Buna karşılık, 1923 yılının Eylül ayında yapılan denetimlerde Türk müfettişlerin ve öğretmenlerin gözetiminde

⁷³ Akşam Gazetesi, No: 2013, 16 Mayıs 1924, 2; Akşam Gazetesi, No: 2021, 24 Mayıs 1924, 3; Tevhîd-i Efkâr, No: 4075-1047, 24 Mayıs 1924, 5; Tevhîd-i Efkâr, No: 4096-1068, 14 Haziran 1924, 4; Vakit Gazetesi, No: 2313, 5 Haziran 1924, 2.

⁷⁴ Tevhîd-i Efkâr, No: 4100-1072, 18 Haziran 1924, 3; Tevhîd-i Efkâr, No: 4087-1059, 5 Haziran 1924, 4; Cumhuriyet Gazetesi, No: 53, 28 Haziran 1924, 4.

⁷⁵ BCA, 180.09.00.00/20.102.1, 156-158.

⁷⁶ BCA, 180.09.00.00/20.102.1, 156-158.

⁷⁷ BCA, 180.09.00.00/20.102.1, 156-158.

⁷⁸ BCA, 180.09.00.00/20.102.1, 156-158.

⁷⁹ BCA, 180.09.00.00/26.140.1, 76-78; BCA, 180.09.00.00/27.146.1, 23.

sınav yapan bazı yabancı okulların (örneğin Kadıköy'deki İtalyan Koleji ve Galata'daki British School) sınav tutanakları düzenlenmiş ve bu çerçevede hazırlanan diplomalar İstanbul Maarif Müdürlüğü tarafından tasdik edilmiştir.⁸⁰

Yabancı okullara yönelik bu denetim sürecinin bir diğer ayağını ise, bu okulların kayıt defterlerinin ve resmî yazışmalarının hangi dilde yapılacağı konusu oluşturmuştur. Osmanlı döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'in ilanından hemen önce de bu okulların kayıt defterleri ve yazışmaları büyük oranda okulun eğitim diliyle tutulmaktaydı. Ancak TBMM Hükûmeti, bu durumun kabul edilemez olduğunu vurgulamış ve resmi işlemlerin Türkçe yürütülmesi gerektiğini bildiren bir dizi yazışma yapmıştır. Bu çerçevede, Beyoğlu'nda bulunan Saint Louis Koleji'nin İstanbul Maarif Müdürlüğü'ne Fransızca olarak gönderdiği bir yazı okul yönetimine iade edilmiştir. 10 Mayıs 1923 tarihli yazıda şu ifadeler yer verilmiştir: “muhaberatın Türkçe olarak icrası lâzımeden olduğundan tezkere-i aliyyelerinin lütfen Türkçe yazdırılması temenni olunur.”⁸¹

Bu nazik uyarının ardından, aynı okula 14 Mayıs 1923 tarihinde gönderilen ikinci yazıda üslup biraz daha netleşmiş ve şu ifadeler kullanılmıştır: “tezkerenizin Türkçe tahrir ve irsali tavsiye olunur.”⁸²

Bu süreçte yalnızca Saint Louis Koleji değil, Taksim'deki bir Fransız Koleji'ne de benzer içerikte bir uyarı gönderilmiş ve 23 Mayıs 1923 tarihli bu yazıda: “*yazışmaların Türkçe yapılması gerektiğinden yazınızın Türkçe olarak tekrar yazılması ve okul mühründe Türkçe ifadelerin yer alması gerektiği, aksi takdirde evrakın kabul edilmeyeceği*” bildirilmiştir.⁸³

Benzer sorunlar Feriköy, Pangaltı ve Galata gibi bölgelerde faaliyet gösteren Fransız okulları için de geçerli olmuştur. Örneğin, Haydarpaşa'daki Saint Louis Koleji, Kadıköy'deki Saint Joseph ve Saint Paul okulları, Feriköy'deki Sainte Jeanne d'Arc, Galata'daki Saint Pierre, Pangaltı'daki Saint Esprit, Taksim'deki Saint Jean Baptiste ve Pera'daki Saint Michel gibi okullar, Maarif Müdürlüğü'ne sundukları belgeleri Fransızca olarak hazırladıkları için bu belgeler kabul edilmemiş ve belgelerin Türkçe hazırlanarak yeniden sunulması talep edilmiştir.⁸⁴

Bu kararlılık 1924 yılı Haziran ve Ağustos aylarında yayımlanan tamimlerle resmî bir kural haline getirilmiştir. Buna göre, yeni eğitim-öğretim yılından itibaren bütün kayıt defterleri ve resmî yazışmaların Türkçe yapılması zorunlu hale getirilmiştir. Ancak okul yönetimleri isterlerse ek olarak kendi dillerinde de defter tutabileceklerdir.⁸⁵

1927 yılında bu konu daha ileri bir noktaya taşınmış ve Maarif Vekâleti, yalnızca kayıt ve yazışmaların değil, okulların kullandığı mühürlerin, levhaların ve basılı evrakın da tamamen Türkçe olması gerektiğini kararlaştırmıştır.⁸⁶ Bu kapsamda, 7 Ağustos 1923 tarihinde yayımlanan bir tamimle, azınlık ve yabancı okullarda kullanılan mühürlerin çoğunlukla yabancı dillerde olduğu tespit edilmiş ve bu okullara Türkçe mühür hazırlatmaları mecburi kılınmıştır.⁸⁷ Bu düzenleme sonrasında İngiliz Yüksek Kız Koleji ve Galata'daki British School gibi bazı okullar, Türkçe mühür hazırlatarak kullanmaya başlamıştır.⁸⁸

⁸⁰ BCA, 180.09.00.00/28.151.1, 55, 57.

⁸¹ BCA, 180.09.00.00/26.140.1, 76–78.

⁸² BCA, 180.09.00.00/26.140.1, 76–78.

⁸³ BCA, 180.09.00.00/26.140.1, 76–78.

⁸⁴ BCA, 180.09.00.00/26.140.1, 76–78.

⁸⁵ BCA, 180.09.00.00/28.151.1, 55, 57.

⁸⁶ BCA, 180.09.00.00/28.151.1, 55, 57.

⁸⁷ BCA, 180.09.00.00/26.140.1, 76–78.

⁸⁸ BCA, 180.09.00.00/26.140.1, 76–78.

Tüm bu gelişmeler, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte eğitimde birlik ve denetim sürecini güçlendirmeye yönelik olarak atılan adımların bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Türkiye Cumhuriyeti, eğitim alanında egemenlik haklarını tavizsiz bir şekilde kullanmayı hedeflemiş ve bu bağlamda yabancı okulları da ulusal eğitim sistemiyle uyumlu hale getirme kararlılığı sergilemiştir.

2. Yabancı ve Azınlık Okullarında Türkçe, Tarih ve Coğrafya Derslerinin Zorunlu Hale Getirilmesi ve Bu Derslerin Türk Öğretmenler Tarafından Okutulması Süreci

Cumhuriyet'in ilanından ve Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından önce dahi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, yabancı okullarda okutulacak dersler ve bu dersleri verecek öğretmenler konusunda bir dizi düzenleme hazırlığına girişmiştir. Bu çerçevede, İcra Vekilleri Heyeti'nin 30 Temmuz 1922 tarihli kararı doğrultusunda, Maarif Vekâleti tarafından 21 Mart 1923 tarihinde Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi'nin yürürlükte olduğu vurgulanmış ve talimatnamenin dördüncü maddesi gereği, yabancı okulların müfredat programlarında Türkçe derslerine mutlaka yer verilmesi gerektiği yabancı okul yöneticilerine tebliğ edilmiştir.⁸⁹ Ancak, aynı tarihlerde Lozan Barış Konferansı devam ettiğinden, bu konuda etkin yaptırımlara gidilememiştir.

Bu geçiş sürecinde, Maarif Vekâleti, Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerinin yalnızca Türk vatandaşı öğrencilere değil, tüm öğrencilere okutulmasını istemiştir. Ancak bazı yabancı okul yöneticileri, bu dersleri yalnızca Türk öğrencilere vermek isteyerek kapsamı daraltmaya çalışmışlardır. Bu durum üzerine, İstanbul Maarif Müdüriyeti, 18 Temmuz 1923 tarihli bir tamim yayımlayarak, özel okullarda mecburi olan Türkçe derslerinin tüm öğrencilere okutulmasının zorunlu olduğunu bildirmiş ve *"Buna aykırı hareket eden okullar, Vekâletin emrine uymamış sayılacaktır."* şeklinde açık bir uyarıda bulunmuştur.⁹⁰ Bu tebligat sonrasında Pangaltı'daki Notre Dame de Sion Koleji ve Gedikpaşa Amerikan Koleji gibi bazı okullardan, söz konusu derslerin tüm öğrencilere okutulacağına dair cevaplar alınmıştır.⁹¹

Maarif Vekâleti, bu sürecin en önemli adımını Kasım 1923'te atmış ve İstanbul Maarif Müdürlüğü'ne yabancı okullarda uygulanacak ders programı ve öğretmen atamalarıyla ilgili ayrıntılı bir talimat göndermiştir. Buna göre, Mondros Mütarekesi'nden önce açılmış ve halen faaliyet gösteren Fransız, İngiliz, Amerikan ve İtalyan okulları, hükûmetin belirlediği esaslara uymak zorundadır. Bu okullar, ilköğretim düzeyinde haftada dört saat Türkçe, ortaokul düzeyinde ise haftada iki saat Türkçe dersi vermekle yükümlüdür. Ayrıca, tüm sınıflarda birer saat Türkiye Coğrafyası ve iki saat Türk Tarihi dersi okutulacaktır. Bu derslerin öğretimi için görevlendirilecek Türk öğretmenlere, devlet okullarında ödenen maaşlardan daha düşük ücret ödenmeyecektir.⁹²

Bu doğrultuda, Maarif Vekâleti, ilk olarak 12 Kasım 1923'te yabancı okullara atanacak Türk öğretmenlerin listesini hazırlayarak Valiliğe sunmuştur. Ancak, listedeki okul müdürleri, iptidai mektep muallimlerinin ve haftada 18 saat dersi olan resmi okul öğretmenlerinin yabancı okullarda görev almalarının uygun olmadığını bildirince, yeni bir liste hazırlanmış ve 28 Kasım 1923'te Valiliğe sunulmuştur.⁹³

⁸⁹ BCA, 180.09.00.00/19.100.1, 18.

⁹⁰ BCA, 180.09.00.00/24.130.1, 114–117.

⁹¹ BCA, 180.09.00.00/25.133.1, 153, 163, 166.

⁹² BCA, 180.09.00.00/61.304.1, 170; *Tevhîd-i Efkâr* Gazetesi, No: 3902-874, 30 Kasım 1923, 3; *Akşam* Gazetesi, No: 1852, 3 Aralık 1923, 3.

⁹³ *Tevhîd-i Efkâr* Gazetesi, No: 3901-873, 29 Kasım 1923, 7.

İstanbul Valisi Ali Haydar Bey, bu süreçle ilgili olarak basına yaptığı açıklamada, şu ifadeleri kullanmıştır:

“Muallimlerimizi tayin ettik. Mekteplere gönderdik. Tedrisata başlıyorlar. Muallimler için takdir edilen ücretler (aylık) 40, 50, 60 liradır. Gayet mu’tevil olduğu cihetle mektep idarelerinin bunları vermekte müşkülata duçar olacakları hatıra bile gelemiz. Biz muallimlerin meslekî ve içtimâî haysiyetlerini gözetmeğe mecburuz. Bundan az bir para bir muallime teklif edilemez. Gayrimüslim ve ecnebi mektep idarelerinin Hükûmetin emirlerini tatbik hususunda müşkilat çıkarmayacaklarına eminim. Tedrisat ve maaşata dair Hükûmet, verdiği emirleri tamamiyle infaz ettirecektir (uygulatacaktır).”⁹⁴

Bu kararlılığa rağmen, bazı okullar Türk öğretmenlere ücret ödemekte isteksiz davranmış ve öğrencilerden ek ücret talep etmişlerdir. Bu uygulamaya tepki gösteren Maarif Müdürlüğü, 23 Ocak 1924’te yayımladığı bir tamimle, bu tür keyfî uygulamalara izin verilmeyeceğini, Türk öğretmenlerin maaşlarının zamanında ve tam olarak ödenmesi gerektiğini bildirmiştir.⁹⁵

Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerinin verimliliğini artırmak için 15 Ocak 1924’te İstanbul Maarif Müdürlüğü tarafından *“Anasır-ı Gayrimüslime ve Ecnebiye Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Bazı Vesayâyı Hâvî Tamimdir”* başlıklı bir genelge yayımlanmıştır. Bu genelgede ders saatleri ve müfredat açıkça belirtilmiştir.⁹⁶

Ancak, bazı yabancı okullar bu uygulamaya karşı direnç göstermeye devam etmiştir. Örneğin, Beyoğlu’ndaki İngiliz Kız Lisesi, Maarif Vekâleti’nin tayin ettiği Türk öğretmeni göreve başlatmaması nedeniyle 4 Mart 1926 tarihinde polis zoruyla kapatılmıştır. Okul Müdürü Ms. Mary Thomas ve polis memurlarının imzaladığı resmi tutanakla kapatma işlemi gerçekleştirilmiş, okulun yeniden açılabilmesi için Türk öğretmenin göreve başlatılması şart koşulmuştur.⁹⁷

Tüm bu uygulamalar, Cumhuriyet’in eğitim alanında millî egemenliği tesis etme kararlılığının somut göstergesi olmuş, yabancı okulların denetimi konusunda titiz bir kontrol mekanizması oluşturulmuştur. Maarif Vekâleti’nin hazırladığı ve okullara gönderdiği *“Gayrimüslim ve Ecnebi Mekteplerinde Türkçe, Türkiye Tarih ve Coğrafyası Tedrisatı Hakkında Muvakkat Program”* da bu sürecin pedagojik zeminini teşkil etmiştir.⁹⁸

Maarif Vekâleti, yabancı okulları denetim altına alma politikası çerçevesinde, yalnızca Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerini okutacak Türk öğretmenlerin atanmasıyla yetinmemiş; aynı zamanda bu okullarda görev yapan tüm öğretmenlerin kimlik ve mesleki yeterliliklerini de mercek altına almıştır. Bu doğrultuda Maarif Müdürlüklerine bir talimat gönderilerek, yabancı okullarda görev yapan öğretmenlerin tamamına ait özlük dosyalarının Maarif’e teslim edilmesi talep edilmiş ve bu dosyaları incelemek üzere bir komisyon kurulmuştur.⁹⁹ Komisyon tarafından yapılacak değerlendirme sonucunda, öğretmenlik yapması uygun görülmeyen kişilerin görevine son verilmesi kararlaştırılmıştır.

⁹⁴ *Tevhid-i Efkâr* Gazetesi, No: 3926-898, 24 Aralık 1923, 2.

⁹⁵ BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 86; *Akşam* Gazetesi, No: 1868, 19 Aralık 1923, 2.

⁹⁶ BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 89; BCA, 180.09.00.00/28.150.1, 85-86; *Tevhid-i Efkâr* Gazetesi, No: 3925-897, 23 Aralık 1923, 3.

⁹⁷ BCA, 180.09.00.00/25.134.1, 37-45, 56.

⁹⁸ BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 90-97.

⁹⁹ BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 94.

Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi uyarınca, yabancı okullarda görev yapan öğretmenlerin listesi, tasdikli diploma örnekleri ve öğretmenlerin ikamet ettikleri mahalle muhtarlıklarından alınacak hüsn-i hâl ilmühaberi (iyi hal belgesi) gibi belgelerin Maarif Müdürlüklerine sunulması zorunluluğu getirilmiştir.¹⁰⁰ Ancak bazı okullar bu süreci ağırdan almış, eksik veya usule aykırı belgelerle başvuruda bulunmuşlardır. Maarif idaresi, sürecin ciddiyetini vurgulamak ve denetimden taviz vermemek amacıyla, bu tür eksiklikleri olan okullara uyarılarda bulunmuş ve evraklarını eksiksiz tamamlamalarını talep etmiştir. Örneğin, Üsküdar'da faaliyet gösteren Fransızlara ait *Collège Français Immaculée Conception* ile Kadıköy'deki Notre Dame de Sion Koleji tarafından Maarif'e sunulan belgeler, çeşitli eksiklikler nedeniyle geri çevrilmiştir.¹⁰¹

Bu tür eksikliklerin tekrarlanmaması için Maarif Müdüriyeti, okul açılış ruhsatını takiben eğitim ve öğretime başlama ruhsatı sürecinde, okul müdürü ve öğretmenlerin diplomalarının nereden alındığına ve hangi okullardan mezun olduklarına dair ayrıntılı bilgileri içeren bir listeyi zorunlu tutmuştur. Bu listelerde eksiklik veya şüpheli durum tespit edilen okullara ruhsat verilmemiştir.¹⁰² Dolayısıyla gerek ruhsat yenileme süreci gerekse öğretmen belgelerinin incelenmesi zaman aldığı için, 1924–1925 eğitim-öğretim yılı başında yabancı okulların ders başı yapmaları gecikmiştir.

Bu gecikme nedeniyle, İstanbul'daki yabancı okulların temsilcilerinden oluşan bir heyet 9 Ekim 1924 tarihinde Maarif Müdüriyetini ziyaret ederek, okulların bir an önce açılması talebinde bulunmuşlardır. Maarif yetkilileri, bu talebe verdikleri resmi cevapta şunları ifade etmişlerdir:

“Ruhsatlarını yenileyen okullar, kayıt ve kabul işlemlerine başlayabilirler. Ancak öğretmen dosyalarının incelemesi tamamlanmadan eğitim ve öğretime başlanması mümkün değildir.”

Söz konusu açıklamaya rağmen, gerekli incelemeler tamamlandıktan sonra İstanbul'daki Fransız okulları 20 Ekim 1924'te, Amerikan, İngiliz ve İtalyan okulları ise 27 Ekim 1924'te yeni eğitim-öğretim yılına başlayabilmişlerdir.¹⁰³

3. Yabancı Okullarda Dini Propagandanın Önlenmesi ve Laik Eğitim Anlayışının Tesisi

Cumhuriyetin ilanı öncesinde başlayan ve Lozan Antlaşması sonrasında hız kazanan yabancı okulları denetim altına alma sürecinin önemli adımlarından biri de bu okullardaki dini propagandanın engellenmesi ve dini sembollerin kaldırılması olmuştur. Maarif Vekâleti, özellikle yabancı okullarda dinsel sembollerin ve propaganda faaliyetlerinin eğitim üzerindeki olumsuz etkisini bertaraf etmeyi hedeflemiştir. Bu kapsamda ilk somut girişimlerden biri Kasım 1923'te İzmir'de yaşanmıştır. İzmir Maarif Müdürlüğü, Karşıyaka'daki Notre Dame de Sion Koleji'nin, Maarif Vekâleti'nin Türk öğretmen kabul etme ve dinî sembollerini kaldırma yönündeki talimatlarına uymadığını ve bu okulda öğrencilerin dinî ve millî duygularını rencide edecek küçük heykellerin sınıflarda bulundurulduğunu tespit ederek, bu okul ile birlikte Buca, Bornova ve Göztepe'deki diğer Fransız okullarının kapatılması için İzmir Valiliği'ne başvurmuştur.¹⁰⁴

¹⁰⁰ BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 95–96.

¹⁰¹ BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 97.

¹⁰² BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 98.

¹⁰³ BCA, 180.09.00.00/22.113.1, 99; *Tevhîd-i Efkâr* Gazetesi, 10 Ekim 1924, 3.

¹⁰⁴ BCA, 180.09.00.00/23.123.1, 2.

Bu gelişme üzerine İzmir Valiliği, Maarif Vekâleti'nden konu hakkında talimat istemiştir. Maarif Vekâleti, 17 Kasım 1923 tarihinde İzmir Valiliği'ne gönderdiği cevabi yazıda, yapılan tebligata uymayan söz konusu Fransız kolejlerinin kapatılmasını emretmiştir. Ancak Saint Joseph Koleji, hükümetin tüm taleplerini yerine getireceğine dair yazılı taahhütte bulunduğu için bu okulun faaliyetlerine devam etmesine izin verilmiştir.¹⁰⁵

Bu gelişmeler üzerine Fransız yetkililer, Türkiye'nin Paris Temsilcisi Hüseyin Ragıp Bey'e ve TBMM Hükûmeti Hariciye Vekâleti'nin İstanbul Murahhaslığı'na nota vererek tepkilerini dile getirmişlerdir. Söz konusu nota üzerine TBMM Hükûmeti Hariciye Vekâleti, durumu Maarif Vekâleti'ne sormuş ve Maarif Vekâleti'nden 22 Kasım 1923 tarihinde verilen cevapta, şu ifadeler kullanılmıştır:

*“Emir ve talimatların uygulanması hususunda yabancı okullar arasında herhangi bir fark gözetilmesi asla söz konusu değildir. Hükûmetin kanuni emirlerine uyan okullara her türlü kolaylık sağlanmakta, buna karşılık verilen emirleri yerine getirmeyenler hakkında kanun hükümleri tatbik olunmakta ve Hükûmetin satvet ve kudreti tanıtılmaktadır.”*¹⁰⁶

Maarif Vekâleti, yalnızca bu süreçle yetinmemiş; yabancı okullarda dinî propaganda yapılmasını ve öğrencilerin zorla ibadethane katılmasını önlemek amacıyla 7 Şubat 1924 tarihinde kapsamlı bir tamim yayımlamıştır. Maarif Vekili İsmail Safa Bey ve İlk Tedrisat Müdür-i Umumisi Re'fet Bey'in imzalarıyla vilayetlere gönderilen bu tamimde şu hükümlere yer verilmiştir:

*“Yabancı okullarda eğitim-öğretim faaliyetlerinden daha fazla zamanın dinî ayin ve faaliyetlere ayrılmasına izin verilmez. Bu okullarda ibadethane bölümü dışında kalan kısımlarda dinî semboller bulundurulamaz. Dini eğitim ve ibadet, yalnızca ibadethane olarak belirlenen bölümlerde ve din özgürlüğü çerçevesinde yapılabilir. Ancak bu süreçte dinî propaganda yapılması kesinlikle yasaktır. Okulun açıldığı din ve mezhepten olmayan öğrencilerin ibadet ve ayinlere katılması ise hiçbir surette kabul edilemez. Bu esaslara aykırı hareket eden okullar derhal kapatılacaktır.”*¹⁰⁷

Maarif Vekâleti'nin bu tamimi, İstanbul Maarif Müdüriyeti aracılığıyla yabancı okullara tebliğ edilmiş ve uygulamanın yerinde denetimi için teftişlere başlanmıştır. Ayrıca, bu okullarda okutulan kitapların dinî propaganda içerip içermediğini denetlemek amacıyla, her okuldan ders kitaplarının birer örneğinin Maarif Müdüriyetine teslim edilmesi talep edilmiştir.¹⁰⁸

4. Yasal Düzenlemelere Uymayan Yabancı Okulların Kapatılması ve Bu Süreçte Yürütülen Politikalar

Türkiye Cumhuriyeti, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ve Lozan Antlaşması ile elde ettiği hukuki dayanakları kullanarak, ülkede faaliyet gösteren yabancı okulların denetim altına alınması sürecini kararlılıkla sürdürmüştür. Bu çerçevede, yabancı okulların eğitim kurumları olmaktan çıkarak misyonerlik faaliyetlerine zemin oluşturdukları tespit edilmiş; özellikle dinî sembollerin ve misyonerlik içerikli materyallerin eğitim ortamından temizlenmesi yönünde adımlar atılmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ BCA, 180.09.00.00/23.123.1, 3.

¹⁰⁶ BCA, 180.09.00.00/23.123.1, 3.

¹⁰⁷ BCA, 180.09.00.00/23.123.1, 4–6.

¹⁰⁸ BCA, 180.09.00.00/23.123.1, 7.

¹⁰⁹ BCA, 180.09.00.00/27.143.1, 196–197, 199, 203–206.

Kasım 1923'ten itibaren, Maarif Vekâleti tarafından dinî sembol, resim ve heykellerin dersliklerden kaldırılması yönünde uyarılar yapılmış, uyarılara uymayan okulların kapatılacağı açıkça belirtilmiştir.¹¹⁰ İzmir'deki bazı Fransız okulları bu uyarılar karşısında Türkçe dersleri okutmak ve dinî sembollerini kaldırmaktansa okulun kapatılmasını tercih etmişlerdir.¹¹¹ Bu süreçte Saint Benoît Fransız Koleji gibi köklü okullar da kapatma kararı ile karşı karşıya kalmıştır. Maarif Müdürü Safvet Bey, bu kararlılığı şu ifadelerle kamuoyuna açıklamıştır: *"Memlekette yalnız bir maarif vardır. Memleketin umumi maarif prensiplerinin zıddına teşkilat yapmak kimsenin hakkı olamaz. Biz bu mekteplere tebligat-ı resmîde bulunduk. Tesâvîrin kaldırılması ve memleketin maarif-i umumiye prensiplerine riayet edilmesi lüzumunu bildirdik. Sedd emri kat'îdir. Emir tatbik ediliyor."*¹¹²

Nisan 1924'te yapılan kapsamlı teftişlerde, uyarılara rağmen dersliklerde haç, Hz. İsa heykeli ve diğer dinî sembollerin kaldırılmadığı tespit edilmiş ve Maarif Vekâleti'nin talimatı ile İstanbul'daki 27 yabancı okul kapatılmıştır.¹¹³ Fransız Elçiliği Eğitim Ataşesi Mösyö Garoyi, bu gelişme üzerine yaptığı açıklamada, Fransız okullarının sadece bir haç bırakılmasına izin verilmesi şartıyla eğitime devam etmek istediğini, ancak Maarif Vekâleti'nin kararlılığı nedeniyle bunun mümkün olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁴

Özellikle Fransız, İngiliz ve İtalyan okulları, kapatma kararlarını diplomatik bir baskı aracı haline getirmeye çalışmış, ancak Maarif Vekâleti ve Hükûmet bu baskılara boyun eğmemiştir. Maarif Vekili Vasıf Bey, bu konuda şöyle bir açıklama yaparak tavrı net bir şekilde ortaya koymuştur:

*"Salibler indirilmedikçe bilâ-istisna hiçbir mektep açılmayacak ve açtırılmayacaktır."*¹¹⁵

Ancak zamanla, kapatılan okulların bir kısmı Maarif Vekâleti'ne başvurarak, yasal düzenlemelere uyacaklarını taahhüt etmiş ve bu taahhüt üzerine yeniden açılmalarına izin verilmiştir.¹¹⁶

Yabancı okulların kapatılması, özellikle Katolik okulların bağlı olduğu Vatikan ve Fransa'da geniş yankı bulmuş ve Türkiye'nin iç meselesi uluslararası bir diplomatik soruna dönüştürülmeye çalışılmıştır.¹¹⁷ Buna rağmen Türkiye Cumhuriyeti, egemenlik haklarından taviz vermemiş ve bu okulları sıkı denetime tabi tutmuştur. Bu çerçevede, 1924 Eylül'ünde Maarif Vekâleti, dinî sembol ve propaganda yasağına uymayı kabul eden okulların tekrar açılmasına izin vermiştir.¹¹⁸

Bu süreçte yaşananlar, yalnızca eğitim politikası değil, aynı zamanda millî egemenliğin korunması açısından da önemli bir dönemeçtir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, eğitim yoluyla egemenlik haklarını koruma ve laik bir eğitim sistemini tesis etme yönünde önemli bir irade ortaya koymuştur. Bu iradenin en önemli tezahürlerinden biri, Maarif Vekâleti'nin Nisan 1924'te başlattığı kapsamlı kapatma dalgasıdır. Bu uygulamalar, Millî Şair Mehmet Akif Ersoy'un şu mısralarında ifadesini bulan tarih bilinciyle de örtüşmektedir:

¹¹⁰ Hâkimiyet-i Milliye, 14 Kasım 1923, s. 2.

¹¹¹ Tevhîd-i Efkâr, 7 Nisan 1924, s. 4.

¹¹² Tevhîd-i Efkâr, 8 Nisan 1924, s. 1-2.

¹¹³ Vakıf, 7 Nisan 1924, s. 2.

¹¹⁴ Tevhîd-i Efkâr, 9 Nisan 1924, s. 2.

¹¹⁵ Cumhuriyet, 10 Mayıs 1924, s. 1.

¹¹⁶ BCA, 180.09.00.00/28.151.1, 32.

¹¹⁷ Tevhîd-i Efkâr, 20 Nisan 1924, s. 3.

¹¹⁸ BCA, 180.09.00.00/28.151.1, 32.

“Tarih’i tekrür diye tarif ediyorlar / Hiç ibret alınsaydı, tekrür mü ederdi?”¹¹⁹

H. SONUÇ

Sonuç olarak, yabancı okulların Osmanlı döneminde kazanmış oldukları ayrıcalıkların sona erdirilmesi, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Lozan Antlaşması’nın ruhuna uygun bir şekilde gerçekleştirilmiş ve yabancı okullar üzerinde millî denetim sağlanmıştır. Bu süreçte; dinî propagandanın engellenmesi, Türkçe dersleri için Türk öğretmenlerin atanması, ruhsatların yenilenmesi, müfredat ve ders kitaplarının kontrol edilmesi gibi uygulamalar, yeni devletin egemenlik haklarını tesis etme ve millî eğitim politikalarını hâkim kılma kararlılığının somut yansımaları olmuştur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulü, Türkiye Cumhuriyeti’nin eğitim sistemi üzerinden kurmak istediği ulus-devlet inşasının en önemli adımlarından biri olmuştur. Osmanlı döneminde kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklarla denetim dışı kalan ve büyük ölçüde kültürel, siyasi ve dini propaganda alanına dönüşen yabancı ve azınlık okulları, Cumhuriyet’in erken döneminde bu kontrolsüz statülerini kaybetmiş, Millî Eğitim Bakanlığı’nın doğrudan ve merkezi denetimi altına alınmıştır. Bu süreç, yalnızca eğitim alanında bir reform değil, aynı zamanda devletin egemenlik haklarını tesis etme ve “millî eğitim” kavramını inşa etme girişimi olarak da değerlendirilmelidir.

Lozan Antlaşması’nda azınlıkların eğitim hakları korunmuş olmakla birlikte, bu hakların Türkiye Cumhuriyeti’nin eğitim politikaları ve egemenlik anlayışı çerçevesinde uygulanacağı açıkça belirtilmiştir. Bu durum, azınlık ve yabancı okulları için yeni dönemin şekillenmesinde temel bir yasal dayanak olmuş, Cumhuriyet yönetimi bu okullarda Türkçe, Türk Tarihi ve Türkiye Coğrafyası derslerini zorunlu kılarak, bu derslerin devlet tarafından atanan Türk öğretmenler tarafından verilmesini şart koşmuştur. Ayrıca, eğitim dilinden ders kitaplarının içeriğine, okul idarecilerinin atanmasından ruhsat yenileme süreçlerine kadar geniş bir denetim mekanizması kurulmuştur.

Bu denetim süreci, devletin eğitim alanında azınlıkları ve yabancı okullarını birer tehdit unsuru olarak gördüğünü göstermektedir. Osmanlı’nın son döneminde yaşanan azınlık isyanları ve bu isyanlarda misyoner okullarının oynadığı rol hafızalarda taze bir şekilde yer alırken, yeni rejim bu kurumları yalnızca birer eğitim yuvası olarak değil, siyasi ve ideolojik anlamda da potansiyel birer tehlike kaynağı olarak kodlamıştır. Bu bakış açısı, yabancı okulların yalnızca eğitim veren kurumlar olarak değil, Türk millî kimliği ve ulus-devlet projesine yönelik bir meydan okuma aracı olarak algılanmasına neden olmuştur.

Tevhid-i Tedrisat sonrası süreçte, bu okulların dinî ve kültürel özerklikleri ciddi şekilde sınırlandırılmış; özellikle dinî sembollerin kaldırılması, okulların resmî yazışmalarını Türkçe yapma zorunluluğu, Türk bayram ve tatillerine riayet etme mecburiyeti gibi düzenlemeler, azınlık okullarının kendilerini tanımlama biçimlerini köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Bu düzenlemeler, Cumhuriyet’in homojen bir yurttaş kimliği inşa etme idealinin doğrudan bir yansıması olarak okunmalıdır. Bu çerçevede, azınlık okulları da Cumhuriyet’in “ulusun okulları” olarak yeniden tanımlanmış ve bu okulların özerk kimlikleri sistematik bir şekilde törpülenmiştir.

Diğer yandan, bu süreç, yalnızca iç siyasetle değil, aynı zamanda dış politika dinamikleriyle de yakından ilişkilidir. Yabancı okulların önemli bir kısmı, Batılı ülkelerin

¹¹⁹ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat* (Haz. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevi, 1975, s. 494.

diplomatik koruması altında faaliyet gösterdiği için, Türkiye'nin bu okullara yönelik sert denetim politikaları zaman zaman uluslararası krizlere yol açmıştır. Özellikle Fransa, İngiltere ve İtalya gibi ülkeler, eğitim kurumlarını kendi kültürel nüfuz politikalarının bir parçası olarak görmüş, bu nedenle Türkiye'nin müdahalelerini kimi zaman diplomatik baskılarla karşılamışlardır. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin eğitimde tam egemenlik anlayışı ve bağımsızlık vurgusu, bu baskılara karşı geri adım atılmasını engellemiş ve Tevhid-i Tedrisat uygulamaları kesintisiz bir şekilde sürdürülmüştür.

Sonuç olarak, Tevhid-i Tedrisat sonrası azınlık ve yabancı okulları, Cumhuriyet'in ulus-devlet inşa sürecinde, eğitimin millileştirilmesi ve merkezileştirilmesi açısından kritik bir alanı oluşturmuştur. Bu okullar, yalnızca eğitim politikalarının değil, aynı zamanda devletin egemenlik anlayışının ve millî kimlik inşası süreçlerinin de doğrudan öznesi haline gelmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun azınlık okullarına yönelik düzenlemeleri, eğitim alanında çokkültürlülüğten uzak, tek tip yurttaş yaratma hedefini yansıtmış ve bu bağlamda Cumhuriyet'in resmî ideolojisi ile eğitim politikası arasındaki organik bağı açıkça ortaya koymuştur.

Bugünden bakıldığında, bu politikaların kısa vadede eğitimde birlik ve merkeziyetçiliği sağlamış olmakla birlikte, uzun vadede azınlık toplumları ile devlet arasındaki güven ilişkisini zedelediği de bir gerçektir. Eğitim aracılığıyla kültürel asimilasyon ve denetim politikaları, azınlık grupların kimliklerini sürdürme konusunda karşılaştıkları yapısal engellerin başında gelmiştir. Bu durum, Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının, yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda kültürel ve siyasal bir mühendislik faaliyeti olarak kurgulandığını göstermektedir.

Tevhid-i Tedrisat'ın yüzüncü yılına yaklaşırken, bu deneyimin, modernleşme, millî kimlik inşası, azınlık hakları ve eğitimde çokkültürlülük gibi konularda tarihsel bir laboratuvar sunduğu açıktır. Bu bağlamda, azınlık okullarına yönelik denetim ve müdahale süreci, yalnızca bir eğitim politikası değil, Cumhuriyet'in kurucu felsefesini anlamak açısından da önemli bir tarihî miras olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Fon Kodu: 180.09.00.00/19.97.1, 7.

Fon Kodu: 180.09.00.00/19.100.1, 18.

Fon Kodu: 180.09.00.00/20.102.1, 156–158.

Fon Kodu: 180.09.00.00/22.113.1, 86, 89, 90–99, 94, 95–96, 97–99.

Fon Kodu: 180.09.00.00/23.123.1, 2–7.

Fon Kodu: 180.09.00.00/24.130.1, 114–117.

Fon Kodu: 180.09.00.00/25.133.1, 153, 163, 166.

Fon Kodu: 180.09.00.00/25.134.1, 37–45, 56.

Fon Kodu: 180.09.00.00/26.140.1, 76–78.

Fon Kodu: 180.09.00.00/27.143.1, 196–197, 199, 203–206.

Fon Kodu: 180.09.00.00/27.146.1, 23.

Fon Kodu: 180.09.00.00/28.150.1, 85–86.

Fon Kodu: 180.09.00.00/28.151.1, 32, 55, 57.

Fon Kodu: 180.09.00.00/33.87.6.

Fon Kodu: 180.09.00.00/46.238.1, 18–20.

Fon Kodu: 180.09.00.00/61.304.1, 170.

2. Resmî Belgeler

Maarif Vekâleti, *İstatistik Yıllığı*, 1938, s. 45–47.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Mart 1922.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2 Mart 1924; ayrıca bkz. Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Eğitim ve Devlet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 74.

TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1924.

TBMM Tutanak Dergisi, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu Gerekçesi,” 2 Mart 1340.

Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Kanun No. 430),” 3 Mart 1924.

Resmî Gazete, 6 Mart 1924.

Resmî Gazete, 8 Ağustos 1924, “Lozan Antlaşması Tam Metin,” md. 40–41.

3. Süreli Yayınlar / Gazeteler

Hâkimiyet-i Milliye

14 Kasım 1923, s. 2; 28 Ocak 1924.

Tevhîd-i Efkâr Gazetesi

No: 3901–873, 29 Kasım 1923, s. 7; No: 3902–874, 30 Kasım 1923, s. 3; No: 3925–897, 23 Aralık 1923, s. 3; No: 3926–898, 24 Aralık 1923, s. 2; 7 Nisan 1924, s. 4; 8 Nisan 1924, s. 1–2; 9 Nisan 1924, s. 2; 20 Nisan 1924, s. 3; No: 4075–1047, 24 Mayıs 1924, s. 5; No: 4087–1059, 5 Haziran 1924, s. 4; No: 4096–1068, 14 Haziran 1924, s. 4; No: 4100–1072, 18 Haziran 1924, s. 3; 10 Ekim 1924, s. 3.

Akşam Gazetesi

No: 1852, 3 Aralık 1923, s. 3; No: 1868, 19 Aralık 1923, s. 2; No: 1938, 27 Şubat 1924, s. 2; No: 2013, 16 Mayıs 1924, s. 2; No: 2021, 24 Mayıs 1924, s. 3.

Cumhuriyet Gazetesi

10 Mayıs 1924, s. 1; No: 53, 28 Haziran 1924, s. 4.

Vakit Gazetesi

7 Nisan 1924, s. 2.

No: 2313, 5 Haziran 1924, s. 2.

Jamanak (Ermenice Günlük Gazete)

12 Mart 1925.

4. Makaleler

League of Nations Official Journal (1925), “Report on the Application of Minority Rights in Turkey”, C.8, s. 312–314. Taşdemirci, Ersoy (2001), “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okulları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, s. 13–30.

5. Kitaplar ve Akademik Eserler

Akyüz, Yahya (2012), *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000 – M.S. 2012)*, 18. bs., Ankara: Pegem Akademi Yay.

- Ahmad, Feroz (1995), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yay.
- Atatürk, Mustafa Kemal (2005), *Nutuk*, Ankara: TDK Yay.
- Aydın, Mithat (ed.) (2024), *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi: Eğitim*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Bali, Rifat N. (2011), *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye'de Azınlıklar ve Eğitim*, İstanbul: Libra Yay.
- Berkes, Niyazi (1978), *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill–Queen's University Press.
- Berkes, Niyazi (2015), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Deringil, Selim (2014), *Denge Oyunu: II. Abdülhamid Döneminde İmparatorluk ve Siyaset*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Ergin, Osman (1977), *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, İstanbul: Eser Yay.
- Ergün, Mustafa (1996), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Ocak Yay.
- Ersoy, Mehmet Âkif (1975), *Safahat*, haz. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevi Yay., s. 494.
- Fortna, Benjamin C. (2002), *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press.
- Fraenkel, Jack R. – Wallen, Norman E. (2009), *How to Design and Evaluate Research in Education*, 7. bs., New York: McGraw-Hill Yay.
- Georgeon, François (2002), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Okulları*, İstanbul: İletişim Yay.
- Güven, Dilek (2006), *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6–7 Eylül Olayları*, İstanbul: İletişim Yay.
- Hyun, Eunsook (2016), *Reconceptualizing the Curriculum: Toward an Educationally Sensitive Curriculum Theory*, New York: Peter Lang Yay.
- İnönü, İsmet (1987), *Hatıralar*, Ankara: Bilgi Yay.
- Kodaman, Bayram (1988), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yay.
- Mardin, Şerif (2019), *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yay.
- Merriam, Sharan B. (1998), *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*, San Francisco: Jossey-Bass Yay.
- Minority Rights Group International (2007), *Unutmak mı Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar*, Londra: MRG Yay.
- Öztürk, İbrahim Sadi (2004), *Mondros, Sevr ve Lozan Antlaşmaları*, Ankara: ATO Yay.
- Somel, Selçuk Akşin (2001), *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908*, Leiden: Brill Yay.
- Şimşir, Bilal N. (1990), *Lozan Telgrafları: Türk Diplomasisi 1922–1923*, Ankara: TTK Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2011), *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Yıldız, Gültekin (2018), *Cumhuriyet Döneminde Eğitim ve İdeoloji*, Ankara: Siyasal Kitabevi Yay.
- Zürcher, Erik Jan (2017), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 12. bs., İstanbul: İletişim Yay.

ŞAPKA DEVRİMİ'NDE YEREL BASININ ROLÜ: KASTAMONU AÇIKSÖZ GAZETESİ

THE ROLE OF LOCAL PRESS ON HAT REVOLUTION: KASTAMONU AÇIKSÖZ NEWSPAPER

Esra OĞUZHAN*

Geliş Tarihi/Received:18.04.2025

Kabul Tarihi/Accepted:04.11.2025

OĞUZHAN, Esra, (2026), "Şapka Devrimi'nde Yerel Basının Rolü: Kastamonu Açiksöz Gazetesi", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss.75-91, (DOI: 10.33431/belgi.1679028)

Öz

Cumhuriyet'in ilanından sonra hayata geçirilen en dikkat çekici ve toplumsal etkisi en yoğun olan devrimlerden biri Şapka İnkılabı olmuştur. 28 Kasım 1925 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren bu düzenleme, yalnızca bir kıyafet değişikliği değil; aynı zamanda toplumun modernleşme, çağdaşlaşma ve Batı dünyası ile bütünleşme sürecinde atılmış köklü bir adım olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte karşıt fikirler de kendine yer bulmuş; şapka meselesi, sadece bir giyim biçimi değil, kültürel, siyasal ve toplumsal bir dönüşümün simgesi olarak görülmüştür. Mustafa Kemal Atatürk, reformu halka en etkili biçimde anlatabilmek amacıyla Anadolu şehirleri arasından özellikle Kastamonu'yu tercih etmiştir. Burada yaptığı konuşmalar ve doğrudan halkla kurduğu temas, şapka inkılabının ardındaki asıl düşüncenin anlaşılması açısından son derece önemlidir. Kastamonu ziyareti, halkın şapka ile birebir tanışmasını sağlamış, böylece yeniliklerin kabul edilmesi sürecinde örnek teşkil etmiştir. Bu ziyaret, ulusal ve yerel basında geniş yankı uyandırmış; gazetelerde reformun amacı, anlamı ve sonuçlarına dair çok sayıda haber ve yorum yayımlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada, Kastamonu'nun önde gelen gazetelerinden Açiksöz'ün Şapka İnkılabı'na yaklaşımı, 1925 yılı Ağustos–Aralık aylarına ait sayılar taranarak ilgili haberler, ilanlar ve makaleler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Gazete, inkılabın neden gerekli olduğunu açıklarken hem tarihsel hem de toplumsal temellere başvurmuş; şapkanın Batılılaşma süreciyle bağlantısını vurgulamıştır. Bunun yanında, dini çevrelerin ve bazı kesimlerin dile getirdiği kaygıların yersiz olduğunu belirtmiş, bu görüşlere karşı akılcı ve ikna edici bir üslup geliştirmiştir. Açiksöz, inkılabı başından itibaren yakından takip ederek halkı sürekli bilgilendirmiş ve reformu siyasi, dini ve toplumsal yönleriyle açıklamıştır. Böylece Açiksöz, hem halkın tereddütlerini gidermeye hizmet etmiş hem de inkılabın daha geniş kesimler tarafından kabul edilmesine aracılık etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Açiksöz, Kastamonu, Şapka Devrimi, Türkiye Cumhuriyeti, Yerel basın.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, eyesilova@medpol.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-7603-0079>).

Abstract

One of the most striking and socially impactful revolutions implemented after the proclamation of the Republic was the Hat Revolution. Published in Resmî Gazete on 28 November 1925 and subsequently enacted, this regulation was not merely a change in attire; it was also considered a fundamental step in the process of modernisation, contemporisation and integration with the Western world. Opposing views also found their place in this process; the hat issue was seen not only as a form of dress but also as a symbol of cultural, political, and social transformation. Mustafa Kemal Atatürk chose Kastamonu from among the cities of Anatolia in order to explain the reform to the public in the most effective way. His speeches here and his direct contact with the people were extremely important in terms of understanding the underlying idea behind the hat revolution. The visit to Kastamonu enabled the people to become personally acquainted with the hat, thus setting an example in the process of accepting the innovations. This visit was widely reported in the national and local press; numerous news articles and commentaries on the purpose, meaning, and consequences of the reform were published in newspapers. In this context, the study evaluates the approach of Kastamonu's leading newspaper, Açıksöz, to the Hat Revolution by analysing relevant news, advertisements, and articles from its August–December 1925 issues using content analysis methods. The newspaper explained why the revolution was necessary, referring to both historical and social foundations and emphasising the connection between the hat and the process of Westernisation. In addition, it stated that the concerns expressed by religious circles and certain segments of society were unfounded and developed a rational and persuasive style against these views. Açıksöz closely followed the revolution from the outset, keeping the public constantly informed and explaining the reform in its political, religious, and social dimensions. In this way, Açıksöz served to dispel the public's doubts and facilitated the acceptance of the revolution by broader sections of society.

Keywords: *Turkish Republic, The Hat Revolution, Kastamonu, Açıksöz, Local Press.*

Giriş

Osmanlı'da başlık kullanımı Türk ve Arap kültürlerinden izler taşıyarak kişilerin konumu, yaşam tarzı, inancı ve mesleği hakkında bir fikir verdiği gibi, öldükten sonra dahi kullandığı mezar taşına kullandığı başlık kazınarak kişinin hayatı hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur.¹ Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Tatarlar tülbente sarılı börk, Türkler beyaz börk kullanırken² dinî unsurlar arasında Müslümanlar sarık veya kavuk kullanırken, Rumlar festen daha küçük tarbuşlar, Yahudiler siyah kumaştan küçük bir sarık, Ermeniler üst tarafı kabarık kalpak kullanmıştır. Fes kullanımı zorunlu hale geldiğinde Gayrimüslim ve Müslüman ayırımı olmadan herkesin fes kullanması istenmiş yalnızca ulemanın sarık ve cübbe giymesine izin verilmiştir.³

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren sarık, Müslüman erkeklerin en yaygın baş giysisi olarak kullanılmıştır. Sarık, bir kumaş parçasının fes veya takke üzerine sarılmasıyla oluşturulmuş, toplumun farklı kesimlerinden kişiler, sarık renk ve biçimlerini ayırt edici bir unsur olarak kullanmıştır. Örneğin, ulemanın sarıkları daha geniş ve beyaz olurken, sıradan halkın sarıkları daha sade ve küçük olarak kullanılmıştır.⁴ Fes ise Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmud döneminde, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile başlayan reform hareketlerinin bir parçası olarak benimsenmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunda fes, askerlerin üniformasının bir parçası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte fes, yalnızca bir askeri başlık olarak kalmamış, kısa süre içerisinde Osmanlı tebaası için modernleşmenin ve standartlaşmanın bir simgesi haline getirilmiştir.⁵ Fesin memurlar ve askerler için zorunlu hale getirilmesi 1829 yılında yayımlanan bir fermanla duyurularak baş giysilerinde yapılan ilk köklü değişim olmuştur.⁶ II. Mahmud döneminde yapılan diğer reformlarla birlikte fes, modernleşme ve standartlaşmanın bir simgesi haline gelmiş, baş giysilerinde köklü bir değişimi temsil etmiştir.

II. Mahmut zamanında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile bu kuruma ait birçok şey değiştirilmiş, kullandıkları külahlar dahi mezar taşlarından kaldırılmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'de önce şobara, ardından Tunus'ta kalyoncu neferlerinin giydiği fes kullanılmıştır. Fes talebini karşılamak ve ithalatı ile ilgilenmek üzere Fes Nazırı atanmış,⁷ Tunus'a sipariş edilen 50 bin adet fes yeterli gelmediğinden İstanbul ve İzmit'te feshaneler kurulsa da çoğunlukla Avusturya'dan ithal edilmiştir.⁸ Fes karışıklığı sebebi ile ulema sınıfı tarafından ayaklanmalar başlamış, fesin şeriata uygun olmadığını söyleyen şeyhülislam azledilmiştir. Asker dışında zorunlu olmasa da fes halk tarafından bir süre sonra benimsenmiş, hatta fes kullanmayanlara "başıbozuk" ifadesi kullanılmıştır.⁹

¹ Nurullah Abalı, *Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 188.

² Seçil Akgün, "Şapka Kanunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 1981, s. 69-79.

³ Burcu Erdal, *Şapka ve Kılık Kıyafet İnkılabı: Bir Modernleşme Öyküsü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 42-43.

⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 175.

⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 50-53.

⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Modernleşme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005, s. 54.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansureye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azam Tavrı ve II. Mahmud'un Hatt-ı Humayunu", *Belleten*, S. 70, 1954, s.224-226.

⁸ Mehmet Alkan, "Fes İnkılabından Şapka Devrimine: Fes-Kalpak-Kabalak", *Atlas Tarih*, S. 45, 2017, s. 118.

⁹ Seçil Akgün, "Şapka Kanunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 1981, s. 71.

Osmanlı’da fesin resmi başlık olarak kullanılması modernleşme ve merkeziyetçi yönetim anlayışını simgeleyen bir adım olarak Osmanlı toplumunda ortak bir kimlik oluşturma amacı taşımıştır.¹⁰ Fes, sarığa göre daha sade, kullanımı kolay ve ekonomik bir seçenek olduğu için özellikle tercih edilmiştir. Ayrıca, fesi standart bir başlık olarak kabul ettirmek, imparatorluk çapında bir birliktelik algısı yaratma çabasının da bir parçası olmuştur. Bernard Lewis’e göre fes, Osmanlı modernleşmesinin bir sembolü olarak hem geleneksel değerlerle hem de Batılılaşma idealleriyle uyumlu bir başlık olarak görülmüştür.¹¹

Fesin yaygınlaşması, Osmanlı toplumunda önemli kültürel ve sosyal değişimlere yol açmıştır. Bir yandan imparatorluğun çok uluslu yapısı içinde bir birlik sembolü olarak kabul edilirken, diğer yandan kıyafet reformlarının getirdiği zorunluluklar, bazı kesimlerde direnişe neden olmuştur. Geleneksel sarık ve diğer yerel başlıkların yerine fesin geçmesi, özellikle muhafazakâr çevrelerde eleştirilere neden olmuştur. Fes, Osmanlı modernleşmesinin ve Cumhuriyet dönemi dönüşümünün önemli bir sembolü olarak hem geleneksel hem modern bir kimlik sunarak Batı ile Doğu arasındaki dengeyi yansıtmıştır. Ancak Cumhuriyet döneminde, bu dengeyi sağlayan fes, modernleşmenin ve laikleşmenin önündeki bir engel olarak görülmüş ve yerini şapka almıştır.

Fes kullanımı, 1925 yılında kabul edilen *Şapka Giyilmesi Hakkında Kanun* ile sona ermiştir. Bu dönemde, Cumhuriyet’in modernleşme hedefleri doğrultusunda, Batı dünyasıyla uyumlu bir toplumsal görünüm yaratılması amaçlanmıştır. Şapka İnkılabı, sadece bir başlık değişimi değil, aynı zamanda Cumhuriyet’in Batılılaşma ve laikleşme politikalarının bir yansıması olarak gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, şapkanın benimsenmesini, Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalma toplumsal ayrışmaların sona erdirilmesi için önemli bir adım olarak görmüştür. Fes, Osmanlı döneminde dini ve sosyal statünün bir göstergesi olarak kullanılırken, şapka, bu ayrımları ortadan kaldırmayı hedefleyen bir reformun simgesi haline gelmiştir.¹²

Fes, II. Meşrutiyet ile değişime uğrayarak II. Abdülhamid döneminde Hamidiye, Enver Paşa’nın talimatıyla Enveriye isimli kabalak kullanılmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın kullandığı kalpak ise askeriyede ve halk arasında kullanılmıştır.¹³ Mustafa Kemal, Millî Mücadele döneminde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında kalpak kullanmıştır. Kalpak, Türk milletinde bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin bir göstergesi olarak Millî Mücadele önderleri ve halk arasında da benimsenmiştir.

Atatürk, kılık ve kıyafet alanındaki düzenlemelerde diğer inkılaplarda olduğu gibi planlı ve stratejik bir yaklaşım izlemiştir. Amacı yalnızca giyim değişikliğini sağlamak değil, toplumda modernleşmeye yönelik bir zihniyet dönüşümünü gerçekleştirmektir. 1920’de Meclis’e fesin kaldırılıp yerine kalpak giyilmesi yönünde verilen önerenin reddedilmesi, bu değişime henüz hazır olunmadığını göstermiştir. Atatürk ise uygun koşulların oluşmasını beklemiş ve zamanı geldiğinde Şapka İnkılabını başarıyla uygulamıştır.¹⁴

A. Cumhuriyet Basınında Şapka İnkılabı

Cumhuriyetin ilanı sonrasında gerçekleşen devrimler ile rejimin sağlam temeller üstüne oturtulması hedeflenmiştir. İdari, siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 4, Ankara, 2011, 165-172.

¹¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 47.

¹² Zürcher, *a.g.e.*, s. 50-53.

¹³ Alkan, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁴ Mehmet Serhat Yılmaz, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Paşa’nın Kastamonu Gezisi*, Töre Yayınevi, Kastamonu, 2008, s. 9.

gerçekleştirilen reform ve çıkarılan kanunlar ile 1921-1934 yılları arası cumhuriyet rejiminin temelleri atılmıştır. Şapka inkılabı da toplumda dinî ve sosyal ayrışmayı ortadan kaldırmak maksadıyla 1934 senesinde gerçekleşen kılık kıyafet düzenlenmesinin ilk adımı olarak Cumhuriyet devrimleri arasında önemli bir yere sahiptir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, şapka giymek, yalnızca Batı'ya özenme değil, aynı zamanda dini ve geleneksel değerlere karşı bir duruş olarak algılanmıştır. Bu bağlamda basın, şapka inkılabını çoğunlukla halkı bilinçlendirmek amacıyla güçlü bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Resmi Gazete ve dönemin önde gelen yayın organlarında, şapka giymenin çağdaşlıkla ilişkilendirildiği yazılar sıkça yayımlanmıştır. Cumhuriyet gazetesi, şapka inkılabını "milletin yeni kimliği" olarak tanımlarken, halkın modernleşme adına atılan bu adımı kabul etmesini teşvik eden yazılara geniş yer ayırmıştır¹⁵ Öte yandan, inkılabın halk arasında kabulü, başlangıçta bazı tepkilere yol açmış, şapka giymek istemeyenlerin karşılaştığı baskı ve tepkiler basında da yer almıştır. Özellikle Anadolu'da yaşayan halk tarafından şapkanın geleneksel başlığı reddeden bir simge olarak görülmesiyle şapkaya karşı muhalif yazılar basında görülmüştür. Bu tepkiler, dönemin muhalif gazetelerinde, özellikle de daha geleneksel görüşleri savunan yayınlarda yer almış ve halkın şapka giymeye zorlanmasına karşı çıkan sesler yükselmiştir.¹⁶ Dolayısı ile özellikle Anadolu basını şapkanın halk tarafından kabul edilmesini sağlamada önemli rol oynamıştır. Basın halkın tepkilerini dile getirmek ve aynı zamanda şapkanın kabul edilmesinde propaganda aracı olarak Cumhuriyet rejimi ve halk arasında köprü vazifesi görmüştür.

Mustafa Kemal'in şapkayı halka tanıttığı dönemde şapka daha çok azınlıklar tarafından kullanılsa da basında Atatürk'ün Kastamonu gezisi sırasında şapkalı fotoğrafları halkın ilgisini arttırmıştır.¹⁷ Mustafa Kemal şapka devrimi için neden Kastamonu'yu seçtiğini şu sözlerle açıklamıştır: "...Bütün vilayetler beni tanırlar; ya üniformayla veya fesli, kalpaklı sivil elbiseyle görmüşlerdir. Yalnız Kastamonu'ya gidemedim. İlk önce nasıl görürlerse öyle alışırlar, yadırgamazlar. Üstelik bu vilayetin hemen hepsi, asker ocağından geçmişlerdir, itaatlidirler, munistirler. Bunun için şapkayı orada giyeceğim."¹⁸ Bu açıklama ile Mustafa Kemal, daha önce ziyaret etmediği Kastamonu'yu seçerek halkın şapkayı daha kolay kabul edeceğini planlamıştır. Aynı zamanda Kastamonu halkının Millî Mücadele sürecinde göstermiş olduğu güçlü birlik ve beraberlik ruhu sebebi ile şapkanın da kolaylıkla kabul göreceğini belirtmiştir.

Şapka inkılabı diğer inkılaplara nazaran önemsiz gibi görünse de en fazla ses getiren inkılap olmuştur. Bunun sebebi kavuk ve fesin dini sembol haline geldiğinden değişimine tepki ile karşılık verilmesi olmuştur.¹⁹ Şapka giymeye karşı olanlar, tepki verenler, isyan çıkaranlar Anadolu'da İstiklal Mahkemeleri'ne sevk edilmiştir.²⁰ Dönemin Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri bu konuda halkı yargılayan ve sevk edilen kurumlar olmuştur. Bu tepkiler halktan kişilere ait olduğu gibi dönemin önemli isimleri de şapka inkılabına yönelik eleştirilerini ifade etmekten çekinmemiştir. Konu ile ilgili en çok bilinen örneklerden "Frenk Mukallitliği ve Şapka"²¹ isimli risaleyi yazan Atif Hoca devlete isyanı teşvik ettiği gerekçesiyle İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak 4 Şubat 1926'da

¹⁵ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 110.

¹⁶ Sina Akşit, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, s. 58.

¹⁷ Erdal, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁸ Kemal Arıburun, *Atatürk'ten Anılar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1969, s. 296-297.

¹⁹ Lewis, *a.g.e.*, s. 266.

²⁰ Ahmet Turan Alkan, *İstiklâl Mahkemeleri ve Sivas'ta Şapka İnkılabı Duruşmaları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 70-71.

²¹ İskilipli Mehmed Atif Hoca, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, 40'lar Kulübü Yayınevi, İstanbul, s. 20.

idam edilmiştir.²² Şapka İnkılabı, sadece kıyafetle sınırlı kalmamış, toplumsal yapıyı derinden etkileyen bir dönüşümün kapısını aralamıştır. Ancak bu değişim, toplumun bazı kesimlerinde ciddi tartışmalara yol açmıştır. Özellikle dini gerekçelerle fesin kaldırılmasına karşı çıkanlar, bu reformu eleştirmiş ve konu uzun süre kamuoyunda gündemde kalmıştır. Dönemin ulusal basını kadar yerel basınında da reformun etkileri ve toplumsal tepkiler geniş şekilde tartışılmıştır.

Vilayet nizamnamesinin 1864 senesinde her vilayete bir matbaa kurma zorunluluğu²³ getirmesi ile 1868 senesinde Kastamonu'da Mehmed Reşid Paşa döneminde vilayet matbaası kurulmuş ve vilayetin ilk gazetesi Kastamonu, 1872 senesinde yayın hayatına başlamıştır.²⁴ İlk süreli yayın olan Kastamonu, Edhem Pertev Paşa'nın valiliği döneminde çıkarılarak II. Meşrutiyet dönemine kadar tek yayın olmuştur.²⁵ Atama emirleri, resmi kararlar ve ilanlar, toplantı, araştırma yazı ve makalelerinin yer aldığı gazetede Rum ve Ermeni yazarlar da katkı sağlamıştır.²⁶ Kastamonu'da çıkan ikinci gazete İttihat ve Terakki'nin yayın organı Köroğlu, 1908-1918 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yayın organı Zafer ise 1911 senesinde yayım hayatına başlamıştır.²⁷ Ancak Zafer, yönetimde bulunan İttihatçıları eleştiren tavrı nedeniyle Vilayet matbaasında basılmasına izin verilmediğinden Samsun'da basılmıştır.²⁸

Bu gazetelerin yanında Kastamonu'da yayın hayatına; Köroğlu (1908), Serbaz (1909) gazeteleri²⁹ ile II. Meşrutiyet sonrası Şule (1911), Ilgaz (1911), Zafer (1911) yayın hayatına dahil olmuştur.³⁰ Kastamonu'da aynı dönemde dergi faaliyetlerine de rastlanmış Süleyman Nazif'in vali olduğu dönemde Tiraje (1910), 1921-1922 senesinde Gençlik, İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından 1921 senesinde Doğu, Kastamonu Lisesi tarafından 1931-1934 yılları arası Lise, Vasfi Mahir Kocatürk tarafından Ilgas (1936) dönemin önemli yayınlarındandır. İlerleyen zamanlarda Sıra (1953-1955), Öğrenci Sesi (1962-1964), Sanat (1969-1981) isimli dergiler Kastamonu basın yayın hayatında dergicilik faaliyetini devam ettirmiştir.³¹ Kastamonu'da, 1908 yılı itibarı ile gazetecilik ve dergicilik faaliyetleri önemli bir gelişim göstermiştir. II. Meşrutiyet dönemiyle başlayan bu süreç, yerel basının çeşitlenmesi ve kültürel üretimin artmasıyla devam etmiştir.

²² İskilipli Mehmed Âtîf Efendi (1875-1926), Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamış bir din âlimi ve yazardır. Çorum'un İskilip ilçesinin Toyhane köyünde doğmuş, ilk eğitimini burada aldıktan sonra İstanbul'a giderek medrese tahsilini tamamlamış ve Fâtih Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Ayrıca İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuş ve Kabataş Lisesi'nde Arapça öğretmenliği yapmıştır. Mehmed Âtîf Efendi, Sebülürreşâd ve Beyânülhak gibi dergilerde yazılar yazmış, Donanma Cemiyeti yararına kaleme aldığı eserler takdir edilmiştir. 1919'da kurulan Müderrisin Cemiyeti'nin ikinci başkanlığına getirilmiş, cemiyetin Teâlî-i İslâm Cemiyeti adını almasıyla başkanlık görevini üstlenmiştir. Bu dönemde işgallere ve Bolşevizm'e karşı beyannameler yayımlamış, çeşitli kitaplar bastırarak dağıtmıştır. 1924'te "Frenk Mukallitliği ve Şapka" adlı eserini yayımlamış, bu eseri nedeniyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında yargılanmış ve 4 Şubat 1926'da idam edilmiştir. Sadık Albayrak, "İskilipli Mehmet Atif Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, 22 (2000), 583-584.

²³ Mehmet Seyitdanlioğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III, Tuna Vilayeti Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 2, 1996, s. 67-81.

²⁴ Aziz Demircioğlu, *100 yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu, 1972, s. 1-2.

²⁵ Mehmet Serhat Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Kastamonu Basın Hayatı*, Kastamonu Valiliği Yayınları, Kastamonu, 2018, s. 336.

²⁶ Mustafa Eski, *Kastamonu Basınında Rumlar Ermeniler 1882-1922*, 2012, Özeller Medya ve Tanıtım Yayıncılık, Kastamonu, 2002, s. 120.

²⁷ Mustafa Eski, "Kent Kültürünün Oluşmasında Basının Görevi: Kastamonu Örneği", *Dört Öge*, S. 1, 2012, s. 147.

²⁸ Eski, *Kent Kültürü*, s. 147.

²⁹ İsmet Türkmen, *Kastamonu Basınında Yeni Görüş Dergisi*, Kastamonu Basın Sempozyumu Bildirileri Kastamonu Valiliği Yayınları, 2009, s. 269.

³⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, 336.

³¹ Eski, *Kastamonu...*, s. 149.

B. Açığsöz Gazetesi'nde Şapka İnkılabı

Kastamonu'da Kuvayı Milliye hareketi Vali vekili Ferid Recai öncülüğünde 28 Eylül 1919 tarihinde başlamıştır.³² Milli Mücadele'de Kastamonu önemli rol oynamış Rusya'nın göndermiş olduğu silahlar İnebolu-Kastamonu-Çankırı üzerinden Ankara ve Sakarya'ya Kastamonu halkı tarafından taşınmıştır.³³ Kastamonu, Milli Mücadele'ye olan desteğini Kurtuluş Savaşı için 17 Eylül 1919'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılarak resmileştirmiştir. Bu süreçte en önemli basın faaliyetlerinden biri Açığsöz olmuştur. Liseden mezun olduktan sonra Hamdi Çelen ile birlikte gazete çıkarmaya karar veren Hüsnü Açığsöz, maddi imkansızlıklar sebebi ile dönemin Valisi İbrahim Bey'in onayından sonra Vilayet Matbaası'nda basılmıştır.³⁴ Hüsnü Açığsöz tarafından Açığsöz gazetesi 1919 senesinde, Doğru Söz ise 1937 senesinde çıkarılmıştır. Sorumlu müdürlüğünü Hüsnü Açığsöz'ün yaptığı gazete 15 Haziran 1919 tarihinden itibaren *"şimdilik iki sahife olarak haftada bir neşr olunur gazetedir"* ibaresi ile yayın hayatına başlamıştır.³⁵ Milli Mücadele'ye destek vermek üzere çıkarılan gazetenin ilk 12 sayısı iki sayfa olarak çıkarılmıştır.³⁶

Kuvayı Milliye'yi desteklemek işgalcilere karşı halkı birleştirmek amacı ile çıkarılan Açığsöz, Mustafa Kemal'in telgraflarını yayınlamış ve Mehmet Akif Ersoy'un İstiklal Marşı Hakimiyet-i Milliye ve Sebilürreşad'tan sonra ilk olarak Açığsöz'de yayımlanmıştır. Dolayısı ile Açığsöz Milli Mücadele'ye ilk gün itibari ile destek veren yerel basın faaliyeti olmuştur. İstiklal Marşı o dönem Ankara'da çıkarılan 17 Şubat 1921 tarihinde Sebilürreşad³⁷ dergisinde ve Hakimiyet-i Milliye gazetesinde, 21 Şubat 1921 tarihinde ise Açığsöz'de³⁸ yayımlanmıştır. 1920'de Mehmet Akif Ersoy, Kastamonu'yu ziyaret ederek halkı Milli Mücadele konusunda bilgilendirmiştir. Açığsöz gazetesi, Milli Mücadele'ye güçlü bir destek veren ve halkı işgalcilere karşı birleştiren önemli bir yerel basın organı olmuştur. Mustafa Kemal'in telgraflarını yayımlayarak, İstiklal Marşı'nı Sebilürreşad'tan sonra ilk kez yayınlamak suretiyle, dönemin kritik anlarında büyük bir rol üstlenmiştir. Bu yönüyle, Açığsöz, Kastamonu'nun Milli Mücadele'deki yerini ve yerel basının gücünü ortaya koyan önemli bir yayın olmuştur.

9 Mart 1921 tarihli 128. sayıdan itibaren haftanın altı günü yayımlanan gazetede başyazarlık görevini sırası ile Ahmed Hamdi (Çelen), Hüsnü (Açığsöz), Dr. Fazıl Berki (Tümtürk) üstlenmiştir.³⁹ Kurtuluş Savaşı yıllarında Zonguldak, Sinop, Çankırı, Kastamonu illerine dağıtılan gazete günlük bin beş yüz adet basılmıştır.⁴⁰ 5 Aralık 1928 tarih ve 2411. sayıdan sonra tamamı yeni harfli basılan gazete 14 Aralık 1931 tarihli son sayısı ile yayın hayatını noktalamıştır.⁴¹ Gazetede İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İsmail Habib Sevük, Hasan Fehmi Turgal, Ahmet Talat Onay, Mehmet Akif Ersoy, Rifat Ilgaz, Arif Nihat Asya gibi önemli yazarların şiir, deneme, makaleleri yayımlanırken o dönemde lise öğrencisi olan Orhan Şaik Gökyay, Arif Nihat Asya, Bahri Vedat, Rifat Ilgaz da şiirleri ile katkı sağlamıştır.

³² Açığsöz Gazetesi, 27 Eylül 1919, "Başlıksız", s. 4.

³³ Eski, *Atatürk*, s. 13.

³⁴ Eski, *Atatürk*, s. 6.

³⁵ Açığsöz, 15 Haziran 1919, "Başlıksız", s.1.

³⁶ Faruk Söylemez, "Milli Mücadele'de Kastamonu Basını", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 12, 1993, s. 413.

³⁷ Sebilürreşad, "Başlıksız", 17 Şubat 1921, s. 1.

³⁸ Açığsöz, "Başlıksız", 21 Şubat 1921, s. 1.

³⁹ Söylemez, *a.g.m.*, s. 413.

⁴⁰ Hüsnü Açığsöz, *İstiklal Harbinde Kastamonu*, Türk Ocakları Kastamonu Şubesi Yayınları, Kastamonu, 2019, s. 84.

⁴¹ Söylemez, *a.g.m.*, s. 414.

İsmail Habib Şevük⁴² ile Mustafa Kemal'in yapmış olduğu görüşme 24 Temmuz 1922 tarihli Açıksöz gazetesinin nüshasında yayımlanmıştır.⁴³

Açıksöz'ün 12 yıllık yayın hayatının sona ermesi devrimlerin halka aktarılması ve uygulanması hususunda bir boşluk doğurmuştur. Kastamonu Vilayet gazetesi bu dönemde yayını sürdürse de resmi gazete niteliğinde olması sebebi ile belirli kalıplar dahilinde yayıncılık yapabilmıştır.⁴⁴ Bu sebeple Açıksöz gazetesi, Milli Mücadele ve devrimlere vermiş olduğu destek ile sadece Kastamonu'da değil tüm Anadolu için önemli bir haber kaynağı ve Cumhuriyet elçisi olmuştur.

Açıksöz, şapka inkılabı konusunda Meclis konuşmalarına yer vermiştir. Muhallif Nurettin Paşa'nın şapka kanunu ile taktir vermesi⁴⁵ ile ilgili olarak Konya Vekili Refik Bey ve Rize Vekili Ekrem Bey'in konu ile ilgili meclis konuşmalarına da şu şekilde yer vermiştir: *"...Arkadaşlar eğer siz bir inkılap meclisi olsaydınız burada milli bir kanun münakaşa eder gibi onunla münakaşa etmeyecek onu söyletmeyecek ve derhal içinizden kolundan tutarak atacaktınız. Ve sonra da mebusanlıktan çıkaracaktınız. Erzurum'da bir hadise vukua geldi. Birkaç kişi şapka giyilmesine itiraz etti teziyan oldu. Bunlar ne oldular? Müşfikleri asıldı. Fakat karşınızda bunu bilen ve yapan bir adam vardır. "Şapka giyilmez, şapka kanunu olmaz" diye haliyle lisaniyla takiriyle teşvik ediyor. Sözde bunun fikirlerini sükunetle dinliyorsunuz. O asılan adamlar ile bunun arasındaki fark onların cahil köylü bunun okumuş paşa olması mıdır? Öyle misal vardır ki milletler münakaşa etmez, muhakeme etmez yıldırımlar saçarak hakkını verir..."*⁴⁶

Nurettin Paşa'nın şapka kanunu hakkında verdiği taktir ve Konya vekili Refik Bey ile Rize vekili Ekrem Bey'in söyledikleri, Cumhuriyet'in modernleşme sürecinde yaşanan toplumsal gerilimleri ve reformların kabulünde karşılaşılan zorlukları gözler önüne seriyor. Bu konuşmalarda, şapka devrimine karşı gösterilen direnişin ne kadar şiddetli olduğu ve bu direnişin bazen toplumsal ve kültürel bir tehdit olarak algılandığı açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Refik Bey'in sözlerinde dikkat çeken bir diğer önemli nokta ise, reformlara karşı çıkan kişilerin "cahil köylü" olarak tanımlanması, bu kişilerin karşı duruşunun "aydın" olarak kabul edilen, eğitilmiş ve modernleşmeye açık kesimler tarafından daha az kabul edilir olmasına dair bir eleştiridir. Konuşmada, halkın bilinçli bir şekilde şapka devrimine karşı direnmesini değil, aksine, bu reformun yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu türden açıklamalar, toplumun çeşitli kesimleri arasında yaşanan sınıfsal, eğitimsel ve kültürel ayrımları da ortaya koymaktadır.

Şapka iktizası hakkında kanun, Nurettin Paşa ve Ergani mebusu İhsan Bey'in muhalif oyları dışında oybirliği ile kabul edilmiştir. Kabul edilen şapka kanununa ait maddelere yer verilmiştir. Kabul edilen kanun yine aşağıdaki şekilde duyurulmuştur. *"Madde 1: Türkiye*

⁴² 1892-1954 yılları arası yaşamış edebiyat tarihçisi, yazar ve eğitimci İsmail Habib Şevük, Edremit'te doğmuş eğitimini Edremit Rüşdiyesi, Bursa İdâdisi ve Dârülfünûn Hukuk Mektebi'nde tamamlamıştır. Kariyerine Kastamonu Sultânisi'nde edebiyat öğretmeni olarak başlamış, burada Kuvâ-yi Milliye'yi destekleyen Açıksöz gazetesinin başyazarlığını yapmıştır. İzmir işgali sırasında İzmir'den ayrılarak Kastamonu'ya dönmüş ve Millî Mücadele'ye destek veren yazılar kaleme almıştır. 1924'te Edirne Maarif müdürlüğü, Antalya ve Adana Maarif emirliği görevlerinde bulunmuş, daha sonra Galatasaray Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yapmıştır. 1943 yılında Sinop milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. Ömrünün son yıllarını yazılarına adanmış ve 17 Ocak 1954'te vefat etmiştir. Eserleri arasında Pontus Meselesi, İmtihan Veren Millete, Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi ve Edebiyat Bilgileri yer alır. Bu eserler, Türk edebiyatı ve eğitim sisteminin modernleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. Nuri Sağlam, *İsmail Habib Şevük*, İslam Ansiklopedisi, 37 (2009), s. 6-7.

⁴³ Mustafa Eski, *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi*, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 25.

⁴⁴ Eski, *Atatürk...*, s. 149.

⁴⁵ *Açıksöz*, 2 Kanunuevvel 1341, "Taşköprü Halkının Telgrafları", s. 1.

⁴⁶ *Açıksöz*, 7 Kanunuevvel 1341, "Millet Meclisinde Nurettin Paşa İtham Edildi", s. 1.

Büyük Millet Meclisi azaları ile idarei umumiye ve hususiye ve mahalliyeye ve bilumum müessesata mensup memurin ve müstahdemin Türk milletinin iktisa etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna münafi bir itiyadın devamını hükümet meneder. Madde 2: İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir. Madde 3: İşbu kanun Büyük Millet Meclisi ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından icra olunur. Kanun, heyet-i umûmîyede kabul edilerek yarın toplanmak üzere içtimâya nihayet verilmiştir.”⁴⁷

Şapka Kanunu, Cumhuriyet'in Batılılaşma ve modernleşme yolunda attığı aynı zamanda devletin ideolojik yönlendirmesi, sosyal eşitlik ve Batılılaşma ideallerinin hayata geçirilmesi noktasında önemli bir adım olmuştur. Fakat, halkın alışkanlıkları, dini ve kültürel değerleri ile çatışan bu tür köklü değişikliklerin hem zorluklarla hem de çeşitli toplumsal tepkilerle karşılaşmıştır. Şapka reformu Türkiye'nin modernleşme yolundaki en kritik simgelerden biri olmuş Açıkşöz gazetesinde de konu en başından takip edilerek şapka inkılabı ile ilgili tüm ayrıntılara yer verilmiştir. Heyetin Mustafa Kemal'i ziyareti, Kastamonu'ya davetleri ve sonunda Mustafa Kemal'in Kastamonu'ya gelişi tüm ayrıntıları ile Açıkşöz'de yer almıştır.

Mustafa Kemal'e 8 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'dan bir heyet, ziyaret gerçekleştirmiş arasında Açıkşöz gazetesi sahibi Hüsnü Açıkşöz, Türk Ocağı, Cumhuriyet Halk Fırkası, Kastamonu Belediyesi, Öğretmenler Birliği ve Ticaret Odası'ndan temsilcilerin bulunduğu heyet⁴⁸ ile yapılan görüşme ve planlanan Kastamonu ziyareti ile ilgili gelişmeler gazetenin ilk sayfasından aktarılmıştır. “*Muhterem ve Mübeccel Reisi Cumhurumuz Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri yakında vilayetimizi teşrif buyuracaklardır*” başlığı ile verilmiş, haberde Kastamonu'dan giden heyetin Reisi Cumhur tarafından kabul edildiği ve Reisi Cumhur'un Kastamonu'yu ziyaret edeceği müjdelanmıştır.⁴⁹ Ziyaretin halkla doğrudan iletişim kurarak Cumhuriyet'in reformlarını güçlendirmek ve yerel halkın desteğini pekiştirmek amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Şapka devrimini ve Atatürk'ün Kastamonu'ya ziyaretini Afet İnan, şapka devriminin sadece kıyafet devrimi olmadığını zihniyet devrimi olduğunu eserinde vurgulamıştır. Afet İnan'a göre şapka devrimi yalnızca kıyafet değişikliği olarak kalmamış aynı zamanda Türk toplumunun Batı medeniyetine yakınlaşması için sembolik bir adım olduğunu; “*Atatürk Türk milletini önce toplumun dış görünüşünü değiştirmeyi bir araç olarak görmüştür. Şapka, yalnızca bir giysi değişikliği değil, aynı zamanda Batı uygarlığının sembolüdür*” ifadesi ile aktarmıştır.⁵⁰ Bu sebeple Mustafa Kemal'in ziyareti ve şapkanın tanıtılması aslında yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı ile özdeşleşmesinin önemli bir sözcüsü olmuştur.

Mustafa Kemal, Kastamonu'ya doğru Çankırı'dan saat 12'de yola çıkarak halk tarafından gözyaşları içinde uğurlanmıştır.⁵¹ Kastamonu'da ziyaret öncesinde hazırlıklar coşku içinde başlamış ve tüm ayrıntılar Açıkşöz'de ifade edilmiştir. Mustafa Kemal'in geçeceği Kız Orta Mektebi, Köprü Üstü, Halk Fırkası Caddesi, Halk Fırkası, Türk Ocağı, Belediye, Semerciler Esnafı, Yemenciler Esnafı, Hükümet, Tütün İhisarı İdaresi yolları zafer takları

⁴⁷ Açıkşöz, 26 Teşrinisani 1341, “Başlıksız”, s. 1.

⁴⁸ https://kastamonu.ktb.gov.tr/TR-63803/ataturk39un-kastamonu39ya-gelisi-sapka-ve-kiyafet-inkil-.html?utm_ Erişim Tarihi: 23.01.2025.

⁴⁹ Açıkşöz, 15 Ağustos 1341, Muhterem ve Mübeccel Reisi Cumhurumuz Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Yakında Vilayetimizi Teşrif Buyuracaklardır”, s. 1.

⁵⁰ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal'in El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 110-115.

⁵¹ Açıkşöz, 23 Ağustos 1925, “Büyük Misafirimizden Nasıl Ayrıldık”, Açıkşöz, 1 Eylül 1925, 2.

ile süslenerek hazırlıkların yapıldığı⁵² esnaf ve cemiyetlerin ziyaretin şerefine kurbanlar keseceği, Mustafa Kemal'in Terzi Mehmet Emin Ağa⁵³'nin evinde konaklayacağı Açıkşöz'de duyurulmuştur.⁵⁴ Mustafa Kemal'in ziyareti ile şehir süslenmiş, halk cumhurbaşkanını görmek amacı ile sokaklara dökülmüştür.

Mustafa Kemal tüm ulusun kullanacağı şapkayı tanıtmak, şapkanın medeniyet göstergesi olduğuna halkı ikna etmek bakımından 27 Ağustos tarihinde İnebolu Türk Ocağı'nda önemli bir konuşma yapmıştır. Mustafa Kemal konuşmasında Batılı medeniyetlerden örnek vererek kılık ve kıyafetlerinde dini, sosyal, siyasi, ayırt edici özellikler bulunmadığını herkesin eşit olması sebebi ile aynı kıyafeti giydiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal, bir esnafa fesini göster dedikten sonra: *"...İşte içinde takke, üzerinde âbânî, sarık, fes... Bunların hepsinin ayrı ayrı parası ecnebilere gidiyor. Bunu söylemekten maksadım şudur: Biz her nokta-i nazardan medenî insan olmalıyız. Acılar gördük, bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlamadığımız içindir. Fikrimiz, zihniyetimiz medenî olacaktır. Şunun, bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz. Medeni olacağız..."*⁵⁵ Mustafa Kemal konuşmasında neden şapka kullanılması gerektiğini halka *"... Soruyorum: Bizim kıyafetimiz millî midir?... Bizim kıyafetimiz medenî ve beynelmilel midir?... Size iştirak ediyorum. Hayır hayır tabirini mazur görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millîdir ve ne de beynelmileldir. O halde kıyafetsiz bir millet, bu olur mu..."*⁵⁶ şeklindeki açıklaması ile Mustafa Kemal dönemin kılık kıyafetinin uyumsuz, karmaşık ve medeni olmadığını ifade etmiştir.

Şapka karşıtları İslâmı temsil ettiği fikri ile fes kullanımını desteklemiş bu sebeple şapka kullanmakta tereddüt etmiştir. Mustafa Kemal fesin aslında Yunanlıların şapkası olduğunu, cübbenin de Bizans ve Yahudi geleneğine ait olduğunu ifade etmiştir. *".. Medenî ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâıyk bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperi şemsi serpuş. Bunu çok açık söylemek isterim, bu serpuşun ismine şapka denir. Redingot gibi bonjur gibi frak gibi... İşte şapkamız buna caiz değildir diyenler vardır. Onlara diyelim ki çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz. Ve onlara sormak isterim Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da şapkayı giymek neden olmaz ve yine onlara bütün milletlere hatırlatmak isterim ki, Bizans papazlarının ve Yahudi hahamlarının kiske-i mahsusası olan cübbeyi ne vakit ne için ve nasıl giydiler..."*⁵⁷ Atatürk bu sözleriyle, Türk milletinin çağdaş ve medeni bir görünüme kavuşmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Geleneksel alışkanlıkların sorgulanarak modernleşmeye doğru adım atılması gerektiğini ifade eden bu konuşma Türk milletinin Batı milleti ile uyumlu bir şekilde ilerlemesi gerekliliğini ortaya koymuştur.

Konuşmasında genel olarak Mustafa Kemal medeni bir ülke yolunda ilerleme kaydedilmesi gerektiği, devlet idaresinin din görevlileri tarafından idare edilmemesi gerektiği, eğitim, kültür ve ekonomi alanındaki gelişmelerle cumhuriyetin sağlam temeller

⁵² Açıkşöz, "Büyük Halâskârımız ve Mübeccel Misafirimiz Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Bugün Şehrimizde", s. 1.

⁵³ 1856-1941 yılları arasında yaşayan Kastamonu'nun önde gelen ailelerinden birine mensup Gazi Terzi Mehmet Emin Ağa, Kastamonu Olukbaşı Mevkii'nde konağında ikamet etmiş, Soyadı Kanunu'ndan sonra Gürsül soyadını almıştır. Mustafa Afacan, "Terzi Mehmet Emin Efendi Konağı", Kastamonu İstiklal gazetesi, 23.08.2023 https://www.kastamonuistiklal.com/terzi-mehmet-emin-efendi-konagi?utm_ Erişim Tarihi: 21.01.2025.

⁵⁴ Açıkşöz, 22 Ağustos 1341, "Büyük Ulu Müncimiz ve Milletın Göz Bebeği Reis-i Cumhuriyetimiz Gazi Paşa Yarıñ Şehrimizi Teşrif Edeceklerdir", s. 1.

⁵⁵ Açıkşöz, 20 Ağustos 1341, "Gazi'nin Hitabesi", s. 1.

⁵⁶ Açıkşöz, 22 Ağustos 1341, "Gazi'nin Hitabesi", s. 1.

⁵⁷ Açıkşöz, 30 Ağustos 1341, "Gazinin İnebolu'daki Nutku", s. 1.

üzerinde kurulacağını belirtmiştir. Konuşması sırasında dinleyiciler arasında bu şekilde giyinmiş bir vatandaşın kıyafetinden örnek vererek “...Meselâ karşında kalabalığın içinde bir zat görüyorum... Başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir ceket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? “Medenî bir insan bu alelâcayıp kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü? Devlet memurları bütün milletin kıyafetlerini tashih edecektir.”⁵⁸ Atatürk, bu sözleriyle toplumun kıyafet anlayışının modernleşmesi gereğini, kıyafet düzenlemelerinin yalnızca bireysel bir tercih meselesi olmadığını, aynı zamanda milletin medeniyet seviyesi ve dünyadaki itibarıyla doğrudan ilgili olduğunu ifade etmektedir. Devlet memurlarının bu konuda öncü bir rol üstlenmesi gerektiğini belirterek, değişimin tepeden başlayarak halkın tüm kesimlerine yayılmasını amaçlamıştır. Bu yaklaşım, bireysel alışkanlıkların ötesine geçerek toplumsal bir dönüşüm hareketinin başlangıcı olarak görülmüştür. Atatürk'ün bu ifadeleri, kıyafet reformunun sadece bir estetik değişim değil, aynı zamanda çağdaşlaşma ve dünya ile entegrasyon çabası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Şapkanın halka tanıtılması sonrasında halkın ihtiyacını karşılamak üzere fabrikalar kurulmuş halkın uygun fiyata şapka alması için çalışmalar başlatılmıştır. Açıkşöz'de artık şapkaya fazla para verilmeyeceği, yerli şapka üretilerek 40 kuruşa satılacağı duyurulmuştur.⁵⁹ Mustafa Kemal, Kastamonu'da üretilen ve bir numunesi kendisine gönderilen şapkayı beğendiğini “Kastamonu sanatkarları tarafından imal olunup bir numunesi bana gönderilen keçe şapka hali hazırda bile halkımız tarafından alınabilecek mükemmeliyettedir. Tebrik eder muvaffakiyet temenni ederim”⁶⁰ sözleriyle ifade etmiştir. Mahmud Ata ve Hüseyin Baha Biraderler tarafından üretilen yerli şapka ilânında; yünden sağlıklı şapka ve kasket üretildiğini haber veren reklamda şapkanın öğrencilere 60, müstahdemlere 50 kuruştan satılacağı bildirilmiştir.⁶¹

Şapka kullanımını yaygınlaştırmak maksadıyla bakanlıktan gelen emir ve düzenlemeler ile halkın bir an önce şapkaya geçmesi sağlanmıştır. Bu sebeple Dahiliye Nezareti'nden gelen emir ile millet meclisi, ticaret odası ve diğer resmi meclis ve heyetlerde bulunan üye memur ve vekillerin şapka giymek mecburiyetinde oldukları bildirilmektedir. İmam hatip görevinde bulunan memurların da bu kurala uymaları istenmektedir.⁶² Bu kural ile topluma örnek olacak memur, vekil ve devlet görevlilerin şapka giymeleri istenmiştir. Yine şapka almak isteyen ancak ekonomik sebeplerle zorluk yaşayan memurların şapka alabilmesi için avans verilmesi gündeme gelmiş,⁶³ bu amaçla milletvekillerinin hazırladığı teklif Cumhurbaşkanlığına sunulmuştur.⁶⁴ Bu maddi yardım da halkın daha kolay şapkaya erişimini sağladığı gibi maddi gerekçeyi ortaya koyan muhalefetin de önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Şapkaya destek verenler arasında din görevlilerinin de olması halkın şapkaya ilgisini arttırmıştır. Tosya müftüsü Hasan Basri Bey, Cumhuriyet Bayramı münasebeti ile halka yaptığı nutukta, şapka giyilmesi konusunda kesinlikle tereddüt edilmemesini belirterek kendisi de şapka giymiştir.⁶⁵ Van'a Maarif Vekaleti'nden gelen müfettiş de şapka giymiş

⁵⁸ Açıkşöz, 1 Eylül 1341, “Kastamonu Nutku”, s.1-2.

⁵⁹ Açıkşöz, 7 Eylül 1341, “Şapkaları Biz Yapacağız”, 1.

⁶⁰ Açıkşöz, 15 Eylül 1341, “Kastamonu Vilayetine”, s. 2.

⁶¹ Açıkşöz, 6 Teşrinevvel 1341, “Yerli şapkalarımız”, s. 2.

⁶² Açıkşöz, 23 Eylül 1341, “Bilimum Meclis Azaları Şapka Giymeye Mecburdurlar”, s.1.

⁶³ Açıkşöz, 26 Eylül 1341, “Memuriyete Avans Verilmesi”, s. 1.

⁶⁴ Açıkşöz, 27 Eylül 1341, “Memuriyete Avans Verilecek”, s. 1.

⁶⁵ Açıkşöz, 9 Eylül 1341, Tosya Müftüsü Halk Müvahacesinde Şapka Giydi”, s. 2.

bunu gören memurların da şapka giydiği haber edilmiştir.⁶⁶ Dolayısı ile halk özellikle din görevlilerini ve devlet memurlarını örnek olmuş bu durum da halkın şapkayı kabullenmesini kolaylaştırmıştır.

Şapka kadınlar arasında da yaygınlaşmış, Diyarbakır'da kadınların erkeklere eşlik ederek şapka giymeye başlaması⁶⁷ Cumhuriyet Bayramı'na katılan halkın hemen hemen hepsi şapkalı olarak merasime iştirak etmesi⁶⁸ şapkanın kısa zamanda gündelik hayatın bir parçası olduğu ve halk tarafından benimsendiğini ortaya koymaktadır. Cumhuriyet Bayramı törenine katılan köylü, şehirli vatandaşların neredeyse tamamı şapka giyse de mektep talebeleri arasında giymeyenler de olmuştur. Açıkşöz gazetesinde bu konu gündeme getirilerek talebelerin şapka giymesi konusunda mektep idaresinin çalışması gerektiği, şapkanın mektepte odun, kömür gibi ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹ Osmanlı'da fes kullanımı çocuk ve gençler arasında da yaygın olduğundan onun yerini alacak şapkanın kullanılması talep edilmiştir.

Şapka giyenler kadar giymeyen, ısrarla gelenekleri sürdürmek isteyenler dönemin ceza mahkemelerinde yargılanmıştır. Şapka devriminin kanunlaşmasından sonra kanuna uymayanlar hakkında cezai işlem yapılarak dönemin İstiklal Mahkemeleri'nde yargılamalar söz konusu olmuştur. Açıkşöz gazetesinde sadece Kastamonu değil tüm yurttan şapka karşıtlarının aldıkları ceza ve yargılama süreçleri gazeteye yansımıştır. Meclis kararına rağmen vazifesinde şapka takmayan Burdur Asliye Mahkeme üyesi Ali Kemal Bey azledilmiştir.⁷⁰ İdari, genel ve belediye meclislerinde ticaret odasında görev yapan meclis ve heyet üyeleri ekseriyetle şapka giymiş, ancak şapka giymeyenler kendilerini, imam veya hatip olarak tanıtmıştır. Bu kişiler hakkında ne gibi muamele yapılacağı Dahiliye Vekaleti'nden sorulmuş gelecek cevaba göre işlem yapılacağı⁷¹ bildirilmiştir. Gazetede kanunla ilgili setre, fes giyen vekalet memurlarından birinin azledildiği⁷² Biga'da ise şapka giymeyen bir kişi İstiklal Mahkemesi'ne sevk edildiği haberi yapılmıştır.⁷³

Günümüzde de şapka kanunu ile ilgili bilinen konulardan İskilipli Atif Bey'in yazdığı risale ve bu risalenin şapka karşıtlığı olması gerekçesiyle de yargılanma süreci olmuştur. Konu Açıkşöz gazetesine de taşınmış yargı süreci takip edilerek Babaeski müftüsü İskilipli Atif hocanın idamına diğer yargılananların da on ve on beş sene hapis cezasına çarptırıldığı haberi verilmiştir.⁷⁴ Rize ve Sivas'ta şapka karşıtlığında bulunan 27 kişinin üç günden beri göz altında olduğunu bunların kısmen İstiklal Mahkemesi'ne sevk olunmak üzere olduğunu bazılarının tahkikat sonunda sevk edileceklerini söylemiştir.⁷⁵ Burdur mahkeme Asliye azalarından Ali Kemal Bey de başını açmadığından memuriyetten azledilmiştir.⁷⁶ Şapka inkılabına yönelik muhalif girişimler dönemin İstiklal Mahkemeleri aracılığı ile sonuçlandırılarak bu konuda devletin kararlılığı ortaya konmuş, yargılama süreci de basın aracılığı ile paylaşılarak kamuoyu bilgilendirilmiş vatandaşlara örnek teşkil etmiştir.

⁶⁶ Açıkşöz, 30 Eylül 1341, "Van'da Şapka", s. 1.

⁶⁷ Açıkşöz, 14 Teşrinievvel 1341, "Diyarbakır'da Şapka", s. 1.

⁶⁸ Açıkşöz, 31 Teşrinievvel 1341, "Başlıksız", s. 1.

⁶⁹ Açıkşöz, 29 Teşrinisani 1341, "En Geri Kalan Müesseselerimiz Maalesef Mekteplerimizdir", s. 1.

⁷⁰ Açıkşöz, 22 Eylül 1341, "Başını Açmayan Bir Aza", s. 2.

⁷¹ Açıkşöz, 29 Eylül 1341, Meclis ve Heyetler Azaları", s. 2.

⁷² Açıkşöz, 21 Teşrinievvel 1341, "Azil Edilen Bir Memur", s. 1.

⁷³ Açıkşöz, 1341, "Şapka Giymediğinden İstiklal Mahkemesine Verilmiş", s. 1.

⁷⁴ "Açıkşöz, 4 Şubat 1926, Ankara İstiklal Mahkemesinde", s. 1.

⁷⁵ Açıkşöz, 10 Kanunuevvel 1341, "Rize ve Sivas'ta Şapka Aleyhtarlığı ile Alakadar 27 Kişinin Tevkifi", s. 1.

⁷⁶ Açıkşöz, 22 Eylül 1341, "Başını Açmayan Bir Aza", s. 1.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş süreci, yalnızca siyasi bir dönüşüm değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda köklü değişimlere yol açan bir devrim niteliği taşımaktadır. Bu dönüşümün simgelerinden biri, baş giysilerindeki değişimdir. Osmanlı döneminde sarık, toplumun farklı sınıflarını ve sosyal statüyü belirleyen önemli bir unsurdur. Ancak, II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen reformlar ve Batılılaşma çabalarıyla birlikte fes, modernleşmenin ve Batılılaşmanın bir aracı olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Fesin, yalnızca askeri bir gereklilik olarak değil, aynı zamanda toplumsal kimliklerin yeniden şekillendiği, yeni bir anlayışın ifadesi olarak ortaya çıkması, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin sembollerinden biri haline gelmiştir.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte ise başlık değişikliği, sadece bir giysi reformu olarak değil, aynı zamanda halkın modernleşme ve Batılılaşma idealleriyle uyumlu bir yaşam tarzına geçişini simgeleyen önemli bir adım olarak kabul edilmiştir. Şapka devrimi, Cumhuriyet'in çağdaşlaşma hedeflerinin en çarpıcı örneklerinden biri olmuş, toplumsal yapıyı derinden etkileyen ve halkın geleneksel alışkanlıklarıyla çatışan bir değişim olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Ancak bu dönüşüm, toplumun her kesimi tarafından aynı şekilde kabul edilmemiştir. Özellikle dini ve kültürel kimliklerin sembollerine karşı çıkan bazı kesimler, şapka devrimini bir tehdit olarak görmüş ve buna karşı direnç göstermiştir. Bununla birlikte, Atatürk'ün liderliğinde gerçekleştirilen reformların, halk arasında bilinçlendirme ve reformları kabul etme noktasında önemli bir rol oynadığı da gözlemlenmiştir.

Kastamonu, bu süreçte öne çıkan bir örnek olarak, şapkanın kabulüne karşı gösterilen direncin kırılması açısından kritik bir rol oynamıştır. Atatürk, şapka devrimini Kastamonu'dan başlatarak, halkı bu reform konusunda bilinçlendirmiş ve toplumsal değişimin daha kolay bir şekilde kabul edilmesini sağlamıştır. Kastamonu'nun Milli Mücadele'deki önemi de göz önünde bulundurulduğunda, bu şehirdeki yerel basının halkı bilinçlendirme ve reformları kabullenmeye teşvik etme noktasındaki çabaları, sürecin başarıya ulaşmasında belirleyici olmuştur. Kastamonu, adeta Cumhuriyet'in simgelerinden biri haline gelmiş ve bu şehrin halkı, şapka devrimi gibi önemli bir reformu benimseyerek, Cumhuriyet'in modernleşme yolunda attığı adımlara büyük katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak, şapka devrimi, yalnızca bir başlık değişikliği değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in modernleşme ve laikleşme hedeflerini simgeleyen önemli bir adım olmuştur. Fesin ve diğer geleneksel başlıkların yerini alan şapka, toplumsal yapıyı derinden etkilemiş ve halkın günlük yaşamında önemli değişimlere yol açmıştır. Bu değişim, sadece Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin sosyo-kültürel boyutlarını yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal kimliğin yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleştirilen bu tür reformlar, halkın toplumsal yapısını dönüştürmekle birlikte, Türkiye'nin Batılılaşma ve sosyal eşitlik ideallerini pekiştiren önemli adımlar olmuştur.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, Batılılaşma ve modernleşme sürecinde yapılan devrimler, Türk toplumunun her kesiminde derin izler bırakmıştır. Şapka devrimi gibi sembolik değişiklikler, sadece bir kıyafet değişikliği olarak görülmemeli, toplumsal yapıyı dönüştüren, halkın zihinsel ve kültürel yapısını modern dünyaya uyarlayan bir araç olarak değerlendirilmelidir. Bu süreç, Türk toplumunun kimlik arayışını ve modern dünya ile entegrasyon çabalarını simgeleyen önemli bir dönemdir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş, tüm bu değişimlerin bir arada yaşandığı, tarihsel olarak derin izler bırakan bir dönüşüm süreci olarak şekillenmiştir.

Kaynakça**1. Kitap, makaleler**

- Abalı, Nurullah (2009), *Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet*, İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Açıksöz, Hüsnü (2019), *İstiklal Harbinde Kastamonu, Türk Ocakları Kastamonu Şubesi Yayınları*, Kastamonu, 2019.
- Akgün, Seçil (1981), “Şapka Kanunu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, s. 69-79.
- Akşit, Sina (2001), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Alkan, Mehmet (2017), “Fes İnkılâbından Şapka Devrimine: Fes-Kalpak-Kabalak”, *Atlas Tarih*, C. 45, S. 118, s. 116-123.
- Alkan, Ahmet Turan. *İstiklâl Mahkemeleri ve Sivas’ta Şapka İnkılabı Duruşmaları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Arıburun, Kemal (1969), *Atatürk’ten Anılar*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demircioğlu, Aziz (1972). *100 yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.
- Erdal, Burcu (2004), *Şapka ve Kılık Kıyafet İnkılabı: Bir Modernleşme Öyküsü*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Eski, Mustafa (2012), *Atatürk’ün Kastamonu Gezisi*. İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Eski, Mustafa (2012), *Kastamonu Basınında Rumlar Ermeniler 1882-1922*, Kastamonu: Özeller Medya ve Tanıtım Yayıncılık.
- Eski, Mustafa (2012), “Kent Kültürünün Oluşmasında Basının Görevi: Kastamonu Örneği”, *Dört Öge*. C. 1, s. 141-152.
- İnalcık, Halil (2000), *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayınları.
- İnan, Afet (1993), *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal’in El Yazıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, Bernard (1988), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ortaylı, İlber (2005), *Osmanlı’da Değişim ve Modernleşme*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tanör, Bülent (2005), *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Türkmen, İsmet (2009), “Kastamonu Basınında Yeni Görüş Dergisi”, *Kastamonu Basın Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Kastamonu Valiliği Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2011), *Osmanlı Tarihi*, C. 4, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1954), “Asakir-i Mansureye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azam Takriri ve II. Mahmud’un Hatt-ı Humayunu”, *Belleten*, C. 70, s. 223-230.
- Yılmaz, Mehmet Serhat (2018), *Geçmişten Günümüze Kastamonu Basın Hayatı*. Kastamonu: Kastamonu Valiliği Yayınları.
- Yılmaz, Mehmet Serhat (2008), *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Paşa’nın Kastamonu Gezisi*. Kastamonu: Töre Yayınevi.
- Zürcher, Erik Jan (2003), *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

2. Süreli yayınlar

“Başlıksız”, Açıkşöz, 27 Eylül 1919, s.4

“Başlıksız”, Açıkşöz, 15 Haziran 1919, 1.

“Başlıksız”, Sebilürreşad, 17 Şubat 1921, 1.

“Başlıksız”, Açıkşöz, 21 Şubat 1921, 1.

“Muhterem ve Mübeccel Reisi Cumhuriyetimiz Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Yakında Vilayetimizi Teşrif Buyuracaklardır”, Açıkşöz, 15 Ağustos 1341, 1.

“Gazi'nin Hitabesi”, Açıkşöz, 22 Ağustos 1341, s. 1.

“Türkiye Halkının Umumi Serpuşu Şapkadır”, Açıkşöz, 26 Kasım 1925, 1.

“Başlıksız”, Açıkşöz, 26 Teşrinsani 1341, 1

“Millet Meclisinde Nurettin Paşa İtham Edildi”, Açıkşöz, 7 Kanunevvel 1341, 1.

“Taşköprü Halkının Telgrafları”, Açıkşöz, 2 Kanunevvel 1341, 1

“Bursa Halkı Kamilen Şapka Giydi”, Açıkşöz, 30 Eylül 1341, 1.

“Başını Açmayan Bir Aza”, Açıkşöz, 22 Eylül 1341, s. 1.

“Rize ve Sivas'ta Şapka Aleyhdarlığı ile Alakadar 27 Kişinin Tevkifi”, Açıkşöz, 10 Kanunevvel 1341, 1.

“Ankara İstiklal Mahkemesinde”, Açıkşöz, 4 Şubat 1926, 1.

“Şapka Giymediğinden İstiklal Mahkemesine Verilmiş”, Açıkşöz, 1926, 1.

“Azil Edilen Bir Memur”, Açıkşöz, 21 Teşrinevvel 1341, 1.

“Meclis ve Heyetler Azaları”, Açıkşöz, 29 Eylül 1341, 2.

“Başını Açmayan Bir Aza”, Açıkşöz, 22 Eylül 1341, 2.

“Rize ve Sivas'ta Şapka Aleyhdarlığı ile Alakadar 27 Kişinin Tevkifi”, Açıkşöz, 10 Kanunevvel 1341, 1.

EKLER

Ek 1. “Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Bugün Şehrimizde Bulunacaklardır”, Açıksöz Gazetesi, 23 Ağustos 1341, 1.

Ek2. Açığsöz Gazetesi, Şapka Esası Hakkında Kanun (orta sütun), 26 Teşrinisani 1341, 1.

TÜRK İNKILABINI DIŞ DÜNYAYA TANITMA ÇABASI OLARAK FRANSIZCA ANKARA GAZETESİ

THE ROLE OF THE FRENCH-LANGUAGE NEWSPAPER ANKARA IN PROMOTING THE TURKISH REVOLUTION ABROAD

Mustafa KIRIŞMAN*

Geliş Tarihi/Received:17.07.2025

Kabul Tarihi/Accepted:24.12.2025

KIRIŞMAN, Mustafa, (2026), "Türk İnkılabını Dış Dünyaya Tanıtma Çabası Olarak Fransızca Ankara Gazetesi", Belgî Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 93-117, (DOI: 10.33431/belgi.1744740)

Öz

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'de siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda köklü değişimler yaşanmıştır. Millî Mücadele'nin kazanılması sadece askeri bir zafer değil, aynı zamanda çağdaş ve bağımsız bir ulus devlet kurma yolunda atılan tarihi bir adım olmuştur. 1920'li ve 1930'lu yıllar inkılapların peş peşe gerçekleştirildiği, toplumun her alanda yeniden biçimlendirildiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Ancak bu büyük değişimin uluslararası kamuoyunda doğru anlaşılabilmesi için inkılaplar tek başına yeterli görülmemiştir. Batı dünyasında yüzyıllardır süregelen sözde barbar, geri kalmış ve medeniyete katkısı olmayan Türk imajını değiştirmek bir zorunluluk haline gelmiştir. Üstelik 1930'lu yıllarda gerek Dünya Ekonomik Buhranı'nın küresel ölçekte yarattığı yeni ekonomik düzen gerekse diktatöryal rejimlerin kimi Batılı ülkelerde ortaya çıkması Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal kazanımlarını dış dünyaya duyurmak istemesine sebep olmuştur. İşte bu nedenle Türkiye, basını uluslararası tanıtım aracı olarak kullanma kararı almış ve bu doğrultuda Fransızca yayınlanacak Ankara gazetesini çıkartma kararı almıştır. Ankara gazetesi 1934 yılında yayın hayatına başlamış ve 1942 yılına kadar haftalık olarak yayın hayatına devam etmiştir. Gazetenin dili o dönemde yaygın olarak kullanılan Fransızca olarak belirlenmiş, böylece hedef kitle Avrupa ve dünya kamuoyu olmuştur. Gazetenin kuruluş amacı Türk inkılabının felsefesini, Türkiye'de yaşanan gelişmeleri ve modernleşme sürecinin sonuçlarını yabancı milletlere doğru ve etkili biçimde tanıtmaktır. Gazi Mustafa Kemal önderliğinde gerçekleştirilen inkılapların yalnızca kendi iç dinamiklerini değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel dengeleri değiştirecek nitelikte olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu çalışma, Yeni Türkiye'yi ve kazanımlarını kültür, ekonomi, tarih, spor, sanat, siyaset, turizm ve benzer konularda tanıtma çabasıyla ortaya çıkan Ankara gazetesinin kuruluşunu ve yayın içeriğini irdelerken yurtdışından gazeteye ilişkin gelen tepkilere ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ankara gazetesi, Gazi Mustafa Kemal, Türk İnkılabı, Türkiye.*

* Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, mustafa.kirisman@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-9247-9770>).

Abstract

The proclamation of the Republic marked the beginning of profound transformations within the political, social, and economic structures of Türkiye. The victory of the National Struggle represented not merely a military success but also a pivotal step toward the establishment of a modern and sovereign nation-state. The 1920s and 1930s constituted a period characterized by consecutive reforms through which society was comprehensively restructured. Nevertheless, these extensive reforms were not considered sufficient on their own to ensure an accurate understanding of Türkiye's transformation in the eyes of the international community. It became imperative to dismantle the long-standing Western stereotype of Turks as "barbaric," backward, and incapable of contributing to civilization. Furthermore, the new global economic order that emerged following the Great Depression, along with the rise of authoritarian regimes in several Western countries, motivated Türkiye to publicize its political, economic, and social achievements to the broader world. In this context, the Turkish government adopted the press as an instrument of international communication and public diplomacy, initiating the publication of the French-language newspaper Ankara. First published in 1934, the newspaper continued its weekly circulation until 1942. The choice of French—then a widely employed language in diplomacy and international communication—ensured that the newspaper directly addressed European and global public opinion. The primary objective of Ankara was to convey accurately and persuasively the ideological foundations of the Turkish Revolution, ongoing developments within the country, and the outcomes of the modernization process to foreign audiences. The newspaper emphasized that the reforms implemented under the leadership of Gazi Mustafa Kemal possessed significance not only for Türkiye's internal progress but also for their capacity to reshape regional and global dynamics. This study analyzes the establishment and editorial content of Ankara, a publication created to promote the New Türkiye and its achievements in the fields of culture, economy, history, sports, arts, politics, tourism, and related domains. It also examines the reactions and responses from international readers that reflect the newspaper's impact abroad.

Keywords: *Ankara newspaper, Ghazi Mustafa Kemal, Turkish Revolution, Türkiye.*

Giriş

Millî Mücadele'nin bitimiyle birlikte yeni ve modern bir Türkiye yaratmak amacıyla inkılaplar sürecine girilmiştir. İnkılapların arka arkaya yaşandığı 1920'li yıllarda Türkiye'de hemen her alanda büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. 1929 yılında yaşanan Dünya Ekonomik Buhranı, Türkiye'nin ekonomisini derinden etkilediği gibi yabancı devletlerle olan ticari faaliyetlerini de sekteye uğratmıştır. Buna ek olarak 1930 yılında Serbest Fırka'nın açılıp aynı yıl içinde kapanmasıyla Türkiye'de çok partili hayata geçişin ikinci denemesi başarısızlığa uğramıştır. Bu dönem ayrıca kimi Batılı devletlerde faşist yönetimlerin baş gösterdiği döneme denk gelmektedir. Türkiye'de gerçekleşen bazı inkılaplar yabancı kamuoyunda yankılansa da özellikle de Batı dünyasında yüzyıllara dayanan olumsuz bir Türk algısı mevcuttu. Türklerin yüzyıllardan beri sarı ırka mensup, barbar ve medeniyete katkısı olmayan bir toplum olarak damgalandığı Batı dünyasındaki bu algıyı gerçeğe uygun olarak düzeltmek amacıyla Türk inkılabının dış dünyaya tanıtılması fikri ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve ekonomik düzlemde kendini nasıl konumlandığını dış dünyaya anlatmak için dönemin en etkili iletişim aracı olan basın öne çıkmıştır. Bu uğurda atılan önemli adımlardan biri 1934 yılında Fransızca olarak haftalık yayınlanan Ankara gazetesinin yayın hayatına başlatılması olmuştur.

1934 yılında yayın hayatına başlayan Ankara gazetesi 1942 yılına kadar kesintisiz yayınlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın gerek Türkiye'de yarattığı ekonomik sıkıntılar gerekse Batı dünyasını doğrudan içine alması, gazetenin faaliyetlerinin sona ermesine neden olmuştur. Ankara gazetesinin nüshalarına erişmek için süreli yayın kataloğu olan pek çok kütüphaneye erişim sağlanmıştır. Gazetenin düzenli olarak gönderildiğini çalışmamızda yer alan arşiv belgesinden öğrendiğimiz Illinois Üniversitesi Kütüphanesi'nin veri tabanında yaptığımız araştırmalar ve kütüphaneyle kurduğumuz diyalog sonucunda gazeteye erişim sağlanamamıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda Ankara gazetesinin nüshalarının TBMM Kütüphanesi'nde bulunduğu tespit edilmiştir. Kütüphanede yaptığımız çalışma ve görevlilerin desteği neticesinde gazetenin tüm nüshaları sistemde görünüyorsa da yalnızca 1934 yılına ait olan nüshaların var olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada 1934 yılına ait sayılar üzerinden bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Araştırmacıların Ankara gazetesinin içeriğini kavramaları adına gazetede öne çıkan haber ve yazıların tanıtımına yer verilmiştir. Bu itibarla elimizde bulunan nüshalarda yer alan, farklı konulara değinen en dikkat çekici yazı ve haberlerden bir seçim yapılması yolu izlenmiştir. Bunun yanında Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan, Ankara gazetesinin kuruluşuna dair belgeler ile gazeteye özellikle de yurtdışından gelen mektuplar çalışmamızın kaynakları arasında yer almaktadır.

Bu çalışma, yukarıda belirtilen belgeler ışığında gazetenin kuruluş sürecini ortaya koymayı ve içeriğine ilişkin detaylı bilgiler vermeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte gazeteye özellikle de yurtdışından gelen tepkileri değerlendirerek kuruluş amacına ulaşip ulaşmadığına dair bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir.

A. Ankara Gazetesinin Kuruluşu

25 Şubat 1934 tarihli Fransızca Ankara gazetesi talimatnamesi uyarınca, Türk inkılabının yürüyüşünü ve milli yükselişin hızını siyasi, iktisadi, içtimai manalarıyla dünya milletlerine tanıtmak için Fransızca haftalık bir gazete çıkarılmasına gerek görülmüştür. Bu gazetenin adı Ankara olacaktı. Gazete, Hakimiyeti Milliye hacminde sekiz büyük sayfadan oluşacak, haftanın belirlenecek gününün sabahında Ankara'da çıkacak ve ertesi gün İstanbul'dan

satışa verilecekti. Gazetenin yazı işleri, Hakimiyeti Milliye Başmuharriri tarafından idare olunacaktı. Yazı işlerinde bir mütercim, bir muavin, bir de daktilo görevlisi olacak, aynı kadro gazetenin tashihiyle de ilgilenecekti. Gazetenin hesap, tab ve tevzi işleri yine Hakimiyeti Milliye müessesesi tarafından yapılacaktı.¹ Ankara gazetesinin üç türlü geliri olacaktı. Bunlardan birincisi abonelik ve satışı. Gazete, pul parası ne kadar tutarsa tutsun her yerde beş kuruşa satılacaktı. Bu bedel, yurtdışında da beş kuruşa denk fiyattan satılacaktı. Her nüsha için en az elli liralık resmi ve yine elli liralık hususi ilan temin edilecekti. Bunlardan biri Ankara Palas olacaktı.² Sümerbank, İş Bankası, Merkez Bankası, Ziraat Bankası, Emlak Bankası, Devlet Demir Yolları Umum Müdürlüğü, Deniz Yolları Umum Müdürlüğü, İktisat, Dahiliye, Hariciye Vekaleti, Başvekalet'ten de yardım temin edilecekti. Bu kurumlardan gelecek yardım miktarı 945 lira olarak belirlenmiştir.³ Gazetenin yazı ve hesap işlerinde Hakimiyeti Milliye için düzenlenen ve iki yıldan beri yürürlükte olan talimat esas alınmış, iki gazetenin hesaplarının ayrı olması kararlaştırılmıştır. Ankara gazetesi için bir talimat değişikliği yapılmasının gerekliliği halinde, Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umumiliği'nden yazılı izin alınması gerekcekti. Yazı ve hesap işlerinde Hakimiyeti Milliye'de sorumluluk alan Başmuharrir ve müessese müdürü, Ankara gazetesinde aynı görev ve sorumluluğa sahip olacaktı.⁴

B. Gazetenin İçeriği ve Öne Çıkanlar

Ankara gazetesi Türk inkılabını yabancı milletlere duyurmak için yayın hayatına başlamıştı. Bunun için sadece inkılaplardan bahsetmek, Türkiye'de yaşanan dönüşümü kavramada eksiklik yaratabilirdi. O yüzden gazeteyi geniş bir içerikle yayınlama gereksinimi ortaya çıkmıştır. Çoğu sayfada görsellerin yer aldığı gazete sekiz sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin birinci sayfası Türkiye'de yaşanan önemli gelişmelere ilişkin haberlere ayrılmıştır. Burada genel olarak siyaset, dış politika gibi konular yer alırken Türk inkılabına ilişkin önemli gelişmeler yer almaktadır. İkinci sayfada Türk tarihine ilişkin araştırma yazıları yer almakla birlikte, siyasi gündemin yoğun olduğu zamanlarda birinci sayfadaki haberler devam edebilmiştir. Üçüncü sayfada Türkiye'deki spor faaliyetlerinin ve Türkiye'de yer alan çeşitli şehir ve mekanların tanıtımı yapılmaktadır. Bu sayfada tanıtımı yapılan şehirlerin tarihi mekanlarına ve hafızasına odaklanıldığı görülmektedir. Dördüncü sayfada Türk ekonomisine ait veriler ve haberler yer alırken beşinci sayfada Türk kültürünü tanıtan araştırma yazıları ve bilgi notları yer almaktadır⁵. Altıncı sayfada Türk basınından derlenen haberler, kaynaklarıyla birlikte okuyucuya sunulmaktadır. Böylece okuyucular Türkiye'de yaşanan gelişmeleri farklı perspektiflerden izleme imkânı bulmaktadır. Yedinci sayfa banka, fabrika ve sair Türk kurum ve şirketlerin reklamlarına ayrılarak ülkedeki yatırım olanaklarına dair bilgiler verilmektedir. Sekizinci sayfa tamamen görsellerden ve görsellere ait kısa bilgi notlarından oluşmaktadır. Burada o hafta gündemi meşgul eden siyasi, kültürel, sportif, kimi zaman da Türk cemiyet hayatına ilişkin gelişmelere dair fotoğraflar yer almaktadır. Bu bölümde, Ankara gazetesinde çıkan dikkat çekici haber ve yazıların irdelenmesi amaçlanmıştır.

¹ BCA, 490.01.1248.156.1.27.

² BCA, 490.01.1248.156.1.28.

³ BCA, 490.01.1248.156.1.29.

⁴ BCA, 490.01.1248.156.1.30.

⁵ Ankara gazetesinin Türk kültürü sayfası içeriği ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Mustafa Kırışman, "Fransızca Yayınlanan "Ankara" Gazetesinde Türk Kültürünün Tanıtımına İlişkin Notlar", *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.1, C.9, 2024, s. 470-498.

Ankara gazetesinin ilk sayısında gazetenin amacının ve içeriğinin ne olacağına ilişkin bir yazı yayınlanmıştır. Bu yazıda yayın hayatına yeni başlayan bir gazetenin gazetecilik özelinde öncelikli amacının ne olması gerektiği irdelenmiştir. Buna göre, bir gazete ilk temasta okuyucuyla arasındaki buzları kırmalı, okuyucuya rahat ve keyifli bir ortam yaratarak karşılıklı bir çekim ve alışkanlık alanı yaratmalıydı. Gazetenin bir sayfası bütünüyle çeşitli görsellere ayrılacaktı. Bu bölümde yayınlanacak görsellerin içeriğine ilişkin bilgilere de yer verilecekti. Gazeteye aynı ada sahip başkentte gerçekleşen hummalı inşaatların, yeni yükselen modern yapıların gazetede sürekli olarak yer bulacağı anlatılmıştır. Ayrıca başkentten Fransızca yayın yapan tek Türk gazetesi olan Ankara’da cemiyet hayatına ilişkin fotoğraflara da yer verilecekti. Bu sayfa özelinde okurlar için bir hedef belirlenmiştir: Ankara, yabancı okurun Türkiye’ye dair özgün ve doğru bilgilere ulaşabildiği, Türk okurun ise şehir yaşamına dair her şeyi bulabildiği bir gazete olacaktı. Zira burada sadece siyasi, ekonomik gelişmeler ya da kentten görseller değil, tiyatro, sinema, konser, spor, turizm ve müzeler hakkında görsel malzemelerle bezenmiş bilgilere yer verilecekti.⁶

1930’lu yıllarda Türkiye’de toplumu yeniden biçimlendirmek, farklı ırk ve dinlere mensup insanlardan bir ulus-devlet yaratmak ve topluma ulusal bir kimlik kazandırmak adına kültür ve tarih alanında yeni bir inşa sürecine girilmiştir. Bir yandan Türk Tarih Tetkik Cemiyeti kuruluyor, Türk Tarih Tezi ortaya atılmış diğer yandan Millî Mücadele ve inkılaplar çeşitli kurumlar vasıtasıyla halka anlatılmıştır. Bu kurumlarda Yakın Dönem Türkiye Tarihine ilişkin akademik hafıza da oluşturuluyordu. Örneğin 1933 yılında İstanbul Üniversitesi bünyesinde Türk İnkılabı Enstitüsü kurulmuştur. Türk İnkılabı Enstitüsü’ne öylesine önem veriliyordu ki enstitüde ders verecek kişiler Bakanlar Kurulu Kararıyla belirleniyordu. Bu dersleri ülke geneline yaymak için çeşitli şehirlerde faaliyet gösteren halkevlerinden de faydalanılıyordu. Ankara gazetesinin ilk sayısının yayınlanmasından hemen önce İsmet Paşa Ankara Halkevi’nde Türk Devrimi dersi vermiştir.⁷ İşte bu olay Ankara gazetesinin ilk sayısının manşetini oluşturmuştur. Ankara gazetesinin ilk nüshasının birinci sayfasında yer alan “Türk İnkılâbı” başlıklı haberde İsmet Paşa’nın 20 Mart 1934 tarihinde, İnkılâp Enstitüsü’nün dersleri kapsamında, Ankara Halkevi’nde Türk Devrimi dersini verdiği anlatılmaktaydı. İsmet Paşa, Türk milleti tarafından gerçekleştirilen ve halen yürüyüş halinde olan bu devrimin düşman işgaline ve Osmanlı düzenine karşı iki cephede yürütülen bir mücadeleden doğduğunu ifade etmiştir. Zira Osmanlı düzeni Türk milleti aleyhine yabancı devletlerin vasıtası haline gelmişti. İsmet Paşa Türk inkılabının iki istikamette ilerlediğini ifade etmiştir. Bunlardan birincisi geçilen yollardan hiçbir sebeple geriye dönmek ve kazanımları kayba uğratmamaktır. İnkılâbın ikinci istikameti ise müspet, dinamik ve yapıcı istikametti. Bir diğer deyişle Türk inkılabı tüm dinamizmini sürdürerek devam etmeli, inkılapların daha geniş kitlelere yayılması için çalışılmalıydı. İsmet Paşa insan hayatı üzerinden Yeni Türkiye’nin barışçıl dış siyasasını da ortaya koymuştur. Hayat, sevicecek, korunacak ve yaşanacak bir şeydi. Varlığın hiçbir sıkıntısı ne kendisinin ne de başkasının hayatına saygısızlık hakkı vermemeliydi.⁸ İsmet Paşa’nın konuşmasının, gazetenin yayınlanmasından iki gün önce gerçekleşmesi ve Ankara gazetesine haber olması ilginç bir tesadüf oluşturmuştur. Bu sayede yabancı okuyucular, gazetenin ilk sayısında bizzat Türkiye’nin Başbakanından Türk İnkılâbının arka planı ve amacı hakkında fikir sahibi olmuşlardı.

⁶ “Echos”, *Ankara*, 22 Mart 1934, s. 2.

⁷ Mahmut Bolat, “Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü’nün Kuruluşu ve Misyonu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.61, 2017, s. 50-57.

⁸ “La Révolution Turque”, *Ankara*, 22 Mart 1934, s. 2.

Ankara gazetesi Türk inkılabını tanıtmak için sadece yurtiçi kaynaklı haber ve yazılara başvurmamış, zaman zaman yabancı yazarların yazılarına da yer vermiştir. Örneğin o dönemde Fransız mandası olan Suriye’de bağımsızlık hayali kuran kimi Araplar Atatürk ve onun yaptıklarından etkileniyordu.⁹ Suriye basınında Türk inkılabını ve Atatürk’ü anlatan bazı gazetecilerin yayınları Ankara gazetesinin ilgisini çekmiştir. Bunlardan biri olan Sami El Keyyali Bey, sahibi olduğu El Hadis isimli dergide Mustafa Kemal Paşa’ya olan hayranlığını belirten bir köşe yazısı yazmıştır. Türkiye’ye büyük sevgi beslediğı belirtilen Keyyali Bey iyi derecede Türkçe biliyordu. Hatta kendisi Cumhuriyet’in 10. yıl kutlamalarına yardım etmek için Ankara’ya geldiğini belirtiyordu. Keyyali Bey Suriye’ye döndükten sonra kendi gazetesinde özel sayı çıkarmış ve bu özel sayıda “Gazi Mustafa Kemal” başlıklı, bol fotoğraflı bir yazı kaleme almıştır. Yazara göre bir halkın tarihini ya da o ülkenin içinde doğan inkılapların tarihini öğrenmek isteyenler öncelikle inkılabı hazırlayan, halkını yükseltmeye çalışan kahramanların biyografisini incelemeli, dönemin koşullarını ve ortamını anlamalıydı. Buradan hareketle, yazısına İskoç tarihçi Thomas Carlyle’in ünlü sözüyle başlamıştı: “*Dünya Tarihi büyük adamların biyografisinden başka bir şey değildir.*” Keyyali Bey’e göre Mustafa Kemal böyle biriydi. Mustafa Kemal Paşa’nın yaptıklarının soyut bir şekilde anlatıldığı yazıda en ilgi çekici kısım, Mustafa Kemal Paşa’nın başlattığı inkılap ile dünyada gerçekleşen diğer inkılapları karşılaştırmasıydı. Türk inkılabı ilk bakışta dünyanın çeşitli ülkelerinde gerçekleşen inkılaplara benzese de ortaya çıkan sonuçları itibarıyla öncekilerden çok farklıydı. Hem modern hem daha eski zamanlarda kanın serbestçe aktığı, terörün, zulmün ve adaletsizliğin hüküm sürdüğü inkılaplar yaşanmıştı. Türk inkılabı ise kutsal amacına terör yerine merhamet ve memleket sevgisiyle ulaşmıştı. Mustafa Kemal Paşa pek çok eski anlayışı ve düzeni yıkmıştı ama o tüm dünyanın hayret ve takdirini kazanan yeni bir bina inşa etmeyi başarmıştı. Yazar, bazı insanların Gazi’nin gerçekleştirdiğı sayısız inkılabın kanlı bir isyana yol açacağına, bunun da bugüne kadar kazanılan zaferleri geçersiz kılacağına inandığını, ancak her tedbiri sağlam temellere dayandırmasını bilen ve üstlendiğı her vazifeyi başarıya ulaştıracak manevi güce sahip olan Mustafa Kemal Paşa’nın azmi ve becerisinin, bu karamsar tahminlerin gerçeğe dönüşmesini imkânsız hale getirdiğini ifade etmiştir.¹⁰

Sami El Keyyali Bey’in de öne sürdüğü gibi Türk İnkılâbı, yıkılmakta olan bir imparatorluğun üzerine kurulan yeni bir devlet ile gerçekleşmeye başlamıştı. Dolayısıyla Yeni Türkiye’nin nasıl kurulduğunu, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın hangi aşamalardan geçtiğini ve nasıl bir strateji izlediğini yurtdışında okunacak bir gazetede ortaya koymak önem arz etmekteydi. Faliğ Rıfkı (Atay) Bey gerek döneme olan tanıklığı gerek Atatürk’e olan yakınlığı gerekse edebi bilginliğiyle bu konuda kalem oynatacak en önemli isimlerden biri olarak ön plana çıkmaktaydı. Ayrıca kendisi Ankara gazetesinin baş yazarıydı. İşte bu itibarla Faliğ Rıfkı Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkışının 15. yıldönümü vesilesiyle bir yazı kaleme almıştır. Bu yazı Mustafa Kemal Paşa’nın 9. Ordu Müfettişliğine atanış hikayesi ve Bandırma vapuruyla Samsun’a varışını anlatıyordu.¹¹ Ankara gazetesi, bu yazı sayesinde Yeni Türkiye’nin kuruluşuna ilişkin bilimsel olarak kabul edilebilecek bir çalışmayı okuyucularıyla buluşturmuş oluyordu.

⁹ Mehmet Emin Dağ, “Atatürk Döneminde Suriye: Federasyon Fikrinden Ayrışmaya İlişkilerin 20 Yılı (1918-1938)”, *History Studies*, S.15, C.2, Mayıs 2023, s. 210.

¹⁰ “Ghazi Mustafa Kemal”, *Ankara*, 3 Mayıs 1934, s. 2.

¹¹ “Une Grande Date: 19 Mai 1919”, *Ankara*, 19 Mayıs 1934, s. 1-2. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Faliğ Rıfkı Atay, *19 Mayıs*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2023.

Ankara gazetesinin henüz ikinci sayısında “Zihniyet Mücadelesi” başlıklı bir başyazı çıkmıştır. Bu yazıda gazetesinin mantalitesi ortaya konmuştur. Yeni Türkiye’yi, inkılapları ve ülkenin ticari, ekonomik, sosyal potansiyelini ortaya koyması amacıyla çıkan Ankara gazetesi, elbette zaman zaman dış ve iç politikaya dair haberler de verecekti. İşte bu noktada gazete yönetiminin kendi pozisyonunu belirleme gerekliliği ortaya çıkmıştır. Yazıda gazetenin amacının dış dünyaya Türkiye’yi tanıtmak ve anlatmak olarak olduğu belirtilmiştir. Komşu ülkeler ve diğer devletlerle Türkiye arasında oluşan hiçbir anlaşmazlık Türkiye’yi bu ülkelerden ayırmamıştı. Hatta Cumhuriyetin ilk on yılında Türkiye, yaptığı barışçıl antlaşmalar sayesinde ortaya çıkabilecek sorunları giderme yoluna gitmişti. Buna karşın bazı yabancı gazeteler halen Türkiye’de tedirginlik uyandıran yayınlar yapıyordu. İşte bu yazıyla asıl cevap verilmeye çalışılan husus da buydu. Türkiye’nin on yılda yaptıkları Tanzimat Fermanıyla karıştırılmamalıydı. Türkiye milli ve modern bir devlet olarak doğmuştu. Yeni Türkiye Türk halkına huzur vermek için kurulmuştu.¹² Dolayısıyla Ankara gazetesi yabancı devletlerle Türkiye arasında oluşabilecek anlaşmazlıklardan uzak durmayı tercih edecekti. Zira yine bu yazının yayınladığı nüshada “Yunan dostlarımız Cumhuriyetimizin onuncu yıldönümünü kutladı. İki millet arasında on yıldır süregelen ve onları sürekli birbirine yakınlığa, dünyaya iki kardeş millet olarak tanıtılmasının sağlayan ilişkiler hiç şüphesiz cumhuriyetlerimizin eseridir...”¹³ ifadelerinin yer aldığı küçük bir haber yayınlanmıştır.

Ankara gazetesinin Türk Dış Politikasının akıl ve barış odaklı olduğunu duyurmaya çalıştığı dönemde İran Şahı Rıza Şah Pehlevi Türkiye’ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Şahlığı boyunca ilk ve son yurtdışı ziyareti olan Türkiye ziyareti tam 27 gün sürmüştür. Zira şah, Türk inkılabının etkilerini yerinde gözlemleyerek kimi inkılapların İran’da uygulanıp uygulanamayacağını da anlamak istemiştir.¹⁴ Bundan dolayı gazetenin 1934 Haziran ayı sayılarında şahın Türkiye ziyaretine geniş yer verilmiştir. İlk olarak gazetenin 16 Haziran 1934 tarihli nüshasında şahın bu sabah Ankara’ya vardığı, mahiyetinde son derece önemli devlet adamlarının yer aldığı, bunun da şahın Türkiye ziyaretine ne denli önem verdiği anlatılmıştır. Şah, 10 Haziran 1934 tarihinde Türkiye’ye Ağrı Gürcübulak’tan girişi yapmış, Iğdır, Kars, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane şehirlerinden geçerek Trabzon’a varmış, buradan Yavuz zırhlısıyla Samsun’a geçmiş, Samsun’dan trenle Ankara’ya 16 Haziran’da ulaşmıştır. Şah’ın Türkiye ziyareti ilk olarak Ankara gazetesinin 16 Haziran 1934 tarihli nüshasında yer almıştır. Gazetenin bu ziyaretle ilgili öne çıkardığı hususlardan biri şahın geçtiği her şehirde kendisine gösterilen yoğun ilgi ve alaka olmuştur. Bunun sebebi olarak da iki ülke halkları arasındaki karşılıklı anlayış ve sevgi gösterilmiştir. Ayrıca Şah’ın büyük bir reformcu, ateşli bir yurtsever, birinci sınıf bir asker, vatanını seven ve ilerlemeye istekli bir lider olduğu ifade edilerek bu özelliklerin Türk halkının kıymet verdiği nitelikler olduğu belirtilmiştir. Bu ziyaret ticari anlamda iki ülkeye de önemli fırsatlar sunabilirdi. Ankara gazetesi bu hususa da vurgu yapmıştır. Bu yüzden Mersin ve Trabzon limanlarının İran için batıya açılan en güvenli ve yakın limanlar olduğu, iki ülkenin iş birliği yaparak bu imkânı fırsata çevirebileceği ifade edilmiştir.¹⁵

¹² “Lutte de Mentalites”, *Ankara*, 29 Mart 1934, s. 1-2.

¹³ “En Grece”, *Ankara*, 29 Mart 1934, s. 1.

¹⁴ L. Hilal Akgül, “Rıza Han’ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.7, 2005, s. 2.

¹⁵ “La Visite de Sa Majesté le Shah”, *Ankara*, 16 Haziran 1934, s. 1.

Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa'nın Şaha gönderdiği telgraf ve Şahın cevabı gazetede şöyle yer bulmuştur:

“İran Şehinşahi Âlâ Hazreti Hümayun Rıza Şah Pehlevi Hazretlerine;

Zatî Şehinşahilerinin sıhhat ve afiyetle seyahat buyurmalarından mütevellit memnuniyetimi ve huzuru biraderaneleriyle şeref yap olma zamanına tahassürle intizar eylediğimi kalbi muhabbetlerimle arz ederim. Gazi M. Kemal”

“Türkiye Cumhuriyeti Muhterem Reisi Cenabı Azametmeap Gazi Mustafa Kemal;

Muhterem kardeşimden, son derece memnuniyet ve teşekkürümü mucip meveddetkâr telgrafı almak fırsatını ganimet bilerek Türkiye'nin güzel toprağında hakkımda gösterilen fevkalade dostane hüsnü kabulden mütevellit kalbi minnettarlığımı, ankarip sonsuz iştiyakla arzu ettiğim mülâkatımızda bizzat tecdit edeceğim ümidiyle arz ederim. Rıza Şah Pehlevi”

Ankara gazetesinin 23 Haziran 1934 tarihli nüshasının ilk sayfası bütünüyle İsmet Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Şah'a hitaben yaptığı konuşmaya ayrılmıştır. Özetle, İsmet Paşa fikir sahasında ve ülkü yolunda Türkiye ile İran arasında büyük benzerlikler olduğunu, iki ülke arasındaki barışın gerek çevre ülkeler gerekse uzaktaki ülkeler için önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁶ Şah, Ankara ziyareti boyunca Orduevi, Ticaret Mektebi, İsmet Paşa Kız Enstitüsü, Gazi Enstitüsü, Ziraat Enstitüsü, Çubuk Barajı, Ankara Müzesini gezmiştir. Ankara gazetesinin 30 Haziran 1934 tarihli nüshasının son sayfasında şahın ziyaretinden görsellere yer verilmiştir.¹⁷ Bunların yanında Ankara Halkevinde kendisi için tertip edilen Öz Soy operasını izlemiştir. Bu opera Rıza Şah Pehlevi'nin gelişi için özel olarak yazılmıştır. Operanın librettosunu Münir Hayri (Egeli) Bey yazmış, Adnan (Saygun) Bey bestelemiştir.¹⁸ Öz Soy operasıyla Türkiye ve İran'ın uzun yıllardan sonra yollarının tekrar kesişerek yakın ilişkiler kurması gerektiğine işaret edilmiştir.¹⁹

¹⁶ “La Visite de S.M.I. le Chahinchah de Perse”, *Ankara*, 23 Haziran 1934, s. 1.

¹⁷ “La Visite de S.M.I. le Chah”, *Ankara*, 23 Haziran 1934, s.2; “La Semaine Illustrée”, *Ankara*, 30 Haziran 1934, s. 8.

¹⁸ “Le Premier Opéra Turc: Öz Soy”, *Ankara*, 30 Haziran 1934, s. 6.

¹⁹ Bu mitolojik eser, konusunu Firdevsi'nin ünlü destanı Şehname'den almakla birlikte çeşitli Türk destanlarından öğelere de yer verir. Hakan Feridun'un ikiz oğulları Tur ile İraç doğduklarında şeytanın gazabı onları ayırır. Hayatları ayrı yollarda ilerleyen bu iki kardeşin yolları yüzyıllar sonra kesişir ve kardeş olduklarını anlarlar. Detaylı bilgi için bkz: Güçlü Tülüveli, “Özsoy Operası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 13/12/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ozsoy-operasi/?pdf=3416> adresinden erişilmiştir.

“La Semaine Illustrée”, Ankara, 30 Haziran 1934, s.8.

Türk İnkılabına değer kazandıran ana olgulardan biri Türk dilinin araştırılmasına yönelik çalışmalar olmuştur. Bu konuda dış dünyayı bilgilendirmek, Ankara gazetesinin kendine görev edindiği önemli gelişmelerden biri olarak öne çıkmıştır. Gazetenin yayın hayatına başladığı 1934 yılında İkinci Türk Dili Kurultayı toplanmıştır. 18 Ağustos 1934 tarihinde

Dolmabahçe Sarayında toplanan kurultayın açılışını bizzat Gazi Mustafa Kemal yapmıştır. Altı gün süren kurultaya Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa başkanlık etmiş, Başbakan İsmet Paşa, Maarif Vekili Abidin Bey başta olmak üzere çeşitli bakanlar, pek çok akademisyen, gazeteci ve entelektüel katılmıştır. Ankara gazetesinde İkinci Türk Dili Kurultayı'na ilişkin bir haber yayınlanmış, kurultaydan görseller paylaşılmış ve Maarif Vekili Abidin Bey'in açılış konuşmasına yer verilmiştir.²⁰ Kurultayın birinci gününde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dışişleri Komiserliği, Eğitim Bakanlığı ve Leningrad Bilimler Akademisinden gelen telgraflar okunmuştur. Kurultayın ikinci gününde Ahmet Cevat Bey'in Türk diliyle Hint-Avrupa dillerinin mukayesesine dair tezi, üçüncü gününde Eskişehir vekili Yusuf Ziya Bey'in Türk diliyle Ural-Alтай dilleri arasındaki ilişkiyi anlatan konuşması öne çıkmıştır.²¹ Yeni kurulmuş olan Türkiye'de pek çok alanda devrimler gerçekleşmişti. Bunlardan biri de Dil Devrimi idi. Türklerin kökeninin ciddi manada araştırıldığı bu yıllarda dilbilimi, tarih ve antropolojiden yoğun biçimde faydalanılmaktaydı. Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi gibi kurumlar da bu amaçla kurulmaktaydı. Türk Dili Kurultayı, Türk Dili özelinde tüm bilimsel çalışmaların görüşülüp tartışıldığı bir platformdu. Gazi Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Meclis Başkanı Kazım Paşa, bakanlar ve kimi vekillerin bu kurultaya katılıyor olması, devleti yönetenlerin Türkçeye, tarihe ve bilime ne kadar büyük önem verdiğini de ortaya koyuyordu. Bu açıdan bakıldığında kurultaya ilişkin iki sayfalık uzun bir haberin Ankara'da yer alması dikkate değerdir.

Ankara gazetesinin yayın hayatına başladığı 1934 yılı, Türkiye'de inkılapların yoğun gerçekleştiği yıllardan biri olmuştur. Bu yüzden 1934 yılında gerçekleşen inkılaplara ilişkin haberler hemen gazetede yer bulmuştur. Soyadı Kanununun kabulü de bunlardan biridir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 16 Haziran 1934'te başlayan görüşmeler 21 Haziran'da kanunun kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. 15 maddeden oluşan bu kanun birkaç ay boyunca kamuoyunda yoğun ilgi görmüştür. Zira üst düzey yöneticilerin de kendi soyadlarını almaları belli bir süre almıştır. Kanun, 21 Haziran 1934 tarihinde çıkmasına karşın, 2 Ocak 1935 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve yakın çalışma arkadaşlarının 1934 yılının Kasım ayında almaya başladığı görülmektedir.²² Ankara gazetesi 1 Aralık 1934 tarihli nüshasında, haberi "Soyadı Kanunun Uygulanması: Kemal Atatürk" başlığıyla vermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi oturumunda Mustafa Kemal Paşa'ya Atatürk soyadının verilmesi teklif edilmiş ve bu teklif yoğun alkışlar arasında oy birliğiyle kabul edilmiştir. İsmet Paşa'ya ise İnönü Savaşları'ndaki başarılarından ötürü kendisine İnönü soyadının verilmesini bizzat Mustafa Kemal Paşa teklif etmiştir.²³

Türk inkılabının sosyal, toplumsal, kamusal ve ekonomik alanlarda yarattığı etkide pozitif bilimlerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Ankara gazetesinin bunu vurgulayan pek çok gelişmeyi haberleştirdiği görülmektedir. Örneğin İzmir İktisat Kongresi'nde tarımla uğraşanlar için teorik ve uygulamalı tarımın öğretilceği çiftliklerin açılmasına karar verilmiş, bu itibarla 1925 yılında kısır ve verimsiz topraklarda doğa ile mücadele ederek insan azminin neler yapabileceğini ortaya koymak ve bilimsel tarımcılığı örnek hale getirmek adına Ankara'da Atatürk Orman Çiftliği kurulmuştur.²⁴ Ankara gazetesinin çeşitli nüshalarında Atatürk Orman Çiftliği ile ilgili haberlerin yayınlandığı görülmektedir.

²⁰ Bu konuşmanın tam metnini incelemek için bkz: *Türk Dili: Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni*, S.8, Eylül 1934, s. 8-11.

²¹ "Le Deuxième Congrès de la Langue Turque", *Ankara*, 28 Ağustos 1934, s. 1-2.

²² Temuçin Faik Ertan, "Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu", *Kebikeç*, S.10, 2000, s. 255-265.

²³ "L'Application de la Loi sur les Noms de Famille: Kemal Atatürk", *Ankara*, 1 Aralık 1934, s. 1.

²⁴ İzzet Öztoprak, *Atatürk Orman Çiftliği'nin Tarihi*, ATAM, Ankara, 2006, s. 29-30.

“Gazi’den Ankara’nın Bozkırlarına Güzel Bir Hediye” başlığıyla yayınlanan bir haberde, çiftliğin başkenti çevreleyen manzarayı aydınlatmasının yanı sıra ziraat alanında birinci sınıf bir deneyim alanı olduğu vurgulanmıştır. Dahası, çiftlik Gazi Mustafa Kemal’in en büyük zaferlerinden biri olarak tanımlanmıştır. Zira Türk milletinin önemli bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşüyor, onları refah ve mutluluğa ulaştırmak adına çağın gerektirdiği üretim şekilleri ortaya konmak isteniyordu. Mustafa Kemal Paşa’nın 1925 yılından beri burada yaşadığının belirtildiği yazıda, Gazi’nin ülkenin benimsemesi gereken zirai yolları burada bizzat araştırdığını belirtiyordu. Haberin devamında çiftlikten çeşitli fotoğraflara yer verilmiştir. Fotoğraflardan biri Ziraat Mektebi’nden gelen öğrencilerin ekili alanda yaptığı çalışmayı gösterirken bir diğer fotoğrafta yeni ekilmiş meyve ağaçlarını göstermektedir. Fotoğrafın altında yer alan bilgi notunda “Bozkırımız büyük bir meyve üreticisidir” yazmaktadır. Hayvancılıkla ilgili olarak oluşturulan üreme alanında at, inek, koyun, tavuk ve arı yetiştirme denemeleri yapıldığı ve bol verim alındığı ifade edilmektedir.²⁵

UN DON PRECIEUX DU GAZI A LA STEPPE D'ANKARA

La ferme Orman ne se contente pas d'égayer le paysage qui environne la capitale, mais elle est aussi un champ d'expérience de premier ordre.

Au centre de la steppe, une des plus grandes entreprises idéales, une des plus grandes victoires s'est réalisée, à la ferme Orman. Le Gazi, voulant indiquer aux agriculteurs, qui forment la grande masse de sa nation, les voies rénovées du travail exigé par le siècle, afin de les conduire à la prospérité et au bonheur, s'est personnellement lancé dans cette expérience et cette entreprise.

Le Gazi, depuis 1925 a vécu les années d'attente de sa ferme, a recherché les voies de l'agriculture que le pays devra adopter.

Quand le Gazi a entrepris son oeuvre on pouvait voir à la place de ces lieux aujourd'hui prospères :

Un long marécage traversé par la voie ferrée, encadré de roseaux... des nids d'oiseaux voraces et des repaires d'animaux sauvages... Ces terres étaient des foyers de malaria.

mat y sont cultivées.

Les graines sélectionnées d'après les expériences de neuf années ont les qualités requises non seulement par la Turquie mais par l'univers entier.

Particulièrement la graine de blé de 65 livres qu'on a obtenue est toujours recherchée par l'Australie et le Canada. La ferme, en établissant les graines de divers semences, appropriées, par les provinces situées sur des plateaux, a rendu une importante partie des services qu'on attendait d'elle.

Sur le terrain d'élevage on a expérimenté l'élevage du cheval, de la vache, du mouton, de la poule et des abeilles et on a obtenu d'abondants rendements.

Aujourd'hui on multiplie les races de vaches de Crimée, de Hollande, de Simmenthal, de Jersey que l'on a expérimenté. La ferme élève avec les procédés modernes des Lorcans, des Red Island, des Faverols et des races du pays qui sont distribuées aux villages.

Le miel d'Ankara est réputé dans le monde entier. Les procédés primitifs ont été remplacés par des méthodes modernes et le rendement en a été augmenté.

Le reboisement de la ferme tout près d'Ankara, qui forme une partie d'Ankara, s'avance dans quatre directions. Jusqu'à la fin de l'année dernière 4.000.000 d'arbres ont été plantés.

Des arbres fruitiers sont cultivés sur plus de 1000 dîmes on a établi sur 500 dîmes une pépinière destinée à fournir des arbres à la ferme, à Ankara et aux villages avoisinants.

Le raisin d'Ankara est aussi très renommé. Pour retrouver les vignes d'autrefois 250.000 de cepa sont actuellement plantés.

La ferme valorise ses produits agricoles. Une fabrique moderne de lait produit tous les aliments lactés. Le fromage, le lait caillé et le beurre sont préparés selon les procédés indigènes et étrangers.

Pour le moment 50.000 litres de vin sont annuellement obtenus des vignobles.

La ferme est accessible aux dîmes de l'Institut d'agronomie devant faire leur stage.

La fabrique d'outillage de la ferme est en mesure de préparer tous les instruments aratoires.

Les fondements d'une fabrique de bière sont déjà posés.

De plus la ferme est l'endroit où les habitants d'Ankara passent leur journée de repos après les fatigues du travail de la semaine.

Du printemps à l'automne chaque vendredi environ 30.000 personnes, hommes, femmes et enfants, passent une journée agréable en prenant des bains dans la grande piscine de la Mer Noire, et en dansant au casino de Mar-

Des jeunes gens et des jeunes filles font un stage à la ferme, qui fait office d'école d'application.

“Gazi’den Ankara’nın Bozkırlarına Güzel Bir Hediye”, *Ankara*, 19 Nisan 1934, s. 3.

²⁵ “Un Don Precieux du Gazi à la Steppe d’Ankara”, *Ankara*, 19 Nisan 1934, s. 3.

Ankara gazetesinin 21 Temmuz 1934 tarihli nüshasında Türkiye'deki tıbbi ve sosyal yardımların geldiği nokta ile ilgili bir yazı kaleme alınmıştır. Cumhuriyet hükümeti, ilk günden itibaren ve hatta bağımsızlık savaşı döneminden beri halka en geniş tıbbi yardımı sağlamayı, bulaşıcı hastalıklarla mücadeleyi organize etmeyi ve hijyen sorunlarını düzenlemeye çalışmayı birincil görevi olarak görmüştü. Gerek ülkenin ekonomik durumu gerekse nüfusun genel durumu, hükümeti sosyal yardımları bizzat organize etmeye ve tıbbi yardımı halka ücretsiz olarak sunmaya yöneltmiştir. Hükümet, kendisine yüklediği bu görevi örnek bir yöntem ve titizlikle yerine getirmekteydi. Cumhuriyet kurulmadan önce her vilayetin merkezinde hastaların ücretsiz olarak tedavi edildiği bir bölge hastanesi vardı. Ancak bu hastaneler o kadar geri kalmış durumdaydı ki, hastaların tedavisinde olumlu sonuç nadiren alınabiliyordu. Cumhuriyetin kurulmasıyla Sağlık Bakanlığı bu hastaneleri koruma altına almış, bütçesi yetersiz olanlara mali destek vermiştir. Hastaneler modern ekipmanlarla donatılmıştır. Bilimsel yöntemleri en üst seviyede kullanan uzman doktorlar yetiştirilerek bu hastanelerde istihdam edilmiştir. İl ve ilçe belediyelerin bütçeleriyle yönetilen hastanelerde çalışacak olan doktorların atanma yetkisi kanun ile Sağlık Bakanlığına verilmiştir. Hastaneler birinci sınıf, genç, aktif ve uzman sağlık personelleriyle donatılmıştır. Gazetede yer alan bu bilgileri destekleyen bir tabloya göre 1926 yılında bölge ve belediye hastanelerinde olan yatak sayısı 3.319, tedavi gören hasta sayısı 35.245 iken, 1932 yılında yatak sayısı 5.362'ye, tedavi gören hasta sayısı 68.208'e yükseldiği görülmektedir. Zira Sağlık Bakanlığı Ankara, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır'da birinci sınıf ekipmanlarla donatılmış dört model hastane açmıştır. Bunların her biri 150 yataklıydı. 1924 yılından beri Sağlık Bakanlığı tarafından idare edilen Şişli Etfal Hastanesi de bütünüyle modernize edilerek 150 yataklı bir hastaneye dönüştürülmüş ve birinci sınıf tıbbi kurum haline getirilmişti. Yine bu dönemde akıl hastalıkları hastaneleri, sağır ve görme engellilerin eğitime yönelik özel kurumlar, trahom, sıtma, tüberküloz ve zührevi hastalıklarla mücadele için pek çok hastane kurulmuştur. Haberde son olarak hastane, yatak ve personel sayısındaki artışın ön planda gibi görüldüğü ancak asıl artışın nitelik açısından yaşandığı, bunun sebebinin de ülkeyi yönetenlerin akıl ve bilimsel düşünceye önem vermesinden kaynaklandığı belirtilmektedir.²⁶

Türk inkılabının en önemli kazanımlarından biri de kadınların sosyal, siyasal, ekonomik yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmesiydi. Kılık kıyafet kanunu, medeni hukukun kabulünün yanında Türk kadınının her alanda söz sahibi olabilmesinin yolu çağdaş eğitim süzgecinden geçmekteydi. Kız Enstitüleri bu noktada çok önemli işlevlere sahipti. Ankara'da bulunan İsmet Paşa Kız Enstitüsü 1928 yılında açılmış, 1934-1935 öğretim yılında kendi bünyesinde Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu'na da ev sahipliği yapmıştır.²⁷ Ankara gazetesinin 26 Mayıs 1934 tarihli nüshasında İsmet Paşa Kız Enstitüsü ile ilgili bir haber manşetten verilmiş, başlığın altında kalın puntolarla *"Enstitü birçok ülkeye örnek olabilecek bir kuruluş"* ifadesi yer almıştır. Balkan ülkelerinde türünün tek örneği olarak gösterilen enstitünün iki hedefi öne çıkartılmıştır. Bunlar, genç kızların ev hayatında ihtiyaç olabilecek çeşitli işleri öğrenmesini ve geçinmelerini sağlayacak çeşitli meslek gruplarıyla tanışmasını sağlamaktır. Ev işleri, çizim, nakış, kesim-dikiş, moda tasarımı, dekoratif sanatlar verilen derslerden bazılarıydı. Ayrıca öğrenciler Almanca, Fransızca ve İngilizce dillerinden birini seçerek yabancı dil eğitime de tabi tutuluyorlardı. Yatılı öğrencilerin de bulunduğu enstitüde kız çocukları, bir iş için kullanılan en modern ve en ilkel alet ve cihazları kullanmayı öğreniyorlardı. Öğrenciler bu sayede mevcut konforu bulamadıkları durumlarda basit aletlerle işlerini yerine getirme yetisini kazanıyorlardı.

²⁶ "L'Assistance Médical et Sociale en Turquie", *Ankara*, 21 Temmuz 1934, s. 3.

²⁷ Ayten Sezer Arıç, "Ankara'da Modanın Öncüsü Bir Okul: İsmet Paşa Kız Enstitüsü", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.14, Güz 2011, s. 9.

Haberde, öğrencilerin bir arada okuma, el işi yaptıkları ve atölyede makinelerle çalıştıkları görsellere de yer verilmiştir.²⁸

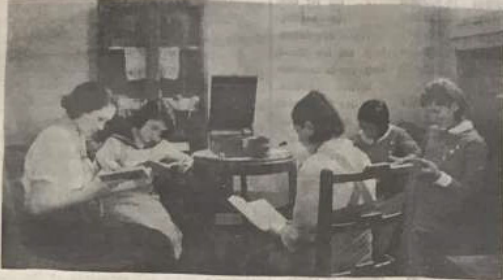
ANKARA

Édition Française Hebdomadaire du "Hakimiyetî Milliye.. Les lettres et man...

UNE MAGNIFIQUE REALISATION CULTURELLE

A l'Institut des Jeunes Filles İsmet - Pacha

L'Institut est un établissement qui peut servir de modèle à bien des pays

Les jeunes écolières dans une salle de leur Club.

Parmi les établissements d'éducation de premier ordre que compte Ankara, l'Institut des jeunes filles İsmet Paşa est l'un des plus beaux et certainement celui qui, de par sa destination, joue dans la formation de la jeunesse un rôle essentiel et particulier à la fois. Seul dans son genre, non seulement dans notre pays, mais aussi dans tous les pays balkaniques, l'Institut İsmet Paşa a été fondé en octobre 1928, il a commencé à fonctionner dans l'un des édifices de la Société pour la Protection de l'Enfance, avant d'occuper le magnifique bâtiment actuel.

Le but de l'Institut est avant tout de former de bonnes maîtresses de maison. Le "home", a lui-même une technique, et c'est précisément cette technique qui est enseignée à l'Institut.

Un autre but de celui-ci est d'initier les

L'Institut qui, par ses installations et son outillage est un des plus beaux du monde, vaut également par son système d'éducation et d'enseignement. Les élèves y vivent une vraie vie de famille; elles reçoivent une éducation qui leur permet d'acquiescer la conscience la plus profonde de leur personnalité, et en même temps d'incarner en quelque sorte notre culture nationale. Tout est organisé de façon à ce que l'élève ait l'impression de vivre dans son propre foyer. Le club de l'Institut, ses jardins offrent aux jeunes filles les distractions les plus saines.

Il convient également de relever la perfection avec laquelle les laboratoires et les ateliers de l'Institut ont été montés. L'esprit réfléchi qui a présidé à l'organisation de l'Institut a voulu qu'à côté des appareils les plus

Une classe de couture

"İsmet Paşa Kız Enstitüsü", Ankara, 26 Mayıs 1934, s.1.

Türk milleti, Batı'nın "Hasta Adam" olarak tanımladığı bir ülkenin ardından inkılaplarla inşa edilen modern Türkiye'de yaşama tutunmuştu. Türkiye, kapitülasyonlar ve dış borçlarla çöken ekonomi mirasını Lozan Barış Antlaşması'yla devralmak durumunda kalmıştı. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinin 1930'lu yıllarda vardığı noktayı tarif etmek Ankara gazetesinin önemli ilgili alanlarından biri olarak öne çıkmıştır. Bu açıdan bakıldığında, gazetenin 10 Kasım 1934 tarihli nüshasında bolca görselin ve istatistikî tabloların yer aldığı "Lozan'dan Önce ve Sonra" adlı tam sayfa araştırma yazısı dikkate değerdir. Çeşitli grafikler, istatistikler ve panolarla desteklenen yazıda, bir panoda kapitülasyonların ülkede gümrük, maliye, adliye ve eğitim esaretine yol açtığı, yabancıların kapitülasyonlar sayesinde devlet içinde devlet kurduğu anlatılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nde gelişme çabasında olan sanayiye bitirmiş, ülkeyi hammadde satan ve mamul alan, bütçe açığını dış borçla kapatmaya çalışan bir devlet

²⁸ "Une Magnifique Realisation Culturelle", Ankara, 26 Mayıs 1934, s. 1.

haline getirmişti. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türkiye her açıdan kendi kendine yetmeye çalışan bir ülke olmayı hedeflemişti. Bunun gerçekleşmesinde ulaşım çok önemli bir yer tutmaktaydı. Bu bağlamda, makalede “Memleketi Demir Ağlarla ryoruz” başlıklı bir pano yer almıştır. Pano da Türkiye haritası yer alıyor, ülkede yapılan demiryolları ve tünellere dair görseller de bulunmaktadır. Bir başka panoda, kömür, imento, deri, şeker, pamuk, ipek fabrikalarının kurularak Türkiye’nin kendi kendine yeten bir ülke olmaya çalıştığı anlatılmıştır.²⁹

Ankara gazetesinin yayın hayatına başladığı 1934 yılı aynı zamanda Türkiye’nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nı devreye soktuğu yıldır. Bu dönemde devlet başta madencilik, kimya ve toprak sanayi olmak üzere pek çok alanda yatırımlar yaparak ülkede sanayinin gelişmesine öncülük etmiştir. Yine bu doğrultuda devlet yerli girişimcilerin sermayelerini israf etmemesi ve milli menfaatlerle ahenkli şekilde hareket etmesi için yol gösterici ve koruyucu bir tutum geliştirmiştir.³⁰ Ankara gazetesi de nüshalarının dördüncü sayfasını genellikle “Türkiye Ekonomisi” başlığı altında Yeni Türkiye’nin ekonomi ve sanayi hamlelerine ayırmıştır. Gazetenin ilk nüshasının dördüncü sayfasında “Türkiye’nin Sanayileşmesi” adıyla imzasız bir makale yayınlanmış, ülke ekonomisinde yaşanan gelişimin ana stnları anlatılmıştır. Bunlar; sanayi sayımı, hkmetin beş yıllık planı ve planın finansmanı olarak tanımlanmıştır. Bundan yüz yıl önce Türkiye her ne kadar gelişmemiş olsa da bütüncül bir ekonomik sisteme sahipti. O dönemin şartlarında Türkiye sadece bir tarım ülkesi ya da sadece hammadde ihracatı yapan bir ülke değildi. Aynı zamanda o dönemin koşullarına yanıt veren el işçiliğine dayalı endüstrinin de merkezlerinden biriydi. Bursa ve Halep’ten ipek kumaşlar, Kütahya’dan seramikler, Uşak ve İzmir’den halılar uluslararası pazarlarda satılmaktaydı. Gelineen noktada ise ticaret, yerel ihtiyaçların karşılanması halini aşmıştı ve dışarı da büyük satış noktalarına ihtiyaç duymaktaydı. Ancak Batı’da yaşanan sanayi devrimi Türkiye’deki el işçiliği endüstrisinin dünya pazarlarından uzaklaşmasına neden olmuştu. Buna zaman içinde kaybedilen savaşlar, ağır koşulları olan antlaşmalar, ekonomik ve siyasi çalkantılar eklenmiş ve Türkiye ekonomik açıdan adeta sömürülen bir ülke konumuna indirgenmişti. Yeni Türkiye kurulduğunda teknolojide geri kalmışlık, sermayesizlik ve organizasyon eksikliği milli ekonominin oluşturulmasının önünde en büyük engeller olarak yer almaktaydı. Ankara gazetesi için Türk ekonomisinin cumhuriyetin ilanından itibaren hangi aşamalardan geçtiğini ve geldiği noktayı dış dünyaya anlatmak en önemli görevlerden biri olarak öne çıkmaktaydı. Lozan Barış Antlaşması’ndan sonra Türk sanayisinin kkleşmeye başladığı bu dönemin iyi anlaşılması adına sanayi kuruluşlarına ilişkin bilgileri bir tablo halinde verilmiştir. Tablodaki verilere göre 1923 yılından önce kurulmuş sanayi kuruluşlarının sayısı 342, 1923 yılından sonra kurulmuş sanayi kuruluşlarının sayısı 1088 idi. Bunların haricindeki 43 kuruluşun hangi tarihlerde kurulduğu tespit edilememiş, toplamda Türkiye’de 1473 sanayi kuruluşunun olduğu belirlenmiştir. Bunların %44’ hayvancılık, balıkçılık ve tarım endüstrisinde, %24’ iplik sektöründe faaliyet gösteriyordu. Makalede, Türk hükümetinin birinci beş yıllık sanayi planına göre öncelikli olarak i talebi karşılamak üzere bir sanayi planı geliştirdiğini ancak ülkede bulunan zengin bakır ve kükürt madenlerinin yurtdışına satılmasının düşünülebileceği belirtilmekteydi. Mevcut şartlar itibarıyla pamuk üretiminde hedeflenen kaliteye ulaşılmaya çalışıldığı, metalurji endüstrisi için demir ve kömür üretiminin yeterli olduğu yazılmıştır. Kğit sanayi Anadolu ormanlarından selüloz ve kğit hamuruyla karşılanacak, halat sektöründe yerli kenevir kullanılacaktı. Ayrıca hükümet, özel sektöre

²⁹ “La Turquie Avant et Aprs Lausanne”, *Ankara*, 10 Ekim 1934, s. 5.

³⁰ Afet İnan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.13-17.

birakılmayacak endüstrileri de beş yıllık plana dahil etmişti. Bu tip büyük sanayilerin devlet eliyle oluşturulması, özel sermayeye de geniş bir faaliyet alanı açacaktı. Zira büyük sanayiler ihtiyaç duydukları birtakım ürünleri özel sermayenin kuracağı ikincil fabrikalardan tedarik edecekti. Beş yıllık sanayi planı dokuma, madencilik, selüloz, seramik ve kimya endüstrisini içeriyordu.³¹ Beş yıllık sanayi planının önemli ayaklarından biri de Kayseri'deki Turhal Şeker Fabrikası'nın açılmasıydı. 19 Ekim 1934'ta bizzat İsmet Paşa'nın katılımıyla açılan fabrika, halkın da yoğun ilgisini çekmişti. İsmet Paşa, büyük bir kalabalığın etrafında toplandığı şeker fabrikasını dünyanın her yerinde görülen büyük sanayi ve her yönüyle güven veren medeniyet müessesesi olarak tarif etmişti. Ona göre milli refah ancak milli sanayiyle mümkün olabilirdi.³²

Milli sanayinin gelişiminde ulaşım çok önemli bir yer tutmaktaydı. Ülkede elde edilen hammaddelerin fabrikalara taşınması, fabrikalarda üretilen ürünlerin ülke sathına dağılması için yaygın demiryolu hattına ihtiyaç duyulmaktaydı. Buna ek olarak Millî Mücadele döneminde Anadolu'daki kısıtlı demiryolu hattının yol açtığı sorunlar unutulmamış, milli ve geniş demiryolu hattının inşası aynı zamanda bir güvenlik meselesi olarak ele alınmıştır. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni demiryolları yapmak ve yabancıların elindeki demiryollarını millileştirmek şeklinde iki yönlü bir demiryolu politikası izlenmiştir.³³ Ankara gazetesi, 5 Nisan 1934 tarihli nüshasında Türkiye'nin demiryolu ağı inşasında geldiği noktayı anlatan bir habere manşetten yer vermiştir. Cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye'de 4072 kilometre demiryolu hattı bulunuyordu. Üstelik bu hatların önemli bir kısmı İngiliz, Fransız, Alman ve çeşitli ülkelerin sermayesiyle yapılmıştı ve teknisyenleri de yabancıardan oluşuyordu. Gazetenin haberinde, an itibarıyla Türkiye'de 7871 kilometrelik demiryolu hattı olduğu ortaya konmuştur. Osmanlı Devleti'nin kendi sermayesiyle yaptığı tek hat Hicaz demiryolu hattı olmuş, o da kısmen İslam dünyasının katkılarıyla desteklenmişti. Yazıda Osmanlı Devleti'nin aktif bir demiryolu politikası izleyemediği çünkü bütçesinin yarısından fazlasının dış borcun amortismanına ve faize tahsis edildiğinden bahsedilmiştir. Cumhuriyet kurulduğunda, Osmanlı Devleti'nden Türkiye'ye iç açıcı olmayan bir demiryolu bakiyesi kalmıştı. Ülkedeki demiryolu yetersizliğinin en büyük sıkıntısını bizzat Gazi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa Millî Mücadele döneminde yaşamışlardı. O yüzden demiryolu inşası Yeni Türkiye'nin en çok önem verdiği konulardan biri olmuştur. Bu itibarla Cumhuriyetin ilk on yılında 2.000 kilometre demiryolu inşa edilmiştir. Samsun-Yıldız, Ankara-Kayseri, Kayseri-Sivas, Kütahya-Balıkesir, Ulukışla-Boğazköprü, Irmak-Filyos, Fevzipaşa-Ergani demiryolu hattı bunlardan bazılarıydı. Bunun yanında Anadolu demiryolu, Mersin-Adana, Mudanya-Bursa, Konya-Fevzipaşa demiryolları 159 milyon liraya millileştirilmiştir.³⁴

Türk inkılabının kendini gösterdiği alanlardan biri de hiç şüphesiz şehir planlığı ve buna bağlı olarak modern, ulusal mimarinin oluşturulmasına yönelik çabalar olmuştur. Ankara gazetesi belirli aralıklarla Türkiye'nin bir şehri tarihî ve kültürel yönden tanıtırken, o şehrin turizm potansiyelini de ön plana çıkarmaya çalıştığı görülmektedir. Buna yönelik dosya haberler gazetenin ilk sayfasında yer alıyordu. Tanıtılan şehirle ilgili bilgilerin okurun zihninde daha somut hale gelmesi için görseller eşliğinde veriliyordu. Şehir tanıtımının yapıldığı bu köşeyi düzenli olarak Falih Rıfkı Atay yazıyordu. Şehirle ilgili gözlemlerini, yaşanan değişimi anlatırken, tanıttığı şehirle ilgili anılarını da burada anlatıyordu.

³¹ "L'Industrialisation de la Turquie", *Ankara*, 22 Mart 1934, s. 4.

³² "L'Inauguration de la Raffinerie de Sucre de Turhal", *Ankara*, 27 Ekim 1934, s. 1.

³³ Birgül Bozkurt, "Erken Cumhuriyet Dönemi Demiryollarının Millileştirilmesi: Anadolu Demiryolları ve Mersin-Tarsus-Adana Hattının Satın Alınması", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.71, 2021, s.687.

³⁴ "Le Rail National Avance Rapidement Vers Son But", *Ankara*, 5 Nisan 1934, s. 1-4.

Yaptığımız taramalarda gazetenin ilk tanıttığı şehrin Afyon olduğu anlaşılmaktadır. Falih Rifkí Atay Afyon şehriyle ilgili yazısını yazmadan hemen önce Afyon’a gitmişti. Ayrıca o 1924 yılında da şehri ziyaret etmişti. 1924 yılındaki ziyaretinde Afyon’dan aklında kalanlar ağačsız sarp kayalıkların dibinde, pas ve kül içinde kerpiç yığınlarından ibaretti. Afyon’da elektrik, cadde, parklar, ağačlar, su ve şehir planında yer alan pek çok yenilik cumhuriyetin ilanından sonra yerini almıştı. Şehrin ortasından geçen 1.400 metrelik bulvar üstündeki binaların kendisini Ankara’daymış gibi hissettirdiğini söyleyen Falih Rifkí, bu fikrini řu sözlerle desteklemiştir: *“Bir Avrupa şehri yerine yeni Ankara sözünü kullanmakta ne derin bir zevk var! Anadolu’ya bütün imar fikirleri ve eserleri Ankara’dan yayılmaktadır...”* Bu yazıda Afyon için potansiyel değeri yüksek olan kaplıcalardan uzunca bahsedilmiştir. İsviçreli su uzmanı Arnold Scherrer’in Gazlıgöl ile ilgili raporuna değinen Falih Rifkí, Gazlıgöl’ün Avrupa’nın ünlü kaplıca merkezlerinden olan Vichy ve Karslsbad’dan aşağıda olmadığı vurgulamıştır. Ona göre hükümet buraya modern hamamlar ve oteller kurduktan sonra Afyon’un çok önemli bir kaplıca merkezi olacağını iddia etmiştir.³⁵ Yine bu doğrultuda gazetede kendine yer bulan bir diğeri şehir de Konya olmuştur. Türkiye’nin en “şirin” şehirlerinden biri olarak betimlenen Konya’da cumhuriyetin kuruluşundan itibaren muazzam bir büyüme yaşanmış, bu büyüme Konya’yı ülkenin ekonomik merkezlerinden biri haline getirmişti. Şehir, geniş ve iyi aydınlatılmış caddelere, güzel binalara ve yeni anıtlarla süslenmiş güzel meydanlara sahip olmuştur. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte şehircilik anlamında Konya’da yaşanan gelişim, şehirdeki Selçuklu mirasını belirgin hale gelerek taçlanmasına yol açmıştır.³⁶

C. Ankara Gazetesinin Yayın Hayatı

Gazetenin çıkmaya başladığı tarihten yaklaşık bir buçuk yıl sonra, 5 Kasım 1935 tarihinde dönemin Ulus ve Ankara Baş Yazarı ve Milletvekili Falih Rifkí Atay gazetenin geldiğı durumla ilgili kısa bir durum değeriendirmesi yaparak Cumhuriyet Halk fırkası Genel Sekreterliğıne bir teklifte bulunmuştur. Atay’a göre gazete, yayımlanmaya başladığı tarihten o güne kadarki sürede beklenilenin üzerinde bir etki yapmıştı. Gazetenin kadro ve münderecatının iyileştirilmesi halinde, Türkiye’nin yurtdışındaki en güçlü sesi olmaya aday olabilecekti. Atay Genel Sekreterliğıe yaptığı teklifte, gazetenin yayınlanmasında kritik pozisyonlarda bulunan birtakım kimselerin maaşlarına iyileştirme önermiştir. Bununla birlikte Fransızca gazetelere verilmekte olan devlet ve belediye ilanlarının bir kopyasını Ankara gazetesine verdirmeyi teklif ederek, bu sayede gazeteye ek gelir imkânı sağlamayı amaçlamıştır.³⁷ Ayrıca Merkez Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank’ın verdiğı ödeneklerin düşük kaldığını, bu bankaların gazeteye yaptıkları ödemelerin iyileştirilmesini talep etmiştir.³⁸

İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye’de yarattığı siyasi, askeri ve ekonomik buhran Ankara gazetesinin yayın hayatını doğrudan etkilemiştir. Zaman içerisinde savaşın yoğun yaşandığı ülkelerde gazetenin ne kadar işlevsel olabileceğı tartışılmaya başlanmıştır. Buralara gazeteyi ulaştırmanın mümkün olamayacağı gibi savaşı bizzat yaşayan insanların Ankara gazetesıyla ne derecede ilgileneneceğı de ayrı bir soru işareti olarak durmaktaydı. Üstelik Türkiye savaşa girmeyen bir ülke olmasına rağmen bu kaotik ortamın yarattığı ekonomik buhrandan azami ölçüde etkilenmekteydi. Bu yüzden gazetenin basım ve yayım işlerine harcanan tutarın daha öncelikli alanlara kaydırılması gerekebilecekti. 21 Mayıs 1940

³⁵ “Afyonkarahisar Ville d’Eaux”, *Ankara*, 16 Haziran 1934, s. 1.

³⁶ “Konya”, *Ankara*, 4 Ağustos 1934, s. 2.

³⁷ *BCA*, 490.01.1248.156.2.17.

³⁸ *BCA*, 490.01.1248.156.2.18.

tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinden Ulus gazetesi müdürlüğüne gönderilen bir yazıda, İkinci Dünya Savaşı sebebiyle işgale uğrayan memleketlere Parti hesabından yollanmakta olan Ulu ve Fransızca Ankara gazetelerinin bu tarihten itibaren kesilmesi talimatı verilmiştir.³⁹ 10 Haziran 1940 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinden Ankara gazetesi Yazı İşleri Müdürlüğüne gönderilen bir başka yazıda, gazetenin yazı işleriyle ilgili birtakım düzenlemelerin yapılması istenmiştir. O tarihe kadar Ankara gazetesinin başmakalesi genelde Ulus'tan olmak üzere, ulusal gazetelerde yayınlanan bir makalenin Fransızca tercümesinden oluşmaktaydı. Bundan böyle Ankara gazetesinin her nüshasında, gazetenin niyet ve amacını belirleyecek ve ilgi uyandıracak nitelikte bir başmakale yayınlanacaktı. Bunun yanında Ankara gazetesi, Ulus'un da dahil olduğu diğer memleket gazetelerinde çıkan başmakalelerden bir seçki yaparak onların özetlerini de ayrıca yayınlıyacaktı.⁴⁰ Nihayetinde İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de yarattığı ekonomik sıkıntılar, 1940 yılında Ankara gazetesinin sayfalarının kılmasına, 1942 yılında ise tamamen kapatılmasına neden olmuştur.

D. Ankara Gazetesinin Yayınlanmasının Yarattığı Akisler

Ankara gazetesi, yayın hayatına başlamasıyla birlikte dünyanın pek çok farklı noktasına gönderilmeye başlanmıştır. Bunlar arasında en göze çarpanları dernekler, kütüphaneler, yüksek öğrenim kurumları, yabancı gazetelerin yurtdışı haber editörlükleri ve gazete satan büfelerdi. Bir diğer deyişle, gazetede yer alan bilgi ve haberlerin geniş kitlelere yayılması için birden çok insanın aynı anda ulaşabileceği ortamlara ve bu haberleri geniş kitlelere yayabilecek kuruluşlara göndermek yolu tercih edilmiştir. Böylece başta yabancılar olmak üzere pek çok kişi ve kurumdan Ankara gazetesiyle ilgili geri bildirimler gelmeye başlamıştır. Bu geri bildirimlere bakıldığında, Ankara gazetesinin yurtdışında büyük ilgi gördüğü anlaşılmaktadır.

Ankara gazetesine ilişkin yurtdışından gelen ilk kurumsal geri bildirimin Milletler Cemiyeti'ne bağlı Uluslararası Çalışma Örgütü'nden geldiği görülmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nden gelen yazıda, ilk iki sayının kendilerine ulaştığı, kurumdaki çalışanların Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişmelerine büyük ilgi gösterdiği ifade edilerek, diğer sayıların da mutlaka gönderilmesi talep edildi.⁴¹ Hollanda-Türk Derneği kurucusu ve sekreteri Dr. Theodore Marie Erasme Baron Testa ise herhangi bir gazetede görevli olmamasına rağmen Hollanda basınının Ankara gazetesinden yararlanabilmesi için inisiyatif alabileceğini belirten bir mektup kaleme almıştır. Ancak bunun için gazete yönetiminden bir izin belgesi talep etmiştir. Dr. Testa, mektubunda Ankara gazetesinin derneğin üyeleri tarafından ilgiyle okunduğunu ve nüshalarının dernek kütüphanesinde saklandığını bildirirken, gazetenin kendisine düzenli olarak ulaştığının bilinmesini istemiştir.⁴²

Türk inkılabını dünya milletlerine tanıtmının etkili yollarından biri hiç şüphesiz yabancı devletlerde kamuoyu oluşturan siyasetçileri bilgilendirilmekten geçmekteydi. Bu düşünceden hareketle, Ankara gazetesi çeşitli ülkelerin parlamento kütüphanelerine gönderilmiştir. Bu ülkelerden biri de Fransa olmuştur. Gazetenin ilk sayısı Fransız parlamentosunun kütüphanesine gönderildikten sonra kütüphane müdürü Jean Mari gazeteye bir teşekkür mektubu göndermiştir. 15 Mayıs 1934 tarihli mektupta, Yeni

³⁹ BCA, 490.01.1248.156.2.6.

⁴⁰ BCA, 490.01.1248.156.2.3.

⁴¹ BCA, 490.01.1248.156.1.25.

⁴² BCA, 490.01.1248.156.1.22.

Türkiye ile ilgili çalışmalara ilişkin Fransız kaynaklarının an itibarıyla yetersiz olması nedeniyle Ankara gazetesinin değerli bir bilgi kaynağı olarak ortaya çıktığını bildirmiştir. Mektubun devamında gazetenin sürekli olarak kendilerine gönderilmesi isteniyor ve bu kaynağın önemine yaraşır biçimde korunacağı ifade edilmiştir. Hatta meclis bünyesinde yayınladıkları Fransız ve Yabancı Parlamenter Enformasyon Bülteni'nde Ankara gazetesinde yayınlanan ve Fransız parlamenterlere yol gösterecek çalışmalara değinileceği belirtilmiştir.⁴³ Yine aynı amaç doğrultusunda, gazetenin ilk sayısı Leningrad'taki Komünist Akademi Kütüphanesine de gönderilmiş ve kütüphane direktörü A. Mainstre'nin son derece ilgisini çekmiştir. Mainstre için Ankara gazetesi, haber alma imkanlarının kısıtlı olduğu o dönemlerde, Türkiye hakkında haber sağlayan bir araç gibi görünmekteydi. Mainstre bu sebeple gazete yönetimine bir mektup yazarak Ankara gazetesiyle yakından ilgilendiklerini ve gazetenin düzenli olarak kendilerine gönderilmesini talep etmiştir.⁴⁴

Ankara gazetesi, okuyuculara hem Türk inkılabını anlatıyor hem de tarih, sanat, spor, siyaset, ekonomi alanlarında ülke tanıtımını üstleniyordu. Türkiye'de kurulan şirketler, fabrikalar ve bankaların tanıtımı da bu sayede yapıyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nin gerek ekonomi ve siyaset alanlarında dünyada başat güç olarak belirmeye başlaması gerekse çok uluslu demografik yapısı, Ankara gazetesinin gönderilmesi için çok önemli gerekçeler olarak belirmekteydi. Bunun için Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bazı üniversite kütüphaneleri belirlenerek Ankara gazetesinin nüshaları gönderilmeye başlanmıştır. Bu üniversitelerden biri olan Illinois Üniversitesi'nden Edward E. Rice isimli bir yetkili, 3 Ekim 1934 tarihinde Ankara gazetesine bir mektup göndermiştir. Rice, üniversitenin kütüphanesine Ankara gazetesini okumak için gelen pek çok Çinli, Filipinli, Hintli, Türk öğrenci bulunduğunu, gazeteyle öğrenci ve çalışanlar tarafından büyük ilginin olduğunu ifade etmiştir. Mektubun devamında gazetenin kendilerine gönderilmeye mutlaka devam edilmesi gerektiği, bu sayede Amerikalı öğrenci ve çalışanların Türkiye'ye olan ilgilerinin artacağı öne sürülmüştür.⁴⁵ New York Kamusal Kitapsarayı⁴⁶, Ankara gazetesinin Amerika Birleşik Devletleri'nde gönderildiği bir başka noktaydı. Gazete burada öylesine ilgi görmüştü ki kurumun direktörü Ankara gazetesine bir mektup göndererek eksik nüshaları da talep etmişti. Kurumun Direktörü E. U. Anderson, mektubunda gazetenin bir, iki, dört, beş ve altıncı sayılarını aldıklarını, koleksiyonun eksiksiz olmasının kendileri açısından önemli olduğundan diğer eksik olan sayıların gönderilmesi halinde müteşekkir olacaklarını bildirmiştir.⁴⁷

Ankara gazetesi, Avrupa'da çeşitli enstitülere de gönderilmiş ve bu enstitülerde araştırma yapan bazı bilim insanlarına akademik anlamda kaynak oluşturmuştur. Roma'da bulunan Uluslararası Tarım Enstitüsü Genel Sekreteri A. Brizi de tıpkı New York Kamusal Kitapsarayı Direktörü Rice gibi kendilerine ulaşmayan sayıları istediğini belirten bir mektup kaleme almıştır. Ankara gazetesinin 8 Kasım 1934 tarihli sayısının kendilerine ulaştığını ancak 1 Ekim 1934'ten itibaren çıkan sayıların kendilerine ulaşmadığını ve bu sayıları da istediğini belirtmiştir. Brizi, Rice'tan ayrı olarak Ankara gazetesinin nüshalarının düzenli olarak temin edilmesinin enstitüdeki çalışmalar açısından önemli olduğunu da eklemiştir.⁴⁸ Zira Ankara gazetesi tarım ve sulamaya ilişkin Türkiye'de gerçekleştirilen atılımlara sürekli yer veren bir gazeteydi. Buradan Uluslararası Tarım Enstitüsü'nün, gerçekleştirdiği kimi

⁴³ BCA, 490.01.1248.156.1.24.

⁴⁴ BCA, 490.01.1248.156.1.11.

⁴⁵ BCA, 490.01.1248.156.1.8.

⁴⁶ Burası günümüzdeki New York State Library'dir.

⁴⁷ BCA, 490.01.1248.156.1.6.

⁴⁸ BCA, 490.01.1248.156.1.13.

araştırmalarda Ankara gazetesini kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Bu hususa bir başka örnek ise Paris bulunan İran Çalışmaları Enstitüsü'nden gelen bir mektupta görülmektedir. Ankara gazetesinde Avni Candar'ın yazdığı iki köşe yazısı, bu enstitüde görev yapan araştırmacı Edouard Ciprut'nun oldukça dikkatini çekmiştir. Candar'ın yazıları arkeolog Selahattin Kantar'ın yürüttüğü İzmir'deki kazı çalışmalarıyla ilgiliydi. Kendisi, bu yazıları kaynak göstererek Paris'te bir dergide makale yayınlamak niyetindeydi. Makalesi için bazı heykel başlarının fotoğraflarına ihtiyacı vardı. 17 Mart 1935 tarihinde Ankara gazetesine gönderdiği mektupta istediği fotoğrafların hangi tarihli gazetelerde yayınlandığı belirterek bunların kendisine gönderilmesini talep etmiştir⁴⁹.

Türk inkılabını dünya milletlerine tanıtmının bir diğer etkili yolu ise Ankara gazetesini yabancı yayın organlarına ulaştırmaktan geçmekteydi. Bu sayede yabancı ülkelerde yayın yapan gazeteler, okuyucularının ilgisini çekebilecek haberleri Ankara gazetesinden alıntılarla yayınlatabilecekti. Bu girişim Türkiye'de yaşanan gelişmelerle ilgili yabancı basına hazır bilgi kaynağı da oluşturacak, böylece Ankara gazetesi yurtdışında dolaylı olarak pek çok insana ulaşmış olacaktı. Ankara gazetesi, yayınlanmaya başladığı tarihten itibaren çeşitli yabancı basın kuruluşlarına gönderilmiştir. Japonya'nın yüksek tirajlı gazetelerinden Osaka Mainichi, Ankara gazetesinin gönderildiği dikkat çekici yerlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Zira Türkiye kendini tanıtmak amacıyla yayımladığı bu gazete için hedef kitle olarak daha çok Batı dünyasını belirlemişti. Ancak Türkiye'nin gözünde Japonya'yı farklı kılan bazı sebepler mevcuttu. Asya'nın en doğusunda bulunan bu devlet 19. yüzyılın sonlarında restorasyon dönemine girerek modernleşme evresinden geçmişti. Lozan Barış Antlaşması'nın imza edildiği tarihten yaklaşık bir yıl sonra Türkiye'yi tanıyan Japonya, 1925 yılında Türkiye'de büyükelçilik açmıştı. Yine aynı yıl içinde, iki ülkenin girişimleriyle Japon-Türk Dostluk Derneği kurulmuştu. Bu tarihten sonra artarak devam eden ikili ilişkiler, 13 Ocak 1931 tarihinde Japon Prensi Takamatsu'nun Türkiye ziyaretiyle farklı bir evreye geçti. Japon Prensi, Ankara'da Mustafa Kemal Atatürk'le görüşmüş, Türk İnkılâbını bizzat kendisinden dinlemiş ve Türkiye'de gerçekleşen atılımları yerinden takip etmişti. İki ülke arasında devam eden dostane ilişkilerin sonucunda, 26 Temmuz 1934 tarihinde Türk-Japon Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.⁵⁰ Ankara gazetesi de bu anlaşma imzalanmadan birkaç ay önce gönderilmeye başlanmıştır. Osaka Mainichi gazetesinin Dış İşleri Müdürü Torashige Uehara, 4 Haziran 1934 tarihli mektubunda kendilerine düzenli olarak gönderilen Ankara gazetesi sayesinde, okuyucularına Türkiye hakkında düzenli olarak bilgi verdiklerini ve hatta bu fikirden hareketle Osaka Mainichi'nin nüshalarını muadele yoluyla göndermeye başlayacaklarını ifade etmiştir.⁵¹ Ankara gazetesi Yugoslavya'da yayın yapan South Slav Herald gazetesine de gönderilmiştir. South Slav Herald'la olan ilişki, Osaka Mainichi ile gelişen ilişkinin tam tersiydi. Bu gazete bir süredir Türk halkının Yugoslavya hakkında bilgilendirilmesi adına, nüshalarını Hakimiyeti Milliye gazetesine gönderiyordu. Ankara gazetesi de South Slav Herald'a kendi nüshalarını müteakibiyle göndermeye başlamıştı. Bu sayede gazete, Türkiye ile ilgili birtakım aydınlatıcı haberleri Yugoslav okuyuculara aktarıyor, Yugoslavlar hem Türkiye ve Türk inkılabına ilişkin bilgilere sahip oluyor hem de gazeteye olan ilgi artıyordu. Bunun üzerine South Slav Herald editörü T. Atherton, 22 Haziran 1934 tarihinde Ankara gazetesine bir mektup göndererek Ankara gazetesinin baskısına ve modern düzenlenmesine olduğu kadar modern Türkiye'nin ilerleyişine de büyük hayranlık duyduklarını ifade etmiştir.

⁴⁹ BCA, 490.01.1248.156.1.17.

⁵⁰ Şayan Uluhan, "Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi Türk-Japon İlişkileri", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.9, Ekim 2017, s. 536-549.

⁵¹ BCA, 490.01.1248.156.1.7.

Ankara, İstanbul, İzmir ve Edirne'den manzaralarla arkeolojik keşiflerin yer aldığı görseller Atherton'un oldukça ilgisini çekmişti. Atherton, mektubunda kendilerinin bağlı olduğu, Londra'da çıkan Daily Herald'ın da Ankara gazetesinden istifade edeceğini belirtmiştir.⁵² Bu sayede Türk İnkılabına ilişkin gelişmelerden İngilizler de haberdar olabilecekti.

Ankara gazetesini, çok geçmeden İslam dünyasında yaşanan gelişmelere yönelik araştırma yazıları yayınlayan En Terre D'İslam Revue d'Etudes et d'Informations adlı derginin ilgisini çekmişti. Onlar için Ankara gazetesinde yer alan haber ve bilgiler, kendi dergilerinde yayın yapacak araştırmacılar için çok önemli bir kaynak niteliğindeydi. Ayrıca Ankara gazetesi sayesinde, bazı sayılar için dosya dahi oluşturabilirlerdi. İşte bu itibarla Fransa'nın Lyon kentinde çıkarılan bu derginin Yazı İşleri Müdürü Robert Louisgrand, Ankara gazetesi ile kendi dergilerinin muadele yoluyla göndermeyi ve kendi dergilerinde Ankara'da yer alan haberlere ve bilgilere yer vermeyi teklif etmiştir.⁵³ Washington Star, Los Angeles Times dahil olmak üzere pek çok Amerikan gazetesinde yazarlık yapan Randolph Leigh da Ankara gazetesini düzenli takip etmekteydi. Gazetenin 9 ve 16 Mart 1935 tarihli nüshalarında yer alan arkeolojiye dair haberler onun dikkatini oldukça çekmişti. Remzi Oğuz Arık, Niğde sınırlarında yer alan 2172 metre yükseklikteki Gölüdağ'da gördüklerinden etkilenmiş ve devletten aldığı izin neticesinde burada kazı çalışmalarına başlamıştı. Kendisi buradaki Hitit dönemine ait yerleşkeyi ortaya çıkaran arkeolog olmuştur.⁵⁴ Ankara gazetesi bu önemli gelişmeyle ilgili peşpeşe haberler yayınlamıştır. Randolph Leigh ise Gölüdağ kazılarının anlatıldığı yazılardan oldukça etkilenmişti. Leigh, Ankara gazetesi müdürlüğüne bir mektup göndererek Gölüdağ kazılarına ilişkin bolca görsel malzeme ile kazıyı yürüten Remzi Oğuz Arık'ın resminin gönderilmesi halinde, çeşitli Amerikan gazetelerinde konuya ilişkin haberler neşredebileceğini belirtmiştir.⁵⁵

Avrupa'da yaşayan kimi bilim insanlarının Ankara gazetesine kendi imkanlarıyla ulaştığı, bazılarının ise gazetenin doğrudan gönderildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1928-1932 yılları arasında İstanbul Erkek Lisesi'nde Fransızca öğretmenliği yapmış M. Courtin, Korsika Adasındaki Ajaccio şehrinde Ankara gazetesini edinmekteydi. Courtin gazetenin içeriğinden son derece etkilenmiş, bilimsel çalışmaları için kaynak olarak da kullanmıştı. Ona göre Ankara, Türkiye'deki diğer gazetelerin aksine ülkeyi çok çeşitli yönleriyle anlatan bir gazeteydi. Courtin, Ajaccio'da Korsika Valisi ve Rektör Yardımcısının başkanlığında gerçekleşen, 500 öğretmenin bir araya geldiği sempozyumda günümüz Türk kadınının anlatıldığını, kendisinin ise Korsika Öğretmen Okulunda Türk Harf İnkılâbı ve günümüz Türk gençliği üzerine bir konuşma yapacağını belirtmiştir. Bu yüzden gazete müdürlüğünden yardım talebinde bulunmuştur. Ankara gazetesinde dil reformu, eğitim-öğretim, genç nesil, sosyal reformlar, siyasi, dini ve entelektüel dönüşümler ve kadın hayatındaki dönüşüme ilişkin haberlerin çıktığı nüshaları talep etmiştir.⁵⁶ Bir diğer örnekte Fransız arkeoloji profesörü Charles Picard'ın, kendisine gönderilen Ankara gazetesine ilişkin kısa bir yorumu görülmektedir. Picard, 1935 yılının mayıs ayı tarihli mektubunda Ankara'yı batı gazetelerinde olduğu gibi sadece skandalların, suçluların ve tuhaf spor dallarını anlatılmadığı bir gazete olarak tarif etmiştir.⁵⁷ Avusturya'nın sayılı yazarlarından biri olan Dr. Ronard da Ankara'nın nüshalarının sürekli olarak gönderildiği entelektüellerden

⁵² BCA, 490.01.1248.156.1.23.

⁵³ BCA, 490.01.1248.156.1.12.

⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz: Remzi Oğuz Arık, "Gölüdağ Hafriyatı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.3, Ocak 1936, s. 5-85.

⁵⁵ BCA, 490.01.1248.156.1.3.

⁵⁶ BCA, 490.01.1248.156.1.18, BCA, 490.01.1248.156.1.19, BCA, 490.01.1248.156.1.20.

⁵⁷ BCA, 490.01.1248.156.1.2.

biriydi. Dr. Ronard, Türkiye’de bu kadar güzel yerlerin bulunduğunu, Türkiye’nin geniş bir turizm memleketi olduğunu Ankara gazetesi sayesinde öğrendiğini belirtmiştir.⁵⁸

Yurtdışında Ankara gazetesini edinen yabancıların yanında gazeteye ulaşan Türk vatandaşlar da vardı. Onlar ülkelerinden uzakta yaşamlarını sürdürürlerken ülkelerinden Ankara gazetesi sayesinde haberdar oluyorlardı. Hatta gazetede yer alan bilgileri, yaşadıkları ülkenin vatandaşı olan tanıdıklarına aktarmayı da kendileri bir görev sayıyorlardı. Roma’daki İtalyan donanmasında çalışan Asaf Hüsnü Bey adındaki bir Türk vatandaşı, 7 Nisan 1934 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umumiliği’ne bir mektup göndermiştir. Asaf Hüsnü Bey’in mektubundan anlaşıldığı üzere, kendisi Hakimiyeti Milliye gazetesi ve Ülkü dergisini düzenli olarak edinen biriydi. Kendisiyle birlikte orada bir Türkün daha çalıştığını ifade eden Asaf Hüsnü Bey, Roma’da her daim Türkleri, inkılabı ve Gazi Mustafa Kemal’i tanıtmayı kendilerine görev edindiklerini belirtmiştir. O, bir aydır görev yaptığı İtalyan donanmasının en yeni gemisinde İtalyan bahriyelilere temas etmiş ve onların Türkiye ve inkılaplar hakkında bilgi sahibi olmadıkları gibi kötü bir propagandanın etkisi altında kaldıklarını gözlemlemişti.⁵⁹ İtalya’nın aydınlarından olduğu bilinen Bahriyelilerin, Türklerin Arap neslinden geldiğini, ülkede halen fes giydiğini zannettiklerine, hatta Türkiye’nin yönetim şeklinden dahi haberdar olmadıklarına şahit olmuştu.⁶⁰ Bu yüzden Asaf Hüsnü Bey ve arkadaşı için Ankara gazetesi büyük öneme sahipti. Gazete sayesinde İtalyan aydınlar Türkiye’yi her açıdan daha detaylı anlatma ve tanıtma fırsatı bulmuşlardı. 29 Nisan 1934 tarihinde Asaf Hüsnü Bey’e Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umumiliği’nden cevap yazısı gelmiştir. Zira Asaf Hüsnü Bey ve arkadaşı İtalyanları yanlış sanılardan kurtarıp aydınlatma çalışıyor, Ankara gazetesi ise tam da bu maksatla yayımlanıyordu. Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Umumiliği’nden kendisine gelen yazıda, gazetenin düzenli olarak kendilerine ulaştırılacağı bilgisi verilmiştir.⁶¹

Ankara gazetesini Türkiye’de yaşadığı halde takip etmek isteyen kişiler de vardı. Bu kişiler muhtemelen ülkede yaşanan gelişmelerden an be an haberdar olmak ve Türk inkılabının dış dünyaya tanıtılış şeklini gözlemek niyetindeydiler. Örneğin Ankara Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti üyesi olan öğrenciler Ankara gazetesinin yayımlanmaya başladığını öğrendiklerinde, cemiyetin gazeteye ücretsiz olarak abone edilmesi için Cumhuriyet Halk Fırkası Katibi Umumiliği’ne telgraf çekmişlerdi.⁶² Bunun üzerine Katibi Umumilik Hakimiyeti Milliyeti Müessesesi Müdürlüğü’nden gazetenin Ankara Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti’nin okuma odasına gönderilmesini talep etmiştir.⁶³ Artvin Kaymakamı Ömer Bedrettin Bey de 16 Ekim 1934 tarihli mektubunda gazeteden övgüyle bahsetmiş, aboneliği olduğu Ankara gazetesinin özellikle de kültür sayfasının, yabancı milletlerin ilgisini çekeceğini düşündüğünü bildirmiştir.⁶⁴ Galatasaray Lisesi’nde Edebiyat ve Fransızca doktoru olarak öğretmenlik görevinde bulunan Marcel Clerget 12 Şubat 1935 tarihli mektubunda, Ankara gazetesini içeriğinden ötürü tebrik etmiştir. Dr. Clerget buna ek olarak Akdeniz coğrafyası ve ekonomisi konularında çalışan uzmanların, gazeteden çok şeyler bulabileceğini belirtmiştir. Kendisi de gazetenin okuyucularından biri oldu ve gazetenin yayınlandığı tarihten itibaren tüm sayılarını talep etmiştir.⁶⁵

⁵⁸ BCA, 490.01.1248.156.1.1.

⁵⁹ BCA, 490.01.1248.156.2.30.

⁶⁰ BCA, 490.01.1248.156.2.31.

⁶¹ BCA, 490.01.1248.156.2.27.

⁶² BCA, 490.01.1248.156.2.25.

⁶³ BCA, 490.01.1248.156.2.24.

⁶⁴ BCA, 490.01.1248.156.1.10.

⁶⁵ BCA, 490.01.1248.156.1.16.

Ankara gazetesi Türkiye'yi sadece Batı dünyasına tanıtan bir araç olarak kalmamış, Türkiye'yi geri kalmış toplumlara ilham kaynağı haline getirme amacı da gütmüştür. Bu noktada özellikle de Afrika'daki bazı ülkelerden gelen mektuplar dikkat çekicidir. Bunlardan ilki 4 Temmuz 1934 tarihinde dönemin Fransız mandası olan Fas'ın Kazablanka şehriden Abadji Mostafa isimli bir şahsa aittir. Mostafa mektubu doğrudan Reşat Nuri Darago'ya yazmıştı. Yaşadığı şehirde uluslararası havale hizmeti durdurulduğu için gazete aboneliği ödemesini Osmanlı Bankası'ndan çek göndererek yaptığını bildirmiştir. Mostafa için Ankara gazetesi, onun hizmet edip ölmek istediği vatanından haberdar olabildiği tek kanaldı. Bu yüzden mektubunda, gazeteye abone olmaktan büyük mutluluk duyduğunu belirtirken, Gazi Mustafa Kemal'in ve arkadaşlarının ömrünün uzun olmasını diliyordu.⁶⁶ Cezayir'in Tilimsan kentinde bir gazete satıcısı olan Kara Terki Abdelkrim, 12 Aralık 1934 tarihinde gönderdiği mektupta, Ankara gazetesine Cezayir'de çok rağbet olduğunu ve her sayıdan yirmi nüshayı satmak suretiyle satın alma talebinde bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁷ Yine Tilimsan kentinden Ghazi Mohammed isimli gazete satıcısı ise 15 Şubat 1935 tarihinde gönderdiği mektupta Ankara gazetesinden haberdar olduğunu ve bu gazeteyi satmak için her sayısından elli adet talep ettiğini bildirmiştir. Kendisinin bir Müslüman olduğunu belirten Mohammed, bu işi bir İsraili yerine –Kara Terki Abdelkrim'i kastederek- kendisine verilmesini, gazetenin sahibi ve yöneticisinin Müslüman olması halinde kendisine gönderilecek makbuz uyarınca ilgili hesap numarasına gereken parayı yatıracağını vaat etmiştir.⁶⁸ Ankara gazetesi, Afrika'daki topluluklar için Yeni Türkiye'den haberdar olma aracı olduğu gibi Ankara ile haberleşme aracı haline de gelmiştir. Buna örnek olarak 21 Şubat 1935 tarihinde Güney Afrika'nın Durban kentinden Ankara gazetesi müdürlüğüne gelen şu mektup gösterilebilir: *“Essalamü aleyküm. Büyük Harp zamanında bura Müslümanları, harpte yaralanan veya evsiz barksız kalan Ankara Müslümanlarına yardım maksadıyla bir miktar para toplamışlardı. Bu paranın daha bir azı henüz gönderilememiştir. Bu bakiyeyi teslim edebileceğimiz bir müessese tanımadığımızdan, Ankara'da nereye gönderebileceğimizin bildirilmesini rica ederiz. Hürmetler.”*⁶⁹

Sonuç

1930'lu yıllar Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sonrasında inkılapları içeride güçlendirme uluslararası alanda ise tanıttırma mücadelesinin yoğunlaştığı bir dönem olarak ortaya çıkmıştır. Batı dünyasında yüzyıllardır süre gelen olumsuz Türk imajının kırılması, Türkiye'nin yeni kimliğinin anlaşılması ve inkılapların dünya kamuoyunda doğru şekilde değerlendirilmesi dış politika açısından büyük önem arz etmiştir. Bu bağlamda Fransızca yayın yapan Ankara gazetesi, cumhuriyetin kültürel diplomasi aracı olarak stratejik bir rol üstlenmiştir. Gazetenin yayın politikası, içeriği ve hedef kitlesi incelendiğinde, yalnızca haber yayma amacıyla değil, aynı zamanda Türkiye'nin çağdaş, barışçıl, üretken ve akılcı bir devlet olduğunu duyurması hedefiyle hazırlandığı görülmektedir. 1930'lu yıllarda Batı dünyasında kimi ülkelerde faşist yönetimler iktidarı ele geçirmiş ve zamanla Avrupa'da kutuplaşmaya ön ayak olmuşlardır. Yine bu dönem 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkilerinin özellikle de ülkeler arası ticarete yansıdığı bir dönemdir. Dolayısıyla Ankara gazetesi Türk inkılabının temel felsefesini, ekonomik kalkınma hamlelerini, kültürel gelişimi, bilimsel ilerlemeyi ve ticari imkanları sistemli şekilde dış dünyaya tanıtarak Türkiye'nin dünya medeniyetindeki yerini göstermeyi amaçlamıştır. Yine bu doğrultuda devletin Türk inkılabına ve onun kazanımlarına sıkı sıkıya sarıldığı pek çok haber ve köşe

⁶⁶ BCA, 490.01.1248.156.1.14.

⁶⁷ BCA, 490.01.1248.156.1.9.

⁶⁸ BCA, 490.01.1248.156.1.15.

⁶⁹ BCA, 490.01.1248.156.1.4.

yazısıyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Bundaki en önemli amacın Türkiye'nin savaş ya da kaosa ilgi gösteren değil, barış ve medeniyete yürüyen bir ülke olduğunu göstermek olduğu düşünülmektedir. Gazetenin dünyanın pek çok ülkesindeki kurum, üniversite, kütüphane, dernek, basın kuruluşu ve bilim insanları tarafından ilgiyle karşılanmış olması, Ankara gazetesinin kuruluş amacına önemli ölçüde ulaştığını göstermektedir. Özellikle de araştırmamızda adı geçen kurum, üniversite ve basın kuruluşlarının Ankara gazetesini düzenli olarak edinmeyi talep etmesinden, gazetenin etkili bir iletişim aracı olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Araştırmamızda kimi yabancı bilim insanlarının gazeteyi akademik araştırmalarda kaynak olarak kullandıkları görülmüştür. Bu durum gazete içeriğinin bilimsel ve nesnel yönünü ortaya koyduğu gibi Batı dünyasında Türkiye ve Türk insanı hakkındaki kimi gerçek dışı kuramların Türkiye'de ortaya konan bilimsel veriler sayesinde düzeltilmesine aracı olmuştur. Gazete Türkiye'de sanayi, şehircilik, ulaşım, eğitim ve spor alanlarında yaşanan gelişmelere geniş yer vererek hem Batı dünyasındaki köhneleşmiş Türk imajının yıkılmasına hem de Türk inkılabının uluslararası alanda hak ettiği değeri görmesine katkı sağlamıştır. Bu sebepler ışığında Ankara gazetesi birçok ülkede Türkiye'ye olan ilginin oluşmasında son derece önemli bir rol üstlenmiştir. Gazetenin gönderildiği yerlerden gelen geri bildirimlerin tamamında gazeteye yönelik övgü ve heyecanın belirdiği görülmektedir. Yurtdışında yayın yapan gazetelerin Ankara gazetesine gösterdiği ilgi hiç şüphesiz alıntı yaptıkları haberlere okuyucularından gelen ilgiden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Ankara'nın gönderildiği gazete editörlükleri eliyle yurtdışındaki pek çok okur Türkiye hakkında doğru bilgilenme şansını elde etmiştir. Bu bile başlı başına Ankara gazetesinin kuruluşundaki hedefe ulaştığının bir göstergesi olarak düşünülebilir. Ankara gazetesinde yer alan haber ve görsellere bakıldığında Türk halkının inkılapları ne denli benimsediği gözler önüne serilerek Türkiye'de oluşan ulusal birlik ve dinamizm ön plana çıkarılmıştır.

Sonuç olarak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın yarattığı zorlu ekonomik koşullara rağmen gazetenin yayımlanarak yurtdışına gönderilmesi, Türk inkılabını ve Yeni Türkiye'yi dış dünyaya tanıtma projesine ne denli değer önem verildiğinin bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Ankara gazetesi Türk inkılabının dış dünyaya tanıtılması mücadelesinin dikkat çekici örneklerinden biri olarak gerek diplomasi gerekse basın tarihi açısından kalıcı bir hafıza niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

1. TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 490.01.1248.156.1.1.
- BCA, 490.01.1248.156.1.2.
- BCA, 490.01.1248.156.1.3.
- BCA, 490.01.1248.156.1.4.
- BCA, 490.01.1248.156.1.6.
- BCA, 490.01.1248.156.1.7.
- BCA, 490.01.1248.156.1.8.
- BCA, 490.01.1248.156.1.9.
- BCA, 490.01.1248.156.1.10.
- BCA, 490.01.1248.156.1.11.
- BCA, 490.01.1248.156.1.12.
- BCA, 490.01.1248.156.1.13.

BCA, 490.01.1248.156.1.14.
BCA, 490.01.1248.156.1.15.
BCA, 490.01.1248.156.1.16.
BCA, 490.01.1248.156.1.17.
BCA, 490.01.1248.156.1.18.
BCA, 490.01.1248.156.1.19.
BCA, 490.01.1248.156.1.20.
BCA, 490.01.1248.156.1.22.
BCA, 490.01.1248.156.1.23.
BCA, 490.01.1248.156.1.24.
BCA, 490.01.1248.156.1.25.
BCA, 490.01.1248.156.1.27.
BCA, 490.01.1248.156.1.28.
BCA, 490.01.1248.156.1.29.
BCA, 490.01.1248.156.1.30.
BCA, 490.01.1248.156.2.3.
BCA, 490.01.1248.156.2.6.
BCA, 490.01.1248.156.2.17.
BCA, 490.01.1248.156.2.18.
BCA, 490.01.1248.156.2.24.
BCA, 490.01.1248.156.2.25.
BCA, 490.01.1248.156.2.27.
BCA, 490.01.1248.156.2.30.
BCA, 490.01.1248.156.2.31.

2. Süreli Yayınlar

"Afyonkarahisar Ville d'Eaux", *Ankara*, 16 Haziran 1934.
"Echos", *Ankara*, 22 Mart 1934.
"En Grece", *Ankara*, 29 Mart 1934.
"Ghazi Mustafa Kemal", *Ankara*, 3 Mayıs 1934.
"Konya", *Ankara*, 4 Ağustos 1934.
"L'Application de la Loi sur les Noms de Famille: Kemal Atatürk", *Ankara*, 1 Aralık 1934.
"La Révolution Turque", *Ankara*, 22 Mart 1934.
"La Semaine Illustree", *Ankara*, 30 Haziran 1934.
"L'Assistance Médical et Sociale en Turquie", *Ankara*, 21 Temmuz 1934.
"La Turquie Avant et Après Lausanne", *Ankara*, 10 Ekim 1934.
"La Visite de Sa Majesté le Shah", *Ankara*, 16 Haziran 1934.
"La Visite de S.M.I. le Chah", *Ankara*, 23 Haziran 1934.
"La Visite de S.M.I. le Chahinchah de Perse", *Ankara*, 23 Haziran 1934.
"Le Deuxième Congrès de la Langue Turque", *Ankara*, 28 Ağustos 1934.
"Le Premier Opéra Turc: Öz Soy", *Ankara*, 30 Haziran 1934.

“Le Rail National Avance Rapidement Vers Son But”, *Ankara*, 5 Nisan 1934.

“L’Inauguration de la Raffinerie de Sucre de Turhal”, *Ankara*, 27 Ekim 1934.

“L’Industrialisation de la Turquie”, *Ankara*, 22 Mart 1934.

“Lutte de Mentalites”, *Ankara*, 29 Mart 1934.

“Un Don Precieux du Gazi à la Steppe d’Ankara”, *Ankara*, 19 Nisan 1934.

“Une Grande Date: 19 Mai 1919”, *Ankara*, 19 Mayıs 1934.

“Une Magnifique Realisation Culturelle”, *Ankara*, 26 Mayıs 1934.

Türk Dili: Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni, S.8, Eylül 1934.

3. Kitap, Makaleler

Akgül, L. Hilal (2005), “Rıza Han’ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.7, s. 1-42.

Ariğ, Ayten Sezer (2011), “Ankara’da Modanın Öncüsü Bir Okul: İsmet Paşa Kız Enstitüsü”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.14, s. 3-15.

Arık, Remzi Oğuz (1936), “Göllüdağ Hafriyatı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.3, s. 5-85.

Atay, Faliş Rıfki (2023), *19 Mayıs*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2023.

Bolat, Mahmut (2017), “Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü’nün Kuruluşu ve Misyonu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.61, s. 47-77.

Bozkurt, Birgül (2021), “Erken Cumhuriyet Dönemi Demiryollarının Millileştirilmesi: Anadolu Demiryolları ve Mersin-Tarsus-Adana Hattının Satın Alınması”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.71, s.679-702.

Dağ, Mehmet Emin (2023), “Atatürk Döneminde Suriye: Federasyon Fikrinden Ayrışmaya İlişkilerin 20 Yılı (1918-1938)”, *History Studies*, S.15, C.2, s. 197-220.

Ertan, Temuçin Faik (2000), “Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu”, *Kebikeç*, S.10, 2000, s. 255-265.

İnan, Afet (1972), *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kırışman, Mustafa (2024), “Fransızca Yayınlanan “Ankara” Gazetesinde Türk Kültürünün Tanıtımına İlişkin Notlar”, *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.1, C.9, s. 470-498.

Öztoprak, İzzet (2006), *Atatürk Orman Çiftliği’nin Tarihi*, ATAM, Ankara.

Tülüvelî, Güçlü, “Özsoy Operası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi: 13.12.2023), <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ozsoy-operasi/?pdf=3416>

Uluslan, Şayan (2017), “Arşiv Belgelerine Göre Atatürk Dönemi Türk-Japon İlişkileri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol.9, s. 536-549.

KÖY ENSTİTÜLERİNİN MUHALİFLERİ: KİMLER, NEDEN KÖY ENSTİTÜLERİNE KARŞI ÇIKTILAR?

OPPONENTS OF THE VILLAGE INSTITUTES: WHO AND WHY DID THEY OPPOSE VILLAGE INSTITUTES?

Özlem SEYHAN*

Geliş Tarihi/Received:15.04.2025

Kabul Tarihi/Accepted:04.10.2025

SEYHAN, Özlem, (2026), "Köy Enstitülerinin Muhalifleri: Kimler, Neden Köy Enstitülerine Karşı Çıktılar?", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/1, ss. 119-139, (DOI: 10.33431/belgi.1676192)

Öz

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte ülkenin her yönden kalkınması hedefi benimsenmiş, çağdaş, ileri ve tam bağımsız bir Türkiye'ye erişmek için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ülkenin refah seviyesini artırmanın en önemli yollarından biri olarak görülen eğitim seferberliği ise, erken cumhuriyet devrinin temel uğraşı haline gelmiştir. Uzun yıllar cehaletle, hastalıklarla ve ekonomik sıkıntılarla mücadele etmek zorunda kalan Anadolu halkının çağdaş ve aydın bireyler olarak tarımda ve hayvancılıkta ileri tekniği kullanabilen, yurt ve dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden, Atatürk ilke ve inkılaplarını benimsemiş, ekonomik anlamda müreffeh bir yaşam sürmesi istenmiştir. Köyü ve köylüyü kalkındırma projesi olarak ortaya çıkan girişimler ülkede yeterli sayıda öğretmen bulunmaması ve bu öğretmenleri köyde kalmaya mecbur etmenin imkânsızlığı nedeniyle çeşitli zorlukları da beraberinde getirmiştir. Nitekim 1936 yılında Köy Öğretmen Okulları açılmıştır. Eğitim Kurslarıyla birlikte bir model oluşturan bu okullar Köy Enstitüleri fikrinin doğmasına yol açmış ve çeşitli çalışmaların sonunda Köy Enstitülerinin kurulmasına dair kanun 17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilmiştir. Ancak Türkiye'nin çok partili hayata geçişi ile yükselen muhalif söylemler ve komünistlik ithamları Köy Enstitülerinin hedef alınmasına yol açmıştır. 1946 yılından itibaren Şemsettin Sırrı'nın Milli Eğitim Bakanlığı ile Köy Enstitülerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu çalışma ile kimlerin, hangi gerekçelerle Köy Enstitülerini eleştirdiği dönemin şartları içerisinde irdelenecektir. Öyle ki uzun yıllar Köy Enstitülerinin misyonu ve faaliyetleri farklı siyasi ve ideolojik çevrelerce mercek altına alınmış, enstitülerin açık kalmasını savunanlar ile kapatılmasını savunanlar adeta kalem savaşı vermiştir. Nitekim yalnızca bir eğitim kurumu olarak görülmesi gereken Köy Enstitülerine gösterilen olumlu ve olumsuz yaklaşımlarda ne gibi dinamiklerin etkili olduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Dönemin basın yayın organları ve aydınların fikirlerini tartıştığı düşünce yazıları bu çalışmanın temel yönlendiricisi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Köy Enstitüleri, eğitim, öğretim, komünizm, sosyalizm, din, milliyetçilik, muhafazakârlık.

* Dr., akpinarr_ozlem@hotmail.com, (<https://orcid.org/0009-0002-0103-5072>).

Abstract

With the proclamation of the Republic, the goal of development of the country in all aspects was adopted, and various studies were carried out to achieve a modern, advanced, and fully independent Türkiye. The education campaign, which was seen as one of the most important ways to increase the country's level of welfare, became the main concern of the early republican period. The Anatolian people, who had to struggle with ignorance, diseases, and economic difficulties for many years, were expected to live an economically prosperous life as modern and enlightened individuals who could use advanced techniques in agriculture and animal husbandry, closely follow the developments in the country and in the world, and adopt Atatürk's principles and reforms. The initiatives that emerged as village and villager development projects brought with them various difficulties due to the lack of a sufficient number of teachers in the country and the impossibility of forcing these teachers to stay in the village. As a matter of fact, Village Teacher Training Schools were opened in 1936. These schools, which formed a model together with the Instructor Courses, led to the emergence of the idea of Village Institutes, and as a result of various studies, the law on the establishment of Village Institutes was accepted on April 17, 1940. However, with Türkiye's transition to a multi-party system, rising opposition discourses and accusations of communism led to the Village Institutes being targeted. Starting from 1946, some changes were made in the Village Institutes under Şemsettin Sıral's Ministry of National Education. This study will examine who criticized the Village Institutes and on what grounds, within the conditions of the period. So much so that for many years, the mission and activities of the Village Institutes were put under the spotlight by different political and ideological circles, and those who advocated keeping the institutes open and those who advocated their closure literally fought a war of pens. As a matter of fact, it will be tried to explain what kind of dynamics are effective in the positive and negative approaches towards Village Institutes, which should be seen only as an educational institution. The press and media organs of the period and the opinion articles discussing the ideas of the intellectuals were the main guides of this study.

Keywords: *Village Institutes, education, teaching, communism, socialism, religion, nationalism, conservatism.*

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından uzun yıllar devam eden savaşların etkisini ülke üzerinden silmek ve halkın her anlamda kalkınmasını sağlamak yeni rejimin temel hedefi haline gelmiştir. Çağdaş ve ileri medeniyetler seviyesine erişmek için ise başta iktisadi, içtimai ve kültürel alanlarda çeşitli kalkınma programları hazırlanmıştır. Topyekûn kalkınmayı sağlamak için ise eğitim seferberliği zaruri bir uğraş halini almıştır. Milli Mücadelenin zafere ulaşmasında aktif rol alan ve savaşın yükünü taşıyan Anadolu halkının uzun yıllar hastalıklarla, maddi sıkıntılarla ve cehaletle mücadele etmek zorunda kaldığı göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda başta köyü ve köylüyü kaldırmak için çeşitli çalışmalar yapılmıştır¹. Halkın, tohum ıslahı, sulama ve hayvan hastalıklarının erken teşhis edilmesi, süt veriminin artırılmasında uygun tekniği kullanabilmesi dolayısıyla iklim ve coğrafi koşullara bağlı kalmadan ekonomik faaliyetlerini yürütebilmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda halkın Atatürk ilke ve inkılâplarını benimseyen okuryazar, aydın bireyler olması arzulanmıştır².

Tarih boyunca bir vergi kaynağı olarak görülen ve savaşların tüm yükünü çeken milletin, cumhuriyetle birlikte demokratik ve insani şartlara uygun bir hayat sürmesi istenmiştir. Sanatçının ve aydının kendi kültürünü tanıyarak ve ondan ilham alarak yeni eserler ortaya koyması³, Anadolu'nun doğal ve beşeri güzelliklerinin sanat eserlerine konu olması da yine köye yönelimin bir diğer boyutunu oluşturmuştur⁴. Bununla birlikte Anadolu'da hâkim olan batıl inançlar, hurafeler ve daha önemlisi şeriat arzusu genç cumhuriyet rejiminin ideallerini halka benimsetme zaruretinin doğurmuştur. Ayrıca iktidarın kırsalda kendini hissettirememesi ve pek çok bölgede feodal sistemin devam etmesi de köy meselesini gündemde tutmaya yetmiştir. Nitekim bütün bu gerekçelerle başta eğitim olmak üzere kırsala hizmet götürmek cumhuriyet rejiminin en önemli hedeflerinden biri haline gelmiştir. Ancak ülkedeki öğretmen sayısının yetersizliği ve öğretmenlerin taşrada kalmak istememesi nedeniyle çeşitli zorluklar yaşanmıştır⁵. Sırf köydeki öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla 1936 yılında Köy Öğretmen Okulları açılmıştır. Daha sonra kurulan Eğitim Kursları ise Köy Enstitüleri fikrinin doğmasına yardımcı olmuştur. Nitekim Köy Enstitülerinin kurulmasına dair kanun 17 Nisan 1940 tarihinde dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ve İlk Öğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un girişimleriyle kabul edilmiştir⁶.

İlkokulu bitirmiş köy çocukları arasından sınavla seçilen öğrencilerin köyden uzaklaştırılmadan Köy Enstitüleri aracılığıyla eğitilerek yine köye yararlı bireyler haline getirilmesi kanunun temel amacıdır. Maddi ve manevi sıkıntılar içerisinde bulunan köy çocuklarından başarılı olan ve eğitimine devam etmek isteyenler Köy Enstitülerine kabul edilmiştir⁷. Kız ve erkek öğrencilerin cinsiyetlerine göre demircilik, inşaat, kooperatifçilik, hasta ve çocuk bakımı, dikiş nakış gibi meslekler öğretilcektir. Eğitim boyunca başarı

¹ Kazım Sayman, "Bir Hamle Yapıyoruz", *Türk'e Doğru*, Kasım 1946, S. 18, s. 7.

² Ahmet Özgür Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası*, Destek Yayınları, İstanbul 2018, s. 18-25.

³ Gökalep, Ziya, "Dehaya Doğru (Küçük Mecmuadan)", *Türk Yurdu*, Kasım 1942, C. 26, S. 5-6, s. 180-183.

⁴ Erkan Cevizliler – Harun Aydın, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Seferberliği: Köy Enstitüleri*, Ertural Akademi Yayıncılık, Erzurum 2020, s. 25; Doğru, "İbrahim Zeki Burdurlu", *Türk'e Doğru*, Kasım 1946, S. 18, s. 13; İbrahim Yılmaz, "Köyüme Özlem", *Türk'e Doğru*, Kasım 1946, S. 18, s. 14; Tahir Baykurt, "Öğleyin", *Türk'e Doğru*, Kasım 1946, S. 18, s. 14.

⁵ Feyzullah Ezer, "Köy Enstitülerinin Türk Eğitim tarihindeki Yeri ve Önemi", *Belgi Dergisi*, Ocak 2020, C. 2, S. 19, s. 1786 – 1804.

⁶ Özner Özden Aslan, "Köy Enstitülerinin Toplum Kalkınmasındaki Rolü", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Aralık 2019, C. 6, S. 1, s. 104.

⁷ Saffet Çalışır, "Köy Enstitümüzden Yetişenler: Ali Dündar", *Türk'e Doğru*, Ekim 1946, S. 17, s. 12.

gösteren öğrenciler yükseköğretim görebilecektir⁸. Eğitimi başarı ile tamamlayarak öğretmenler olanlar Maarif Vekâletinin gösterdiği yerlerde yirmi sene çalışmaya mecburdur. Bunlara tayin edildikleri yerde kullanmak üzere tarım aletleri, tohum, hayvan, fidan ve çeşitli demirbaşlar bir defaya mahsus olmak üzere devlet tarafından verilir. Öğretmen olamayanlar ise yine köye dönerek öğrendikleri mesleklerden birini icra edecektir. Enstitülere verilen tarla, bahçe ve tarım aletleri sayesinde yeme içme gibi giderleri kendisi karşılayan enstitülüler devlete maddi bir yükümlülük getirmeyecektir⁹. Bu esaslar üzerine inşa edilen enstitüler şehir merkezlerinden uzakta, köylere yakın, kara ve demiryolu bağlantısı olan, tarıma elverişli ve ihya edilmeyi bekleyen arazilerin üzerinde kurulmuştur. Ülkenin her bir köşesini kalkındırırken herkese eşit eğitim olanaklarını sunmayı da hedefleyen enstitülerde eğitim 5 yıl olarak belirlenmiştir. Tarım, teknik, kültür ve sanat derslerinden oluşan müfredatta uygulamalı eğitim benimsenmiştir¹⁰. Aslında Köy Enstitüleri ile köyün temel ihtiyaçlarını karşılayacak ve köyü çağdaş, müreffeh bir yapıya ulaştıracak bireyler eğitime çalışılmıştır¹¹. Öyle ki tarımsal üretime dayalı olan köy ekonomisinin kalkınmasının yolu doğru yöntem ve tekniklerle ekim dikim yapmaktan geçmektedir. Yine aynı şekilde tohum ıslahı, hayvan yetiştiriciliğinde kullanılan ileri teknikler, et ve süt verimini artırmak, hastalıklarla başa çıkmak öğretmenin görevlerindendir. Bununla birlikte yaparak öğrenme tekniği ile halka kültürel birikim kazandırmak, okuma sevgisi aşılamak, sanattan ve edebiyattan anlayan aydın bireyler yetiştirmek¹², bebek ve çocuk ölümlerini engelleyerek salgın hastalıklarla başa çıkmak ve halk sağlığını korumak enstitülünün diğer vazifelerindendir¹³. Görüldüğü gibi cumhuriyetin temel ilkeleri ve köyü kalkındırmak hedefi bu yolla temin edilmek istenmiştir¹⁴. Nitekim enstitülerin kurulduğu yıllarda farklı ideolojik çevrelerden olumlu eleştiriler aldığı da bir gerçektir¹⁵. Ancak Köy Enstitüleri Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasal ve sosyal dönüşümlerinde etkisiyle uzun yıllar devam edecek tartışmaların merkezine yerleşmiş ve zaman içerisinde çeşitli reformlara tabi tutulmuştur.

Türkiye'nin çok partili hayata geçişi ile yükselen muhalif söylemler ve komünistlik ithamları Köy Enstitülerinin hedef alınmasına yol açmıştır. Hasan Âli Yücel komünistleri desteklemek ve Türkçü Turancı harekete düşmanlık beslemekle suçlanmıştır. Bu bağlamda 1946 yılından itibaren Şemsettin Sırrı'nın Milli Eğitim Bakanlığı ile Köy Enstitülerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. İlk olarak uygulama derslerinin saatleri azaltılırken kültür dersleri artırılmış, teorik dersler dışındaki faaliyetler sınırlandırılmış, öğrencilerin okuduğu kitapların seviyelerine uygun olmadığı gerekçesiyle dünya klasiklerinden yapılan çeviriler enstitülerden uzaklaştırılmıştır. Öğretmen maaşları düzenlenmiş, Yüksek Köy Enstitüleri kapatılmış ve 1948 yılında iş eğitimi derslerinin eğitim programından çıkartılması ile

⁸ Emine Öztürk, *Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği, Sekülerleşme ve Köy Enstitüleri*, Rağbet Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 31-32; Songül Boybeyi – Songül Sallan Gül, "Cumhuriyet Aydınlanmasının Kısa Tarihi: Köy Enstitülerini Çevreleyen Tarihsel ve Toplumsal Koşullar ve Bugüne Çıkarsamalar", *Toplum ve Demokrasi*, Mayıs – Ağustos 2008, C. 2, S. 3, s. 67-92

⁹ *Resmî Gazete*, 20 Nisan 1940, S. 13682.

¹⁰ Ayşegül Tural, "Türk Eğitim Tarihinde Alternatif Bir Model", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Aralık 2016, C. 4, S. 2, s. 17-21.

¹¹ Ali Gürsel, "Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitüleri", *Asia Minör Studies*, 2018, C. 6, S. 11, s. 1-11.

¹² A. M. Celal Şengör, *Hasan Âli Yücel ve Türk Aydınlanması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 2023, s. 130-140.

¹³ Nurgün Koç, "Köy Enstitüleri Hakkında Sözlü Tarih Araştırması", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 23, s. 63-69.

¹⁴ Saffet Çalışır, "Köy Enstitülerinde Şiir Anlamı", *Türk'e Doğru*, Mart 1946, S. 13, s. 9-10.

¹⁵ Orhan Seyfi Orhon, "Köy Enstitüleri", *Çınaraltı*, Kasım 1944, S. 121, s. 1-3.

enstitülerin hüviyeti büyük oranda değişmiştir¹⁶. 1951 yılında köylünün okul inşaatında çalışma zorunluluğu kaldırılmış, 1954 yılında ise Köy Enstitüleri öğretmen okullarına dönüştürülmüştür¹⁷. Ancak uzun yıllar Köy Enstitüleriyle ilgili tartışmalar devam etmiş, Köy Enstitüleri ile ilgili pek çok akademik çalışma yapılmıştır¹⁸. Bu makale ile ise kimlerin, neden ve hangi gerekçelerle Köy Enstitülerini eleştirdiği dönemin şartları içerisinde irdelenmiştir.

A. Köy Enstitülerinin Muhalifleri

II. Dünya Savaşı boyunca savaşa katılmayan ancak izlediği aktif tarafsızlığı nedeniyle dış politikasını dünyadaki siyasal gelişmeler doğrultusunda şekillendiren Türkiye'nin iç politikası da bu durumdan etkilenmiştir¹⁹. Öyle ki Almanya'nın üstünlük kazandığı yıllarda ülke genelinde milliyetçi ve nasyonalist yaklaşımlara kısmen daha müsamahalı yaklaşılrken 1944 yılından itibaren Sovyet Birliği'nin cephede art arda zafer elde etmesi ve Türkiye ile dostluk ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik girişimler nedeniyle sosyalist fikirlere karşı daha ılımlı bir tavır takınılmıştır. Başka bir ifadeyle Türkiye'nin siyasal girişimleri ülke içindeki ideolojik çehreyi de etkilemiş, toplumda milliyetçilik ve komünizm fikri çeşitli çevrelerce kabul görmüştür. Nitekim 1944 yılında Türkçülerin tahkikata uğramasında ve Türkçülük Turancılık Davasında Türk dış politikasının etkisinin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte iç politika yaşanan yenilikler, siyasi ve idari kadronun değişmesi de *"öncekiler ile sonrakiler"* arasında bir takım ideolojik çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Köy Enstitüleri özelinde ise Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılması ve yerine Reşat Şemsettin Sırer'in gelmesi enstitülere yönelik yaklaşımın değişmesine yol açmıştır. Özellikle 1947 yılında Meclis'te yapılan konuşmalarda eski bir Maarif Vekilinin komünizm taraftarlığı yaptığı ve komünistleri himaye ettiği şeklindeki ithamlar yeni bir tartışmayı başlatmıştır. Hasan Âli Yücel yayınladığı açık mektuplarla bahsi geçen bu eski bakanın kim olduğunu sormuş, Demokrat Parti İstanbul İl Başkanı Kenan Öner ise *"o Maarif Vekili sizsiniz"* demiştir²⁰. Bunun üzerine Hasan Âli Yücel Kenan Öner'e hakaret davası açmıştır²¹. Bahsi geçen davalar basın tarafından ilgi ile takip edilirken Hasan Âli Yücel'e yönelik komünistlik ithamları ve Köy Enstitülerine yönelik eleştiriler bu dönemden itibaren artış göstermiştir. Gözden kaçırılmaması gereken en önemli nokta Türkçülük Turancılık Davasında da²² Hasan Âli Yücel Kenan Öner Davasında da Hasan Âli Yücel'in milliyetçi camia tarafından komünizmi desteklemekle ve komünistleri korumakla suçlanmasıdır²³. Bu gelişmeler ışığında 1947 yılından itibaren şiddetle artan Köy Enstitüleri eleştirilerinde Hasan Âli Yücel'e karşı duyulan şahsi husumetin etkisinin olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim bilhassa Yücel ve Tonguç zamanındaki

¹⁶ Mithat K. Vural, "II. Dünya Savaşı Sonrası Anti-Komünist Siyasal İklimin Köy Enstitüleri'nin Kapatılmasına Etkisi", *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, Eylül 2014, s. 166-184.

¹⁷ BCA., BÖKM., 30-1-0-0/90-567-6/ 22.03.1954.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Nurgün Koç, Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Köy Enstitüleri Çalışmaları, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2024; Nurgün Koç, "Türkiye'de 'Köy Enstitüleri' Konusunda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Nicelik ve Nitelik Yönleriyle Değerlendirilmesi (2010'a Kadar)", *Tarih Yazımı*, 2020, C. 2, S. 1, s. 13-36; Nurgün Koç, "Türkiye'de 'Köy Enstitüleri' Konusunda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Nicelik ve Nitelik Yönleriyle Değerlendirilmesi II (2010-2015)", *Tarih Yazımı*, 2021, C. 3, S. 2 s. 222-239.

¹⁹ Nezihe Selcen Korkmazcan, İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 71-179.

²⁰ Nurettin Gülmez – Arife Cibil Yıldırım, "Hasan Âli Yücel - Kenan Öner Davasının Türk Basınına Yansıması", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2021, C. 8, S. 4, s. 1422-1455.

²¹ Hasan Âli Yücel, *Davam*, İş Bankası Kültür Yayınları, (Ed. Ali Alkan İnal), İstanbul 2019, s. 3-5.

²² Hülya Öztekin, "1944 İrkçılık Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmaları", *Selçuk İletişim*, 2018, C. 11, S. 1, s. 215-216.

²³ Nihal Atsız, "Hasan Ali Hesap Vermelidir", *Altınışık*, Nisan 1947, C. 1, S. 5, s. 3-6.

enstitü kadrolarının değiştirilmesine yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuş, enstitülerin milliyetçi öğretmenlerde donatılması istenmiştir.

Enstitülerde eğitim gören öğrencilerin milli ve manevi değerlerden mahrum bırakılarak yabancı kültürlerin etkisi altında kaldığı, milli şuurdan uzak bir şekilde yetiştirildiği, bu okullarda komünizm propagandasının yapıldığı ve ahlaka mugayir bazı olayların meydana geldiği²⁴ gibi iddialar bütün eleştirilerin merkezini oluşturmuştur. Kısım muhafazakâr ve mukaddesatçı bir tavır benimseyen Demokrat Parti döneminde²⁵ ise basın yayın organları çoğalmış, çeşitli sivil toplum örgütleri kurulmuş ve bu çerçevede dinî ve millî söylemler artmıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nın ardından dünyaya hâkim olan çift kutuplu dünya düzeni, Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği'nin liderlik ettiği doğu-batı bloğu ve Türkiye'nin NATO'ya girmek suretiyle dış politikasında ABD merkezli bir siyaset tercih ediyor olması iç politikayı de derinden etkilemiştir. Sol fikir akımları ve sol görüşlü aydınlar komünizmin örtülü destekçileri olmakla suçlanmıştır²⁶. Köy Enstitüleri de başta sosyalist ve komünist fikirleri yaymak ve gençlerin milli ve manevi değerlerini yozlaştırmak gibi gerekçelerle Türkiye'deki siyasal gelişmelerin de etkisiyle uzun yıllar eleştirilmiştir²⁷. Köy Enstitülerinin Türkiye'yi "içten zayıflatmak ve sinsî bir planın eseri olarak ülkeyi yıkıma götürmek" amacıyla açıldığı ileri sürülmüştür²⁸. Bu çalışmada *Orkun*, *Ötügen*, *Toprak*, *Millî Yol*, *Serdengeçti*, *Töre*, *Devlet*, *Türk Yurdu*, *Önasya*, *Altınışık* gibi basın yayın organları ana kaynak olarak kullanılmıştır. Büyük oranda aynı fikirlere sahip olan milliyetçi kanat Köy Enstitülerine şiddetle karşı çıkarken İslamcı ve muhafazakâr kesimin de benzer duygularla hareket ederek bilhassa din konusunda hassasiyet geliştirdikleri görülmüştür. Bu bağlamda II. Dünya Savaşı sonrasında milliyetçilik, İslamcılık ve muhafazakârlığın ortak paydada kesiştiği gözden kaçırılmamalıdır²⁹. Aşağıdaki fikirler genel mahiyetiyle 1946 yılı sonrası Köy Enstitülerine muhaliflerin bakış açısını ve gerekçelerini göstermeyi amaçlamaktadır.

B. Köy Enstitülerine Yönelik Eleştiriler

Köy Enstitülerine yönelik eleştirileri kesin ve net çizgilerle başlıklara ayırmak konunun giriftliği nedeniyle mümkün değildir. Ancak burada okuyucuya daha berrak bir zemin oluşturmak için aşağıdaki bölümlerin yapılması uygun görülmüştür. Enstitülerde komünizm ve solcu faaliyetlerin yürütüldüğüne dair iddialar ise bütün eleştiri ve tepkilerinin merkezinde yer almıştır. Öyle ki öğretmenlerin yetkinliği, kütüphanelerin içeriği, uygulama dersleri, dini konulardaki hassasiyet, Köy Enstitülerinin kurulduğu yerler, halkın inşaatlarda çalıştırılması, hatta yolsuzluk iddiaları dahi komünizm bağlamında ele alınmıştır. Nitekim bütün tepkiler komünizmle mücadelenin bir uzantısı olarak kendini göstermiş, enstitülerin yeniden açılması fikriyle yapılan konferans ve açık oturumlarda da bu durum milliyetçi camia tarafından açıkça dile getirilmiştir.

1. Köy Enstitülerinin Köy ve Kasabalardan Uzak Bölgelere Kurulması

Köy Enstitüleri çeşitli gerekçelerle eleştirilmiş en başta şehirlerden ve köylerden uzak ücra köşelerde kurulması, buralarda inşa edilen yapıların giderlerinin halk tarafından karşılanması ve öğrencilerin bahsi geçen inşaatlarda çalıştırılması bir nevi yolsuzluk ve

²⁴ Nurgün Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İdeal Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 447-458.

²⁵ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2013, s. 134.

²⁶ Abdulazim Şimşek, *Komünistin Eşkâli Türkiye'de Antikomünizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 288-290.

²⁷ Lütfi Arslan, *Türk Siyasetinde Köy Enstitüleri*, Nobel Yayınevi, Ankara 2022, s. 61-65.

²⁸ "Köy Enstitüleri Kör Düğümü", *Orkun*, Kasım 1951, S. 57, s. 1-2.

²⁹ Murat Kılıç, *Allah, Vatan, Soy Milli Mukaddesat Türk Milliyetçiler Derneği (1951-1953)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

emek sömürüsü olarak değerlendirilmiştir³⁰. Halkın öğretmen olması için gönderdiği gençlerin adeta “*Sibiryâ kürek mahkûmu gibi çalıştırıldığı*” dile getirilmiştir³¹. Bununla birlikte enstitülerde öğrenim gören gençlerin öğretmen olduktan sonra köyde mecburi olarak kalması başka bir yere ve şehre gitme hakkından mahrum olması eleştirilen konulardan biridir³². Şehirde eğitim gören gençlerin her türlü hakka sahip olmasına rağmen enstitülülerin köyden çıkamaması adeta esaret olarak değerlendirilmiştir³³. Türk köylüsünün fakirliğine rağmen enstitülerin kurulması için milyonlarca lira verdiği, enstitü inşaatlarında çalıştığı, oğlunu ve kızını öğretmen olacakları hayaliyle enstitülere gönderdiği, bütün bu fedakârlıklara rağmen Türk köylüsünün yüz yıllar boyunca muhafaza ettiği değerlerinin ayaklar altına alındığı ifade edilmiştir³⁴. “*Halk için halka rağmen*” anlayışı ve sloganıyla halkın uzun yıllar enstitüler aracılığıyla ezildiği vurgulanmıştır³⁵. Bu iddialara göre, ilim ve irfan için hiçbir zorluktan kaçmayan Türk köylüsü kötü niyetli çevrelerin emellerine alet edilerek hüsrana uğratılmış, verilen eğitimlerle Türk gençlerinin “*ezeli düşman kabul edilen Moskoflara karşı*” sempati ile yaklaşmasına vesile olunmuştur³⁶. Görüldüğü üzere Türk milliyetçilerinin en çok karşı çıktığı konu gençlerin komünizm ve Sovyetler Birliği’ne karşı sempati duyma ihtimalidir³⁷.

Enstitülerde yalnızca köy çocuklarının eğitim alabiliyor olması ise eleştirilen bir diğer konudur. Öyle ki şehir çocuklarının köy öğretmeni olmaktan mahrum bırakıldığı ileri sürülerek Türkiye’de köylü – şehirli ayrılığının başlatıldığı söylenmiştir. Halkın yüzyıllar boyunca farklı gerekçelerle ayrıştırıldığı, enstitüler aracılığıyla da köylü şehirli arasında uçurumun oluşturulmaya çalışıldığı vurgulanmıştır³⁸. Derslerde şehir ahalisinin yüzyıllar boyunca köylüyü derebeyi gibi sömürdüğü, toprak kiralamak suretiyle köylünün çok düşük ücretlere çalıştırıldığı, köylerdeki sefaletin ve geriliğin sebebinin de bu olduğu iddia edilmiştir. Enstitü karşıtlarına göre köy çocuğunun uzun yıllar boyunca devam eden bu sömürü düzenine karşı koyması ve ayaklanması teşvik edilerek adeta bir kargaşa ortamı yaratılmak istenmiştir³⁹. Bu iddialara göre asıl amaç ise Stalin’in “*kuvvetleri parçala ve ez*” prensibine uygun olarak Türkiye’de şehirli ve köylü birbirine düşman edilerek bir sınıf kavgası yaratmaktır⁴⁰.

2. Köy Enstitülerinde Eğitim Veren Öğretmenlerin Durumu

Ülkeyi kalkındırmak ve köye çağdaş bir hüviyet kazandırmak için kurulan enstitülerde görev yapan öğretmenlerin ve diğer eğitimcilerin ne gibi özelliklere sahip olması gerektiği uzun yıllar tartışılmıştır. Enstitü karşıtı kesim bahsi geçen öğretmenlerin yetkin ve donanımlı olmadığını, öğrenciye iyiyi ve doğruyu öğretmekten ziyade tam aksine ülke çıkarları için zararlı kabul edilen fikirleri empoze etmeye çalıştıklarını söylenerek bahsi geçen kişilerin maddi çıkar elde etmek amacıyla her türlü ideolojiye sempati ile yaklaşabileceğini ileri sürmüştür⁴¹. “*Son derece ilkesiz olan*” bu eğitimcilerin gençlerin zihnini bulandırarak

³⁰ “Köy Enstitüleri Faciası”, *Serdengeçti*, Temmuz 1962, S. 33, s. 8.

³¹ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kördüğümü ve Tonguç Oyunu”, *Orkun*, Ağustos 1951, S. 46, s. 3.

³² A. Okçuoğlu, “Köy Enstitüsü Mezunları Hakkında”, *Millî Yol*, Şubat 1962, S. 4, s. 5.

³³ A. Karataş, “Köy Enstitüleri Hakkında Bir Hatıra”, *Orkun*, Temmuz 1962, S. 6, s. 16-18.

³⁴ “Köyümüzde Millî Şuur”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 65, s. 3-4.

³⁵ Nahit Dinçer, “Köy Enstitüleri”, *Töre*, Nisan 1972, S. 11, s. 24-29.

³⁶ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kördüğümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 64, s. 6.

³⁷ “Köy Enstitüleri ve 17 Nisan Yortusu”, *Devlet*, Nisan 1973, S. 181, s. 5-8.

³⁸ Ali F. Karamanlioğlu, “İmam – Öğretmen Enstitüleri”, *Türk Yurdu*, Eylül 1965, S. 315(9), C. 4, s. 24-25.

³⁹ “Kör Gözlere, Sağır Kulaklara”, *Toprak*, Mayıs 1962, S. 5, s. 8.

⁴⁰ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düşümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 9.

⁴¹ Cahit Okur, “Niçin Köy Enstitülerine Karşıyım”, *Ötüken*, Ekim 1974, S. 130, s. 13-15.

ahlaki düşüklüğü teşvik ettiği söylenmiştir.⁴² Kız ve erkek öğrencilerin münasebetlerine fırsat verildiği ve “köy kızlarının namuslarının ayaklar altına alındığı... Köylere öğretmen diye münevver fahişelerin gönderildiği”⁴³ gibi söylemlerden kaçınmayarak oldukça sert ve amiyane bir tavırla enstitülerin teftiş edilmesi istenmiştir. Hatta köy ahlakının ve köy namusunun Köy Enstitüleri aracılığıyla kasıtlı olarak bozulmaya çalışıldığı, tarlalarda, ahırlarda ve bahçelerde kız ve erkek öğrencilerin “başıboş” bırakıldığı söylenmiştir⁴⁴. Türk aile yapısının ve ahlaki değerlerinin bu çevrelerce kasıtlı olarak tahrip edildiği iddia edilirken cemiyetin mevcut değerlerini korumak ve yeniden tesis etmek için harekete geçmesi gerektiği uyarısı yapılmıştır⁴⁵. Benzer şekilde enstitülerde yapıldığı iddia edilen ahlaksızlıklara, binaların dağınık bir şekilde inşa edilmiş olması ve ahırların, tarlaların, bağ evlerinin birbirine birkaç kilometre uzakta bulunmasına dikkat çekilerek bir kız ve bir erkek öğrencinin nöbet tutmak üzere buralara gönderilmesi örnek gösterilmiş ve gençlerin uzun saatler yalnız bırakıldığı belirtilmiştir. Bu ve benzer şekillerde solcu öğretmenlerin gençleri cinsi münasebetlere teşvik ettiği de ileri sürülmüştür⁴⁶. İdarenin de çeşitli zorlamalarla talebelerin “milli ve ahlaki terbiyesini bozarak kötü yola sevk etme” gayesiyle hareket ettiği söylenmiştir⁴⁷. Ancak enstitülerde eğitim gören öğrenciler bahsedildiğinin aksine kadın ve erkeklerin birlikte adeta kardeş gibi iş gördüklerini, birbirine art niyetli herhangi bir yaklaşımda bulunmadıkları, öğretmenlerin de iddiaların tersine öğrencileri tam bir disiplinle kontrol altında tuttuğunu anılarında ve yaptıkları röportajlarda dile getirmişlerdir⁴⁸. Anadolu’da yoksulluk ve sefalet içerisinde yaşanan çocukların bu okullar sayesinde eğitime ve bilgiye ulaştığı, köy ırgatlığından başka bir seçeneğin doğu ise enstitülüler tarafından vurgulanmıştır⁴⁹. Köy Enstitüleri sayesinde en ücra köşelerdeki köylere dahi bilginin ulaştığı, öğretmenlerin büyük bir özveri ile halkı kalkındırmak, eğitim seviyesini artırmak, hastalıklara çare bulmak ve ekonomik refahı sağlamak için çalıştığı ifade edilmiştir⁵⁰.

Enstitülerin gayri milli gayelerle kurulduğu fikrinden hareketle öğretmen ve müdür seçerken “Türk olmasın da hangi milletten olursa olsun” diye düşünüldüğü, dolayısıyla ya farklı ırklara mensup vatandaşların ya da ideolojik olarak Türklük şuurundan uzak kişilerin tercih edildiği ileri sürülmüştür⁵¹. Bu durumun temel sebebi olarak ise “Türklerin bir gün milli hassasiyetlerinin uyanıp”⁵², enstitülerde yapılmaya çalışılan kültürel ve manevi yozlaşmayı fark ederek tepkisini koyacağından çekinilmesi gösterilmiştir. Hatta İnönü hükümetinin bu politikasının 1944-1945 Irkçılık Turancılık Davasında açık bir şekilde kendisini gösterdiği ifade edilmiştir⁵³. Nitekim bu yaklaşımda Köy Enstitülerine yönelik

⁴² Mehmet Nuri Elçi, “Köy Enstitüleri ve Orkun Dergisinin Köy Enstitülerine Yaklaşımı”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2021, C. 8, S. 4, s. 2039-260.

⁴³ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kördüğümü ve Tonguç Oyunu”, *Orkun*, Ağustos 1951, S. 46, s. 3.

⁴⁴ “Yine Köy Enstitüleri”, *Milli Yol*, Şubat 1962, S. 4, s. 6.

⁴⁵ Sabri Baki İslamtürk, “Vatandaş Ahlakı”, *Orkun*, Kasım 1951, S. 57, s. 2.

⁴⁶ Nejdet Sançar, “Köy Enstitüleri hakkında II”, *Toprak*, Aralık 1959, S. 61, s. 4; Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düşümü”, *Orkun*, Kasım 1951, S. 61, s. 11-12; Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düşümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 10.

⁴⁷ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kördüğümü”, *Orkun*, Ocak 1952, S. 66, s. 8-9.

⁴⁸ Selçuk Uygun, *Tanıkların Dilinden Bir Dönem Öğretmen Okulları (İlköğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri)*, MEB Yayınları, Ankara 2007, s. 128.

⁴⁹ Adalet Görgülü Aydoğdu, “Köy Enstitülerinin Türk Eğitim Hayatına Katkısı Üzerine Bir Sözlü Tarih Çalışması”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, C. 20, S. 2, s. 393-408.

⁵⁰ Fay Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, Rüzgarlı Matbaa, Ankara 1962, s. 116-120.

⁵¹ K. Fedai Coşkun-Zeki Efeoğlu-İsmail H. Acar vd. “İzmir’de Köy Enstitüleri İçin Yapılan Açık Oturumdaki Hadiseye Sebep Olan Bildirinin Metni”, *Toprak*, Nisan 1962, S. 4, s. 13.

⁵² Mustafa Hakkı Akansel, “Ana Sevğisi Gibi”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 64, s. 5-6.

⁵³ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düşümü”, *Orkun*, Kasım 1951, S. 61, s. 12.

karşıtlığın ve eleştirilerin adeta siyasal bir kan davasına dönüştüğü görülmektedir. Öyle ki bir zamanlar sıkıntıya düşün Türkçülerin gelecekte benzer bir olay yaşamaması için bir takım gerekli önlemlerin alınması zaruri görülmüştür. Bunların başında da devlet kademelerine ve eğitim kurumlarına ortak değerlere ve fikirlere sahip kişilerin yerleştirilmesi vardır.

Köy Enstitülerindeki eğitimcilerin yetersizliği ve öğrencileri ahlaki yozlaşmaya sevk ettiği iddiaları üzerine ne yapılması gerekir sorusuna cevap aranmıştır. Bilhassa müdür ve öğretmenlerin samimi duygularla milliyetçiliği benimsemiş olması istenmiştir⁵⁴. Bu bağlamda enstitülerde görev alan öğretmenlerin özelliklerine ve fikirlerine de ayrıntılı olarak değinilmiştir. Pek çok öğretmenin “*Slav memleketlerinden*” getirilerek Türkiye’de köy ihtilali fikrine hizmet ettiği ve “*Kızıl cennet masalına kolayca inanan*” bu insanların köyden öğrenci toplanmasında aktif rol aldığı vurgulanmıştır. Öğrenci toplama işinde ise bilhassa kız öğrenciler tercih edilmiş, ancak köydeki aileler kızlarını enstitülere emanet etmek de zorluk çekince kız ver erkek kardeşlerin birlikte alınması yöntemine başvurulmuştur. Hatta erkek öğrenci sınavı kazanamayınca kızını da göndermek vaadinde bulunan aileler olmuş ve bu sayede sınavda başarısız olan erkek kardeş ile kız kardeş birlikte enstitüye kabul edilmiştir⁵⁵. Kız öğrencilerin enstitülere bu kadar ısrarla alınmak istenmesi de sorgulanarak bahsi geçen idarecilerin art niyetli oldukları ima edilmiştir.

Benzer şekilde öğretmenlerin ve idarecilerin enstitülerde içkili eğlenceleri tertip ederek ahlaki zafiyetleri oluşturduğu ileri sürülmüştür. Köy enstitülerinde öğretmenlik yapanların büyük çoğunluğunun komünist fikirleri telkin ettiği, milliyetçi öğretmenlerin bertaraf edilmesi için uğraştıklarının altı çizilmiştir. Din, mukaddesat, ahlak gibi ciddi konuları “*sistemli bir şekilde yozlaştırmaya çalışan*” bu öğretmenlerin aynı zamanda enstitülerde adeta derebeyi gibi yaşadıkları, av ziyafetleri vererek öğrencileri hizmetlerinde kullandıkları vurgulanmıştır. Bilhassa kız öğrencilerin kötü niyetli kişilerce suiistimal edildiği iddia edilmiştir⁵⁶. Birçok öğretmenin komünist fikirleri yaymak için doğrudan Moskova ile irtibat halinde bulunduğu da iddialar arasındadır⁵⁷. Hatta Hasanoğlu Köy Enstitüsünde görev yapan üç kadın öğretmenin komünizme hizmet ederek aile, namus, sadakat ve ahlak gibi kavramların içini boşaltmak çalıştığı⁵⁸ ileri sürülmüştür. Milliyetçi öğretmenlerin öğrenci arasındaki konumu sarsmak ve onlara duyulan itimadı azaltmak için bahsi geçen mizaçtaki öğretmenlerin planlı bir şekilde hareket ederek, milliyetçi öğretmenler hakkında dedikodu çıkardığı söylenmiştir⁵⁹. Nihayetinde milliyetçiliğin temsilcisi konumundaki öğretmenin talebeler arasındaki saygınlığını azaltmaya çalışılarak programlı bir komünizm propagandası yapıldığı iddia edilmiştir⁶⁰. Oldukça çarpıcı ve ilgi çekici olan bu iddialar dönemin milliyetçi muhafazakâr kesimi tarafından benimsenmiştir. Milliyetçi enstitülerin ise bütün tazyiklere rağmen duruşundan ve ideallerinden taviz vermediği vurgulanmıştır⁶¹. Öğretmenlerin özellikleri tartışılırken en çok eleştirilen konu görüldüğü üzere komünizme sempati ile yaklaşılmasıdır. Öğretmenlerin derslerdeki başarısı, atölyelerdeki yeterlilikleri ikinci planda değerlendirilerek önce ideolojik ve ahlaki anlamda Türk kültürüne ve aile yapısına uygun olması istenmiş, bu bağlamda solcu fikirlere yakın olan kişiler komünist ve ahlaki açıdan düşük bireyler olarak nitelendirilmiştir.

⁵⁴ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü ve Tonguç Oyunu II”, *Orkun*, Ağustos 1951, S. 47, s. 3-4.

⁵⁵ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 12.

⁵⁶ Eşref Aydın, “Köy Enstitülerinin Gerçek Yüzü”, *Devlet*, Nisan 1974, S. 233, s. 6-10.

⁵⁷ Süleyman Kadioğlu, “Bir Sistemi Temsil Eden Örnekler”, *Orkun*, Kasım 1951, S. 59, s. 9-10.

⁵⁸ Faruk K. Timurtaş, “Komünizm Tehlikesi”, *Toprak*, Şubat 1962, S. 2, s. 3.

⁵⁹ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 11-12.

⁶⁰ Osman Turan, “Köy Enstitüleri”, *Toprak*, Şubat 1962, S. 2, s. 4.

⁶¹ “Milliyetçi Enstitücüler”, *Milli Yol*, Şubat 1962, S. 2, s. 4.

3. Köy Enstitülerindeki Eğitimin Misyonu ve Kütüphane Meselesi

Köy Enstitülerinde verilen eğitime dair eleştiriler ile öğretmenlere yönelik eleştirilen keskin bir şekilde birbirinden ayırdığını söylemek mümkün değildir. Öyle ki yukarıda başlıkta görüldüğü üzere eğitimin ve öğretmenin temel özellikleri değerlendirilirken ideolojik duruş ve dünya görüşü ön planda tutulmuştur. Ancak eğitim konusunda dikkat çeken en önemli konu enstitülerde Türkçeye yeterince önem verilmemesi ve enstitü mezunların adeta Türkçe bilmediği iddiasıdır⁶². Öyle ki enstitülerde Türkçe derslerinin neredeyse kaldırılacağı, Türkçe yerine Rusça okutulacağı ileri sürülerek faşizm adı altında her türlü milliyetçi duyguya hücum edildiği vurgulanmıştır. Enstitülerde öğrencilere komünist edebiyatı, Sabahattin Ali ve Nazım Hikmet başta olmak üzere solcu yayınların okutulduğu ancak Türkçeye ve tarihe önem verilmediği için tarih şuurunun ve millî duyguların zayıfladığı belirtilmiştir⁶³. Bilhassa Hasanoğlu Köy Enstitüsündeki öğrenciler komünizm ve sosyalizme her yönüyle hakim olurken kendi millî ve tarihî değerlerinden uzaklaştırıldığı iddia edilmiştir. Solculuğun daima iyi olduğu, dünyadaki büyük işleri solcuların başardığı gibi söylemlerin öğrencilere dayatıldığı belirtilerek⁶⁴ bu bağlamda *Kuyucaklı Yusuf*, *Sosyalizm Nedir*, *Zincirli İnsanlar*, *Vadim*, *Fantomara* gibi komünizmi telkin eden eserlerin okutulduğu vurgulanmıştır⁶⁵. Gündümlü bir eğitim sistemi ile gençlerin kasıtlı olarak belli ideolojilere yönlendirildiği, bir yandan öğretmenleri tavsiyesi ile diğer yandan hal ve hareketleri ile gençlerin manevi bir çöküntüye sürüklendiği ileri sürülmüştür⁶⁶. Bilhassa Hasanoğlu Köy Enstitüsünde milliyetçiliğe karşı oluşturulan tavrın uzun yıllar kırılmadığı ve enstitü müdürünün milliyetçi dergilerin enstitüye sokulmasına izin vermediği belirtilmiştir. Hatta öğrencilerin şahsi olarak temin ettiği *Orkun* dergisinin toplatılarak imha edildiği⁶⁷, *Altın Işık*, *Kızıl Elma*, *Ergenekon*, *Hareket*, *Bizim Türkiye*, *Doğu*, *Filiz* gibi milliyetçi dergilerin enstitülere sokulmadığı dile getirilmiştir. Buna karşılık *Yığın*, *Adımlar*, *Yurt ve Dünya*, *İnsan*, *Zincirli Hürriyet*, *Ses*, *Dost*, *Başak*, *Pınar*, *Yürüyüş*, *Gün*, *Varlık* gibi sol görüşlü dergilerin ve müstehcen neşriyatın enstitü kitaplıklarında yer aldığı ve öğretmenler tarafından tavsiye edildiği ileri sürülmüştür⁶⁸. Milliyetçi duygularla hareket eden öğrencilerin ise ciddi bir tahkikata uğradığı, yapılan anı aramalarda öğrencilerin zor durumda bırakıldığı belirtilmiştir. Özellikle komünist fikirleri benimseyen öğretmenlerin ve küme başlarının milliyetçi öğrencilerle “*bunlar öp öz Türk’tür, Turancıdır, Kızıl Elmacıdır! Türkiye’yi bunlar kalkındıracaaktır*” diyerek dalga geçtikleri ve tahrik edici bir tavır takındıkları dile getirilmiştir⁶⁹. Bu gibi tutumlar delil gösterilerek Köy Enstitülerinin uzun yıllar süre gelen Türkçülük ve “*Moskofculuk*” mücadelesinin bir uzantısı olduğu vurgulanmıştır⁷⁰. Ancak Köy Enstitülerinden mezun olan öğrenciler kütüphanelerde her türlü kitabın bulunduğunu ve her fikre ait okumaların yapıldığını özellikle felsefi konularda tartışmalar yürütüldüğünü ifade etmiştir⁷¹. Yukarıdaki iddialardan da anlaşıldığı üzere aslında Köy Enstitülerindeki eğitim ve öğretim milliyetçilik ve komünizmin bir mücadelesi

⁶² “Enstitücü Öğretmenlerin Türkçesi”, *Milli Yol*, Mart 1962, S. 6, s. 10.

⁶³ Kemal Fedai Coşkun, “Enstitü Mezunu Bir Öğretmenin İfşaatı”, *Serdengeçti*, Temmuz 1962, S.33, s. 9-10.

⁶⁴ Süleyman Kadioğlu, “Hasanoğlu Köy Enstitüsü’nün Özelliği ve Yüksek Kısım”, *Orkun*, Kasım 1951, S. 60, s. 9-10.

⁶⁵ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 12.

⁶⁶ “Gündümlü Eğitim”, *Milli Yol*, Haziran 1962, S. 20, s. 13.

⁶⁷ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü ve Tonguç Oyunu II”, *Orkun*, Ağustos 1951, S. 47, s. 4.

⁶⁸ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 12.

⁶⁹ “Enstitülerde Okutulması Yasak Edilen Dergiler”, *Orkun*, Ocak 1952, S. 68, s. 24-25.

⁷⁰ Nejdett Sançar, “Köy Enstitüleri Mücadelesi Bir Türkçülük – Moskofculuk Çatışmasıdır”, *Toprak*, Haziran 1962, S. 6, s. 5; Erkan Cevizliler – Harun Aydın, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Seferberliği: Köy Enstitüleri*, Ertual Akademi Yayıncılık, Erzurum 2020, s. 120-124.

⁷¹ Can Dündar, *Köy Enstitüleri*, İmge Kitabevi, İstanbul 2008, s. 68

olarak görülmüş, enstitüler komünizmin merkezi olarak nitelendirilmiştir. Enstitülere yönelik bütün eleştirilerin ideolojik çerçeveden yapıldığı dikkate alınırsa Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemindeki antikomünist ikliminin siyasal ve sosyal etkisi anlaşılacaktır. Ayrıca bahsi geçen edebi eserlerle yüzyıllar boyunca irfan yuvası olarak kabul gören Anadolu köyünün farklı bir pencereden okuyucuya açılmasıyla birlikte köylerdeki ağalık sistemi, komşuluk ilişkilerinde görülen hırs ve kibir, en can alıcı nokta olan aşk ve namus konularının işlenmesi muhafazakâr kesimi rahatsız etmiştir. Kısmen daha romantik bir anlayışla kutsal Anadolu fikrinin devam etmesi için adeta teyakkuza geçilmiştir. Sol görüşlü aydınların enstitüye yönelik eleştirilerinin temelinde ise Köy Enstitülerinin kuruluş tarihinin yanlış olduğu fikri vardır. Öyle ki sosyalist bir düzen kurulmadan, kırsalda yaşayan kişilerin hayatına eğitim yoluyla etki edebilmenin gerçekçi bir yaklaşım olmadığı düşünülmüştür. Öte yandan köy çocuklarının ağır işlerde çalıştırılması da eleştirilmiştir⁷².

Muhallif kesim, Köy Enstitülerinin İsmail Hakkı Tonguç devrinden kalma yönetici ve öğretmenlerden temizlendikten sonra fiziki olarak da yenilenmesini, badana boya yapılmasını gerekli görmüştür. Enstitülerin öğretmen okulu haline getirilerek samimi milliyetçi idarecilere ve teftiş kadrosuna teslim edilmesi istenmiştir. Uygulama derslerinin ise bir köy öğretmene ihtiyaç kadar verilmesi, öğretmenin her konuda bilgi sahibi olması gerektiği fikrinden vazgeçilmesinin dünya şartlarına ayak uydurmak açısından önemli görülmüştür. Bu anlayışa göre bir alanda ihtisaslaşmak çağdaş dünyanın eğitim anlayışının bir uzantısıdır⁷³. Enstitülerde kabul edilen *"on parmakta on marifet"* fikri ise yüzyıllar öncesinde kalmış geri bir zihniyetin ürünüdür. Öğrencilerin tarım, hayvancılık, nalbantlık, marangozluk, demircilik, sıvacılık, sıhhiye, ebelik gibi farklı uzmanlık isteyen alanlarda aynı anda başarılı olamayacağı ileri sürülmüştür⁷⁴. Türkçe, tarih, pedagoji gibi derslere daha çok ağırlık verilmesi, kitaplıkların solcu ve komünist neşriyattan temizlenerek milli şuur veren eserlerle donatılarak inşa edilen binaların öğretmen okulu olarak değerlendirilmesi tavsiyesinde bulunulmuştur⁷⁵. Ancak Köy Enstitülerinin ilköğretmen Okulları ile birleştirilmesinin ardından bu muhalif yaklaşım sona ermemiş, enstitülerin bir devamı mahiyetindeki ilköğretmen okullarının mezunları da komünist ve solcu olmakla suçlanmıştır⁷⁶.

4. Din ve Ahlak Meselesi

Köy Enstitülerine karşı olan kesimin en güçlü argümanlarından birisi derslerde öğrencilere dinsizliğin telkin edildiğidir. Dindar öğrencilerin çeşitli sıkıntılara maruz kaldığı, namaz kılıp oruç tutanların derslerden bırakılarak çeşitli bahanelerle enstitüden uzaklaştırıldığı ileri sürülmüştür. Dindarların din ve vicdan hürriyetinden mahrum bırakıldığı ifade edilmiştir⁷⁷. İslam irticadır anlayışıyla talebelerin dinden soğutulduğu, benzer şekilde milliyetçi ve dindar öğrencilere de kasten zorluklar çıkarılarak derslerden kalması için özellikle çaba sarf edildiği vurgulanmıştır⁷⁸. Din, ahlak ve geleneklerine bağlı olan muhafazakâr kesim ise bu gibi iddialarla Köy Enstitülerine şiddetle karşı çıkarak, milli değerlere, vatana, bayrağa, dile ve dine yönelik her türlü saldırının karşısında Türk

⁷² Sümeyra Bilecik, "Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri ve İmam Hatip Okulları", *Mütefekkir*, 2016, C. 3, S. 6, s. 329-347. S. 337.

⁷³ A. Okçuoğlu, "Vatansever Köy Enstitüsü Mezunlarına Açık Mektup", *Milli Yol*, Nisan 1962, S. 14, s. 5.

⁷⁴ A. Okçuoğlu, "Köy Enstitüleri Gericiliği", *Milli Yol*, Şubat 1962, S. 2, s. 7.

⁷⁵ Süleyman Kadioğlu, "Köy Enstitüleri Hakkında Umumi Olarak Düşünceler", *Orkun*, Ocak 1952, S. 68, s. 8.

⁷⁶ Semiha Ayverdi, *Milli Kültür Meseleleri ve Maarif Davamız*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 23.

⁷⁷ Enver Tunçalp, "İnönü ve Laiklik", *Serdengeçti*, Temmuz 1962, S. 33, s. s. 5.

⁷⁸ Süleyman Kadioğlu, "Köy Enstitüleri Kör Düğümü", *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 11.

milliyetçilerinin yer alacağını ifade etmiştir⁷⁹. Gençlerin dinsiz milliyetsiz, vatansızlık fikriyle aile, namus, iffet, insanlık, ahlak, mülkiyet ve hürriyet düşmanı olarak yetiştirilmek istendiği vurgulanmıştır⁸⁰. Komünizmin uzantısı olan bu fikirlerin telkin edilmesi için “inançsız ve şuursuz” münevverlere ihtiyaç duyduğuna dikkat çekilmiştir⁸¹. Köy enstitülerinin programlı bir şekilde gençleri dinden uzaklaştırdığı iddia edilmiştir. Adeta bir “Türklük - Moskofluk mücadelesi” başlatılmıştır⁸². Nitekim Köy Enstitülerinin yerine İmam-Öğretmen okulları veya enstitülerinin açılması fikri bu bağlamda gündeme getirilmiştir. Bu okullarda cumhuriyet ve inkılap prensiplerine bağlı kültürlü öğretmen - din adamının yetiştirilmesi önerisi yapılmıştır. Bu sayede hem köyün kalkınacağı hem öğretmen sorunun çözüleceği hem de halkın dini hassasiyeti konusunda da güven telkin edileceği düşünülmüştür⁸³. Ancak bu fikrin kadınları dışarıda bırakır mahiyette olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Zaten Köy Enstitüleri ile ilgili eleştirilerin neredeyse tamamının kadına ve onun ahlakına, iffetine yönelik olduğu aşikârdır. Bu bağlamda kadın enstitülerin ve dolayısıyla köy okulu sorununun dışında tutulmuş olacaktır. Nitekim İmam – Hatip Okullarının Köy Enstitülerine bir alternatif olarak açıldığını söylemek yanlış olmayacaktır⁸⁴. Gerek Köy Enstitülerinde gerekse İmam Hatip Okullarının açılmasında siyasal ve ideolojik etkilerin bulunduğu ve her iki eğitim kurumunun da faaliyet gösterdiği yıllarda siyasal gelişmelerden etkilendiği aşikârdır. Bu okullar özelinde ideolojilerin eğitim sistemini kontrol altına alarak kendi fikirlerini yayma gayretinde olduğu anlaşılmaktadır⁸⁵.

5. Komünizm Propagandası Yapıldığına Dair İddialar

Köy Enstitülerine yönelik eleştirilerin emelinde yer alan komünizm ve sosyalizm propagandasının yapıldığına dair iddialar aslında bütün eleştirilerin merkezinde yer almaktadır. Öyle ki bu anlayışa göre enstitülerin yerleşim yerlerinden uzakta kurulması, öğrencilerin yalnızca köy çocuklarından seçilmesi, mezun olanların köyde görev yapma zorunluluğu, iş bölümü ve kolektif yaşam tarzı, kız ve erkeklerin serbestlik içerisinde münasebet kurabilmesi, öğretmenlerin tavrı, okutulan kitaplar ve verilen eğitim komünizme hizmet etmek için tercih edilmiştir. Ayrıca komünizmin bir sembolü olarak binalarının duvarlarının ve tavanlarının kıza boyandığı, orak ve çekiç şeklinde binaların yapıldığı, Türk bayrağına ay yıldız yerine orak ve çekiç çizildiği, Karl Marks ve Engels’in hayatının okutulduğu, Köy Enstitüleri Dergisi’nde sistematik bir şekilde din ve ahlak düşmanlığının teşvik edildiği söylenmiştir⁸⁶. Hatta askerlik derslerinde milli savunma gücüne temelden zarar verecek olan pasifizmin övülerek milli direncin kırılmaya çalışıldığı ileri sürülmüştür. Müzik derslerinde ise şehvet duygularını tahrik edecek halk türkülerinin laubali bir hava içerisinde söylendiği ifade edilmiştir. Ancak enstitülere biri geldiği zaman misafirlerin fikirlerine göre bir tavır alınarak milli oyunlar sergilenerek halk türkülerinin söylendiği, kız ve erkek öğrencilerin dans edip, halay çektikleri⁸⁷ ancak misafir gittikten sonra bu milli havanın değiştiği ileri sürülmüştür. Milli duyguları köreltecek şarkı ve türkülerin tercih edilerek, kız ve erkek öğrencilerin uygunsuz danslara teşvik edildiği ifade

⁷⁹ İmdat Akmermer, “Türklük ve Müslümanlık”, *Toprak*, Şubat 1962, S. 2, s. 15.

⁸⁰ “Köy Enstitülerinde Gizli Kızıl Faaliyet”, *Her Gün*, 6 Nisan 1949, s. 1.

⁸¹ Mustafa Ustaömeroğlu, “Moskof Taktiği”, *Toprak*, Nisan 1962, S. 4, s. 18.

⁸² Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, s. 478

⁸³ Ali F. Karamanloğlu, “İmam-Öğretmen Enstitüleri”, *Önasya*, Mayıs 1967, S. 21, s. 7-8.

⁸⁴ Ruhi Sarpkaya, “Köy Enstitülerinden Sonra İmam – Hatip Liseleri”, *Toplum ve Demokrasi*, Mayıs-Ağustos 2008, C. 2 S. 3, s. 1–28. S. 20.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Candaş Can, *Köy Enstitülerinden İmam Hatiplere Eğitimde Hegemonya Mücadelesi*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2017.

⁸⁶ İlhan Darendelioğlu, “Köy Enstitüleri”, *Toprak*, Eylül 1959, S. 58, s. 4-21.

⁸⁷ Türksoy Tanır, “Hasan Ali ve Tonguç Baba Geliyor”, *Orkun*, Kasım 1951, S. 60, s.

edilerek adeta içki âlemlerinin yapıldığı vurgulanmıştır⁸⁸. Tüm bunların bir bütün olarak komünizme hizmet ettiği savunularak eğitim seferberliği ya da köy kalkınması adı altında komünist propagandaların örtülü ve açık bir şekilde enstitüler bünyesinde yürütüldüğü iddia edilmiştir⁸⁹. Ancak bu iddialara cevap veren enstitülü gençler okullarda komünizm propagandasının yapılmadığını hatta öğrencilerin çoğunun komünizmin ne olduğunu dahi bilmediğini söylemiştir. Köy Enstitülerindeki gençlerin durumu anlattığı iddia edilen mektupların çoğunun enstitü karşıtı kişiler tarafından yazıldığı ve kasıtlı olarak aleyhte bir propaganda yürütüldüğü belirtilmiştir⁹⁰.

6. Köy Enstitülerinde Çeşitli Yolsuzluklar Yapıldığına Dair İddialar

Köy Enstitülerinin açılmasında etkili olan isimlerin şahsi çıkarları doğrultusunda hareket ederek enstitülerden kâr elde ettiği, yakınlarını ve akrabalarını usulsüz bir şekilde eğitici ya da ustabaşı olarak buralara yerleştirdiği dikkat çeken iddialar arasındadır. Yapılan yolsuzluklar ve usulsüzlükler muhalif kesimin dikkatinden kaçmamış, hatta pek çok olay adli makamlara yansımıştır. Bu bağlamda enstitülerde şaraphanelerin açılması ile birlikte öğretmenlerin ailecek ve hatta talebelerle birlikte şarap içtiği, güzel kız öğretmenlere ve öğrencilere şarap dağıtıldığı söylenmiştir. Kurulan bağ evlerinde üzüm ve sebzelerin yetiştirilmesinde ve şarap imalatında öğrencilerin çalıştırılmasına rağmen mahsulün İzzet Palamar ve İsmail Hakkı Tonguç tarafından öğretmenlere ve yakın ahabalarına dağıtıldığı kalırsa ancak o zaman öğrencilere tattırıldığı ileri sürülmüştür. Hatta talebelerin yiyeceği sebze ve meyvelerin yapılan üretim faaliyetlerine rağmen yine de anlaşmalı tüccarlardan satın alındığı belirtilerek⁹¹ enstitünün uygulama derslerinde üretilen ürünlerin ve kıyafetlerin ne yapıldığı sorgulanmıştır. Bu bağlamda enstitülerle koordineli olarak kurulan kooperatiflerin durumu incelenerek çeşitli yolsuzlukların yaşandığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Arifiye Köy Enstitüsü, Pulur Köy Enstitüsü ve Pazarören Köy Enstitüsünün kooperatiflerinde yaşanan çeşitli olaylar örnek gösterilerek bu kooperatiflerde usulsüzlükler yapıldığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Buna göre 1949 yılı bütçesinde Arifiye’de 700 liralık, Pazarören’de 3000 liralık açık tespit edilmiş ancak döner sermaye sorumlularının İsmail Hakkı Tonguç’un yakın dostu ve ahabası olması nedeniyle hiçbir yaptırımın uygulanmadığı iddia edilmiştir⁹². Yine benzer şekilde Köy Enstitüsü mezunu bazı öğretmenlerin bulundukları köylerde çeşitli yolsuzluklara ve ahlaksızlıklara adlarının karıştığı ve adli makamlara sevk edildiği bildirilmiştir. Örnek olarak da Akarca Köyü ilkokul öğretmeni ve Harmanlı Köyü ilkokulu öğretmenleri gösterilmiştir⁹³.

Ayrıca tek parti döneminin bir icraatı sayılan Köy Enstitülerinin kurucularının ve yöneticilerinin demokratik faaliyetlere karşı olduğu belirtilmiştir⁹⁴. 1946 yılında yapılan seçimlerde İsmet İnönü’yü kazandırmak için enstitü idarecilerinin ve bir takım talebenin bulundukları köylerde seçim sandıklarının başına gittiği, oy kullanan köylüye baskı yaparak pek çok kişiyi oy kullanmaktan mahrum ettikleri söylenmiştir. Buna rağmen İsmet İnönü’nün Hasanoğlu köyünde seçimi yine de kaybettiği ifade edilmiştir⁹⁵. Hasanoğlu Köy Enstitüsü eleştirilerin odağı olurken burada çalışan görevli sayısı da dikkatlerden

⁸⁸ Nejdet Sançar, “Köy Enstitüleri III”, *Toprak*, Ocak 1960, S. 62, s. 7-8.

⁸⁹ Mümtaz Turhan, “Köy Enstitüleri Masalı”, *Ötüken*, Ekim 1974, S. 130, s. 12.

⁹⁰ Mehmet Başaran, *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2014, s. 123-124.

⁹¹ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 10.

⁹² Hunutluoğlu, “Köy Enstitülerinde Kooperatif”, *Orkun*, Ocak 1952, s. 66, s. 10.

⁹³ “Köy Enstitüleri Hakkında”, *Milli Yol*, Mart 1962, S. 6, s. 5-6.

⁹⁴ A. Okçuoğlu, “Köy Enstitülerindeki Komünizm Propagandası Unutulmamalı”, *Milli Yol*, Ocak 1962, S. 1, s. 11; Nagihan Eren, *Türk Siyasal Tarihinde Bir “Devlet” Mücadelesi*, Nobel Yayınlar, Ankara 2024, s. 300.

⁹⁵ Süleyman Kadioğlu, “Köy Enstitüleri Kör Düğümü”, *Orkun*, Aralık 1951, S. 62, s. 12.

kaçmamış ve bir kesimin iş görmeden devletten maaş aldığı ileri sürülmüştür. Buna göre enstitüde bir müdür, üç müdür yardımcısı, üç eğitim başı, on sekiz muhtelif başlar, yirmi küme başı, atmış öğretmen, otuz usta öğretici, otuz memur ve otuz işçi görev almıştır. İdeolojik olarak milli değerlere zarar vermeyi amaç edindiği ileri sürülen muhtelif sayıdaki kişilerin enstitülerin çatısı altında himaye edildiği hatta Sabahattin Ali ve Nazım Hikmet gibi isimlerin de maddi çıkar sağladıkları ifade edilmiştir⁹⁶. Bu bağlamda Şemsettin Sırrer'in Milli Eğitim Bakanlığı zamanı büyük bir takdirle karşılanmış ve Köy Enstitülerinin bu dönemde Türklük ve din düşmanlarından büyük oranda temizlendiği ve enstitülerde milliyetçi bir cephe kurulduğu dile getirilmiştir⁹⁷.

7. Köy Enstitülerinin Yeniden Açılması Fikrine Yönelik İtirazlar

Muhtelif yıllarda Köy Enstitülerinin kuruluş tarihi olan 17 Nisan'da enstitülerin yeniden açılması ya da şayet kapatılmamış olsaydı Türkiye'nin ne durumda olacağı gibi konular gündeme gelmiştir⁹⁸. Köy Enstitülerinin önemini anlatan konferanslar ve seminerler verilerek dergilerde özel sayılar yayınlanmıştır⁹⁹. Hatta Ankara'da Türk Devrim Ocakları 6-7 Ocak 1962 tarihinde Köy Enstitüleri hakkında bir açık oturum düzenlemiştir. Ancak açık oturuma katılanların lehte, aleyhte ve tarafsız olarak tasniflenmesi ve enstitü yanlıları ile karşıtlarının eşit sayıda olmaması eleştirilmiştir. Buna göre böyle bir konuda tarafsızlık mümkün değildir. Bu nedenle tarafsız kategoridekiler de lehte bir tavır takınmıştır. Ayrıca aleyhte tavır takınanlar da toplantıya çağrılmamış ya da İstanbul'da olup kısa süre içerisinde Ankara'ya intikal edemeyecek olanlar usulen davet edilmiştir. Nitekim toplantıya aleyhteki taraftan yalnızca Osman Turan, Nejdett Sançar ve Dr. Fethi Tevetoğlu katılabilmiştir. Davet edilmedikleri halde dinleyici olarak gelen Dr. Hikmet Tanyu ve Ali Uygur da daha sonra yukarıdaki isimlere dâhil olmuş ve toplamda beş kişilik bir ekip Köy Enstitülerinin neden tekrar açılmaması gerektiğini savunmuştur¹⁰⁰. Buna rağmen bahsi geçen isimlerin fikirlerini özgürce savunmadığı çünkü konuşmalarına fırsat verilmediği de iddialar arasındadır. Lehteki kesimin sayı olarak üç katı olduğu belirtilerek Prof. Yavuz abadan, Suphi Baykam, Rauf İnan, Hürrem Arman, Fakir Baykurt, Dr. Engin Tonguç, Şükrü Koç, Ceyhan Kansu gibi isimlerin en az üçer kez konuştuğu zikredilmiştir. Lehte fikir beyan edenlerin Köy Enstitülerini köycülük davasına ve Atatürk ilkelerine bağlamak için çaba sarf ettiği belirtilmiştir. Köylerin sefalet içerisindeki durumu, eğitimdeki gerilik, köy çocuklarının okutulması zarureti ve köyün kalkınma problemleri ekseninde bir eğitim seferberliğinin zarureti vurgu yapılmış, çağdaş ve müreffeh Türkiye'ye ulaşma hayallerinden bahsedilmiştir. Ancak milliyetçi kesimin başını çektiği aleyhteki grubunun zaten bunların hiç birine karşı çıkmadığının altı çizilerek esas meselenin köyü kalkındırarak öğretmenin hüviyeti ve ideolojisi olduğu üzerinde durulmuştur¹⁰¹. Bilhassa Nejdett Sançar, Köy Enstitülerinin özelde köyün, genelde ülkenin ihtiyaçlarına cevap verecek potansiyelde olmadığını söyleyerek köy kalkınmasının bir milli dava olduğu dolayısıyla ancak ülkücü öğretmenler sayesinde başarıya ulaşacağını ifade etmiştir¹⁰². Buna örnek olarak ise Finlandiya'nın kalkınmasında etkili olan "ülkücü öğretmenler" gösterilmiştir. Hikmet Tanyu ve Tevetoğlu ise enstitülerde komünizm propagandasının yapıldığı çeşitli vesikalarla ortaya

⁹⁶ Süleyman Kadioğlu, "Köy Enstitüleri Kör Düğümü", *Orkun*, Kasım 1951, S. 61, s. 11.

⁹⁷ Süleyman Kadioğlu, "Köy Enstitüleri Kör Düğümü ve Tonguç Oyunu II", *Orkun*, Ağustos 1951, S. 47, s. 4.

⁹⁸ Z. Fahri Fındıkoğlu, "Türk Köy Sosyolojisi ve Bir Araştırma", *Türk Yurdu*, Nisan 1967, C. 6, S. 334, s. 3-4.

⁹⁹ "Enstitücülerin Son Marifeti", *Milli Yol*, Şubat 1962, S. 4, s. 7.

¹⁰⁰ Ali Uygur, "Anma Törenine Karşılık Tel'in Töreni Mi İsteniyor", *Türk Yurdu*, Temmuz 1963, S. 300(6), C.3, s. 41-42.

¹⁰¹ Osman Turan, "Köy Enstitüleri Hasreti ve Milli Şuuru Koruma Zarureti", *Türk Yurdu*, Ekim 1959, C. 1, S. 277, s. 1-6.

¹⁰² Nejdett Sançar, "Köy Enstitüleri Meselesi", *Ötügen*, Mart 1974, S. 123, s. 13.

koymuştur¹⁰³. Komünizm propagandası yerini milliyetçilik ve milli şuur alırsa zaten eğitim sorunun kendiliğinden çözüleceği vurgulanmıştır¹⁰⁴. Öyle ki milliyetçi kesim enstitülerin solculuk ve komünizm yuvası olmasından rahatsız olduğu dile getirilmiştir¹⁰⁵. Osman Turan ilmi bir gözle eğitim müesseselerinin nasıl olması gerektiğini açıklamıştır. Milliyetçi gençler tarafından da takip edilen konuşmalarda coşkulu anlar yaşanmış milliyetçi camia ilk anki fikirlerini koruyarak tavrından taviz vermemiştir¹⁰⁶.

SONUÇ

Köy Enstitüleri, cumhuriyetin ilanı ile birlikte ülke gündemini meşgul eden eğitim sorununu çözmek ve aynı zamanda kırsaldaki zirai kalkınmayı sağlamak amacıyla ortaya çıkan bir projedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu'nun ücra köylerine hizmet ulaştırmak, doktor, öğretmen, baytar ihtiyacını karşılamak mevcut koşullar altında mümkün olmamıştır. Ancak köylerin kalkınmasının gerekliliği fikri dönemin aydınlarını meşgul etmiştir. Bu bağlamda köylünün bilgiye kolayca ulaşması, herhangi bir hastalık, kıtlık, zirai problem karşısında kolayca yardım alabileceği bilirdiğiye ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim Köy Enstitüleri aracılığıyla köylerden seçilen başarılı çocukların yine köye hizmet etmesi projesi gündeme getirilmiş, halkın yardım ve destekleriyle kurulan enstitülerde köylü çocuklarının eğitim görmesi üzerine bir sistem benimsenmiştir. Enstitülerde yalnızca teorik dersler alan öğretmenler yerine köylünün ihtiyaç duyabileceği her alanda donanımlı; tarım, hayvancılık, arıcılık, madencilik, sebze ve meyve yetiştiriciliği, dikiş nakış, sağlık, ebelik, ayakkabıcılık gibi pek çok konuda bilgili öğretmenler yetiştirilmek istenmiştir. Bu şekilde köylerdeki kalkınmanın gerçek anlamda başarıya ulaşacağı düşünülmüştür. Yalnızca okuma yazma öğrenmenin yetmediği anlayışından hareketle tarımdaki verimi arttırmak, hayvan hastalıklarını engellemek, süt verimini artırmak, çocuk ölümlerini engellemek, doğum esnasında karşılaşılan çeşitli zorluklara çare bulmak, hastaları tedavi etmek, kıyafet ve iye teminini sağlamak gibi meşakkatli işlerde köy öğretmenin baş birikişi olarak iş görmesi hedeflenmiştir. Nitekim bu anlayışla enstitülerde atölye derslerine yer verilmiştir. Oldukça müspet bir fikrin ürünü gibi görünen bu eğitim sistemi ve enstitülerin uzun yıllar farklı çevrelerce eleştirilmesi ise oldukça dikkat çekicidir.

CHP döneminde başlayan Köy Enstitülerine yönelik eleştiriler Demokrat Parti döneminde artarak devam etmiştir. Enstitülerdeki neredeyse bütün uygulamalar dinî ve millî değerlere mugayir olmakla tahkir edilmiştir. Bu çalışmada incelenen yaklaşık on ayrı neşriyatta ortak söylemin bu minvalde olduğu görülmüştür. Temel argüman, Köy Enstitülerinde komünizm propagandası yapıldığı yönündedir. Öyle ki eğitim, din, öğretmenlerin özellikleri, öğrencilerin münasebetleri hatta binaların fiziki özellikleri komünizme hizmet eden birer etmen olarak görülmüştür. Köy Enstitülerindeki her türlü faaliyete şiddetle karşı çıkmıştır. 1950'li yıllarda başlayan ve yaklaşık olarak 1970'lerin sonuna kadar devam eden Köy Enstitüsü karşıtlığında antikomünist telkinlerin ve faaliyetlerin etkisi göz ardı edilmemelidir. Bu dönemde birçok komünizmle mücadele derneği kurulmuş, çeşitli dergilerde “sosyalizmin ve komünizmin iç yüzü” anlatılmaya çalışılmıştır. Nitekim bu tarihlerde Türkiye'nin dış politikasında ABD merkezli bir siyaset takip ediyor olması, Sovyetler birliğinin “ezeli düşman” olarak kabul edilmesi, Kore

¹⁰³ “Köy Enstitüleri Ankara'daki Açık Oturum”, *Milli Yol*, Ocak 1962, S. 1, s. 12-15.

¹⁰⁴ Dursun Cebe, “Milli Şuurun Hâkimiyeti”, *Milli Yol*, Ocak 1962, S. 1, s. 13; Fethi Tevetoğlu, “Köy Enstitüleri Üzerine”, *Ötüken*, Mart 1974, S. 123, s. 14.

¹⁰⁵ Mehmet Turgut, “Köy Enstitüleri ve Maarifçilerimiz”, *Türk Yurdu*, Kasım 1958, C. 1, S. 278, s. 28-30.

¹⁰⁶ Akkan Suver – Ali Acundaş, “Gençler Köy Enstitülerine Karşı”, *Toprak*, Mayıs 1962, S. 5, s. 11; Akkan Suver- Ali Acundaş, “Türk Gençliği Köy Enstitülerinin İhyasının Karşısında”, *Milli Yol*, Nisan 1962, S. 14, s. 1.

Savaşı'nda komünist Çin ve Kuzey Kore'ye karşı Türk birliklerinin mücadele vermesi Türkiye'deki antikomünist faaliyetleri etkilemiştir. Ayrıca Demokrat Parti'nin iç politikada mukaddesatçı tutumu ve CHP devri icraatlarının kasıtlı olarak dini ve manevi değerlere zarar verdiği şeklindeki yaklaşım, ezanın yeniden Arapça okunması, okullarda din derslerinin serbest bırakılması gibi gelişmeler de muhafazakâr düşüncüyü benimseyen kesimin kendini daha özgürce ifade etmesine olanak tanımıştır. Öyle ki 1950'li yılların başlarında pek çok dernek milliyetçi, dindar ve mukaddesatçı ilkelere sarılarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu ortam içerisinde komünizmin merkezi olarak görülen ya da gösterilen Köy Enstitülerinin şiddetle eleştirilmiştir. Ülke bütünlüğüne zarar vermek, Sovyetler Birliği'ne hizmet etmek ve gençleri milli ve manevi değerlerinden koparmak gayesiyle faaliyet gösterdiği iddia edilen Köy Enstitüleri milliyetçi muhafazakâr camianın adeta baş düşmanı ilan edilmiştir.

Bu bağlamda Köy Enstitülerinde komünizm propagandasının yapıldığına dair iddiaların kaynağına eğilmekte de fayda vardır. Enstitülerde okutulan kitaplar, bilhassa Rus klasikleri, Nazım Hikmet ve Sabahattin Ali'nin eserleri şiddetle eleştirilmiş, bu kitaplar ile sınıf kavgasının ve solcu görüşlerin teşvik edildiği ileri sürülmüştür. Nitekim bahsi geçen yazarların sosyalist fikirleri benimsemiş olmalarının yanında Nihal Atsız ile Sabahattin Ali'nin fikri münakaşası da bahsi geçen eleştirileri körüklemiştir. Atsız ve çevresi Sabahattin Ali'yi ve Nazım Hikmeti vatan haini olmakla suçlarken, Hasan Ali Yücel'i bahsi geçen şahısları korumak ve onlara maddi yardımda bulunmakla itham etmiştir. Sabahattin Ali ve ideolojik çevresi ise Atsız'ın ırkçılık ve faşistlik yaptığını, II. Dünya Savaşı'nda da Almanya'yı desteklediğini ileri sürmüştür. Görüldüğü üzere Türkiye'de sağcı ve solcu kesimi oluşturan aydınlar şiddetli bir ideolojik çatışmanın içerisinde yer almıştır. Nitekim 1944 Türkçülük Turancılık davasında pek çok Türkçünün tahkikata uğrayarak tutuklanması milliyetçi camianın daha sonraki tutumunu etkilemiştir. Sonuç itibarıyla Hasan Ali Yücel, İsmail Hakkı Tonguç gibi solculara kısmen daha yakın duran siyasi isimlerin öncülüğünde kurulan Köy Enstitülerine şiddetli bir şekilde karşı çıkmış ve bahsi geçen kişi ve kurumlar komünizmin destekçisi olmakla suçlanmıştır. Ancak bu eleştirilen enstitülerin kurulduğu ilk andan itibaren yapılmadığı, hatta 1946 yılına kadar kısmen ılımlı bir tavrın takınıldığı da unutulmamalıdır. Eleştiriler 1947 yılından sonra bilhassa Hasan Âli Yücel ile Kenan Öner Davasının akabinde artmıştır. Öyle ki enstitülerin ilk yıllarında ciddi bir eleştirinin gelmediği gibi çoğu milliyetçi aydın Köy Enstitüleri fikrini desteklemiştir. Bahsi geçen davalar sırasında ise Hasan Âli Yücel'in komünistleri koruduğu ve onlara finansman sağladığı şeklindeki iddialar bakışların Köy Enstitülerine yönelmesine sebep olmuştur. Nitekim Hasan Âli Yücel ve Kenan Öner Davasının tanıkları olan Nihal Atsız, Necdet Sançar, Hikmet Tanyu gibi isimlerin Türkçülük Turancılık Davasının da sanıkları arasında yer almıştır. Bahsi geçen isimlerin Köy Enstitülerini komünizm propagandası yapmakla suçlaması tesadüf değildir. Nitekim 1946 yılından sonra yükselen eleştirilerde dönemin siyasal çehresinin ve şahsi husumetlerin de etkili olduğu söylenebilir. Öyle ki enstitülerin mucidi olan başta Hasan Âli Yücel olmak üzere idari ve siyasi kadronun değişmesi ile Köy Enstitüsü muhalifleri için hem ideolojik hem de siyasal anlamda güvenli ortam oluşturmuş ve eleştirilerin dozu artmıştır.

Köy Enstitülerine yapılan eleştirilerin farklı bir boyutunu oluşturan kadın erkek ilişkileri ve ahlaki zafiyet konusu ise bilhassa halkın manevi duygularına hitap edecek şekilde kaleme alınmıştır. Öyle ki dini değerlerine bağlı, namus algısı yalnızca kadın üzerinden inşa edilen köylü kız ve erkek öğrencilerin aynı ortamda eğitim almasına ve çalışmasına sıcak bakmamıştır. Bunun üzerine ikili ilişkilerde sınır çizilmediği ve enstitü idarecilerinin bilhassa genç kızların ahlaki olarak çöküşüne hizmet edecek şekilde davrandığı iddiası

ciddi bir reaksiyona yol açmıştır. Duygusal ve cinsi münasebetlerin istenmeyen sonuçlar doğurduğu fikri kabul görmüştür. Basın yayın organlarında kullanılan üslubun sertliği, amiyane ve argo ifadelerin kullanılıyor olması aşırı ve abartılı bir yaklaşımın benimsendiğini gösterir mahiyettedir. Ayrıca enstitülerin alternatifi olarak sunulan imam-öğretmen okulları fikrinde kadın öğretmenlere yer verilmediği de açıktır. Bu bağlamda kadının erkek ile münasebetleri ve toplumdaki yeri gibi konuların revize edilmeye ihtiyaç duyulduğu da görülmektedir.

Bu çalışmanın sonucunda Köy Enstitülerinin muhaliflerinin milliyetçi, dindar, mukaddesatçı ve muhafazakâr kesim olduğu görülmüştür. En temel gerekçe ise komünist fikirlerin farklı çehrelerle Türk gençlerinin arasında yayılması ve köyü kurtarması planlanan öğretmenlerin solcu fikirlerle donatılmasıdır. Ayrıca şarap üretimi yapılması, müzik derslerinde söylenen şarkı ve türküler, gençlerin dans gösterileri, kız ve erkeklerin serbestlik içerisinde bir arada bulunması eleştirilerin diğer gerekçeleri olarak sıralanmıştır. Türk milliyetçiliğinin sembol isimlerinden olan Nejdî Sançar ve Osman Turan'ın savunduğu şekilde köyün ve köylünün kalkınmasına itiraz edilmeyerek bunun ne şekilde ve kimlerin eliyle yapıldığı irdelenmiştir. Ülkenin kurtulması ve müreffeh bir yapıya kavuşması için ülkücü öğretmenlere ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi (BCA)

-Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (BÖKM)

30-1-0-0/90-567-6/ 22.03.1954.

2. Kitaplar

Arslan, Lütfi(2022), *Türk Siyasetinde Köy Enstitüleri*, Ankara: Nobel Yayınevi.

Ayverdi, Semiha (1976), *Milli Kültür Meseleleri ve Maarif Davamız*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Başaran, Mehmet (2014), *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Can, Candaş (2017). *Köy Enstitülerinden İmam Hatiplere Eğitimde Hegemonya Mücadelesi*, İstanbul: Libra Yayıncılık.

Cevizliler Erkan – Harun Aydın (2020), *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Seferberliği: Köy Enstitüleri*, Erzurum: Ertual Akademi Yayıncılık.

Dündar, Can (2008). *Köy Enstitüleri*, İstanbul: İmge Kitabevi.

Eren, Nagihan (2024), *Türk Siyasi Tarihinde Bir “Devlet” Mücadelesi*, Ankara: Nobel Yayınlar.

Eroğul, Cem (2013), *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İstanbul: Yordam Kitap.

Kılıç, Murat (2016). *Allah, Vatan, Soy Milli Mukaddesat Türk Milliyetçiler Derneği (1951-1953)*, İletişim Yayınları.

Kirby, Fay (1962), *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, Ankara: Rüzgârlı Matbaa, 1962.

Koç, Nurgün (2013), *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İstanbul: İdeal Yayıncılık.

Koç, Nurgün (2024). *Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Köy Enstitüleri Çalışmaları*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Korkmazcan, Nezihe Selcen (2021), *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Öztürk, Emine (2012), *Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği, Sekülerleşme ve Köy Enstitüleri*, İstanbul: Rağbet Yayıncılık.
- Şengör, A. M. Celal (2023), *Hasan Âli Yücel ve Türk Aydınlanması*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şimşek, Abdulazim (2021), *Komünistin Eşkâli Türkiye’de Antikomünizm*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türen, Ahmet (2018), *Özgür Köy Enstitüleri Dosyası*, İstanbul: Destek Yayınları.
- Uygun, Selçuk (2007) *Tanıkların Dilinden Bir Dönem Öğretmen Okulları (İlköğretmen Okulları ve Köy Enstitüleri)*, Ankara: MEB Yayınları.
- Yücel, Hasan Âli (2019), *Davam*, (Ed. Ali Alkan İnal), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

3. Makale ve Köşe Yazıları

- “Enstitücü Öğretmenlerin Türkçesi”, (1962), *Milli Yol*, S. 6, s. 10.
- “Enstitücülerin Son Marifeti”, (1962), *Milli Yol*, S. 4, s. 7.
- “Enstitülerde Okutulması Yasak Edilen Dergiler”, (1952), *Orkun*, S. 68, s. 24-25.
- “Güdümlü Eğitim”, (1962), *Milli Yol*, S. 20, s. 13.
- “Kör Gözlere, Sağır Kulaklara”, (1962), *Toprak*, S. 5, s. 8.
- “Köy Enstitüleri Ankara’daki Açık Oturum”, (1962), *Milli Yol*, S. 1, s. 12-15.
- “Köy Enstitüleri Faciası”, (1962), *Serdengeçti*, S. 33, s. 8.
- “Köy Enstitüleri Hakkında”, (1962), *Milli Yol*, S. 6, s. 5-6.
- “Köy Enstitüleri Kör Düşümü”, (1951), *Orkun*, S. 57, s. 1-2.
- “Köy Enstitüleri ve 17 Nisan Yortusu”, (1973), *Devlet*, S. 181, s. 5-8.
- “Köy Enstitülerinde Gizli Kızıl Faaliyet”, (6 Nisan 1949), *Her Gün*, s. 1.
- “Köyümüzde Milli Şuur”, (1951), *Orkun*, S. 65, s. 3-4.
- “Milliyetçi Enstitücüler”, (1962), *Milli Yol*, S. 2, s. 4.
- “Yine Köy Enstitüleri”, (1962), *Milli Yol*, S. 4, s. 6.
- Akansel, Mustafa Hakkı (1951), “Ana Sevgisi Gibi”, *Orkun*, S. 64, s. 5-6.
- Akmermer, İmdat (1962), “Türklük ve Müslümanlık”, *Toprak*, S. 2, s. 15.
- Aslan, Öznur Özden (2019), “Köy Enstitülerinin Toplum Kalkınmasındaki Rolü”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, C. 6, S. 1, s. 84-119.
- Atsız, Nihal (1947), “Hasan Ali Hesap Vermelidir”, *Altınışık*, C. 1, S. 5, s. 3-5.
- Aydın, Eşref (1974), “Köy Enstitülerinin Gerçek Yüzü”, *Devlet*, S. 233, s. 6-10.
- Aydoğdu, Adalet Görgülü (2016), “Köy Enstitülerinin Türk Eğitim Hayatına Katkısı Üzerine Bir Sözlü Tarih Çalışması”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 20, S. 2, s. 393-408.
- Baykurt, Tahir (1946), “Öğleyin”, *Türk’e Doğru*, S. 18, s. 14.
- Bilecik, Sümeyra (2016), “Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri ve İmam Hatip Okulları”, *Mütefekkir*, C. 3, S. 6, s. 329-347.
- Boybeyi Songül – Songül Sallan Gül (2008), “Cumhuriyet Aydınlanmasının Kısa Tarihi: Köy Enstitülerini Çevreleyen Tarihsel ve Toplumsal Koşullar ve Bugüne Çıkarsamalar”, *Toplum ve Demokrasi*, C. 2, S. 3, s. 67-92.
- Cebe, Dursun (1962), “Milli Şuurun Hâkimiyeti”, *Milli Yol*, S. 1, s. 13.
- Coşkun K. Fedai -Zeki Efeoglu-İsmail H. Acar vd. (1962), “İzmir’de Köy Enstitüleri İçin Yapılan Açık Oturumdaki Hadiseye Sebep Olan Bildirinin Metni”, *Toprak*, S. 4, s. 13.

- Coşkun, Kemal Fedai (1962), "Enstitü Mezunu Bir Öğretmenin İfşaatı", *Serdengeçti*, S.33, s. 9-10.
- Çalışır, Saffet (1946), "Köy Enstitülerinde Şiir Anlamı", *Türk'e Doğru*, S. 13, s. 9-10.
- Çalışır, Saffet (1946), "Köy Enstitümüzden Yetişenler: Ali Dünder", *Türk'e Doğru*, S. 17, s. 12.
- Darendelioğlu, İlhan (1959), "Köy Enstitüleri", *Toprak*, S. 58, s. 4-21.
- Dinçer, Nahit (1972), "Köy Enstitüleri", *Töre*, S. 11, s. 24-29.
- Doğnay (1946), "İbrahim Zeki Burdurlu", *Türk'e Doğru*, S. 18, s. 13
- Elçi, Mehmet Nuri (2021), "Köy Enstitüleri ve Orkun Dergisinin Köy Enstitülerine Yaklaşımı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 8, S. 4, s. 2039-2060.
- Ezer, Feyzullah (2020), "Köy Enstitülerinin Türk Eğitim tarihindeki Yeri ve Önemi", *Belgi Dergisi*, C. 2, S. 19, s. 1786 – 1804.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri (1967), "Türk Köy Sosyolojisi ve Bir Araştırma", *Türk Yurdu*, C. 6, S. 334, s. 3-4.
- Gökalp, Ziya (1942), "Dehaya Doğru (Küçük Mecmuadan)", *Türk Yurdu*, C. 26, S. 5-6, s. 180-183.
- Gülmez Nurettin – Arife Cibil Yıldırım (2021), "Hasan Âli Yücel - Kenan Öner Davasının Türk Basınına Yansıması", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2021, C. 8, S. 4, s. 1422-1455.
- Gürsel, Ali (2018), "Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitüleri", *Asia Minör Studies*, C. 6, S. 11, s. 1-11.
- Hunutluoğlu (1952), "Köy Enstitülerinde Kooperatif", *Orkun*, s. 66, s. 10.
- İslamtürk, Sabri Baki, (1951), "Vatandaş Ahlakı", *Orkun*, S. 57, s. 2.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Bir Sistemi Temsil Eden Örnekler", *Orkun*, S. 59, s. 9-10.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Hasanoğlu Köy Enstitüsü'nün Özelliği ve Yüksek Kısım", *Orkun*, S. 60, s. 9-10.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Köy Enstitüleri Kör Düğümü ve Tonguç Oyunu II", *Orkun*, S. 47, s. 3-4.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Köy Enstitüleri Kör Düğümü", *Orkun*, S. 62, s. 9-12.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Köy Enstitüleri Kör Düğümü", *Orkun*, S. 61, s. 11-12.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Köy Enstitüleri Kör Düğümü", *Orkun*, S. 62, s. 12.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Köy Enstitüleri Kördüğümü ve Tonguç Oyunu", *Orkun*, S. 46, s. 3.
- Kadioğlu, Süleyman (1951), "Köy Enstitüleri Kördüğümü", *Orkun*, S. 64, s. 6.
- Kadioğlu, Süleyman (1952), "Köy Enstitüleri Hakkında Umumi Olarak Düşünceler", *Orkun*, S. 68, s. 8.
- Kadioğlu, Süleyman (1952), "Köy Enstitüleri Kördüğümü", *Orkun*, S. 66, s. 8-9.
- Karamanlioğlu, Ali F. (1965), "İmam – Öğretmen Enstitüleri", *Türk Yurdu*, C. 4, S. 315, s. 24-25.
- Karamanlioğlu, Ali F. (1967), "İmam-Öğretmen Enstitüleri", *Önasya*, S. 21, s. 7-8.
- Karataş, A. (1962), "Köy Enstitüleri Hakkında Bir Hatıra", *Orkun*, S. 6, s. 16-18.
- Koç, Nurgün (2017), "Köy Enstitüleri Hakkında Sözlü Tarih Araştırması", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 23, s. 63-69.
- Koç, Nurgün (2020), "Türkiye'de 'Köy Enstitüleri' Konusunda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Nicelik ve Nitelik Yönleriyle Değerlendirilmesi (2010'a Kadar)", *Tarihyazını*, C. 2, S. 1, s. 13-36.

- Koç, Nurgün (2021), "Türkiye’de “Köy Enstitüleri” Konusunda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Nicelik ve Nitelik Yönleriyle Değerlendirilmesi II (2010-2015)", *Tarihyazımı*, C. 3, S. 2, s. 222-239.
- Okçuoğlu, A. (1962), "Köy Enstitüleri Gericiliği", *Milli Yol*, S. 2, s. 7.
- Okçuoğlu, A. (1962), "Köy Enstitülerindeki Komünizm Propagandası Unutulmamalı", *Milli Yol*, S. 1, s. 11.
- Okçuoğlu, A. (1962), "Köy Enstitüsü Mezunları Hakkında", *Milli Yol*, S. 4, s. 5.
- Okçuoğlu, A. (1962), "Vatansever Köy Enstitüsü Mezunlarına Açık Mektup", *Milli Yol*, S. 14, s. 5.
- Okurer, Cahit (1974), "Niçin Köy Enstitülerine Karşıyım", *Ötüken*, S. 130, s. 13-15.
- Orhun, Orhan Seyfi (1944), "Köy Enstitüleri", *Çınaraltı*, S. 121, s. 1-3.
- Öztekin, Hülya (2018), "1944 İrkçılık Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmaları", *Selçuk İletişim*, C. 11, S. 1, s. 212-236.
- Sançar Nejdett (1962), "Köy Enstitüleri Mücadelesi Bir Türkçülük – Moskofculuk Çatışmasıdır", *Toprak*, S. 6, s. 5.
- Sançar, Nejdett (1959), "Köy Enstitüleri Hakkında II", *Toprak*, S. 61, s. 4.
- Sançar, Nejdett (1960), "Köy Enstitüleri III", *Toprak*, S. 62, s. 7-8.
- Sançar, Nejdett (1974), "Köy Enstitüleri Meselesi", *Ötüken*, S. 123, s. 13.
- Sarpkaya, Ruhi (2008), "Köy Enstitülerinden Sonra İmam – Hatip Liseleri", *Toplum ve Demokrasi*, C. 2 S. 3, s. 1–28.
- Sayman, Kazım (1946), "Bir Hamle Yapıyoruz", *Türk’e Doğru*, S. 18, s. 7.
- Suver Akkan - Ali Acundaş (1962), "Türk Gençliği Köy Enstitülerinin İhyasının Karşısında", *Milli Yol*, S. 14, s. 1.
- Suver Akkan– Ali Acundaş, (1962), "Gençler Köy Enstitülerine Karşı", *Toprak*, S. 5, s. 11.
- Tanır, Türksöy (1951), "Hasan Ali ve Tonguç Baba Geliyor", *Orkun*, S. 60, s. 3.
- Tevetoğlu, Fethi (1974), "Köy Enstitüleri Üzerine", *Ötüken*, S. 123, s. 14.
- Timurtaş, Faruk K. (1962), "Komünizm Tehlikesi", *Toprak*, S. 2, s. 3.
- Tunçalp, Enver (1962), "İnönü ve Laiklik", *Serdenceşti*, S. 33, s. 5.
- Tural, Ayşegül (2016), "Türk Eğitim Tarihinde Alternatif Bir Model", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 2, s. 17-21.
- Turan, Osman (1959), "Köy Enstitüleri Hasreti ve Milli Şuuru Koruma Zarureti", *Türk Yurdu*, C. 1, S. 277, s. 1-6.
- Turan, Osman (1962), "Köy Enstitüleri", *Toprak*, S. 2, s. 4.
- Turgut, Mehmet (1958), "Köy Enstitüleri ve Maarifçilerimiz", *Türk Yurdu*, C. 1, S. 278, s. 28-30.
- Turhan, Mümtaz (1974), "Köy Enstitüleri Masalı", *Ötüken*, S. 130, s. 12.
- Ustaömeroğlu, Mustafa (1962), "Moskof Taktiği", *Toprak*, S. 4, s. 18.
- Uygur, Ali "Anma Törenine Karşılık Tel’in Töreni Mi İsteniyor", *Türk Yurdu*, Temmuz 1963, C.3, S. 300, s. 41-42.
- Vural, Mithat K. (2014), "II. Dünya Savaşı Sonrası Anti-Komünist Siyasal İklimin Köy Enstitüleri’nin Kapatılmasına Etkisi", *MSGÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, s. 166-184.
- Yılmaz, İbrahim (1946), "Köyüme Özlem", *Türk’e Doğru*, S. 18, s. 14.

4. Süreli Yayınlar

Çınaraltı (1944)

Devlet(1973-1974)

Her Gün (1949)

Milli Yol (1962)

Orkun (1951-1952)

Önasya (1967)

Ötüken (1974)

Resmi Gazete, (20 Nisan 1940, S. 13682)

Serdengeçti (1962)

Toprak (1960-1962)

Töre (1972)

Türk Yurdu (1942-1967)

Türk'e Doğru(1946)

EKLER

Ek1: Köy Enstitülerinin kurucularına yönelik bakış açısını gösteren bir karikatür. *Orkun Dergisi*, Kasım 1951, S. 60.

DİPLOMASİDEN HARBE: 1930'LU YILLARDA ULUSLARARASI MÜNASEBETLER VE TÜRKİYE

FROM DIPLOMACY TO WAR: INTERNATIONAL RELATIONS AND TÜRKİYE IN THE 1930S

Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA*

Geliş Tarihi/Received:09.07.2025

Kabul Tarihi/Accepted:16.09.2025

GÖKTÜRK ÇETİNKAYA, Selma, (2026), "Diplomasiden Harbe: 1930'lu Yıllarda Uluslararası Münasebetler ve Türkiye", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 141-165, (DOI: 10.33431/belgi.1738906)

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleriyle mağluplar ve umduğunu bulamayan devletler arasındaki anlaşmazlıklar yeni bir savaşın habercisi olmuş, 1930'larda artan gerginlik, işgallere, ilhaklara, sınır ihlallerine ve çatışmalara yol açmıştır. Devletlerin diplomatik yollarla çözüm aradıkları görülse de, bunun ne kadar samimi olduğu tartışmalıdır. Nitekim anlaşma çabaları sözde kalmış; 1939, ikinci savaşın başlamasını kaçınılmaz kılmıştır. 1939 öncesinde olduğu gibi, bu yıl itibarıyla da devletlerin diplomatik temasları eksik olmamış ve savaşın sonuna kadar devam etmiştir. Ancak 1930'lardaki temaslar, ittifakların kurulması veya kurulmaması yönünde olmuştur. Yahut mevcut ittifaka yeni üyeler dahil etme veya tarafsızları diğer ittifaka kaptırmama amacı güdülmüştür. Savaş sırasında askeri diplomasi yoğunluk kazanmış; genellikle cephelelerdeki gelişmelere ilişkin yeni plan ve stratejiler üretmeye dayalı ittifak içi toplantılar yapılmıştır. Ülkelerin hem savaş sırasında hem de önceki yıllarda, kendi taraflarına güç toplamak veya karşı tarafın güçlenmesini engellemek için sık sık diplomatik temaslarda bulunduğu devletlerden biri şüphesiz Türkiye olmuştur. Stratejik kıymeti olan Türkiye'yle görüşmeler yapıldığı gibi kendisinin bulunmadığı toplantılarda da sıkça adı geçmiştir. Türkiye, bu öneminin bilincinde olarak, küresel gelişmeleri takip etmiş, diğer ülkelerle ilişkilerini ulusal çıkarları çerçevesinde şekillendirerek bu yılları barış içinde geçirebilmiştir. Esasen tarafsız sayılamayacak ölçüde taraflı davranan Türkiye, yakın olduğu tarafla ilişkilerinde mesafeyi ayarlayabilmiş ve karşı tarafla bağlarını tamamen koparmamıştır. Böylece iyi bir diplomatik sanatçı olduğunu kanıtlayarak diplomasi yeteneğini ortaya koyabilmiştir. Bu çalışmada, Türkiye'yi kendileriyle birlikte savaşa sokmaya çalışan devletlerin savaş öncesi dönemdeki faaliyetleri, fikirleri ve amaçları değerlendirilmiş, Türk diplomasisindeki gelişmeler savaş bağlamında incelenmiştir. İlk başlık, 1930'lardan savaştan bir yıl öncesine kadar olan gelişmeleri, ikinci başlık son yıllara sınırlı olup Ekim 1938'den Ekim 1939'a kadarki dönemi kapsamaktadır. Makalenin yazımında kullanılan resmi belgeler, araştırma çalışmaları ve süreli yayınlar Türkiye'yle sınırlı kalmamış, kapsam geniş tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1930'lu Yıllar, Savaş Diplomasisi, İkinci Dünya Savaşı, Türk Dış Politikası, Türk Diplomasisi.

* Dr., Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0001-6828-1679).

Abstract

Disagreements between the victorious powers of World War I and the defeated and disillusioned powers heralded a new war, and the escalating tensions of the 1930s led to invasions, annexations, border violations, and clashes. While states appear to have sought a solution through diplomatic means, the extent of this sincerity is debatable. Indeed, efforts to reach an agreement remained nominal; 1939 made the outbreak of the second war inevitable. As before 1939, diplomatic contacts between states continued unabated and continued until the end of the war. However, contacts in the 1930s focused on the establishment or non-establishment of alliances. These efforts were aimed at either integrating new members into existing alliances or preventing neutrals from joining other alliances. Military diplomacy intensified during the war, with intra-alliance meetings generally focused on developing new plans and strategies related to developments on the fronts. Türkiye was undoubtedly one of the countries where countries frequently engaged in diplomatic contact, both during the war and in the years preceding it, to consolidate power for their own side or to prevent the strengthening of the opposing side. While negotiations were held with Türkiye, which held strategic value, his name was frequently mentioned in meetings in which he was not present. Aware of this importance, Türkiye followed global developments and shaped its relations with other countries within the framework of its national interests, thus achieving peace during these years. While Türkiye, which was essentially biased beyond neutrality, managed to maintain a distance in its relations with its allies and maintained its ties with the other side. Thus, it demonstrated its diplomatic talent by demonstrating its skill as a diplomatic artist. This study evaluates the pre-war activities, ideas, and objectives of the states that attempted to bring Türkiye into the war alongside them and examines developments in Turkish diplomacy within the context of the war. The first section covers developments from the 1930s to the year before the war, while the second section is limited to the final year, covering the period from October 1938 to October 1939. The official documents, research studies, and periodicals used in the article were not limited to Türkiye; the scope was broad.

Keywords: 1930s, War Diplomacy, World War II, Turkish Foreign Policy, Turkish Diplomacy.

Giriş

Diplomasi, kısaca uluslararası ilişkilerin elçiler aracılığıyla yürütülmesi yöntemi olup diplomatların yanı sıra devlet başkanlarının, başbakanların, dışişleri bakanlarının da gerektiğinde diplomatik hareketlilik içinde bulunabileceği kabul görmektedir. Şiddetin, savaşların önlenememesi, bir devletin diğer devlet ya da devletlere karşı milli menfaatini muhafaza edebilmesi ancak diplomasi ile mümkün olabilmektedir.¹ Öte yandan karşı tarafın da aynı gayeyi taşıdığı düşünülecek olursa diplomaside başarının anlaşılabilir temeline dayandığı muhakkaktır. Dolayısıyla diplomasi için, Kissinger'ın "*uzlaşma sanatı*"² olarak değerlendirmesinden hareketle, uzlaşabilmeyi amaçlayan bir ilişki yöntemidir denebilir ve uzlaşma ile barışın korunabilmesi veya sağlanabilmesi mümkündür. Kaldı ki diplomaside uzlaşma sağlanmamasının temelinde tarafların isteksiz oluşunun ve gerçekleri kabullenemeyişinin yattığını görmek gerekir.³ Buradan yola çıkarak ilk harbin ardından dünyada barışı kalıcı kılabilmek adına Milletler Cemiyeti'nin oluşturulduğu, tek bir çatı altında toplanan ülkelerin işbirliği içinde hareket ederek uzlaşabileceğinin düşünüldüğü söylenebilir. Ancak cemiyet içindeki olumsuzluklar bu amaca ulaşabilmeyi önlemiştir. Olumsuzluklara bakıldığında ilk karşılaşılan, her ülkenin cemiyet içinde yer almamış olmasıdır ki buna ABD örnek gösterilebilir. Oluşumunda başrolde olan bir ülkenin kendisinin üye olmaması Milletler Cemiyeti'nin inandırıcılığına gölge düşürmektedir. İkinci olarak İngiltere başta olmak üzere Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerinin yönlendiriciliğinin doğurduğu tepkiler cemiyetin yanlılığını ortaya koymaktadır. Türkiye'nin *Musul Meselesi* temelinde fazlasıyla hissettiği bu durum, çözümün cemiyete kalması halinde İngilizlerin lehine sonuçlanacağına kesinliği ile Türk Tarihi anlatımlarında yerini çoktan almıştır.⁴ Türkiye'nin hissettiği cemiyet içindeki güçlüler ve güçsüzler ayrımını, her ülkenin kendi uluslararası ilişkilerinde hissettiğini ve bunun tesirinde kaldığını görebilmek gerekmektedir. Bu hisle doğan *ilk savaşın galipleri bir yana mağlupları diğer yana* anlayışı, galiplerin daha da güçlenmesini sağlamıştır. Böylece cemiyetin onlar için var olduğu inancı doğmuştur. Bu inanç ise yenilgiye uğrayanların sesini yükseltmesine yol açmıştır ki ilk harpten umduğunu bulamayanların da kendilerine verdiği destek ve/veya galip güçlere duyduğu öfkeyle bu ses daha da duyulur hale gelmiştir. Diplomatik ötekileştirme, görece güçsüz veya 1918'in mağlup taraflarını zamanla uzlaşıdan uzaklaştırmış ve bu durum beraberinde şiddeti, güç gösterilerini doğurmuştur. Halkının menfaatleri için kendisinden daha güçsüz ülkelerin menfaatlerini hiçe sayan, böylece ilk harbin güçsüzlüğünü üzerinden atmaya çalışan devletler, ilk harbin güçlülerine duydukları öfkeyi bu şekilde yatıştırmaya çalışmışlardır. Mevcut güç mücadelesi içinde işlevini yitiren diplomasi, 1930'lar itibarıyla yerini şiddete bırakmaya başlamıştır. Aynı şekilde işlevsizleşmeye başlayan Milletler Cemiyeti ise bu on yılda bir çok üye hareketliliğine sahne olmuştur. Dışarıda kalmamak adına yeni üyelerin katıldığı 1930'larda cemiyetten eşitsizliğe vurgu yaparak ayrılanlar da görülmüştür.⁵

¹ Rauf Versan, "Tarih Boyunca ve Günümüzde Diplomasi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 10, (Ocak 1995), s.89.

² Henry Kissinger, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 202.

³ Mammad İsmayilov, "İhtilafların Çözümü", *Hukuk ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Diplomasi Kavramları Sözlüğü*, ed. Mehmet Güneş, Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayınları, Ankara 2021, s. 93.

⁴ Konuya dair olarak bkz. Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 301. Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987, s. 187. Bilal N. Şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak ilişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/63 (2005), s. 864. Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 69. Sezen Kılıç, "Musul Sorunu ve Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIV/71 (2008), s. 336. Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Lozan Barış Konferansı'nda Musul", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/18 (2007), s. 137.

⁵ Milletler Cemiyeti üyeliklerinin tam listesi için bkz. Department of State Washington, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919*, c. 13, ed. Joseph V. Fuller, United States Government Printing Office Washington, 1947, s. 74-75.

Bölgesel çatışmaların, işgallerin, toprak ihlallerinin, ilhakların giderek kendisini daha da sık göstermeye başladığı 1930'lu yıllar, son senesinde ilan edilmiş olmakla beraber yeni bir harbin çoktan başladığının göstergesinden başka bir şey değildir. Bir nevi *savaş başladı* dememek için direnilse de ve bunun için diplomasiden destek alınsa da bu yılların diplomasisi, anlaşabilmekten ziyade anlaşılabilmeyi amaçlayan, tarafını güçlendirmeye dayalı temaslar olarak görülmelidir. Söz edilen yıllarda diğer devletlerle görüşmeleri yoğun olan ülkelerden birisi, şüphesiz Türkiye'dir. İlk harbin yenilen ülkelerinden Osmanlı Devleti, savaşın ardından tarihte yerini alsa da Anadolu'da başlatılan mücadelenin zaferle sonuçlanması, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğmasını sağlamıştır. 1918'in kazananlarının dayattıklarını kabul etmeyen Türk milletinin direnişi ve istiklali için verdiği mücadele, dört yılın yorgunluğu ile boyun eğen diğer kaybeden ülkelerin milletlerinden farklılığını ortaya çıkartmaktadır. Bu nedenle ilk harbin ardından susan milletlerin devletleri, sonraki on yıllarda sesini çıkartmaya dayalı politikalar üretirken ikinci harbin doğmasına da zemin hazırlamışlardır. Türkiye Cumhuriyeti ise milletinin verdiği başarılı mücadelenin sonrasında barışı iç ve dış siyasasının bir parçası haline getirmiştir. Ancak güçlenmek veya gücünü arttırmak/kaybetmemek amacı taşıyan devletlerin gözünde mühim bir yeri olan Türkiye, mevcut stratejik konumunun kıymeti ile 1939 öncesi diplomasisinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Türkiye'nin yanlarında yer alması adına gerek kendisiyle gerekse gıyabında diğer devletlerle pek çok görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yanı sıra olası savaşın galibi gelebilmek için Türkiye'ye yatırımlar yapılmış, askeri destek verilmiştir. Avrupa'dan Asya'ya uzanan Anadolu köprüsünü geçiş noktası, üs bölgesi yahut ön karakol olarak kullanma amacı taşıyan bu hareketliliği kendi lehine çevirebilen Türkiye, gelişimine katkı sağlayacak hususlarda açık davranmış fakat kendinden beklenildiği gibi harbe girmeyerek diplomatik yeteneğini göstermiştir.

Hazırlanan bu çalışmada Türkiye'yi yanlarında harbe sokmaya çalışan Müttefiklerin ve Mihverlerin savaş öncesi süreçteki hareketlilikleri anlatılmış, tarafların konuya dair fikir ve gayeleri değerlendirilmiş, Türk diplomasisindeki gelişmeler harple ilintili olarak incelenmiştir. İlk başlık, 1930'ların harbe bir yıl kalıncaya kadarki kısmında yaşanan gelişmeleri içermektedir. İkinci başlık ise son bir yılla sınırlanmış ve Ekim 1938'den Ekim 1939'a kadarki süreci ele almıştır. Makalenin yazımında kullanılan resmi belgeler, tetkik eserler ve süreli yayınlar Türkiye ile sınırlandırılmayarak yelpaze geniş tutulmaya çalışılmıştır.

A. Harp Öncesi Süreçte Yaşananlar ve Türkiye

İkinci Dünya Savaşı, ilkinin devamı niteliğinde olan ve tüm dünyayı etkisi altında bırakan bir muharebeler bütünüdür. Her ne kadar dünya tarihinde 1939'dan 1945'e kadar sürdüğü kabul edilse de ilk harbin bitiminden itibaren geliştirilen diplomatik hareketlilik, ikinci bir harbin yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bir diğer ifadeyle Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup devletlerinden Almanya'nın, savaşın sonunda planladıkları gerçekleşmeyen İtalya'nın ve büyümek isteyen Japonya'nın 1930'lu yıllarda kendini hissettirmeye başladığı dünyada, statükocu devletlerin suskunluğu veya umursamazlığı, 1939'da ikinci bir dünya savaşına neden olmuştur. Esasen tarih yazımlarında 1939'un eylül ayında başladığına vurgu yapılsa da gerek 1931'de başlayan ve 1932'de tamamlanan Japonya'nın Mançurya'yı işgali, gerek İtalya'nın 1935'te başlayıp 1936'da kendisi için kazançla neticelendirdiği Etiyopya'yı işgali⁶ savaşın ilk habercileri olarak değerlendirilmelidir. Öte taraftan 1933'te Hitler'in iktidara

⁶ "Troops Shell Chinese City; 70 Soldiers Die", *Chicago Daily Tribune*, 19 Eylül 1931, s. 1. "Mussolini's 'No' to Peace", *Sunday Pictorial*, 22 Eylül 1935, s. 1. "Storico Annuncio del Duce", *Corriere della Sera*, 6 Mayıs 1936, s. 1.

gelişi, Stalin'e karşı Avrupa'daki dikta gücünün de yükselişini beraberinde getirmiştir. 1935'te Almanya'da zorunlu askerliğin kabulü ise en fazla Fransa'yı endişelendirmiştir. Fransız diplomasisi, iki totaliter liderin rekabetinden istifade ederek 1935'in 2 Mayıs günü SSCB ile "Karşılıklı Yardım Paktı" imzalamış, bu gelişme Alman-Sovyet ilişkilerini daha da keskinleştirmiştir. Herhangi bir Avrupa ülkesi saldırı tehdidi aldığında yahut böyle bir tehlike hissettiğinde Sovyetlerle Fransızlar birbirine danışacak ve karşılıklı yardım sağlayacaktır. Bu saldırının gelebileceği devletin Almanya olma olasılığının fazlalığı muhakkaktır ki Hitler de buna misilleme olarak paktın yürürlüğe girmesinden kısa süre sonra, 7 Mart 1936 günü Ren Bölgesine askerlerini göndermiştir⁷. Hitler, Ren'e girmesiyle aynı gün Reichstag'da bir nevi 1918-1936 yıllarını Almanya bakışıyla özetlediği dünya tarihi temelli oldukça uzun konuşmasına ABD ile başlamış ve Wilson Prensiplerinden umutlanan milletlerin hayal kırıklıklarına değinmiş, gerek Wilson Prensiplerinin gerekse Milletler Cemiyeti'nin dünyanın mevcut halinin sorumlusu olduğunu vurgulamıştır⁸. Konuşmanın her cümlesi dikkate şayan olmakla beraber küçük bir kısımdan örnek vermek gerekirse prensiplerle cemiyete yönelik şu satırlar alıntılanabilir:

"Eğer dünya bu daimi ve bitmek tükenmek bilmez karışıklıklar devrine girdi ise bunun sebebi milletler arasında meselelerin görüşülme ve halli sırasında hükümler olan anlamamazlık ve mantıksızlık zihniyetindedir. Bu inkişafın hareket noktası, bu uğursuz muahededir. Bir gün bu muahedenen bahsederken bunu milletlerin yeniden bir karışıklık içine atılması istenmiyorsa harpleri likide etmek için kullanılmaması lazım gelen metodun bir örneği olarak gösterecektir. Milletler Cemiyeti'nin kıymetini düşüren şey bu muahedenin ruhudur. O zamandan beridir ki yenilmiş yani kanun dışı bırakılan milletler ile yenmiş yani her türlü haklardan faydalanma için imtiyazlı milletler arasında bir fark vardır ve gene o zamandan beridir ki milletlerin bu taksimi ile serbest ve müsavi milletlerin bir camiası olmak lazım gelen Milletler Cemiyeti'nin esasındaki prensip arasındaki bir fark mevcuttur. Dünyada birçok siyasi ve ekonomik meselelerin manasız bir surette halline gidilmiş olması keyfiyeti dahi gene bu muahedenin ruhundan gelmektedir. O tarzda hudutlar çizildi ki bunların çizilişinde hakim olan intikam ve kin fikirleri mağlupların da intikam almaları ihtimalinden dolayı korku ve sıkıntı hislerini doğurdu".⁹

Konuşmasında hukuki yönden aykırılık gösteren Milletler Cemiyeti'nin Avrupa'da devamlılığının doğru olmadığına değinen Hitler, dünyada sıkça konuşulan "Alman meselesi" hakkında da açıklama yaparak bu meselenin doğmasına Versay Anlaşması'nın yol açtığını ve Alman meselesi halledilmediği takdirde Avrupa'da barışın sağlanamayacağını belirtmiştir. Barış konusunda Fransa ve İngiltere ile temasta bulunduğundan da söz eden Hitler, SSCB'nin gücünün ve Orta Avrupa'ya yönelik politikalarının Locarno Paktı'na tezat olduğunu özellikle belirtmiştir. ABD ise Almanya'nın SSCB-Fransa Anlaşmasını gerekçe

⁷ "Hitler Sends German Troops into Rhineland; Offers Paris 25-Year non-Aggression Pact; France Mans Her Forts, Britain Studies Move", *The New York Times*, 8 Mart 1936, s. 1. Sean McMeekin, *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı'nın Yeni Tarihi*, çev. Zeynep Demir, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 65. Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1973, s. 5.

⁸ NSDAP, *des Führers Kampf um den Weltfrieden*, Zentralverlag der Franz Eher Nachf, Münih 1936, s. 5. "Almanya Ren Bölgesini İşgal Etti", *Ulus*, 8 Mart 1936, s. 1-6.

⁹ "Almanya Ren Bölgesini İşgal Etti", *Ulus*, 8 Mart 1936, s. 6.

göstererek Locarno'ya aykırı hareket ettiğine dikkat çekmiştir¹⁰. Batı Avrupa'nın güvenliğini teminat altına alan Locarno Pakti'nin kıymetini yitirmesinde Fransa'nın Sovyet Rusya ile anlaşmasının öncül olduğu ve buna mukabil, belki de ikinci maddeden hareketle "*meşru müdafaa hakkı*"¹¹ gerekçe gösterilerek Almanların Ren'e asker yerleştirdiği söylenebilir. Ayrıca Hitler'in harpten korkmayan karakterinin görünürlüğü'nün artması, Almanya ile sergilenecek diplomatik hareketliliği de etkilemiştir.

Öte yandan Weinberg'in de ifadesiyle Hitler'in bilinçli olarak barıştan bahseden sözler söyleyip barışçıl politikalar sergilediği, sorun çıkarabilecek ülkelerle anlaşmaya gayret ettiği; devletleri yatıştırma dayalı bu tavırlarıyla uygun zamanın gelmesini beklediği söylenebilir¹². Oldukça girift hale gelen dönem gelişmeleri içinde Milletler Cemiyeti'ne katılım sağlayan ve ayrılan üyelerin hareketliliği de dikkat çekmektedir. Örneğin Hitler, olumsuzluğuna vurgu yaptığı cemiyetten iktidara gelmesinden dokuz ay sonra, 19 Ekim 1933'te ayrılırken aslında sonraki süreçte yapacaklarının sinyalin vermiştir¹³. Almanya'dan daha önce Japonya, 27 Mart 1933'te cemiyetten ayrılma kararı vermiş¹⁴, 18 Eylül 1934'te ise SSCB Milletler Cemiyeti'ne alınmıştır¹⁵.

Milletler Cemiyeti'ne 18 Temmuz 1932'de katılan Türkiye'nin¹⁶ yukarıda anlatılan süreçlerle ilgili endişe duyduğu ve başta Avrupa olmak üzere dünyadaki gelişmeleri yakından takip ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu endişelerin şekillendirdiği diplomasisinde Türkiye, 23 Ocak 1932'de İran ile sınırlarını düzenlediği bir anlaşmaya imza atarak 1926'dan itibaren peyderpey devam eden Ağrı İsyanlarının sona ermesini sağlamış, böylece hem iç güvenliğini hem de İran'la ilişkilerini koruma altına almıştır.¹⁷ Ayrıca 9 Şubat 1934'te Balkan Pakti'ni imzalamış¹⁸, Alman askerinin Ren'e girmesi ve silahlanmalar konusundaki gelişmeler ise Türkiye'de gözlerin Boğazlar'a dönmesine yol açmıştır. Türkiye'nin bu konudaki tedirginlikleri 20 Temmuz 1936'da imzalanan Montrö Sözleşmesi ile sona ermiştir¹⁹. Montrö konusunda sorun yaşanan İtalya ile ilgili 1930'lu yılların başında, özellikle 4 Ocak 1932'de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras ile İtalyan Büyükelçi Pompeo Aloisi arasında imzalanıp 18 Ocak 1933'te TBMM'de onaylanan sözleşme doğrultusunda iyi ilişkilerin olduğunu söylemek gerekir. Bu sözleşmenin birinci maddesiyle Meis'e bağlı 30 adacığın 19'u Türkiye'ye verilmiş, ikinci maddesiyle Bodrum Körfezi'ndeki *Kara Ada* Türkiye'de kalmış, üçüncü maddesiyle Meis'in diğer adacıkları ise İtalya'ya verilmiştir. İki ülke arasında dostane ilişkilerin sürdüğü bu dönem, Mussolini'nin

¹⁰ "B. Hitler Alman Siyasetini ve İstediklerini Anlattı", *Ulus*, 9 Mart 1936, s. 5-6. "Hitler Smashes Locarno Citing Franco-Soviet Treaty as Reason", *The New York Times*, 8 Mart 1936, s. 1.

¹¹ United Nations Treaty Collection, *Traité Entre L'Allemagne, la Belgique, la France, la Grande-Bretagne et L'Italie*, 1925, s. 1.

¹² Gerhard L. Weinberg, "Barışta ve Savaşta Dış Politika", *Hitler Almanyası*, ed. Jane Caplan, çev. İdem Erman, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2012, s. 181.

¹³ Library of Congress, "Withdrawal of Germany from the League of Nations", 19 Ekim 1933. <https://www.loc.gov/item/2021667903/>

¹⁴ Ufuk Erdem, "Türk Diplomatik Belgeleri Işığında Japonya'nın Mançurya'yı İşgali ve Mançukuo Devleti'nin Kuruluşu (1931-1933)", *Belleten*, LXXVII/309 (Ağustos 2023), s. 711.

¹⁵ "Sovyet Rusya Milletler Cemiyetine Nasıl Alındı", *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Eylül 1934, s. 1-2.

¹⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 501/31185.128145.1., 19 Temmuz 1932. TDA, 534/37353.150058.1., 18 Temmuz 1932. "Milletler Cemiyeti'ne Aza Olduk", *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Temmuz 1932, s. 1-2.

¹⁷ Ömer Erden, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Antlaşmalar-Protokoller-Problemler)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 289.

¹⁸ "Balkan İtلافı Dün Atina'da İmzalandı", *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Şubat 1934, s. 1. Faliş Rifki, "Balkan Anlaşma Pakti", *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Şubat 1934, s. 1.

¹⁹ TDA, 571/67781.297007.13., 20 Temmuz 1936. "Atatürk Türkiye'si'nin Yeni Zaferi", *Ulus*, 21 Temmuz 1936, s. 1-3.

19 Mart 1934'te yaptığı Asya'yı ve Afrika'yı hedef alan konuşmasıyla bozulmuştur. 1936'da başta Leros olmak üzere İtalya'nın Türkiye'ye yakın adaları tahkim etmeye başlaması ise gerginliği arttırmıştır. Gerginliğin azalması, İtalya'nın İngiltere ile imzaladığı 2 Ocak 1937 tarihli Akdeniz'in statükosuna sadakati içeren anlaşmayla yaşanmıştır.²⁰

Öte yandan Montrö'yü aleyhinde bulan ve bu nedenle imzalamayan İtalya, 2 Mayıs 1938'de kararını değiştirerek katılacağını Dışişleri Bakanı Aras'a bildirmiştir²¹. Bu gelişmede, Türkiye'nin Balkan Pakti üyeleriyle beraber İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakını kabulünün ve İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele'nin aldığı "*Etiyopya İmparatoru*" unvanını tanınmasının tesiri olduğunu söylemek gerekir²². Türkiye'nin Montrö kapsamında yaşadığı bir diğer gelişme ise Yunanistan'la olmuş, konferansa katılan Yunan Baş delegesi Politis, Limni ve Semadirek'in askerden arındırılması için girişimlerde bulunmuştur. Tevfik Rüştü Aras'ın 31 Temmuz 1936'daki konuşmasında bunu destekler nitelikteki sözlerinin de etkisiyle 4 Nisan 1937'de Limni, "*tahkim edilmiş gözetim altında bölge*" ilan edilmiştir. Ayrıca Montrö'nün imzalanmasından iki ay sonra, 17 Eylül 1936'da Yunanistan karasularını 3 milden 6 mile çıkartmıştır. Bundan beş yıl öncesine gidildiğinde ise Yunanistan'ın 3 deniz mili genişliğindeki hava sahasını 10 deniz mili genişliğine çıkarttığı görülmektedir.²³ Öte yandan Balkan Pakti üyelerinin arasında yapılan posta ve telekomünikasyon arasındaki işbirliğine dair anlaşmanın 1936'da onaylanması, Yunanistan'la imzalanan 1930 tarihli İkamet, Ticaret, Seyrisefain Anlaşmasına ek anlaşmanın 1935'te yapılıp 1936'da onaylanması, aynı yıl Yunanistan'a sargılık kağıt ve mukavva verilmesine yönelik teklifin kabulü ve Meriç-Evros Irmağı kıyılarında yapılacak hidrolik tesisatın düzenlenmesinde mutabık kalınması gibi gelişmeler, Türk-Yunan ilişkilerinin dostluk çerçevesinde devam ettiğinin göstergesi olmuştur ki sonraki yıllarda devam eden diplomatik girişimler de bunu yine örneklemektedir.²⁴ Türkiye'nin batı komşusu ile diplomatik girişimlerini sürdürdüğü bu günlerde dünyanın gündeminde yer bulan gelişme ise Orta Doğu'da başlamıştır.

Otuzlu yıllarda adı basından inmeyen Filistin'de, 1936'nın nisan ayında başlamış olan ayaklanmalar yaklaşık üç yıl boyunca devam etmiş ve oldukça ses getirmiştir. Özellikle Hitler'in iktidara gelmesinden sonraki dönemde bölgeye gelen Yahudilerin sayısının giderek artmasının ve 1933-1936 arasında 174 bin Yahudi'nin Filistin'e yerleşmesinin doğurduğu tepkiler bölgede ayaklanmaya yol açmıştır²⁵. 1936 yılındaki bir diğer gelişme de 17 Temmuz'da başlayan *İspanya İç Savaşı* olmuştur. Bir gün önce yapılan seçimlerin neticelerine tepki gösterilmesidirarbye, darbede iç savaş dönüştürken Almanya ile İtalya'nın

²⁰ Necdet Hayta, *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 153.

²¹ TDA, 541/44145.209532.1., 2 Mayıs 1938. "İtalya, Boğazlar Mukavelesine İştirak Etti", *Son Posta*, 3 Mayıs 1938, s. 1.

²² Bilal N. Şimşir, *İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 606.

²³ Hayta, a.g.e., s. 154.

²⁴ *Resmi Gazete*, Kararname No: 3661, sayı 3201, 9 Kanunusani 1936, s. 5919. *Resmi Gazete*, "Türkiye ile Yunanistan arasında Munakid 30 İlkteşrin 1930 Tarihli İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelesine Ek Olarak 26 Eylül 1935'de İmzalanan Müzeyyel Anlaşmanın Tasdikına Dair Kanun", Kanun No: 2909, sayı 3224, 5 Şubat 1936, s. 6038. *Resmi Gazete*, Kararname No: 4087, sayı 3246, 2 Mart 1936, s. 6184. *Resmi Gazete*, "Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan arasında Ankara'da 20 Haziran 1934 Tarihinde Yapılan Meriç-Ebros Irmağının Her İki Kıyısında Yapılacak İdrolık Tesisatın Tanzimine Mütteallik İtilâfın Tasdiki Hakkındaki 18/5/1935 Tarih ve 2719 Sayılı Kanun'a Ek Kanun", Kanun No: 3067, sayı 3472, 30 Teşrinisani 1936, s.7393.

²⁵ Ali Ata Yiğit, "Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXIII/243 (Kasım-Aralık 2019), s. 404. "Filistin'de Araplarla Yahudiler Çarpışıyor", *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1936, s. 1-8.

verdiği destek dünya tarafından izlenmiştir²⁶. Bu iki devletin İspanya'daki Komünist tehdide karşı ortak duruş gösterdiği sıralarda Yunanistan'da da 4 Ağustos 1936'da darbe olmuş ve Metaksas, dikta rejimini getirmiştir²⁷. Çok geçmeden Mussolini'nin Habeş İmparatorluğu'nu tanıyan Almanya'nın ve İtalya'nın 25 Ekim 1936'da Avrupa'yı Komünizmden korumak için işbirliğine başlaması ve 1 Kasım'da Mussolini'nin "*İtalyan-Alman Ekseni*" ifadesini ilk kez kullanması²⁸, aynı ayın sonuna doğru bu defa Almanlar ile Japonlar arasında Komünizme karşı birlikteliğin ilan edilmesi²⁹ harbin arefesinde karşılaşılan diplomasi trafiğinin mühim örnekleri arasında yerini almıştır. Kısa bir değerlendirme ile 1936'da yakınlaşan bu üç devletin ittifaklık görüşmelerinin, askeri ittifaktan ziyade Komünist karşıtlığı bir ortaklık olarak başladığı yahut böyle bir tavır takındıkları söylenebilir. Bilhassa Japonya, kendisini Avrupa'daki olası bir savaşa karıştırabilecek askeri işbirliğinden uzak durmayı yeğlemiştir ki Almanya'ya ve İtalya'ya söyledikleri de ABD ile savaşmaktan kaçındığı, ancak SSCB'ye karşı bir harbe girebileceği yönünde yoğunlaşmıştır³⁰. Öte taraftan İtalya'nın da *Roma-Berlin Mihveri*'nin yanı sıra henüz 1937'nin başında İngiltere ve Fransa ile ittifaklık istediği görülmektedir³¹. Ancak tüm bunlar Alman, İtalyan ve Japon liderlerin savaşı istemediği anlamına gelmemeli, bilakis olası bir harp halinde veya sürdürdükleri işgal politikalarında SSCB gücü ile karşılaşmaktan duyulan çekince olarak değerlendirilmelidir. Nitekim barışı gerçekten isteyen devletle görünürde barışçıl olan devlet farkını göstermek için 1937'nin temmuz ayındaki iki gelişme ile örnek verilebilir. 7 Temmuz 1937'de Japonya'nın Çin'le savaşının yeniden başlaması³² ve bir hafta içinde Çin'in SSCB yardımını kabul etmesi³³ bölgedeki güvensizliğin sona erdirilmek bir yana daha da arttığının bir göstergesi olmuş, bir gün sonrasında imzalanan *Şark Misakı* (Sadabad Paketi)³⁴ ise bölge güvenliği ve barış temelinde gerçekleşmiştir. Biri Uzak Doğu'da biri ise Yakın Doğu'da yaşanan bu iki eş zamanlı gelişmenin dönem gazetelerine yansması da ilginç bir tablo ortaya çıkartmıştır.³⁵

Ancak Sadabad Paketi'nin Irak özelinde Türklerle ilgili olumsuz yanları da gözden kaçırılmamalıdır. Pakitin son hazırlıkları için Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü Aras ile İktisat Bakanı Celal Bayar'ın Irak ziyareti esnasında Iraklı Türklerin sevincinden ürken Arap milliyetçilerinin çok sayıda Irak Türk'ünü tutuklayıp görevlerine son vermesi dikkat çeken bir gelişmedir. Türk-İrak yakınlaşması sırasındaki bu hadiseler, Arapların Türk asıllı Irak Başbakanı Hikmet Süleyman'ın Irak'ı Türkiye'ye bağlamaya çalıştığına dair şüphelerinden kaynaklanmıştır. Irak Başbakanının "*Turancılık eğilimine sahip Mustafa Kemal Atatürk'e*

²⁶ Vilnis Sipols-Mihail Haalamof, *İkinci Dünya Savaşının Nedenleri, Emperyalizmin Anatomisi*, çev. İzzet Yaşar, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1975, s. 68-69. "İspanya Kan ve Ateş İçinde", *Ulusal Birlik*, 20 Temmuz 1936, s. 1-4. "Civil War Tears Spain Rebels March on Madrid", *San Francisco Chronicle*, 20 Temmuz 1936, s. 1-6. "İspanya İhtilali Nihayet Avrupa'yı da Saracağa ve Bütün Dünyayı Kana Bulayacağa Benziyor", *Halkın Sesi*, 3 Ağustos 1936, s. 1-2.

²⁷ Mogens Pelt, "Stages in the Development of the 'Fourth of August' Regime in Greece", *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, ed. A. C. Pinto & A. Callis, Palgrave Macmillan, London 2014, s. 198. "Komünizm Tehdidi Karşısında G. Metaksas Diktatörlük İlan Etti. Parlamento'yu Feshetti", *Yeni Asır*, 6 Ağustos 1936, s. 1-4.

²⁸ "Almanya İtalyan İmparatorluğunu Resmen Tanıdı", *Tan*, 25 Ekim 1936, s. 1-3. "İtalya Almanya'nın Müstemleke Sahasındaki İsteklerine Yardım Edecek", *Ulus*, 26 Ekim 1936, s. 1-6. "Berlin'de Bir Resmi Tebliğ Neşredildi", *Tan*, 26 Ekim 1936, s. 1-9. Arnaldo Cortesi, "Mussolini Urges Paris and London to Enter Accord", *The New York Times*, 2 Kasım 1936, s. 1-12.

²⁹ "Komünizme Karşı Alman-Japon Anlaşması", *Son Posta*, 26 Kasım 1936, s. 1-3.

³⁰ TDA, 502/22242.97836.1., 9 Mart 1939.

³¹ "İtalya, İngiltere ile İttifak İstiyor", *Haber*, 21 Mart 1937, s. 1-6.

³² Çağatay Benhür-Metehan Eraslan, "Nanking'in İşgali ve Türk Basını (1937-1938)", *Selçuk Türkiyat*, sayı LIII (Aralık 2021), s. 382.

³³ Sipols-Haalamof, a.g.e., s. 95.

³⁴ "Şark Misakı İmza Edildi", *Tan*, 9 Temmuz 1937, s. 1. "Asya Paketi'nin İmzası", *Ulus*, 9 Temmuz 1937, s. 1-4. *Kurun*, "Asya Misakı İmzalanıyor", 9 Temmuz 1937, s. 1; *Kurun*, "Uzak Şark'ta Harp", 9 Temmuz 1937, s. 1-6.

³⁵ Buna dair örnek için bkz. Ek 2.

hayranlığını açıkça göstermesinden" şikayet eden Arap milliyetçisi askerlerin, Trakya'daki askeri manevralar için Türkiye'ye gitmeye hazırlanan Irak Genelkurmay Başkanı Bekir Sıtkı Paşa'yı ve Hava Kuvvetleri Komutanı Binbaşı Mehmet Ali Cevat'ı 11 Ağustos 1937'de Musul Havaalanında öldürmeleri, Hikmet Süleyman'ın altı gün sonra istifasına neden olmuştur.³⁶ Türkiye'nin savaşın arifesinde barış ortamı oluşturmaya çalıştığı bir süreçte Irak'ta bu gelişmeler yaşanırken eş zamanlı olarak Şanghay ve Nankin'de Japonya ile Çin'in muharebeleri başlamış, Halep'ten getirilen askerler ise Hatay'da Türklere yönelik saldırılarını sürdürmüşlerdir. Bu durum Türkiye'ye binlerce mültecinin gelmesine yol açmıştır.³⁷ Bu sırada Trakya Manevraları için Irak'tan gelen askeri heyete başkanlık eden Genelkurmay İkinci Başkanı Mirliya Hüseyin Paşa, "*Ben de bu vatanın evladyım. Kahraman Türk Ordusunun manevralarından istifade edeceğimizi umuyorum. Çünkü Atatürk'ün idaresi altındaki Türk ordusunun çok terakki ve inkişaf ettiği kanaatindeyim.*" şeklinde açıklamada bulunmuş, manevralara Irak'tan ayrı genelkurmay başkanlığı düzeyinde Romanya'dan General Şikityu, Afganistan'dan General Sadullah Han, İran'dan General Rıza Kuli Kerim, Yunanistan'dan General Papagos ve Yugoslavya'dan General Nediç katılmıştır.³⁸ 1935 ve 1936 sonrasındaki üçüncü Trakya Manevrası ile güç gösterisinde bulunan Türkiye'nin bu askeri faaliyetinde Balkanlar'daki gergin ortamın tesiri büyüktür. Kaldı ki manevraların öncesinde yalnızca Irak'ta değil, Yugoslavya'da da karışıklık yaşanmış ve ülkede jandarmayla halk arasında çatışmalar gerçekleşmiştir.³⁹ Dünyanın çoğu yerinde olduğu gibi Orta Doğu'da ve Balkanlar'da da gerginliklerin yaşandığı bu süreçte, bulunduğu coğrafyadaki unsurları bir araya getirme odaklı politikalar üretmeye gayret gösteren Türkiye'nin bu tutumunu başta kendisi için olmak üzere bölgesinde barışı hedeflemesine, bir yandan da düşman fikirlere karşı gücünü göstermek istemesine yormak yanlış olmayacaktır.

Türkiye'nin bu günlerdeki tutumuna dair bir okumayla *Novosti* gazetesinde karşılaşılmaktadır. Gazete, Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan Türkiye'nin akıllıca hareket ettiğini söyleyerek Şark Misakı'nın Türkiye'nin Balkan Paktı'na da üye olması sebebiyle Yugoslavya'yı da ilgilendirdiğinden bahsetmiş ve bu yeni oluşumu "*Yeni Bir Blok*" olarak değerlendirmiştir. *Novosti*'nin yansıttığı fikirler sadece Yugoslavya için değil, SSCB adına da geçerlidir⁴⁰. Bölge barışını korumaya ve/veya sağlamaya yönelik bu pakt, resmîyette de "*Adem-i Tecavüz Muahedenamesi*" olarak geçmektedir ve 14 Ocak 1938 günü TBMM'de onaylanan 3324 sayılı "*Türkiye Cumhuriyeti ile, Afgan, İran ve Irak Devletleri Arasında Tanzim Olunan Adem-i Tecavüz ve Müşavere Muahedenamesinin Tasdikine Dair Kanun*" ile 1 Haziran 1938 itibarıyla yürürlüğe girmiştir⁴¹. Tüm devletlerin tasdiknamelerini İran

³⁶ Usame Kemali-Ammar M. S. Sinjar, *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 74-79. "Irak Erkanı Harbiye Reisi Bekir Sıtkı ve Irak Hava Kumandanı Mehmet Ali Öldürüldü", *Kurun*, 13 Ağustos 1937, s. 1.

³⁷ "Şanghay Önünde Harp", *Kurun*, 13 Ağustos 1937, s. 1-6. "Hatay'da Kanlı Hadiseler", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1937, s. 1-8. "Hatay Davasında Hassasiyetimiz", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1937, s. 1-7. "Suriye'de Hakiki Harp", *Son Telgraf*, 15 Ağustos 1937, s. 1.

³⁸ "Aziz Misafirlerimiz Gelmeye Başladı", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1937, s. 1-7. "Kardeş Memleket Kumandanı Çok Samimi Beyanatta Bulundu", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1937, s. 1-5. "Manevralar", *Son Telgraf*, 15 Ağustos 1937, s. 1-2. "Misafir Heyetler", *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1937, s. 1-8.

³⁹ Efe Güzelöğlu, "İstiklal Harbi'nden Mekanize Savaşa: İki Savaş Arası Dönemde Türk Ordusunun Kara Doktrini ve Tartışmaları (1923-1939) *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 41 (2022), s. 208. "Yugoslavya'da Çok Kanlı Hadiseler Oluyor", *Son Telgraf*, 16 Ağustos 1937, s. 1-2.

⁴⁰ TDA, 571/35002.138196.29., 2 Ağustos 1937.

⁴¹ TDA, 500/8253.54530.1, 8 Temmuz 1937. *TBMM Zabıt Ceridesi*, XXII, devre 5, 28. İnikad, 14 Ocak 1938, s. 103. *Resmî Gazete*, "Türkiye Cumhuriyeti ile, Afgan, İran ve Irak Devletleri Arasında Tanzim Olunan Adem-i Tecavüz ve Müşavere Muahedenamesinin Tasdikine Dair Kanun", Kanun No. 3324, sayı 3819, 27 Ocak 1938, s. 9300.

Dışişleri Bakanlığı'na sunmaları ise 25 Haziran günü mümkün olabilmıştır⁴². Türkiye, bu süreçte İran ile Irak arasındaki sınır sorunlarını önlemek için gayret ederken⁴³ Alman askeri de Avusturya'ya girmiştir. Hitler'in 11 Mart 1938 günü başlayan hareketinde güç aldığı gelişmelerin başında İtalya'nın 6 Kasım 1937'de Anti-Komintern Pakt'a katılması gösterilebilir. Ancak Amerikan basınına bakıldığında görülen yorum, bu işgalin Roma-Berlin Eksenini sarstığı şeklinde olmuştur⁴⁴. İngiltere'nin eski başbakanı Lloyd George ise mevcut İngiliz hükümetinin politikalarını beğenmediğini, Almanya'nın doğu sınırını muhafaza altına alıp güvenliğini tamamen sağladıktan sonra SSCB ile savaşa tutuşacağını ve bu savaşta Almanya'ya İtalya ile Japonya'nın "*silah arkadaşlığı*" edeceğini söyleyerek savaşın ne zaman başlayacağı ile ilgili olarak eklemiştir: "*uzun bir ati değil yakın bir istikbal*"⁴⁵. Lloyd George'un bu konuşmasının üzerinden bir sene geçmeden dünyada savaşı durduran barış şeklinde lanse edilen Münih Konferansı'nda bir araya gelen İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya, Hitler'in Çekoslovakya'yı işgalini onaylamıştır⁴⁶.

Faşizmin Demokrasi önünde kazandığı bir konferans olarak tarihe geçen Münih Konferansı'nda imzalanan 30 Eylül 1938 tarihli anlaşmayla Almanya Südet'i ele geçirmiş, Fransa'nın güvenlik düzenini bozmuş, SSCB'yi Avrupa'nın ittifaklık sisteminin dışına çıkartmıştır⁴⁷. Çekoslovakya'nın 25.749 km² toprağını kaybetmesine neden olan bu anlaşmayla Hitler güç kullanmadan yeni topraklara sahip olmuştur. Öte yandan eş zamanlı olarak Alman ve İtalyan askerler İspanya'dan çekilmeye başlamıştır⁴⁸. Chamberlain'ın sunduğu teklifi kabul edip savaşmadığı için bu süreçte Hitler'e neredeyse teşekkür edilmediği kalmıştır. Çünkü bu gelişmeyle Avrupa'da bir barış ortamı sağlandığı düşünülmüştür. Ancak bu düşünce içinde Çekoslovakya'nın yer almadığı muhakkaktır. Kaldı ki yeter ki savaş olmasın, barış içinde sorunlar çözülür mantığı ile Almanya'nın talepleri kabul edilirken Hitler'in savaş tehditlerinin devam edebileceğinin düşünülmediği görülmektedir. Ayrıca büyük devletlerin menfaatleri söz konusu olduğunda kendilerine nazaran küçük ülkeleri gözden çıkarabildiğini gösteren bu örneğin bölgedeki görece güçsüz olanların endişelerini arttırdığı muhakkaktır. 1930'lu yılların harp öncesi döneminin kısaca anlatıldığı bu satırlar da göstermektedir ki İkinci Dünya Savaşı, işgalleri ve ilhaklarıyla 1939'un çok öncesinde başlamış, ancak büyük güçlerin birbiri ile açıkça harp etmeye başlamasına değin savaşın ilanı gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla kendilerinden güçsüz olan ülkelere yönelik tehditlere, tehlikelere, sınır ihlallerine, işgallere ve muharebelere yönelik müdahaleler, ancak güçlerin menfaatleri ile örtüşüp örtüşmediğine göre gündeme getirilmiştir. Çıkara dayalı diplomasi çerçevesinde rakip güce karşı birlikte hareket edilmesi gereken ülkelere de güvenliğinin muhafaza edilmesi söylemleriyle yaklaşılmış; ekonomik, stratejik, insan gücü gibi gereksinimler bu şekilde giderilmeye çalışılmıştır. 1939-1945 arasında da devam ettirilen bu diplomatik yaklaşımdan kuşkusuz Türkiye de etkilenmiştir.

⁴² "Saadabad Paktının Tasdikli Nüshaları", *Ulus*, 27 Haziran 1938, s. 1. "Saadabad Paktının Tasdiknameleri", *Haber*, 27 Haziran 1938, s. 12.

⁴³ TDA, 533/8221.56553.16., 6 Şubat 1938. TDA, 533/8221.56553.1., 27 Haziran 1938.

⁴⁴ John Keegan, *İkinci Dünya Savaşı*, çev. Samet Öksüz, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 46. "Alman Orduları Avusturya'ya Girdi", *Cumhuriyet*, 12 Mart 1938, s. 1-7. "Nazis Seize Austria after Hitler Ultimatum", *The New York Times*, 12 Mart 1938, s. 1. Arnaldo Cortesi, "Italy Gets Shock", *The New York Times*, 12 Mart 1938, s. 1. "Roma'da imzalanan Pakttan Sonra Faşizm, Komünizm Mücadelesi Alevlendi", *Son Posta*, 7 İkciteşrin 1937, s. 1-3.

⁴⁵ "Bir Gün Bir Rus-Alman-Japon-İtalyan Harbi Mukadderdir", *Son Telgraf*, 28 İkciteşrin 1937, s. 1-2.

⁴⁶ "Harbin Önüne Geçildi", *Halkın Sesi*, 30 Eylül 1938, s. 1-4. "Harp Tehlikesi Kalmadı", *Akşam*, 30 Eylül 1938, s. 1-10. "Four-Power Agreement Signed This Morning", *Daily Herald*, 30 Eylül 1938, s. 1-8. "Peace", *Daily Express*, 30 Eylül 1938, s. 1-2. "It is Peace", *Daily Mirror*, 30 Eylül 1938, s. 1-2. "Nazis British, Pledge Never to Fight Again, as 4-Power Czech Cession Treaty Signed", *The Times News*, 30 Eylül 1938, s. 1-3.

⁴⁷ Basına yansımaları için bkz. Ek 3.

⁴⁸ Klaus P. Fischer, *Nazi Almanyası: Yeni Bir Tarih*, çev. Yavuz Alogan, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2020, s. 587-588. "Italian, German Troops are being Withdrawn from Spain", *The Times News*, 30 Eylül 1938, s. 1-6.

B. Savaşta Bir Yıl Kala Türkiye Merkezli Diplomasi

Altı sene boyunca sürececek ve politikaları, stratejileri, müttefiklikleri, haritaları tamamıyla değiştirecek İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmaya çalışan ülkelerin başında gelen Türkiye, 1922'de sona eren İstiklal Harbi'nin ardından iç yapılanmasını sağlama ve tamamlama siyasetine ağırlık vermiştir. “Yurtta barış, dünyada barış” politik duruşuyla savaş karşıtı ve mevcut durumu koruyucu karakter sergilemek üzerine diplomasisini belirlemiştir. Böyle olmakla beraber Türkiye'nin bulunduğu coğrafya, onun bu savaşın dışında kalabilirliğini sağlayabilmek adına büyük çaba sarf etmesine neden olmuştur. Nitekim Türkiye'nin adı henüz savaşın patlak vermesine bir sene varken Avrupa'daki gelişmeler içinde geçmeye başlamış ve savaşta başrol oynayacak olan ülkeler, Türkiye'nin tutumuna dair ön bilgi sahibi olmak için adeta yarışmışlardır. Örneğin 1938'in ekim ayında Başbakan Neville Chamberlain İngilizler tarafından Türkiye'deki mevcut Alman yayılmacılığına karşı durulmayarak kıtada barışın sağlanabileceğini düşünürken 23 Kasım 1938 tarihinde SSCB Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Vladimir Petrovich Potemkin'in Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile gerçekleştirdiği görüşmede Türk-Rus dostluğuna yönelik şüpheler giderilmiş ve güven tazelenmek istenmiştir. İnönü'nün bu görüşmede “Türkiye'nin asla SSCB'ye düşman kampta yer almayacağı” konusundaki sözleri ve SSCB'ye karşı olası bir saldırı girişimi halinde Türkiye'nin Rusların yanında olarak saldıran tarafın yolunu tıkayıp Rus sınırlarından bırakmayacağı hususundaki teminatı SSCB'yi oldukça rahatlatmıştır⁴⁹. Diğer taraftan Almanya da Türkiye'nin tutumunu netleştirmek adına bazı görüşmelerde bulunmuştur. Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpağ⁵⁰ ile Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop arasında gerçekleştirilen konuşmada Türk-Alman dostluğunun geçmişine vurgu yapan Ribbentrop, bunun gelecekte de devamı konusunda Cumhurbaşkanı Atatürk ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın ne düşündüğünü sormuştur ki Arpağ tarafından “kendisine hiçbir vaadi tazammun etmeyen umumi cevaplar verilmiştir”⁵¹. Oysaki Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesinin Türkiye üzerindeki tesiri oldukça büyük olmuştur. Öncesinde yalnızca İtalya'ya yönelik olan kaygılar, 1938'in mart ayı itibarıyla Almanya için de geçerli olmaya başlamıştır. Bu doğrultuda savunmaya ayrılan pay 1938'de % 44'e çıkartılmış, aynı sene içinde Çorlu'da ve Çanakkale'de silah tamirhaneleri, Bursa'da 5'nci Av Alayı kurulmuştur. 1938'de 59'u avcı, 79'u bombardıman olmak üzere 215 savaşan uçağı olan Türkiye⁵², hava saldırılarına karşı korunma yasasını da aynı sene içinde, 27 Haziran'da kabul etmiştir.⁵³ 22 Şubat 1938'de Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın katılımıyla toplanan hükümet, alınan kararlar doğrultusunda *Dördüncü İkmal Planı'nı* hazırlamaya başlamış; özellikle hava sanayii başta olmak üzere harp sanayiinin gelişmesi, plandaki temel hedef olmuştur⁵⁴. Planın şekillenmesinde Atatürk'ün 1 Kasım

⁴⁹ SSCB Dışişleri Bakanlığı, *İkinci Dünya Savaşı'nda Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları*, çev. Levent Konyar, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 13-15.

⁵⁰ Hamdi Arpağ'ın büyükelçiliği savaş başlamadan sona ermiş, kendisi merkeze gelirken 1 Ağustos 1939 tarihli İcra Vekilleri Heyetinin kabulüyle Tokyo Büyükelçisi Hüsrev Gerede Berlin Büyükelçiliğine tayin edilmiştir. Bkz. BCA, 30.18.1.2/88.76.12, 1 Ağustos 1939. “Elçiler Arasında Geniş Tebeddülât Yapılacak”, *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1939, s. 1. “Berlin Elçimiz Geliyor”, *Tan*, 4 Ağustos 1939, s. 10.

⁵¹ TDA, 534/37245.149513.31., 5 Mart 1938.

⁵² Bu süreçte 1939 ve 1940 yıllarında teslim edilmek üzere Almanya'ya 60 Messerschmitt Av, 8 Messerschmitt Ağır Bombardıman ve 15 Gota Başlangıç tayyaresi; İngiltere'ye 36 Linsender Keşif ve 25 Avro Anson Mektep tayyaresi; ABD'ye ise 50 Curtiss mektep tayyaresi sipariş edilmiştir. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), 110.9.1.14/3.0.26., 24 Haziran 1939.

⁵³ William Hale, *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, çev. Nasuh Uslu, Serbest Akademi, Ankara 2021, s. 68. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 106, 111. *Resmî Gazete*, “Hava Taarruzlarına Karşı Korunma Kanunu”, Kanun No. 3502, sayı 3955, 9 Temmuz 1938, s.10228-10229.

⁵⁴ “Beş Senelik Bir Milli Müdafaa Planı Yapıldı”, *Cumhuriyet*, 25 Şubat 1938, s. 1. “Bir Milli Müdafaa Planı Hazırlandı”, *Tan*, 25 Şubat 1938, s. 1-7.

1937’de TBMM’de yaptığı beşinci devrenin üçüncü yılını açılış konuşmasının tesirinin büyük olduğu bilinmektedir ki konuşmada geçen şu cümleler de bunu gösterir mahiyettedir: *“Bundan sonrası için, bütün tayarelerimizin ve motorlarının memleketimizde yapılması ve harp hava sanaiimizin de, bu esasa göre inkişaf ettirilmesi iktiza eder. Hava kuvvetlerinin aldığı ehemmiyeti göz önünde tutarak, bu mesaiyi planlaştırmak ve bu mevzuu layık olduğu ehemmiyetle milletin nazarında canlı tutmak lazımdır”*⁵⁵.

Türkiye, olası bir harbe karşı tedbirlerini almak için planlamalarını yapsa da ekonomik destek olmadan bunların gerçekleşebilmesi pek mümkün görünmemektedir. Bu gerçeklikten hareketle Alman Krupp Firması ile askeri işbirliği içinde olunmuş,⁵⁶ 1938’de Almanya’yla ve İngiltere’yle kredi alınmasına yönelik temaslarda bulunulmuş ve ilgili sözleşmeler gerçekleştirilmiştir. 150 Milyon Mark tutarında kredi alınmasıyla ilgili Almanya ile görüşmeler 16 Ocak 1939’da anlaşmanın imzalanmasıyla neticelenirken⁵⁷ 1 Mayıs 1939’dan başlayarak Türkiye, Almanya’ya 125 Milyon Marklık askeri malzeme ve silah siparişi vermiştir.⁵⁸ İngiltere ile 27 Mayıs 1938’de imzalanan 10 Milyon Sterlinlik kredi alımı ve kliring anlaşmaları 28 Haziran’da kabul edilmiş, 7 Temmuz’da ise yürürlüğe girmiştir.⁵⁹ İngilizlerle Almanların Türklere destek sağlamak için adeta rekabet ettiği bu sürecin bir yansıması olan kredi anlaşmaları, Almanya’nın Türkiye’ye sunduğu tarafsızlık anlaşmasının belirsizliği ve İngilizlerin kararsız politikaları dolayısıyla 1939’da manasını yitirmiş ve sadece İngiltere’den yardımın az bir kısmı gelebilmiştir⁶⁰. 1938 yılındaki diğer mühim hadiseler arasında Türk askerinin 4 Temmuz’da Hatay’a, 20 Ağustos’ta ise Edirne’ye girmesi yer almaktadır⁶¹. Bu gelişmelerle Trakya’nın askerden arındırılmış haline son verilirken Fransa ile yapılan anlaşma bölge güvenliği açısından oldukça önemli addedilmiştir. Konuya dair Fransız basınında Türkiye’nin Akdeniz’deki yeni vaziyetinin farkındalığı ile ve stratejik konumunu iyi değerlendirmek için donanmasına yönelik bir program başlattığına yönelik bir haber yayımlanmıştır. Buna göre her ne kadar gemilerin inşaatı için İtalya ile görüşse de dış denetimden kurtulmak amacıyla Türkiye’nin milli şantiyeler kurma gayretinde olduğu belirtilmektedir⁶². Ayrıca Türkiye ile askeri işbirliği içinde olduğundan da bahseden Fransız basınında yer alan şu satırlar, yaklaşan harbe karşı Fransızların Türklere bakışını göstermesi yönüyle değerlendirilmelidir⁶³:

⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, XX, devre 5, 1. İnkad, 1 Kasım 1937, s. 8.

⁵⁶ Krupp’la II. Abdülhamid döneminde başlayan askeri işbirliği, 1920’li yıllarda Versay gereği durdurulmuştur. Ancak Cumhuriyetin ilk yılları itibarıyla askeriye harici ticaret başlamıştır. Zaman içinde kısmi olarak askeri birlikteliğe de girilmiştir. Örneğin Krupp tarafından 1936-1937 arasında 91 Milyon Mark ederinde top, topçu malzemeleri, römork ve denizaltı Türkiye’ye gönderilmiştir. Aynı firma, Döneberg/Hamburg Dinamit A.Ş. ile beraber 1939’da 50 bin kovani, 50 atımlık sevk barutunu Türkiye’ye gönderirken yine 1939’da Gölcük Askeri Limanı yapımındaki konsorsiyumda da yer almış ve Saldıray ile Batıray Krupp’un tersanesinde kızaktan indirilmiştir. Ayrıca Türkiye’nin üç denizaltı, 20 Krupp ve 12 Skoda topu siparişi, Hitler’in emriyle 1939’da durdurulmuş ve yalnızca 3 Krupp topunun sevki yapılabilmektedir. Bkz. Fahri Türk-Emirhan Kaya, “Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde Sıradışı Bir Aktör: Krupp Firması 1923-1990”, *Gazi Akademik Bakış*, X/20 (2017), s. 123, 126.

⁵⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2/85.104.11., 15 Aralık 1938. *Resmi Gazete*, “Türkiye ile Almanya Arasında 16 İkincikânun 1939 Tarihinde Berlin’de İmzalanan Kredi Anlaşmasının Tasdiki Hakkında Kanun”, Kanun No. 3600, sayı 4206, 12 Mayıs 1939, s. 11735-11736.

⁵⁸ Erhan Çifci, *Prusya’dan NATO’ya Türk Ordusunda Batı Etkisi (1880-1960)*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 189.

⁵⁹ BCA, 30.18.1.2/84.69.17., 28 Temmuz 1938. *Resmi Gazete*, “Londra’da 27 Mayıs 1938 Tarihinde İngiltere Hükümeti ile İmza Edilen Müzeyyel Kliring Anlaşması ve Teslihat Kredi Anlaşması ile, Exports Credits Guarantee Departement ile İmza Olunan On Milyon Sterlinlik Kredi Anlaşmasının Tasdiki Hakkında Kanun”, Kanun No. 3525, sayı 3960, 15 Temmuz 1938, s. 10286-10293.

⁶⁰ Hale, a.g.e., s. 69.

⁶¹ “Hatay Türk Askerlerine Kavuştu”, *Akşam*, 5 Temmuz 1938, s. 1. “Kahraman Askerlerimiz Dün Edirne’ye Girdiler”, *Akşam*, 21 Ağustos 1938, s. 1-9.

⁶² “Une ére Nouvelle d’amitié Entre la France et la Turquie”, *Le Petit Parisien*, 2 Temmuz 1938, s. 1-3. René La Bruyère, “Méditerranée et Turquie”, *Le Petit Parisien*, 11 Temmuz 1938, s. 1-3.

⁶³ Lucien Bourgues, “L’accord Franco-Turc”, *Le Petit Parisien*, 2 Temmuz 1938, s. 3.

“Türkiye, Ortadoğu’da etkisi hissedilen, Karadeniz ile Akdeniz arasında, Avrupa’nın doğu ucu ile Küçük Asya arasında kilit bir konumda bulunan, Atatürk’ün dehasıyla modernize edilmiş büyük bir Müslüman güçtür. Dostluğu Fransa için her zaman çok değerli olmuştur. Alman İmparatorluğu’nun Avusturya’yı ilhak ederek mevzilerini doğuya doğru ilerlettiği ve bir kez daha Bağdat yolunun hayalini kurduğu bugün, bu durum daha da fazladır. Kısa bir süre sonra Ankara’da imzalanacak olan dostluk anlaşması, Akdeniz’in doğu havzasında statükonun korunmasının ortaklaşa sağlanması taahhüdünü ve her iki hükümetin gerekirse her türlü önlemi almasını sağlayacak istişarelere ilişkin özel bir madde içeriyor. Bu taahhüt çok geniş bir karaktere sahip ve bu statükonun üçüncü bir güç tarafından tehdit edilmesi durumunda Türkiye ve Fransa’nın birlikte hareket edeceği anlamına gelir.”

Savaşın öncesinde Türkiye, sadece Avrupa’da yakın takibe alınmamış, ABD tarafından da merakla izlenmiştir. 31 Mart 1938 tarihli *The Evening Star* gazetesinde Almanya’nın Türkiye Elçisi von Papen’in İngilizlerin ve Rusların Türkiye’deki nüfuzunu kırarak Alman nüfuzunu kurmaya çalışacağı yazılmış ve Almanların Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan üzerinden Orta Avrupa’da ilerleyip Türkiye’ye dayandığında kapının hemen açılması amacıyla bunu yaptıkları belirtilmiştir. Gazetenin Almanya’nın bu planına yönelik yorumu ise *“Cumhurbaşkanı Atatürk’ün inşa ettiği yeni Türkiye, bugün ulaştığı ölçekte gelişmeye devam ederse bu kesinlikle çok zorlu bir görev olacaktır”* şeklinde olmuş ve *“Kahverengi gömlekli kafirlerin”* Boğaz’a ulaşabilseler de Nazizm’e karşı *Kemalizm*’i bulacakları belirtilmiştir⁶⁴. Aynı günlerde Almanya’nın hareketliliği ve Romanya’daki gelişmelerle⁶⁵ ilgili olarak İngiltere’nin, SSCB’nin düşüncelerini sorduğu görülmektedir ki Rusların yanıtı İngiltere, Fransa, Polonya, Romanya, Türkiye ile birlikte kendilerinin de olacağı bir konferansın düzenlenmesi yönünde olmuş, İngilizler ise bu konferansı erken bulmuştur. Oysaki SSCB’nin İngiltere Büyükelçisine göre İngiliz Dışışleri Sekreteri John Simon, kabinede defaten İngiltere’nin çıkarlarının Balkanlar’dan değil Türkiye ve Mısır üzerinden geçtiğini dile getirmiştir⁶⁶. Belki bu fikrin tesiriyle İngiltere’nin anlaşmaya dayalı bir görüşmeyi 1939’un nisan ayında Türkiye ile başlattığı söylenebilir. Öte yandan aynı ay içinde, 15 Nisan 1939 günü, Molotov tarafından da İnönü’ye anlaşma talebinde bulunulmuş ve şunlar söylenmiştir:

“Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde biçimlenen yeni duruma bağlı olarak Türkiye ve SSCB temsilcileri arasında karşılıklı danışmalarda bulunmak ve saldırıya karşı mümkün savunma tedbirlerini belirlemek uygun olacaktır. Eğer Türk Hükümeti de böyle bir hareketi uygun buluyorsa temsilcilerin toplantı yer ve zamanları üzerine anlaşılabilir. Biz kendi açımızdan Tiflis veya Batum’u öneririz. Meseleyi ertelemek yerine mümkün derecede hızlı bir biçimde sürdürmek arzu edilmektedir. Bir cevap bekliyoruz”⁶⁷.

⁶⁴ “Von Papen’s Next Job”, *The Evening Star*, 31 Mart 1938, s. 10. TDA, 502/22257.98237.2., 27 Nisan 1938.

⁶⁵ Romanya, 1937’de yapılan seçimlerin ardından iktidara gelen Goga idaresinde giderek daha fazla Alman, İtalyan ve Japon yanlısı olmaya başlamıştır. Özellikle Fransa’yı endişelendiren bu gelişme, Goga’nın Montrö ile ilgili söylemleri nedeniyle Türkiye’yi de tedirgin etmiştir. Bkz. Emmanuel d’Astier, “Fransa Bir Kozunu Daha Kaybetti”, *Son Posta*, 16 İkincikanun 1938, s. 7. “Romanya Boğazlar Mukavelesinin Tadilini Talep Edecekmış”, *Haber*, 30 İkincikanun 1938, s. 1-12.

⁶⁶ SSCB Dışışleri Bakanlığı, a.g.e., s. 26-27.

⁶⁷ SSCB Dışışleri Bakanlığı, a.g.e., s. 32-34.

Kendi güvenlikleri ve menfaatleri doğrultusunda ülkelerin masaya davet ettiği Türkiye, 1939'un bahar aylarında bu çağrılarını yanıtlamakla uğraşırken tedirgin bir süreç de girmiştir. Öyle ki Başbakan Refik Saydam'ın 10 Nisan 1939'da okuduğu hükümet programında da yaklaşan harbin ve diplomasi trafiğinin tesirleri bulunmaktadır. Türkiye'nin dış siyasasının değişikliğe uğramayacağını belirten Saydam, dostluklara ve ittifaklara sadık olunan, barışa önem verilen politikayı sürdüreceklerini, büyük küçük fark etmeden tüm ülkelerle dostça ilişki içinde olacaklarını ve tarafsız kalacaklarını söylemiştir. Fakat bu iyi niyetin doğrudan yahut dolaylı ihlal edilmesi durumunda zamanında önlem alacaklarından, bunun için de her an tetikte kaldıklarından ve olası tehlikelerle saldırılar karşısında Türk ordusuna güvendiklerinden söz etmiştir⁶⁸. Başbakan Saydam'ın ikinci kabinesinde olmasını umut ettiği Türkiye'nin tarafsız kalmaya dayalı diplomasi politikasının uygulanmasının pek mümkün olmayacağı kısa süre içinde anlaşılmıştır. Zira 7 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgale başlamasıyla Türkiye'nin İngilizler ve Fransızlar ile ilişkileri sıklaşmıştır. Bu bağlamda Alman Büyükelçi Franz von Papen'in Hitler'e ve Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a Arnavutluk'taki askerlerini azaltması, yanı sıra Türkiye'ye yakın iki adayı Türklere terk etmesi için Mussolini'ye baskı yapılması konusundaki tekliflerinin Alman-İtalyan ilişkilerinin devamlılığı adına umursanmadığı görülmektedir. Von Papen, adaların verilmesine ilişkin İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano'yla da görüşmüş, fakat olumsuz yanıt almıştır. Arnavutluk konusunda Türkiye'nin İtalyan hareketliliğinden duyduğu endişeyi Almanya'nın İtalya Büyükelçisi Hans Georg von Mackensen ve İtalya'nın Almanya Büyükelçisi Bernardo Attolico da dile getirmiştir. Mevcut endişelerin giderilmesi için Ankara'ya güvence verilmesi gerektiğini bildiren diplomatların talebini Mussolini onaylasa da söylediği şu cümle Türklere bakışını göstermek adına önemlidir: *"Saldırganlıktan korkmaları bile saldırganlığı hak etmeleri için başlı başına yeterli bir sebep"*⁶⁹.

Mussolini'nin Türkiye'ye yönelik bu tutumuna karşın İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Galeazzo Ciano, Türklerin İtalyanlardan yana endişe duymaması için ve özellikle İngiltere'yle ve Fransa'yla yakınlaşmasından çekinen Almanya'yı rahatlatmak amacıyla Büyükelçi Hüseyin Ragıp Baydur'la⁷⁰ görüşmüştür. Bu görüşmede kendilerinin Türkiye'den toprak veya iktisadi ve politik beklentilerinin bulunmadığı yönünde teminat verildiğini belirten Ciano, Baydur'un belli etmemeye çalışsa da rahatladığını günlüğünde yazmıştır⁷¹. Oysaki Türkiye aynı günlerde, İtalya'nın yayılmacı politikasının bir gün kendisini sıkıntıya düşürebileceğine yönelik kaygıları bağlamında İngilizlerle yakınlaşma kararı almıştır. Nitekim 4 Mayıs 1939'da Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçilere gönderilen telgrafta İngiltere ile yapılan görüşmelerden hareketle Türkiye'nin politikasının o tarafa doğru olması gerektiği ifade edilmiştir⁷². Bu doğrultuda 12 Mayıs 1939'da Saydam'ın TBMM'den duyurduğu üzere Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, *"kendisini ciddi bir milli emniyet meselesi karşısında bulmuş ve bu emniyeti tehlikeli tesadüflere maruz bırakmaksızın lâkayit ve bitaraf bir vaziyette bulunmanın mümkün olamayacağı kanaatine varmıştır"*⁷³. Meclis tarafından da kabul edilen bu görüşün yansımalarıyla 15 Mayıs 1939 günlü Resmi Gazete'de

⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, I, devre 6, 2. İnikad, 10 Nisan 1939, s. 20-21.

⁶⁹ İlhan Uzel, "İtalya'yla ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 297. Galeazzo Ciano, *Savaş Günlükleri 1939-1943*, çev. Selçuk Uygur, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 125. Hayta, a.g.e., s. 157-158.

⁷⁰ Hüseyin Ragıp Baydur, 8 Ekim 1934'te başladığı Roma Büyükelçiliğini 1943 senesine değin sürdürmüş, bu yıl Washington Büyükelçiliğine atanan Baydur'un yerine Budapeşte Elçisi Ruşen Eşref Üneydin Roma Büyükelçisi olmuştur. Bkz. TDA, 541/44191.209743.20, 21 Haziran 1943. TDA, 541/44196.209825.9, 5 Aralık 1943. Bilal Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 194.

⁷¹ Ciano, a.g.e., s. 126.

⁷² Zeki Kuneralp, *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1982, s. 14.

⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, II, devre 6, 11. İnikad, 12 Mayıs 1939, s. 67.

karşılaşılmaktadır. Buna göre milli güvenliklerinin yararına uzun süreli bir anlaşma yapmaya karar veren Türkiye ile İngiltere; yaşanacak bir saldırının Akdeniz'de harbe yol açması halinde işbirliği içinde olmayı kabul etmiş, Balkanlar'da barışın sağlanmasının gerekliliğini de bu anlaşma ile vurgulamıştır. Böylece 15 yıldır sürdürdüğü *"kat'i bitaraflik politikasını"* sona erdiren Türkiye, *"demokrasiler cephesine iltihak etmiştir"*⁷⁴.

Türk-İngiliz yakınlaşması üzerine Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, von Papen'den duyduklarını İtalyan meslektaşına iletmış ve Türklerin İtalya'dan korktukları için İngilizlere yaklaştığını anlatmıştır. Aldığı yanıt ise İtalyan gizli servisinin belgelerinden hareketle *"Osmanlı düşmanlığının"* sadece kendilerine değil, Almanya'ya da yönelik olduğu şeklinde olmuştur⁷⁵. Oysaki Türkiye'nin bu süreçteki diplomasisi saldırı değil, muhafaza zeminine oturtulmuştur. Cumhurbaşkanı İnönü'nün ifadelerinden de bunu bir kez daha görebilmek mümkündür. İnönü, Türk-İngiliz ittifakı ile ilgili görüşlerini 29 Mayıs 1939'da başlayan CHP Beşinci Kurultayı açılış konuşmasında dile getirmiştir. Konuşmasında İngilizler ile yapılan ittifakın temelinde saldırı fikrinin olmadığından, bilakis Türkiye'nin güvenliğinden ve müşterek barış noktasından hareketle ortaya çıktığından söz etmiş, SSCB ile ilişkilerin her zamankinden daha sıcak bulunduğunu, Fransa ile kalan tek mesele olan Hata'yın bitmek üzere bulunduğunu ve sonrasında iki ülkenin arasındaki yakınlığı kimsenin bozamayacağını vurgulamıştır. İnönü ayrıca Balkan ve Sadabat Paktlarını kuran ülkeler arasında yer aldıklarından bahisle şunları da söylemiştir: *"İnsan cemiyetlerinin, büyükleri tarafından yutulması mukadder olduğu nazariyesini hiç bir yer için kabul etmiyoruz, kabul etmeyeceğiz. Benliğine ve şuuruna sahip olan her milletin, dokunulmaz müstakil bir devlet olarak yaşaması hakkı, insanlığın sarsılmaz müşterek bir akidesi olarak tespit olunmak lazımdır... Komşularımıza gelecek tehlikeleri bir adım sonra bize gelecek tehlikeler gibi önlemek için iktidarımızda olan tedbirleri alacağız..."*⁷⁶.

Kurultay daha sona ermeden, 2 Haziran 1939'da Londra'ya hareket eden ve 8 Haziran'da başlayacak askeri görüşmelere Orgeneral Kazım Orbay başkanlığındaki bir heyetle katılan Türkiye'nin İngiltere ile askeri işbirliğine başladığı görülmektedir.⁷⁷ Genekurmay içinde gerçekleşen yazışmalardan hareketle İngiltere'nin Almanya ile ilgili bilgi almada Türkiye'den taleplerde bulunduğu da bilinmektedir. Örneğin 20 Haziran 1939 tarihli evraktan anlaşılacağı üzere İngiliz Askeri Heyeti tarafından Alman ticaret ve gaz gemilerinin faaliyetlerinin öğrenilip Ankara'daki İngiliz deniz yahut hava ataşeliğine bildirilmesi istenmiştir.⁷⁸ Ayrıca İtalyanların ve Almanların her ne kadar söz verseler de gaz, sınırsız denizaltı harbi ve sivillere yönelik hava bombardımanı yapacaklarını bildiren İngiltere, böyle bir gelişmede hemen karşılık vermeyip başta ABD olmak üzere efkar-ı umumiyenin buna uygun olup olmadığına göre harekete geçeceklerini Türk askeri heyetine bildirmişlerdir.⁷⁹ Kısaca Türkiye'ye yönelik bir saldırı anında İngilizler; kendilerine, ABD'ye ve umumi efkara göre karar alacak olup tıpkı Südet konusunda Çekleri düşünmedikleri gibi bu defa da Türkleri düşünmeyeceklerdir. Dolayısıyla Türk halkının maruz kalacağı sıkıntıların onların gözünde kıymet-i harbiyesi olmadığı görülmektedir. O halde Türkiye, her ne kadar Alman ve İtalyan saldırganlığına karşı İngiltere ve müttefiklerine yakın dursa da bunun da çok sağlıklı olmadığı ortadadır. Bu nedenle İngilizlerle ikili ilişkide,

⁷⁴ Resmi Gazete, "TBMM Kararı", Karar No. 1093, sayı 4208, 15 Mayıs 1939, s. 11747. Nadir Nadi, "Türk-İngiliz Anlaşması", Cumhuriyet, 13 Mayıs 1939, s. 1-9.

⁷⁵ Ciano, a.g.e., s. 134.

⁷⁶ CHP, Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s. 21.

⁷⁷ "Londra'da Yapılacak Askeri Müzakereler", Cumhuriyet, 8 Haziran 1939, s. 1-9. "Askeri Heyetimiz Londra'da", Ulus, 8 Haziran 1939, s. 1.

⁷⁸ ATASE, 110.9.1.14/3.0.27., 20 Haziran 1939.

⁷⁹ ATASE, 110.9.1.14/3.0.32., 19 Haziran 1939.

olunması gerektiği kadar yakınlık kafidir. Öyle ki Türk diplomasisi de bu görüş üzerinden şekillenmiştir. Örneğin söz konusu fikri destekler mahiyette bir belge yine aynı günlerde Genelkurmay Başkanlığı'na iletilmiştir. Buna göre İtalya'nın Türkiye'ye büyük olmasa da Ege Adalarına istinaden küçük saldırılarda bulunabileceğini söyleyen İngiliz Genelkurmayı, bu saldırılara karşılık verebilmek amacıyla Çanakkale, İzmir ve Marmaris'te hafif kuvvet bulundurması gerektiğinden, sonraki süreçte de büyük donanma için zaman zaman üs olarak buralardan istifade edeceğinden söz etmiş ve bu mevkihlerin tahkimatını ve müdafaa koşullarını, mevcut planlarını ayrıntılı olarak öğrenmek istemiştir. Buna mukabil Marmaris açık olmakla birlikte Çanakkale ve İzmir'in Müstahkem Mevkii olduğu, talep edilen malzemelerin gelmesi halinde buraların kuvvet kazanacağı ve buraları müdafaa etmenin Türk Ordusunun asli görevi olduğundan detaylı bilgi vermeye gerek duyulmadığı söylenmiş, ayrıca Müstahkem Mevkii planlarının verilmesinin kanunen doğru olmadığı bildirilmiştir.⁸⁰ Askeri güvenliğin milli güvenlik olduğu gerçekliğinden hareketle İngiltere'nin talep ettiği bilgileri bu devlete sunmayan Türkiye'nin diplomasisinde temkinli olmayı yeğlediği söylenebilir.

Türkiye aynı günlerde Fransa'yla Hatay konusu ile ilgili olarak da temas halindedir ki bu doğrultuda Mihverlerin lideri Almanya'nın gözünde Türkiye'nin Müttefiklere yaklaşma nedenlerinin başında *Hatay'ı alabilmek* gelmektedir. Nitekim Almanya, Türkiye'nin neden İngiltere ile anlaştığı sorusuna yanıt ararken üç seçenek üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki Hatay'ı alabilmek iken diğerleri ticari açıdan "*Almanya'nın kölesi*" olmaktan kurtulmak ve İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesinden kaynaklanan tedirginlik şeklinde olmuştur. Bununla ilgili olarak *Deutsche Allgemanie Zeitung* ve *Neues Wiener Tageblatt*'ta çıkan yazılarda Türkiye'nin Hatay'ı alırken neden Ürdün, Filistin ve Irak'ı bıraktığına dair sorular da sorulmuş, Bolşeviklerle çok samimi olan ülkelerin Mihverlerin muhalefetine hazır olmaları gerektiği şeklinde gözdağı verilmiştir. Tüm bunlara cevaben İstanbul Milletvekili Ahmet Şükrü Esmer⁸¹ *Ulus*'ta detaylı bir köşe yazısı yazmış, Almanya'nın "*Çekistan*" saldırısının Türkiye'nin Almanlardan uzaklaşması için önemli bir etken olduğundan söz ederek Ortadoğu'ya dair ifadelere ise "*Cenuptaki Arap kardeşlerimizle aramıza bir kara kedinin girmesine müsaade etmeyeceğiz*" demiştir. "*Almanya'nın kölesi*" ithamı için Esmer'in yanıtı Türkiye'nin ticari ilişkilerini siyasi ilişkilerinden ayrı tuttuğu yönünde olmuştur. Arnavutluk'u "*sıçrama tahtası*" olarak kullanacağı bilinen İtalya'nın bu saldırgan tutumuna karşı sınırlarını koruma altına almaya gayret eden Türkiye'nin buna yönelik faaliyetlerinden dolayı Almanya tarafından ticari tehditlere maruz kalabilme olasılığını ise politik bulmuştur. Bolşeviklere yakın olunmasıyla ilgili tehdidi "*küstahlık*" olarak yorumlayan Esmer'in verdiği karşılık da oldukça sert olmuştur: "*Almanya ne hakla bizim Sovyetlerle olan münasebetlerimize karışabilir? Benimle dost olmak için Sovyetlerle aranızın açılması lazımdır* diyecek olan bir Almanya'ya biz de '*bizimle dost olmak için Sovyetlerle münasebetlerinizin düzelmesi lazımdır*' cevabını veremez miyiz?"⁸².

Almanya'nın Türkiye'nin SSCB ile mevcut dostluğu ve ilaveten İngiltere ile yakınlaşması konularındaki olumsuz tutumu devam ederken 23 Haziran 1939'da bu defa Fransa ile anlaşılması ve Hatay'ın Türk topraklarına geri dönüşü, hem Iraklı Araplarda Musul'un da Hatay gibi Türkiye'ye katılabileceği endişesini körüklemiş, hem de İtalyan tepkilerini

⁸⁰ ATASE, 110.9.1.14/3.0.34., 17 Haziran 1939.

⁸¹ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, 1939 Genel Seçimleri ile girdiği siyasetin öncesinde Siyasal Bilgiler Okulu ve Paris Enstitüsünde Siyasi Tarih kürsüsünde eğitim vermekte olup aynı zamanda *Ulus* gazetesinin siyasi yazılar ve dış politika muharriri olarak çalışmaktaydı. Bkz. TBMM, *Ahmet Şükrü Esmer Hal Tercümesi*, Ankara 1939. Dolayısıyla Ahmet Şükrü Bey'in bu sorulara sadece siyasetçi olarak değil konunun uzmanı olarak yanıt verdiğini söylemek gerekir.

⁸² Ahmet Şükrü Esmer, "Türkiye'nin Emniyet Davası", *Ulus*, 9 Haziran 1939, s. 1-7.

doğurmuştur⁸³. Esasen Fransa'nın 12 Mayıs'ta üçlü bir deklarasyon önerisine, Hatay meselesi henüz çözülmediği için sıcak bakmayan Türkiye, 23 Haziran günü hem Şükrü Saraçoğlu-René Massigli arasında Ankara'da imzalanan Sancak Anlaşması hem de Georges Bonnet-Suat Davaz arasında Paris'te imzalanan ikili deklarasyon ile Müttefiklerin güvenlik kuşağının güney doğudaki halkasını tamamlamıştır.⁸⁴ Elbette bunun nihai gerçekleşmesi 19 Ekim 1939'da imzalanan ve 8 Kasım'da kabul edilen "*Üç Taraflı Yardım Muahedesi*" ile olmuştur.⁸⁵ Ancak bu süreçte ve sonrasında Cumhurbaşkanı İnönü başta olmak üzere Türk siyasilerin defaten belirttiği gibi Türkiye, "*harp dışı*" olmayı sürdürmüş ve saldırıya uğramadığı takdirde savaşın dışında kalacağını ama tarafsız da olmadığını dünyaya duyurmuştur.⁸⁶ Kısaca temelde iki bloklu görünen İkinci Dünya Savaşı'nda gerek Müttefikler, gerekse Mihverler Türkiye'yi kendi tarafında tutabilme gayreti ile yine Türkiye'nin diğer tarafa yakınlaşabilmesi endişesi içinde planlamalara gitmişlerdir. Örneğin petrol kuyularına ulaşmak için Türkiye'ye saldırıyı düşünen Almanlar, Türkiye'nin kendilerine güvenilebilmesini sağlamak adına Meis (Kızılhisar) Adası'ndan çıkmayı planlayan İtalyanlar⁸⁷ Mihverlerin ikilemde kaldıklarını gösteren gelişmeler arasında yer almaktadır. Müttefikler ise gerçekleştirdikleri görüşmelerde Türkiye ile ilgili ortak bir karar vermeye çalışmışlar, öte yandan birebir temaslarda da bulunmuşlardır. Bu noktada Müttefiklerin elinin, savaşın başında yapılan ittifaklık sebebiyle Türkiye'yi savaşa sokabilme konusunda daha güçlü olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Kaldı ki özellikle İngiltere söz konusu gücün farkındalığıyla Türkiye'ye savaş müddetince bunu hissettirmiştir ve bunun ilki Fransa'nın işgali ile yaşanmıştır.

Almanya'nın 10 Mayıs 1940'ta yönünü Batıya dönerek Hollanda ve Belçika üzerinden Fransa'ya saldırması ve Sedan'ı ele geçirip 14 Haziran'da Paris'e girmesi; İtalya'nın da 10 Haziran'da Fransa'ya savaş ilan etmesi⁸⁸, 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifakın ikinci maddesinin ilk fıkrası gereğince⁸⁹ Türkiye'nin savaşa girmesini gerektirmiştir. Ancak SSCB ile 1925'te imza edilen Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nın varlığı ve 1939 ittifakının ikinci protokolü, Türkiye'yi bu gereklilikten alıkoyabilmiştir. Yaklaşık bir sene sonra, 28 Ekim 1940'ta İtalya'nın Yunanistan'a saldırması 1939 ittifakının üçüncü maddesini gündeme getirmiştir. Buna göre İngiltere ve Fransa; Yunanistan'a ya da Romanya'ya yardım edecek olursa Türkiye savaşa dahil olacaktı. Buradan hareketle İngiltere, Türkiye'nin savaşa katılmasını istemişse de Türkiye, İtalya Selanik'i alırsa ya da Bulgarlar Yunanistan'a saldırırsa savaşa katılacağını İngiltere'ye, Bulgaristan'a ve Yunanistan'a bildirmiştir⁹⁰. Bu gelişmeler yaşanmadığı için Türkiye, 1940 yılını savaşa katılmadan atlatabilmiştir. Böylece 1940'ın ilk aylarına kadar taraflı ama harp dışı olduğunu beyan eden Türkiye'nin bir sene içerisindeki gelişmelerin tesiriyle artık tarafsızlığını vurgulamaya başladığı görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında bu temele

⁸³ *Resmi Gazete*, "Türkiye ile Fransa Arasında Ankara'da 23 Haziran 1939 Tarihinde İmzalanan Türkiye ile Suriye Arasında Arazi Mesailinin Kat'i Surette Hallini Mutazammın Anlaşma ve Müzeyyelâtının Tasdikına Dair Kanun", Kanun No. 3658, sayı 4249, 4 Temmuz 1939, s. 12108-12111. "Hatay Artık Vatanımızın Parçasıdır", *Ulus*, 24 Haziran 1939, s. 1-7. Osman Öndeş, 2. *Dünya Savaşı (1939-1945)*, Altın Kitaplar Basımevi, İstanbul 1974, s. 728. Uşame-Sinjar, a.g.e., s. 76.

⁸⁴ Rıfki Salim Burçak, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1983, s. 41, 48.

⁸⁵ ATASE, 110.9.1.14/3.0.4, 9 Kasım 1939.

⁸⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, VI, devre 6, 1. İnikad, 1 Kasım 1939, s. 3. Burçak, a.g.e., s. 121-122.

⁸⁷ Ciano, a.g.e., s. 490, 517.

⁸⁸ Claude Quétel, *La Seconde Guerre Mondiale*, Editions First, Paris 2010, s. 34-37

⁸⁹ Bir Avrupalı Güç tarafından işlenen ve Akdeniz Bölgesi'nde Fransa ve Birleşik Krallık'ın dâhil olduğu bir savaşa yol açan bir saldırı eylemi durumunda, Türkiye, Fransa ve Birleşik Krallık ile etkin bir şekilde işbirliği yapacak ve tüm yardımı edecek ve gücünü ödünç verecektir. Bkz. BCA, 30.10.0.0/235.582.16., 28.10.1939.

⁹⁰ Fahir Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005, s. 407-408.

dayandırdığı diplomasinin iki tarafla da ilişkileri bozmama gayretinden kaynaklandığı muhakkaktır. Böylece savaşın dışında kalabilmeyi gaye edinen Türkiye'nin *"tarafli tarafsızlık"* adıyla sembolleşen savaş dönemi diplomatik tutumu, elbette savaşın açısından hoş karşılanmamış ve yeri geldikçe planlarına Türkiye'yi dahil edebilmek için çaba sarf etmişlerdir. Buna dair söylemler Casablanca Konferansı, Washington Konferansı, Moskova Konferansı ve Tahran Konferansı gibi toplantılarda dile getirilmiş, Adana'da da Türkiye'yle görüşülmüştür. Müttefiklerin diline pelesenk ettiği Türkiye'nin harp harici konumundan çıkartılmaya çalışılmasına dair planlar, savaşın son yarısında Türk diplomasisini şekillendiren başlıca faktör olmuştur.

Sonuç

İki dünya harbi arasındaki dönem, ülkelerin bir yandan ilk savaşın yaralarını sarmaya çalıştığı öte yandan kazananların mevcut yapıyı korumaya, kaybedenlerin yahut umduğunu bulamayanların ise yayılmaya yönelik stratejiler geliştirdiği günleri kapsamaktadır. Bu sürecin daha hissedilir hale geldiği 1930'lu yıllar dünyanın yeni bir büyük savaşa yönlendiğini de açıkça ortaya koymuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın kazananları tarafından kurulan ve yönetilen Milletler Cemiyeti'nin dünyada barışı ve güveni sağlamaya yönelik olmaktan ziyade teşkilatı elinde tutanların çıkarlarına hizmet ettiğini düşünenlerin sesini yükseltmeye başlaması, 1930'lu yıllarda diplomasiyi yeni bir şekle büründürmüştür. Ancak sorunların masada çözülemeyecek denli büyük olması, devletlerin ordularını devreye sokarak silahlarını konuşturmaya başlamasına yol açmıştır. Bölgesel gerginlikler, işgaller, ilhaklar, sınır ihlalleri, bir yandan diplomatik temaslar devam ederken yaşanmış; girift hale gelen bu süreçte büyük ülkelerin görece güçsüz ülkelerin çıkarlarını gözetmemesi dikkatleri çekmiştir. Kendi menfaatleri doğrultusunda yönlendirmek ve yönetmek istedikleri ülkeleri, kolaylıkla karşı tarafa koz olarak kullanabilen büyük güçler, bu politikalarını stratejik kıymeti malum ve yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti için de uygulamayı düşünmüşlerdir.

Bu durumun farkındalığıyla siyasi, askeri, ekonomik ve diplomasi alanlarında kendisini koruma altına alan Türkiye, savaş öncesinde uyguladığı politikalarla farkını göstermiştir. Sahip olduğu stratejik önemden dolayı dönemin büyük güçlerinin odağında olması nedeniyle zorlu bir süreç geçiren Türkiye'nin gerek bu güçlerle gerekse komşularıyla iyi ilişkiler kurmayı başardığı görülmektedir. Hem Mustafa Kemal Atatürk, hem de İsmet İnönü döneminde verilen kararlarla savaş dönemini hasar almadan atlaman Türkiye'nin savaşın öncesinde tarafını belirlediğini ve politikalarını bu doğrultuda oluşturduğunu söylemek gerekir. Çalışmada 1930'larda Türkiye'yi de etkisinde bırakan savaş öncesi diplomasiye dair bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca bu dönemde izlenen ilişkilerin kimi ülkeleri savaşa sürüklerken Türkiye'nin savaşın dışında nasıl kalabildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Öneminin ve gücünün sınırlarının farkında olan Türkiye'nin bu yılları dünyadaki gelişmeleri izleyerek ve diğer ülkelerle ilişkilerini milli menfaatleri çerçevesinde şekillendirerek barış içerisinde geçirebildiği görülmektedir. Tarafsız denilemeyecek ölçüde tarafı olan Türkiye'nin olduğu tarafla ilişkilerindeki mesafeyi ayarlayabilmesi, bir o kadar karşı tarafa tamamen iplerini koparmaması, iyi bir diplomasi sanatçısı olduğunun kanıtıdır ki bu yeteneğini net bir şekilde fark ettirebilmiştir. Türkiye, ötekilerin bizzat yahut gerisinde kendi yanlarına çekmeye yönelik gayretlerini, izlediği stratejilerle olabildiğince ertelemeyi başarabilmiştir. Güçlü ülkeler başta olmak üzere herkesin menfaatlerine göre düzenlemeye çalıştığı 1930'lar diplomasinde Türkiye de kendi menfaatlerini masaya yatırarak kararlar almıştır.

İstiklal Harbi'nin ardından ülke içinde ve diplomatik temaslarında barışçıl bir siyaset gütmeyi kendine şiar edinen Türkiye, yer aldığı coğrafyadaki gelişmeler ve hedeflenen politikalar doğrultusunda 1930'larda da oldukça sıkıntılı günler geçirmiştir. Olası bir savaşa karşı kendi topraklarını koruma gayretine giren ve tehditlere karşı aldığı tedbirleriyle örnek bir ülke olan Türkiye'nin komşu ülkelerinin çoğunun Osmanlı Devleti'nden doğmuş olması, ortak geçmişten hareketle buralara uzanmak isteyen büyük güçlerin Türkiye'ye yakınlaşmak istemesine yol açmıştır. Kendisinden istifade edilmesini değil, kendisinin bu süreçten istifade etmiş olarak ayrılmasını gaye edinen Türkiye'nin 1930'lu yıllardaki diplomasisinde elde ettiği kazançları bu amaç dahilinde değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Boğazların ve Trakya'nın askerden arındırılmış haline son verdiği, Hatay'ı sınırlarına dahil ettiği, savunmasına yönelik destekler gördüğü savaş öncesindeki yıllarda Türkiye'yi doğusundaki ve batısındaki dostlarıyla kurduğu teşkilatlar vasıtasıyla "birleştirici devlet" olarak görmek yanlış olmayacaktır. Dünyayı her yönüyle değiştiren ilk harbin kalıntılarından hoşnut olmayan ülkelerin ve milletlerin kaybettiklerini geri alma yahut alamadıklarını ele geçirme stratejilerinin bir yansıması olan İkinci Dünya Harbi, ilkinin neticesinden başka bir şey değilken Türk milletinin ve Türk askerinin Mustafa Kemal Paşa'nın komutasında kazandığı zafer, Anadolu'nun 1939-1945 arasında savaş sahası olmasını önleyen ilk etkindir. Bir diğer etken ise zaferin ardından üretilen iç ve dış politikaların milleti, devleti ve rejimi korumaya yönelik olmasıdır ki bu noktada Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ve görevlendirdiği siyasiler ile diplomatların rolü oldukça kıymetlidir. Savaştan kısa süre önce Çankaya'ya çıkan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de savaş boyunca Atatürk'ün yapılandığı politika temelinde hareket etmesi, aynı şekilde dönemin siyasetçilerini ve diplomatlarını yönlendirmesi görmezden gelinemez. Öte yandan "*savaşı en çok askerler istemez*" cümlesinden hareketle asker kökenli iki cumhurbaşkanının yanı sıra Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın ve komutasındaki askerlerin izlediği askeri politikaların da dünyanın mahvolduğu altı yılı Türkiye'nin çok zor ama savaşın dışında atlatmasını sağladığı görülmelidir. Tüm bu yorumlardan yola çıkarak savaşan devletlerin kazananlar tarafında olanlar da dahil çok yıprandığı yılları siyasi-askeri ve diplomatik stratejileriyle atlatabilen Türkiye'nin elde ettiği başarının örnek gösterilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları ve Resmi Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, 30.18.1.2/85.104.11., 15 Aralık 1938.
BCA, 30.10.0.0/235.582.16., 28.10.1939.
BCA, 30.18.1.2/84.69.17., 28 Temmuz 1938.
BCA, 30.18.1.2/88.76.12, 1 Ağustos 1939.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

- TDA, 533/8221.56553.1., 27 Haziran 1938.
TDA, 541/44145.209532.1., 2 Mayıs 1938.
TDA, 534/37353.150058.1., 18 Temmuz 1932.
TDA, 501/31185.128145.1., 19 Temmuz 1932.
TDA, 571/67781.297007.13., 20 Temmuz 1936.
TDA, 500/8253.54530.1, 8 Temmuz 1937.

TDA, 571/35002.138196.29., 2 Ağustos 1937.

TDA, 533/8221.56553.16., 6 Şubat 1938.

TDA, 534/37245.149513.31., 5 Mart 1938.

TDA, 502/22257.98237.2., 27 Nisan 1938.

TDA, 502/22242.97836.1., 9 Mart 1939.

TDA, 541/44196.209825.9, 5 Aralık 1943.

TDA, 541/44191.209743.20, 21 Haziran 1943.

**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi
(ATASE)**

ATASE, 110.9.1.14/3.0.26., 24 Haziran 1939.

ATASE, 110.9.1.14/3.0.27., 20 Haziran 1939.

ATASE, 110.9.1.14/3.0.32., 19 Haziran 1939.

ATASE, 110.9.1.14/3.0.34., 17 Haziran 1939.

ATASE, 110.9.1.14/3.0.4, 9 Kasım 1939.

CHP, *Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları*, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

Department of State Washington, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919*, c. 13, ed. Joseph V. Fuller, United States Government Printing Office Washington, 1947.

Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1973.

Library of Congress, *Auswärtiges Amt*, "Withdrawal of Germany from the League of Nations", 19 Ekim 1933. https://www.loc.gov/resource/gdcwdl.wdl_11598/ (Erişim Tarihi: 10.01.2025)

NSDAP, *des Führers Kampf um den Weltfrieden*, Zentralverlag der Franz Eher Nachf, Münih 1936.

Resmi Gazete, "Hava Taarruzlarına Karşı Korunma Kanunu", Kanun No. 3502, sayı 3955, 9 Temmuz 1938, s.10228-10229.

Resmi Gazete, "Londra'da 27 Mayıs 1938 Tarihinde İngiltere Hükümeti ile İmza Edilen Müzeyyel Kliring Anlaşması ve Teslihat Kredi Anlaşması ile, Exports Credits Guarantee Departement ile İmza Olunan On Milyon Sterlinlik Kredi Anlaşmasının Tasdiki Hakkında Kanun", Kanun No. 3525, sayı 3960, 15 Temmuz 1938, s. 10286-10293.

Resmi Gazete, "TBMM Kararı", Karar No. 1093, sayı 4208, 15 Mayıs 1939, s. 11747.

Resmi Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan arasında Ankara'da 20 Haziran 1934 Tarihinde Yapılan Meriç-Ebros Irmağının Her İki Kıyısında Yapılacak İdroluk Tesisatın Tanzimine Müteallik İtilâfın Tasdiki Hakkındaki 18/5/1935 Tarih ve 2719 Sayılı Kanun'a Ek Kanun", Kanun No: 3067, sayı 3472, 30 Teşrinisani 1936, s.7393.

Resmi Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti ile, Afgan, İran ve Irak Devletleri Arasında Tanzim Olunan Adem-i Tecavüz ve Müşavere Muahedenamesinin Tasdikine Dair Kanun", Kanun No. 3324, sayı 3819, 27 Ocak 1938, s. 9300.

Resmi Gazete, "Türkiye ile Almanya Arasında 16 İkincikânun 1939 Tarihinde Berlin'de İmzalanan Kredi Anlaşmasının Tasdiki Hakkında Kanun", Kanun No. 3600, sayı 4206, 12 Mayıs 1939, s. 11735-11736.

Resmi Gazete, "Türkiye ile Fransa Arasında Ankara'da 23 Haziran 1939 Tarihinde İmzalanan Türkiye ile Suriye Arasında Arazi Mesailinin Kat'i Surette Hallini Mutazammın Anlaşma ve Müzeyyelâtının Tasdikına Dair Kanun", Kanun No. 3658, sayı 4249, 4 Temmuz 1939, s. 12108-12111.

Resmi Gazete, "Türkiye ile Yunanistan arasında Munakid 30 İlkteşrin 1930 Tarihli İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelesine Ek Olarak 26 Eylül 1935'de İmzalanan Müzeyyel Anlaşmanın Tasdikına Dair Kanun", Kanun No: 2909, sayı 3224, 5 Şubat 1936, s. 6038.

Resmi Gazete, Kararname No: 3661, sayı 3201, 9 Kanunusani 1936, s. 5919.

Resmi Gazete, Kararname No: 4087, sayı 3246, 2 Mart 1936, s. 6184.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)

TBMM ZC, I, devre 6, 2. İnikad, 10 Nisan 1939, s. 20-21.

TBMM ZC, II, devre 6, 11. İnikad, 12 Mayıs 1939, s. 67.

TBMM ZC, VI, devre 6, 1. İnikad, 1 Kasım 1939, s. 3.

TBMM ZC, XX, devre 5, 1. İnikad, 1 Kasım 1937, s. 8.

TBMM ZC, XXII, devre 5, 28. İnikad, 14 Ocak 1938, s. 103.

TBMM, *Ahmet Şükrü Esmer Hal Tercümesi*, Ankara 1939.

United Nations Treaty Collection, *Traité Entre L'Allemagne, la Belgique, la France, la Grande-Bretagne et L'Italie*, 1925.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Armaoğlu, Fahir (2005), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Benhür, Çağatay-Metehan Eraslan (2021), "Nanking'in İşgali ve Türk Basını (1937-1938)", *Selçuk Türkiyat*, LIII, s. 379-396.

Burçak, Rıfki Salim (1983), *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi.

Ciano, Galeazzo (2017), *Savaş Günlükleri 1939-1943*, çev. Selçuk Uygur, İstanbul: Kronik Yayınları.

Çifçi, Erhan (2022), *Prusya'dan NATO'ya Türk Ordusunda Batı Etkisi (1880-1960)*, İstanbul: Kronik Kitap.

Erdem, Ufuk (2023), "Türk Diplomatik Belgeleri Işığında Japonya'nın Mançurya'yı İşgali ve Mançukuo Devleti'nin Kuruluşu (1931-1933)", *Belleten*, LXXXVII/309, s. 685-724.

Erden, Ömer (2017), *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Antlaşmalar-Protokoller-Problemler)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Fischer, Klaus P. (2020), *Nazi Almanyası: Yeni Bir Tarih*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Alfa Basım Yayın.

Güzeloğlu, Efe (2022), "İstiklal Harbi'nden Mekanize Savaşa: İki Savaş Arası Dönemde Türk Ordusunun Kara Doktrini ve Tartışmaları (1923-1939)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 41, s. 179-228.

- Hale, William (2021), *1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası*, çev. Nasuh Uslu, Ankara: Serbest Akademi.
- Hayta, Necdet (2015), *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ismayilov, Mammad (2021), "İhtilafların Çözümü", *Hukuk ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Diplomasi Kavramları Sözlüğü*, ed. Mehmet Güneş, Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayınları, s. 90-94.
- Keegan, John (2016), *İkinci Dünya Savaşı*, çev. Samet Öksüz, İstanbul: Say Yayınları.
- Kemali, Usame-Ammar M. S. Sinjar (2017), *Irak Yönetimi Altında Türkmenler (1918-2003)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kılıç, Sezen (2008), "Musul Sorunu ve Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIV/71, s. 319-340.
- Kissinger, Henry (2000), *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuneralp, Zeki (1982), *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti*, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- McMeekin, Sean (2022), *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı'nın Yeni Tarihi*, çev. Zeynep Demir, İstanbul: Kronik Kitap.
- Öke, Mim Kemal (1987), *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Öndeş, Osman (1974), *2. Dünya Savaşı (1939-1945)*, İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi.
- Pelt, Mogens (2014), Stages in the Development of the 'Fourth of August' Regime in Greece. Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe, ed. A. C. Pinto & A. Callis, London: Palgrave Macmillan, 198-218.
- Quétel, Claude (2010), *La Seconde Guerre Mondiale*, Paris: Editions First.
- Sarıkoyuncu Değerli, Esra (2007), "Lozan Barış Konferansı'nda Musul", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/18, s. 127-140.
- Sipols, Vilnis-Mihail Haalamof (1975), *İkinci Dünya Savaşının Nedenleri, Emperyalizmin Anatomisi*, çev. İzzet Yaşar, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi.
- SSCB Dışişleri Bakanlığı (2000), *İkinci Dünya Savaşı'nda Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları*, çev. Levent Konyar, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Şimşir, Bilal (1996), *Bizim Diplomatlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, Bilal (2017), *İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Şimşir, Bilal N. (2005), "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/63, s. 859-916.
- Tekeli, İlhan-Selim İlkin (2018), *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, I, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türk, Fahri-Emirhan Kaya (2017), "Cumhuriyet Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde Sıradışı Bir Aktör: Krupp Firması 1923-1990", *Gazi Akademik Bakış*, X/20, s. 121-143.
- Türkmen, Zekeriya (2011), *Musul Meselesi: Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Uzgel, İlhan (2014), "İtalya'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, I, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 292-297.

- Versan, Rauf (1995), "Tarih Boyunca ve Günümüzde Diplomasi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 10, s. 89-96.
- Weinberg, Gerhard L. (2012), "Barışta ve Savaşta Dış Politika", *Hitler Almanyası*, ed. Jane Caplan, çev. İdem Erman, İstanbul: İnkılap Kitabevi, s. 180-201.
- Yiğit, Ali Ata (2019), "Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXIII/243, s. 391-414.

Süreli Yayınlar

- "Alman Orduları Avusturya'ya Girdi", *Cumhuriyet*, 12 Mart 1938.
- "Almanya İtalyan İmparatorluğunu Resmen Tanıdı", *Tan*, 25 Ekim 1936.
- "Almanya Ren Bölgesini İşgal Etti", *Ulus*, 8 Mart 1936.
- "Askeri Heyetimiz Londra'da", *Ulus*, 8 Haziran 1939.
- "Asya Misakı İmzalanıyor", *Kurun*, 9 Temmuz 1937.
- "Asya Paktı'nın İmzası", *Ulus*, 9 Temmuz 1937.
- "Atatürk Türkiyesi'nin Yeni Zaferi", *Ulus*, 21 Temmuz 1936.
- "Aziz Misafirlerimiz Gelmeye Başladı", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1937.
- "B. Hitler Alman Siyasetini ve İstediklerini Anlattı", *Ulus*, 9 Mart 1936.
- "Balkan İtilafı Dün Atina'da İmzalandı", *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Şubat 1934.
- "Berlin Elçimiz Geliyor", *Tan*, 4 Ağustos 1939.
- "Berlin'de Bir Resmi Tebliğ Neşredildi", *Tan*, 26 Ekim 1936.
- "Beş Senelik Bir Milli Müdafaa Planı Yapıldı", *Cumhuriyet*, 25 Şubat 1938.
- "Bir Gün Bir Rus-Alman-Japon-İtalyan Harbi Mukadderdir", *Son Telgraf*, 28 İkcinciteşrin 1937.
- "Bir Milli Müdafaa Planı Hazırlandı", *Tan*, 25 Şubat 1938.
- "Civil War Tears Spain Rebels March on Madrid", *San Francisco Chronicle*, 20 Temmuz 1936.
- "Elçiler Arasında Geniş Tebeddülât Yapılacak", *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1939.
- "Filistin'de Araplarla Yahudiler Çarpışıyor", *Cumhuriyet*, 21 Nisan 1936.
- "Four-Power Agreement Signed This Morning", *Daily Herald*, 30 Eylül 1938.
- "Harbin Önüne Geçildi", *Halkın Sesi*, 30 Eylül 1938.
- "Harp Tehlikesi Kalmadı", *Akşam*, 30 Eylül 1938.
- "Hatay Artık Vatanımızın Parçasıdır", *Ulus*, 24 Haziran 1939.
- "Hatay Davasında Hassasiyetimiz", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 1937.
- "Hatay Türk Askerlerine Kavuştu", *Akşam*, 5 Temmuz 1938.
- "Hatay'da Kanlı Hadiseler", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1937.
- "Hitler Sends German Troops into Rhineland; Offers Paris 25-Year non-Aggression Pact; France Mans Her Forts, Britain Studies Move", *The New York Times*, 8 Mart 1936.
- "Hitler Smashes Locarno Citing Franco-Soviet Treaty as Reason", *The New York Times*, 8 Mart 1936.
- "İrak Erkanı Harbiye Reisi Bekir Sıtkı ve Irak Hava Kumandanı Mehmet Ali Öldürüldü", *Kurun*, 13 Ağustos 1937.

- "Italian, German Troops are being Withdrawn from Spain", *The Times News*, 30 Eylül 1938.
- "İspanya İhtilali Nihayet Avrupa'yı da Saracağa ve Bütün Dünyayı Kana Bulayacağa Benziyor", *Halkın Sesi*, 3 Ağustos 1936.
- "İspanya Kan ve Ateş İçinde", *Ulusal Birlik*, 20 Temmuz 1936.
- "İtalya Almanya'nın Müstemleke Sahasındaki İsteklerine Yardım Edecek", *Ulus*, 26 Ekim 1936.
- "İtalya, Boğazlar Mukavelesine İştirak Etti", *Son Posta*, 3 Mayıs 1938.
- "İtalya, İngiltere ile İttifak İstiyor", *Haber*, 21 Mart 1937.
- "It is Peace", *Daily Mirror*, 30 Eylül 1938, s. 1-2.
- "Kahraman Askerlerimiz Dün Edirne'ye Girdiler", *Akşam*, 21 Ağustos 1938.
- "Kardeş Memleket Kumandanı Çok Samimi Beyanatta Bulundu", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1937.
- "Komünizm Tehdidi Karşısında G. Metaksas Diktatörlük İlan Etti. Parlamentoyu Feshetti", *Yeni Asır*, 6 Ağustos 1936.
- "Komünizme Karşı Alman-Japon Anlaşması", *Son Posta*, 26 Kasım 1936.
- "Londra'da Yapılacak Askeri Müzakereler", *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1939.
- "Manevralar", *Son Telgraf*, 15 Ağustos 1937.
- "Milletler Cemiyeti'ne Aza Olduk", *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Temmuz 1932.
- "Misafir Heyetler", *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1937.
- "Mussolini's 'No' to Peace", *Sunday Pictorial*, 22 Eylül 1935.
- "Nazis British, Pledge Never to Fight Again, as 4-Power Czech Cession Treaty Signed", *The Times News*, 30 Eylül 1938.
- "Nazis Seize Austria after Hitler Ultimatum", *The New York Times*, 12 Mart 1938.
- "Peace", *Daily Express*, 30 Eylül 1938.
- "Peace or War... Left to Them", *The Times News*, 30 Eylül 1938.
- "Roma'da İmzalanan Pakttan Sonra Faşizm, Komünizm Mücadelesi Alevlendi", *Son Posta*, 7 İkinciteşrin 1937.
- "Romanya Boğazlar Mukavelesinin Tadilini Talep Edecekmış", *Haber*, 30 İkincikanun 1938.
- "Saadabad Paktının Tasdikli Nüshaları", *Ulus*, 27 Haziran 1938.
- "Saadabad Paktının Tasdiknameleri", *Haber*, 27 Haziran 1938.
- "Sovyet Rusya Milletler Cemiyetine Nasıl Alındı", *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Eylül 1934.
- "Storico Annuncio del Duce", *Corriere della Sera*, 6 Mayıs 1936.
- "Suriye'de Hakiki Harp", *Son Telgraf*, 15 Ağustos 1937.
- "Şanghay Önünde Harp", *Kurun*, 13 Ağustos 1937.
- "Şark Misakı İmza Edildi", *Tan*, 9 Temmuz 1937.
- "Troops Shell Chinese City; 70 Soldiers Die", *Chicago Daily Tribune*, 19 Eylül 1931.
- "Une ére Nouvelle d'amitié Entre la France et la Turquie", *Le Petit Parisien*, 2 Temmuz 1938.
- "Uzak Şark'ta Harp", *Kurun*, 9 Temmuz 1937.
- "Von Papen's Next Job", *The Evening Star*, 31 Mart 1938.

- “Yugoslavya’da Çok Kanlı Hadiseler Oluyor”, *Son Telgraf*, 16 Ağustos 1937.
- Bourgues, Lucien, “L’accord Franco-Turc”, *Le Petit Parisien*, 2 Temmuz 1938.
- Cortesi, Arnaldo, “Italy Gets Shock”, *The New York Times*, 12 Mart 1938.
- Cortesi, Arnaldo, “Mussolini Urges Paris and London to Enter Accord”, *The New York Times*, 2 Kasım 1936.
- D’Astier, Emmanuel, “Fransa Bir Kozunu Daha Kaybetti”, *Son Posta*, 16 İkincikanun 1938.
- Esmer, Ahmet Şükrü, “Türkiye’nin Emniyet Davası”, *Ulus*, 9 Haziran 1939.
- Falih Rifki, “Balkan Anlaşma Pakti”, *Hakimiyet-i Milliye*, 11 Şubat 1934.
- La Bruyère, René, “Méditerranée et Turquie”, *Le Petit Parisien*, 11 Temmuz 1938.
- Nadir Nadi, “Türk-İngiliz Anlaşması”, *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1939.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE ANKARA VİLAYETİ: TEFTİŞ RAPORLARINA GÖRE SOSYAL, SİYASİ, İKTİSADİ VE KÜLTÜREL YAPI (1939–1945)

ANKARA PROVINCE IN THE SINGLE-PARTY ERA: INSPECTION REPORTS ON SOCIAL, POLITICAL, ECONOMIC, AND CULTURAL STRUCTURES (1939–1945)

Handan HAYKIR*

Geliş Tarihi/Received:10.09.2025

Kabul Tarihi/Accepted:04.11.2025

HAYKIR, Handan, (2026), “Tek Parti Döneminde Ankara Vilayeti: Teftiş Raporlarına Göre Sosyal, Siyasi, İktisadi ve Kültürel Yapı (1939–1945)”, Belgî Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 167-194, (DOI: 10.33431/belgi.1781213)

Öz

Bu makale, 1939–1945 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi müfettişleri ve Ankara milletvekilleri tarafından hazırlanan teftiş raporlarına dayanarak Ankara Vilayeti ve kazalarının siyasi, sosyal, ekonomik, adli, eğitim ve kültürel yapısını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın amacı, devletin modernleşme politikalarının yerel yansımalarını, halkın rejime bakışını, kurumsal işleyişin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymaktır. Yöntem olarak teftiş raporları sistematik biçimde analiz edilmiş ve veriler farklı alanlar (siyaset, eğitim, sağlık, tarım, bayındırlık ve kültür) özelinde değerlendirilmiştir. Raporlarda parti teşkilatlarının örgütlenme biçimi, idari heyetlerin işleyişi ve halkın rejime bağlılığı ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Halkevleri ve Halkodaları kültürel katılımı artırmayı hedeflemiş, kurslar, konferanslar ve kütüphane faaliyetleriyle toplumsal aydınlanmaya katkıda bulunmuştur. Ancak bina ve bütçe yetersizlikleri etkinliği sınırlamış, yetkililer çeşitli destekler sağlayarak çalışmaların sürdürülmesini sağlamıştır. Sağlık alanında sıtma ve diğer salgın hastalıklar ön plana çıkmış, merkezi yönetim ilaç gönderimi, sağlık personeli görevlendirmesi, bataklıkların kurutulması ve köylerde altyapının güçlendirilmesi gibi önlemler almıştır. Eğitimde öğretmen ve okul eksikliği ciddi bir sorun iken, Köy Enstitüleri ve öğretmen kursları sağlanan destekle yerel eğitim imkânlarını geliştirmede önemli rol oynamıştır. Tarımsal üretimde küçük çiftçilerin borç ve ekipman eksiklikleri belirleyici olmuş, merkezi yönetim tohum, kredi ve sulama projeleri ile üretimi teşvik etmiş, köylülerin ekonomik durumunu iyileştirmeye çalışmıştır. Savaş ekonomisinin yol açtığı karaborsa ve stokçuluk sorunlarına karşı fiyat kontrolü ve dağıtım mekanizmalarıyla müdahale edilmiştir. Adalet ve idari işleyişte personel eksikliği ve davaların uzun sürmesi gözlenmiş, yetkililer çözüm için görevlendirmeler yapmıştır. Çalışma, teftiş raporlarını hem sorunlar hem de çözüm ve destek çabaları bağlamında analiz ederek Ankara’da devlet-toplum ilişkilerini ve modernleşme politikalarının yerel etkilerini ortaya koymakta, tek parti döneminin merkezi yönetim işleyişini göstererek dönemin siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşümünü açık biçimde yansıtan önemli bir birincil kaynak sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tek Parti Dönemi, Ankara, CHP, Teftiş Raporları, II. Dünya Savaşı.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, handanhaykir@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-7302-8141>).

Abstract

This study examines the political, social, economic, judicial, educational, and cultural structures of Ankara Province and its districts between 1939 and 1945, based on inspection reports prepared by Republican People's Party inspectors and Ankara deputies. The study aims to reveal local reflections of state modernization policies, the population's perception of the regime, and the strengths and weaknesses of institutional functioning. Primary inspection reports were systematically analyzed, and data were evaluated across sectors, including politics, education, health, agriculture, public works, and culture. The reports detail party organization, administrative operations, and the population's loyalty to the regime. Halkevleri and Halkodaları aimed to enhance cultural participation through courses, conferences, and library activities, contributing to social enlightenment; however, limited infrastructure and budgets constrained their effectiveness, prompting authorities to provide supplementary support. In health, malaria and other epidemics were major concerns, and central authorities responded with medicine distribution, personnel deployment, swamp drainage, and village infrastructure improvements. Teacher and school shortages posed significant challenges in education, yet Village Institutes and instructor courses played a critical role in expanding local educational opportunities. Agricultural production was affected by smallholders' debts and lack of equipment, while state-led initiatives in seeds, credit, and irrigation aimed to boost productivity. Wartime economic challenges, including black markets and hoarding, were addressed through price control and distribution mechanisms. Deficiencies in personnel and prolonged judicial cases prompted administrative interventions. This study demonstrates how inspection reports provide a comprehensive analysis of state-society relations and local outcomes of modernization policies, offering a valuable primary source that reflects administrative functioning during the single-party period and the political, social, and cultural transformations of the era.

Keywords: *Single-Party Era, Ankara, CHP, Inspection Reports, Second World War.*

Giriş

1939–1945 yılları, Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşüm sürecinde kritik bir dönemektir. Bu yıllar, hem II. Dünya Savaşı’nın yarattığı olağanüstü koşulların yönetilmesi hem de tek parti rejiminin kurumsallaştırılması açısından önem taşımaktadır. Ankara, bu süreçte yalnızca ülkenin idari merkezi değil, aynı zamanda tek parti yönetiminin uygulama sahası, rejimin kökleştiği ve toplumsal hayatın yeniden biçimlendiği bir laboratuvar işlevi görmüştür¹. Devletin, yerel yönetimlerden siyasi teşkilatlara, eğitimden adalet sistemine kadar tüm kurumsal yapısı, merkezi otoritenin sıkı denetimi altında yeniden şekillendirilmiştir. Dolayısıyla Ankara’nın siyasi, sosyal ve kültürel yapısını incelemek, hem tek parti rejiminin işleyiş mantığını hem de Cumhuriyet’in ilk yıllarında modernleşme anlayışının topluma yansımalarını anlamak bakımından büyük önem taşımaktadır².

Cumhuriyet’in ilanından 1945’e kadar geçen süreç, Türkiye’nin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümünde belirleyici bir dönem olmuştur. 1923–1945 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), ülkenin tek yasal siyasi partisi olarak hem siyasal hem de toplumsal yaşamı yönlendirmiş, merkezi otoriteyi güçlendirmiştir. Parti, kazalardan merkeze uzanan örgütlenmesi sayesinde devlet kurumlarıyla bütünleşmiş, eğitim, sağlık, altyapı ve hukuk alanlarında modernleşme politikalarının uygulanmasında etkili bir rol oynamıştır. Halkevleri ve gençlik teşkilatları, rejimin kültürel ve toplumsal politikalarının halka ulaştırılmasında önemli araçlar olarak değerlendirilmiştir. Tek parti döneminde CHP, toplumsal dönüşümü hızlandırmak, ulusal birliği güçlendirmek ve devletin ideolojik yönelimlerini halka aktarmak amacıyla hem merkezde hem de kazalardaki örgütlenmeleri sıkı biçimde denetlemiştir. Bu yolla, teşkilatların işleyişi ve halkla ilişkiler düzenli olarak incelenmiş, elde edilen bulgular raporlar halinde merkeze iletilmiştir. Böylece CHP, yalnızca siyasi hayatı değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel alanları da yönlendiren temel bir güç haline gelmiştir³.

Tek parti döneminde, özellikle 1930’lu yıllardan çok partili hayata geçiş sürecine kadar, merkezi otoritenin taşradaki gelişmeleri ve parti teşkilatlarının işleyişlerini yakından takip edebilmek amacıyla, CHP tarafından Parti Müfettişlik Teşkilatı kurulmuştur. 1931 tarihli CHP Nizamnamesinde, teftiş işinin Umumi İdare Heyeti üyeleri tarafından yapılabileceği gibi, milletvekilleri veya diğer parti mensupları tarafından da gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir. Bu düzenleme ile birlikte, taşra teşkilatlarının denetimi partinin kurumsal yapısının önemli bir unsuru haline gelmiştir. 1935 yılında Recep Peker Hükümeti tarafından, parti müfettişi olarak görevlendirilen milletvekilleriyle ilgili olarak “Cumhuriyet Halk Partisi Teftiş Bölgeleri ve Teftiş İşlerini Yürütme Planı” hazırlanmıştır. Bu plana göre Parti Umumi İdare Heyeti, ülkeyi 23 vilayeti kapsayan yedi teftiş bölgesine ayırmış ve bu bölgelerde milletvekillerini müfettiş olarak görevlendirmiştir⁴. Müfettişlerden denetimler sırasında özellikle, il teşkilatlarının parti ilkelerini halka aktarma düzeyi, teşkilatların tüzüğe uygun işleyişi, parti görevlileri ile devlet memurları arasındaki ilişkiler, halkın partiye ve yöneticilere yönelik tutumu, halkevlerinin faaliyetleri, gençlik çalışmaları ve mali işlerin yürütülüşü gibi konuları incelemeleri beklenmiştir. Bu kapsam, müfettişlik teşkilatının yalnızca parti faaliyetlerini değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel alanları da denetleyen geniş bir mekanizma olarak tasarlandığını göstermektedir⁵.

¹ Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İstanbul İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 25.

² Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alagon, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s. 210.

³ Geniş bilgi için bkz. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul 2012, s. 81-93.

⁴ Hakan Tuncer, *Cumhuriyet Halk Partisi Müfettiş Raporlarında Türkiye: 1930–1945*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 22.

⁵ Murat Metinsoy, “Erken Cumhuriyet Döneminde Mebusların İntihap Dairesi ve Teftiş Bölgesi Raporları”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S.3, Bahar 2006, s.103.

Müfettişlik faaliyetleri sonucunda hazırlanan raporlar, tek parti yönetiminin işleyişini anlamak açısından birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Raporlarda devletin taşradaki uygulamaları analiz edilmiş, sorunlar ortaya konmuş ve çözüm önerileri geliştirilmiştir. Böylece teftiş raporları, hem CHP'nin merkezîyetçi yapısını hem de erken Cumhuriyet döneminde modernleşme çabalarının yereldeki yansımalarını belgeleyen önemli kayıtlar haline gelmiştir⁶.

Hazırlanan raporlar içeriklerine göre üç ana grupta değerlendirilmektedir. İlk olarak, Vilayet İdare Heyeti raporları, CHP Genel Sekreterliği'nin hazırladığı standart sorulara verilen cevaplar doğrultusunda ve altı aylık periyotlarla düzenlenmiştir. Bu raporlar, esas itibarıyla parti faaliyetlerine dair bilgiler içermektedir. İkinci grubu, parti müfettişleri tarafından görev bölgelerinde gerçekleştirilen incelemeler sonucunda hazırlanan raporlar oluşturmaktadır. Bu belgeler, teşkilatların işleyişinden halkın hükümete bakışına kadar çok yönlü tespitler sunmaları bakımından daha kapsamlı bir nitelik taşımaktadır. Üçüncü grup ise milletvekili raporlarıdır. Milletvekilleri tarafından seçim bölgelerinde hazırlanarak Genel Sekreterliğe sunulan bu raporlar, yalnızca parti faaliyetleriyle sınırlı kalmamış, Halkevleri, sosyal yardım kuruluşları, eğitim, sağlık, ekonomi, bayındırlık, imar ve iskân gibi alanlarda da gözlem ve öneriler içermiştir⁷.

Hazırlanan belgeler, ilgili bakanlıklara iletilmekte, bir nüshası da parti müfettişlerine gönderilmektedir. Böylece raporlarda yer alan tespitlerin, şikâyetlerin ve taleplerin takibi mümkün olmuştur. Sonuç olarak, 1939–1945 döneminde hazırlanan raporlar, hem merkezi otoritenin taşra üzerindeki denetimini pekiştirmiş hem de devlet-toplum ilişkilerinin işleyişine dair ayrıntılı veriler sunarak dönemin siyasal ve toplumsal yapısının anlaşılmasında temel kaynaklardan biri olmuştur⁸.

Bu çalışma, tek parti döneminde, parti teşkilatı ve devlet yetkililerince hazırlanan teftiş raporlarını temel alarak, 1939-1945 yılları arasında Ankara Vilayeti'nin sosyal, siyasal, ekonomik, adli, eğitim ve kültürel yapısını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu sayede, tek parti rejiminin merkez ile yerel yönetimler arasındaki ilişkiyi nasıl kurduğu ve devlet-toplum etkileşiminin nasıl işlediği raporlar ışığında ortaya konulacaktır. Aynı zamanda, bu dönemde Ankara Vilayeti'nin modernleşme sürecindeki rolü ve toplumsal yapısı incelenerek, Cumhuriyet'in erken döneminde devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin genel çerçevesi ortaya konacaktır.

A. Teftiş Raporlarında Ankara Vilayeti'nin Parti Teşkilatı ve Faaliyetleri (1939–1945)

Tek parti döneminde Ankara ve çevresinde yapılan teftişler, hem CHP teşkilatlarının işleyişini hem de yerel yönetiminde karşılaşılan sorunları ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Hazırlanan raporlar, bu dönemdeki örgütsel yapıyı, yöneticilerin halkla ilişkilerini ve idari aksaklıkları belgelemektedir. Bu raporlardan biri, CHP Ankara Bölgesi Müfettişi ve Amasya Milletvekili Esat Uras tarafından 9 Temmuz 1940 tarihinde hazırlanmıştır. Raporda, Ankara'daki parti örgütlerinin durumu ile teşkilat mensuplarının halka karşı tutumları ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Halkın rejime, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye, Hükümete ve Partiye güçlü bir bağlılık gösterdiği, vatandaşların yürütülen siyaseti ülke için en uygun yönetim biçimi olarak gördükleri ifade edilmiştir. Başvekil'in radyo konuşmalarının da halk

⁶ Cemil Koçak, *CHP ve Taşra 1930-1950 Akdeniz Bölgesi*, C. 1, Alfa Yayınları, İstanbul, Mayıs 2019, s. 15-16.

⁷ Handan Haykır, "7. Dönem Hatay Milletvekillerinin Tespit Ettiği Hatay İli Sorunları ve Çözüm Çalışmaları", *Büyük Zaferin Anısına Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Üzerine Değerlendirmeler*, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2022, s. 109.

⁸ Mehmet Karayaman, "1935-1950 Yılları arasında Kaleme Alınan CHP Parti Müfettiş Raporlarının Yerel Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi: Batı Anadolu Örneği" *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018 Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 434.

üzerinde olumlu bir etki bıraktığı ve moral düzeyini yükselttiği vurgulanmıştır. Teftişler sırasında rejim aleyhine propaganda yapan herhangi bir kişiye rastlanmadığı, halkın rejimi benimseyip avantajlarını bizzat deneyimlediği için aleyhte söylemlere itibar etmeyeceği, buna rağmen muhalif girişimlerin kontrol altında tutulduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda, Kızılcahamam'da komünistlikten mahkûm edilmiş ve ihtiyat zabıtlığından çıkarılmış, Yusuf Kemal, Mehmet ve Mehmet Adil adlarını kullanan bir arzuhalcinin hükümet ve parti görevlileri tarafından gözetim altında tutulduğu aktarılmıştır. Yine aynı raporda, parti üyelerinin düzenlediği bilgilendirme konferansları ve toplantıların halk üzerinde tesirli olduğu, Vilayet dâhilinde yapılan kongrelerin nizamname hükümlerine uygun şekilde gerçekleştirildiği, başlarda çekingen davranan vatandaşların, biraz teşvik edildikten sonra istek ve dileklerini rahatlıkla ifade ettikleri, bu kongrelerin hem delegeler hem de hükümet memurları üzerinde önemli etkiler bıraktığı ve halk ile parti üyelerinin bu toplantılarda kaynaştığı bilgisi verilmiştir⁹.

Benzer şekilde, Ankara Mebusu Rukiye Belkıs Baykan'ın 18 Nisan 1940 tarihli teftiş raporu da parti teşkilatlarının halk üzerindeki etkisine dair önemli gözlemler içermektedir. Raporda, Ayaş, Beypazarı, Nallıhan, Kızılcahamam ve Çubuk kazalarındaki parti teşkilatlarının durumu ve bu teşkilatların halk üzerindeki etkileri değerlendirilmiş, incelenen bölgelerde, teşkilatlarla doğrudan temas kurulduğu ve yapılan gözlemler sonucu, parti başkanları ve üyelerinin görevlerine bağlılık göstererek aktif biçimde çalıştıkları ifade edilmiştir. Vilayet düzeyindeki yöneticilerin halkın güvenini kazanarak siyasi ve sosyal bir çevre oluşturmayı başardıkları, çeşitli imkânsızlıklara rağmen kararlılıkla faaliyetlerini sürdürdükleri, hatta hafta sonlarını dahi teşkilat çalışmalarına ayırdıkları vurgulanmıştır. Ayrıca, kaza kaymakamları ve memurlarının da benzer bir gayret içerisinde oldukları, halkın ihtiyaç ve sorunlarıyla ilgilendikleri ve parti teşkilatlarıyla uyum içinde hareket ettikleri belirtilmiştir¹⁰.

Teftiş raporlarında genel olarak parti yetkilileri arasında samimiyet ve güvenin hâkim olduğu görülsede bazı istisnai durumlar da dikkat çekmektedir. 1941 tarihli raporda, kimi parti görevlilerinin teşkilat çalışmalarına katkı sunmadığı, sorumluluklarını yerine getirmediği ve zaman zaman diğer üyelerle anlaşmazlığa düştüğü ifade edilmiştir. Örneğin, Şereflikoçhisar kazası idare heyeti içinde gruplaşmaların oluştuğu, karşılıklı güvensizlik nedeniyle işlerin düzenli şekilde yürütülemediği belirtilmiştir. Benzer şekilde, Kızılcahamam kazası idare heyeti üyelerinden Etem Sonel'in diğer üyeler tarafından sevilmediği ve istenmediği, bu yüzden hakkında yeterli bilgi bulunmadığı aktarılmış, partinin bu tür durumlarda daha dikkatli olması gerektiği vurgulanmıştır¹¹.

Bu raporlarda yalnızca üyeler arasındaki ilişkiler değil, aynı zamanda teşkilatın kurumsal işleyişine dair aksaklıklar da ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Nitekim Esat Uras'ın 23 Haziran 1941 tarihinde Genel Sekreterliğe sunduğu 1940–1941 yılı ikinci teftiş raporunda, Kalecik kazası idare heyeti üyelerinden eski Parti Reisi ve Maarif Memuru Haydar Batman ile öğretmen Halid'in seçimlerden bu yana toplantılara katılmadığı kaydedilmiş, haklarında nizamname hükümlerinin uygulanması ve yerlerine yedek üyelerin alınmasının uygun olacağı vurgulanmıştır. Raporun devamında, birçok nahiye de parti teşkilatının neredeyse hiç işlememekte olduğu, Ankara merkez, Çankaya, Kalecik, Beypazarı'nın bazı nahiyeleleri, Keskin'in birkaç köyü ve Ayaş dışında kalan bölgelerde teşkilatın adeta yok hükmünde bulunduğu aktarılmıştır. Bu nedenle ilçe ve vilayet idare heyetlerinin daha etkin biçimde çalışarak düzenli nahiye teşkilatları kurmaları gerektiği öne çıkarılmıştır. Ayrıca, nahiyelelerin çoğunda kayıt ve hesap defterinin bulunmadığı, mevcut defterlerin ise gerekli tasfiyeden geçirilmediği için güvenilir olmadığı, mükerrer yazımların, ölenlerin ve başka

⁹ BCA, 490.01/617.21.1. s. 7, 14.

¹⁰ BCA, 490.01/617.21.1. s. 56-57.

¹¹ BCA 490.01/617.21.1. s. 16.

yerlere taşınanların kayıtlardan düşülmemesinin sicillerin sağlıklı tutulmasını engellediği bildirilmiştir¹².

Yine 1942 raporunda, bazı kazalarda, Parti İdare Heyeti Başkanlığı görevini yürüten kişilerin, aynı zamanda belediye ve çeşitli sosyal kurumların başkanlıklarını da üstlendikleri tespitinde bulunulmuş. Bu durumun, söz konusu kişilerin çalışma gücü ve yeteneklerinin dağılmasına neden olduğu, iyi niyetli bir şekilde çalışıyor olmalarına rağmen, beklenen düzeyde başarı elde edemedikleri şeklinde yorumlanmış ve CHP Nizamnamesinin 162. maddesinde, parti teşkilatında görev alanların yerel kurumlarda birden fazla görev üstlenmelerinin yasak olduğu vurgulanmıştır. Bu çerçevede, özellikle belediye başkanlığı gibi yoğun mesai gerektiren önemli görevleri de üstlenen Parti İdare Heyeti başkanlarının, parti içerisindeki faaliyetlerini yeterli ölçüde sürdüremedikleri görülmüştür. Ayrıca bu uygulamanın, ilgili siyasi ve sosyal kurumlarda görev alabilecek donanıma sahip, inançlı, idealist ve yetiştirilmesi gereken gençlerin önünü tıkadığı ve bu potansiyelin yeterince değerlendirilemediği ifade edilmiş ve bu duruma bir çözüm bulunması istenmiştir¹³.

2 Kasım 1942 tarihli raporda da kazalardaki idari heyetlerin toplantı ve faaliyetlerinin düzenli olduğu, fakat nahiyelerde durumun tam tersi olduğu, nahiyelerin ihmal edildiği, toplantıların yapılmadığı ve defterlerin muntazam tutulmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bazı kazalarda ve nahiyelerde, azalardan alınan yardım paralarının tahsil edilmediği ya da toplanan paralarda usulsüzlük yapıldığı tespit edilerek, bu konuda acilen önlem alınması istenmiştir¹⁴.

1943 yılında Ankara Milletvekilleri Mebrure Aksolay, Nihat Anılımış, Rukiye Belkis Baykan, Arif Baytın, Hıfzı Oğuz Bekata, Raşit Börekçi, Arif Çubuk, Fevzi Daldal, Muammer Eriş, Mihal Kayakoğlu, Halil Naci Mihçioğlu, Ziya Yörük tarafından merkez ve ilçelerde yapılan teftişlerde, Ankara'nın sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel durumu hakkında raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlarda öncelikli olarak parti teşkilatının faaliyetlerine yer verilmiştir. Milletvekilleri tarafından CHP Genel Sekreterliğine sunulan 23 Kasım 1943 tarihli raporda, Ankara Vilayetinde parti işlerinin Kalecik, Polatlı ve Ayaş dışındaki dokuz kazanın, tecrübeli ve halkın güvendiği idare teşkilâtı tarafından yürütüldüğü, teşkilat üyelerinin tüm güçleriyle bu göreve kendilerini vakfettikleri belirtilmiştir. Ancak diğer üç kazada bu görevi yerine getirecek yetkin ve yetenekli başkanların olmadığı, iyi olanların ya başka yerlere tayin edildiği ya da farklı işlerle meşgul oldukları için teşkilata zaman ayıramadıkları bildirilmiştir. Ayrıca kazaların tamamında parti işlerinin ağırlığının başkanların üzerinde toplandığı, bu nedenle başkanlık görevlerinin muktedir kişilere verilmesi gerektiği tavsiyesinde bulunulmuştur¹⁵.

B. Ankara Vilayetinin Kültür Yapısı: Halkevleri, Halkodaları ve Toplumsal Katılım

Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından büyük bir yıkım yaşamış olan Osmanlı Devleti'nin yerini alan Cumhuriyet rejimi, hem iç hem de dış politikada yoğun diplomatik mücadeleler yürütmeyi gerekli kılmıştır. Bu süreç, yeni devletin muasır medeniyetler seviyesine ulaşması bilinciyle şekillendirilmiş ve önemli adımların atılmasını zorunlu kılmıştır. Cumhuriyet rejimini sağlam temeller üzerine oturtmak ve halk tarafından benimsenmesini sağlamak, devletin temel hedefleri arasında ön plana çıkmış, bu doğrultuda sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda köklü inkılapların gerçekleştirilmesi gündeme gelmiştir. Ancak ülkenin mevcut koşulları, bu sürecin uygulanmasını güçleştirmiştir; halkın çoğunluğunun rejim hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması, düşük okuryazarlık oranı ve inkılapların hedeflerini halka aktaracak iletişim araçlarının sınırlı oluşu, devlet-toplum ilişkilerinde belirli boşlukların oluşmasına yol

¹² BCA 490.01/617.22.1. s. 19.

¹³ BCA 490.01/271.1084.2. s. 9.

¹⁴ BCA 490.01/1573.403.1. s. 20.

¹⁵ BCA 490.01/618.25.1. s. 109.

açmıştır. Bu çerçevede, CHP ile koordineli çalışarak vatandaş ile devlet arasındaki bağı güçlendirecek, halkı aydın kesimle bütünleştirecek ve reformları etkin biçimde halka anlatacak kurumların oluşturulması gerekliliği ön plana çıkmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda atılan en önemli adımlardan biri, Halkevlerinin açılması olmuştur. Halkevleri, yeni rejimin halka benimsetilmesi, devlet ile toplum arasındaki bütünleşmenin sağlanması, halkın çağdaş dünya görüşü doğrultusunda eğitilmesi, modern bir zihniyete kavuşturulması, inkılâpların yerleşmesi, kadınların toplumsal hayatta daha aktif rol alması ve gençlerin sağlıklı bireyler olarak geleceğe hazırlanması gibi çok yönlü hedefleri üstlenmiştir. Yapılan hazırlıkların ardından, 19 Şubat 1932'de Ankara, Afyon, Aydın, Bursa, Bolu, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eminönü, Eskişehir, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun olmak üzere 14 merkezde Halkevleri açılmış; aynı yılın Haziran ayında bu sayı 34'e yükselmiştir¹⁶.

Ankara Halkevi, açılan ilk halkevlerinden biri olup, merkezi konumu nedeniyle diğer halkevlerinin de merkezi işlevini üstlenmiştir. Ankara Halkevinde, Dil, Tarih ve Edebiyat, Ar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri, Kütüphane ve Yayın, Köycülük, Müze ve Sergi olmak üzere dokuz faaliyet kolu yer almıştır. Bu faaliyetler, büyük ölçüde parti müfettişleri ve Ankara milletvekilleri tarafından denetlenmiş ve raporlar halinde CHP Genel Sekreterliği'ne sunulmuştur¹⁷.

25 Şubat 1940 tarihli raporda, Halkevlerinin her türlü maddi sıkıntıya ve fiziki yetersizliğe rağmen etkin biçimde faaliyet yürüttüğü, halkın ihtiyaçlarına cevap verecek programları sürdürdüğü belirtilmektedir. Raporlar, bu duruma özellikle dikkat çekmektedir. Halkın ilmi konulara genel ilgisizliği dikkat çekerken, kütüphanelere, sazlı sözlü eğlencelere ve sağlık, ziraat ile mahalli işlerle ilgili konferanslara yoğun rağbet gösterdiği aktarılmıştır. Öte yandan, kazaların hiçbirinde gazete veya dergi çıkarılmadığı bilgisi, yerel basının sınırlılığını ortaya koymaktadır. Raporda, yurtdışı ve dünyada yaşanan gelişmelerden haberdar olma ihtiyacının ve özellikle II. Dünya Savaşı hakkındaki bilgilerin yakından takip edilmesinin önemli bir toplumsal talep olduğu vurgulanmış, bu çerçevede açılan her Halkevi ve Halkodalarına birer küçük radyo gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bulgular, devletin halkı bilgilendirme ve eğitim aracılığıyla modernleşme çabalarını sürdürme kararlılığını yansıtan örneklerdendir. Bu değerlendirmeler, dönemin yönetim anlayışının toplumsal katılım ve halkın eğitime verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Ayrıca raporlarda, eğitim ve kültürel faaliyetlerin yerel eksiklikleri gidermedeki rolü vurgulanmakta ve Halkevlerinin, kırsalda bile etkili bir sosyal-dönüşüm aracı olarak işlev gördüğü kaydedilmektedir. Bu durum, raporların sıkça üzerinde durduğu bir husus olup, belgelerde geniş yer bulmaktadır ve toplumsal eğitim politikalarının uygulamadaki başarısını göstermesi açısından önem taşır¹⁸.

1941 yılında Ankara Bölge Müfettişi Esat Uraz tarafından hazırlanan raporda, Halkevleri ve Halkodalarının bölge halkı üzerindeki etkileri kapsamlı biçimde değerlendirilmiştir; raporlar, bu kurumların halkın hükümete ve partiye bağlılığını güçlendirmedeki rolüne özellikle dikkat çekmektedir. Halkevlerinin radyo yayınları ve gazeteler aracılığıyla aydınlatıcı ve eğitici faaliyetler yürüttüğü belirtilmiş, bununla birlikte kitap okuma alışkanlığının zayıf olduğu ve mevcut kitapların köylülerin ilgisini çekmediği tespit edilmiştir; bu çerçevede, köylünün anlayabileceği türden kitapların gönderilmesinin daha faydalı olacağı vurgulanmıştır. Faaliyetlerin sürdürülebileceği uygun binaların eksikliği, 1941 yılı raporunda da ön plana çıkarılmış, Keskin Halkevi çevresinde olumlu etkiler bırakırken, Beypazarı Halkevi düzenli binasına rağmen yeterince etkin çalışmamaktadır

¹⁶ Özdemir ve Akdaş, a.g.m., s. 247.

¹⁷ Veynel Hasar, "Ankara Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1938)", *Akademik Bakış*, C. 17, S. 34, 2024, s. 155.

¹⁸ BCA, 490.01/617.21.1. s. 98.

denmiştir. Ayaş, Kızılcahamam, Nallıhan, Çubuk ve Haymana Halkodalarının konumları uygun bulunmuş, ancak Polatlı ve Kalecik Halkodalarının toplantı ve okuma salonları için elverişli binalara sahip olmadığı aktarılmıştır. Şereflikoçhisar Halkevi'nin belediye binasında faaliyet göstermesi yetersiz bulunmuş, Gündül'de ise halkın kendi imkânlarıyla yaptığı bina övgüyle anılmış, ancak tamamlanması için destek gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca raporlarda, Halkevleri ve Halkodalarının yalnızca aydınlara mahsus mekânlar olmaması gerektiği, halkın daha geniş katılımını sağlamak için "halk günleri" düzenlenmesinin faydalı olacağı dile getirilmiş, genel olarak kurumların faaliyetlerinin düzenli olduğu, ancak bina eksiklikleri ve yetersiz bütçenin önemli sorunlar olarak öne çıktığı belirtilmiştir. Bu değerlendirmeler, dönemin yerel eğitim ve kültürel politika uygulamalarının hem başarılarını hem de yapısal sınırlılıklarını gözler önüne sermektedir¹⁹.

Ayrıca raporda, Köy Enstitüsü'nden mezun olan genç öğretmenlerle, görev yaptıkları köylerde inşa edilen yeni okul binalarında görüşmeler gerçekleştirildiği, gözlemler sonucunda, bu gençlerin inkılâpçı düşünceye sahip oldukları ve bulundukları çevreye kıyasla oldukça aydın bireyler oldukları belirtilmiştir. Bu sebeple, söz konusu öğretmenlerin Parti teşkilatında, özellikle de Halkodaları bünyesinde görevlendirilerek rejime kazandırılmalarının büyük önem arz ettiği bildirilmiştir²⁰.

28 Ekim 1942 tarihli raporda da Ankara milletvekilleri Ahmet Ulus, Arif Baytın ve Fevzi Daldal'ın Halkevleri ve Halkodalarına dair gözlemleri yer almaktadır. Rapora göre, kasabadaki Halkodası, aydınlara sürekli uğrak yeri olup, aynı zamanda fikir alışverişinin ve toplantıların yapıldığı tek merkez konumundadır. Kaymakam, parti yöneticileri ve oda başkanlarının talimatları doğrultusunda kütüphane, spor ve köycülük kolları düzenlenmiş, toplantılar gerçekleştirilmiş ve diğer faaliyetlerde büyük gayret ve fedakârlık gösterilmiştir. Bu nedenle, Halkodasının yürüttüğü faydalı çalışmaların başarıya ulaşması için partiden ve Halkodaları tertibinden maddi desteğin esirgenmemesi gerektiği vurgulanmıştır²¹.

Ankara milletvekillerinin 1943 yılında gerçekleştirdikleri teftiş gezileri sonucunda hazırlanan 23 Kasım 1943 tarihli raporda ise en önemli tespitler bina yetersizliği ve Merkezden istenen maddi destekler olmuştur. Raporda, Keskin, Beypazarı, Bala ve Nallıhan Halkodalarında önemli faaliyetler yürütüldüğü belirtilmiş, özellikle Bala Halkodasında, idare amirinin çevresine topladığı aydın kişilerle birlikte faydalı çalışmalar yaptığı ve önceki yıllara kıyasla büyük bir gelişme kaydedildiği ifade edilmiştir. Merkezden nakdi yardım gönderilen Bala'da büyük bir Halkevi binası inşa edilmesi hâlinde, farklı etnik grupların bir arada yaşadığı bu bölgede milli bir kültür merkezinin gelişiminin son derece olumlu sonuçlar doğuracağı vurgulanmıştır. Keskin'de ise uygun bir bina bulunmadığı için özellikle Ar ve Spor şubeleri açılmamıştır. Çerkes Kazası'nda Halkevi belediye binasında faaliyet göstermekte olup, bu yetersizlik nedeniyle acilen yeni bir binaya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Ayrıca bazı nahiye ve köylerde vatandaşların Halkodaları açmak amacıyla arazi bağışladıkları ve kendi imkânlarıyla inşaat başlattıkları görülmüş, ancak bu girişimlerin yetersiz kalması nedeniyle Genel Sekreterlikten maddi destek istenmiştir²².

Hemen her raporda gündeme getirilen maddi destek talepleri üzerine, CHP Genel Sekreterliği tarafından İl İdare Kurulu Başkanlığına bir yazı gönderilmiştir. 4 Nisan 1945 tarihli yazıda, Halkevleri ve Halkodalarının bütün ihtiyaçlarıyla merkeze bağlanmasının, bu kurumların kuruluş felsefesine uygun olmadığı vurgulanmıştır. Söz konusu kültür yuvalarının kuruluşları, işleyişleri, ihtiyaçları ve mali kaynaklarıyla bulundukları yerin öz

¹⁹ BCA 490.01/994.843.2. s. 20.

²⁰ BCA 490.01/994.843.2. s. 2.

²¹ BCA 490.01.617.23.1. s. 66.

²² BCA 490.01/618.25.1. s. 109.

malı olduğu belirtilmiş, herkesin merkezden destek beklemesinin doğru bir yaklaşım olmadığı ifade edilmiştir. Halkevleri ve Halkodalarının ana düşüncesinin, yaşama ve gelişme koşullarını bulundukları çevreden almaları olduğu hatırlatılmış ve bu nedenle illerdeki Halkevleri ile Halkodalarının çalışma düzenlerinin bu prensibe göre şekillendirilmesi gerektiği dile getirilmiştir²³.

C. Ankara Vilayetinin Sosyal, Kültürel Ve İktisadi Durumu (1939-1945)

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne sunulan teftiş raporları, Ankara'nın merkez ve kazalarında yaptıkları inceleme gezilerine dayanmaktadır. Bu raporlar, bölgenin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel yapısını ortaya koyarken, halkın ihtiyaç ve beklentilerini de yansıtmaktadır. Bu bağlamda hazırlanan raporlar, Meclis'in tatil döneminde gerçekleştirilen bir saha çalışmasının sonuçlarını içermektedir.

CHP Müfettişleri ve Ankara Milletvekilleri tarafından 1939–1945 yılları arasında hazırlanan teftiş raporlarında, Merkez, Ayaş, Nallıhan, Beypazarı, Çubuk, Haymana, Kızılcahamam, Keskin, Kalecik ve Bala kazaları ile Kırıkkale nahiyesinde gerçekleştirilen incelemeler sonucunda elde edilen gözlemler sistemli bir biçimde aktarılmıştır. Raporlar, milletvekillerinin bölge halkı tarafından dile getirilen ve karşılanabilir nitelikte görülen talepleri kaydettiğini ve yerel düzeyde öne çıkan ihtiyaçları belirlediğini göstermektedir. Bu talepler, yalnızca bireysel beklentiler olarak kalmayıp kamusal hizmet eksikliklerine işaret eden önemli göstergeler olarak öne çıkmakta, ayrıca ilçe kongrelerinde dile getirilen dilek ve öneriler aracılığıyla halkın devlet kurumlarından ne tür beklentiler içinde olduğu da ortaya konmaktadır. Raporlar, bu bilgileri derleyerek Ankara taşrasındaki genel durumu ayrıntılı biçimde analiz etmekte, böylece toplumsal yapıyı, kamu hizmetlerine erişimi ve halkın yönetime yönelik taleplerini belgeleyen değerli bir kaynak hüviyetine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.²⁴

C.1. Ankara Vilayetinin Sağlık Durumu

Tüm vilayetlerde olduğu gibi, Ankara'da da 1940'lı yıllarda en önemli sağlık sorunu sıtma hastalığıdır. Özellikle II. Dünya Savaşının getirdiği olumsuz koşullarla birlikte, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sıtma vakası hızla artmış ve bu durum Savaşın sonuna kadar devam etmiştir²⁵.

Ankara Milletvekillerinin 1942 yılında Ankara merkez ve kazalarında yapmış oldukları incelemeler sonucu hazırladıkları 16 Kasım 1942 tarihli raporda, hemen her kazada çok sayıda sıtma vakasına rastlandığı, özellikle çeltik üretiminin yapıldığı köylerde hastalığın hızla yayıldığı ve çocuk ölümlerinin arttığı bilgisi verilmiştir. Ayrıca, yetkililer tarafından bataklıkların kurutulduğu ileri sürülse de bölgede tek bir bataklık ekibinin bile bulunmadığı, dolayısıyla bataklıkların hâlâ mevcut olduğu tespitinde bulunulmuştur. Bu sebeple, özellikle Ayaş, Nallıhan, Kızılcahamam ve Gölbaşı kazalarının bir an önce, Sıtmayla Mücadele Merkezleri kapsamına alınması gerektiği vurgulanmıştır²⁶.

Raporda, sağlık alanında yapılan önemli bir tespit de anne ve çocuk sağlığı ile ilgili olmuştur. Özellikle Nallıhan, Beypazarı, Bala, Koçhisar, Çubuk ve Kızılcahamam kazalarında, anne ve çocuk sağlığını tehdit eden hastalıkların, gebelikte yaşanan düşük vakalarının ve doğum sırasındaki bebek ölümlerinin sayısının oldukça fazla olduğu bildirilmiştir. Bu sorunların, ülkenin nüfus politikası açısından ciddi bir tehdit oluşturduğu ifade edilmiştir.

²³ BCA 490.01/618.25.1. s. 124-125.

²⁴ BCA 490.01/618.25.1. s. 42.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Erdem Aydın, *Türkiye'de Sıtma Savaşı*, Türk Tabipler Birliği Yayınları, Ankara 1998, s. 14.

²⁶ BCA 490.01/617.23.1. s. 34.

Bu bağlamda, Etimesgut Nahiye Merkezi'nde hizmet veren ve köylere kadar ulaşan Doğum Sağlık İstasyonu örnek gösterilerek, benzeri sağlık kuruluşlarının, söz konusu kazalarda ve hatta yurt genelinde kurulması gerektiği belirtilmiştir²⁷.

1943 yılında sıtmayla ilgili sorunların giderek arttığı görülmektedir. 5 Ekim 1943 tarihli raporda, Ankara kazalarındaki sıtma salgını bir afet olarak değerlendirilmiş ve bölgedeki yetkililerin bataklıkların kurutulduğu ve sıtma vakalarının azaldığı yönündeki iddialarının gerçeği yansıtmadığı bildirilmiştir. Durumun ciddiyetini göstermek amacıyla Kırıkkale askeri fabrikasındaki salgın örnek verilmiş, burada geçen yıl %60 olan sıtma vakalarının bu yıl %80–85'e yükseldiği, fabrika işçileri ve çevresinde yaşayan halktan günde 20–30 kişinin yaşamını yitirdiği, bölgede ise tek bir bataklik ekibine dahi rastlanmadığı aktarılmıştır. Ayrıca, tedavide kullanılan ilaçların yetersizliği üzerinde durulmuş, örneğin hastalara gerekli olan 40 tablet kinin yerine yalnızca 20 tablet temin edilebildiği ve bu nedenle hastalığın tam anlamıyla tedavi edilemediği belirtilmiştir. Raporda, fırsatçıların durumu kötüye kullandığı, tebeşirin kinin gibi boyanarak yüksek fiyatlara satıldığı ve bazı sağlık memurlarının hastalığın teşhisi yapılmadan yalnızca belirtilere bakarak ücret karşılığında atebrin enjekte ettikleri ifade edilmiştir. Bu usulsüzlükler, salgının daha vahim sonuçlar doğurabileceğine işaret etmekte ve acilen önlem alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bulgular, dönemin sağlık yönetiminde yaşanan aksaklıkları ve krizlere müdahale kapasitesinin sınırlılıklarını açıkça ortaya koymaktadır²⁸.

Raporda yer alan gözlemlere göre, doktorların adli vakalar ve acil durumlar dışında birçok nahiye ve kazaya gitmedikleri, sağlık memurlarının ise maaşlarının yetersizliği nedeniyle köyleri gerektiği şekilde dolaşmadıkları tespit edilmiştir. Bu durum, sağlık personelinin maaşlarının artırılmasını ve köylerin belirli dönemlerde düzenli olarak tetkik edilmesini gerekli kılmaktadır. Gölbaşı örneğinde, daha önce var olan Sıtmayla Mücadele Teşkilatı'nın "göl kurutulmadan sıtma kurutulmaz" gerekçesiyle kaldırıldığı ve bu kararın bölge halkını ölüm riskine maruz bıraktığı raporlanmıştır. Bu nedenle acilen yeni çözüm yollarının üretilmesi önerilmiştir. Bunun yanı sıra, birçok köyde kanalizasyon sisteminin bulunmaması, salgın hastalıkların yayılmasına zemin hazırlamaktadır; bu durum, dönemin sağlık hizmetlerindeki yapısal eksikliklerin ve çözüm önerilerinin birlikte ele alındığını açıkça ortaya koymaktadır²⁹.

Söz konusu raporda yer alan salgın hastalıklarından bir diğeri de frengidir. Rapora göre, frengili hastalar tedaviden kaçmakta ve bu nedenle hastalık kontrol altına alınamamaktadır. Bu durum karşısında, etkili tedbirlerin alınmasının zorunlu bir hâl aldığı dile getirilmiştir. Bazı bölgelerde de tifüs ve çiçek hastalıkları görülmüş, kayıt altına alınan tifüs hastalarının önemli bir kısmının hayatını kaybettiği belirtilmiştir³⁰.

Yine 25 Temmuz 1943 tarihli raporda, özellikle Bala kazasında çok sayıda zatürre hastası olduğu belirtilmiş, bunun sebebi olarak da kazanın rakım olarak yüksek olmasından dolayı vatandaşın soğuğa daha fazla maruz kalması gösterilmiştir³¹. Bunun yanında Ankara Vilâyetinin sağlık durumuyla ilgili genel olarak, Ankara'nın nahiye ve köylerinde hastane, dispanser, eczane ve sağlık personeli eksikliği yaşandığı, mevcut sağlık hizmetlerinin ihtiyacı karşılamaktan uzak olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle, yeni hastane ve dispanserlerin inşa edilmesi, eczanelerin açılması ve doktor, hemşire, ebe ve sağlık memuru sayısının artırılması talep edilmiştir³².

²⁷ BCA 490.01/617.23.1. s. 18.

²⁸ BCA 490.01/618.25.1. s. 44.

²⁹ BCA 490.01/618.25.1. s. 110.

³⁰ BCA 490.01/618.25.1. s. 44, 110.

³¹ BCA 490.01/617.24.1. s. 24.

³² BCA 490.01/618.25.1. s. 53.

Tüm bu tespit ve istekler üzerine, Sıhhat Vekâleti tarafından gerekli incelemeler yapılmış ve Merkeze cevap yazıları gönderilmiştir. Bunlardan biri 16 Eylül 1943 tarihli yazıdır. Yazıda, İddia edildiği gibi, zatürre vakalarının yerleşim yerlerinin rakımıyla doğrudan ilişkili olmadığı, bu durumun, halkın hava cereyanlarına karşı yeterli koruma önlemi almamasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Zira benzer vakalara, rakımı düşük bölgelerde de rastlanabildiği, bu sebeple ayrıca bir tedbir alınmasına gerek olmadığı belirtilmiştir³³.

Vekâletin 12 Nisan 1944 tarihli yazısında ise sıtma hastalığının yalnızca Ankara Vilayetiyle sınırlı kalmadığı, aksine tüm yurttta yaygın biçimde görüldüğü belirtilmiştir. Bu durum, hastalığın ülke çapında önemli bir sağlık sorunu olarak ele alındığını göstermektedir. Bununla birlikte, sıtmayla mücadelede temel ilaç olan kininin, Gava Adaları'nın Japonlar tarafından işgali nedeniyle ithal edilemediği ifade edilmiş, alternatif olarak yurtdışından temin edilen atebrin ve benzeri ilaçların eczanelere dağıtıldığı, böylece vilayet düzeyinde yaşanan ilaç sıkıntısının giderilmeye çalışıldığı raporlanmıştır. Raporlarda ayrıca Ayaş, Nallıhan ve Kızılcahamam kazalarında ciddi sıtma vakalarının bulunmadığı, esasen Çubuk, Kalecik, Bala ve Haymana kazaları ile İkizce, Kırıkkale ve Gölbaşı nahiyelerinde vakaların yoğunlaştığı ve bu bölgelerin hâlihazırda sıtmayla mücadele kapsamına dâhil olduğu aktarılmıştır. Sıtmayla mücadelenin daha sistematik ve etkili biçimde yürütülebilmesi amacıyla yeni bir kanun tasarısının hazırlanarak Başvekâlet aracılığıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmak üzere iletilindiği belirtilmiş, bu değerlendirmeler, dönemin sağlık politikalarının merkezi düzeyde planlanışını ve uygulanma çabalarını gözler önüne sermektedir³⁴.

Vilayet genelinde frengi salgınının yaygın olmadığı, hastaların toplam nüfusun yaklaşık yüzde birini oluşturduğu ve tedavi altına alındığı bilgisi verilmiştir. Ayrıca hastalığın yoğun görüldüğü bölgelere yeni sağlık personeli atanacağı belirtilmiş, sağlık personeli yetersizliği ve düşük ücretler nedeniyle yaşanan sorunların farkında olduğu aktarılmıştır. Bu kapsamda çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve mezun sağlık personelinin öncelikli olarak ihtiyaç duyulan bölgelere yönlendirilmesi yönünde çalışmaların yürütüldüğü, 1943 yılı bütçesinden 11 yataklı bir kaza dispanseri yapımına 3.750 lira, ilaç ve tıbbi malzeme temini için de 3.500 lira ödenek ayrıldığı belirtilmiştir. Yine, Çubuk ve Keskin dispanserlerinin onarımı ile Kırıkkale'de yeni bir dispanser inşası için gerekli yazıların Valiliğe iletilindiği, Bala kazasında eczane açmak isteyen eczacılara ruhsat verilmesi için düzenlemeler yapıldığı verilen bilgiler arasındadır.³⁵

C.2. Ankara Vilayetin Zirai Durumu

Ankara Vilayeti merkez ve kazalarında gerçekleştirilen teftişler sonucunda tarımla ilgili en önemli meselelerin çiftçi borçları ile iâşe ve geçim sorunları olduğu görülmektedir. 16 Kasım 1942 tarihli raporda, ekonomik güçlüklerin özellikle küçük çiftçiler üzerinde ağır etkiler yarattığına dikkat çekilmiştir. Küçük üreticilerin mahsullerinin ailelerinin geçimini karşılamaya dahi yetmediği, buna rağmen devlet borçlarını ödemelerinin beklendiği kaydedilmiş, bu durumun küçük çiftçileri ciddi biçimde mağdur ettiği belirtilmiş ve borçların affedilmesi talep edilmiştir³⁶.

³³ BCA 490.01/617.24.1. s. 19.

³⁴ BCA 490.01/618.25.1. s. 31.

³⁵ BCA 490.01/618.25.1. s. 31-32.

³⁶ BCA 490.01/617.23.1. s. 218.

Aynı raporda, tarımın modernleştirilmesi ve verimliliğin artırılması amacıyla kurulan Tarım İşletme Kurumlarının önemli hizmetler sunduğu aktarılmaktadır. Gerekli şartlar sağlandığında kurum tarafından sevk edilen tarım makinelerinin geniş tarım arazilerini verimli şekilde işleyebildiği ifade edilmiştir. Ancak kırsalda yaşayan küçük üreticilerin, hem ekonomik yetersizlikler hem de araç-gereç eksikliği nedeniyle bu hizmetlerden yararlanamadığı anlaşılmaktadır. Özellikle kurumun talep ettiği 250 tonluk ürün garantisini sağlayamayan üreticilerin sözleşme imzalayamadıkları ve bu nedenle makine temin edemedikleri raporda dile getirilmiştir. Bu çerçevede, makine kullanım ücretlerinin peşin ödeme imkânı olmayan çiftçilerden ya hasat sonrası ürünle ya da taksitle tahsil edilmesinin daha uygun olacağı görüşüne yer verilmiştir³⁷.

Raporlarda ayrıca, kırsaldaki tarım aletlerinin bakım ve onarımının önemli bir ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Ankara'da bir tamir atölyesi kurulması talep edilmiş, köylülerin yeni aletlerden çok mevcut pulluklarının aşınan uçlarının değiştirilmesini istedikleri kaydedilmiştir. Gerekli teknik desteğin sağlanması hâlinde mevcut aletlerden daha etkin biçimde yararlanılabileceği ve tarım alanlarının daha verimli kullanılabileceği belirtilmiştir. Köylülerin ihtiyaç duyduğu tarım aletleri arasında ise hayvanla çalışan sandıklı tohum ekim makineleri, farklı numaralarda pulluklar, selektörler ve orak makineleri yer almaktadır. Bu değerlendirmeler, dönemin tarımsal dönüşüm politikalarının hem hedeflerini hem de sınırlılıklarını ortaya koymaktadır³⁸.

Raporda ayrıca hayvancılık faaliyetlerine ilişkin gözlemler yer almakta, Ankara'da hayvancılık ve süt ürünleri üretiminin özellikle Balâ ve Haymana çevresinde yoğunlaştığı belirtilmektedir. Bu bölgelerde, büyük ölçekli mandıralarda Edirne peyniri üretimi yapılabilmesi için girişimlerde bulunulmuş, ancak Edirne'den getirilen ustaların peynir yapımına ilişkin bilgi ve teknikleri yerel üreticilere aktarmamaları, üretim becerilerinin gelişimini sınırlamıştır. Bu çerçevede, peynir üretimine yönelik mesleki eğitimlerin düzenlenmesi ve kalifiye iş gücünün yetiştirilmesi ihtiyacı öne çıkmaktadır³⁹.

Ankara Mebusu Rukiye Belkıs Baykan'ın 2 Aralık 1942 tarihli raporuna göre, Ankara nüfusunun büyük çoğunluğunu tarımla uğraşan kesim oluşturmaktadır. Bu nüfusun önemli bir kısmı küçük çiftçilerden meydana gelmekte, tarlası olmayanlar ise çoğunlukla rençperlik ve ortakçılık yoluyla geçim sağlamaktadır. Raporlarda, büyük çiftlik sahiplerinin serbest piyasa imkânları ve devlet desteklerinden yararlandığı, buna karşılık küçük çiftçilerin bu imkânlardan faydalanamadığı ifade edilmektedir⁴⁰.

Raporda ayrıca, tohumluk dağıtımında çeşitli usulsüzlüklerin ortaya çıktığı belirtilmiştir. Bazı kişilerin kendi yakınlarını ihtiyaç sahibi gibi göstererek haksız kazanç elde ettikleri, ekinlerini yüksek fiyata satmalarına rağmen devletten yeniden tohumluk talep eden çiftçilerin arttığı görülmektedir. Bu durum, dağıtım mekanizmasındaki aksaklıkların somut bir göstergesi olarak öne çıkmaktadır. Kazalar arasındaki rekabetin ekin fiyatlarını yükselttiği, çevre illerden gelen tüccarların piyasaya müdahale ettiği ve bazı temsilcilerin ihtiyaç fazlası alımlarla kâr elde etmeye çalıştıkları da raporda vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, büyük üreticilerin ambarlarındaki ürünü değerli hâle getirmek amacıyla çevreden yüksek fiyatla buğday temin ettikleri ve bu durumun fiyat artışlarını daha da körüklediği kaydedilmiştir. Bulgular, dönemin tarımsal üretim ve dağıtım mekanizmalarındaki adaletsizlikleri açıkça ortaya koymaktadır⁴¹.

³⁷ BCA 490.01/617.23.1. s. 218.

³⁸ BCA 490.01/617.23.1. s. 218.

³⁹ BCA 490.01/617.23.1. s. 218.

⁴⁰ BCA 490.01/617.23.1. s. 4.

⁴¹ BCA 490.01/617.23.1. s. 4.

Ankara'nın üretim kapasitesi düşük kazalarına buğdayın büyük ölçüde Polatlı'dan sağlandığı, borçların yaklaşık %25'inin bu yolla kapatıldığı belirtilmiştir. Keskin Belediyesi'nin, kasabayı ekmeksiz bırakmamak için kilosu 70 kuruşa kadar buğday temin ettiği kaydedilmiştir. Bu nedenle 600 gramlık ekmek Kırıkkale'de 42, Kalecik'te 30, Haymana'da ise 22 kuruşa satılmıştır. Haymana'da bu durumun, buğdayın 35 kuruştan alınıp stoklanmasıyla sağlandığı, Kalecik'te ise köylülerin belediye için belirli miktarda buğday getirmeye zorlandığı ifade edilmiştir. Benzer uygulamaların diğer kazalara da yayılabileceği vurgulanmıştır. Ayrıca, artan buğday fiyatlarının diğer temel ihtiyaç maddelerini etkileyerek halkın mağduriyetini artırdığı belirtilmiştir⁴².

1 Ocak 1944 tarihli teftiş raporu, Ankara'daki pamuk üretimine ilişkin değerlendirmeler içermekte, pamuk üretiminin özellikle Nallıhan, Beypazarı, Sakarya ve Kızılırmak vadilerinde önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu ortaya koymaktadır. İncelemelerde, Eskişehir'deki Pamuk Tohum İstasyonu'ndan temin edilip ekilen tohumlardan olumlu sonuçlar alındığı, Ziraat Vekâletinin bölgeye gönderdiği uzman ve çırcır makinesinin halk tarafından memnuniyetle karşılandığı raporlanmıştır. Ayrıca, işlenmemiş verimli topraklardan daha etkin şekilde faydalanılmasını sağlayacak Sakarya Nehri üzerine sulama bendi ve tesisatının inşa edilmesi ihtiyacı öne çıkarılmıştır. Bu değerlendirmeler, pamuk üretiminin artırılmasına yönelik teknik ve altyapısal çözüm önerilerini gözler önüne sermektedir.⁴³

Toprak Mahsulleri Ofisi'nde⁴⁴ yaşanan usulsüzlükler ise tarım kesimini olumsuz etkilemiştir. Raporda yer alan bilgilere göre, bazı görevliler üreticilerden fazla borç tahsil etmiş, bu yüzden, borcunu ödeyemeyen çiftçiler topraklarını satmak zorunda kalmıştır. Tartım işlemlerinde yapılan hileler çiftçileri mağdur etmiş, devlet memurlarını da zan altında bırakmıştır. Örneğin, 1942'de bakliyat hariç 35.926 ton devlet hissesi tahsil edilirken, 1943'te memur sayısının artmasına rağmen yalnızca 30.811 ton ürün tahsil edilmiştir. Bu farkın temel nedeni tartımdaki usulsüzlükler olarak gösterilmiştir⁴⁵.

Aynı tarihli raporda, çiftçilerin şikâyet ve taleplerinin genel olarak mevcut aksaklıkların giderilmesi ve tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesine yönelik olduğu görülmekte, bu çerçevede ürün tesliminde çiftçilerin uzun süre bekletilmemesi, görevi kötüye kullanan kişilere yetki verilmemesi ve sistemin acilen ıslah edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, Beypazarı'nın Ankara'nın önemli sebze üretim merkezlerinden biri olduğuna dikkat çekilmiş, buğday, nohut, arpa, mercimek, mısır, koza, susam, pamuk ve patates gibi ürünlerin bol miktarda yetiştirilmesine rağmen kazada bir hububat pazarının bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bakırcılık ve köselecilik gibi zanaatların yaygın biçimde icra edilmesine rağmen gerekli yatırımların yapılmadığına işaret edilmiştir. Benzer şekilde,

⁴² BCA 490.01/617.23.1. s. 4.

⁴³ BCA 490.01/618.25.1. s. 42.

⁴⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında sanayi tesislerinin büyük ölçüde yok olması, ülkeleri tarıma yöneltmiş ve özellikle buğday üretimi hızla artmıştır. Ancak 1929 ekonomik krizi sonrası, dünya piyasalarında buğday fiyatlarının düşmesi üzerine, hükümet, 1932'de çıkardığı kanunla T.C. Ziraat Bankasını buğday alımlarıyla görevlendirmiştir. 1933'te silo ve ambar inşası için de aynı bankaya görev verilmiştir. Yoğunlaşan İkinci Dünya Savaşı koşullarında bu işlerin daha geniş çaplı bir kuruluşa devredilmesi ihtiyacı doğmuş ve 24 Haziran 1938 tarihli, 3491 sayılı kanunla Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) kurulmuştur. TMO'nun temel görevleri; buğday piyasasını düzenlemek, ithalat ve ihracat yapmak, gerektiğinde un ve ekmek fabrikaları kurmak, fiyat dalgalanmalarını engellemek olmuştur. Zamanla TMO'nun görev alanı genişlemiş; arpa, yulaf, çavdar, mısır, pirinç, bakliyat, yağ ürünleri, et, balık ve kahve gibi ürünlerin alım ve dağıtımını da kuruma verilmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında temel gıda ve bazı ihtiyaç maddelerinin tedarik ve dağıtımında önemli rol oynamıştır. 2006'da fındık alımı görevi de verilmiş ancak bu görev 2009'da kaldırılmıştır. Günümüzde TMO geniş depo kapasitesi ve devlet sermayesiyle faaliyetlerini sürdürmektedir. Bkz. Seda Çalışır Hovardaoğlu ve Ozan Hovardaoğlu, *Toprak Mahsulleri Ofisi ve Anadolu Coğrafyasının Tarım Merkezleri*, TMO Yayınları, Ankara 2024.

⁴⁵ BCA 490.01/618.25.1. s. 42-43.

Çubuk kazasında sulama kanalları açılması hâlinde tüm Ankara'nın sebze ihtiyacının karşılanabileceği raporlarda dile getirilmiş, bağlarda üretilen yüksek miktardaki şaraplık üzümün telef olmaması için ürünlerin inhisarlar tarafından satın alınmasının gerekli olduğu talep edilmiştir. Bu bulgular, dönemin tarımsal üretim ve ticaret sisteminde hem yapısal eksikliklerin hem de çözüm önerilerinin birlikte ele alındığını göstermektedir⁴⁶.

Bu çerçevede, zirai faaliyetlerin artırılması amacıyla çeşitli desteklerin sağlanması gerektiği de raporda özellikle vurgulanmıştır. Bu destekler arasında, zamanında tohum yardımı yapılması, çiftçilere aşıllı fidan, tarım aletleri, bağlar için kükürt, zararlılarla mücadele için ilaç, yemlik ve tohumluk yardımlarının eski borçlar dikkate alınmaksızın taksitlendirilerek verilmesi bulunmaktadır. Ayrıca tarım aleti atölyesi kurulması, ağaç hastalıklarının önlenmesi ve doğal afetlerden zarar gören çiftçilerin desteklenmesi istenmiştir. Yine, ürünlerin sağlıklı şekilde muhafazası ve yağışlardan korunması için mevcut ambarların sayısının artırılması, tapulu arazilerin devlet ormanı sınırlarına dâhil edilmesinden dolayı, zor durumda kalan vatandaşların mağduriyetlerinin giderilmesi talep edilmiştir⁴⁷.

Hayvancılıkla uğraşan köylünün yaşadığı sorunlar da 1944 tarihli raporda yerini almıştır. Bu sorunların başında, köylünün, kış aylarında saman yetersizliği nedeniyle hayvanlarını kesmek ya da satmak zorunda kalması gelmektedir. Üstelik samanın bu kadar yetersiz olduğu ve askeri birliklerin samanı yüksek fiyatlarla temin ettiği bir ortamda, kombinalara ait ekin samanlarının yakılarak imha edilmesi de israf olarak görülmüş, bu konuda tedbir alınması gerektiği bildirilmiştir⁴⁸. Ayrıca, Şereflikoçhisar'da, hayvan hastalıklarının ciddi kayıplara yol açtığı, üreticinin sahip olduğu hayvanların üçte birinin telef olduğu belirtilerek, bölgeye veteriner veya hayvan sağlık memuru gönderilmesi, hayvan desteği sağlanması ve ilaç temininde bulunulması istenmiştir⁴⁹.

Söz konusu tespitler ve talepler, 24 Şubat 1944 tarihinde Ziraat Vekâletine iletilmiş, yapılan incelemeler sonucunda hazırlanan cevap yazısı ise 27 Nisan 1944 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunulmuştur. Yazıda, Ankara Vilayetine talep edilen miktarda ve zamanda tohumluk sağlanmasına rağmen, bunların büyük bir kısmının yetkililer tarafından dağıtılamadığının tespit edildiği belirtilmiştir. Zirai alet ve makinelerin satış işlemlerinin düzenlenmesine yönelik çalışmaların devam ettiği ifade edilmiştir. Bölgedeki hayvan hastalıklarıyla mücadele için Ağustos ayından itibaren yeterli sayıda veteriner görevlendirildiği ve gerekli ilaçların gönderildiği bildirilmiştir. Ayrıca, halkın yakacak ihtiyacını karşılamak amacıyla Ankara, Kızılcahamam ve Mudurnu'da Devlet Orman İşletmeleri açıldığı, böylece bölge halkının kereste ve yakıt gereksinimlerinin bu işletmeler aracılığıyla temin edileceği belirtilmiştir⁵⁰.

Öte yandan, Nallıhan kazasının pamuk ekimine elverişli olduğu, Nallıhan'ın batı kesimi ile Sakarya Vadisi'nde yer alan Tekirler ve Yenice köyleri ile Söğüt ilçesine bağlı Düz ve Örencik köylerinin, Eskişehir'de bulunan Mayıslar Pamuk Tohum İstasyonu'nun faaliyet alanı içinde yer aldığı bildirilmiştir. Buna karşın, söz konusu bölgelerde planlı ve verimli bir pamuk üretiminin gerçekleştirilebilmesi, ancak yeterli ve sürekli sulama altyapısının sağlanmasıyla mümkün olacaktır denmiştir. Bu bağlamda, Nafia Vekâleti tarafından

⁴⁶ BCA 490.01/618.25.1. s. 64.

⁴⁷ BCA 490.01/618.25.1. s. 42-43.

⁴⁸ BCA 490.01/618.25.1. s. 114.

⁴⁹ BCA 490.01/618.25.1. s. 9.

⁵⁰ BCA 490.01/618.25.1. s. 26.

sulamaya ilişkin gerekli altyapı çalışmalarının gerçekleştirilmesi durumunda, Ziraat Vekâletinin de bölgedeki pamuk tarımının geliştirilmesine yönelik her türlü tedbiri alacağı ve gereken desteği sağlayacağı belirtilmiştir⁵¹.

C.3. Ankara Vilayetinin Eğitim Durumu

Eğitimle ilgili hazırlanan raporlarda tespit edilen en önemli sorun, okul ve öğretmen yetersizliği olmuştur. 1942 yılında hazırlanan raporda, Ankara Vilayetine bağlı birçok köyde okul olduğu halde öğretmen ataması yapılmadığı, atanan öğretmenlerin bir kısmının ise kısa süre içerisinde istifa ettikleri, bu durumun da eğitim hizmetlerinin sürekliliğini zedelediği belirtilmiştir. Bazı köylerde de öğretmenlerin askere gitmesi sebebiyle okullar kapanmıştır. Eğitimci ödenekleri yalnızca kendi köylerinde görev yaptıkları süre temel alınarak hesaplandığı için, öğretmen askerden dönene kadar okullar kapalı kalmaktadır. Bu sorunun çözümü için Vekâlet tarafından yedek öğretmenlerin yetiştirilerek görevlendirilmesi istenmiştir⁵².

Ayrıca raporda, vilayet merkezindeki ilkokullar ve bağlı köylerdeki bazı okullarda öğretmenlerin belirli programlar çerçevesinde eğitim verdiği, buna rağmen köylerde ilkokul eğitiminin yeterli düzeye ulaşmadığı belirtilmektedir. Mevcut ilkokul kanunundaki düzenlemelerin köylerdeki eğitimi geliştirmeye elverişli olmadığı vurgulanmış, geçen yıl kabul edilen “Köy Enstitüleri ve Mektepleri Teşkilatlandırma Kanunu”nun bu eksikliği gidermesi yönünde beklenti dile getirilmiştir. Vilayete bağlı on bir kazada ilkokulu bitirip diploma alan ve yükseköğrenim görebilecek maddi ve manevi yeterliliğe sahip çocuklar için Ankara merkezinde yatılı ortaokul veya lise imkânı bulunmadığı, ayrıca pansiyon eksikliğinin önemli bir engel oluşturduğu raporlarda yer almıştır. Bu nedenle öğrencilerin eğitimlerini sürdürmediği ve birçok yetenekli gencin eğitim fırsatından mahrum kaldığı görülmektedir. Maarif Vekâleti tarafından bu konunun önemle ele alınması gerektiğinin altı çizilmiş, ayrıca vilayet idare heyeti veya uygun bir kuruluşun denetiminde, Ankara’da bir öğrenci pansiyonu kurulması önerilmiştir. Bu değerlendirmeler, dönemin eğitim politikalarının karşılaştığı zorlukları ortaya koymakta ve devletin çözüm arayışını gözler önüne sermektedir⁵³.

1942 tarihli raporda, başta Bala olmak üzere, bazı kaza ve köylerin, Kürt, Tatar, Çerkes ve Abdal topluluklarından oluşan karma bir nüfusa sahip olduğu ve bu grupların kendi dil, gelenek ve göreneklerini sürdürdüğü belirtilmiştir. Raporda, milli kültürün yaygınlaştırılması amacıyla bu köylerde okul açılmasının büyük önem taşıdığı vurgulanmıştır. Bölgedeki köylerin yalnızca onda birinde okul bulunduğu ifade edilerek, yatılı ilkokulların kurulmasının hem kırsal alanlarda eğitim düzeyini yükselteceği hem de bölge halkının milli değerlerle bütünleşmesini destekleyeceği kaydedilmiştir⁵⁴.

Raporda ayrıca, Eğitimci Okulu mezunlarının Köy Enstitülerine kabul edilmediği belirtilmiş, bu nedenle ilkokulun 4. ve 6. sınıflarını kapsayacak “Eğitimci İkmal Okulu”nun açılmasının köy halkı tarafından talep edildiği ifade edilmiştir. Her köyde böyle bir okul açılmasının maliyetli olacağı göz önünde bulundurularak, her 8-10 köy için yatılı ve tam gün eğitim veren okulların kurulmasının önerildiği belirtilmiştir. Yakın köylerden gelen öğrencilerin gündüzlü, uzak köylerden gelenlerin ise yatılı olarak eğitim görebileceği, öğrencilerin kendi erzaklarını getirmeleri hâlinde Vekâlet bütçesine ek yük getirmeyeceği ifade edilmiştir. Bu düzenlemeyle zorunlu öğrenimlerini tamamlayamayan öğrencilerin eğitimlerine devam edebileceği, Köy Enstitülerine giremeyenlerin de bu haktan yararlanabileceği vurgulanmıştır. Ayrıca teknik ve klasik lise eğitimine geçiş yolunun açılacağı ve farklı yeteneklerin geliştirilmesine katkı sağlanacağı bildirilmiştir⁵⁵.

⁵¹ BCA 490.01/617.24.1. s. 52.

⁵² BCA 490.01/617.23.1. s. 48.

⁵³ BCA 490.01/617.23.1. s. 217.

⁵⁴ BCA 490.01/617.23.1. s. 218.

⁵⁵ BCA 490.01/617.23.1. s. 218.

Benzer tespit ve taleplerin 1943 raporunda da yer aldığı görülmektedir. Özellikle üniversite eğitimi için Ankara'ya gelen gençlerin ciddi bir barınma sorunu yaşadığına dikkat çekilmiş, öğrenci pansiyonlarının yetersizliği ve yüksek konut kiralalarının özellikle dar gelirli ailelerin çocukları için eğitimi sürdürmeyi güçleştirdiği vurgulanmıştır. Bu nedenle hem merkezde hem de kazalarda öğrencilerin barınabileceği yurtların açılması talep edilmiş, böylece yalnızca barınma ihtiyacının karşılanması değil, aynı zamanda gençlere disiplinli bir yaşam ortamı sağlanarak rejimin ilke ve değerlerine bağlı bireyler yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Eğitim imkânlarının yetersizliği, raporda yalnızca yerel değil bölgesel ölçekte de sosyal ve idari sorunlara yol açan bir mesele olarak öne çıkar. Ortaöğretim kurumlarının bulunmadığı kazalarda birçok velinin çocuklarını eğitim için Ankara'ya göndermeyi tercih ettiği, öğrencilerin de eğitim dönemini kentte geçirmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Benzer şekilde kamu görevlilerinin tayin talebinde bulunmaları, nitelikli personelin görev yerlerini terk etmesine ve insan kaynağı kaybına yol açtığına işaret edilmiştir. Bu değerlendirmeler, dönemin yönetim anlayışının karşılaştığı yapısal sorunları ve çözüm arayışlarını gözler önüne sermektedir⁵⁶.

Raporda, yeni çıkarılan yasa kapsamında açılması planlanan okullarda ortaöğretimden yoksun kalan kazalara öncelik verilmesi talep edilmiş, bunun bölgesel eğitim eşitsizliklerini azaltacağı ve göç ile kamu personeli hareketliliği gibi dolaylı sorunları hafifleteceği öngörülmüştür. Raporlarda ayrıca kırsal bölgelerdeki okulların fiziksel ve müfredat yetersizliklerine dikkat çekilmiştir. Köy okullarının onarılması, sınıflara Türk bayrağı, Cumhuriyet değerlerini yansıtan görseller ve köycülük temalı kitapların gönderilmesi talep edilmiştir. Okuma-yazma kurslarının açılması, ortaöğretim düzeyinde tamamlayıcı eğitim programlarının uygulanması ve yabancı dil kurslarının yaygınlaştırılması önerileri de sunulmuştur. Taşınabilir eğitim uygulamasının yaygınlaştırılması, kapatılan köy okullarının yeniden açılması ve mevcut kütüphanelerin yeni yayınlarla desteklenmesi diğer önemli talepler arasındadır⁵⁷.

1944 tarihli raporda, ilkokulu tamamlamalarına rağmen bulundukları bölgede ortaokul veya lise bulunmadığı için eğitimlerine devam edemeyen çocukların mağduriyetinin önemli bir mesele olarak öne çıktığı görülmektedir. Ankara'daki kazalarda devlet ortaokulu bulunmaması, bu mağduriyetin temel nedeni olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Kırıkkale'de üç yıldır faaliyet gösteren özel bir ortaokulun, Maarif Vekâleti bünyesine alınması talebi dikkat çekmekte, ancak okulda görev yapan bazı ücretli öğretmenlerin aynı zamanda fabrikalarda çalıştıkları ve görevlerine yeterince zaman ayıramadıkları kaydedilmektedir. Bu noktada, öğrenci velilerinin öğretmen maaşlarını karşılamakta zorlanması da eğitim-öğretimin devamına engel teşkil edebilecek bir unsur olarak raporlarda yer almaktadır. Aynı raporda, ikili eğitim sistemi nedeniyle derslerin yarım güne sığdırıldığı, teneffüs sürelerinin kısaltıldığı ve derslerin arka arkaya verildiği belirtilmiş, bu uygulamanın öğrencilerin dinlenmesini engellediği ve özellikle küçük yaşta çocuklarda ruhsal yorgunluğa yol açtığına dikkat çekilmiştir. Bu durum, raporların sıkça üzerinde durduğu bir husus olarak öğrenme sürecini olumsuz etkilemekte ve acil çözüm gerektiren bir mesele hâline gelmektedir⁵⁸.

Zorunlu eğitimin uygulanmasında karşılaşılan bir diğer sorun ise öğrencilerin ailelerinin tarımsal faaliyetlerine bağlı olarak okula geç başlamalarıdır. Kız çocuklarının okula gönderilmemesi veya erken alınması, erkek çocukların çalıştırılması da dönemin belgelerinde geniş yer bulan olumsuzluklar arasındadır. Bu tablo, Cumhuriyet yönetiminin eğitim politikalarını hayata geçirme konusundaki kararlılığına rağmen toplumsal alışkanlıkların dönüşümünde yaşanan zorlukları gözler önüne sermektedir. Yasal önlemler

⁵⁶ BCA 490.01/618.25.1. s. 113.

⁵⁷ BCA 490.01/618.25.1. s. 82-85.

⁵⁸ BCA 490.01/618.25.1. s. 48-49.

alınmış olmasına karşın, muhtarların bu konuda yeterince etkili olamadıkları raporlarda dile getirilmiştir. Bu nedenle ceza uygulamalarının etkinliğini artırmak amacıyla yalnızca başöğretmenlere değil, öğretmenlere de yetki verilmesi önerilmiştir. Bu talepler, devletin, eğitime verdiği önemi ve kararlılığını yansıtan örneklerdendir⁵⁹.

Aynı raporda gündeme getirilen ve eğitimin sürekliliğini etkileyen bir diğer tespit ise öğretmenlerin özlük haklarına dair yaşanan sorunlardır. Mevcut öğretmenlerin kanunen hak ettikleri otomatik terfi zamlarını alamadıkları, bu nedenle mesleki motivasyonlarının azaldığı ifade edilmiştir. Söz konusu maaş ve terfi sorunlarının gerekçesi olarak Teşkilat Kanunu'na bağlı kadro yetersizlikleri gösterilmiştir. Ayrıca, düşük maaşlar nedeniyle pek çok öğretmenin mesleğinden istifa ettiği ve bu durumun kırsal eğitimde ciddi boşluklara yol açtığı bildirilmiştir. Aynı raporda yer alan bilgiye göre yapılan denetimler sonucu Ankara genelinde ilkökul çağına gelmiş çocukların önemli bir kısmının okula gitmediği tespit edilmiştir. Bu durum, okul ve öğretmen ihtiyacının ne denli ciddi olduğunu açıkça göstermektedir. Halk, bu mağduriyetin giderilmesi amacıyla, öğretmen gönderilmesi şartıyla köylerinde okul inşa etmeye hazır olduklarını ifade etmiştir⁶⁰.

Bu tespit ve taleplere, Maarif Vekâleti tarafından, Ankara Valiliği'nden alınan bilgiler doğrultusunda hazırlanan cevap yazısında, öğretmen sayısının yetersizliği nedeniyle birçok köye öğretmen gönderilemediği, bazı öğretmenlerin askerlik hizmeti ya da meslekten ayrılma nedeniyle görev yapamadığı ve bu nedenle bazı okulların kapalı kaldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, nitelikli vekil öğretmen bulmakta güçlük çekildiği belirtilmiştir. Yeni okul açılması planlanan yerlerin ise uygun arazi, ulaşım olanakları ve Köy Enstitülerinden mezun olacak öğretmen sayısına göre belirleneceği vurgulanmıştır. Lise açılması için şartların henüz uygun olmadığı ancak "Teknik Eğitim İnkişaf Planı" kapsamında nüfusu on bini aşan şehir ve kasabalarda sanat okullarının açılması planlandığı, plan ilerledikçe merkez ve kazalarda sanat okullarının sayısının artırılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, öğretmen eksikliği nedeniyle eğitime başlanamayan bazı okullarda görevlendirilmek üzere 70 öğretmenin atanacağı bilgisi paylaşılmıştır⁶¹.

C.4. Ankara Vilayetin Adli Durumu

1939–1944 yılları arasında Ankara'nın adli durumu incelendiğinde, raporlar adli kurumlarda görev yapan personel sayısının yetersizliğini öne çıkarmaktadır. 1942 tarihli raporda, hâkim sayısının azlığı nedeniyle davaların uzadığı ve sağlıklı kararların alınamadığı belirtilmiş, bu çerçevede hâkim, kâtip, mübaşir, gardiyan, icra memuru ve odacı gibi personelin sayısının artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Ankara'da görülen adli vakalar ise cinayet, yaralama, darp, evlilik dışı birliktelikler, çocuk düşürme, gayri resmi evliliklerden kaynaklanan sorunlar, ormanlardan izinsiz faydalanma, tecavüz ve kız kaçırma gibi suçları içermektedir. Açılan davalar incelendiğinde ise en sık rastlanan dava türlerinin, meni müdahale, Milli Korunma Kanunu kapsamındaki suçlar, veraset, boşanma, zina, arazi ve alacak anlaşmazlıkları ile sınır ihtilaflarından doğan arazi kavgaları olduğu bildirilmiştir. Bunun yanı sıra, davaların uzun sürmesinin yol açtığı mağduriyetler raporlarda sıkça dile getirilmiş, mahkeme süreçlerinin hızlandırılması, iş sahiplerinin gereksiz yere mahkemelere gidip gelmesinin önlenmesi ve hak sahiplerinin kısa sürede adaletle kavuşmasının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Haksız tarafların mahkeme süreçlerini uzatarak elde ettikleri avantajların önüne geçilmesi, icra takiplerinde olayın esasına etki etmeyen itirazların ardından gelen duruşma ve temyiz süreçlerinin

⁵⁹ BCA 490.01/618.25.1. s. 48-49.

⁶⁰ BCA 490.01/618.25.1. s. 49.

⁶¹ BCA 490.01/618.25.1. s. 20-22.

sadeleştirilmesi, icra işlemlerinin hak arama ilkesinin son ve kesin mercii olacak şekilde kolaylaştırılması ve hızlandırılması gerekliliği raporlarda öne çıkan diğer hususlardandır. Bu değerlendirmeler, Usul ve İcra Kanunlarında yapılacak düzenlemelerin Adliye Vekâleti tarafından ele alınmasının önemini vurgulamaktadır⁶².

Raporda, köylerde gerçekleştirilen evliliklerin önemli bir bölümünün yasal olmadığı belirtilmektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında taraflardan birinin hâlihazırda evli olması veya yaşlarının kanuni evlenme sınırının altında bulunması gösterilmektedir. Muhtarların bu durumlardan haberdar olmalarına rağmen çoğu zaman gerekli mercilere bildirimde bulunmadıkları ve herhangi bir önlem almadıkları raporlarda vurgulanmıştır. Nadir görülen davalarda ise ailelerin çocukların yaşlarını mahkeme yoluyla büyüterek ceza sorumluluğundan kurtuldukları aktarılmış, bu uygulamanın diğer aileler için örnek teşkil ederek küçük yaşta evliliklerin artmasına yol açtığı kaydedilmiştir. Söz konusu durumun sonucu olarak çok sayıda nesebi sahil olmayan çocuğun dünyaya geldiği ve resmi nikâh olmadan doğan çocukların ya babanın mevcut eşinin ya da annenin nüfusuna kaydedildiği ifade edilmiştir. Özellikle annenin nüfusuna kaydedilen çocukların hukukun meşru evlatlarla aynı haklara sahip olmadığı, bunun ilerleyen yıllarda ciddi sosyal ve ekonomik sorunlara yol açabileceği raporlarda dikkat çeken hususlardan biridir. Sorunun önlenmesi amacıyla çeşitli öneriler geliştirilmiş, bu çerçevede nesebi sahil olmayan çocukların evlat edinme yoluyla babalarının nüfusuna geçirilmesi gerektiği, muhtarlar ile ihtiyar heyetlerinin resmi nikâhın önemi konusunda bilinçlendirilmesinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, kanuna aykırı evliliklerin muhtarlar tarafından tespit edilerek yetkililere bildirilmesi ve görevini ihmal eden muhtarların para veya hapis cezasıyla cezalandırılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. verilen bilgiler, dönemin adli ve toplumsal düzenlemelerinde hem aksaklıkların hem de çözüm önerilerinin sistemli bir şekilde ele alındığını göstermektedir⁶³.

1943 tarihli rapor incelendiğinde de benzer taleplerle karşılaşılmaktadır. Bununla birlikte raporda cezaevlerindeki sorunlara dikkat çekilmiş, binaların eski ve küçük olması, ihtiyacı karşılayacak donanımına sahip olmaması ve personel eksikliği temel problemler arasında sayılmıştır. Bu nedenle hem fiziki şartların iyileştirilmesi hem de görevli sayısının artırılması gerektiği ifade edilmiştir⁶⁴.

Raporda dikkat çekilen bir diğer konu ise, 1940 yılında CHP hükümeti tarafından çıkarılan ve olağanüstü hâllerde ülkenin iktisadi güvenliğini korumak amacıyla hükümete her türlü ziraat, sanayi ve ticaret faaliyetlerini düzenleme yetkisi veren “Milli Korunma Kanunu”⁶⁵ kapsamındaki suçlara verilen cezaların uygulanmasından kaynaklanan mağduriyetler olmuştur. Bu suçları işleyen iş yerlerinin, özellikle de fırın ve bakkalların kapatılması yerine, cezalarının ağırlaştırılması önerilmiştir. Böylece halkın temel ihtiyaçlarını karşılamada yaşadığı mağduriyetin önüne geçilebileceği belirtilmiştir⁶⁶.

Raporlarda yer alan tespit ve talepler Adliye Vekâletine iletilmiş, yapılan incelemeler sonucunda Vekâlet tarafından Genel Sekreterliğe gönderilen cevap yazısında ekonomik zorluklar nedeniyle cezaevi inşaatlarının geçici olarak durdurulduğu bilgisi verilmiştir. Yazıda ayrıca, Kızılcahamam ve Haymana ilçelerine birer sorgu hâkimi atanmasının

⁶² BCA 490.01/617.23.1. s. 30.

⁶³ BCA 490.01/617.23.1. s. 8.

⁶⁴ BCA 490.01/618.25.1. s. 65.

⁶⁵ 1940 yılında CHP hükümeti tarafından çıkarılan ve olağanüstü hâllerde ülkenin iktisadi güvenliğini korumak amacıyla hükümete her türlü ziraat, sanayi ve ticaret faaliyetlerini düzenleme yetkisi veren kanun. Bkz. Aydın, Mehmet Korkud, Milli Korunma Kanunu’nun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Dönemi Uygulamalar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, Elazığ 2019, s. 417.

⁶⁶ BCA 490.01/618.25.1. s. 92.

planlandığı, ancak diğer bölgelere yeni personel gönderilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, nesebi sahih olmayan çocukların durumuyla ilgili bir komisyon oluşturulduğu ve bu komisyonun hazırladığı raporun ilgili üst makama sunulduğu bildirilmiştir. Diğer yandan, nüfus kayıtlarıyla ilgili yaşanan sorunlara da değinilmiş, nüfus olaylarını zamanında bildirmeyen kişilerden alınacak para cezalarının belirlenmesi ve uygulanması konusunda yetkinin yerel idare heyetlerine bırakıldığı belirtilmiştir. Bu düzenlemeler, hem idari süreçlerin daha etkin yürütülmesini sağlamak hem de yerel yönetimlerin sorumluluklarını artırmak amacıyla yapılmıştır. Böylece, nüfus kayıtlarının düzenli ve doğru tutulması teşvik edilmek istenmiştir⁶⁷.

Bu gelişmeler, dönemin ekonomik ve idari koşulları çerçevesinde devletin hem personel hem de kaynak açısından yaşadığı kısıtlamalara işaret etmekte, aynı zamanda hukuki ve sosyal sorunlara çözüm arayışlarının devam ettiğini göstermektedir. Özellikle cezaevi inşaatlarının durması, adalet mekanizmasının altyapı eksikliklerini gözler önüne sererken, nesebi sahih olmayan çocuklar ve nüfus kayıtlarıyla ilgili çalışmalar ise sosyal düzenin ve kayıt sistemlerinin sağlıklı işlemesi için yürütülen çabaların bir parçası olarak değerlendirilmektedir⁶⁸.

C.5. Ankara Vilayetinın Bayındırlık İşleri

Ankara Vilayeti bayındırlık faaliyetlerine ilişkin raporlarda, ulaşım, içme suyu, sulama şebekeleri, kanalizasyon sistemlerinin yetersizliği, barınma ve sağlık turizmi gibi konular öncelikli meseleler olarak öne çıkmaktadır. 2 Aralık 1942 tarihli teftiş raporunda özellikle sulama sistemine duyulan ihtiyaç vurgulanmış, Ankara'nın verimli topraklara sahip olduğu belirtilerek, yalnızca Çubuk kazasında yeterli bir sulama sistemi kurulması hâlinde tüm vilayetin sebze ihtiyacının karşılanabileceği aktarılmıştır. Bu çerçevede, daha önce mühendislerce hazırlanan raporların Nafia Vekâleti tarafından incelenmesi ve kapsamlı bir etüt çalışması yapılmasının gerekliliği, raporlarda özellikle dikkat çeken bir husus olarak kaydedilmiştir. Ayrıca Kızılırmak Sulama Projesi'ne bir an önce başlanmasının, Ankara'yı bekleyen kuraklık tehlikesini ortadan kaldıracığı belirtilmiştir. Bu durum, bayındırlık alanındaki yapısal eksikliklerin tespit edildiğini ve çözüm önerilerinin sistemli biçimde ele alındığını göstermektedir⁶⁹.

16 Kasım 1942 tarihli raporda ise özellikle Ayaş, Beypazarı, Çubuk, Kalecik, Keskin, Kırıkkale ve Bala ve Nallıhan'ın Ankara ile ulaşımını sağlayan yolların durumu incelenmiş, yolların büyük kısmının son yıllarda tamir edilerek kullanıma uygun hâle getirildiği, bazı kesimlerde köprü ve menfezlerin yenilenmekte olduğu, yeni yolların ise mali imkân ve teknik sebepler nedeniyle geciktirildiği belirtilmiştir. Taşımacılığın düz arazilerde araba, kağrı ve küçük hayvanlarla, dağlık bölgelerde ise at, eşek ve develerle gerçekleştirildiği, kaza merkezleri ile vilayet merkezi arasındaki taşımacılığın büyük kısmının otobüs ve kamyonlarla sağlandığı, bazı bölgelerde mevsim koşullarına bağlı olarak hayvanlı taşımanın kullanıldığı bildirilmiştir. Bu çerçevede, motorlu araçlarla taşımacılığın daha düzenli ve verimli yürütülmesi, araçların farklı güzergâhlarda ve mevsim şartlarına uygun çalıştırılması, standart marka ve tipte araç temini, yedek parça sağlanması ve garaj-atölye sisteminin kurulmasının zorunluluğu özellikle vurgulanmıştır. Bu sistem sayesinde kullanılmaz hâle gelmiş motorlu araçlar onarılarak yeniden hizmete kazandırılacak ve askeri taşımacılık ile mekanizasyonun gerekli olduğu tarım alanlarında teknik eleman yetiştirilecektir. Ayrıca vilayetin bazı bölgelerinde yer alan virajlı ve keskin dönüşlü yolların

⁶⁷ BCA 490.01/618.25.1. s. 17, 25.

⁶⁸ BCA 490.01/618.25.1. s. 25.

⁶⁹ BCA 490.01/618.25.1. s. 51.

otobüs ve kamyon kazalarına yol açtığı, bu nedenle söz konusu yolların genişletilmesi ve güvenli hâle getirilmesi gerektiği belirtilmiş, yol ve taşımacılık sistemindeki aksaklıkların nakliye sürelerini uzattığı ve güvenlik risklerini artırdığı, dolayısıyla yolların bakım ve geliştirilmesi, motorlu taşıma altyapısının güçlendirilmesi ve köylere erişimin kolaylaştırılması çalışmalarının öncelikli olarak ele alınmasının zorunluluğuna dikkat çekilmiştir⁷⁰.

17 Kasım 1942 tarihli raporda ise Ankara Vilayetinde yer alan kaplıca ve maden sularının sağlık ve iktisadi bakımdan önemli bir potansiyel taşıdığı belirtilmektedir. Haymana, Kızılcahamam ve Ayaş'taki sıcak su kaynaklarının romatizma, siyatik, cilt ve kadın hastalıklarında faydalı olduğu, doktorlar tarafından hastalara tavsiye edildiği aktarılmıştır. Bu nedenle söz konusu kaplıcalara mevsiminde civar illerden çok sayıda hasta ve dinlenmek isteyen kimselerin geldiği, özellikle Kızılcahamam'ın çam ormanları ve temiz havası ile bir istirahat merkezi olarak rağbet gördüğü ifade edilmiştir. Haymana ve Kızılcahamam kaplıcalarında belediye ve vilayetçe yatırımlar yapıldığı, otel ve tesis inşaatlarının başlatıldığı, bu bölgelerin gelecekte önemli bir sağlık ve turizm merkezi hâline geleceği öngörülmüştür. Ayrıca, bazı maden ve memba sularının da resmi kurumlarca analiz edildiği, içmeye elverişli olanların işletmeye açıldığı, örneğin Pursaklar'daki Kavacık suyunun Çocuk Esirgeme Kurumu aracılığıyla değerlendirilmesine başlandığı belirtilmiştir⁷¹.

Ankara Mebusları'nın Nisan-Ekim 1943'teki altı aylık teftiş gezileri sonucunda hazırlanan raporlarda da Ankara Vilayeti sınırları içindeki kazaların altyapı ve kamu hizmetlerinin durumu ayrıntılı şekilde tespit edilmiştir. Ayrıca sulama ve içme suyu sistemlerinde eksiklikler tespit edilmiş, Çubuk'ta yeni planlanan su tesisatı ve mezbaha inşası için yardım gerektiği, İnce Pelit, Köppeş, Öz ve Tekke köylerine su ulaştırılması için destek sağlanması, Kızılırmak ve Keskin'de mevcut değirmenlerden elektrik üretimi yapılması için çalışmaların yürütülmesi önerilmiştir. Ayrıca Kızılcahamam, Beypazarı ve Nallıhan'da hamam, kanalizasyon, içme suyu ve kaplıca tesisleri ile ilgili eksiklikler, yeni hükümet konağı ve okul binalarına ihtiyaç olduğu belirtilmiş, bu hizmetlerin sağlanması için belediyelere yardım yapılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Kırıkkale, Kalecik ve Bala kazalarında ise yol ve su tesislerinin onarımı, köylerin kasabalarla bağlantısının güçlendirilmesi ve nakil araçlarının sayısının artırılması gibi önlemler önerilmiştir. Tüm bu raporlar, kazalar arası altyapı farklarını ortaya koymakta, belediye ve vilayet yönetimlerinin öncelikli olarak ele alması gereken konuları belirlemektedir⁷².

1944 tarihli raporlar incelendiğinde de Ankara Vilayetinin önemli sorunları arasında, içme suyu, sulama şebekeleri ve kanalizasyon sistemlerinin yetersizliği gibi konuların geldiği görülmektedir. Özellikle ilçe ve köylerdeki kanalizasyon atıkları doğrudan derelere akmakta, bu durum ciddi sağlık problemlerine yol açmaktadır. Bu soruna ivedilikle çözüm bulunması istenmiştir. Ayrıca halk, yol ve köprülerin yapımı ile onarımı, elektriği olmayan yerleşim yerlerine elektrik verilmesi, nehir ve göllerde taşımacılık için sal temini, resmi binaların inşası, kaldırımların, pazar yerlerinin, hamam ve kaplıcaların yapılması gibi birçok konuda da taleplerini dile getirmiştir⁷³.

Söz konusu talepler hakkında Nafia Vekâleti tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen 19 Mart 1943 tarihli cevapta, vekâlete gönderilen raporda, Ankara-Ayaş-Nallıhan yolunun 40–55 kilometreleri arasındaki virajların genişletilmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Ancak bu ıslahat için yaklaşık 750.000 lira gerekeceği, söz konusu meblağın

⁷⁰ BCA 490.01/617.23.1. s. 9, 21.

⁷¹ BCA 490.01/617.23.1. s. 37-38.

⁷² BCA 490.01/618.25.1. s. 42.

⁷³ BCA 490.01/618.25.1. s. 56.

hem genel bütçeden hem de vilayet özel idare bütçesinden karşılanmasının henüz mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle yolun iyileştirme çalışmasının mali imkânlar elverdiğinde yapılmak üzere şimdilik ertelenmesinin uygun görüldüğü aktarılmıştır. Yine de mevcut virajların en büyük kamyonların geçişine uygun olduğu ve dikkatli hareket edildiği takdirde herhangi bir tehlikenin bertaraf edilebileceği belirtilmiştir. Sulama işleri açısından ise, Kızılırmak sulamasına ait etüt ve projelerin hazırlanmakta olduğu ve projelerin tamamlanmasının ardından belirlenen programa göre uygulamaya geçilmesinin mümkün olacağı ifade edilmiştir⁷⁴.

Vilâyetin imarı için hazırlanan geniş kapsamlı imar planlarının çok sayıda evin yıkılmasına ve arazi ile bahçelerin kamulaştırılmasına yol açtığı, bunun özellikle yoksul halkı zor durumda bıraktığı tespit edilmiştir. Bu durum üzerine, halkın mağduriyetinin giderilmesi amacıyla, imkânlar dâhilinde imar planlarının yeniden gözden geçirilmesi, imar alanlarının daraltılması veya devlet tarafından evlerin inşa edilip taksitle vatandaşlara verilmesi talep edilmiştir. Ancak Dâhiliye Vekâleti, 26 Ocak 1945 tarihli yazısıyla bu talebin yasal olarak mümkün olmadığını, evlerin halkı borçlandırarak ve taksitle özel idare veya belediyeler aracılığıyla yapılmasının kanunen mümkün bulunmadığını bildirmiştir. Aynı raporda, Yavrucak Köyü'ne yaklaşık dört buçuk kilometre mesafedeki mevcut su kaynağının köyün ihtiyacını karşılayacak kadar yeterli olmadığı tespit edilmiştir. Halk, suyun köye ulaştırılmasını talep etmiştir. Ancak Dâhiliye Vekâleti tarafından, suyun köye ulaştırılabilmesi için asgari 8 bin lira bütçe gerektiğini, köyün mevcut bütçesinin ise yalnızca 1.500 lira olduğunu, yüksek fiyatlar dikkate alındığında, şimdilik suyun köye ulaştırılmasının mümkün olmadığı bildirilmiştir⁷⁵.

C.6. Ankara Vilayetinin Ticari Faaliyetleri

16 Kasım 1942 tarihli rapor, Ankara Vilayeti sınırları içindeki halkın temel ihtiyaçları, ekonomik durumları ve sosyal sorunlarına dair kapsamlı gözlemler ortaya koymaktadır. Özellikle tekstil ve kumaş dağıtımı ile eğitim malzemelerine erişim ve halkın alım gücü alanındaki sorunlar öne çıkarılmıştır. Sümerbank tarafından kazalara gönderilen pamuklu kumaşların dağıtımındaki aksaklıklar, nüfus başına düşen miktarın kişi başına yalnızca üç ayda bir metre ile sınırlı kalması biçiminde belgelenmiştir. Bazı kazalara gönderilen jorjet, astar ve patis gibi çok ince kumaşların halkın ihtiyaç duyduğu pazen, kaput bezi ve basma gibi kalın kumaşları karşılamadığı tespit edilmiş, bunun sonucunda metresi 65 kuruş olan kumaşın vatandaşlar tarafından 2,5 liraya satın alınmak zorunda kalması dikkat çekmiştir. Aynı zamanda Kula ve İpek İş fabrikalarının ürettiği uygun fiyatlı kumaşların bazı esnaf tarafından 3–4 metrelik parçalar halinde stoklanması ve sonrasında fahiş fiyatlarla satışa sunulması, piyasadaki mal arzını azaltmış ve söz konusu uygulamanın vurgunculuk olarak değerlendirilmesi gerektiği kaydedilmiştir⁷⁶.

Kumaş teminindeki sıkıntıların eğitim alanına yansıdığı, özellikle okul kıyafetlerinin sağlanmasında güçlüklerin yaşandığı, kız öğrencilerin ilkokulda keten gri, lisede ise siyah saten önlük giymek durumunda bırakıldığı ve ithal satenin hem pahalı hem de bulunmasının güç olduğu gözlemlenmiştir. Dikiş derslerinde ithal kumaş kullanımının zorunlu tutulmasının da eğitim süreçlerinde ek sıkıntılar yarattığı, öğretmenlere ise derslerde benzer yerli kumaşların tercih edilmesi yönünde talimat verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte, velilerin defter temininde yaşadığı güçlükler ve piyasada defter bulunamaması ya da mevcut defterlerin yüksek fiyatlarla satılması, Milli

⁷⁴ BCA 490.01/617.24.1. s. 48.

⁷⁵ BCA 490.01/618.25.1. s. 6.

⁷⁶ BCA 490.01/617.23.1. s. 8.

Eğitim Bakanlığı'nın tasarruf politikasının defter temini için de uygulanmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ek olarak, öğretmenlerin öğrencilerden talep ettiği defter sayısının azaltılması ve öğrencilerin önceki yıldan kalan boş defterlerini değerlendirmeye teşvik edilmesi önerileri, eğitimde kaynak kullanımının etkinleştirilmesine yönelik önlemler olarak raporlarda vurgulanmıştır⁷⁷.

Raporun devamında, halkın sosyal ve ekonomik haklarıyla ilgili gözlemler aktarılmıştır. Sabit gelirli esnaf ve işçilerin düşük kazançlarına rağmen diğer sabit gelirliye tanınan sosyal haklardan yararlanamadığı belirtilmiş, bu nedenle kalabalık ailelerin tespit edilerek gerekli sosyal yardımların yapılmasının önemi vurgulanmıştır. Emziren kadınlara ve büyüme çağındaki çocuklara verilen ekmek miktarının yetersiz kaldığı, bu kişiler için "ağır işçi karnesi" verilmesi ve 6 yaşından itibaren çocuklara tam ekmek istihkakı tanınması önerilmiştir. Askerlik görevini yerine getirmek üzere köylerinden ayrılan bazı vatandaşların mallarına tahsilat komisyonları tarafından haciz uygulandığı, bu uygulamanın ilgili kişiler terhis edilinceye kadar durdurulması gerektiği bildirilmiştir⁷⁸.

Ayrıca, Ankara'nın ihraç ürünleri arasında tiftik, arpa, çeltik, pamuk, kereste ve hayvan ürünlerinin önemli yer tuttuğu, bu ürünlerin başta Amerika, İngiltere, Almanya ve Rusya olmak üzere çeşitli ülkelere ihraç edildiği, ancak dış talebin azalması durumunda özellikle tiftik fiyatlarının düşerek üreticilerin zarar ettiği tespit edilmiştir. Türkiye'den ham olarak ihraç edilen tiftiklerin işlenmiş hâliyle yeniden ithal edildiği, bunun ekonomik kayıplara yol açtığı ve bu nedenle tiftik ipliği ve mensucat üretimi için uygun bir bölgede fabrika kurulmasının önerildiği raporda ifade edilmiştir⁷⁹.

3 Kasım 1943 tarihli rapor, Ankara halkının temel ihtiyaçları ve ekonomik durumuna ilişkin kapsamlı gözlemler sunmaktadır. Halkın en çok dile getirdiği şikâyetler arasında, hükümet tarafından dağıtımı gerçekleştirilen hububat, kömür, gaz yağı, kumaş, kinin ve çimento gibi temel tüketim maddelerinin yeterli miktarda ve zamanında ulaştırılamaması öne çıkmaktadır. Bu durum, dağıtım mekanizmasındaki aksaklıklar ve usulsüzlüklerle doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bazı ürünlerin tüccarların eline geçerek fahiş fiyatlarla satılması ve bunun halk üzerinde yarattığı mağduriyetler raporda kayda geçirilmiştir. Dağıtım sürecindeki sorunların temel nedeni olarak belediyelere verilen yetkilerin yetersiz teşkilat ve personelle uygulanması gösterilmiş, görevlilerin yetkilerini kötüye kullanması ve keyfi uygulamalarda bulunması önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, ürünlerin temin ve dağıtımının düzenli biçimde yürütülmesi için yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi, sürecin ilgili bakanlıkların denetimi altında ve yetkili memurlar aracılığıyla yürütülmesi önerilmiştir. Örnek olarak, Gümrük ve İhbar Vekâleti'nin taşra teşkilatları gösterilmiş, yerel ihtiyaçların etkin takibi sayesinde şikâyetlerin daha sınırlı düzeyde gerçekleştiği ifade edilmiştir. Ayrıca tütün, içki, kahve, çay ve şeker gibi inhisara tabi ürünlerde ciddi bir aksaklık yaşanmadığı ve olası problemlere karşı hızlı çözümler geliştirildiği belirtilmiş, buna karşılık pazarlarda fiyat farklılıkları ve vergi toplamadaki usulsüzlüklerin devam ettiği de raporda kayda geçmiştir⁸⁰.

Isınma ve yakacak temini de raporlarda önemli bir sorun olarak gösterilmiş, Orman Kanunu'ndan kaynaklanan güçlükler, Orman Muhafaza Teşkilâtının yetersiz çalışması ve bazı bölgelerde orman bulunmaması halkın ısınma problemi yaşamasına neden olduğu bildirilmiştir. Köylere gönderilen gaz yağı miktarının yetersizliği, özellikle kırsal kesimdeki mağduriyeti artırmıştır⁸¹.

⁷⁷ BCA 490.01/617.23.1. s. 10.

⁷⁸ BCA 490.01/617.23.1. s. 6-7.

⁷⁹ BCA 490.01/617.23.1. s. 28.

⁸⁰ BCA 490.01/618.25.1. s. 106-107.

⁸¹ BCA 490.01/618.25.1. s. 49.

Raporda, vilayette geleneksel el sanatları arasında dokumacılık, bakırcılık ve ahşap oymacılığının önemli bir yer tuttuğu ifade edilmiştir. Özellikle dokumacılığın geliştirilmesine yönelik olarak köylere dokuma tezgâhları ve ipliklerin gönderilmesi isteği öne çıkmaktadır. Halkın dile getirdiği diğer talepler arasında, ekonomik ve sosyal yaşamı doğrudan etkileyen düzenlemeler dikkat çekmektedir. Bu kapsamda, devlete borcunu ödeyen köylülerin ellerinde kalan hububatı serbestçe satabilmesine imkân tanınması ve bu sürecin sağlıklı biçimde yürütülmesi amacıyla zahire borsalarının ve pazar yerlerinin kurulması gerekliliği vurgulanmıştır. Bununla birlikte, gölden çıkarılan tuzun tüccarlar tarafından toptan satın alınmadan önce, halkın ihtiyacını karşılayacak miktarda doğrudan halka sunulması istenmiştir. Sümerbank tarafından sağlanan manifatura ürünlerinin köylere düzenli olarak ulaştırılabilmesi amacıyla, her köyde birer dağıtım şubesi açılması gerektiği rapor edilmiştir. Ayrıca, kumaşların hane başına değil, nüfus başına 3 ila 6 metre arasında değişen miktarlarda dağıtılması ve dokuma tezgâhlarının dağıtımında köylülerin gerçek ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir. Öte yandan, halkın kalay ihtiyacının karşılanması yönündeki talepler de raporlarda öne çıkarılmıştır. Memurların ekmek istihkaklarının aynı olarak, altı aylık tahıl miktarı şeklinde sağlanması gerektiği kaydedilmiş, benzer şekilde öğretmenlerin de memurlar gibi aynı yardımlardan faydalandırılmasının önem taşıdığı vurgulanmıştır⁸².

Tiftik meselesiyle ilgili olarak 1942 yılı raporlarında, Sümerbank bünyesinde faaliyet gösteren Merinos Fabrikası'nda yapılan harmanlama çalışmalarında birinci sınıf oğlak tiftiğinin %30 oranına kadar merinos yapağısı ile karıştırılmasının mümkün olduğu tespit edilmiştir. Bu veriler, tiftiğin sanayi üretiminde yapağıya alternatif bir hammadde olarak kullanılabileceğini göstermiştir.⁸³ Ardından, savaş yıllarının ilerleyen dönemlerinde, yapağı temininde yaşanan sıkıntılar ve tiftik fiyatlarının piyasa koşullarına göre avantajlı seyretmesi üzerine, hem özel sektörün elinde bulunan hem de Sümerbank'a bağlı yünlü dokuma fabrikalarında tiftik kullanımına daha fazla ağırlık verilmiştir. Bakanlığın 1944 yılında yaptığı tetkikler sonucunda CHP Genel Sekreterliğine bildirdiğine göre, bu uygulamanın giderek daha düzenli hale geldiği ve tiftiğin ihraç edilmediği dönemlerde yıllık rekoltenin önemli bir kısmının yeni bir sanayi tesisi kurmaya gerek kalmaksızın mevcut iç piyasa kapasitesiyle değerlendirilebileceği belirtilmiştir⁸⁴.

1944 yılı itibarıyla Ankara ve çevresindeki kazaların gazyağı ihtiyaçları, Ticaret Vekâleti tarafından nüfus esas alınarak tespit edilmiştir. Hazırlanan raporlara göre, Ankara'ya iki aylık ihtiyacı karşılayacak şekilde 150 ton, Keskin'e 20 ton, Kırıkkale'ye 16 ton ve Polatlı'ya 14 ton gazyağı tahsis edilmiştir. Acente teşkilatı bulunmayan diğer kazaların tahsislerinin ise Ankara merkezinden yapılan sevkiyatlarla belirlenmiş paylar şeklinde ilgili kazalara ulaştırılacağı bildirilmiştir. Gazyağının merkez kazalar ve köyler arasında, ayrıca şehir ve köylerde yaşayan halk arasında adil ve düzenli bir şekilde dağıtılması için gerekli esaslar 13 Mart 1944 tarihli sirkülerle belirlenmiş, dağıtımın bu esaslara uygun olarak yürütüldüğü bilgisi verilmiştir. Bu uygulamalarla, gazyağı temininde yaşanabilecek aksaklıkların önlenmesi ve halkın temel enerji ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir⁸⁵.

Yine 1944 yılı içerisinde Ticaret Vekâleti tarafından Ankara ve kazalarında kalay ihtiyaçları tespit edilmiştir. Öncelikle Haymana halkının ihtiyacını karşılamak amacıyla, Ankara Valiliği emrine toplam 150 kilogram kalay tahsis edilmiştir. Daha sonra,

⁸² BCA 490.01/618.25.1. s. 77.

⁸³ BCA 490.01/617.24.1. s. 51.

⁸⁴ BCA 490.01/618.25.1. s. 9.

⁸⁵ BCA 490.01/618.25.1. s. 23.

benzer talepler doğrultusunda diğer bölgelere de kalay gönderilmiş, ithalat imkânları elverdikçe tahsislerin sürdürüleceği ifade edilmiştir. Aynı yıl içinde, öğretmenlerin ve memurların aynı yardımlardan yararlandırılması sağlanmış, yapılan değerlendirmeler sonucunda eğitimcilerin de bu yardımlardan faydalandırılacağı, Vekâlet tarafından bildirilmiştir. Böylece, hem kalay ihtiyaçlarının giderilmesine hem de sosyal yardımların yaygınlaştırılmasına yönelik uygulamaların devam ettirileceği vurgulanmıştır⁸⁶.

C.7. Ankara Vilayetinın İletişim Altyapısı

1940 yılında, Ankara Vilayeti sınırlarında haberleşme ağının genişletilmesi ihtiyacı ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemde, telefon hattı bulunmayan kazaların planlaması Ankara-Çankırı-Kastamonu hattı kapsamında değerlendirilmiş ve altyapının güçlendirilmesi, hem hizmete erişimdeki mekânsal eşitsizlikleri gidermek hem de vatandaş-devlet ilişkisini güçlendirmek amacıyla stratejik bir öncelik olarak belirlenmiştir. Ayrıca radyonun, yalnızca bir eğlence veya bilgi kaynağı değil, Cumhuriyet rejiminin ideolojik söylemini yaymak için kullanılan önemli bir araç olduğu bilgisi paylaşılmıştır⁸⁷.

1944 yılı içerisinde, Ankara Vilayeti halkının iletişim alanındaki talepleri tekrar değerlendirilmiş, PTT şubelerinin sayısının artırılması, posta seferlerinin sıklaştırılması, telefon şebekesinin genişletilmesi ve radyosu bulunmayan köylere radyo temin edilmesi talepleri, Mûnakalet Vekâletine iletilmiştir. Vekâlet tarafından yapılan incelemelerde, altyapı koşullarının elverişli olduğu bölgelerde yeni PTT şubelerinin açılacağı ve telefon hattı bulunmayan kazaların mevcut planlama kapsamında değerlendirileceği bildirilmiştir. Böylece iletişim altyapısının güçlendirilmesi, hem teknik bir gereklilik hem de toplumsal bütünleşmeyi sağlama amacı doğrultusunda uygulanmıştır⁸⁸.

C.8. Ankara Vilayetinın Sivil Toplum Kuruluşlarının Faaliyetleri

Cumhuriyet döneminde sosyal yardımlaşma anlayışının güçlenmesiyle birlikte, bazı sivil toplum kuruluşları önemli görevler üstlenmiştir. Türk Hava Kurumu, Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu gibi kurumlar, çalışmalarını kendi yönetmeliklerine uygun şekilde yürütmüş, halkın ihtiyaç duyduğu alanlarda destek sağlamıştır. Bu kurumlar içinde özellikle Çocuk Esirgeme Kurumu, yoksul ve korunmaya muhtaç çocuklara yönelik hizmetleriyle öne çıkmaktadır. Kurum, gelirinin büyük bir bölümünü bu çocuklar için harcamakta, faaliyetleri ise kurum içindeki denetçiler tarafından düzenli olarak kontrol edilmektedir. Bu uygulama, yapılan çalışmaların şeffaf ve düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamaktadır. Yerel düzeyde ise kazalar, belediyeler ve köylerde yaşayan asker ailelerine, yürürlükteki kanunlar çerçevesinde ihtiyar heyetleri aracılığıyla yardımlar ulaştırılmaktadır. Bu yardımlar sadece maddi destekle sınırlı kalmamakta, bu ailelerin temel ihtiyaçları da dikkate alınmaktadır. Ayrıca, Vatani hizmetlerini yerine getirmek üzere orduya katılan erlerin kimsesiz kalan ailelerine, belediye tarafından vergilere %50 oranında yapılan zam ve banyo biletlerinden elde edilen gelirlerle düzenli olarak yardım sağlandığı tespit edilmiştir. Bu uygulamanın faydalı olduğu ve şükranla karşılandığı belirtilmiştir⁸⁹.

11 Aralık 1943 tarihli raporda, Polatlı'da faaliyet gösteren sosyal kurumlara ilişkin bilgiler sunulmuştur. Raporda, Türk Hava Kurumu'nun 1939 yılında 9.000 lira olan gelirinin, 1943 yılı itibarıyla 45.000 liraya ulaştığı belirtilmiş ve bu artışın kurumun faaliyetlerinin etkinliğini gösterdiği vurgulanmıştır. Kızılay'ın 1942 yılı geliri 3.050 lira iken,

⁸⁶ BCA 490.01/618.25.1. s. 9.

⁸⁷ BCA, 490.01/617.21.1. s. 98.

⁸⁸ BCA 490.01/618.25.1. s. 14-15.

⁸⁹ BCA 490.01/617.23.1. s. 35, 109-110.

1943 yılı geliri 10.010 lira olarak kaydedilmiştir. Söz konusu gelirlerin üyelik aidatları, bağışlar ve şefkat pullarının satışından sağlandığı ifade edilmiştir. Kurum, 2 Mayıs 1942 tarihinde teftiş edilmiş ve bir başmüfettiş ile iki müfettiş, bir hafta boyunca kurumun faaliyetlerini ve mali hesaplarını incelemiştir. Aynı Raporda, Çocuk Esirgeme Kurumu'nun 1943 yılı gelirinin 9.244 lira 90 kuruş olduğu belirtilmiştir. Genel merkez payı olarak şefkat pullarının %40'ı ve bütçe gelirlerinin %10'unu ayrıldığı kaydedilmiş, ancak söz konusu yıl genel merkez pay almamıştır. Kurumun şubesi, yedi yıldır ilkokul düzeyinde bir öğrenci sofrası işletmekte ve 80–92 öğrenciye öğle yemeği sağlamaktadır. Ayrıca, çocukların eğitim ihtiyaçları, giysi ve ayakkabıları karşılanmakta, çok çocuklu ailelere nakdi yardım yapılmakta ve yoksul kadınların doğum masrafları karşılanmaktadır. Her yıl tasarruf edilen parayla bankada yaklaşık 12.000 lira birikmiş olup, bu kaynakla ileride bir çocuk bakım evi açılması planlanmaktadır. Şube, her yıl teftiş edilmekte ve bir müfettiş iki gün süreyle faaliyetleri denetlemektedir. Üye sayısının ise yüze yakın olduğu ifade edilmiştir⁹⁰.

1944 yılı raporlarında sosyal kurumların faaliyetlerine de yer verilmiş, özellikle afet durumlarında Kızılay'ın yaptığı yardımlar aktarılmıştır. Nitekim Kızılay Genel Merkezi'nden CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 8 Mart 1944 tarihli yazıda, Nallıhan kazasının Sarıkale köyünde, 31 Ağustos 1943'te çıkan yangında 35 evin yandığı belirtilmiştir. Afetzedelere yardım amacıyla, 4 Eylül 1943'te Nallıhan Kaymakamlığı emrine Kızılay Şubesi adına 500 lira ve 30 çadır gönderildiği bildirilmiştir. Bunun yanında, kaza dâhilinde toplanacak nakdi ve aynı yardımların da yangın mağdurlarına tahsis edileceği ifade edilmiştir⁹¹.

Ayrıca, bu dönemde kadınların da sosyal yardım kuruluşlarında gönüllü olarak görev almaları dikkat çekmektedir. Kadınların bu tür faaliyetlere katılması, onların kamusal yaşama daha fazla dâhil olmalarına olanak sağlamış ve toplumsal sorumluluk bilincini güçlendirmiştir⁹².

C.9. Ankara Vilayetin'in Spor Faaliyetleri

23 Haziran 1941 tarihli teftiş raporlarına göre, Ankara iline bağlı kazalarda düzenli ve örgütlü bir spor altyapısının bulunmadığı tespit edilmiştir. Gençlerin sportif faaliyetlere yönlendirilmesi çoğunlukla devletin resmi kurumları yerine, Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatları, Halkevleri ve Halkodaları aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu kurumlar, gençlerin fiziksel gelişimlerini desteklemek amacıyla sınırlı da olsa çeşitli spor malzemeleri temin etmekte ve yerel düzeyde spor etkinlikleri düzenlemeye çalışmaktadır. Ancak tüm bu girişimlere rağmen, raporlarda beden terbiyesine düzenli katılım sağlayan birey sayısının oldukça düşük olduğu vurgulanmıştır. Beden terbiyesine katılmayanlara uygulanan yaptırımlar ise yalnızca cüzi miktarda para cezaları ve sözlü uyarılarla sınırlandırılmış, bu tedbirlerin gençleri spor faaliyetlerine yönlendirme konusunda etkili olmadığı belirtilmiştir. Bu durum, sporun hem bireysel gelişim hem de toplumsal dayanışma açısından taşıdığı önem göz önüne alındığında kayda değer bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir⁹³.

Teftiş raporlarında, genç nüfusun fiziksel ve zihinsel gelişimine katkıda bulunacak daha düzenli, sürdürülebilir ve devlet destekli spor politikalarının uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Sporun yalnızca bireysel sağlık açısından değil, aynı zamanda disiplin, toplumsal dayanışma ve ulusal birlik bilincinin pekiştirilmesi açısından da önemli bir araç olduğu dikkate alınarak, spor faaliyetlerine katılımın artırılması amacıyla daha caydırıcı ve teşvik edici uygulamaların geliştirilmesi önerilmiştir⁹⁴.

⁹⁰ BCA 490.01/618.25.1. s. 104.

⁹¹ BCA 490.01/618.25.1. s. 36.

⁹² BCA 490.01/618.25.1. s. 66.

⁹³ BCA 490.01/617.22.1. s. 27.

⁹⁴ BCA 490.01/617.22.1. s. 27.

Öte yandan, bazı kazalarda halkın kendi inisiyatifiyle oluşturduğu sportif organizasyonlara da rastlanmıştır. Özellikle Beypazarı ve Nallıhan kazalarında, yerel halkın katılımıyla kurulan ve faaliyetlerini sürdüren avcılık kulüplerinin varlığı kayda geçirilmiş, bu kulüplerin kırsal yaşamın bir parçası olan avcılığı hem sosyal bir etkinlik hem de geleneksel bir uğraş olarak sürdürdüğü belirtilmiştir. Bu tür yapılar, devletin örgütlü spor politikalarının eksik kaldığı yerlerde halkın kendi imkânlarıyla oluşturduğu alternatif katılım alanları olarak değerlendirilmiştir⁹⁵.

Sonuç

1939–1945 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi tarafından Ankara Vilayeti’nde yürütülen teftiş faaliyetleri sonucunda hazırlanan raporlar, tek parti döneminin toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapısını bütün yönleriyle anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu raporlar yalnızca denetim işlevi görmemiş, aynı zamanda devletin modernleşme politikalarının yereldeki yansımalarını, halkın rejime bakışını ve kurumsal işleyişin güçlü ve zayıf yanlarını ortaya koymuştur. İncelenen belgeler, tek parti yönetiminin idealler ile uygulamalar arasında nasıl bir denge kurmaya çalıştığını göstermektedir.

Sağlık alanındaki değerlendirmeler, devletin halk sağlığını iyileştirme yönündeki kararlılığını ve bu çabaların sınırlı sonuçlarını ortaya koymaktadır. Raporlarda en sık dile getirilen sorun sıtma salgınıdır. Merkezden ilaç gönderilmesi ve sağlık personeli görevlendirilmesi, devletin iradesini göstermiştir. Ancak kırsalda sağlık kurumlarının yetersizliği, ilaç ve doktor eksikliği nedeniyle girişimler arzu edilen başarıya ulaşamamıştır. Anne-çocuk sağlığı, frengi ve tifüs gibi sorunlar da öne çıkmıştır. Bu tablo, bir yandan devletin modern sağlık politikalarını hayata geçirme gayretini, diğer yandan yerel imkânlarla uyum sağlama konusundaki güçlükleri gözler önüne sermektedir.

Eğitim alanındaki gözlemler, Cumhuriyet idaresinin eğitime verdiği önemi yansıtmakla birlikte karşılaşılan temel sorunlara da işaret etmektedir. Öğretmen ve okul eksikliği kırsalda eğitimin yaygınlaşmasını engellemiş, okuryazarlık oranını düşük seviyede tutmuştur. Bununla birlikte Köy Enstitüleri ve eğitim kurslarının açılması, Cumhuriyet ideolojisinin kökleştirilmesinde önemli bir adım olmuştur. Halkevleri de kurslar ve konferanslarla eğitime destek sağlamıştır. Ancak raporlar, bu kurumların etkinliğinin bölgeden bölgeye farklılık gösterdiğini, bazı yerlerde başarılı sonuçlar alınırken bazı bölgelerde sınırlı kaldığını vurgulamaktadır. Halkın kendi imkânlarıyla okul ve Halkevi binası yapmaya çalışması, toplumsal katılımın ve devlet politikalarına desteğin önemli bir göstergesi olmuştur.

Zirai faaliyetlere ilişkin tespitler, savaş yıllarının olağanüstü koşullarında tarımsal üretimin ve küçük çiftçilerin yaşadığı sıkıntıların boyutunu ortaya koymaktadır. Küçük üreticilerin tohum, ekipman ve sulama konusundaki eksiklikleri verimliliği azaltmış, devlet desteğinin daha çok büyük üreticilere ulaşması eşitsizlik algısını pekiştirmiştir. Bununla birlikte devlet, tüm imkânsızlıklara rağmen üretimi artırmaya ve köylülerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çeşitli mekanizmalar geliştirmiştir. Pamuk ve buğday üretimi ile hayvancılık faaliyetleri Ankara ekonomisinin temelini oluşturmuş, sulama projeleri ve tarımsal destekler bu alanı canlandırmaya yönelik olmuştur.

Ticari faaliyetler, savaş ekonomisinin etkilerini net bir biçimde yansıtmaktadır. Temel tüketim maddelerinin dağıtımında zaman zaman aksaklıklar yaşanmış, karaborsa ve stokçuluk gibi sorunlar gündeme gelmiştir. Buna rağmen devlet, fiyat kontrolü ve dağıtım mekanizmalarıyla halkın temel ihtiyaçlarını güvence altına almaya çalışmış, bu süreçte toplumun büyük kesiminin korunmasını sağlamıştır. Bu uygulamalar, savaşın zorluklarına rağmen devletin halkı gözetken tutumunun bir göstergesi olmuştur.

⁹⁵ BCA 490.01/617.22.1. s. 89.

Adalet ve idari işleyişe dair raporlar, tek parti yönetiminin merkezden yerel düzeye uzanan denetim anlayışını yansıtmaktadır. Mahkemelerin iş yükü, hâkim ve personel eksikliği davaların uzamasına neden olmuştur. Küçük yaşta evlilikler, kayıtsız çocuklar ve icra işlemlerindeki usulsüzlükler toplumsal sorunlar arasında yer almıştır. Cezaevlerinin fiziki yetersizlikleri sıkça dile getirilmiştir. Bazı kazalarda ise (Ayaş, Beypazarı, Nallıhan ve Çubuk) idarecilerin fedakâr çalışmaları olumlu örnekler olarak raporlara yansımıştır. Bu durum, sorunların yanında çözüm için gösterilen çabaların da belgelerde yer aldığını ortaya koymaktadır.

Sosyal ve kültürel kurumlar, rejimin toplumsal dönüşüm hedeflerinin sahadaki yansımalarını göstermektedir. Halkevleri ve Halkodaları, ideolojiyi halka aktarma ve kültürel seferberliği yayma misyonunu üstlenmiştir. Ancak bazı bölgelerde fiziki yetersizlikler nedeniyle bu amacın sınırlı ölçüde gerçekleştiği görülmektedir. Yine de açılan kurslar, düzenlenen tiyatrolar ve konferanslar, halkın Cumhuriyet ideallerine yönlendirilmesinde başarı sağlamıştır. Kadınların Halkevleri ve yardım kuruluşlarındaki faaliyetlere katılımı, toplumsal cinsiyet rollerinde değişime işaret etmektedir.

Spor faaliyetleri, beden terbiyesi politikalarının toplumsal dönüşümdeki önemini göstermektedir. Spor, gençlerin sağlıklı bireyler olarak yetiştirilmesinde disiplin kazandırılması amacıyla desteklenmiştir. Ancak raporlar, halkın düzenli katılım göstermediğini, sporun çoğu zaman yasal bir yükümlülük düzeyinde kaldığını belirtmektedir. Bu durum, kültürel alışkanlıkların değişmesinin yalnızca yasal düzenlemelerle değil, toplumsal katılım ve süreklilikle mümkün olabileceğini göstermektedir.

Bayındırlık faaliyetlerinde, yol, köprü, su ve sulama projeleri ön planda olmuştur. Ankara'nın merkez ile kazaları arasındaki bağlantının güçlendirilmesi için yapılan yatırımlar dikkat çekicidir. Ayrıca Kızılcahamam, Haymana ve Ayaş kaplıcaları sağlık turizmi açısından öne çıkarılmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, CHP teftiş raporları devletin modernleşme hedefleri ile yerel düzeydeki sosyo-ekonomik koşullar arasındaki dengeyi anlamak açısından eşsiz belgeler sunmaktadır. Raporlar, sağlık, eğitim, ekonomi, adalet, bayındırlık ve kültürel yaşam gibi alanlarda hem devletin reform çabalarını hem de bu çabaların karşılaştığı sınırlılıkları göstermektedir. Halkın devlete bağlılığını güçlendirmek, kamu hizmetlerinin kalitesini artırmak ve rejimin kökleşmesini sağlamak amacıyla hazırlanan bu belgeler, dönemin yönetim anlayışını ve sorunlara yaklaşımını tarihsel açıdan anlamak için önemli bir değere sahiptir.

Sonuç olarak, 1939–1945 yılları arasında hazırlanan raporlar, tek parti yönetiminin merkez–yerel ilişkisini, toplumsal dönüşüm stratejilerini ve halkın rejime tepkilerini anlamak açısından birincil kaynak değerindedir. Devletin modernleşme iradesi ile Ankara Vilayeti'nin sosyo-ekonomik gerçekleri arasındaki etkileşimi yansıtan bu belgeler, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki yönetim anlayışını, toplumsal sınırlarını ve merkez–yerel ilişkilerini değerlendirmek için önemli bir başvuru kaynağıdır.

Kaynakça**Arşiv**

BCA 490.01/1573.403.1.
 BCA 490.01/271.1084.2.
 BCA 490.01/617.22.1.
 BCA 490.01/617.23.1.
 BCA 490.01/617.23.1.
 BCA 490.01/617.24.1.
 BCA 490.01/618.25.1.
 BCA 490.01/994.843.2.
 BCA, 490.01/617.21.1.

Tetkik Eserler

Ahmad, Feroz (2015), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
 Aydın, Erdem (1998), *Türkiye'de Sıtma Savaşı*, Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları.
 Aydın, Mehmet Korkud (2019), "Milli Korunma Kanunu'nun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Dönemi Uygulamalar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, s. 413-428.
 Hasar, Veysel (2024), "Ankara Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1938)", *Akademik Bakış*, C. 17, S. 34, s. 151-172.
 Haykır, Handan (2022), "7. Dönem Hatay Milletvekillerinin Tespit Ettiği Hatay İli Sorunları ve Çözüm Çalışmaları", *Büyük Zaferin Anısına Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Üzerine Değerlendirmeler*, Ankara: Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, s. 108-134.
 Hovardaoğlu, Seda Çalışır ve Hovardaoğlu, Ozan (2024), *Toprak Mahsulleri Ofisi ve Anadolu Coğrafyasının Tarım Merkezleri*, Ankara, TMO Yayınları.
 Karayaman, Mehmet (2022), "1935-1950 Yılları arasında Kaleme Alınan CHP Parti Müfettiş Raporlarının Yerel Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi: Batı Anadolu Örneği" *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018 Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. IX, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 427-458.
 Koçak, Cemil (1996), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İstanbul İletişim Yayınları.
 Koçak, Cemil (2019), *CHP ve Taşra 1930-1950 Akdeniz Bölgesi*, C. 1, İstanbul: Alfa Yayınları, İstanbul.
 Metinsoy, Murat (2006), "Erken Cumhuriyet Döneminde Mebusların İntihap Dairesi ve Teftiş Bölgesi Raporları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S.3, s.103-169.
 Özdemir, Yavuz ve Akdaş, Elif (2011), "Halkevleri (1932'den 1935'e)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, 45, s. 235-262.
 Tuncer, Hakan (2013), *Cumhuriyet Halk Partisi Müfettiş Raporlarında Türkiye: 1930–1945*, Ankara: İmge Kitabevi.
 Uyar, Hakkı (2012), *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Ankara: Boyut Yayınları.

YEREL BASININ GÖZÜYLE 1939-1945 YILLARI ARASINDA MALATYA'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM ve OKULLAŞMA

EDUCATION AND SCHOOL ENROLLMENT IN MALATYA BETWEEN 1939- 1945 THROUGH THE EYES OF THE LOCAL PRESS

Mehmet Korkud AYDIN*

Geliş Tarihi/Received:03.09.2025

Kabul Tarihi/Accepted:12.11.2025

AYDIN, Mehmet Korkud, (2026), "Yerel Basının Gözüyle 1939-1945 Yılları Arasında Malatya'da Eğitim-Öğretim ve Okullaşma", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 195-222, (DOI: 10.33431/belgi.1777678)

Öz

İnönü dönemi, Türkiye’de eğitim-öğretim politikalarının atılım yılları olmuştur. İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra eğitim-öğretim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Cehalete karşı bir seferberlik başlatılmış, ilköğretim, ortaöğretim, mesleki-teknik eğitim ve yükseköğretim kurumlarının açılmasına hız verilmiştir. Söz konusu dönemde II. Dünya Savaşı’nın yaşanmış olması ayrıca önemlidir. Türkiye, II. Dünya Savaşı yıllarında savaş dışı kalma politikası takip etmiş ancak her an savaşa çekilebileceği endişesi ile içeride ciddi tedbirler almak zorunda kalmıştır. Şüphesiz bu tedbirler ekonomik alanda bir daralmaya sebep olmuştur. Söz konusu bu daralmaya rağmen dönemin hükümetleri eğitim-öğretim seferberliğinden vaz geçmemişlerdir. Nitekim bu dönemde okullaşma oranları hızlı bir şekilde artmıştır. Ayrıca bu dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerinin kırsal kesimlere yayılması için de önemli adımlar atılmış böylece okullaşmanın memleket genelinde sağlam temellere oturtulması da sağlanmıştır. 1939-1945 yılları arasında Malatya’nın eğitim ve kültürel yapısı da ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartların gölgesinde şekillenmiştir. Yapılan bu çalışmada 1939-1945 yılları arasında Malatya’da ilkokuldan itibaren eğitim ve kültür hayatının hangi koşullarda ve nasıl şekillendiği araştırılmıştır. Dönem itibarıyla Malatya’ya bağlı olan Arapkir, Pütürge, Darende, Akçadağ, Hekimhan, Adıyaman, Besni ve Kâhta kazalarının 1939-1945 yılları arasında ilk ve orta öğretim kurumlarının sayısal durumu ve halkın talepleri doğrultusunda açılan yeni okullar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu’nun sanayi merkezi olarak düşünülen Malatya’da ortaokul ve lise eğitimi kadar mesleki ve teknik okullara olan ilgiyi de artırmıştır. Bu kapsamda Akçadağ Köy Enstitüsü, Malatya Bölge Sanat Okulu, Akşam Kız Sanat Okulu ve Orta Ticaret Okulu ile ilgili bilgiler derlenmeye çalışılmıştır. Nitel bir yöntem izlenen çalışmada, tarihi araştırma modeli kullanılmıştır. 1939- 1945 yılları arasındaki Arşiv belgeleri ve o dönemde yerel basının tek temsilcisi olan Fırat Gazetesinden yararlanılmış olup araştırma verileri doküman analizi tekniğiyle toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Malatya, eğitim-öğretim, Malatya Lisesi, Bölge Sanat Okulu, Akşam Kız Sanat Okulu.*

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, korkudaydin@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-003-1645-7825>).

Abstract

The İnönü era marked the breakthrough years of education policies in Türkiye. Following the election of İsmet İnönü as President, there were significant developments were observed in the field of education. A nationwide campaign against illiteracy was launched, and efforts were intensified to establish primary, secondary, vocational and technical education, as well as higher education institutions. The fact that this period coincided with the years of World War II is also of particular importance. Although Türkiye pursued a policy of neutrality during the war, the constant fear of being drawn into the conflict forced the government to take strict domestic measures. Undoubtedly, these measures led to a contraction in the economic sphere. Despite this contraction, however, the governments of the period did not abandon the mobilization for education. Indeed, the schooling rates increased rapidly during this period. Moreover, significant steps were taken to extend educational activities to rural areas, thereby ensuring that schooling was established on solid foundations throughout the country. Between 1939 and 1945, the educational and cultural structure of Malatya was shaped under the shadow of the extraordinary conditions prevailing in the country. In this study, it was investigated how and under what conditions education and cultural life was shaped starting from primary school in Malatya between 1939 and 1945. An attempt was made to determine the numerical status of primary and secondary education institutions and the new schools opened in line with the demands of the people in the districts of Arapkir, Pütürge, Darende, Akçadağ, Hekimhan, Adıyaman, Besni and Kâhta, which were affiliated with Malatya during the period between 1939 and 1945. During this period, interest in vocational and technical schools as well as secondary and high school education increased in Malatya, which was considered the industrial center of Eastern Anatolia. In this context, information about Akçadağ Village Institute, Malatya Regional Art School, Evening Girls Art School and Middle Trade School was tried to be compiled. In this study, a historical research design was adopted within a qualitative framework. The data were obtained from archival documents dated between 1939 and 1945, as well as from the Fırat Newspaper, which was the sole representative of the local press at the time. Document analysis was employed to collect the research data.

Keywords: *Malatya, education-training, Malatya High School, Regional Art School, Evening Girls' Art School.*

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, 1939-1945 yılları arasında Malatya’da eğitim-öğretim çalışmalarını ve Maarif Vekâletinin ülke genelindeki okullaşma politikasının yöredeki yansımalarını içermektedir. Bütçenin büyük bir bölümünün zorunlu olarak milli savunmaya ayrıldığı savaş yıllarında başta okuma-yazma seferliği olmak üzere eğitim-öğretimin her kademesine ödenek ayrılarak okullaşma faaliyetlerinin aksatılmamasına özen gösterilmiştir. Bu kapsamda yöre halkından gelen talepler, Maarif Şurasınca yapılan planlama ve öncelikler doğrultusunda karşılanmaya çalışılmıştır. Yöredeki okullaşma faaliyetleri değerlendirilirken de okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim kademelerindeki 1939 yılına kadar erken Cumhuriyet dönemindeki mevcut kurumsallaşma tespit edilmiş ve daha sonra 1939-1945 yılları arasındaki gelişmeler el alınmıştır. Nitel bir yöntem izlenen çalışmada, tarihi araştırma modeli kullanılmış olup 1939- 1945 yılları arasındaki arşiv belgeleri ve o dönemde yerel basının tek temsilcisi olan Fırat Gazetesinden yararlanılmıştır. Araştırma verileri ise doküman analizi tekniğiyle toplanmıştır.

Bilindiği gibi Atatürk döneminde de büyük ve ülke için yıkıcı bir savaştan çıkmış olmasına karşın özellikle eğitim ve kültür politikalarına büyük bir önem verilmiş, eğitim-öğretimin her kademesinde milli bir seferberlik başlatılmıştı.

Başlatılan eğitim seferberliği kapsamında Cumhuriyetin 15. Yılında ülkenin her yöresinde olduğu gibi Malatya’da da ciddi değişimler yaşanmıştı. 1938’e gelindiğinde Malatya merkezde karma eğitim-öğretim yapan bir ortaokul ve lise, Arapkir’de de sayısı 300’den fazla öğrencisi olan yine karma bir ortaokul mevcuttu. Vilâyet içinde 24’ü tam ve 63’ü bir devreli olmak üzere 87 ilkokul mevcuttu. Bu okullardan 51’i 1937-1938 yılları arasında Hususi İdare tarafından yaptırılmıştı. İlkokullarda 171 öğretmen görev yapmakta ve 2096’sı kız, 7.473’ü de erkek öğrenci olmak üzere 9533 öğrenci öğrenim görmekteydi. O dönemin şartlarında eğitim-öğretim çağındaki çocukların %22’si okutulmakta idi. Bu oran oldukça düşük görünmesine karşın, Osmanlı eğitim sisteminin Cumhuriyet Türkiye’sine bıraktığı miras dikkate alındığında önemli bir gösterge idi. 1982’de açılan ve 1929’da faaliyete geçen Millet Mektepleri de döneme damga vuran kurumlardan biri olmuş, Malatya’da okuma-yazma oranının artmasında ve okul çağını geçmiş bireylerin okulla tanışmalarında etkili olmuştur. 1929-1935 yılları arasında Malatya merkez ve ilçelerinde açılan Millet Mekteplerinin A dershanelerine 4610, B dershanelerine ise 1473 kişi olmak üzere toplamda 6083 kişi katılmıştır. A dershanelerinde (okuma yazma bilmeyen) eğitim-öğretim alan erkek öğrenciler % 77.26, kadın öğrenciler ise % 22.73 civarında idi. B dershanelerinde (okuma yazma bilen) erkek öğrenci oranı % 88.67, kadın öğrenci ise % 11.32 civarında idi.¹

1938’de köy okullarının sayısını artırmak ve olanların da öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla Akçadağ’da Hamidiye Kışlasında bir köy eğitim okulu açılmıştı.² Malatya eğitim kursundan yetişen 42 eğitimci de Malatya vilâyet emrine verilmişti.³ 27 Ocak 1941 tarihli Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisinde yayınlanan karar gereği Akçadağ merkezli köy eğitim kursunda Malatya’dan başka Urfa, Diyarbakır, Elazığ, Tunceli, Maraş ve Muş’tan seçilen eğitimci adaylarının kursa katılmaları ve köy eğitimci olmaları

¹ Gök, Salhadin, Kılınççeker, Özlem. (2018). “Maarif Millet Mektepleri İstatistiğine Göre Malatya Millet Mektepleri”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 30 (Aralık), 1173-1235, 1194-1195.

² Aydın, M. Korkud. (2021). “Akçadağ Köy Enstitüsü; Kuruluşu, Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 55, (Aralık), 134-166, 141.

³ CHP Malatya Başkanlığı.(1938). *Cumhuriyetin 15 Yılında Malatya*, 35 vd.

sağlanmıştı. Maarif Vekâletince alınan karar doğrultusunda öğretmenlerin kurstan çıktıktan sonra sadece kendi köylerinde çalıştırılmaları şart koşulmuş; kendi köyüne uzak başka bir köye asla verilmeyeceği ifade edilmişti. Aynı karar gereğince 1941 Nisan ayında başlayacak 6. Dönem köy öğretmenleri yetiştirme kursunda Malatya için 35 köy öğretmen adayının kursa katılması kabul edilmiş ve mezun olduklarında da Malatya’da istihdam edilmeleri kararlaştırılmıştır.⁴

Hükümet, Malatya ilkokulları için bütçesinden yılda 200.000 liraya yakın mühim bir bütçe ayırmış; mevcutların ihtiyacı karşılanmaya çalışıldığı gibi yeni okulların inşa edilmesine de azami gayret göstermişti. Bu kapsamda Malatya belediye sınırları içinde olmasına karşın uzak olan okulların merkezileştirilmesine de özen gösterilmiş ve Trahom Okulu da merkeze daha yakın okullardan birine taşınmıştır. Yine yıllardan beri sürüncemede kalan ve yapısal özelliklerinden dolayı “Taş Mektep” olarak anılan okul inşaatı da 1935 yılında bitirilmiş, dönemin valisi İbrahim Akıncı’nın gayretleriyle Malatya yeni bir okula daha kavuşmuştu.⁵ Yeni açılan bu okula, Gazi ve Ülkü Okulları taşınarak 700’den fazla öğrenci burada eğitime devam etmişlerdi. Boşaltılan Gazi İlkokuluna Fırat (İzzetiye); Ülkü okuluna da İnönü İlkokulunun çocukları yerleştirilmişlerdi.⁶ 1938’e gelindiğinde Malatya Vilâyeti dâhilinde inşa edilen başlıca ilkokullar şunlardı: Malatya merkezde Gazi İlkokulu, Fırat İlkokulu, Derme İlkokulu, İnönü İlkokulu ve Cumhuriyet İlkokulu.

Malatya merkezine bağlı İsmetpaşa Bucağı (kamun) İlkokulu, Gündüzbey Köyü İlkokulu, Tecde Köyü İlkokulu ve Orduzu Köyü ilkokulu; Malatya merkez Tahir (Arguvan) Bucak okulu ile bucağa bağlı Karahüyük Köyü ve İsa Köyü okulları açılmıştı. Hekimhan kazası merkezinde Sakarya İlkokulu, Karadere Köyü ve İğdir Köyü Okulu; Hekimhan Hasan Çelebi Bucağı İlkokulu açılmıştı. Pütürge kazası Keferdiz Bucağı İlkokulu ile Babik ve Mavrato Köyü İlkokulları; Akçadağ kazası Doğanşehir Bucağı İlkokulu ile Polat, Sürgü ve Kozluca köyü ilkokulları; Darende Kazası Kuluncak ve Yenice köyü ilkokulları açılmıştı.

O dönemde Malatya Vilâyetine bağlı olan Adıyaman kazasında da merkezde Yeniöl İlkokulu, Zey ve Akpınar Köyü ilkokulları; Besni Merkez de Dumlupınar İlkokulu, Perveri Bucağı ve Tut Bucağı İlkokulları, Köseceli ve Burunçayır Köyü İlkokulları eğitim-öğretime başlamıştı.⁷

Cumhuriyetin 15. Yılında Malatya merkezinde karma eğitim-öğretim yapan bir ortaokul ve lise vardı. Ayrıca Arapkir’de 300’den fazla öğrencinin eğitim gördüğü karma bir ortaokul mevcuttu. Bunların dışında vilâyet dâhilinde başkaca bir orta öğretim kurumu mevcut değildi.

1939 yılı sonlarına doğru II. Dünya Savaşının patlak vermesi, bütün dünyanın dengelerini alt-üst etmişti. Daha I. Dünya Savaşı ve Türk İstiklâl Savaşı’nın yaralarını saramayan Türkiye, bu büyük savaşa girmese de Hükümet politikalarını savaşın seyrine göre belirlemek, gerektiğinde askeri politikalara ağırlık vermek zorunda kalmıştı. Bu kapsamda ülke genelinde ve dolayısıyla Malatya’da eğitim-öğretim, kültür ve sosyal hayata yön veren değişim politikaları da olumsuz yönde etkilenmişti. Ancak İnönü dönemi Cumhuriyet Hükümetleri, savaş ekonomisi ve bu doğrultuda hazırlanan bütçelerindeki

⁴ T.C. Maarif Vekâleti. (1941). *Tebliğler Dergisi*, 3(105), 27 Ocak, 99-100.

⁵ Fırat, “Taş Mektep Bitirildi” 14 Mart 1935, 2; Çelemoğlu, Şuayip, Atıcı, Alper. (2021). “Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Yapılarına Bir Örnek: Malatya Gazi İlkokulu”, *Anasay*, Yıl 5, Sayı 15, 125-144, 129.

⁶ Fırat, “Yeni Okutma Başladı”, 21 Mart 1935, 2.

⁷ Malatya Vilayeti CHP Başkanlığı. (1938). *Cumhuriyetin 15. Yılında Malatya*, 35-41; Karagöz, Mehmet.(2008). “Cumhuriyet’in Modernleşme Sürecinde Malatya (1930-1938), Bir Seyyahın Notları Vesilesiyle”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/1, 291-324, 308.

önceliklere rağmen eğitim-öğretim politikasını mümkün olduğunca devam ettirmeye çalışmıştır. Bu çabayı, 1939-1945 yılları arasında Maarif Vekâletinin planlamalarında yer alan yeni okullar ve sağlanan ödeneklerden anlamak mümkündür.

1.Okul Öncesi Eğitim

Malatya, bu dönem itibarıyla Doğu Anadolu bölgesinde sanayi yatırımlarının yoğunlaşmaya başladığı şehirlerden biri idi. Başta Malatya Bez ve İplik Fabrikası, Tütün işleme atölyeleri (sonradan Tekel Sigara Fabrikası) olmak üzere 236 işletme bulunuyordu. Bu işletmelerde 463 çocuk, 362 kadın ve 12.350 erkek işçi çalışmakta idi.⁸ Çalışan kadın işçilerin çocukları için kreş açılması, okul öncesi eğitim çalışmalarının ilk örneğini oluşturmuştur. Kreş açılması talebi ilk olarak 13 Mart 1941 tarihli Malatya teftiş raporunda gündeme gelmişti. Raporda Malatya Mensucat Fabrikasında çalışan kadın işçilerin çocukları için bir kreş açılması istemişti. Okulöncesi eğitim kurumu olarak kreş, o dönemlerde yürürlükte olan ve çalışma hayatını düzenleyen iş kanununda yer alsa da pratikte pek de hayata geçirilmeyen bir kurumdu. Mitat Aydın’ın bu girişimi iş yerlerinde kreş açılmasıyla ilgili işleyişin Malatya’da ilk örneğini oluşturmuştur.⁹

Mitat Aydın’ın Malatya Mensucat Fabrikasında çalışan kadın işçilerin çocukları için talep ettiği kreşle ilgili olarak İktisat Vekâletinden CHP Genel Sekreterliğine gönderilen yazıda, adı geçen fabrikada 25 yataklı bir çocuk bakımevinin¹⁰ mevcut olduğu bilgisi yer almasına karşın çocuk bakımevi, o günün şartlarında çocuklara okulöncesi eğitim verebilecek bir yapıdan oldukça uzak olduğu düşünülmektedir.

2. İlkokul Eğitimi

O dönem ilköğretim genel müdürlüğü bünyesindeki okullar iki grupta toplanmıştı. Bunlar, şehir merkezinde yer alanlar beş sınıflı ilkokullarla köylerde kurulan üç sınıflı köy okullarıydı. 1939 yılından sonra üç sınıflı köy okullarının da beş sınıflı ilkokullara dönüştürülmesi kararlaştırılmıştı.¹¹

1939 yılında eğitim-öğretim alanında Malatya’da vilâyet genelinde duyulan en büyük eksiklik; mevcut okulların ihtiyaca cevap verememesi ve okullardaki öğretmen kadrolarının yetersizliği idi. 25.1.1939 ve 17.12.1939 tarihli milletvekilleri raporlarında da bu sıkıntıyı görmek mümkündür. Yeni açılmasını istedikleri okulların yanı sıra okul inşaatlarının tamamlanması için de yardım istenmişti.¹² Yerel basın da bu konuyla ilgili haberleri manşetlerine taşımıştı. Örneğin Tahir Bucağındaki okulun 5 sınıflı hale getirilmesi, Karahöyük Mektebi kadrosuna bir öğretmen daha ilave edilmesi ve Barguzu Köyü Okulunun da inşaatına yardım edilmesi için Vilayet Genel Meclisine iletilen talepler haberleştirilmişti.¹³ Ayrıca Darende kazasının Aşudi Köyü ile vilayet merkezinin Abdulgaffar, Şeyh Bayram Aşağıbanazı ve Zaviye Mahallelerinde birer mektep açılması¹⁴, Arapgir kazası merkezinde de bir ilkokul yapılması hakkındaki teklifler de encümenden geçirilmiş¹⁵; bu kararlar milletvekillerinin raporlarına da yansımıştı.

⁸ *Cumhuriyetin 15. Yılında Malatya*, 74-75.

⁹ BCA., Fon No: 490 1 0 0 – Kutu No: 682 – Dosya No: 311 – Sıra No: 1/Belge: 140.

¹⁰ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge:36.

¹¹ Maarif Vekilliği. (1939), *Birinci Maarif Şûrası (17-29 Temmuz 1939)*, 202-208.

¹² BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:310-Sıra No:1/Belge:128; BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 682-Dosya No: 309-Sıra No:1/Belge:19.

¹³ Fırat, “Vilâyetimiz Umumi Meclisi: Yedinci İnikad”, 7 Mart 1939.

¹⁴ Fırat, “Vilâyetimiz Umumi Meclisi: Sekizinci İnikad”, 10 Mart 1939.

¹⁵ Fırat, “Vilâyetimiz Umumi Meclisi: Onuncu İnikad”, 21 Mart 1939.

1940-1941 yılı içinde de Malatya'nın kaza, nahiye ve köyleri için okul talebi ve okul olan yerlere de öğretmen talebi artmıştır. Bu istekler de CHP milletvekillerine iletilmiştir. Birinci grupta yeni okul açılması istenen yerlerle ilgili talepler yer almıştır.¹⁶ İkinci grupta ise daha önce yapımına başlanan ancak tamamlanamamış okulların inşaatına yardım isteyen köy ahalilerinin talepleri yer almaktaydı.¹⁷

Ayrıca köy okullarının eğitimci ihtiyacını karşılamak üzere açılması düşünülen köy eğitimci okulunun inşasının biran önce bitirilmesi ve 1939 Erzincan depremi nedeniyle zarar gören Arapkir merkez ortaokulunun tamir edilmesi yönünde de talepler gelmiştir. Tamir gerektiren okullar için ayrıca 1000 lira gönderilmesi istenmiştir.¹⁸

Mıntika müfettişi Mitat Aydın'ın 1940-1941 teftiş raporlarında da dile getirilen üçüncü gruptaki talepler ise mevcut okulların öğretmen açığının giderilmesine yöneliktir. Öğrenci sayısı yoğun olan okullardan çok sayıda ilave öğretmen talepleri gelmiştir. Örneğin Orduzu, Eski Malatya, İsmet Paşa, Dilek ve Darende'nin Germiter, Pütürge'nin Taraksu Poskiren Aluçlu ve Tille köy okullarına yeni öğretmenlerin atanması talep edilirken, okulların ders araç-gereç ve kırtasiye ihtiyacının da giderilmesi istenmiştir.¹⁹

Maraş bölgesi Müfettişi Mitat Aydın'ın 1.1.1942-1.6.1942 tarihleri arasındaki düzenlediği teftiş raporunda da 1941 ikinci altı aylık raporunda VII. Büroya ve oradan da Maarif Vekâletine iletilen taleplerin hemen hemen tümüyle yer aldığı görülmektedir. 1942 ilk altı aylık rapor incelendiğinde önceki taleplere ilâveten ihtiyaç olan köylerde bir ilkokul yaptırılması, bazı okulların tamir edilmesi ve öğretmen eksikliği olan köylere de öğretmen atanması istenmiştir.²⁰

1940-1941 raporunda talep edilenlerden sadece Barguzu, Yukarıbağlar ve Hatunsuyu okul inşaatlarına yardım edilmiş; ders araç-gereçleri temin edilmiştir. Bu da haklı gerekçelerle iletilen taleplerin büyük çoğunluğunun yerine getirilemediğini göstermektedir. Zaten Mitat Aydın da bir sonraki raporunda "Dileklerin bir yerde takip ve intaç olunduğu görülmemiştir" notuyla bu konudaki sitemini dile getirmişti.²¹

Maraş Bölgesi Müfettişi Mitat Aydın'ın 2 Mayıs 1943 tarihli "I. Altı Aylık" raporunda da eğitim-öğretim kurumlarına ait gözlemlendiği eksiklik ve aksaklıklarla ilgili talepler yer almaktadır.²² Raporda "Maarif Vekâletiyle ilgili Dilekler" başlığıyla sıralan isteklerin başında açılması istenen köy okulları ve yeni öğretmen talepleri gelmektedir.²³ Ayrıca Darende kazasındaki bazı okulların tamir edilmesi ve öğretmen eksikliklerinin giderilmesi

¹⁶ Eski Malatya, Adafı ve İsmetpaşa'da beş sınıflı üç yeni ilkokul açılması istenmişti. Malatya merkeze bağlı okulu olmayan köyler ise şunlardı: Samanköy, Hatunsuyu, Hilan ve Şahnahan. Darende'nin Mezgiden, Pütürge'nin Taraksu ve Aluçlu. Bkz. BCA., Fon No:490-1-0-0-4utu No:682-Dosya No:311-Sıra No:1/Belge:24.

¹⁷ Buralar ise Malatya merkez köylerinden Yukarıbağlar, Barguzu(Bostanbaşı) ve Kileyik(Yakınca)'tir. Darende kazasında da Mutmur Köy okulunun tamiri için yardım istenmiştir. BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:311-Sıra No:1/Belge:14-24, 112-140.

¹⁸ BCA., Fon No: 490 1 0 0 – Kutu No: 682 – Dosya No: 311 – Sıra No: 1/Belge: 121.

¹⁹ BCA., Fon No: 490 1 0 0 – Kutu No: 682 – Dosya No: 311 – Sıra No: 1/Belge: 120.

²⁰ Darende kazasının Aşağı Setrek (Aşağılupınar), Ayvalı'nın Mığdı, Zekidan ve Kötükale (Hisarkale) köylerine birer eğitimci verilmesi; Arapgir kazasının Saldak köyünde bir okul yaptırılması, Gedeleş okulunun tamiri, Cücüğün köyüne de öğretmen verilmesi istenmiştir. Bkz. BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:312-Sıra No:1/Belge:38-40; BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3/Belge:28-29

²¹ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:312-Sıra No:1/Belge:40; BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3/Belge:29.

²² BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge: 128-131, 132-136.

²³ Malatya Merkezde Çilesiz ve Şifa Mahalleriyle Hatunsuyu, Tecde ve Barguzu köylerinde birer okul yapılması; Dilek, Eski Malatya, Kileyik, İsmetpaşa ve Orduzu köy okullarına da yeni öğretmen kadrosu istenmiştir. BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge: 130.

istenmiştir.²⁴ Arapkir’de de merkezdeki okulun önünde bulunan köprü’nün tamiri ve Onar Köyü okulunun tamamlanmasına yardım edilerek okula bir öğretmen atamasının yapılması gibi talepler sıralanmıştı.²⁵

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel imzasıyla CHP Genel Sekreterliğine gönderilen bilgilendirme yazısında “Eski Maraş Bölgesi Müfettişi Trabzon Mebusu Mitat Aydın’ın” raporunun incelendiği hatırlatılmış; ilkokul ve köy okullarıyla ilgili talepleri için şu değerlendirmelerde bulunulmuştur:

1. Çilesiz ve Şifa Mahalleriyle Hatunsuyu Köyünde bütçe sıkıntısı dolayısıyla yeniden okul binası yaptırılması mümkün değildir.

2. Hatunsuyu’nda eğitimli bir okul vardır. Tecde Köyü’nde ise 1938 yılında yapılan okul binasında hâlen eğitim yapılmaktadır.

3. Barguzu Köyü’nde plana göre yapılmakta olan okul binasının bu yıl tamamlanmasına çalışılacaktır.

4. Eski Malatya ve Orduzu Köylerindeki okullar ikişer öğretmenli olup öğrenci sayısına göre yeterli görünmektedir.

5. Dilekve Kileyik okullarına birer öğretmen ilavesine şimdilik imkân bulunamamıştır.

6. Darende Kazası Hacılar Mahallesindeki okulun tamamlanmasına çalışılacaktır. Mezgiden köyünde okul olmadığı için öğretmen verilmemiştir. Halen Balaban okulunda iki, Nadir okulunda bir öğretmen vardır. Buralara birer öğretmen daha ilave edilmesine lüzum görülmemiştir.

Yazıda ayrıca Arapkir kaza merkezindeki okulun tamiri için büyük masrafa ihtiyaç olduğu hatırlatılmış; 8 öğretmeni bulunan bu okula yeni bir öğretmenle takviye edilmesine şimdilik lüzum görülmediği belirtilmiştir. Mutmur Nahiyesine ise yine “imkân olduğu takdirde” bir okul açılacağı vaat edilmiştir. Kaza okulu önündeki köprü’nün tamirine çalışılacağı, Onar Köy okulu inşaatının tamamlanmasına da Vilayetçe yardım edileceği belirtilmiş; Onar Köyü’nde halen bir öğretmen görev yaptığını yeni bir öğretmen verilmesine imkân bulunmadığı açıklanmıştır. Verilen bilgi ve açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Bakanlık, yapılan planlama ve ayrılan bütçe dışına çıkmadan ülke genelinde eşit hizmet anlayışından taviz vermeden sırası geldikçe talepleri yerine getirmeye çalışmıştır.²⁶

Malatya’dan gelen taleplerin çoğunluğu yerine getirilemese de 1944 yılında kazalarda da eğitim seferberliği devam etmişti. Hekimhan kazasına bağlı köyün 60’ı.²⁷ 120 Köyü bulunan Akçadağ’ın da 80 köyü okula kavuşturulmuştu. Akçadağ’da 8 tane 5 sınıflı ilkokulun yanı sıra 60 tane de Eğitimli okul bulunmakta, bunlardan 55’inde düzenli bir şekilde eğitim-öğretim yapılmakta idi. Akçadağ’da ayrıca 1944 yılında köy enstitüsü mezunları için 17 ev ve 17 okulun inşası için bütün malzemelerin temin edildiği de yerel basına yansıyan bilgiler arasındadır.²⁸

²⁴ Darende kazasındaki Hacılar Mahallesi okulunun tamamlanması, Mezgiden köyü okuluna bir öğretmen verilmesi ve okulun inşası, Balaban okuluna bir öğretmen ilave edilmesi, Nadir Köyü okuluna bir öğretmen verilmesi istenmişti. BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge: 131.

²⁵ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge: 131.

²⁶ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge:28-29.

²⁷ Fırat, “Hekimhan Gelişme Yolunda”, 4 Ağustos 1944.

²⁸ Fırat, “Akçadağ”, 11 Ağustos 1944.

Besni’de durum pek iç açıcı değildi. Besni kaza merkezinin Çat’a nakledildiği belirtilen raporda yeni Besni’nin hükümet, belediye ve ilkokul binalarıyla birkaç evden ibaret olduğunu, şehrin önemli bir kısmının henüz eski yerinde kaldığını dolayısıyla birçok sıkıntının yanı sıra yeni merkezin su ihtiyacı temin edilmediği için sıkıntı çekildiği kaydedilmişti. Buna bağlı olarak halkın büyük bir bölümünün eski şehir merkezinde yaşadığı ve ilkokul öğrencilerinin 7-12 yaşlarında küçük çocuk olmaları nedeniyle özellikle kış günlerinde 3-4 kilometre mesafede bulunan yeni şehir ilkokuluna gidemedikleri dile getirilmişlerdi. Çözüm olarak ilk sınıfların eski merkezde uygun bir binada eğitimin sürdürülmesi istenmişti.²⁹

1944 yılında eğitim seferberliği kapsamında Malatya şehir merkezinde de yeni okulların açılması gündeme gelmişti. İstasyon Caddesinde depreme dayanıklı 8 derslikli ve tam teferruatlı bir ilkokul binası yapılmasının ihalesi gerçekleştirilmiş, yanan Cumhuriyet İlkokulunun yaklaşık 14 bin lira tutacak tamiratına başlanmış; söz konusu harcamanın bir kısmının Malatya Mensucat Fabrikasınca karşılanacağı bilgisi de yerel basında yer almıştı. Pütürge kazasında da yıllardan beri talep edilen yeni bir ilkokul binasının keşfi yapılmış ve en kısa zamanda ihalesinin yapılacağı duyurulmuştu.³⁰

İhalesi yapılan İstasyon Caddesindeki okulun temel atma töreni 8 Ekim 1944’te gerçekleştirilmişti. Dönemin Valisi Ahmet Kınık’ın da hazır bulunduğu törende İmar Müdürü Ekrem Güner, Malatya’nın en riskli deprem bölgelerinden biri olduğunu açıklayarak okulun inşaatındaki bazı özelliklere değinmişti. Okulun depremlere karşı dayaklı olacak şekilde inşa edileceğini ve temellerinin Radye jeneral³¹ sisteme uygun yapıldığını belirtmişti. Erzincan depreminden sonra oluşan “depremden korunma” bilinciyle Malatya’da yapılan ilk bina olması bakımından da önemlidir.

Okul, 1 Kasım 1945’te tamamlanarak eğitim-öğretime açılmıştı. Açılışı yapan Vali Kınık, yaptığı konuşma ile Cumhuriyet yönetiminin ilköğretim davasını anlatmış ve okula “İnönü Okulu” adı verilmişti. Törende ayrıca okul öğretmenlerinden Safa Ulusoy ve Ali Ergönül tarafından davetliler huzurunda örnek ders anlatımı da gerçekleştirilmişti.³²

Malatya Valisi Ahmet Kınık da gün geçtikçe genç nüfusunun artması nedeniyle mevcut okulların yeterli olmadığını; bu yeni Okulun ihtiyacın bir kısmını karşılayabileceğini, 1945 yılında da Sümerbank Bez ve İplik Fabrikasında yeni bir okul yaptırılacağını müjdesini vermişti. Vali Kınık, bunun için gereken formalitenin tamamlandığını, bu okulları daha birçok okulun takip edeceğini belirtmişti.³³ Aynı tarihlerde Pütürge’de 30.000 lirası vilâyet bütçesinden karşılanmak suretiyle 50.000 lirası halkın yardımı ve 40.000 lirası da eski okulun malzemelerinden yararlanmak suretiyle Malatya’daki okul büyüklüğünde ahşap ve 8 derslikli bir okul daha eğitim-öğretime açılmıştı.³⁴

Mevcut okulların ihtiyacı karşılayamaz duruma geldiği yerlerden biri de İsmetpaşa bucağıydı. İsmetpaşa’da da yeni bir ilkokul açılması için Dokumacılar Kooperatifi harekete geçmiş; okul arsasının satın alınması için yardımcı olmuştur.³⁵Bu kapsamda Vali Kınık’ın

²⁹ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1/Belge:184-185.

³⁰ Fırat, “İmar İşleri”, 21 Temmuz 1944.

³¹ Radye jeneral temel sisteminin, deprem riski taşıyan bölgelerde bina güvenliğini artırdığı bilinmektedir. Ayrıca zayıf zeminlerde bina yükünün düzgün bir şekilde dağılmasını sağlamaktadır. Deprem anında yapıyla birlikte hareket eder ve yapıda hasar oluşmasını büyük ölçüde engeller.

³² Fırat, “Yeni Okul Törenle Açıldı”, 2 Kasım 1945, 1-3.

³³ Fırat, “İlkokul Binasının Temeli Atıldı”, 10 Ekim 1944.

³⁴ Fırat, “Yeni Okul Törenle Açıldı”, 2 Kasım 1945, 3.

³⁵ Fırat, “İsmet Paşa’da Yeni Bir İlkokul Yapılacak”, 20 Ekim 1944.

1945 yılında Sümerbank Bez ve İplik Fabrikasınca yeni bir okul yaptırılacağı sözü de Sümer Okulu adıyla 14 Ekim 1946’da hayata geçmişti.³⁶

Gerek İstasyon Caddesi üzerindeki ilkokulun yapımında masrafların bir kısmını üstlenen Malatya Mensucat Fabrikası ve gerekse İsmetpaşa’da ikinci bir ilkokulun yapımı için arsa parasını üstlenerek katkı sunan İsmetpaşa Dokumacılar Kooperatifi ile Pütürge halkının okul yapımı için verdiği 50.000 liralık yardım, olağanüstü şartların yaşandığı bir dönemde devletin eğitim seferberliğine verilen yerel desteğin en güzel örneğini sergilemiştir.

Malatya Vilâyeti dahilindeki ilkokulların eğitim-öğretim yılının başlama süreçleri de her yıl “İlk Tedrisat Meclisi” tarafından belirlenmekte idi. 6 Mart 1945 tarihinde ilkokullar talimatnamesinin 12. Maddesinde yer alan okulların açılış, kapanış ve sınav süreçleriyle ilgili bir dizi kararlar alınmıştı. Tarihler, bölgenin tarım, ziraat ve ekonomik şartları da dikkate alınarak belirlenmekteydi. Örnek olması amacıyla yerel basına da yansıyan bilgilere göre okulların açılış, kapanış ve sınav süreci şu şekilde kararlaştırılmıştı: Vilayet Merkez okulları, 31 Mayıs 1945 tarihinde dersler sona erecekti. O dönemde ilkokul son sınıf öğrencileri mezun olabilmek için bitirme sınavlarına girmek zorunda olduğu için 1 Haziran 1945’ten 9 Haziran 1945 akşamına kadar sınav günleri koyulmuştu. Bir sonraki yıl okul açılışı 3 Eylül 1945 olarak belirlenmiş ve derslere başlanması için de 17 Eylül 1945 tarihi kararlaştırılmıştı.³⁷

İlkokullarda mümkün olduğunca okul dışı etkinliklere de yer verilmiş, resim sergileri açılmış ve farklı etkinlikler tasarlanmıştı. Örneğin 1945 yılında Türk Hava Kurumu işbirliğinde “model uçak kursu” düzenlenmişti. Türk Havacılığına ilgilerini artırmak amacıyla ilkokul son sınıf öğrencilerine yönelik açılan kursta uçak modelleri tasarlanmıştı. Kurs sonunda da yüzden fazla uçak modeli hazırlanmış; Hükümet Konağı bahçesinde sergilenmişti. Bu etkinliğe Malatya Valisi ev sahipliği yapmıştı. 1943 yılından sonra ilköğretim kadrolarının artması, naklen tayin, atama ve terfileri de beraberinde getirmiş, öğretmenlerin özlük işlerine dair yerel basında da özel bir yer ayrılmıştı. Ayrıca Malatya Vilâyeti dâhilinde görev yapan ve terfi eden öğretmenlerin isimleri de 1 Kasım 1944 tarihinde yayımlanmış, onore edilmişlerdi.³⁸

3.Orta Öğretim

3.1.Ortaokul ve Lise Eğitimi

1939 yılında vilâyet genelinde orta öğretim alanında duyulan en büyük eksiklik; okulların mevcut ihtiyaca cevap verememesidir. Bu durum 25.1.1939 ve 17.12.1939 tarihli milletvekilleri raporlarına yansımıştır. En fazla gündeme gelen konu, ortaokul-lise öğrenimi gören öğrenciler için yeterli olmayan lise binası yerine yeni bir lise binasının açılmasıdır.

Raporlarda II. Abdülhamit devrindeki buğday ambarından dönüştürülüp lise olarak kullanılan binanın, sayısı 1200’ü geçen öğrencinin ihtiyacına cevap veremediği dile getirilmişti. 500.000’ civarındaki nüfusuyla erken Cumhuriyet döneminin nüfusça en yoğun vilayetlerinden biri olan Malatya’ya yakın çevreden de öğrenci geldiği ve özellikle karma eğitimin yapıldığı da dikkate alınırsa bu talebin isabetli ve çok yerinde olduğu görülmektedir.³⁹

³⁶ Fırat, “Sümer Okulu Törenle Açıldı”, 18 Ekim 1946.

³⁷ Fırat, “Malatya İli İlkokul Okul Süreleri İle İlgili Meclis Kararı”, 9 Mart 1945; Fırat, “Mektepler Açılıyor” 12 Eylül 1944.

³⁸ Fırat, “Maarifte Terfiler”, 1 Kasım 1944.

³⁹ Fırat, “Mektep İhtiyacı”, 7 Temmuz 1939.

Yine 1939 yılı raporlarında 10.000’den fazla nüfusu ve “kuvvetli bir Türk hars merkezi” olarak değerlendirilen Adıyaman kazasında da benzer bir durumun yaşandığı vurgulanmıştı. Osmanlı döneminde eğitim veren İdadi mektebinin I. Dünya Savaşı’nda kapandığını; bu okulun yerine Adıyaman’da bir ortaokul açılması için yapılan müracaatların sonuçsuz kaldığından şikâyet edilmişti.⁴⁰

Malatya halkının 1940 yılında Maarif Vekâletince onaylanmasını istedikleri başka talepleri de vardı. Malatya merkeze çok yakın mesafede bulunan Yeşilyurt(İsmetpaşa)’da bir ortaokul açılması istenmişti. Bakanlık bu talebe sıcak bakmamış; vilayet merkezinde hâlen faaliyette bulunan bir lise bulunduğunu, İsmetpaşa Bucağında yeni bir ortaokul açılmasının mümkün olmadığını belirtmişti.⁴¹

Bina bakımından yetersiz olan Malatya Lisesinin öğretmen kadrosu da yeterli değildi. Lisede, fen şubesi açılarak bu şubeye öğretmen ataması yapılması istenmiş. Bakanlık ise öğretmen temin edildikçe boş kadroların doldurulacağını belirtmiş; bir sonraki yıl için de fen şubesinin açılacağını “not” etmişti.⁴²

O dönem idari yapılanma içinde Malatya vilâyetinin kazası olan Besni’den de benzer bir talep gelmişti. Malatya’ya uzak bir mesafede bulundukları için Besnililer de haklı olarak memleketlerine bir ortaokul istemişlerdi; bakanlık ise Besni’nin maarif şurasınca belirlenen planlama listesinde “İ” serisine dâhil olduğunu ve sırası gelince bu kazaya da bir ortaokul açılacağı cevabını vermişti.⁴³

Parti Müfettişi Mitat Aydın’ın belirttiği sıkıntılar ve halktan gelen taleplere benzer dilek ve temenniler, 17 Ocak 1942’de Genel Sekreterliğe ulaştırılan Malatya milletvekillerinin raporlarında da yer almıştı.⁴⁴

Malatya milletvekilleri tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen talepler, VII. Büroda değerlendirildikten sonra 5 Şubat 1942 tarihinde Maarif Vekâletine ulaştırılarak görüşleri istenmiş⁴⁵; talepler, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel imzasıyla 23 Mart 1942’de cevaplandırılmıştı. “Malatya milletvekillerinin seçim bölgelerinde yaptıkları tetkik üzerine vermiş oldukları raporda bakanlığımızı ilgilendiren kısımlar incelendi” başlığıyla talepler değerlendirilmiş; 1942 mali yılı bütçesine konulan ödenek kabul edildiği takdirde ancak Malatya Lisesi’nin tamiri için fazla para verilmesinin göz önünde bulundurulacağı ve diğer eksikliklerin de giderilmesine çalışılacağı belirtilmişti. Ayrıca kendi kayıtlarına göre lisenin öğretmen kadrosunun da tam olduğu ifade edilmişti.

Bakanlık, yeni açılacak okullar hakkında Maarif Şurasınca hazırlanan listede Adıyaman kazasının “C” serisine dâhil olduğunu ve sırası gelince burada da bir ortaokul açılacağını açıklamıştı. Dolayısıyla Adıyaman’ın ortaokul talebinin bir müddet daha beklemesi gerekiyordu.⁴⁶

⁴⁰ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:310-Sıra No:1/Belge:128; BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 682-Dosya No: 309-Sıra No:1/Belge:19.

⁴¹ CHP 1940 Kongre Dilekleri, 496.

⁴² CHP 1940 Kongre Dilekleri, 498.

⁴³ CHP 1940 Kongre Dilekleri, 499.

⁴⁴ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:312-Sıra No:1/Belge:122, 124.

⁴⁵ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3/Belge:51, 58.

⁴⁶ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3/Belge:33-34; BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:312-Sıra No:1/Belge:94-95.

Malatya milletvekilleri Muttalip Öker, M.Ş. Pazarbaşı, Vasıf Çınay ve Osman Taner’in seçim bölgeleri olan Malatya ve mülhakatında yaptıkları tetkik gezisi sonrasında izlenimlerini aktardıkları 2.Aralık 1942 tarihli “II. Altı Aylık” raporlarında da bir önceki raporlarında belirtilen talepleri tekrar dile getirmişlerdi. CHP Genel Sekreterliği VII. Büroya havale edilen talepler arasında yine ilk sırayı Malatya Lisesi binasının yeniden yapılması almıştı.⁴⁷

Maraş Bölgesi Müfettişi Mitat Aydın’ın 2 Mayıs 1943 tarihli “I. Altı Aylık” raporunda da eğitim-öğretim kurumlarına ait gözlemediği eksiklik ve aksaklıklarla ilgili talepler yer almaktadır.⁴⁸ Malatya Lisesi’ne bir kütüphane yapılması istenmişti ki, haklı ve yerinde bir talepti. Ayrıca lise binasının arkasındaki arsanın istimlak edilerek okula katılması, okul alanının genişletilmesi de istenmişti.⁴⁹

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel imzasıyla CHP Genel Sekreterliğine gönderilen bilgilendirme yazısında ise yıllardır dile getirilen yeni lise binasıyla ilgili sevindirici bir haber verilmiş; arsa işiyle meşgul olduğu bildirilmişti. İmar ve İskân (Nafia) Bakanlığınca planları hazırlanmakta olan yeni Malatya Lisesi binasında bir kütüphane bulunacağına dair bilgilendirme de yapılmıştı.⁵⁰

1944 yılında da TBMM’nin yaz tatiline girmesinden yararlanan Malatya milletvekilleri seçim çevrelerinde topluca yaptıkları tetkik ve incelemeler sonrasında 22 Mayıs 1944 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine ulaştırdıkları raporlarında da aynı istekleri dile getirmişlerdir. Malatya Lisesi için yeni bina ve okul kadrosuna İngilizce veya Almanca yabancı dil dersi öğreticisi kadrosunun ilave edilmesi istenmişti.⁵¹

O dönem Malatya Vilâyetine bağlı olan Besni ve Adıyaman’a ilişkin istekler de sıralanmıştı. Adıyaman merkezinde okul olmaya uygun bir bina bulunduğunu belirten milletvekilleri, burada açılacak ortaokulun, nüfusu 200.000’e yakın olan Adıyaman, Besni ve Kâhta kazalarının yıllardan beri diledikleri “ırfan yuvasına” kavuşmaları anlamına geleceğini de vurgulamışlardı. Milletvekilleri, “müteşebbis ve fedâkâr” halkı tarafından binası ve hatta ders araç-gereçleri temin edilen Darende’de bir ortaokul açılmasının nazarı dikkate alınmasını talep etmişlerdi.⁵²

Malatya Lisesi için yeni bina yapılmasına ilişkin Maarif Vekâletine ısrarla yapılan müracaatlar, 1944 yılında sonuç vermiş ve okul yeri tespit çalışmasına başlanmıştı. Yeni yapılacak lise için isim de bulunmuş, Malatya Milletvekili ve cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye izafeten “İnönü Lisesi” uygun görülmüştü. İnönü Lisesi’nin yerini tespit etmek üzere Maarif Vekâleti öğretim şube müdürlerinden Mustafa Ege Malatya’ya gelmişti. Yeni lisenin yer tespiti kısa sürede yapılmış ve İsmetpaşa Parkı’nın Halkevine bakan Nevzat Bey Caddesi tarafında yapılmasına karar verilmişti. Yapılması gereken istimlakın zaman alacağı ve arsaya ödenmesi gereken fiyatın da yüksek olacağı gibi nedenlerden ötürü merkezi bir yerde bulunan parkın bir bölümüne kurulması uygun görülmüştü. İnşaatın da baharda başlanacağı bildirilmişti.⁵³

⁴⁷ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 313-Sıra No:1/Belge: 45.

⁴⁸ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge:128-131, 132-136.

⁴⁹ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge:69, 135.

⁵⁰ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1/Belge:28-29.

⁵¹ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1/Belge:182.

⁵² BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1/Belge:184-185.

⁵³ Fırat, “İnönü Lisesinin Yeri Tespit Edildi”, 15 Şubat 1944.

Yeni lise binası için hazırlıkların yapıldığı bu günlerde mevcut lise binasında 24 Nisan 1944 gecesi 01.30'da çıkan yangında tamamen yanmış ve bir toprak yığını haline gelmişti. Binanın ahşap ve kerpiç olması nedeniyle yangın birden bire genişlemiş ve hiçbir malzeme kurtarılamamıştı. Özellikle son zamanlarda yenilenen büyük laboratuvar da tamamen yanmıştı.⁵⁴

Yangın sonrası yapılan acil eylem planıyla ortaokul ve lise öğrencilerinin eğitim-öğretimine başka okullarda devam etmesi kararlaştırılmıştı. Öğrencilerin bir bölümünün Gazi İlkokulunda, diğerlerinin de Halkevi ve Sanat Okulunda oluşturulan dersliklerde ders yılının sonuna kadar derslerine devam etmeleri sağlanmıştır.⁵⁵ Bir müddet sonra öğrencilerin dağınıklığını önlemek amacıyla ortaokul ve lise öğrencilerinin tümünün Gazi İlkokulunda öğleye kadar; ilkokul öğrencilerinin de öğleden sonra derslikleri kullanmaları kararlaştırılmıştı.⁵⁶

Dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, 1 Mayıs 1944'te Malatya'ya gelmiş, bu münasebetle yangın ve sonrasında devam eden eğitim-öğretimle ilgili bilgi alıp incelemelerde bulunmuştu. Yücel, öğrencilerin gelecek ders yılı başında normal eğitime devam edebilmesi için yeniden yapılacak lise binası yerinde kerpiçten barakalar yapılmasını emretmişti. Bu çalışmalar yapılırken yeni yapılacak lise binasının inşaatına da mani olunmamasına özen gösterilmesini istemişti. Çalışmalar hakkında bilgi almak ve neler yapılabileceğini belirlemek için de Vali ve İmar müdürünü Mayıs ayı sonlarına doğru Ankara'ya davet etmişti Ertesi gün de lise öğrencilerinin Gazi İlkokulundaki dersliklerini gezip öğretmenlerle sohbet etmişti.⁵⁷

Kısa sürede ödenekleri çıkan lise barakaların inşasına başlanmış ve Yüksek Mühendis Fikret Zeren'e ihale edilen okulun 1944-45 ders yılına yetiştirilmesi planlanmıştı.⁵⁸ Orta okul ve liseler için yeni eğitim-öğretim yılı 1 Ekim 1944'te başlamış olmasına karşın yeni okul inşaatı tamamlanamamış, ikinci döneme kalmıştı.⁵⁹ Karkas ahşap olarak inşa edilen lise binasının açılışı 23 Nisan 1945'te çok sayıdaki davetlinin katılımıyla gerçekleşen bir törenle yapılmıştı.⁶⁰ İlk binadan sonra ilave baraka inşaatının temeli atılarak⁶¹ çalışmalara hız verilmiş; 25 Mayıs 1945'te de tamamlanmıştır.⁶²

1945-46 eğitim-öğretim yılı ortaokul ve liseler için 28 Eylül 1945'te başlamasına karşın⁶³ derslikler tamamlanamadığından öğrencilerin bir kısmı Halkevi odalarında ders yapmaya devam etmişlerdir. Malatya Valisi Ahmet Kınık da bu durumdan rahatsızlık duymuş olmalı ki sorunu çözmek için Ankara'ya gitmiş ve ilave kısımların inşası için Milli Eğitim Bakanlığından 55.000 liralık bir ödenek almayı başarmıştı. Ödenekle ilave kısımların inşaatından başka yapıları bulunan binaların elektrik, su ve diğer tesisatın tamamlanmasına da çalışılacaktı. Vali, Lise binasının 1946 yılında tamamlanarak öğrencilerin eğitimine yeni binada devam edeceği müjdesini de vermişti.⁶⁴

⁵⁴ Firat, "Lise Binası Tamamen Yandı", 25 Nisan 1944.

⁵⁵ Firat, "Tedrisat Devam Ediyor", 28 Nisan 1944.

⁵⁶ Firat, "Tedrisat Düzenlendi", 5 Mayıs 1944.

⁵⁷ Firat, "Maarif Vekili Malatya'mızı Şereflendirdiler", 2 Mayıs 1944.

⁵⁸ Firat, "Lisenin Yerine Pavyonlar Yapılacak", 9 Haziran 1944; Firat, "İmar İşleri", 21 Temmuz 1944; Firat, "Lise Binasının Temeli Atıldı", 25 Ağustos 1944.

⁵⁹ Firat, "Mektepler Açılıyor", 12 Eylül 1944.

⁶⁰ Firat, "Yeni Lise Binası Törenle Açıldı", 24 Nisan 1945.

⁶¹ Firat, "Yeni Lisemizin İlave Kısımının Temeli Atıldı", 24 Nisan 1945.

⁶² Firat, "Lise İlave Pavyonu Törenle Açıldı", 29 Mayıs 1945.

⁶³ Firat, "Lisede Tedrisat Başladı", 28 Eylül 1945.

⁶⁴ Firat, "1946 Yılı İlimizin Bayındırlık Yılı Olacak", 30 Kasım 1945.

Malatya milletvekilleri de durumu yakından takip etmişlerdi. Hazırladıkları ve CHP Genel Sekreterliğine sundukları 29 Kasım 1945 tarihli raporlarında lise binasının biran önce yapılmasını istemişlerdi. Ayrıca Adıyaman için bir ortaokul, 1944 yılında yerel imkânlarla açılan Darende Ortaokulunun bakanlıkça devralınmasını istemişlerdi.⁶⁵

3.1.1.Okul Kıyafetleri ve Ders Kitapları

Maarif Vekâletince ilkokul, ortaokul ve lise öğrencileri için hazırlanan kıyafet talimnamesine göre giyinmeleri istenmiş ve Malatya Maarif Müdürlüğü de buna bağlı olarak okul kıyafetlerini belirlemişti. Yerel basında yapılan haberlerde de tek tip kıyafetlerden bahsedilmiş; “İaşe Müsteşarlığından temin edilecek ucuz bir kumaştan yapılacak olan elbiselerin bütün talebe tarafından giyilmesinin” zorunlu tutulacağı ve başlarına da “talebe kasketi” takacakları duyurulmuştu.⁶⁶

Maarif Vekâleti okul öğrencilerinin ders kitapları konusunda da bir takım uygulamalara getirmiş, ders kitaplarının ülkenin en ücra köşelerine kadar ulaşmasını amaçlamıştı. Maarif Vekâleti, okul ders kitaplarına zamanında ve kolaylıkla erişilebilmesi için mevcut olan satış teşkilatını genişletmiş ve satış kurallarıyla indirim miktarlarını da alıcılar lehine düzenlemişti. Ankara, İstanbul, Diyarbakır ve Erzurum’da mevcut olan yayınevlerine ilaveten İzmir, Afyon, Adana, Antakya, Sivas, Samsun ve Trabzon’da da yeni yayınevleri açmak suretiyle dağıtım ağını genişletmişti. Vekâlet ayrıca okul kitaplarını Devlet Demiryolları idaresinden kiralanan özel vagonlarla belirlenen bölge yayınevlerine göndermişti. Okullar ders yılı başlamadan bu bölge yayınevlerinden ihtiyaçları kadar kitap alabileceklerdi. Malatya Sivas yayınevinden kitaplarını sağlayacaktı. Kitap, kırtasiye satanlara bu yayınevlerinden alacakları ilkokul kitaplarından %16 ve orta öğretim kitaplarından da %14 oranında indirim uygulanacaktı.⁶⁷

3.1.2.Öğrenci Etkinlikleri

Ortaokul ve lise öğrencilerinin dönem sonu etkinliklerine önem verilmiş; izci grupları oluşturularak farklı şehirlere gezi düzenlenmişlerdir. Okuldaki branş öğretmenleriyle birlikte öğrenciler, yılsonunda resim sergileri açmışlar, konserler düzenlemişlerdir. 9 Mayıs 1942 Cumartesi günü Lisenin kız ve erkek öğrencilerinden 40 kişilik bir grup tarafından saat 17.00’de İstanbul Sinemasında müzik öğretmeni Kadir Gürses ve Fransızca öğretmeni Esat Vulaş idaresinde bir konser verilmiştir.⁶⁸ Konserde koro halinde halk türküleri sunulmuştu. Yine 1944-45 ders yılı sona ermesi dolayısıyla Lise öğrencileri bir koro konseri hazırlamış ve 23 Mayıs 1945 Çarşamba akşamı İstanbul Sinemasında konser vermişlerdir. Velilerin de katıldığı konserde marşlar, şarkılar ve halk türküleri tek ve çift sesli olarak sunulmuştur.⁶⁹

3.1.3.Tayin ve Nakiller

İncelenen dönemde Malatya Lisesi müdürlüğüne önemli isimler getirilmişti. 1939 yılında Malatya Lisesi müdürü Vasfi Mahir Kocatürk idi. Kocatürk, aynı zamanda okulun edebiyat öğretmenliğini de yapmaktaydı. Kocatürk, Eskişehir’e tayin edilmiş ve 21 Temmuz 1939’da yerine Ankara Erkek Lisesi Müdür muavini Askeri Ergun tayin edilmiştir.⁷⁰ Askeri Ergun da 1942’ye kadar bu görevde kaldıktan sonra yerine Adana Lisesi baş muavini Arif

⁶⁵ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1/Belge:38.

⁶⁶ Fırat, “Talebe Kıyafeti”, 25 Temmuz 1941.

⁶⁷ Fırat, “Mektep Kitapları Satışları”, 17 Eylül 1940.

⁶⁸ Fırat, “Koro Konseri”, 12 Mayıs 1942.

⁶⁹ Fırat, “Lisemizin Koro Konseri”, 25 Mayıs 1945.

⁷⁰ Fırat, “Tayinler”, 21 Temmuz 1939.

Nihat Asya lise müdürü olarak tayin edilmiştir.⁷¹ Arif Nihat Asya'dan sonra bir müddet boş kalan lise müdürlüğüne Sivas Lisesi baş muavini ve Matematik öğretmeni Nazım Ekrem getirilmişti.⁷²

Malatya Lisesi müdürlüğü yapan isimlerden Vasfi Mahir Kocatürk, Yedi Meşaleciler hareketi içinde yer alan, hece vezniyle şiirler yazan önemli şair ve edebiyatçılarıydı. Kocatürk, ayrıca TBMM IX. Dönem Gümüşhane DP Milletvekili olmuştu. 1942 Eylülünde Malatya Lisesi Müdürü olan Arif Nihat Asya ise hafızalarda "Bayrak Şairi" olarak yer edinmiş, önemli şairlerden biridir. Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ile aralarında yaşanan tartışma sonunda 30 Nisan 1943'te müdürlük görevine son verilir. Bir buçuk ay açıkta kaldıktan sonra öğretmenliğe tekrar geri döner.⁷³ Daha sonra da Adana Lisesine tayin edilmiştir.⁷⁴

Arif Nihat Asya'nın Adana'ya dönüşleri, Malatya yerel basınında da manşetlere taşınmış, haber yapılmıştı. Haberde, "Üç yıldan beri Malatya Lisesinde Edebiyat ve Kimya öğretmeni bulunan Asya ailesi Pazar günkü yolculuk katarı ile Adana'ya gitmişlerdir. Perşembe gecesi mesai arkadaşları Halkevinde bir veda çayı vermişlerdir. Cuma gecesi de öğrencileri tarafından Mensucat Fabrikası sinema salonunda bir veda gecesi düzenlenmiştir. Öğrenciler, hocalarını Pazar günü tezahüratlar arasında uğurlamışlardır" denilmekte idi.⁷⁵ Arif Nihat Asya da TBMM IX. Dönem Adana (Seyhan) DP Milletvekili olmuştu.

İncelenen dönem içinde yerel basına yansıyan ve tespit edilebilen başka tayin ve terfi haberleri de söz konusudur.⁷⁶

3.1.4. Barınma

1200 öğrencisi bulunan Malatya Lisesindeki öğrencilerin önemli bir bölümü şehir dışından, kaza ve köylerden gelip kayıt yaptıran öğrencilerdi. Dolayısıyla şehir dışından gelen öğrencilerin barınma ihtiyacının karşılanması için bir yurt veya pansiyon gerekli idi. Bu ihtiyacı yakından gözlemleyen Parti Müfettişi Mitat Aydın, raporunda "buraya Partimiz namına disipline bir pansiyon açtırılacaktır" diyerek bu işin takipçisi olmuştur. Mitat Aydın 7.3.1941 tarihli raporunda özellikle vurguladığı pansiyon için yeni bir yer yapılana kadar Hususi Muhasebe Müdürlüğünden eski hastane binasını talep ettiğini ve Malatya Valisi Fahri Özen ile görüşüp onun da onayını aldığını belirtmektedir.⁷⁷

1941 yılında tespit edilen ve 17 Ocak 1942'de Genel Sekreterliğe ulaştırılan Malatya milletvekillerinin raporlarında da Malatya dışından gelip eğitim-öğretim hayatını sürdüren ortaokul ve lise öğrencilerinin barınma ihtiyacını karşılamak üzere Bakanlığa müracaatta bulunulmuştu. Yapılan müracaatların sonuçsuz kalması üzerine, yurt işi Malatya CHP vilâyet teşkilâtı tarafından üstlenilmiş, bir öğrenci yurdu hazırlanmıştı. CHP Genel Sekreterliği

⁷¹ Fırat, "Gelenler", 22 Eylül 1942.

⁷² Fırat, "Tayin", 14 Eylül 1943.

⁷³ Yıldız, Saadettin.(2013). "Yûnus Diyarında Bir Mevlevî: Arif Nihat Asya", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (Özel Sayı), 31-44, 33.

⁷⁴ Fırat, "Şehir Haberleri", 6 Kasım 1945.

⁷⁵ Fırat, "Gidenler", 13 Kasım 1945.

⁷⁶ Malatya Lisesi Baş muavini ve Matematik öğretmeni Osman Şükrü Özbek, terfi ederek Muğla Ortaokulu Müdürlüğüne tayin olmuştur. Arapkir Ortaokul Müdürü Haydar Güneç de İstanbul Ortaokul Müdürlüğü'ne naklen tayin edilmiştir. Malatya Lisesi Tarih Öğretmeni Fikriye Çelikkol Giresun Ortaokulu Tarih ve Coğrafya öğretmenliğine tayin olunmuştu. Bkz. Fırat, "Tayinler", 31 Ekim 1944.

⁷⁷ BCA., Fon No: 490 1 0 0 – Kutu No: 682 – Dosya No: 311 – Sıra No: 1/Belge: 140.

VII. Büroya giden yazıda “Bu yıl Malatya merkezinde parti tarafından bir öğrenci yurdu açılmıştır. Kazalardan liseye gelen çocukları, han köşelerinden ve kahve odalarından kurtararak düzenli bir idare ve disiplin altına alan bu teşebbüs çok yerindedir. Kabataslak ilk şeklini gören Millî Şefimiz de Malatya’yı şerefliendirdikleri zaman yurdu gezmiş ve bazı direktifler vermiştir. Parti müfettişimiz kendi raporlarında izahta bulundukları için biz bu ihtiyaçlardan bahsetmeyi lüzumsuz bulduk. Yurdun noksanlarının tamamlanması ve kadrosunun genişletilmesi için partimizin kıymetli yardımlarını dileriz” denilmiştir.⁷⁸ Yurt öğrencilerin yiyecek-içecek ihtiyaçları için ilan vererek eğitim dönemi için hazırlıklarını da yapmıştı.⁷⁹

Fırat Gazetesi de 3 Eylül 1943 tarihli sayısında, ortaokul ve lise öğrencileri için CHP Vilâyet İdare Heyeti tarafından oluşturulan öğrenci yurdunun 13 Eylül’de kayıt işlemlerine başlayacağına ve kabul edilecek her öğrenciden 15’er lira teminat parası alınacağını duyurmuştu.⁸⁰

3.2.Mesleki ve Teknik Eğitim

Ülkenin sanayi ve ekonomik alanda kalkınmasını sağlayabilmek için İnönü döneminde birçok atılım gerçekleştirilmişti. Bu kapsamda mesleki ve teknik eğitim çalışmaları göz ardı edilmemiş, bu konuda yoğun bir çaba verilmiştir. İsmet İnönü 1 Kasım 1939’da mesleki ve teknik eğitimin her dalını ciddî olarak benimsediklerini, ülkenin teknik kadrolarını yaratacak kurumları oluşturmak için çalışmalara hız verildiğini açıklamıştı.⁸¹ 1941 yılında da meslekî ve teknik öğretimi geliştirmek için Maarif Vekâletinde teknik öğretim teşkilâtının kurulacağını ve “ülkenin sanayiinde, motörleşme ve makineleşmesinde ehliyetli unsurları” hızla yetiştirmek istediklerini vurgulamıştı.⁸² Sanayi alanında gerçekleştirilecek atılımlar için gerekli insan gücünün yetiştirebilmesi amacıyla 1941 yılından itibaren ülkenin her yöresinde mesleki ve teknik okullar açılmaya başlanmış; 81 milyon liralık bir bütçe tahsis edilmişti.⁸³ Dönemin olağanüstü şartları dikkate alındığında sanayi ve teknoloji alanında dışa bağımlılığı azaltacak bu atılımların önemi bir kat daha artmaktadır.

Malatya’da mesleki ve teknik eğitimle ilgili talepler ise 1940 yılında yoğunlaşmaya başlamıştı. 1940’da CHP Kaza kongrelerinde belirlenen ve CHP Genel Sekreterliği VII. Büro marifetiyle Maarif Vekâletine iletilen dilekler de mesleki eğitim ağırlıklıydı. Özellikle “Orta Anadolu’nun yegâne sanayi şehri olan Malatya’da” bir sanat okuluna ihtiyaç duyulduğu ve bu tür okulların sanayi merkezlerinde açılmasının çok yerinde bir karar olacağı belirtilmişti. Maarif Vekâleti ise bu talebi değerlendirirken yaşanan olağanüstü durumu göz önünde bulundurmuş; Malatya’da bir sanat okulu inşası için bakanlık bütçesinin müsait olmadığını belirtmiştir. Ancak planları, bakanlıkça verilecek bir bina inşasının yerel imkânlarla gerçekleştirilmesi durumunda Malatya’da bir Erkek Sanat Okulu açılmasının mümkün olacağı; her türlü tesisat, makine ve levâzımın da karşılanacağı bildirilmişti.⁸⁴

Mitat Aydın’ın belirttiği sıkıntılar ve halktan gelen benzer dilek ve temenniler, 1941 yılında tespit edilen ve 17 Ocak 1942’de Genel Sekreterliğe ulaştırılan Malatya milletvekillerinin raporlarında da yer almıştı. Özellikle mesleki eğitim programlarının biran

⁷⁸ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:312-Sıra No:1/Belge:124; BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1/Belge:38-39.

⁷⁹ Fırat, “Malatya CHP Talebe Pansiyonu”, 12 Aralık 1941.

⁸⁰ Fırat, “CHP Talebe Yurdu”, 3 Eylül 1943.

⁸¹ TBMM Zabıt Ceridesi, C: 6, 1 Kasım 1939, 5.

⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, C: 21, 1 Kasım 1941, 7.

⁸³ Fırat, “Erkek Sanat Enstitüsü ve Yeniden Yapılmakta Olan İnşaatı”, 11 ağustos 1944.

⁸⁴ CHP.(1940).*CHP 1940 Kongre Dilekleri*, Ankara: CHP Genel Sekreterliği Neşriyatı, 494.

önce açılması yönünde dileklerini sıralamışlardı. Raporda Malatya'nın konumu ve mesleki eğitim programlarının açılmasıyla ilgili şu satırlara yer verilmişti:

“Malatya vilayet itibarıyla Anadolu ortasında mühim bir bölge olmakla beraber toprak ürünlerinin sınıî sahada işlenecek maddeler vermesi bakımından gelişmeye müsait bir yerdir. Malatya bez fabrikasının kurulmuş olması ve sulama işleri programımızın tam uygulanmasıyla da şehrin nüfusu süratle artmaktadır. Bu artış, mevcut nüfusun bir misli yükselmiş olduğunu göstermektedir. İleride Anadolu'nun yoğun nüfuslu ticaret ve sanat şehirlerinin üst sıralarında bulunacak olan Malatya merkezinde bir Sanat Mektebi, bir Kız Enstitüsü ve Orta Ticaret Okulu kurulması Maarif Vekâleti'nin programında yer almıştır. Bizim dileğimiz bu müesseselerin bir an evvel kurulmasıdır”.⁸⁵

Malatya milletvekilleri tarafından CHP Genel Sekreterliğine gönderilen bu talepler, VII. Büroda değerlendirildikten sonra 5 Şubat 1942 tarihinde Maarif Vekâletine ulaştırılarak görüşleri istenmiş⁸⁶; talepler, 23 Mart 1942'de ise Maarif Vekili Hasan Âli Yücel imzasıyla cevaplandırılmıştı.

Bakanlık, Malatya'da açılması istenen meslek okullarıyla ilgili olumlu yaklaşmıştı. Açılmasına karar verilen okullar şunlardı:

1. Orta Ticaret Okulu

Orta Ticaret Okulu için yeni bir bina yaptırılınca kadar vilayetçe okul olmaya elverişli bir bina temin edilebilirse 1942-1943 eğitim öğretim yılı güz döneminde açılabileceğini müjdelemişti.

2. Erkek Sanat Okulu

Erkek Sanat Okulu için de uygun bir bina temin edildiği takdirde 1942-1943 eğitim öğretim yılında faaliyete geçirilmesi için gerekli hazırlıklara başlandığı duyurulmuştu.

3. Kız Enstitüsü/ Akşam Kız Sanat Okulu

Açılması talep edilen Kız Enstitüsü için olumlu bir cevap alınamamıştı. Uygun bir bina bulunmadığı gerekçesiyle açılmayacağı bildirilmişti. Uygun bir bina bulununcaya veya bakanlıkça bir bina yaptırılınca kadar ertelenen Kız Enstitüsü yerine Vilayet tarafından temin edilen elverişli küçük bir binada Akşam Kız Sanat Okulu açılması için gerekli çalışmalara başlandığı, imkânlar elverdiğinde de okulun enstitüye dönüştürüleceği kaydedilmişti.⁸⁷

4. Teknik Ziraat Okulu (Meyvecilik ve Bağcılık Okulu)

1945 yılı Milletvekili raporlarında çok çeşitli meyve yetiştiriciliğinin söz konusu olduğu Malatya'da Teknik Ziraat Okulunun biran önce açılması, şehir halkının en çok arzu edilen dileklerinden biri olarak gündeme getirilmiştir.⁸⁸ Ancak taranan belgelerde Ziraat Vekâletinden Teknik Ziraat Okuluyla ilgili olumlu bir dönüş söz konusu olmamıştır.

⁸⁵ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3/Belge:52, 58.

⁸⁶ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3/Belge:51.

⁸⁷ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:312-Sıra No:1/Belge:94-95; BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3/Belge:33-34.

⁸⁸ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1/Belge:35, 57.

Yerel basında da yeni açılması düşünülen okullarla ilgili haberler, 1940-1941 yılından itibaren manşetlere taşımaya başlamıştı. Maarif Vekâletince Malatya’da Kız Enstitüsü, Erkek Sanat Okulu ve bir de Orta Ticaret Mektebinin açılmasına ve bu okulların inşasına karar verildiği belirtilmişti. Ayrıca okul inşaatlarına biran önce başlanabilmesi için uygun yerlerde üç boş arsanın belirlenmesi gerektiğine dikkat çekilen yazıda; ilgili makamların şehrin gelecekteki gelişimini göz önünde bulundurarak uygun mahallerde okula elverişli yerlerin tespitine özen göstermeleri istenmişti. Yer tespitinden hemen sonra Maarif Vekâletince inşaatın 1942 Şubat ayı içerisinde başlamasının mümkün olabileceği de duyurulmuştu.⁸⁹

Kız Enstitüsü için de uygun bir yer arayışı başlatılmış, bunun için Vekâletçe şehre bir mimar gönderilmişti. Enstitü olabilecek yerler incelendikten sonra okula uygun bir yer belirlenecek ve Enstitünün projesi hazırlanacaktı.⁹⁰

Malatya milletvekilleri Muttalip Öker, M.Ş. Pazarbaşı, Vasıf Çınay ve Osman Taner’in seçim bölgesi Malatya ve mülhakatında yaptığı tetkik gezisi sonrasında izlenimlerini aktardıkları 2 Aralık 1942 tarihli “II. Altı Aylık” raporlarında da bir önceki raporlarında belirtilen talepleri tekrar dile getirerek mesleki ve teknik eğitime imkân sağlayacak eğitim kurumlarının açılması için çabalamışlardı. Raporda, Teknik Öğretim kanunu ile açılması kararlaştırılan Malatya Bölge Sanat Okulunun söz verildiği gibi 1942 yılında eğitim-öğretime başladığı hatırlatılarak “halkın memnuniyet ve şükranlarını” dile getirmişlerdi.⁹¹

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, Güney ve Doğu Anadolu’yu içine alan tetkik gezisinde 24 Mart 1943’te Malatya’ya da uğramış; ertesi gün de inşası düşünülen Sanat Okulu, Ticaret ve Kız Akşam Sanat Okulu binaları için seçilen arsaları gözden geçirmişti. Okul yerlerinin esaslı bir şekilde incelenmesi için bakanlık mimarının Malatya’ya gönderileceği ve bu incelemenin sonunda arsa işinin de kesinlik kazanacağını belirtmişti.⁹² Bu arada Malatya Vilâyet CHP İdare Heyetinde bir toplantı yapılarak Belediye ve Hususi Muhasebe bütçelerinden Lise, Sanat, Ticaret ve Kız Sanat Okullarının arsa istimlak ücretlerinin mevcut tahsisat ile karşılanmasının imkânsız olduğu değerlendirilerek halkın yardımına başvurmaya karar verilmişti. Özellikle Merkez kaza dâhilindeki harman sahiplerinden buğday, arpa ve mısır gibi hububattan birer kırat aynı yardım istemeyi düşünmüşlerdi.⁹³

3.2.1. Erkek Bölge Sanat Okulu

Yoğun talepler sonunda açılması kararlaştırılan Bölge Sanat Okulu, yeni binası yapılan kadar o dönem Sivas Caddesi’ndeki Halk Parti binası civarındaki eski Maliye binasında eğitim-öğretime başlamıştı. Eğitimin yeni döneme yetişmesi için de öğrenci kayıt ve kabulüne 10 Ağustos 1942 Pazartesi gününden itibaren başlanacağı duyurulmuştu. Okula kayıt yaptıracakların ilkökul diploması, aşı vesikası ve “nüfus tezkeresi” ile başvurmaları istenmiştir.⁹⁴

Bölge Sanat Okulu 2 Kasım 1942’de eğitim-öğretime başlamıştı. Öğrenci velilerinden yoğun ilgi görmüş ve 320 öğrencinin kayıt işlemi yapılmıştı. Ancak okulun fiziki yetersizliğinden dolayı 1942-43 eğitim yılında 220 öğrenciyle devam edileceği bildirilmişti.

⁸⁹ Fırat, “Şehrimizde Yeniden Üç Mektep Açılacak”, 25 Kasım 1941.

⁹⁰ Fırat, “Enstitü Yeri Tespit Edilecek”, 2 Ekim 1942.

⁹¹ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 313-Sıra No:1/Belge: 45.

⁹² Fırat, “Maarif Vekilimiz Malatya’mızı Şereflendirdiler”, 26 Mart 1943.

⁹³ Fırat, “Okul Arsaları”, 25 Mayıs 1943.

⁹⁴ Fırat, “Malatya Bölge Sanat Okulu Müdürlüğünden”, 4 Ağustos 1942.

İlk yıl, sanat atölyelerindeki araç-gereç eksikliklerinin de sağlanamaması nedeniyle sadece küçük çapta marangozluk işleri üzerinde durulacaktı.⁹⁵

Eğitimin aksamadan devam etmesi için geçici bir bina bulunan Sanat Okulunun yeni binası için de çalışmalar sürmekteydi. Fırat, 2 Ekim 1942'de Maarif vekâletince Sanat Enstitüsü binasının yerini tespit etmek üzere bir mimarın Malatya'ya geldiğini, uygun bir alan için incelemelerde bulunduğunu ve sonuç alındıktan sonra da Enstitünün projesinin hazırlanacağını duyurmuştu.⁹⁶

24 Mart 1943'te Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, incelemelerde bulunmak üzere Malatya'ya gelmiş, 25 Mart'ta Sanat okuluna uğrayarak yaklaşık iki saat burada incelemelerde bulunmuştur. Okul Müdürü Süreyya Ülgüray'dan bilgi alan Yücel, yeni açılmış bir okul olmasına karşın gördüğü düzenden dolayı memnuniyetini belirtmiştir.⁹⁷ Aynı yıl Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, inceleme gezisi kapsamında 5 Ekim 1943'te Malatya'ya da gelmiş, liseyi ve sanat okulunu da ziyaret etmişti. Fırat, "gördüğü düzen ve disiplinden dolayı talim heyetini takdir" ettiğini yazmıştı.⁹⁸

Sanat Okulu, 1944-45 eğitim yılı sonunda öğrencilerinin katıldığı uygulama gezileri düzenlemiş, öğretmenlerinin gözetimi altında fabrikaları gezen öğrenciler deneyim kazanmaya başlamışlardı. İlk mesleki tecrübelerini de İsmetpaşa Parkı'nın büyük demir kapısının yapımında sergilemişlerdi.⁹⁹ Ayrıca öğretmen ve öğrencilerden oluşan Gezici Köy Demirciliği ve Marangozluğu kursunun ilki Doğanşehir Bucağında gerçekleştirilmiş; kurs yedi ay sürmüştür. İkinci kursun da Dilek Köyünde açılması düşünülmüştür.¹⁰⁰

Malatya Valisi Ahmet Kınık, kısa sürede elde edilen başarılarından sonra 1945-46 eğitim yılında talebin artış göstereceğini belirterek kontenjanı 1000 öğrenciye çıkartmayı düşündüklerini söylemiş; okul binasına yeni atölyeler ve derslikler için yeteri kadar ödenek sağlandığını müjdelemiştir.¹⁰¹

Sanat okulunun kısa süre içinde gösterdiği başarılar, yerel basının da dikkatini çekmiş; Fırat Gazetesinden S. Aydınoğlu, okul müdürü Süreyya Ülgüray'la mülakat yapmıştı. Gazetenin iki sayısında devam eden mülakatta açılış amacını açıklayan Ülgüray, ülke kaynaklarını verimli bir şekilde kullanmak zorunda oldukların hatırlatarak şunları söylemişti:

"Son Dünya Harbi bize bu hakikati çok kesin olarak açıklamıştır. Beş seneden beri dışarıdan malzeme gelmemesi yüzünden çektiğimiz bütün sıkıntıların sebebi şimdiye kadar endüstri ve tekniğe gerekli önemi vermeyişimizden ileri gelmiştir. Bu bakımdan mümkün olan en kısa bir zamanda makineleşmek dünya ölçüsünde kendimize layık olan mevki almak zorundayız. Bu ileri görüşludur ki, Cumhuriyet hükûmetimiz her sahada olduğu gibi teknik ve sanat alanlarında da en verimli neticeyi almak için ihmal edilmiş olan sanat okullarına lüzumlu ehemmiyet ve alakayı göstermiş ve bu yolda eleman yetiştirmek için yurdun en uzak köşelerinde de bu okulları açmış,

⁹⁵ Fırat, "Sanat Okulu Tedrisata Başladı", 3 Kasım 1942.

⁹⁶ Fırat, "Enstitü Yeri Tespit Edilecek", 2 Ekim 1942.

⁹⁷ Fırat, "Maarif Vekilimiz Malatya'mızı Şereflendirdiler", 26 Mart 1943.

⁹⁸ Fırat, "Reis-i Cumhur İsmet İnönü Malatya'mızı Şereflendirdi", 5 Ekim 1943.

⁹⁹ Fırat, "Erkek Sanat Okulu", 5 Haziran 1945.

¹⁰⁰ Fırat, "Dilek Köyünde Kurs Açılacak", 3 Ekim 1945.

¹⁰¹ Fırat, "1946 Yılı İlimizin Bayındırlık Yılı Olacak", 30 Kasım 1945.

yurt çocuklarının en kabiliyetli ve seçkinlerini bu kanaldan yetiştirmek istemektedir. Buna Malatya’da dâhildir. Okulumuz her sene biraz daha gelişecek ve bu davada kendine düşen vazifeyi başaracaktır.”

Süreyya Ülgüray, okulla ilgili de önemli bilgiler paylaşmıştı. İki yıllık geçmişe sahip okulda 400 öğrencileri bulunduğunu; özellikle teorik ders öğretmenlerinin eksik olduğunu, okulun tesviye, demir ve ağaç işleri atölyelerinin araç-gereç ihtiyaçlarının bakanlıkça karşılandığını belirtmiştir. Diğer diğer küçük çaplı ihtiyacı da kendi atölyelerinde yaptıklarını aktarmıştı.

Okulun birinci kısmının üç yıllık bir eğitimi gerektirdiğini; buradan mezun olanların teknik alanda ortaokul mezunu hakkına sahip olduklarını belirtmişti. İkinci kısım yıllık bir eğitimi gerektiriyordu. Buradan mezun olanlar da teknik alanda çalışmak şartıyla devlet ölçütlerine göre lise mezunu hakkını kazanıyorlardı. Üç sınıflı olan sanat okullarına Orta Sanat Okulu ve beş sınıflı olanlara da Sanat Enstitüsü ismi verildiğini hatırlatan Ülgüray; bu yıl mezun vermeyeceklerini söylemişti.

Yeni okulun demir atölyesi, ağaç işleri atölyesi, motor ve elektrik atölyeleri, derslikler ve laboratuvar binaları dikkate alınırsa 3-4 yılda bitirilebileceğini ifade etmiştir. Daha sonra öğrenci yardımlarından bahsetmiştir. Okulda fakir ve çalışkan olan 120 öğrenciye “yarım yatılı” hakkı ve her gün yemek verildiğini; ayrıca Milli Savunma Bakanlığı hesabına okuyan 40 öğrencinin elbise, ayakkabı, iç çamaşırı ve kitap gibi ihtiyaçlarının temin edildiğini söylemiştir. MSB adına okuyan öğrencilere ayda 40 lira da ücret verilmekteydi. 10 öğrenci de Malatya Mensucat Fabrikası adına okumakta, bunlara da diğerleri gibi giyecek eşyanın dışında 40 lira ücret verilmekte idi.

Öğrencilerin, okuldan mezun olduklarında işlerinin büyük ölçüde hazır olacağını ifade eden Ülgüray; mevcut olan ve savaş sonrası açılacak birçok fabrikanın da eleman ihtiyacına dikkat çekerek meslek sahibi olan her insanın hayatını kolaylıkla kazanabileceğini açıklamıştır. Ülgüray son olarak da öğrencilerin okul dışı etkinliklerinden bahsetmiş, okulun 80 kişilik bir izci ekibi olduğunu ayrıca futbol, voleybol ve atletizm takımları oluşturduklarını ifade etmiştir.¹⁰²

Eğitime geçici binasında ara vermeden devam eden Erkek Sanat Okulunun yeni okul inşaatıyla ilgili süreç de başlatılmış, Fırat’ın 30 Temmuz 1943’te verdiği haberde okul inşaatı ihalesinin yapıldığı duyurulmuştu. İnşaatın keşif bedelinin 500.000 lira civarında olduğu ve 1943 yılı içinde işe başlanacağı belirtilmişti.¹⁰³ Sanat Enstitüsü için düşünülen binanın 3 Kasım 1943’te temel atma töreni gerçekleştirilmişti.¹⁰⁴ Temel atma töreninde konuşan Okul müdürü Süreyya Ülgürer, Cumhuriyet hükümetlerinin kuruluşundan bugüne kadar endüstri bakımından büyük başarılarla imza attığına işaret etmiş ve teknik öğretimin Türk Milleti için “hayat ve istikbâl davası” olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁵

Temel atma töreninden sonra inşaat için gerekli malzemenin sağlanması için yaklaşık altı ay beklenmiş, Maarif Vekili Yücel’in bu konuyla bizzat ilgilenmişti. Yücel’in ilgisinden sonra yerel basında da okul inşaatıyla ilgili gelişmelere dair haberler yer almış; Fırat, 9 Haziran 1944’te verdiği haberde birkaç gün sonra inşaata hız verileceği bilgisini paylaşmıştı.¹⁰⁶ İşin takipçisi olan Fırat, 11 Ağustos 1944’te yaptığı haberinde, “yapılmakta olan yeni binasının her gün biraz daha yükselen sütunları bize bu sahada daha çok

¹⁰² Fırat, “Sanat Okulu Müdürü İle Mülakat”, 29 Mayıs 1945.

¹⁰³ Fırat, “Sanat Okulu Binası İhale Edildi”, 30 Temmuz 1943.

¹⁰⁴ Fırat, “Temel Atma Töreni”, 2 Kasım 1943.

¹⁰⁵ Fırat, “Sanat Okulunun Temeli Evvelki Gün Merasimle Atıldı”, 5 Kasım 1943.

¹⁰⁶ Fırat, “Erkek Sanat Enstitüsü İnşaatı Başladı”, 9 Haziran 1944.

güven ve emniyet vermektedir” diyerek okul binasının yükselmesinden duyduğu sevinci okurlarıyla paylaşmıştı. Ayrıca 1945’te tamamlanacak olan inşaat, Enstitünün sadece tesviye atölyesine ait olduğunu ve 540.000 liraya tamamlanacağını belirtmişti. Bu bölümün tamamlanmasından sonra idare binası, sınıflar, yatakhaneler ve bu arada ağaç işleri, demir ve motor atölyelerine ait birimlerin inşaatına başlanacağını; yaklaşık 40.000 m²’lik bir alanı kaplayacak muazzam bir okul oluşturulacaktı. Yakın bir gelecekte Malatya, bütün araç-gereç ve makinalarıyla birlikte 2500 öğrenci (yatılı ve gündüzlü olmak üzere) kapasiteli bir okula kavuşacaktı.¹⁰⁷

3.2.2.Kız Enstitüsü

Bir taraftan yeni yapılacak Kız Enstitüsü için uygun bir yer aranırken diğer taraftan da geçici olarak Akpınar civarında Tarım Kredi Kooperatifine ait binada 18 Mayıs 1943 tarihinden itibaren Akşam Kız Sanat Okulunun yeni ders yılı için hazırlıklarına başlanmıştı. Binanın eksiklikleri tamamlandığında da öğrenci kaydına başlanmıştı. Okula 13 ilâ 45 yaş aralığındaki kız ve kadınlar kabul edilecekti. Okulun eğitime başlaması durumunda Malatya’da önemli bir eksiklik giderilmiş olacaktı. Genç kızlar ve kadınlar ev işlerine ait dikiş, nakış ve biçki gibi mesleki bilgilerin yanı sıra ev ekonomisine katkı sağlayacak bilgiler edineceklerdi. Ayrıca gastronomiyle ilgili dersler de görecektir. Açılan okulun müdiresi de Nezahat Toker’di.¹⁰⁸

Akşam Kız Sanat Okulu eğitime başladıktan sonra 4 Ekim 1943’te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da ziyaret edilmişti.¹⁰⁹ Maarif Vekili Hasan Âli Yücel de 1 Mayıs 1944’te okulu ziyaret etmiş, öğrencilerin bir ders yılı içinde ürettikleri eserleri takdirle karşılamış ve öğretmen kadrosunu kısa süre içinde elde edilen başarıdan dolayı tebrik etmişti.¹¹⁰ Okul öğrencileri, 1943-44 eğitim yılı sonunda 3 Haziran 1944’te bir yıllık çalışmalarının ürünü olan eserlerini bir araya getirerek bir de sevgi açmışlardı. Türk kadınının yaratıcı özelliğini yansıtan sergide zarif elbise örnekleri ve nakış işleri sergilenmişti. Sergi üç gün devam etmişti. Fırat Gazetesi de sergiye övgülerde bulunduktan sonra Türk kadınlığının iş alanındaki bilgi ve kudretini arttıran Akşam Kız Sanat Enstitüsü’nün öğretmen kadrosunu başarılarından ötürü kutlamıştı.¹¹¹

İlkokulu bitiren birçok genç kıza ve 45 yaşına kadar kadınları çatısı altında toplayarak Malatya’ya hizmet eden Akşam Kız Sanat Okulu’nun iki yıllık çalışmaları, yerel basında da yankı bulmuş; Meftun Deliçay, okul müdiresi Nezahat Toker’le bir röportaj yapmıştı. Nezahat Toker’in röportaj sırasında verdiği bilgilere göre okulda 160 öğrencinin eğitim aldığı, başlıca çalışma alanlarının da biçki-dikiş ve nakış olduğu anlaşılmaktaydı. Birinci sınıf öğrencilerinin elbise, ikinci sınıftakilerin de tayyör vb giysileri dikmeyi öğrendiklerini anlatan Toker, günlük hayatta nakıştan ziyade dikişin daha çok gerekli olduğunu vurgulamıştı.

Yeni inşa edilecek okul binasının nerede ve ne zaman yapılacağı ve ödeneğin gelip gelmediğiyle ilgili soruya da “Bu mesele henüz bir tasarruf halinde olduğu için size kati bir şey söyleyemem. Fakat yeni bir okul binasına memlekette bir istek ve ihtiyaç olduğu şüphesizdir. Bu eksikğin yakın bir zamanda telafi edileceği ümidindeyim” diye cevap vermişti.¹¹²

¹⁰⁷ Fırat, “Erkek Sanat Enstitüsü ve Yeniden Yapılmakta Olan İnşaatı”, 11 Ağustos 1944.

¹⁰⁸ Fırat, “Kız Sanat Okulu Açıldı”, 25 Mayıs 1943.

¹⁰⁹ Fırat, “Reis-i Cumhur İsmet İnönü Malatya’mızı Şerefliendirdi”, 5 Ekim 1943.

¹¹⁰ Fırat, “Maarif Vekili Malatya’mızı Şerefliendirdiler”, 2 Mayıs 1944.

¹¹¹ Fırat, “Akşam Kız Sanat Enstitüsü Bir Sergi Açtı”, 6 Haziran 1944.

¹¹² Fırat, “Şehirden Röportajlar: Akşam Sanat Okulu Çalışmaları”, 10 Nisan 1945.

Malatya Milletvekilleri, seçim bölgelerinde yaptıkları gezi sonrasında gözlemlerini ve halkın dileklerini içeren çalışma konumuzla ilgili son raporlarını 9 Kasım 1945’te CHP Genel Sekreterliğine iletmışler; Malatya’nın eğitim-öğretim alanındaki eksikliklerini ifade etmişlerdi. Maarif Vekâletinden cevaplamasını istedikleri taleplerden biri de Kız Enstitüsü olarak açılması düşünülen okulun biran evvel eğitime kazandırılması ve yıllardır sırada bulunan Adıyaman kazasında yapılması düşünülen Akşam Kız Sanat okulunun da açılması idi.¹¹³ Maarif Vekâletinden bu taleplere bir cevap alınamamıştı.¹¹⁴ Milletvekillerinin Maarif Vekâletinden bekledikleri cevabı, Ankara’dan dönen Malatya Valisi Ahmet Kınık basına yaptığı açıklamada vermişti.

Vali, 1946 yılını işaret ederek “yeni yılda yapılması sağlanan sürekli inşaatlar, şehrimize büyük bir canlılık ve hareket bahşedecektir” demiş ve yapı mevsimi başlar başlamaz girilecek işleri sıralamıştı. Yapılacak işler arasında Kız Enstitüsünün inşaatı da yer almaktaydı. Vali, “Akşam Kız Sanat Okulunun Enstitü haline getirilmesi için Milli Eğitim Bakanlığı ile temas edilmiş ve müspet neticeye varılmıştır. Enstitü binasının yapılmasına elverişli arsanın geçen seneden temin edilmiş olması, işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır. Enstitü bu yaz inşasına başlayacağımız binalar arasındadır. Bina yapılırken bütün teferruatı ve tesisatı tekemmül edecektir” diyerek Kız Enstitüsünün hayata geçirileceğini bildirmişti.¹¹⁵ Kız Enstitüsü de 1946-47 eğitim yılında açılmıştı.

3.2.3. Ticaret Ortaokulu ve Lisesi

Maarif Vekâletinin yaptığı planlama doğrultusunda Malatya’da mesleki ve teknik eğitim alanında açılan okullar arasına yoğun talep ve ısrarla sonrasında Ticaret Ortaokulu(Orta Ticaret Mektebi) da dâhil edilmişti. Öncelikli olarak ticaret okulunun I. kısmı yani Ticaret Ortaokulunun açılması düşünülmüştü. Okulun vakit kaybetmeden 1945-46 eğitim-öğretim yılına yetiştirilmesi için çalışmalara başlanmış; gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra da kayıt işlemlerine başlanmıştı.¹¹⁶

Milli Eğitim Müdürlüğü de bir açıklama yaparak öğrenci kaydına başlanan Ticaret Ortaokulunun eksik kadrolarının da tamamlanarak yeni öğretim yılına kavuşturulacağı bilgisini vermişti.¹¹⁷

Gecikmeli de olsa Ticaret Ortaokulu, 10 Aralık 1945 Pazartesi günü eğitime başlamıştı. O gün saat 15.00’da bir açılış töreni düzenlenmiş; okul müdür vekili İzzettin Yücel de bir konuşma yapmıştı. Konuşmasında Cumhuriyet Hükümetinin ekonomiye verdiği önemi vurgulamıştı.¹¹⁸

Ticaret Ortaokulundan sonra Malatya’da Ticaret Lisesinin kuruluş çalışmaları başlamıştı. Fırat, 23 Ocak 1945’te bakanlıkça gönderilecek bir ekip tarafından seçilen binanın uygunluğu kabul edildikten sonra okulun öğrenci kayıt işlemlerine başlayacağını duyurulmuştu.¹¹⁹

¹¹³ BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1/Belge:38.

¹¹⁴ Arşiv belgeleri arasında bütün bakanlıkların cevabı yazıları olmasına karşın Maarif Vekâletinden gelen cevabı yazıya rastlanmamıştır.

¹¹⁵ Fırat, “1946 Yılı İlimizin Bayındırlık Yılı Olacak”, 30 Kasım 1945.

¹¹⁶ Fırat, “İlimizde Orta Ticaret Okulu Açıldı”, 14 Eylül 1945.

¹¹⁷ Fırat, “Ticaret Okulu Tedrisata Başlayacak”, 28 Eylül 1945.

¹¹⁸ Fırat, “Orta Ticaret Okulu’nun Açılış Töreni Yapıldı”, 11 Aralık 1945.

¹¹⁹ Fırat, “Ticaret Lisesi Açılacak”, 23 Ocak 1945.

3.2.4.Akçadağ Öğretmen Okulu

Köy enstitüleri, büyük ümitlerle 19 Nisan 1940'da açılmışlardı. İlk açılan yerlerden biri de Akçadağ Köy Enstitüsü idi.¹²⁰

Akçadağ Köy Enstitüsü için öncelikle Hamidiye Kışlası tahsis edilmişti. Akçadağ Eğitim Okulu ile aynı yerde idi. Fakat bu binanın eğitim-öğretim için müsait olmadığı görüldüğünden kısa süre içinde başka bir yere taşınmasına karar verilmişti. Seçilen yeni okul yeri Akçadağ'a bağlı Karapınar, Onatlı ve Kırlangıç köyleri sınırları içinde yer alıyordu. Yaklaşık 3160 dönümlük bir arazi, yöre köylülerinden satın alınarak Enstitüye tahsis edilmişti. 14 ay gibi kısa bir süre içinde yeni bir okul binası, üç adet lojman, bir kooperatif binası ve üç tane de baraka inşa edilmişti. Bunun dışında ikinci bir okul binasının temeli atılmış, kayısı fidanları dikilerek bir bahçe hazırlanmıştı. Akçadağ Köy Enstitüsü'nün sulama ve içme suyu ihtiyacının karşılanması için okula 5 km mesafede bulunan üç farklı su kaynağından yararlanılmış ve suyun taşınması için kanallar açılmıştı. Akçadağ Köy Enstitüsü, diğer enstitü örneklerinde olduğu gibi kendi kaynakları ile inşa edilmişti.¹²¹

Akçadağ Köy Enstitüsü, Malatya Milletvekili M. Nedim Zapçı'nın 1 Aralık 1942 tarihli raporunda değinilen önemli konu başlıklardan biri olmuştu. M. Nedim Zapçı raporunda, Enstitülerden "Türkiye'miz için İstikbal'de en büyük hayat ve istihlal kaynağı olan kıymetli kurum" diye övgüyle bahsetmiş; ancak Akçadağ Köy Enstitüsü'nün barınma ve diğer ihtiyaçları tam anlamıyla giderilmeden eğitim-öğretime açıldığından da yakınmıştır. Zapçı, derslikler, etüt odaları (çalışma alanları) ve yatakhaneleri daha hazırlanmadan toplanan yüzlerce çocuğun, bütün bu yerleri kendilerinin yapmak zorunda kaldığını ifade etmişti. Bu tür bir çalışmayı, çocukların bünyesinin kaldıramadığını ve güçten düştüklerini belirtmişti.

İki defa Akçadağ Köy Enstitüsüne uğradığını, ikisinde de 60'tan fazla çocuğun sıtmadan mustarip olduğuna bizzat şahit olduğunu dile getiren Zapçı; nedenini sorduğunda da çocukların "köylerinden sıtmalı" olarak geldiklerinin ifade edildiğini yazmıştı. Okul idarecilerinin gerekçelerine pek de inanmayan Zapçı, kinin temin etmenin çok güç olduğu bir dönemde yeni yerleri hazırlanmaya kadar bu çocukların arkadaki Hamidiye kışlasına yerleştirilmelerinin daha uygun olacağını da vurgulamıştı.¹²² Zapçı ayrıca geçici de olsa Enstitü yerinin, modern anlamda plan ve projelerle uygun bir şekilde hazırlanmadığını dile getirmiş; belki de köy enstitülerini ilk eleştirenlerden biri olmuştu. Zirâ benzer eleştiriler 1946'dan itibaren TBMM'de gündeme gelmiş ve Köy Enstitüleri tartışmaların odağında yer almıştır.¹²³

Güney ve Doğu Anadolu'daki eğitim kurumlarını yakından görmek üzere inceleme gezisine çıkan Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, Malatya'ya geldiğinde 25 Mart 1943'te Akçadağ Köy Enstitüsü'nü de ziyaret etmiş, okul yönetiminin ve öğrencilerinin üç yıllık becerilerini yakından görmek istemişti.¹²⁴ Yücel'in ikinci ziyareti de 1 Mayıs 1944'te İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç ve Talim Terbiye Kurulu Başkanı Kadri Yörükoğlu'yla birlikte olmuştu¹²⁵; her iki ziyaretten de iyi intibalarla ayrılmıştı.

¹²⁰ Aydın, M. Korkud.(2021). "Akçadağ Köy Enstitüsü; Kuruluşu, Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 55, (Aralık), 134-166, 139.

¹²¹ Aydın, Akçadağ Köy Enstitüsü, 141 vd; Şahhüseynoğlu, Nedim.(2005).*Akçadağ Köy Enstitüsü ve Şerif Tekben*, Ankara: Karatepe Yayıncılık, 20-21.

¹²² BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 313-Sıra No:1/Belge: 84.

¹²³ Aydın, Akçadağ Köy Enstitüsü, 154.

¹²⁴ Fırat, "Maarif Vekilimiz Malatya'mızı Şereflendirdiler", 26 Mart 1943.

¹²⁵ Fırat, "Maarif Vekili Malatya'mızı Şereflendirdiler", 2 Mayıs 1944.

7 Kasım 1943’te Erkek Sanat Enstitüsü’nden 15 kişilik bir öğretmen ve 50 kişilik bir izci kafilesi ile Akçadağ Köy Enstitüsünü ziyaret eden ve “Enstitü İntibaları” adı altında izlenimlerini anlatan Şekip Özsoy, enstitü ile ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuştur:

“Üç yıllık bir geçmişi olan Enstitü, türlü zorluklara karşın bozkırdan başka bir şey görülmeyen bu topraklarda yeni bir hayat tarzı yaratmıştı. Yeni hayat anlayışının sloganı da Köyü köylüye bırakmak ve köylüyü de köylüyle kalkındırıp yükseltmekti. Bundan dolayı enstitü bu işe ilk önce kendisinden başlamıştı. Dersliklerini ve yatakhanelerini kendileri yapmışlardı. Yaklaşık bir kilometre mesafede bulunan *bir değirmen 30.000 liraya istimlak edilmiş, ufak bir tadilatın sonra elektrik santralini de kendileri oluşturmuşlardı. 800 dönüm buğday, 200 dönüm mısır, kışlık ihtiyaçlarını temin edecek kadar patates ve her türlü sebzeyi ekip yetiştirmeyi başarmışlardı. İçinde kayısı, şeftali ve armut bulunan 100.000 fidan ve 14.000 çubukluk bir üzüm bağı yetiştirmişlerdi. Ayrıca 1943 yılında köylüye 45.000 Fidan dağıtmışlardı*”.¹²⁶

Akçadağ Köy Enstitüsü, 1943-44 eğitim yılı sonunda, ilk öğretmenlerini mezun edecekti. 11 Nisan 1944 tarihinde Malatya Valisi Ahmet Kınık’ın başkanlığında Maarif Müdürü Şevket Tezel, Akçadağ Köy Enstitüsü Müdürü Şerif Tekben, Erkek Sanat Enstitüsü Müdürü Süreyya Ülgüray, İlköğretim müfettişleri, Gezici başöğretmenler, Akçadağ Köy Enstitüsü İnşaat öğretmenleri, köycülük şefi ve Tapu Muhafızının katılımlarıyla bir toplantı yapılmıştı. Toplantıda, 4.274 sayılı köy okulları ve enstitüleri teşkilat kanununa göre yaklaşık üç ay sonra Akçadağ Köy Enstitüsü’nden mezun olacak 63 köy öğretmenin gideceği köylerde yapılacak okul binaları ve öğretmen evlerinin yapılması hakkında görüşmeler yapılmıştı. Ayrıca öğretmenlere yetecek miktarda arazi istimlak işlerinin bitirilmesi kararlaştırılmıştı.¹²⁷ Akabinde mezun olacak öğretmenlerin görev yerleriyle vilayet toplantısında sözü edilen öğretmen evleri ve arazilerle ilgili liste hazırlanmış, yerleşim birimleri açıklanmıştı.

Akçadağ Köy Enstitüsünden 1943-44 Eğitim Yılı Sonunda Mezun Olan Öğretmenlerin Atanacakları Köyler	
Malatya Merkez	Orduzu, Dilek
Pütürge	Damlı
Hekimhan	Kocaözü, Yukarı Girmana Cüzüngüt, Sarıkız İğdir, Mezirme, Çavuş, Karadere
Arapkir	Şotik, Kocu, Selamlı, Cücügen
Darende	Şabik, Balaban
Akçadağ	Gölpınar Ören Kutan Gölü Bahri Keller Hançerli Kahyalı Bayramuşağı Çobanuşağı, İkciler, Dedefengi, Polat, Fındık, Mızgı, Polat Deresi
Kâhta	Alut
Besni	Tut, Büyükperveri, Camuşcu, Şambayat, Aşağı Söğütlü, Sofraz, Balkar, Köseceli
Adıyaman	Hosmusu, Zey, Ahmet Koçalı, Doyuran, Büyükkavaklı, Musarbikan, Pişnik, Tirintil, Narman, Büyük Çökezi, Kömür

Tablo.1: Akçadağ Köy Enstitüsünden 1943-44 Eğitim Yılı Sonunda Mezun Olan Öğretmenlerin Atanacakları Köyler (Firat, “Akçadağ Köy Enstitüsü Mezunları”, 21 Temmuz 1944).

¹²⁶ Firat, “Enstitü İntibaları”, 19 Kasım 1943.

¹²⁷ Firat, “Maarif Mensupları Valinin Riyasetinde Toplandı”, 11 Nisan 1944.

Akçadağ Köy Enstitüsü, 1943-44 eğitim yılı sonunda ilk mezunları için bir tören düzenlemişti. 9 Ekim 1944 Pazartesi günü saat 16:00'da Akçadağ Köy Enstitüsü mezunlarının diploma törenine kalabalık bir davetli topluluğu Malatya'dan trenle Akçadağ'a gelmişti. Davetliler, Enstitü yönetimi, Akçadağ Kaymakamı, Belediye Başkanı, Hara mensupları ve civar köylerden gelen kalabalık bir halk kitlesi tarafından davul-zurna ile karşılanmıştı. Gelenler arasında Malatya Valisi Ahmet Kınık, Malatya Milletvekilleri Mihri Pektaş, Emrullah Barkan, M. Nedim Zapçı, Cafer Özelçi, Malatya Parti Başkanı, Halkevi ve Belediye Başkanlarıyla Maarif Müdürü Şevket Tezel bulunmaktaydı. Enstitü binalarında yapılan gezintiden sonra tören alanına geçilmişti. İstiklâl Marşı'ndan sonra Enstitü Müdürü Şerif Tekben bir konuşma yapmış; konuşmasında beş yıl önce bir çöl halinde aldıkları arazinin kültür abideleri ile süslendiğini ve elektrik şebekesi kurularak aydınlatıldığını dile getirmişti.

Tekben, öğrencilerine de hitap ederek şunları söylemişti:

"Bu dikenli ovayı sizler temizlediniz. Suyunu siz getirdiniz ve bu muazzam enstitü binalarını kendi ellerinizle kurdunuz. Beş yıl önce sekiz vilâyetten, yurdun ücra köşelerinden toplanmak suretiyle enstitüye ayaklarınızda çarık, ellerinizle bohça ile geldiniz. Fakat bugün temiz bir ruhla ve temiz bir bilgi ve kalplerimizde temiz bir ideal ateşi ile tutuşmuş olarak dönüyorsunuz. Gideceğiniz her köy bir enstitü havası içindedir. Vatan kollarınızda yükselecektir. Köydeki çalışmalarınız, buradaki gayretlerinizden üstün olmalıdır. Nüfusun %83'ü köylü olan bir vatan toprağı üzerinde yaşıyoruz. Bu çalışmaların verimi olan 171 kişiyi köylerimize göndermek suretiyle köy kalkınma davamızda sizlerin oynayacağı rol büyüktür."

Daha sonra birçok öğretmen yetiştirecek olan köy enstitülerinin çalışma tarzlarını akıcı bir dille açıklamıştı. Maarif Müdürü Şevket Tezel de "köylerimizin yegâne kalkınma ümidi olan enstitü mezunlarının gidecekleri köylerde barınmaları için gereken istimlak ve bina sorununun çözüldüğünü müjdeleyerek kültür davasının neferleri olan öğretmenlerin yanında olduklarını ifade etmişti.

Yeni öğrencilerden Yılmaz Eroğlu da mezunlar için "Ağabeylerime" isimli şiirini okumuş; bundan sonra da mezunlardan bir çiftin nişan töreni yapılmıştı. Yüzükleri de Malatya Valisi Ahmet Kınık tarafından takılmıştı.¹²⁸

Akçadağ Köy Enstitüsünden 1944 yılında mezun olan 65 öğretmenden 64'ünün enstitü harcırahları verilerek Malatya vilâyeti merkez ve kazalarının köylerine dağıtımları yapılmış, bir mezun öğretmen de yüksek eğitim için Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsüne gönderilmişti. Öğretmenlerin maaşları da gidecekleri kaza mal müdürlüklerine yatırılmıştı.¹²⁹

Akçadağ Köy Enstitüsü, 1945-46 eğitim-öğretim yılında da ikinci mezunlarını vermişti. Mezun sayısı 144 olup, bunlardan 48'i sağlık kolundan, 54'ü ise eğitmendi.¹³⁰

¹²⁸ Firat, "Enstitümüz İlk Mezunlarını Verdi", 10 Ekim 1944.

¹²⁹ Firat, "İlk Öğretim Davası", 24 Kasım 1944.

¹³⁰ Firat, "Akçadağ Köy Enstitüsü İkinci Mezununu Verdi", 16 Ekim 1945.

4.SONUÇ

İsmet İnönü, her ne pahasına olursa olsun Türkiye’yi savaşa sokmayarak ülkeyi büyük bir yıkımdan kurtarmıştı. Ancak Türkiye, II. Dünya Savaşının yol açtığı askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılardan en fazla etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Savaş dolayısıyla alınan olağanüstü tedbirler, ülke kalkınması için planlanan yatırımları sekteye uğratmıştı. Her alanda olduğu gibi eğitim alanında da ciddi kısıtlamalar söz konusu olmuştu.

İsmet İnönü dönemine damgasını vuran bu sıkıntıların etkileri Malatya Vilâyeti teftiş raporlarına ve bölge milletvekillerinin yerinde yaptıkları inceleme raporlarına da yansımıştır. Bütün olumsuzluklara karşın Hükümet, Atatürk döneminden itibaren başlatılan eğitim-öğretim seferberliğini sürdürmüş; halkın beklentilerine mümkün olduğunca cevap vermeye çalışmıştır.

Malatya’da 1938’de okul çağına gelmiş çocukların % 22’si okula gidiyordu. Merkez ve kazalara bağlı köylerin çoğunda okul yoktu. Olanların bir kısmında yeteri kadar öğretmen bulunmuyordu. Ortaokul, Malatya merkez ve Arapkir’in dışındaki kazalarda mevcut değildi. Malatya merkezde ortaokulu da bünyesinde barındıran bir lise mevcuttu. Ancak 1200 civarında öğrencisi bulunan lisenin binası ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bir de köy eğitimini yetiştirmek amacıyla Akçadağ’da kurulan Köy Eğitim Kursu vardı. Ayrıca Millet Mektepleri açılmış; okul çağı dışındaki bireylerin okuma yazma öğrenmeleri sağlanmıştı.

1939’dan itibaren ilkokul ve köy okullarıyla ilgili talepler artmaya başlamıştı. 1939-1945 yılları arasında yaklaşık 50 köy için ilkokul; Adıyaman, Darend ve Merkez İsmetpaşa Bucağına birer ortaokul açılması istenmişti. Özellikle Adıyaman’a açılması istenen ortaokulun Besni ve Kâhta’nın ihtiyacını da karşılayacağı; buralardaki çocukların Malatya’da okumak zorunda kalmayacağı da vurgulanmıştı. Bunların dışında Malatya için yeni bir lise binasına ihtiyaç duyulduğu bildirilmiş, erkek ve kız sanat enstitüsü ile orta ticaret okulu açılması talep edilmişti.

CHP Bölge Müfettişi Mitat Aydın, 1940-1943 yılları arasında Malatya için hazırladığı raporlarda vilâyet genelinde eğitim-öğretim konusunda gördüğü eksiklikleri ve halktan gelen yoğun istekleri CHP Genel Sekreterliğine iletmışti. Belirlenen eksiklikler ve dilekler VII. Büro vasıtasıyla Maarif Vekâletine iletilerek gerekli bilgilendirmeler yapılmış, neler yapılabileceği sorulmuştu. Malatya milletvekillerinin seçim bölgelerindeki izlenimleri de aynı doğrultu idi. Maarif Vekili Hasan Âli Yücel imzasıyla verilen cevaplardan da anlaşıldığı kadarıyla Maarif Şuralarında alınan kararlar ve yapılan planlama doğrultusunda taleplerin kısmen de olsa karşılanmaya çalışıldığı görülmektedir.1945 yılına gelindiğinde ilkokul taleplerin % 60’ının karşılandığını söylemek mümkündür.

Maarif Vekâletince 1939 yılından itibaren ilköğretim davası olarak başlatılan okullaşma ve öğretmen yetiştirme politikaları kapsamında 17 Nisan 1940’da ulaşma elverişli 21 bölgede köy enstitüsü açılmıştı. Bunlardan biri de Malatya Akçadağ Köy Enstitüsü idi. Okul 1945 yılına gelindiğinde ikinci mezunlarını vermiş, Malatya vilâyeti genelinde atamaları yapılarak öğretmen talepleri kısmen karşılanmıştı. 1938’den 1945 yılına kadar Köy Eğitim Kursundan mezun olan köy öğretmenleri de alınan karar doğrultusunda Malatya’daki köy okullarına tayin edilmişlerdi.

Halkın Malatya Lisesi için yoğun talepte bulunmasına karşın 1943 yılına kadar herhangi bir girişimde bulunulmadığı görülmüştür. 24 Nisan 1944’te çıkan bir yangında ahşap ve kârgir olan Lise binası yanmış, bu olaydan sonra yeni Lise binası için çalışmalar başlatılabilmışti.

Aynı zamanda baraka tipi geçici okul binalarının yapımı da gerçekleştirilerek bir sonraki eğitim yılına yetiştirilmiştir.

1941 yılında alınan bir kararla da teknik okulların yurt genelinde yaygınlaştırılmasına özen gösterilmiştir. Bu kapsamda Malatya’da 2 Kasım 1942’de Erkek Bölge Sanat Okulu ile 24 Mayıs 1943’te Akşam Kız Sanat Okulu açılmıştır. Yoğun talep olan Kız Enstitüsü için de uygun arsa bulunduktan sonra inşaatı başlanmış ve okul 1946-47 ders yılı başında açılmıştır. 10 Aralık 1945’te de Orta Ticaret Okulu açılmış, bir müddet sonra da Ticaret Lisesi için çalışmalar başlatılmıştır.

Olağanüstü şartların yaşandığı bu dönemde Cumhuriyet Hükümetlerinin, eğitim-öğretime ayrılan bütçenin ve ödeneklerin kısıtlı olmasına karşın köylerden başlayarak okul, öğretmen ve diğer ihtiyaçların karşılanması yönünde sergilediği performans da ayrı bir önem taşımaktadır. Takdir edilecek bir başka husus da yerel halkın eğitim-öğretime karşı duyarlı tutumudur. Malatya Halkı ve bölgedeki sanayi kuruluşları da zaman zaman Maarif Vekâletince başlatılan eğitim seferberliğine destek vermiş; okul arsası için aynı yardımlar toplanmış, yeni okullar yapılmış ya da okulların tamirati gerçekleştirilerek örnek bir davranış sergilenmiştir. Çiftçilerin, okul arsalarının satın alınması için yetiştirdikleri buğday ve arpadan aynı yardımda bulunmaları, 30.000 lirası vilâyet bütçesinden karşılanmak suretiyle Pütürge’de yapılacak okul için Halkın 50.000 lira yardım yapması, yanan Cumhuriyet İlkokulu’nun tamiri için gerekli harcamanın bir kısmının Malatya Mensucat Fabrikasınca karşılanması, yine aynı kuruluşun fabrika içinde 1946 yılında ilkokul açması, İsmetpaşa’da yeni bir ilkokul açılması için Dokumacılar Kooperatifi’nin harekete geçmesi ve okul arsasının satın alınmasına yardım etmeleri, yerel desteğin en güzel örneklerini oluşturmuştur. Bir başka önemli ayrıntı da yeni okul binalarının özellikle depreme dayanıklı sistemler araştırılarak yapılmış olmasıdır.

5.Kaynakça

5.1.Arşiv Kaynakları

BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:511-Dosya No:2053-Sıra No:3
 BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 682-Dosya No: 309-Sıra No:1
 BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:310-Sıra No:1
 BCA., Fon No: 490 1 0 0-Kutu No: 682-Dosya No: 311-Sıra No:1
 BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:682-Dosya No:312-Sıra No:1
 BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 313-Sıra No:1
 BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No: 683-Dosya No: 314-Sıra No:1
 BCA., Fon No:490-1-0-0-Kutu No:683-Dosya No:315-Sıra No:1

5.2.Resmi Yayınlar, Tetkik Eserler ve Makaleler

Aydın, M. Korkud. (2021). “Akçadağ Köy Enstitüsü; Kuruluşu, Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 55, (Aralık), 134-166
 CHP. (1940). *CHP 1940 Kongre Dilekleri*, Ankara: CHP Genel Sekreterliği Neşriyatı
 Çelemoğlu, Şuayip, Atıcı, Alper. (2021). “Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Yapılarına Bir Örnek: Malatya Gazi İlkokulu”, *Anasay*, Yıl 5, Sayı 15, 125-144
 Gök, Salhadin, Kılınççeker, Özlem. (2018). “Maarif Millet Mektepleri İstatistiğine Göre Malatya Millet Mektepleri”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 30 (Aralık).1173-1235

Karagöz, Mehmet. (2008). “Cumhuriyet’in Modernleşme Sürecinde Malatya (1930-1938), Bir Seyyahın Notları Vesilesiyle”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/1, 291-324

Maarif Vekilliği. (1939). *Birinci Maarif Şûrası (17-29 Temmuz 1939)*.

Malatya Vilayeti CHP Başkanlığı. (1938). *Cumhuriyetin 15. Yılında Malatya*, 35-41.

Şahhüseyinoğlu, Nedim. (2005). *Akçadağ Köy Enstitüsü ve Şerif Tekben*, Ankara: Karatepe Yayıncılık

TBMM Zabıt Ceridesi, C: 6, 1 Kasım 1939

TBMM Zabıt Ceridesi, C: 21, 1 Kasım 1941

T.C. Maarif Vekâleti. (1941). *Tebliğler Dergisi*, 3(105), 27 Aralık, 99-100

Yıldız, Saadettin. (2013). “Yûnus Diyarında Bir Mevlevî: Arif Nihat Asya”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (Özel Sayı), 31-44

5.3.Sürelî Yayınlar

Fırat, “Taş Mektep Bitirildi” 14 Mart 1935

Fırat, “Yeni Okutma Başladı”, 21 Mart 1935

Fırat, “Vilâyetimiz Umumi Meclisi: Yedinci İnikad”, 7 Mart 1939

Fırat, “Vilâyetimiz Umumi Meclisi: Sekizinci İnikad”, 10 Mart 1939

Fırat, “Vilâyetimiz Umumi Meclisi: Onuncu İnikad”, 21 Mart 1939

Fırat, “Mektep İhtiyacı”, 7 Temmuz 1939

Fırat, “Tayinler”, 21 Temmuz 1939

Fırat, “Mektep Kitapları Satışları”, 17 Eylül 1940

Fırat, “Talebe Kıyafeti”, 25 Temmuz 1941

Fırat, “Şehrimizde Yeniden Üç Mektep Açılacak”, 25 Kasım 1941

Fırat, “Malatya CHP Talebe Pansiyonu”, 12 Aralık 1941

Fırat, “Koro Konseri”, 12 Mayıs 1942

Fırat, “Malatya Bölge Sanat Okulu Müdürlüğünden”, 4 Ağustos 1942

Fırat, “Gelenler”, 22 Eylül 1942

Fırat, “Enstitü Yeri Tespit Edilecek”, 2 Ekim 1942

Fırat, “Sanat Okulu Tedrisata Başladı”, 3 Kasım 1942

Fırat, “Maarif Vekilimiz Malatya’mızı Şereflelendirdiler”, 26 Mart 1943

Fırat, “Kız Sanat Okulu Açıldı”, 25 Mayıs 1943

Fırat, “Okul Arsaları”, 25 Mayıs 1943

Fırat, “Sanat Okulu Binası İhale Edildi”, 30 Temmuz 1943

Fırat, “CHP Talebe Yurdu”, 3 Eylül 1943

Fırat, “Tayin”, 14 Eylül 1943

Fırat, “Reis-i Cumhur İsmet İnönü Malatya’mızı Şereflelendirdi”, 5 Ekim 1943

Fırat, “Temel Atma Töreni”, 2 Kasım 1943

Fırat, “Sanat Okulunun Temeli Evvelki Gün Merasimle Atıldı”, 5 Kasım 1943

Fırat, “Enstitü İntibaları”, 19 Kasım 1943

Fırat, “İnönü Lisesinin Yeri Tespit Edilecek”, 21 Ocak 1944

Fırat, “İnönü Lisesi”, 28 Ocak 1944

Fırat, “İnönü Lisesinin Yeri Tespit Edildi”, 15 Şubat 1944

- Fırat, "Maarif Mensupları Valinin Riyasetinde Toplandı", 11 Nisan 1944
- Fırat, "Lise Binası Tamamen Yandı", 25 Nisan 1944
- Fırat, "Tedrisat Devam Ediyor", 28 Nisan 1944
- Fırat, "Maarif Vekili Malatya'mızı Şereflendirdiler", 2 Mayıs 1944
- Fırat, "Tedrisat Düzenlendi", 5 Mayıs 1944
- Fırat, "Akşam Kız Sanat Enstitüsü Bir Sergi Açtı", 6 Haziran 1944
- Fırat, "Erkek Sanat Enstitüsü İnşaatı Başladı", 9 Haziran 1944
- Fırat, "Lisenin Yerine Pavyonlar Yapılacak", 9 Haziran 1944
- Fırat, "İmar İşleri", 21 Temmuz 1944
- Fırat, "Hekimhan Gelişme Yolunda", 4 Ağustos 1944
- Fırat, "Akçadağ", 11 ağustos 1944
- Fırat, "Erkek Sanat Enstitüsü ve Yeniden Yapılmakta Olan İnşaatı", 11 Ağustos 1944
- Fırat, "Lise Binasının Temeli Atıldı", 25 Ağustos 1944
- Fırat, "Mektepler Açılıyor", 12 Eylül 1944
- Fırat, "Enstitümüz İlk Mezunlarını Verdi", 10 Ekim 1944
- Fırat, "İlkokul Binasının Temeli Atıldı", 10 Ekim 1944
- Fırat, "İsmet Paşa'da Yeni Bir İlkokul Yapılacak", 20 Ekim 1944
- Fırat, "Tayinler", 31 Ekim 1944
- Fırat, "Maarifte Terfiler", 1 Kasım 1944
- Fırat, "İlköğretim Davası", 24 Kasım 1944
- Fırat, "Ticaret Lisesi Açılacak", 23 Ocak 1945
- Fırat, "Şehirden Röportajlar: Akşam Sanat Okulu Çalışmaları", 10 Nisan 1945
- Fırat, "Yeni Lisemizin İlave Kısmının Temeli Atıldı", 24 Nisan 1945
- Fırat, "Yeni Lise Binası Törenle Açıldı", 24 Nisan 1945
- Fırat, "Lisemizin Koro Konseri", 25 Mayıs 1945
- Fırat, "Sanat Okulu Müdürü İle Mülakat", 29 Mayıs 1945
- Fırat, "Lise İlave Pavyonu Törenle Açıldı", 29 Mayıs 1945
- Fırat, "Erkek Sanat Okulu", 5 Haziran 1945
- Fırat, "İlimizde Orta Ticaret Okulu Açıldı", 14 Eylül 1945
- Fırat, "Lisede Tedrisat Başladı", 28 Eylül 1945
- Fırat, "Ticaret Okulu Tedrisata Başlayacak", 28 Eylül 1945
- Fırat, "Dilek Köyünde Kurs Açılacak", 3 Ekim 1945
- Fırat, "Akçadağ Köy Enstitüsü İkinci Mezununu Verdi", 16 Ekim 1945
- Fırat, "Yeni Okul Törenle Açıldı", 2 Kasım 1945
- Fırat, "Şehir Haberleri", 6 Kasım 1945
- Fırat, "Gidenler", 13 Kasım 1945
- Fırat, "1946 Yılı İlimizin Bayındırlık Yılı Olacak", 30 Kasım 1945
- Fırat, "Orta Ticaret Okulu'nun Açılış Töreni Yapıldı", 11 Aralık 1945
- Fırat, "Sümer Okulu Törenle Açıldı", 18 Ekim 1946

ŞARKÎ TÜRKİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ’NİN KURULUŞU (1933-1937) VE TÜRKİYE’NİN BU SÜRECE YAKLAŞIMI

THE ESTABLISHMENT OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF EAST TURKESTAN (1933–1937) AND TURKIYE’S APPROACH TO THIS PROCESS

Cevdet TEKE*

Geliş Tarihi/Received:19.08.2025

Kabul Tarihi/Accepted:24.12.2025

TEKE, Cevdet, (2026), “Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Kuruluşu (1933-1937) ve Türkiye’nin Bu Sürece Yaklaşımı”, Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/1, ss. 223-244, (DOI: 10.33431/belgi.1768840)

Öz

1933 yılında, Şarkî Türkistan’daki Uygur ve diğer Türk-Müslüman halkların Çin yönetimine karşı bağımsızlık mücadelesi sonucunda Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti kuruldu. Şarkî Türkistan tarihi açısından, modern anlamda bağımsızlık düşüncesinin ilk kez somut bir siyasi örgütlenme ve devletleşme girişimiyle hayat bulduğu dönem olması bakımından son derece önemli bir deneyim teşkil etmektedir. Kaşgar merkezli olarak kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, adında İslam vurgusu taşımasına karşın, yönetim anlayışında hem Ceditçi modernleşme eğilimlerinin hem de millî kimlik arayışlarının etkileri hissedilmekteydi. Devletin kuruluş sürecinde İslamî ve Türk kimliği öne çıkarılarak halk arasında bir dayanışma zemini oluşturulmaya çalışıldı. Ancak, kuruluşundan kısa bir süre sonra Çin’in bölgedeki stratejik çıkarları ve Sovyet Rusya’nın müdahaleci politikalarıyla karşılaşan devletin ömrü çok kısa oldu. Şarkî Türkistan Hükümeti, başta Türkiye olmak üzere siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda destek arayışına girdi. Etnik ve kültürel bağlar göz önüne alındığında, bu devletin Türkiye ile yakın ilişkiler geliştirme potansiyeli bulunmaktaydı. Ancak Türkiye, dönemin uluslararası dengeleri ve özellikle Sovyet Rusya ile olan hassas ilişkileri nedeniyle ihtiyatlı bir politika benimsedi. Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren laik bir devlet yapısını benimseyen Türkiye açısından, bir devlet isminde İslam ibaresinin yer alması, diplomatik açıdan dikkatle değerlendirilmesi gereken bir unsurdu. Bu durum, Türkiye’nin ideolojik ve diplomatik kaygılarını gözetenerek Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti’ne doğrudan siyasi ve askerî destek vermekten kaçınmasına yol açtı. Dolayısıyla Ankara, Şarkî Türkistan’daki gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte, uluslararası ilişkilerdeki önceliklerini ve kendi modernleşme vizyonunu korumak adına bölgeye yönelik resmî politikada ihtiyatlı bir tutum sergiledi. Bu çalışmada, Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin kuruluş süreci ile ana dinamikleri, Türkiye’nin Cumhuriyet sonrası dış politika öncelikleri ve ideolojik tercihleri çerçevesinde irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şarkî Türkistan, Türkiye, Sovyet Rusya, Çin, 1933 Direnişi, İslam, Laiklik.

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, cevdetteke@yyu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6496-5915).

Abstract

In 1933, the Islamic Republic of East Turkestan was established through the Uyghur and other Turkic-Muslim peoples' struggle for independence against Chinese rule. It represents a highly significant experience in the history of East Turkestan, as it marked the idea of modern independence materialised through concrete political organisation and state formation initiatives for the first time. Although the name of the East Turkestan Islamic Republic, established with its capital in Kashgar, emphasised Islam, its administrative approach was influenced by both Jadidist modernisation tendencies and the search for national identity. During the state's establishment process, Islamic and Turkish identities were highlighted in an attempt to create a basis for solidarity among the people. However, shortly after its founding, the state faced China's strategic interests in the region and the interventionist policies of Soviet Russia, and its lifespan was short-lived. The East Turkestan Government sought political, economic, and military support, primarily from Türkiye. Given its ethnic and cultural ties, this state had the potential to develop close relations with Türkiye. However, Türkiye adopted a cautious policy due to the international balance of power at the time and its particularly sensitive relations with the Soviet Union. Since the founding of the Republic, Türkiye adopted a secular state structure, and the inclusion of the word Islam in a state's name was a matter requiring careful diplomatic consideration. This led Türkiye to refrain from providing direct political and military support to the Islamic Republic of East Turkestan, considering its ideological and diplomatic concerns. Consequently, while closely monitoring developments in East Turkestan, Ankara maintained a cautious stance in its official policy toward the region to protect its priorities in international relations and its vision of modernisation. This study examines the founding process and key dynamics of the Islamic Republic of East Turkestan within the framework of Türkiye's post-republican foreign policy priorities and ideological preferences.

Keywords: *East Turkestan, Türkiye, Soviet Russia, China, 1933 Resistance, Islam, Secularism.*

Giriş

Şarkî Türkistan, günümüzde Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinen, Çin'in kuzeybatısındaki stratejik ve tarihî bir bölgedir. Bölge, tarih boyunca çeşitli kültürlerin, dinlerin ve milletlerin etkileşimine sahne oldu. Öte yandan Çin ve Moğolistan'dan Batı'ya yönelik tüm yayılma hareketleri Şarkî Türkistan üzerinden gerçekleşti ve bölge, siyasi, askerî ve ekonomik faaliyetler açısından stratejik bir üs ile önemli bir lojistik merkez işlevi gördü.¹

Şarkî Türkistan'ın Asya Kıtası'nın merkezinde, İpek Yolu'nun güzergâhında yer alması, Tibet, Moğolistan, Rusya, Özbekistan ve Kırgızistan'a komşu ve yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir coğrafya olması² sürekli baskı ve istilalara maruz kalmasına sebebiyet vermektedir.³ Milat'tan önce II. asırdan başlayıp, Milat'tan sonra VII. yüzyıla kadar geçen süre zarfında Şarkî Türkistan, sekiz defa Çin istilasına maruz kaldı. Ancak bu istilaların çok kısa sürdüğü ve bölgenin bağımsızlığı koruma eğiliminin tarih boyunca devam ettiği görülmektedir.⁴ Fakat XVII. yüzyıla gelindiğinde Şarkî Türkistan'da ortaya çıkan iç karışıklıklardan yararlanan Çin İmparatorluğu, bölge üzerindeki çıkar faaliyetlerini yoğunlaştırdı ve tükenmez insan gücü ile askerî üstünlüğüne dayanan baskı politikaları sayesinde XVIII. yüzyılda Şarkî Türkistan'daki hâkimiyetini tesis etti.⁵

Çin İmparatorluğu Şarkî Türkistan'ı hakimiyetine aldıktan sonra, 'böl, parçala ve yönet' politikası doğrultusunda bölgeyi Cungarya ve Kaşgarya olmak üzere iki ayrı vilayet şeklinde teşkilatlandırdı. Her vilayet, farklı bir Genel Vali'nin idaresine verilirken, bu vilayetler de kendi içinde özerk bölgelere ayrıldı.⁶

Çin yönetimi altında büyük bir baskıya maruz kalan Şarkî Türkistan halkı, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Çin'e karşı millî direniş hareketleri ortaya koyduysa da bu durum çok kanlı bir şekilde bastırıldı.⁷ Çünkü söz konusu direniş hareketleri mahalli özellik arz ettiğinden memleket yabancı istilasından kurtarılamıyordu.⁸ Yine de Şarkî Türkistan ahalisinin özgürlük arzusu ve bu uğurdaki mukavemeti sona ermeyecek ve bu direniş 1863'te Yakup Han'ın bağımsızlık mücadelesine başladığı tarihe kadar devam edecektir.⁹ Çinlilere karşı elde edilen başarılar neticesinde Yakup Han tarafından 1865'te Kaşgar Hanlığı'nın temelleri atıldı. Hatta Yakup Bey, kurduğu hanlığın dayanaklarını güçlendirmek ve çevresindeki siyasi yapılarla bağlantı kurmak amacıyla harekete geçti. Bu doğrultuda, Buhara Emiri Muzaffereddin'e temsilci göndererek hediyeler takdim etti. Emir, bu jesti karşılıksız bırakmayarak Yakup Bey'e *Atalık Gazi* unvanını verdi. Böylece Yakup Bey hem siyasi konumunu sağlamlaştırdı hem de *Bedevlet* unvanıyla hükümdarlığını resmen ilan

¹ Erkin Alptekin, "Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti", İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi, S 22, 1988, s.144.

² İlyar Şemseddin, "Doğu Türkistan Ekonomisinin Yapısal Analizi", 21. *Asra Girenken Doğu Türkistan*, Haz. Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 1995, s.24.

³ Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1949-1976 yıllarında başbakanlık yapan Zhou Enlai, Doğu Türkistan için, "Hazineler Ülkesi" tabirini kullanmıştır (Enis Şahin, "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 3, 1995, s.97).

⁴ Mehmet Emin Buğra, *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasî Konular*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1959, s.8.

⁵ Ömer Kul, "Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zeng-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, Ötügen Yayınları İstanbul 2011, s.492.

⁶ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s.107.

⁷ Bu direniş hareketleri; Üç Turfan Ayaklanması (1819), Cihangir Hoca Ayaklanması (1822-1825 ve 1828), Mehmet Yusuf Hoca Ayaklanması (1828), 1846 Muhammet Emin Katta Ayaklanması (1846), Veli Han Töre Ayaklanmaları (1855-1856) şeklindedir (Bkz: *Türkistan Şehitleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti, İstanbul 1969, s.13).

⁸ Akşam, 10 Kânunusani 1934, s.7.

⁹ Christian Tyler, *Wild West China, The Taming of Xin-jiang*, John Murray, London 2003, s.67.

etti.¹⁰ Yakup Bey ayrıca hakimiyeti altındaki vilayetlerde, hutbeleri Osmanlı Devleti Sultanı Abdülaziz adına okuttu ve sikkeleri onun adına bastırdı. Buna karşılık Osmanlı Devleti tarafından da Yakup Bey'e *Emirlik* unvanı verildi.¹¹

Yakup Bey'in Rusya ve İngiltere gibi yayılmacı güçlere karşı takip ettiği denge siyaseti ile Osmanlı Devleti'nden sağladığı destek, Türkistan'ın uluslararası alanda görünürlik kazanmasında önemli bir rol oynamışsa da Kaşgar Hanlığı'nın ömrü çok kısa sürdü. Yakup Han'ın 1877'de ölmesinin ardından, İngiltere ve Çarlık Rusya'nın İstanbul'a bağlı bir hükümetin Kaşgar'da varlık göstermesini istememeleri üzerine bölgede karışıklıklar çıktı. Bu durumun yol açtığı taht mücadeleleri, devletin etkinliğini önemli ölçüde zayıflatmıştı.¹² Bu durum Çin faaliyet ve işgaline kapı araladı. 1878 yılında Zuo Zongtang komutasındaki Çin birliklerinin Şarkî Türkistan'a yönelik askerî harekâtı başladı. Bununla birlikte Çarlık Rusyası da batıdan Çin ordusuna dolaylı destek sağladı.¹³ Bu süreç, 1881 yılında Moskova'da Çin Mançu İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan İli Antlaşması ile resmîyet kazandı. Anlaşmanın ardından, 1882 yılında Şarkî Türkistan toprakları Çin ve Rusya arasında fiilen paylaşıldı. Bu çerçevede Rusya, Batı Türkistan'ın tamamını işgal ederek Şarkî Türkistan sınırına kadar ilerledi. Çin ise Şarkî Türkistan'ın büyük bir bölümünü kontrolü altına almak suretiyle sınırlarını kuzeye doğru genişletti ve bölge üzerindeki egemenliğini pekiştirdi.¹⁴ Böylece bu istiladan sonra Uygur Türklerinin bağımsızlık dönemi sona erdi. Ayrıca Türklük vasfını zayıflatmak amacıyla bölgeye, *Yeni Toprak* anlamına gelen *Xinjiang*¹⁵ (Sincan) adı verilerek 1884'te Çin-Mançu İmparatorluğu'na ilhak edildi.¹⁶

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Mançu Hanedanı'nın son temsilcisi Hsuan Tung döneminde artan iç karışıklıklar sonucu patlayan 1911 Devrimi sonucunda Çin'de imparatorluk rejimi yıkıldı ve Milliyetçi Çin Hükümeti kuruldu.¹⁷ Milliyetçi Hükümet'in kurucusu Dr. Sun Yat Sen, Kuomintang Partisi'nin 1924 yılında gerçekleştirdiği I. Kurultayı'nda hazırladığı Millî Kalkınma Programı'nın 4. maddesinde, Çin sınırları içinde Türk nüfusunun varlığını kabul ederek bu topluluğun Şarkî Türkistan'ın yerli ve Müslüman halkı olduğunu vurguladı ve kendi geleceklerini belirleme hakkına sahip olmaları gerektiğini açıkça ifade etti.¹⁸ Fakat bu değişim Şarkî Türkistan'a olumlu yansımada. Çünkü

¹⁰ Saadetin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.76.

¹¹ Nuri Yavuz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 23, S 2, 2003, s.46.

¹² Besim Atalay, "Eski Türk Medeniyetinin Beşiğinde: Doğu Türkleri ve Biz", *Vakıf*, 19 Temmuz 1933, s.5; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.84.

¹³ Kaşgar Devleti, Çarlık Rusya, İngiltere ve Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurdu. Osmanlı halifesi adına hutbe okutulması ve para bastırılması gibi sembolik adımlarla Osmanlı ile ilişkilerini güçlendirme gayretinde oldu (Mehmet Saray, *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.109). Ancak bu durum başta Rusya ve İngiltere olmak üzere dönemin büyük güçlerinde kaygı uyandırdı. Bu durum üzerine Çarlık Rusya'sı, Çin Mançu Hanedanı'nın Şarkî Türkistan'a yönelik askerî harekâtına mali destek sağlayarak Kaşgar Devleti'nin ortadan kaldırılmasına destek verdi. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik buhran, Şarkî Türkistan'a etkin bir yardımda bulunmasını fiilen olanaksız kıldı. (Varis Çakan, "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 7, (Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı), 2023, s.3).

¹⁴ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.153; Manolya Paker, "Uluslararası Hukuk Bakımından Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Politikasına Bir Bakış", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1, S 1, 2017, s.95.

¹⁵ Okunuşu genel olarak *Yeni Toprak*, *Yeni Hudut* olsa da Çincenin yazı özelliklerinden hareket edildiği takdirde işbu yer adının "Yeniden silah gücü ile ele geçirilen toprak" anlamına geldiği anlaşılmaktadır (Muzaffer Başkaya, "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler", *Bilgi*, S 89, 2019, s.216).

¹⁶ Tursun İyigün, "Doğu Türkistan Gençleri", *Doğu Türkistan Dergisi*, S 1, 1987, s.4.

¹⁷ Mecdeddin Delil, "Doğu Türkistan İnkılabı Etrafında", *Yaş Türkistan*, S 102, 1938, s.12.

¹⁸ Alptekin, a.g.m., s.148.

yeni kurulan rejim, Dr. Sun Yat Sin'inin ölümünden sonra iç karışıklıklardan ötürü kontrolü tam sağlayamadı. Çin'deki iç karışıklıklardan yararlanan bazı genel valiler, Rusların da desteğiyle Şarkî Türkistan'ı doğrudan doğruya kendi yönetimleri altında tutmaya ve Çin'deki Cumhuriyet yönetiminin emirlerine karşı gelerek Şarkî Türkistan'ı kendi istekleri doğrultusunda yönetmeye başladılar. Bu dönem boyunca kendi içinde darbeler hazırlayarak ve birbirlerini öldürerek iktidar savaşı veren Çinli generallerin ortak noktası da yerel halkı ekonomik olarak sömürmeleri ve sosyal açıdan ikinci plana itmeleriydi.¹⁹ Bu bağlamda Çin yönetimi, bölgedeki Türk kimliğini tasfiye etmek amacıyla Şarkî Türkistan adının kullanımını yasakladı ve uyguladığı sistematik baskı politikalarıyla bölge üzerinde 1930'lu yıllara dek süren bir hegemonya kurdu.

A. Şarkî Türkistan İslam Devleti'nin Kuruluşu (II. Millî Devlet)

Çin'in XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Şarkî Türkistan üzerindeki egemenliğini pekiştirmesinden itibaren, bölge halkının da buna karşılık bağımsızlık ve özgürlük ideali doğrultusunda pek çok defa ciddi direnişler yürüttüğü görülmektedir. David Brophy, bu dönemdeki bölgesel özerklik hareketlerinin, yerel liderler ve halk arasında güçlü bir millî bilinç uyandırdığını belirtmektedir.²⁰ Bu bilinç, ilerleyen dönemlerde bağımsızlık arayışlarının düşünsel zeminini oluşturdu ve halkı yeniden örgütlenmeye sevk etti. Dolayısıyla bu mücadeleler zaman zaman başarıya ulaştı ve tarihsel süreçte üç kez bağımsız Şarkî Türkistan devleti kuruldu.²¹ Söz konusu devletleşme girişimlerinin ilki, yukarıda da belirtildiği üzere 1865-1877 yılları arasında; ikincisi ve bu çalışmanın odak noktasını oluşturan süreç, 1933-1937 yılları arasında ve üçüncüsü ise 1944-1949 yılları arasında tarih sahnesinde yer aldı.

1920'li yıllar, Çin genelinde milliyetçi hareketlerin yükselişe geçtiği bir dönem oldu. Milliyetçi hareketler güç kazanırken merkezî yönetim, ülkenin birliğini sağlamak amacıyla sınır bölgelerindeki etnik ve dinî topluluklar üzerindeki idarî ve siyasal baskıları arttırdı. Çin'in iç bütünlüğünü sağlama amacıyla izlediği bu politikalar, bölgedeki yerel yönetimlerin özerklik talepleriyle çatışmaktaydı. Bu çatışma, istifade etmek isteyen Şarkî Türkistanlılar için de ilham kaynağı oldu. Bolşevik tehdidinden duydukları endişe nedeniyle maksatlarını Sovyet Rusya'ya açıklayamayan Şarkî Türkistanlılar, Türkiye ve Afganistan himayesinde millî bir hükümet kurma arzusu taşımış, hatta bu doğrultuda Türkiye'den yardım talebinde dahi bulunmuşlardır.²² Ancak, Türkiye'nin o dönemdeki dış politika öncelikleri ve uluslararası konjonktürdeki konumu dikkate alındığında, bu talebin karşılanması pek mümkün görünmemekteydi.

1930'lu yılların başlarına gelindiğinde Çin'de süregelen iç karışıklıklar ve merkezî yönetimin zayıflığı, Şarkî Türkistan'daki yerel halkın bağımsızlık hareketlerini bir kez daha tetikledi. Bölgede yaşayan Uygur ve diğer Türk halkları, Çin'deki milliyetçi ve komünist güçlerin mücadelesinden faydalanarak kendi kaderlerini belirleme yoluna gittiler. Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesi, 1931'de Japonya'nın Mançurya'yı işgaliyle birlikte Çin'de ortaya çıkan otorite boşluğunun etkisiyle ivme kazandı. Bu süreç, Çin egemenliği altında yaşayan Uygurlar ve diğer Türk halklar için bağımsız devlet kurma yönündeki siyasi faaliyetlere uygun bir zemin oluşturdu.

¹⁹ Abdülkadir Donuk ve vd., *Türklük Mücahidi İsa Yusuf*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1991, s.55.

²⁰ David Brophy, *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*, Harvard University Press, London 2016, s.45.

²¹ İklil Kurban, *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.9-14.

²² *Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA)*, 515.7414.38701.3.

Şarkî Türkistan'ın ilk bağımsızlık mücadelesi, 1931 yılında memleketin kuzey bölgesinde bulunan Kumul havalisinde başladı.²³ Bu sırada bölge, Çin'de merkezî otoritenin zayıfladığı ve yerel askerî valilerin fiilî yönetim kurduğu *savaş ağaları döneminin* etkisi altındaydı.²⁴ Siyasi istikrarsızlığın derinleştiği bu ortamda, Çin Hükümeti'nin iç idaresindeki bozukluk ve intizamsızlıklar giderek arttı. Hükümet, halkın elindeki altın ve gümüşü toplayarak, yerine yerel yönetimler tarafından bastırılan mühürlü kağıtlar veriyordu. Ayrıca bölgenin Çin Valisi Jin Shu-ren, Şarkî Türkistan'ın değerli yün ve deri ticaretini de tekeline aldı.²⁵ Bununla birlikte, Çin'in Gansu bölgesinden gelen Han Çinlilerin barınması için Uygurların toprağına el konuldu. Üstelik Han yerleşimcileri iki yıl boyunca vergiden muaf tutulurken, yerel Müslümanlar için bir yıllık vergi tutarı geriye dönük olarak tahsil edildi.²⁶ Söz konusu uygulamaların yanı sıra Çin yönetiminin, dinî ve kültürel unsurları aşağılayıcı bir politika yürütmesi, halk arasında derin bir memnuniyetsizliğe sebebiyet verdi.²⁷ Bu da bağımsızlık için ayaklanma arzusunu körükledi. Sonuç itibarıyla Salih Dorğa ve Kumul Vali Muavini Hoca Niyaz Hacı liderliğinde Çin yönetimine karşı büyük bir ayaklanma başladı.²⁸ Bu direnişe Dungan²⁹ Generali Ma Zhongying de destek verdi.³⁰

Şarkî Türkistan'da başlayan ayaklanmayla Çinliler mağlup edildi ve Kumul ele geçirildi. 1932'den itibaren şiddeti artan bu millî direniş hareketi, esasen birbirini izleyen yerel ayaklanmalar dizisi olup merkezî bir planlama ya da yönetimden yoksundu.³¹ Fakat

²³ Kumul, stratejik açıdan büyük bir öneme sahip olan bir bölgedir. Doğu Türkistan ile Çin'i birbirine bağlayan ana güzergâha hâkim olması, burayı hem askerî hem de ekonomik açıdan kritik bir merkez hâline getirmektedir. Tarih boyunca farklı güçlerin ilgisini çeken bu bölge, bölgesel kontrol ve ticaret yollarının yönetimi açısından merkezî bir rol üstlenmiştir. (Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması", *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, C 30, S. 1, 2020, s.274).

²⁴ *Savaş ağaları dönemi*, Çin'de merkezî otoritenin zayıfladığı 1910'lu-1930'lu yıllarda yerel askerî valilerin fiilî hâkimiyet kurduğu dönemi ifade eder. (Michael Dillon, *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest*, RoutledgeCurzon Press, London and New York 2004, s.19-20).

²⁵ DBTDA, 515.7498.38571.1-6.

²⁶ Ondrej Klimeš, *Struggle by the Pen: The Uyghur Discourse of Nation and National Interest, c. 1900-1949*, Brill Press, Leiden and Boston 2015, s.121.

²⁷ Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, Çev. Enver Can, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1991, s.83.

²⁸ Dönemin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal) Bey, ayaklanmanın başlangıcı hakkında şöyle bir bilgi aktarmaktadır: "Güya Çin Valisi (Jin Shu-ren) Salih Dorğa'nın kızını almak istemiş ve kızı almak için de cebir kullanacak olmuş. Bunun üzerine halk da isyan etmiş ve Çinlilerle isyan edenler arasındaki mücadele uzun bir süre devam etmiş" (DBTDA, 515.7498.38571.1-7). Bu konuda muhtelif görüşler de yer almaktadır. Baymirza Hayit'e göre, Salih Dorğa'nın düğününe katılan yaklaşık 50 Çinli, aşırı alkol aldıktan sonra taşkınlık çıkarmış; bu duruma tepki olarak Salih Dorğa, söz konusu kişilerin kurşuna dizilmesini emretmiş ve ardından kendi silahını alarak düğünden ayrılmış, böylece Kumul'da isyanı başlatmıştır. (Hayit, *a.g.e.*, s.308-309). Öte yandan İsa Yusuf Alptekin, bu olayla bağlantılı olarak farklı bir anlatımda bulunur. Ona göre, Kumul'daki karakol komutanı, Türk halkından birinin kızına göz koymuş ancak kız tarafından reddedilmiştir. Komutanın ısrarını sürdürmesi üzerine bir plan yapılmış; güçlü yapılı bir Türkistanlı erkeğe kadın kıyafeti giydirilerek gerdek gecesinde komutanın odasına sokulmuş ve burada komutan boğularak öldürülmüştür (Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Derleyen M. Ali Taşçı, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985, s.188-189).

²⁹ *Dungan* terimi, Çin'in kuzeybatısında yaşayan Müslüman Han halkını (Hui) tanımlamak için kullanılmaktadır. "Hui", "Huizu" kelimeleri Çince "dönmek" anlamına gelmektedir. Dunganların kökenine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Çinli araştırmacılar, Dunganları tarihsel olarak eski Çin topluluklarından türememiş, sonradan oluşmuş bir milliyet olarak tanımlar. Çin'e çeşitli dönemlerde farklı bölgelerden gelen kültürel ve dilsel unsurların yerli Çin halklarıyla etkileşimi sonucunda, zamanla ayrı bir etnik kimlik ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda Çin'in kuzeybatısında (özellikle Gansu ve Sincan bölgelerinde) yaşayan bu topluluk, Rusça kaynaklarda *Dungan*, Çin kaynaklarında ise *Hui* olarak geçmektedir. (Derviş Ulaşan Erşan, "Kırgızistan'daki Dunganların Sosyal Çatışma Dönemlerinde Çevre ile İlişkileri", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, C 6, S 12, 2023, s.95-99).

³⁰ Amaç Karahoca, *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, Doğu Türkistan Dayanışma Derneği, İstanbul 2008, s.36.

³¹ James Millward, *Violent Separatism in Xinjiang: A Critical Assessment*, East-West Center, Washington 2004, s.4.

Kumul'da yerel halkın başlattığı söz konusu kırsal direniş, tarım havzası çevresindeki Urumçi, Kaşgar, Turfan, Aksu ve Korla gibi bölgelere ulaşarak Şarkî Türkistan genelinde etkili olmaya başladı.³² Memleketi kurtarmak için 1932 yılında Hoten'de harekete geçen Mehmet Emin Buğra, Sâbit Damolla ve Muhammed Niyaz Alem liderliğinde ayaklanmalar oldu ve Hoten Çinlilerin elinden alındı.³³ Bu süreç, dış gözlemciler tarafından da yakından izlenmekteydi. 15 Mayıs 1933 tarihli Manchester Guardian gazetesi, Şarkî Türkistan'da Çin idaresine karşı isyan eden Müslüman kabilelerin tam bir muvaffakiyete eriştiğini belirterek, Türkistan'da müstakil bir devlet kurmak için plan ve tetkikle meşgul olduklarını ifade etmekteydi.³⁴

Kumul'da başlayıp tüm bölgeye yayılan direniş hareketi, yalnızca askerî bir başarı olarak kalmadı; aynı zamanda uzun süredir olgunlaşmakta olan bir fikri temelin de somut yansımasıydı. Yeni devletin kuruluşuna giden sürecin, büyük ölçüde ceditçi düşüncenin ürünü olduğunu belirtmek gerekir.³⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan Ceditçilik hareketi, modern eğitim, ulusal bilinç ve İslam'ın reforme edilmesi fikirlerini merkeze alan bir yenileşme programıydı. Bu hareketin odak noktası, değişime bağlılık ve kültürel sermayeye sahip olmasıydı.³⁶ İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde şekillenen bu düşünsel akım, zamanla sadece Rusya sınırları içinde değil, Çin hâkimiyetindeki Şarkî Türkistan'a kadar uzandı.³⁷ Gaspıralı, cehaletin İslam toplumlarını geri bıraktığını savunarak, bilgiyi toplumsal dirilişin tek meşru aracı olarak gördü. Bu düşünce, geleneksel medrese eğitiminin yetersizliğine karşı yeni usul (usûl-i cedid) eğitim sistemini ortaya çıkararak modern okullar, kütüphaneler ve basın faaliyetleriyle desteklendi. Ceditçilerin eğitim programı, yalnızca pedagojik bir reform değil, aynı zamanda toplumsal bilinç inşası hedefini taşımaktaydı. Adeeb Khalid'in belirttiği üzere, bu hareketin temel amacı Müslüman toplumu yeniden düzenlemek, onu çağdaş dünyanın gereklerine göre yeniden tanımlamak ve İslam'ı, aklî temellere dayalı bir ahlaki sistem olarak yeniden yorumlamaktı.³⁸ Bu anlayış, bireyin eğitim yoluyla hem dinî hem de ulusal kimliğini yeniden inşa etmesini mümkün kılıyordu.

Ceditçiliğin Şarkî Türkistan'daki etkisi öncelikle eğitim alanında hissedildi. Bu da okur-yazar bir yerel aydın tabakanın doğuşuna yol açtı.³⁹ Böylece eğitim yoluyla toplumsal uyanış ve Türk-İslam kimliği etrafında bir dayanışma fikri hasıl oldu. Khalid, Ceditçilerin bilgiye dair bakışını şu şekilde özetler: "Ceditçiler için bilgisizlik, kader değil, gerilemenin sebebiydi. Yalnızca örgütlü ve disiplinli öğrenme, Müslümanlara yeniden onur ve güç kazandırabilirdi". Nitekim *bilgi kurtuluşun anahtarıdır* düşüncesi, Ceditçiliğin merkezine yerleşti.⁴⁰ Bu düşünce, daha sonraki dönemde Sabit Damolla gibi Şarkî Türkistanlı aydınların savunduğu *eğitim yoluyla millî uyanış* fikrinin doğrudan ideolojik kökünü

³² Hayit, *a.g.e.*, s.309-310.

³³ DBTDA, 515.7498.38571.1-7.

³⁴ DBTDA, 543.44749.215623.32.

³⁵ Morris Rossabi, *China and the Uyghurs: A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield Press, Lanham, Boulder, New York London 2022, s.28.

³⁶ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, Los Angeles 1998, s.103.

³⁷ Şengül Büyükboyacı, "İsmail Gaspıralı'nın Öncülüğünde Türkistan'da Eğitimi Modernleştirme Çabaları: Usul-i Cedid Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S 63, 2025, s. 333-334.

³⁸ Khalid, *op. cit.*, s.90-93.

³⁹ Musabay Kardeşler, Abdulkadir Damolla, Ahmet Kemal İkul, Mahsut Muhiti, Abdulhaluk Uygur ve Mehmet Ali Tevfik (Memtili Ependi) gibi önde gelen ceditçilerin öncülüğünde başlatılan eğitim reformu hareketi, kısa sürede Şarkî Türkistan'ın büyük bölümüne yayılmış ve 1930'lara gelindiğinde usul-i cedit okullarının sayısı binleri aşmıştır. (Alimcan İnayet, "Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Önemli Temsilcileri", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C 3, S 17, 2022, s. 210).

⁴⁰ Khalid, *op. cit.*, s. 162-164.

oluşturdu. Ceditçi aydınlar, İslam dünyasının bütünlüğünü savunurken aynı zamanda Türk toplulukları arasında dil ve kültür birliği çağrısı yapmışlardır. Ceditçilerin hayal ettiği millet, hem İslam ümmetinin ahlaki değerlerine dayanan hem de Türk kimliğinin tarihsel mirasını sahiplenen bir topluluktur.⁴¹ Bu bağlamda Ceditçiliğin, Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık düşüncesinin ideolojik temellerini oluşturan Pan-İslamist ve Pan-Türkist eğilimlerin kaynağı hâline geldiğini söylemek mümkündür.⁴² Dolayısıyla başta Sâbit Damolla olmak üzere, kurucu kadro ve bir kısım aydın, Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm cereyanından beslenen ideolojik çerçeveyi, ceditçi geleneğin yenilikçi fikirleriyle bütünleştirmeyi başarmışlardır.⁴³ Bu sentez, Şarkî Türkistan'daki aydınların Çin yönetimine karşı bağımsızlık düşüncesini meşrulaştıran bir ortam sağladı. Böylece düşünsel alanda başlayan hareket, zamanla siyasal taleplerin ve örgütlü direnişin zeminini oluşturdu.

Şarkî Türkistan'daki direnişçilerin bölgesel düzeyde yürüttüğü ayaklanmalar başarıya ulaştıkça, şehirlerde yerel nitelikte hükümetler kurulmaya başlandı. Bu dağınık yerel idarelerin merkezî bir yapı altında toplanması için Sâbit Damolla önderliğinde yoğun çabalar gösterildi. Ancak millî kuvvetler içinde yaşanan liderlik çekişmeleri, ülkede güçlü ve bütünleşmiş bir yönetim yapısının oluşmasını güçleştiriyordu. Sonuç itibarıyla, tüm bu dağınıklığa rağmen Sâbit Damolla'nın merkezî bir otorite tesis etmeye yönelik girişimleri, dış diplomatik temaslar ve özellikle İngiltere'nin dolaylı desteği ile birleşerek süreci yeni bir aşamaya taşıdı.⁴⁴ Bu çerçevede Hoca Niyaz Hacı, 10 Eylül 1933 tarihinde Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ederek bölgede siyasi birliği sağlamış oldu. Akabinde 12 Kasım 1933'te ay yıldızlı gök bayrak göndere çekilerek devletin bağımsızlığı tescillendi.⁴⁵ Yeni devletin başkenti de Kaşgar oldu.⁴⁶ Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliğinden Hariciye Vekâlet'ine gelen bilgiye göre, Afganistan'ın tavsiyesi üzerine kurulan yeni devletin yönetim şekli *Cumhuriyet* olarak belirlendi.⁴⁷ Yeni yönetimde Hoca Niyaz Hacı devlet başkanı ve başkomutan, Sâbit Damolla ise başbakan olarak görevlendirildi. Muhammed Kasım Hacı da dışişleri bakanlığı görevine getirildi. Bu üç isme ek olarak 12 farklı bakanlık daha oluşturuldu ve ayrıca bir millî meclis tesis edildi.⁴⁸ Kurulan kabine ilk iş olarak Çin parasını dolaşımdan kaldırdı ve bastırılan Türk parası tedavüle sokuldu.⁴⁹ Devlet yetkilileri bağımsızlık mücadelelerine destek sağlamak için Türkiye, Hindistan, Afganistan ve İngiltere gibi ülkelere elçiler göndererek devletin tanınmasını talep etme gayretinde oldu.

⁴¹ Khalid, *op. cit.*, s. 205-206.

⁴² Dillon, *op. cit.*, s.20.

⁴³ Coşkun Kumru, "Uygur Ceditçiliğinden Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne: İdeolojik ve Toplumsal Temeller", 17. Uluslararası İstanbul Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (28-30 Eylül 2025), İstanbul, s.324.

⁴⁴ Asya'nın kuzeyine yerleşen Sovyet Rusya'nın bir gün güneye sarkması ihtimalini göz önünde bulunduran İngiltere, Hindistan hududunda bulunan bu bölgeye ilgisiz kalmadı ve kendi nüfuzuna almak maksadıyla el altından bağımsızlık sürecine destek verdi (DBTDA, 543.87991.320673.50-14; DBTDA, 543.44746.214997.137-2).

⁴⁵ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, Kastaş Yayınevi İstanbul 2005, s. 11-12; Ahsen Utku, *Doğu Türkistan İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İnsani Yardım Vakfı, İstanbul 2006, s.36; Salih Aynural, "Çin'in Doğu Türkistan Politikası", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, C 18, S 71, 2010, s.14.

⁴⁶ Osman Kubilay Gül, "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Hazin Bir Göç Hikâyesi", *Turkish Studies*, C 2, S 1, 2007, s.254.

⁴⁷ DBTDA, 515.7498.3857.1-7.

⁴⁸ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.159.

⁴⁹ Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İHH Kitap, İstanbul 2012, s.60; Hikmet Zeki Kapıcı, Abdullah Erdoğan, "Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 12, 2018, s.124.

1933 yılında Kaşgar merkezli olarak kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, adında İslam vurgusu taşımasına karşın, yönetim anlayışında hem Ceditçi modernleşme eğilimlerinin hem de millî kimlik arayışlarının etkileri hissedilmekteydi. Dillon'a göre devlet politikası, şeriata dayalı olmakla birlikte eğitim, ekonomi ve toplumsal alanda reformları da kapsayan radikal bir İslamî düzenin inşasını öngörmekteydi.⁵⁰ Devletin kuruluş sürecinde İslamî ve Türk kimliği öne çıkarılarak halk arasında bir dayanışma zemini oluşturulmaya çalışıldı.⁵¹ Ancak hükümet, bölgesel kimliğin tanımı konusunda tam bir uzlaşa sağlayamadı ve kendisine *Uyguristan* deyip dememeyi tartıştı. Ardından resmî belgelerde hem Şarkî Türkistan Cumhuriyeti hem de Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti ifadelerini kullandı.⁵² Kimlik konusundaki bu belirsizlik, Cumhuriyet'in hem iç meşruiyetini hem de dış baskılara karşı direncini zayıflattı. Dolayısıyla Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin ömrü kısa oldu.

Mehmet Emin Buğra, devletin kısa ömürlü olmasının başlıca sebepleri arasında, Dungan Generali Ma Zhongying'in askerî müdahalelerini ve hareketin liderleri arasındaki fikir ayrılıkları göstermektedir.⁵³ Bununla birlikte Çin'in bölgedeki stratejik çıkarları ve Sovyet Rusya'nın müdahaleci politikaları da Cumhuriyet'in varlığını derinden etkiledi.⁵⁴ Orta Asya'daki jeopolitik güç dengelerinin değişkenliği nedeniyle bölgeye yönelik Sovyet etkisi giderek belirginleşti. Sovyetler, kendi güvenlik çıkarları doğrultusunda, Şarkî Türkistan'daki İslamî ve milliyetçi hareketlerin kontrol altına alınmasını gerekli görmekteydi.⁵⁵ Çünkü bu hareketler, dönemin Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya'nın uydusu konumundaki Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'daki Türk topluluklarının millî istiklal arzularına örnek teşkil edebileceği endişesini doğurdu.⁵⁶ Çin ise uzun yıllardır nüfuz alanı olarak gördüğü Şarkî Türkistan topraklarını kaybetmeyi hiçbir şekilde istemiyordu. Bu bölgede kurulan bağımsız bir devletin varlığına son verme kararlılığı, iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini değiştirdi. 1920'li yıllarda ekonomik ve ticari iş birliği temelinde başlayan Rusya-Çin yakınlaşması, 1933 sonrasında askerî alandaki iş birliğini de kapsayacak şekilde derinleşti. Nitekim Moskova'daki Çin elçisi Dr. Yen'in beyanatında, Xinjiang (Sincan) bölgesinin de Rus-Çin ilişkileri sahası içinde değerlendirildiği ifade edilmekteydi.⁵⁷ Böylece Sovyet destekli Çin güçlerinin baskısı altında kalan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, çözülme eşiğine girdi.⁵⁸

1933 yılında kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti kendi anayasasını, devlet amblemini ve bayrağını oluşturmanın yanı sıra, çeşitli devlet organlarını tesis ederek idari bir yapılanmaya gitti.⁵⁹ Ancak Çin-Rusya anlaşması, İngiltere'nin de kısa süre içerisinde desteğini çekmek zorunda kalması ile birlikte devletin özgürlük serüveni çok kısa sürdü ve 1934'te yeniden işgal edildi. Böylece Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti fiilen Sovyet Rusya'nın etki alanına girmiş oldu. 12 Ocak 1934'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey'le görüşen Molotov, Şarkî Türkistan Hükümeti'nin Japon ve İngilizler tarafından kurulduğunu; Çin ile Sovyet Rusya arasında varılan anlaşmalar doğrultusunda bölgede hakimiyetin yeniden tesis edildiğini ifade etmekteydi.⁶⁰

⁵⁰ Dillon, *op. cit.*, s.20.

⁵¹ Rossabi, *op. cit.*, s.30

⁵² Millward, *op. cit.*, s. 5.

⁵³ Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952, s.33.

⁵⁴ DBTDA, 543.44746.214997.137.

⁵⁵ Hayit, *a.g.e.*, s.316.

⁵⁶ DBTDA, 515.7526.39489.1.

⁵⁷ DBTDA, 543.44746.214997.137-2.

⁵⁸ Buğra, *a.g.e.*, s.8.

⁵⁹ Dillon, *op. cit.*, s.21.

⁶⁰ DBTDA, 543.44746.214997.137-3.

Her ne kadar Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, 1937 yılına dek resmî varlığını sürdürmüş olsa da bu dönem, bağımsız hareket kabiliyetinin büyük ölçüde kaybolduğu bir süreç oldu.⁶¹ Tabi Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Türk boylarının, Türk üst kimliği etrafında birleşememeleri ve tam anlamıyla millî ve güçlü bir organizasyonu gerçekleştirememeleri, bağımsızlık girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasında belirleyici bir etken olduğunu belirtmek mümkündür.⁶² Bu koşullar, Şarkî Türkistan'ın bağımsızlık girişimlerinin kalıcı bir devlet yapısına dönüşmesini engelledi.

B. Şarkî Türkistan İslam Devleti'nin Kuruluşu Karşısında Türkiye'nin Tutumu

1933'te kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, başta Türkiye olmak üzere siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda destek arayışına girdi. Bu kapsamda devletin Başbakanı adına Dr. Mustafa Ali Bey⁶³ tarafından Ankara'ya yılbaşı kutlama mesajı gönderildiği görülmektedir. Anadolu Ajansı aracılığıyla duyurulan bu mesajda şu ifadeler yer almaktaydı: “Kurtulan ve hükümeti kurulan yeni devletin gök bayrağı, aziz Türkiye'nin al bayrağını hürmetle selamlar”. Böylece Şarkî Türkistan'da yeni bir Türk devletinin kurulduğu müjdelendi ve Türkiye'ye bağlılık bildirildi.⁶⁴ Nitekim Atatürk önderliğindeki Millî Mücadele, Kırım'dan Kumul'a kadar uzanan geniş coğrafyadaki bütün Türklere ilham kaynağı oldu.⁶⁵ Bu yönüyle de Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerinin fikrî ve ruhî zeminini güçlendiren bir ‘Türk Millî Rönesansı’ işlevi gördü.⁶⁶

Yeni kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş haberini böylesi bir mesajla Türkiye Cumhuriyeti'ne bildirmesi, sembolik ve siyasi açıdan dikkat çekici bir tercih özelliği taşıyordu. Bu tercihin ardında yatan temel etkenlerden biri, Şarkî Türkistan halkının ve hükümet yetkililerinin, coğrafi uzaklığa ve iletişim zorluklarına rağmen Anadolu Türklüğüne duydukları derin tarihsel ve kültürel bağlılıktı.⁶⁷ Bu bağlamda, Türkiye'ye gönderilen mesaj, yalnızca diplomatik bir bildirim değil, aynı zamanda bir gönül bağı ve ortak tarih şuuru çerçevesinde kurulan sembolik bir köprüydü. İkinci olarak, söz konusu bildirimin, özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren yoğunlaşan Türk-İslam karşıtlığına karşı, Şarkî Türkistan ve Türkiye Türkleri arasında dayanışma iradesini vurgulayan bir siyasi mesaj taşıdığı değerlendirilebilir. Böylece Şarkî Türkistan yönetimi, Türk ve Müslüman topluluklar arasında iş birliği ve ortak duruş arayışının varlığını uluslararası kamuoyuna ilan etmekteydi.

Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunun Türk basınında yer aldığı görülmektedir. Dönemin gazetelerinde, özellikle *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bazı

⁶¹ Nabijan Tursun, “1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 16, 2020, s.234.

⁶² Cengiz Alyılmaz, “Doğu Türkistan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 7, 1997, s.160.

⁶³ Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey, Türkistan bağımsızlık mücadelesine katkı sağlamak amacıyla Türkiye'den Kaşgar'a gitmiştir. Kaşgar Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin liderleri Hoca Niyaz Hacı ve Sâbit Damolla'nın öncülüğünde yürütülen askerî ve mali işler ile eğitim planlamalarında aktif rol aldığı belirtilmektedir. Bu dönemde Kaşgar Hükümeti'nin müsteşarı sıfatıyla görev yaptığı bilinmektedir. (Geniş bilgi için bkz: Kumru, “Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihinde Bir Müsteşar: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* C 6, S 12, 2024, s.655-670).

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 31 Kânunuevvel 1933, s.3; *Milliyet*, 31 Kânunuevvel 1933 s.2; Abdullah Bakır, *Doğu Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s.35.

⁶⁵ DBTDA, 543.87991.320673.50-16.

⁶⁶ Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s.79.

⁶⁷ Eyüp Çeçen, *Türk Basınında Doğu Türkistan (1923-1960)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, 2019, s.29.

haberlerde, bölgede kurulan yeni yönetimden söz edilmekte ve yeni oluşum, Şarkî Türkistan'daki halkın istiklal arayışıyla ilişkilendirilmekteydi. Bununla birlikte, dönemin diğer yaygın gazetelerinde konuya dair haberlerin daha kısa, yüzeysel ya da sınırlı sayıda yer aldığı görülmektedir. Basındaki haber hacmi sınırlı da olsa, Şarkî Türkistan'daki gelişmelerin Türkiye kamuoyunda ilgiyle karşılandığını söylemek mümkündür.

Nitekim dönemin gazetelerinde Şarkî Türkistan'daki gelişmelere dair farklı düzeylerde haber ve yorumlara rastlanmaktadır. *Vakit* gazetesi 2 Temmuz 1933 tarihli nüshasında, Türkistan'da teşekkül eden yeni devletin, Asya tarihinde büyük bir dönüm noktası teşkil ettiğini belirtmekteydi.⁶⁸ Benzer şekilde *Son Posta* gazetesi de Asya'nın ortasında yeni bir Türk devletinin doğduğunu vurgulamaktaydı.⁶⁹

Cumhuriyet gazetesinde ise konunun daha ayrıntılı bir biçimde ele alındığı görülmektedir. Muharrem Feyzi, 21 Aralık 1933 tarihli köşe yazısında, yaklaşık iki yıldır Şarkî Türkistan'da devam eden istiklal mücadelesinin son dönemde daha da etkili hâle geldiğini ve bu çabanın neticesinde yeni bir Türk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ifade etmekteydi. Yazıda, Türk halkının yürüttüğü direnişin yakın geçmişte tehlikeli aşamalardan geçtiği, özellikle Büyük Altay Dağları'ndaki Hami Türklerinin Çin'in sürgün ve sömürge politikalarına karşı harekete geçtiği aktarılmaktaydı. Ayrıca bu istiklal hareketinin geniş Türk yurdunun dört bir yanına yayıldığı, Çin ordusunun hem maddi hem manevi bakımdan büyük kayıplar verdiği ve Türk kimliğini dönüştürmeye yönelik girişimlerinin başarısızlığa uğradığı belirtilmekteydi.⁷⁰

Yine *Cumhuriyet* gazetesinin 23 Aralık 1933 tarihli sayısında, Çin idaresine karşı yürütülen mücadelenin Asyalı Türklerin zaferiyle sonuçlandığı bildiriliyordu. Haberde, bu başarının yeni bir Türk devletinin kuruluşunu mümkün kıldığı ve tarihsel-siyasal bakımdan Türkler için en uygun yönetim biçiminin cumhuriyet olduğu düşüncesinden hareketle, Şark Türklerinin devlet teşkilatlanması yönünde somut adımlar attıkları vurgulanmaktaydı.⁷¹ Buna paralel olarak *Akşam* gazetesi de 26 Aralık 1933 tarihli manşetinde, Şarkî Türkistan'da süren istiklal muharebesinde Çinlilerin püskürtüldüğünü heyecanlı bir üslupla duyurmaktaydı.⁷² Gazete ayrıca, Muharrem Feyzi'nin bir konferansından yaptığı alıntıyla, bağımsızlık hareketini dış destek almayan Türk'ün öz gücüne bağlayarak şu ifadeyi öne çıkarmaktaydı: "Şark Türkü sırf kendi pazuşuna güvenerek istiklal mücadelesine atılmış ve Türk'ün gayretine mukavemet edecek bir kuvvet olmadığından samimi olan azminde iki sene gibi tarihe nispetle çok az olan bir zaman zarfında gayesine erişmiştir".⁷³ Öte yandan *Milliyet* gazetesi ise konuya kısaca değinerek, Çin'den ayrılanların bir hükümet kurarak bağımsızlıklarını ilan ettiklerini haber vermekle yetinmekteydi.⁷⁴ Söz konusu gazetelerin yaklaşımı birlikte değerlendirildiğinde, ulusal basının bağımsızlık mücadelesine dair hem heyecan ve övgü hem de temel bilgi aktarımı perspektiflerini yansıttığı görülmektedir. Böylece basın, Şarkî Türkistan'daki hareketin hem toplumsal destek bulduğunu hem de tarihsel olarak cumhuriyetçi bir devlet yapılanması yönünde adımlar atıldığını okuyucuya aktarmaktaydı.

⁶⁸ *Vakit*, 2 Temmuz 1933, s.6.

⁶⁹ *Son Posta*, 27 Ağustos 1933, s.7.

⁷⁰ Muharrem Feyzi, "Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu", *Cumhuriyet*, 21 Kânunuevvel 1933, s.2.

⁷¹ *Cumhuriyet*, 23 Kânunuevvel 1933, s.1-3.

⁷² *Akşam*, 26 Kânunuevvel 1933, s.1-2.

⁷³ *Akşam*, 9 Kânunusani 1934, s.7.

⁷⁴ *Milliyet*, 25 Kânunusani 1934, s.2.

Genel olarak bakıldığında, dönemin gazetelerinde Şarkî Türkistan'daki gelişmelerin büyük ölçüde coşkulu, duygusal ve sembolik bir dille aktarıldığı görülmektedir. Ancak Türk basınındaki bu duygusal ve sembolik yakınlığa rağmen Türkiye, Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne yönelik politikalarında son derece dikkatli ve dengeli bir yaklaşım benimsedi.⁷⁵ 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk önderliğinde laik bir devlet yapısı inşa etmeye odaklandı. Dış politikasını ise bağımsızlık, ulusal çıkarların korunması ve Batı ile dengeli ilişkiler kurma ekseninde şekillendirdi.⁷⁶ 1930'lu yıllarda Türkiye, iç siyasi istikrarı sağlamak, ekonomik kalkınmayı sürdürmek ve uluslararası prestijini artırmakla meşguldü. Bu nedenle Ankara yönetimi, Şarkî Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte, doğrudan müdahil olabilecek adımlardan özellikle kaçındı. Dolayısıyla basının da hükümetin yürüttüğü politika çerçevesinde temkinli hareket etmesi istendi. Dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Şarkî Türkistan meselesine ilişkin olarak Türk basınının tutumunun hassasiyetine dikkat çekerek bu konuda olumlu ya da olumsuz yorumlardan kaçınılması ve yalnızca ajans haberlerinin yorumsuz bir şekilde yayımlanmasının uygun olacağı ifadesinde bulunmaktaydı. Bu tutum, aşağıda da belirtileceği üzere Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in konuya dair Ankara'ya yönelik resmî bilgilendirmesinin ardından şekillendiği görülmektedir.⁷⁷ Bu durum, Türkiye'nin Moskova ile ilişkilerinde hassas bir denge gözettiğini ve bu tür meselelerde doğrudan tavrı almaktan kaçındığını belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Şarkî Türkistan'da yürütülen bağımsızlık mücadelesi, mevcut durumda henüz kalıcı bir siyasi yapılanma ya da sürdürülebilir bir otorite oluşturmaktan uzaktı. Dolayısıyla bu durum Türkiye'nin alacağı tavrı da etkiliyordu. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Şarkî Türkistan'da yaşanan gelişmelere ilişkin yaptığı bir açıklamada, Türkiye'nin bölgeye dair elindeki bilgilerin son derece sınırlı ve parçalı olduğunu ifade etmekteydi. Türkiye'nin bu coğrafyada diplomatik veya idarî temsilciliğe sahip olmaması, bölgedeki gelişmeleri doğrudan takip etme olanağını ortadan kaldırıyordu. Bu nedenle de devletin resmî değerlendirmeleri ancak temkinli ifadelerle sınırlı kalmaktaydı. Aras bu durumu şu sözlerle özetliyordu: "Kemalist Türkiye siyasetinin bir esası da her milletin inkişafını memnuniyetle görmek olduğuna göre kendi dilini konuşan bir diyar hakkında tabii başka türlü düşünemez. Fakat şurası muhakkaktır ki her hali dürüst ve samimi olan inkılapçı Türkiye, dünyada kurtuluş ve inkişaf yolunda çalışanlara kendi için beğendiği yoldan başkasını tavsiye edemez. Bizim bu yolumuz artık cihanın malumudur".⁷⁸ Dolayısıyla Türkiye, Şarkî Türkistan konusuna sembolik bir ilgi gösterirken, gerçekçi dış politika gereği mesafeli bir duruş sergilemekteydi.

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye'nin bu temkinli tutumunu şekillendiren en önemli etkenlerden biri Sovyet Rusya ile olan ilişkileriydi. Bu dönemde Türkiye'nin Çin ile doğrudan bir sınırının bulunmaması, Şarkî Türkistan meselesine coğrafi ve diplomatik açıdan Çin'in dışından bakmasını zorunlu kılıyordu. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, bu konuda Türkiye'nin politikasını belirten şu cümleleri kullanmaktaydı:

"Harici politikada inkişaf için uğraşan milletler için komşu milletlerle ve dünya milletleriyle iyi münasebette bulunmaya ehemmiyet vermek ve bir yabancı politikaya alet olmamak ve sulhu sevmek lazımdır. Bilhassa coğrafi

⁷⁵ Brophy, Türkiye'nin bu temkinli yaklaşımını Sovyet baskısı ve uluslararası denge üzerinden analiz etmektedir. (Brophy, *op. cit.*, s.225-227).

⁷⁶ Kemal H. Karpat, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Çev: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.161.

⁷⁷ DBTDA, 571.35962.141907.2-1.

⁷⁸ DBTDA, 571.35962.141907.4.

vaziyetleri az ve çok uzaktan ve yakından bizimki gibi olanların bu vesileyle hatırına getirmekte isabet gördüğümüz bir hakikat da şudur ki, bütün komşularıyla ve dünya milletleriyle dost geçinmekle beraber inkişaf yolunda komşuları için ancak fayda veren Sovyet Rusya ile iyi geçinmek esastır".⁷⁹

Öte yandan, Japonya'nın 1933 itibarıyla Çin'in iç kesimlerine doğru yayılmaya başlaması ve bu işgalin II. Dünya Savaşı sonuna dek sürmesi, Çin'in iç dinamiklerini büyük ölçüde zayıflattı. Bu şartlar altında Türkiye, Şarkî Türkistan meselesini öncelikle Sovyet Rusya'nın bölgedeki etkisi ve politikaları çerçevesinde değerlendirmek durumunda kaldı.

Sovyet Rusya, yalnızca coğrafi yakınlık bakımından değil, Türkiye'nin sanayileşme sürecine katkı sağlayan ekonomik ve teknik iş birlikleri sayesinde de stratejik ortak konumundaydı.⁸⁰ 1925'te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, iki ülke arasındaki ticari bağları güçlendirmenin yanı sıra, ortaya çıkan teknik iş birliğiyle Türkiye'nin kalkınma sürecine önemli bir katkı sundu.⁸¹ Bu bağlamda Ankara, Sovyet Rusya'nın Orta Asya'daki politikalarına duyarlı bir şekilde yaklaşmakla birlikte, bu bölgede ortaya çıkan siyasi hareketlenmelerin, ilişkileri zedelememesi için ihtiyatlı davranmayı tercih etmekteydi. Zira Sovyetlerle ilişkilerin bozulması, Türkiye için hem ekonomik hem de dış politika açısından ciddi riskler barındırmaktaydı.⁸² Dolayısıyla Türkiye'nin dış Türklerle ilgili karar ve uygulamaları Sovyet Rusya ile tesis ettiği ilişkilerin gölgesinde kaldı.⁸³ Bu bağlamda Sovyet Rusya'nın, yeni kurulan Şarkî Türkistan Hükümeti'ne karşı uyguladığı olumsuz propaganda faaliyetlerinin Türkiye Cumhuriyeti üzerinde etkili olduğunu belirtmek mümkündür. Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in, Hariciye Vekili Tefik Rüşü Bey'e verdiği izahat, Türkiye'nin Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne yönelik politikasının seyri açısından önem arz etmektedir. M. Suriç, öncelikle bölgedeki mevcut grupları analiz etti ve ardından bu yapılanmaları Türkiye'deki benzer oluşumlarla karşılaştırarak Türkiye'nin kendi lehlerinde bir tutum benimsemesini sağlamaya çalıştı. Sovyet elçisi, konuya dair şu bilgileri sundu:

"Şarkî Türkistan'da faaliyette bulunan başlıca iki grup mevcuttur: Bunlardan biri Uygurlardan sabık Hotan Emiri Sabitüddin Molla'nın riyaseti altında olup Enver Paşa'nın mensuplarından Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Mahmut Nedim Bey beraberinde bulunmaktadır. Bu grup İngilizlerle münasebettedir. Grubun programı şiddetle klerikal olup tamamen teokratik bir idare tesisi taraftarıdır. Esas itibarıyla Panislamist ve kısmen de Panturanisttirler. Bunların maksadı İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı Şarkta bir Etat tampon tesisidir. Şeyh Sait İhtilali Türkiye'ye niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu hareket de Sovyet Rusya'ya karşı aynı şekilde yapılmaktadır. Şeyh Sait İsyanında müessir olan harici etkiler burada da aynen devam etmektedir. İkinci gruba gelince, başında Naci Niyaz bulunan ve Çin vahdeti içinde bir muhtariyet tesisine taraftar olan bu grup, Çin'in Urumçî Valisi ile müştereken hareket etmektedir. Son alınan haberlere göre Çang İsyanını bastırmış olan Urumçî Valisi'nin vaziyeti kuvvet kesbetmiştir".⁸⁴

⁷⁹ DBTDA, 571.35962.141907.4; *Hakimiyet-i Milliye*, 30 İkincikânun 1934, s.1-5.

⁸⁰ Fahir Armaoğlu, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s.59-61.

⁸¹ Erkan Afşar, "Türk dış politikasına tarihsel bir bakış: Türk-Rus ilişkileri (1919-1925)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 4, S 7, 2019, s.143-144.

⁸² Kemal H. Karpat, Türkiye'nin 1923'ten Sovyetler Birliği'nin dağıldığı tarihe kadar (1991), resmi olarak diğer Türk topluluklarla tarihsel, kültürel, dinî ve etnik bağlarını inkâr ettiğini belirtmektedir (Karpat, *a.g.e.*, s.175).

⁸³ Süleyman Tüzün, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Dış Türkler Tartışmaları (1939-1945), Fakülte Kitabevi, Isparta 2005, s.41.

⁸⁴ DBTDA, 571.35962.141907.2-2.

Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in izahatının yanı sıra Rusya tarafından sürekli Şarkî Türkistan'da Anti-Kemalist bir düşüncenin hâkim olduğu haberleri çıkmaktaydı. Ruslara göre, İngiltere ve Japonya desteğiyle yapılandırılmaya çalışılan hükümet, Türkiye'den kaçan bazı asker kökenli kişiler aracılığıyla şekillendiği ileri sürülmekteydi.⁸⁵ Bu yaklaşım, esasen Türkiye'yi etkilemeyi ve onu siyaseten bölgeden uzak tutmayı amaçlayan bir Sovyet söyleminin parçası olarak değerlendirilebilir. Nitekim Sovyet Rusya'nın yönlendirme amaçlı beyanları, Şarkî Türkistan hareketinin Türkiye tarafından doğru anlaşılmasına sebep olmakla birlikte, bu durum Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni yalnızlaştırmaktaydı.⁸⁶

Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Litvinov, Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey'le gerçekleştirdiği görüşmede, Şarkî Türkistan'da ortaya çıkan hükümetin, kendini tanıtmak üzere Ankara'ya bir temsilci gönderdiği ve hatta bu hususta Türkiye tarafından tanındığı yönünde kendilerine bilgi ulaştığını belirterek aslında Ankara'yı, temkinli hareket etmesi yönünde uyardığı görülmektedir.⁸⁷ Buna karşılık, Ankara Hükümeti yayımladığı resmi tebliğde, Şarkî Türkistan adına bir temsilcinin Ankara'ya gelmediğini, yeni idarelerinin Türkiye nezdinde tanınmasına yönelik herhangi bir girişimde bulunmadığını ve Türkiye tarafından tanındığı yönündeki şayiaların tamamıyla asılsız olduğunu bildirdi.⁸⁸ Bu gelişmeler, Türkiye'nin Şarkî Türkistan meselesinde Sovyet Rusya karşısındaki çekincelerini gözetenek temkinli bir tutum benimsediğini göstermektedir.

Sovyet Rusya'nın propagandalarına ve Türkiye'nin sergilemiş olduğu temkinli politikasına rağmen Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, farklı platformlarda sesini duyurmayı sürdürürken, aynı zamanda Türkiye'ye olan dayanma ve destek arayışını da kararlılıkla devam ettirmekteydi. Berlin'de yayımlanan *Millî Yol* gazetesinin 1934 yılındaki mayıs nüshasına demeç veren Şarkî Türkistan Fevkalade Temsilcisi Dr. Mustafa Ali Bey, Kaşgar milletinin öksüz çocuk gibi bırakılamayacağını belirterek, bütün ümitlerinin Türkiye'de olduğunu ifade etti. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin Şarkî Türkistan halkı nezdinde umut kaynağı olarak görüldüğünü dile getiren Dr. Mustafa Ali Bey, sözlerine şöyle devam etmekteydi:

“Bugünün siyasi şartları ne olursa olsun, Türkiye'nin bizim istiklal mücahitlerimize karşı lakayt olmadığını, mevcut alakanın hayırhanlıkla müzaheret devrine geçeceğini ümit ediyoruz. ...Türk dünyasında yegâne işe yarayan teşkilat Halk Fırkasıdır. Yegâne kuvvet Türkiye'dir. Türkiye'den ayrı bir siyaset takip etmeyeceğiz. Bizim muvaffakiyetimizin birinci şartı resmî Türkiye'nin bize itimat etmesidir. ... Şarkî Türkistan, Türkiye'nin Cumhuriyetçi olduğunu, bütün Türk ülkelerinin Türkiye'yi kendilerine örnek olarak kabul ettiklerini bilir. Cumhuriyetçilik şimdiki Türk dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkûre birliği, yol birliği meselesidir” ...Bizim mesaimizin Türk Dünyası için zararı olduğunu dünyada bir tek adam, yani Gazi söylerse onu dinleriz. Türkiye'yi kurtarmayı bilen Gazi, elbette bu işi bizden daha iyi bilir der ve yolumuzdan çekiliriz”.⁸⁹

Paris'te yayımlanan *Yaş Türkistan Dergisi'nin* 1934 Mayıs sayısında yer alan Türkistan ahvaline ilişkin yazıda, Türk meselesinin yakında uluslararası toplumun ciddi gündemlerinden biri olacağı belirtiliyordu. Metinde, Türk milletinin yalnızca Türkiye'den ibaret olmadığı; Edirne'den Altaylara kadar uzanan geniş coğrafyada yaşayan Türklerin

⁸⁵ DBTDA, 515.7498.3857.1-6.

⁸⁶ Hayit, a.g.e., s.318.

⁸⁷ DBTDA, 515.7484.43186.1.

⁸⁸ *Milliyet*, 31 Kânunusani 1934, s.2.

⁸⁹ *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.10.0.0/258.735.7.

ancak beşte birinin bağımsız olduğu, geri kalanının ise özellikle Sovyet Rusya'nın egemenliği altında bulunduğu vurgulanmaktaydı. Dergide ayrıca, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun geçici ve yapay olduğu ifade edilmekteydi. Türkiye'nin ekonomik sıkıntılar ve Avrupa'nın destek vermemesi nedeniyle Rusya ile geçici bir yakınlaşma içinde bulunduğu, ancak bu dostluğun esasen suni ve ekonomik zorunluluklardan kaynaklandığı dile getirilmekteydi. İleride bu ilişkilerin kopacağı, Türkiye'nin kesinlikle Avrupa yanına döneceği ve Rusya ile olan geçici dostluğun sona ereceği vurgusu yapılmaktaydı.⁹⁰

Bununla birlikte, Türkiye'nin dış ilişkilerde temkinli ve dengeli bir politika izleyerek, özellikle Sovyet Rusya ile olan ilişkilerde pragmatik davranmaya çalıştığı görülmektedir. Türkiye, henüz genç bir cumhuriyet olarak uzak coğrafyalarda yaşanan çatışmalara doğrudan taraf olmanın iç siyasi istikrarı zedeleyebileceğini öngörmekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın *Yurtta sulh, cihanda sulh* ilkesi, yalnızca idealist bir söylem değil, Türkiye'nin sahip olduğu imkanlar ölçüsünde yol gösterici ve koruyucu bir politika/strateji olarak benimsendi.⁹¹ Bu ilke doğrultusunda Türkiye, bölgesel barışı önceleyen bir çizgide, Orta Asya'daki gelişmeleri yakından izledi. Ancak dış Türklerle doğrudan müdahaleci bir tutumdan özenle kaçınarak dengeleyici bir pozisyon aldı.⁹²

Türkiye'nin laik yapısı da bu temkinli dış politika anlayışının bir diğer temel unsurunu oluşturuyordu. Cumhuriyet rejiminin en önemli yapı taşlarından biri olan laiklik, Türkiye'nin uluslararası arenada modern, çağdaş ve seküler bir devlet imajı kazanmasını sağlamıştı.⁹³ Bu nedenle, dinî referanslarla ortaya çıkan siyasi oluşumlara karşı mesafeli bir tutum takınılması hem iç kamuoyunun yönelimi hem de dış politika stratejisi açısından rasyonel bir tercihti. Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti gibi İslamî kimliği ön planda tutan devlet oluşumlarına açık destek verilmesi, Türkiye'nin hem laiklik anlayışıyla çelişme hem de Batı dünyasında benimsetmeye çalıştığı çağdaş devlet imajını zedeleme riskini barındırıyordu. Bu sebeple Ankara yönetimi, din temelli siyasi oluşumlara doğrudan destek vermekten kaçındı ve dış politikasını laiklik ilkesiyle uyumlu biçimde belirlemeye özen gösterdi. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey tarafından Dâhiliye Vekâlet'ine gönderilen 22 Ocak 1934 tarihli yazı, bu duruma açıklık getirmektedir. Söz konusu yazı şöyledir:

“Siyasi istiklallerine kavuşmamış milletlerin bu uğurdaki mücadelelerini sui telakki etmek prensiplerimize çok uzaktır. Son seneler zarfında orta ve uzak şarkta milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi etkisiyle Şarkî Türkistan'da tezahür eden bu hareketleri de bilhassa aynı ırktan olan bir cemaate taallûk etmesi itibarıyla memnuniyet ve takdirle karşılarız. Ancak dinin ve klerikal umdelerin yeni bir devlet tesisi için vasıta veya gaye ittihaz edilmesi noktası, din ve devlet işlerini tamamen ayırmış olan rejimimizin esaslı prensiplerine hiç uygun olmayacağı şüphesizdir”.⁹⁴

Şarkî Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip eden dönemin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal) Bey'in Hariciye Vekâlet'ine gönderdiği 19 Şubat 1934 tarihli şifreli yazıda, Türkiye'nin Şarkî Türkistan'a faydalı olacağına dair kuşku bulunmadığı, ancak o dönemde Türkistan'da gelişmekte olan siyasi yönelimin Türkiye'nin siyasal çizgisiyle

⁹⁰ DBTDA, 515.7527.39578-1.

⁹¹ Sina Akşin, “Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.275; Metin Toker, “Atatürk ve Barış”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Yayına Haz. Berna Türkdöğan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.47-60.

⁹² Erel Tellal, “SSCB'yle ilişkileri”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.314.

⁹³ Ali Güler, Suat Akgül, *Atatürk ve Türk İnkılabı*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2000, s.218-219.

⁹⁴ DBTDA, 571.35962.141907.2-1.

farklılık gösterdiği, dolayısıyla aradaki doğal sevgi ve yakınlığa halel getirmeden şimdilik bu geniş alanda doğrudan müdahaleden kaçınmanın gerekli görüldüğü ifade edilmektedir.⁹⁵

Türkiye'nin Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti karşısındaki temkinli tutumu, dönemin iç ve dış dinamiklerinin bir yansımasıydı. Sovyet Rusya ile sürdürülen stratejik ilişkiler, genç cumhuriyetin önceliği olan iç istikrar ve modernleşme süreci ile laiklik ilkesinin dış politikaya yansması, bu mesafeli yaklaşımın temel belirleyicileri oldu. Ankara yönetimi, bu çerçevede hem ulusal çıkarları hem de rejimin temel ilkelerini koruma amacıyla dengeli, temkinli ve ilkesel bir dış politika yürüttü.

Sonuç

1933-1937 yılları arasında kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, bölgesel bir bağımsızlık hareketi olarak tarih sahnesine çıktı. Devletin kuruluşu, Şarkî Türkistan'daki Türk-Müslüman halkların Çin egemenliğine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinin önemli bir siyasi tezahürü olarak değerlendirilebilir. Ancak hem bölgesel güçlerin baskısı hem de uluslararası dengeler nedeniyle bu devlet kısa ömürlü oldu.

Bu kısa süreli devlet tecrübesi, Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerinin doğasını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Uygurlar ve diğer Türk toplulukları, Pan-İslamist ve Pan-Türkist fikirlerden etkilenmiş olmakla birlikte, ailevi, dinî ve bölgesel fraksiyonlara bölünmüş olduklarından birleşik ve merkezî bir hükümet oluşturamamışlardır. Öte yandan, 1910'lar ve 1920'lerde Türk aydınlarının yürüttüğü ulusal ajitasyon, 1930'larda siyasi ve milliyetçi bir söyleme dönüştü ve bu gelişmeler, kısa süreli de olsa bir devletin kurulmasına zemin hazırladı. Bu nedenle Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, kısa ömürlü bir deneyim olmasına rağmen, bölgedeki ulusal bilinçlenme ve devletleşme arayışlarının somut bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne yönelik ihtiyatlı tutumu ise, dönemin siyasi koşulları çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Ankara, bu dönemde izlediği dış politika doğrultusunda, bölgedeki gelişmelere karşı mesafeli ve temkinli bir duruş sergiledi. Bu temkinli tutumun arkasında, Sovyet Rusya ile olan ilişkilerin korunması, iç istikrarın sağlanması ve uluslararası prestijin zedelenmemesi kaygıları yer alıyordu. Türkiye'nin laik devlet kimliği de bu politikanın belirleyici unsurlarından biriydi. Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti örneği, aynı zamanda, Türkiye'nin Soğuk Savaş öncesi dış politika dinamiklerinde gerçekçi politikanın ne ölçüde belirleyici olduğunu göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Bu durum, özellikle 1930'ların uluslararası konjonktüründe Türkiye'nin izlediği denge politikasının karakteristik bir yansımasıdır. Türk dış politikasının bu dönemdeki temel esasları, ideolojik yönelimlerden çok ulusal çıkarların soğukkanlı biçimde değerlendirilmesi üzerine kuruluydu. Nitekim bu yaklaşım, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na giden süreçte tarafsızlığını korumasına zemin hazırlayan stratejik bir tutarlılık sergilemekteydi.

Şarkî Türkistan bölgesinin günümüzde de devam eden karmaşık siyasi yapısı, 1930'lu yıllarda yaşanan gelişmelerin tarihsel önemini daha görünür kılmaktadır. Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti deneyimi, bir yandan bölgedeki ulusal kimlik ve devletleşme arayışlarının sürekliliğini ortaya koyarken, diğer yandan Türkiye'nin dış politikasında denge ve gerçekçilik ilkesinin nasıl işlediğini gösteren önemli bir örnek teşkil eder. Dolayısıyla bu tarihsel süreç, hem bölgesel bağımsızlık hareketlerinin iç dinamiklerini hem de Türkiye'nin uluslararası konjonktüre uyumlu dış politika önceliklerini anlamak bakımından kayda değer bir örnek teşkil etmektedir.

⁹⁵ DBTDA, 515.7498.3857-1-13.

Kaynakça

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA)

Gazeteler

Akşam
Cumhuriyet
Hakimiyet-i Milliye
Milliyet
Son Posta
Vakit

Telif Eserler

- Afşar, Erkan (2019), "Türk dış politikasına tarihsel bir bakış: Türk-Rus ilişkileri (1919-1925)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 4, S 7, s.135-148.
- Akşin, Sina (1999), "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.275-279.
- Alptekin, Erkin (1988), "Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti", *İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, S 22, s.143-158.
- Alptekin, İsa Yusuf (1981), *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Alptekin, İsa Yusuf (1985), *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Derleyen M. Ali Taşçı, İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi.
- Alyılmaz, Cengiz (1997), "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 7, s.157-172.
- Armaoğlu, Fahir (2023), *Türk Dış Politikası Tarihi*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Atalay, Besim (1933, 19 Temmuz), "Eski Türk Medeniyetinin Beşiğinde: Doğu Türkleri ve Biz", *Vakit*, s.5.
- Aynural, Salih (2010), "Çin'in Doğu Türkistan Politikası", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, C 18, S 71, s.14-16.
- Bakır, Abdullah (2005), *Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- Başkaya, Muzaffer (2019), "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler", *Bilig*, S 89, s.215-236.
- Bekin M. Rıza (2005), *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Brophy, David (2016), *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*, London: Harvard University Press.
- Büyükböyacı, Şengül (2025), "İsmail Gaspıralı'nın Öncülüğünde Türkistan'da Eğitimi Modernleştirme Çabaları: Usul-i Cedid Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S 63, s.309-342.

- Buğra, Mehmet Emin (1952), *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul: Güven Basımevi.
- Buğra, Mehmet Emin (1959), *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasî Konular*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Çakan, Varis (2023), "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 7, (Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı), s.1-6.
- Çeçen, Eyüp (2019), *Türk Basınında Doğu Türkistan (1923-1960)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi.
- Delil, Mecdeddin (1938), "Doğu Türkistan İnkılâbı Etrafında", *Yaş Türkistan*, S 102, s.6-16.
- Dillon, Michael (2004), *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest*, London and New York: RoutledgeCurzon Press.
- Donuk, Abdülkadir vd. (1991), *Türklük Mücahidi İsa Yusuf*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Eraslan, Derviş Ulaşan (2023), "Kırgızistan'daki Dunganların Sosyal Çatışma Dönemlerinde Çevre ile İlişkileri", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, C 6, S 12, s.92-117.
- Forbes, Andrew D. W. (1991), *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasî Tarihi)*, Çev. Enver Can, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- Gömeç, Saadetin (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gül, Osman Kubilay (2007), "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Hazin Bir Göç Hikâyesi", *Turkish Studies*, C 2, S 1, s. s.252-273.
- Güler, Ali, Akgül, Suat (2000), *Atatürk ve Türk İnkılabı*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Hayit, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şemseddin, İlyar (1995), "Doğu Türkistan Ekonomisinin Yapısal Analizi", *21. Asra Girerken Doğu Türkistan*, Haz. Yücel Hacaloğlu, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2022), "Doğu Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Önemli Temsilcileri", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C 3, S 17, s.199-214.
- İyigün, Tursun (1987), "Doğu Türkistan Gençleri", *Doğu Türkistan Dergisi*, S 1, s.1-9.
- Kapıcı, Hikmet Zeki, Erdoğan, Abdullah (2018), "Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 12, s.123-134.
- Karahoca, Amaç (2008), *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, İstanbul: Doğu Türkistan Dayanışma Derneği.
- Karpat, Kemal H. (2015), *Türk Dış Politikası Tarihi*, Çev: Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Khalid, Adeeb (1998), *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Los Angeles: University of California Press.
- Klimeš, Ondrej (2015), *Struggle by the Pen: The Uyghur Discourse of Nation and National Interest, c. 1900-1949*, Leiden and Boston: Brill Press.
- Kul, Ömer (2009), *Osman Batur ve Doğu Türkistan Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Kul, Ömer (2011), "Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasî Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zeng-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz.

- Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 486-504.
- Kumru, Coşkun (2024), "Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihinde Bir Müsteşar: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* C 6, S 12, s.655-670.
- Kumru, Coşkun (2025), "Uygur Ceditçiliğinden Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne: İdeolojik ve Toplumsal Temeller", *17. Uluslararası İstanbul Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* (28-30 Eylül 2025), İstanbul, s.312-330.
- Kurban, İklil (1992), *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurban, İklil (1995), *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Millward, James (2004), *Violent Separatism in Xinjiang: A Critical Assessment*, Washington: East-West Center.
- Muharrem Feyzi, (1933, 21 Kânunuevvel), "Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu", *Cumhuriyet*, s.2.
- Paker, Manolya (2017), "Uluslararası Hukuk Bakımından Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Politikasına Bir Bakış" *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1, S 1, s.93-109.
- Rossabi, Morris (2022), *China and the Uyghurs: A Concise Introduction*, Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield Press.
- Saray, Mehmet (1995), *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Saray, Mehmet (1994), *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, Enis (1995), "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 3, s.95-123.
- Tellal, Erel (2004), "SSCB'yle ilişkileri", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, I, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, s.314-324.
- Toker, Metin (2010), "Atatürk ve Barış", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Yayına Haz. Berna Türkdöğen, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s.47-60.
- Tursun, Nabijan (2020), "1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 16, s.233-257.
- Tuna, Amine (2012), *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İstanbul: İHH Kitap.
- Tuncer, Tekin (2020), "Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması", *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, C 30, S 1, s.269-285.
- Türkistan Şehitleri* (1969), İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti.
- Tüzün, Süleyman (2005), *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Dış Türkler Tartışmaları (1939-1945)*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Tyler, Christian (2003), *Wild West China, The Taming of Xin-jiang*, London: John Murray.
- Utku, Ahsen (2006), *Doğu Türkistan İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İstanbul: İnsani Yardım Vakfı.
- Yavuz, Nuri (2003), "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 23, S 2, s.41-60.

EKLER

Ek 1: Şarkî Türkistan Hakkında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in Beyanatı (DBTDA, 571.35961.141907.4).

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
Hususi Kalem Müdürlüğü
12

(14)

Ajans muhabirinin umumî mahiyette bazı izahat talebi üzerine Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyfendi atıdaki beyanatta bulunmuşlardır:

Şarkî Türkistan hakkında muhtelif yerlerden parça parça haberler gelmektedir. Ancak o muntıkada Türkiye'nin hiç bir mümessili, memuru ve kimsesi bulunmadığı için malumatımız eksiktir. Çinin garp aksasında olan bu diyarda bugün nasıl bir idare bulunduğunu da bilmeyoruz.

Kemalist Türkiye siyasetinin bir esası da her milleti inkışafını memnuniyetle görmek olduğuna göre kendi dilini konuşan bir diyar hakkında tabii başka türlü düşünemez. Fakat şurası muhakkaktır ki her hali dürüst ve samimî olan ~~Türkçe~~ inkılapçı Türkiye dünyada kurtuluş ve inkışaf yolunda çalışanlara kendi için begendigi yoldan başkasını tavsiye edemez. Bizim bu yolumuz artık cihanın malumudur ve bu yol şöyle hulasa olunabilir

Temelini Altaylardan alen medeniyet Akdenizin adalarını ve yarım adalarını kendine ikinci vatan ittihaz etmiş ve burada inkışaf etmiştir.

Arada Orta Kurun denilen bir karanlık devre geçirdikten sonra tekrar belirmiş ve bugüne kadar İskandinavya doğru şimale gittikçe daha tekemmül etmiş ve son zamanlarda Avrupanın şarkında ve garbında ve Akdenizin Anadolu yarımadasında ve Amerikada yeni tecellilere mazhar olmakta bulunmaktadır. Inkışaf yoluna girmek isteyen her milletin işte bu medeniyeti alması ve muhitinin şartlarına göre bu maksatla tedbirler ittihaz etmesi lazımdır.

Harici politikada inkışaf için uğraşan milletler için

15.03.2021 tarih ve 32363030 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1933-1937) ve Türkiye'nin Bu Sürece Yaklaşımı

Ek 2: Şarkî Türkistan Vaziyeti Hakkında Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in Verdiği Malumat (DBTDA, 571.35961.141907.4).

Rapt numarası		Türkistan B.2.a.2.					
Kaydettim							
Hariciye Vekâleti		D. 3		Müdürlüğü			
Evrağın umumî numarası	müstenit olduğu evrağın numarası	Şubenin kayıt numarası	mübeyyiz	müesvît	mümeyyiz	müdür	Umum müdür
51834	Resen	27				20/11/34	mlb.
Evrağın hususî numarası							
115							
Evrağın tarihi							
22-1-34							
Hulâsa	B. L. H. Bağışçın						
Şarkî Türkistan vaziyeti hakkında vakı olan sualim Azerine Sovyet Büyük Elçisi M. Suriçin verdiği malumatı havi izahnameyi iligik olarak taktim ediyorum.							
Bu izahata göre yekdiğerinden çok farklı iki temayül halinde beliren Şarkî Türkistan istiklâl hareketi henüz müsteker bir şekil almaktan uzak gibi görünmektedir. Ecnebi tesirlerin faal rol oynadığı ve efkârı umumiyemizin hassasiyet gösterdiği bu hareketler karşısında matbuatımızın alacağı vaziyet bir nezaketi mahsusası arz etmektedir.							
Siyasî istiklâllerine ^{gaybânis} katılmaması milletlerin bu uğurdaki mücadelelerini suî telekki etmek prensiplerimizde ^{cok uzak} mevcuttur. Son seneler zarfında orta ve uzak şarkta milliyetperverlik ceryanlarının kuvvetlenmesi tesirile Şarkî Türkistanda tezahür eden bu hareketleri de, bilhassa							
15.03.2021 tarih ve 32363030 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.							

Ek 3: Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal) Bey'in, Çin Türkistan'ı Hakkında 19 Şubat 1934'te Hariciye Vekaletine Verdiği Bilgiler (DBTDA, 515.7498.38571.1).

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekaleti
Şifre Müdürlüğü
No. 631
(Bu yazının mahrem tutulmasına itina ehemmiyetlidir)

Kabil B. Elçiliğinden
19. 2. 1934
7. 5. 1934
3575-14
Şifre Tehzirat

Türkistan
4-1. ol. 3
DİK

Hariciye Vekâletine

1- Çin Türkistanından geleceğini geçen raporunda yazdığım heyet geldi. Bu heyet içinde asıl sarahhas olan Kurbanullah Bey Hotin geri askeri kumandanı ve bütün Türkistan askeri işleri vekili sayılan Mehmet Emin Beyin muavinidir. Kendisi Hotin halkından olup Kaggar'da okunmuş bu itibarla Türkçe okur yazar, inkılap işlerinde ve asker kumandasında hizmet etmiş yirmi beş otuz yaşlarında çekişen, acağın ancak akıllı ve gördüğüce insan üzerinde kendisini bu istiklal işleri ne vermiş idealist bir adam tesiri bırakır. Bir fotoğrafını takdim ediyorum. Buraya Mehmet Emin Bey ve Hotin Emiri ismi verilen Mehmet Niyazi Han tarafından gönderilmiştir. Bunun gönderilmesinde, kendisi Kocgar'da oturduğu anlaşılan ve Türkistan Cumhuriyeti Reisi sayılan Hocam Niyazi Hacıman da izinleri alında anlaşılmaktadır. Heyetin maksadı: Türkistan ahvali hakkında malumat vermek ve Afgan'dan silah satın almaktır. Satın alınacak silahların parasını verebilmek için Türkistan'dan Kogmir yolu ile Hindistan'a bir miktar ipek ve ipekli kumaş ve yün çıkarmışlardır. Bunlar satılınca bedelleri Afganistan'a çek olarak verilmek üzere buradaki devlet bankası iğini görmekte olan Şirketi Bahani denilen idare ile anlaşılmıştır. Afgan Hükümeti bu heyeti misafir etti ve haklarında iyi muamele ederek kendilerine gönderdi ve bundan sonra lazım olacak tüfek ve tüfek cephanesini satın alabileceğini de bildirdi. Bu sadakatkarane alış verişte Türkler Afganistan'ın çürük silahlarını pahalı alacaklarını biliyorlar isede ihtiyaçları pek ziyade olduğundan ucuzluğuna ve eyiliğine bakmayarak ne bulurlarsa alacaklardır. Bu sarahhasların buraya gelmelerinin ikinci günü burada ki alman sefiri Kocgimke heyetin misafir olduğu hana gidip Kurbanullah Beyi ziyaret etmiş ve ona Almanya'nın kendilerine mümkün olan her yardıma etmek istediğini söylemiştir. Ertesi gün Kurbanullah Elçiyi

MUAMELE GÖRECEK NUSHA

29.11.2018 tarihi ve 79910398 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

MİLLİYETÇİ DÜŞÜNCENİN TÜRKÇÜ KİTLELER ÜZERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR ETKİSİNE DAİR BİR İNCELEME: ORKUN DERGİSİ ÖRNEĞİ

AN EXAMINATION OF THE SUSTAINED INFLUENCE OF NATIONALIST THOUGHT ON THE TURKISH MASSES: THE ORKUN MAGAZINE EXAMPLE

Nagihan EREN*

Geliş Tarihi/Received:13.03.2025

Kabul Tarihi/Accepted:09.08.2025

EREN, Nagihan, (2026), "Milliyetçi Düşüncenin Türkçü Kitleler Üzerinde Sürdürülebilir Etkisine Dair Bir İnceleme: Orkun Dergisi Örneği ", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 245-273, (DOI: 10.33431/belgi.1657484)

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yasal partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi, 1950 yılına kadar uzun bir süre tek parti olarak iktidarda kalmış ancak 14 Mayıs 1950'de gerçekleşen genel seçimleri kaybetmiştir. Demokrat Parti'nin iktidar olduğu bu seçimlerden sonra baskılanan ve kontrol altına alınan Türkçüler, yeni siyasal ortamda fikir ve düşünce özgürlüğüne kavuşmuşlardır. 1944 yargılamalarında ırkçı ve Turancı olarak suçlanan Türkçüler, yapılan baskıları, haksız muameleleri yayınlayabilecekleri ve fikirlerini kitlelerle buluşturabilecekleri bir yayına ihtiyaç duymuşlardır. Esasında dergiyi çıkarma fikri aylar öncesinde düşünülmesine rağmen ırkçılık-Turancılık davasının zihinsel ve psikolojik tortuları, derginin tek parti iktidarı döneminde çıkmasına engel olmuştur. Demokrat Parti'nin iktidarıyla birlikte Orkun dergisini yayınlamaya başlamışlardır. Orkun dergisinin Türk milliyetçiliği tarihinde, tek parti iktidarının yoğun baskısından sonra milliyetçi camianın politik ve ideolojik duruşunun yönünü ve tonunu belirlemesi yönüyle önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira Orkun'un yazar kadrosunu oluşturan Türkçüler, hikâyeleri ve fikirleriyle milliyetçi camiaya ideolojik semboller ve hareket modelleri sunmuştur. Ayrıca söz konusu bu durum milliyetçi kuşakların ideolojik ve politik bakışını da etkilemiştir. Bu çalışma Orkun dergisinin ırkçılık-Turancılık davasına karşı yaklaşımını ve hem yayımlandığı dönem içerisinde hem de kendinden sonra gelen milliyetçi kuşaklar üzerindeki etkisini tartışmaktadır. Bu nedenle davanın devam ettiği dönemde kamuoyunu etkileyen diğer yayınlar incelenerek Türkiye'de oluşan fikrî ve siyasal ortamı analiz etmektedir. Diğer yandan tarihi süreç içerisinde milliyetçi ideoloji doğrultusunda neşredilen diğer yayınları araştırarak Orkun'un etkisiyle oluşan milliyetçi düşünce kalıplarının sürekliliğini değerlendirmektedir. Bununla birlikte çalışmada Orkun dergisinin savunduğu milliyetçi ideoloji de incelenmektedir. Çalışma sonucunda Orkun dergisinin ırkçılık-Turancılık davasından sonra Türkçülerin ideolojik mücadele sürecinde neşrettikleri kapsamlı ilk yayın olduğu ve kendisinden sonraki kuşakları etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: 1944 ırkçılık-Turancılık Davası, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Türkçüler, Türk Milliyetçiliği.

* Dr., nagehaneren38@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2820-1288>).

Abstract

The Republican People's Party, the first legal party of the Republic of Türkiye, remained in power as a single party for a long time until 1950, but lost the general elections held on May 14, 1950. After these elections, where the Democrat Party was in power, the Turkists, who were suppressed and controlled, gained freedom of thought and ideas in the new political environment where the conjunctural structure changed. The Turkists, who were accused of racism and Turanism in the 1944 trials, needed a publication through which they could make public the oppression and unjust treatment they had experienced and convey their ideas to the wider public. Although the idea of publishing the magazine was originally thought of months ago, the mental and psychological residues of the racism-Turanism cause prevented the magazine from being published during the single-party government. They started publishing Orkun magazine with the Democrat Party coming to power. Orkun magazine has an important place in the history of Turkish nationalism, as it determined the direction and tone of the nationalist community's political and ideological stance after the intense oppression of the single-party government. Because the Turkists who make up Orkun's writing staff have presented ideological symbols and models of action to the nationalist community with their stories and ideas. In addition, the heritage it made iconic also influenced the ideological and political views of the nationalist generations that came after it. This study discusses the Orkun magazine's approach to the racism-Turanism cause and its impact both during the period it was published and on the nationalist generations that came after it. For this reason, it analyzes the conjunctural environment that emerged in Türkiye by examining other publications that influenced public opinion during the period the case was ongoing. On the other hand, it evaluates the continuity of nationalist thought patterns formed under Orkun's influence by investigating other publications published in line with nationalist ideology throughout the historical process. In addition, the arguments of the nationalist ideology defended by Orkun magazine are evaluated in the study. As a result of the study, it was seen that Orkun magazine was the first comprehensive publication published by Turkists during the ideological struggle after the racism-Turanism case and that it influenced the generations that came after it.

Keywords: 1944 Racism-Turanism Case, Republican People's Party, Democrat Party, Turkists, Turkish Nationalism.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş evresinde Türk milliyetçiliği yurttaşlık kimliğiyle tanımlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan herkes anayasal olarak Türk kabul edilmiştir. Bununla birlikte kültürel ve coğrafi olan unsurlarla etnik olan unsurlar birleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Ural-Alтай dağlarındaki Türk izlerinin ders kitaplarında öğrencilere öğretilmesi bu kapsamda düşünülmüştür.¹ Öte yandan Afet İnan, Mahmut Esat Bozkurt gibi isimlerin Türk kimliğini üstün vasıflı bir öz olarak tasvir etmeleri milliyetçiliğin ırkçı yönünü kuvvetlendirmiştir.² Bundan dolayı Atatürk dönemi milliyetçilik anlayışı, Turancı açılımlara kesin set çekmesine rağmen siyasi ortamın çok yönlü faktörlerine bağlı olarak tanımlama farklılıklarını içinde barındıracak bir muğlaklığa neden olmuştur.³ Zira 1930'lu yıllardaki Türk milliyetçiliğinin baskın tarafı Atatürk milliyetçiliğinin bir yönünü oluşturan etnik öz üzerine ideolojisini inşa edecektir. Bu bağlamda Türk milliyetçiliğini kan ve soy esaslı değerlendiren milliyetçilik kuramı gelişmiştir. Bilhassa Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Reha Oğuz Türkan gibi isimler çıkarttıkları Ergenekon, Bozkurt, Gökbörü dergilerinde ideolojik düşüncelerini bu yönde şekillendirmişlerdir.⁴

1940'lı yıllara gelindiğinde Türk milliyetçileri, 2. Dünya Savaşı'nda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) yenilmesi halinde esir Türklerin bağımsızlığına kavuşacağını düşünmesi nedeniyle Alman yanlısı bir tutum izlemiştir.⁵ Ancak Almanların Stalingrad'da Ruslara yenilmesi, Türk dış politikasında istikamet değişikliğine, iç politikada ise yeni gelişmelere neden olmuştur. İsmet İnönü, Turancılık fikrini Rusları kışkırtacak tehlikeli bir düşünce olarak görmüştür.⁶ Bundan dolayı Türkçü dergilere sağlanan özgürlük ortamı bir anda sona ererken⁷ siyasi iradenin SSCB ile yakınlaşma çabası Türk milliyetçilerinin düşüncelerinden dolayı yargılanmalarına neden olmuştur. Türkçüler, ırkçılık-Turancılık davası nedeniyle yoğun bir şekilde idari mekanizma ve basın tarafından itibarsızlaştırma muamelesiyle karşılaşmışlardır. Siyasi mekanizmanın sistemli bir şekilde yönlendirdiği bu süreçte Türkçülerin imajı zedelenmiştir. Öyle ki söz konusu bu davadan aklanmış olarak çıkmalarına rağmen kamuoyunun olumsuz yargısı değişmemiştir. Türkçüler hem şahsi itibarları hem de savundukları ideoloji hususunda kendilerini ifade edememiştir. Zira 1945-1950 yılları arasında dava sürecini irdeleyen ve olumsuz imajı yıkmayı amaçlayan kapsamlı bir çalışma yapılamamıştır. Söz konusu konuyla ilgili yapılan ilk kapsamlı çalışma Orkun dergisi olmuştur. Orkun dergisi dava sürecinin perde arkası gelişmelerini okuyucuya duyururken aynı zamanda Türkçülerin yargılanmalarına neden olan ideolojik ve siyasi ortam kapsamlı bir şekilde irdelenmiştir. Bu sayede Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) politikalarıyla mücadele etme imkânına erişirken ideolojik bakışlarını genişletebilecek siyasi ve fikrî bir platform elde etmişlerdir.

Türk siyasetinin bu yeni döneminde sağlanan görece özgürlük ortamında Orkun dergisinin ilk sayısı 6 Ekim 1950'de yayınlanmıştır. Altmış sekiz sayı yayınlanan Orkun dergisinin öne çıkan yazarlarından olan Nihal Atsız, Nejdett Sançar, Zeki Sofuoğlu gibi isimler

¹ Thomas W. Smith, "Civic Nationalism and Ethnocultural Justice in Turkey", *Human Rights Quarterly*, , Cilt 27, Sayı 2, Mayıs 2005, s.441-442.

² Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 33-36.

³ Cemil Koçak, "Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları", *Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, C.4, s.43.

⁴ Fatih Yaşlı, *Antikomünizm, Ülkücü Hareket, Türkiye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, s.21-22.

⁵ Günay Göksu Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.126.

⁶ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s.28.

⁷ Necmeddin Sefercioğlu, *3 Mayıs 1944 ve Türkçülük Davası*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara, 2009, s.30-31.

ırkçılık-Turancılık davasında yargılanmıştır. Dolayısıyla Orkun dergisi, Türk milliyetçilerine siyasi ve ideolojik mücadele alanı açmıştır. Bu çalışmada derginin 1950-1952 yılları arasında yayınlanan 68 sayısı içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Orkun'un argümanlarının yayınladığı dönem içerisinde ve kendinden sonra gelen milliyetçi kuşaklar üzerinde etkisi tartışılmıştır. Bu nedenle 1947'de yayınlanan Kür Şad, Altın Işık, Özleyiş ve Kızılma dergileri incelenerek Orkun'un yayınladığı dönem içerisindeki etkinliği değerlendirilmiştir. Sonraki yıllarda yayınlanan milliyetçi yayın organları da Orkun'un milliyetçi kuşaklar üzerindeki etkinliğini tartışmak amacıyla incelenmiştir. Devlet, Genç Arkadaş, Hasret, Serdengeçti, Fedai, Düşünen Adam, Milli Yol, Milli Hareket, Kopuz, Bozkurt ve Ocak dergileri bu kapsamda ele alınmıştır. Diğer yandan Orkun'un etki gücünü değerlendirebilme amacı, 1944 yargılamaları devam ederken yayınlanan eserleri incelemeyi gerektirmiştir. Zira Türkiye'de siyasal atmosferin idari mekanizma, basın ve kurumlar arasında kurulan dengeyle sağlandığı tespit edilmiştir. Bu nedenle Ulus, Cumhuriyet, Tanin, Son Posta ve Akşam gazeteleri tetkik edilmiştir. Ayrıca arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır. Bu çalışmada 1944 ırkçılık-Turancılık davasında yargılanan ve Orkun dergisinin fikri ve siyasi bakışını inşa eden isimler Türkçüler olarak tanımlanmıştır.

Orkun Dergisi ve Yayınlanma Amacı

Orkun dergisinin başyazarı Nihal Atsız, sahibi ve neşriyat müdürü ise İsmet Tümtürk'tür.⁸ 1944 ırkçılık-Turancılık soruşturmasıyla ilgili resmî dava dosyasının belge niteliğinde olmadığını öne süren Türkçüler, bu süreci gerçekleriyle anlatan bir yayına ihtiyaç duymuştur. Zira soruşturma dosyasının tahrif edilmiş ifadelerle değiştirildiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle Orkun dergisi, söz konusu dava hakkında kendisini gerçekleri anlatan bir kaynak olarak görmüştür. Bununla birlikte kısa ömürlü bazı Türkçü dergi ve gazeteler bu davayı ele almış olmasına rağmen bu yazılar ferdî düşünceler ve anılardan ibaret kalmıştır.⁹ Nitekim ırkçılık-Turancılık davasının ardından 1947'de Ankara'da neşredilen Kür Şad adlı dergide davayla ilgili sadece pasajlar yayınlanmıştır. Hiç şüphesiz Nihal Atsız'ın Kür Şad'da 3 Mayıs 1944'ü bir anma günü olarak ilan etmesi CHP iktidarının olduğu bir dönemde cesurca bir hamle olmuştur. Söz konusu bu yayında Tophanedeki Askeri Cezaevi'nde bir masa etrafında sadece sekiz Türkçünün kutladığı 3 Mayıs'ın, Türk gençleri tarafından kutlanabileceği fikri ise Nejdet Sançar tarafından milliyetçi yüksek tahsil gençliğine sunulmuştur.¹⁰ Ancak Kür Şad, sadece 5 sayı yayınladığı için bu amacı gerçekleştirememiştir. Aynı şekilde söz konusu dava sürecinin ardından İstanbul'da yayınlanan bir başka dergi olan Altın Işık da sadece 8 sayı yayınlanmış ve söz konusu davayla ilgili kısmî eleştirilerde bulunmuştur. Hasan Âli Yücel'e yönelik tepkiler¹¹ ve Türkçü kadronun dava sürecinde yaşadığı acılar¹² bu kapsamda ele alınan konulardandır.

Türkçülere göre 3 Mayıs, Türklük inancını ve heyecanını ortaya çıkartan önemli bir gündür. Bu nedenle ırkçılık-Turancılık davasıyla ilgili neşriyatın yapılması gerekli görülmüştür. 1950 seçimlerine kadar CHP'nin otoriter tutumu devam ettiği için bu amacını bazı küçük teşebbüsler haricinde gerçekleştiremediği görülmektedir. Mesela 1944 yargılamalarından sonra Ankara'da yayınlan Özleyiş dergisi söz konusu girişimlerden birisidir. Ancak Türkçüler, Özleyiş'te kapsamlı bir şekilde ideolojik ve politik tartışmaya girmemiştir. Bununla birlikte bazı milletvekilleri baskı ortamının devam ettiğini yazılarıyla ima etmişlerdir. "*Meydanda fol yok yumurta yokken Irkçılık, Turancılık, faşizm diye diye*

⁸ Orkun, 13 Ekim 1950, Sayı 2.

⁹ "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davasından Hatıralar" Orkun, 20 Ekim 1950, Sayı 3, s.10.

¹⁰ Nejdet Sançar, "Türkçülük Günü", Kür Şad, Mayıs 1947, Sayı 2, s.9.

¹¹ Türkân Türk, "2 Numaralı Hasan Âli", Altın Işık, Ağustos 1947, S.7, s.2.

¹² Türkân Türk, "İki Yüzlü Bir Vesika", Altın Işık, Eylül 1947, S.8, s.2.

*devamlı surette yapılan demagoji artık kabak tadı verdi*¹³ diyen Burdur milletvekili Şerif Korkut'un yazısı bu kapsamda yayınlanmıştır. Söz konusu davayla ilgili yayın yapan bir başka dergi Kızıllema'dır. Sadece 16 sayı yayınlan Kızıllema'nın 5. sayısının kapağında yapılan işkencelerle ilgili bulunan resim¹⁴ ve Nejdet Sançar'ın söz konusu yargılama sürecinde işkence¹⁵ yapıldığını ispat etmeye çalışan yazısı¹⁶ göz önünde bulundurulduğunda Türkçülerin henüz bu konuyu kapsamlı bir şekilde kamuoyu önünde irdeleyemediği ve okuyucuya duyuramadığı ortaya çıkmaktadır.

Türkçülerin bu davayı derinlemesine irdeleyememelerinin temelinde siyasi ortamın ve Türkçülere karşı olumsuz algının etkili olduğu görülmektedir. Nitekim devlet başkanı olan İsmet İnönü'nün nutku üzerine hükümet ve sıkıyönetim komutanı resmi tebliğde bulunmuştur. Sıkıyönetim savcısının gazetelere verdiği demeçler, Milli Eğitim Bakanı'nın okullara gönderdiği tamim, lise müdürlerine verdirilen konferanslar, Genel Kurmay Başkanı'nın ordu birliklerine gönderdiği tamim, Ankara İnkılâp Enstitüsü'nün *İrkçılık-Turancılık* adıyla çıkardığı kitap ve radyonun günlerce Türkçüler aleyhine yaptığı yayınlar¹⁷ nedeniyle Türkçüler berat etmiş olmasına rağmen kendilerini kamuoyuna anlatacak siyasi ve fikri ortama sahip olamamıştır. İrkçılık-Turancılık davası Türk milliyetçileri ile İsmet İnönü arasında onarılmaz bir tahribata neden olmuştur. Dolayısıyla 1944 yılı iki taraf arasındaki husumetin başlangıç noktası olarak ifade edilebilir.¹⁸ 1944 ruhu olarak tanımlanan söz konusu süreç, 1960 ve 1980 arasında etkili olan ülkücü-milliyetçi kitlelere ideolojik ve siyasi şemalarıyla, hikâyesiyle örnek olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Türk milliyetçiliği ideolojisinin cumhuriyet tarihi içerisinde yerinin daha derin ve eski olduğu görülmektedir.¹⁹ Nitekim Türkçüler *hesap sormayı* derginin misyonu olarak belirlerken bu konuda tekrar yaşanabilecek muhtemel olaylara karşı bilinçlendirme çalışmalarından kendilerini sorumlu görmüştür.²⁰ Zira bu bakışa göre Türk milliyetçileri bundan sonraki süreçte siyasi mekanizmanın takibi, tenkidi ve cezasıyla karşılaştıkları zaman Orkun dergisi model olacaktır. Dava sürecinde Türkçülerin günü gününe tuttıkları notlar Orkun dergisinde yayınlanmıştır. Türkçülerin yaşadıkları acı tecrübeleri yayınlamak Orkun'un yayın politikasının başında gelmiştir.²¹ Orkun dergisi, öncelikli olarak 1944 yargılamalarından sonra ırkçılık-Turancılık konusunda Türkçülerin yayınladığı kapsamlı ilk neşriyat olarak ifade edilebilir. Bu nedenle söz konusu dava sürecine giden gelişmeleri ve davayı ayrıntılı bir şekilde irdelemeyi amaçlamıştır. Bununla birlikte Türkçülerin yeniden fikri ve siyasi arenada etkili olmak için mücadele edecekleri bir platform olarak düşünülmüştür.

¹³ Şerif Korkut, "Türkçülüğümüze Dair", *Özleyiş*, Kasım 1947, Sayı 7, s.4.

¹⁴ *Kızıllema*, 28 Kasım 1947, Sayı 5.

¹⁵ Tahkikat sırasında herhangi bir baskı yapıp yapılmadığı duruşma sürecinde de tartışılan bir konu olmuştur. Mühendislik Fakültesi öğrencisi olan Fehiman Altan, Emniyet Genel Müdür Yardımcısı Kâmuran Çuhruk'un emriyle elektrikli işkence odasına götürüldüğünü ifade etmiştir. Davanın savcısı ise "...biz bunları huzurunuzda misafir olarak değil, hükümeti devirmek isteyen vatan hainleri, katiller, caniler olarak sevk ettik. Kendilerini Perapalas otelinde oturtacak değildik. Bunları huzurunuzda reisicumhur namzedi olarak çıkarmadık. Onun niçin bir nevi zulüm görmüşlerdir ve göreceklidir." şeklinde bağirmiştir. Avukat Kenan Öner, bu sözlerin zapta geçilmesini istemesine rağmen bu talep gerçekleşmeden oturum sona erdirilmiştir. "1944'ten Hatıralar" *Orkun*, 1 Aralık 1950, Sayı 9, s.9.

¹⁶ Nejdet Sançar, "Türkçülere Yapılan İşkence Meselesi", *Kızıllema*, 28 Kasım 1947, Sayı 5, s.3,15.

¹⁷ "1944-1945 İrkçılık-Turancılık...", 20 Ekim 1950, Sayı 3, s.10.

¹⁸ Nagihan Eren, *Türk Siyasi tarihinde Bir "Devlet" Mücadelesi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2024, s. 303.

¹⁹ Orhangazi Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", *Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, C.4, s.347.

²⁰ "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 10 Kasım 1950, Sayı 6, s.16.

²¹ "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.2.

1944 Irkçılık-Turancılık Davasına Neden Olan Gelişmeler

Irkçılık-Turancılık davasında birçok ismin yargılanmasına neden olan Orhun dergisi, 1943'ün Ekim ayında yayınlanmaya başlamıştır. Liselerde ve yüksek tahsilde okuyan Türkçü gençlerin ilgiyle takip ettiği bir dergi olmuştur. Dergiyi Türk fikrî ve siyasi tarihinde öne çıkartan özelliği ise 1944 yargılamalarına neden olan gelişmeleri başlatmasıdır. Söz konusu bu süreç Nihal Atsız'ın devlet kurumlarında komünistlerin faaliyetlerini şikâyet ettiği ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na ithafen yazdığı iki açık mektupla başlamıştır. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eminönü Halkevi'nde milliyetçilik üzerine verdiği bir konferans sırasında Marksist gençlerin gülererek ve gürültü çıkartarak konferansı sabote etmesi nedeniyle Atsız bu mektupları Orhun'da yayınlamıştır. Atsız, Türk milliyetçiliği aleyhtarı ve Marksizm sempatisizliği içeren olayları anlatarak Şükrü Saraçoğlu'nun bu duruma müdahale etmesini istemiştir²²

Nihal Atsız, birinci mektubu yayınlarken bunun oluşturacağı yankıyı tahmin etmemiştir. Hatta mektubun müsveddesini okuyan kişiler, Atsız'ı bunu yayınlamaktan vazgeçirmeye çalışmıştır ancak Atsız bu fikre karşı çıkmıştır. Orhun'un 15. sayısı bu mektuptan dolayı kısa sürede tükenmiş ve hatta birçok bayi ellerindeki dergiyi yüksek fiyattan satmıştır. Atsız'ın söz konusu yazıyı Başbakan Saraçoğlu'na hitaben yazması ise sadece bir araçtır. Esasında bu sayede komünist tehlikeyi kamuoyuna duyurmak istemiştir. Orhun'un 15. sayısında yayınlanan bu mektup üzerine Türkiye'de birçok liseden, fakülteden hatta Köy Enstitülerinden ve Harbiye öğrencilerinden Atsız'a tebrik telgrafları gelmiştir. Gelen telgraflarda başbakan harekete geçmezse binlerce gencin harekete geçmek için hazır beklediği bildirilmiştir.²³ Böylece belli çevrelerden gelen bu tepki komünizm nedeniyle oluşan rahatsızlığı açığa çıkarmıştır.

Atsız, birinci mektuptan sonra derginin kapatılacağını tahmin etmiş olmasına rağmen müdahalenin yapılmaması üzerine ikinci mektupla yayına devam etmiştir. Orhun'un 1 Nisan 1944 tarihli 16. sayısında ikinci mektubu yayınlamıştır. Bu sayıda Ankara Devlet Konservatuvarı öğretmenlerinden Sabahattin Ali'yi komünist olmakla, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'i ise Sabahattin Ali'yi korumakla suçlamıştır. Ankara Dil Tarih Fakültesi hocalarından Pertev Naili Boratav, İstanbul Üniversitesi hocalarından Sadrettin Celal ve Türk Dil Kurumu üyelerinden Ahmet Cevat diğer komünistler olarak göstermiştir.²⁴ 16. sayı beş bin adet basılmasına rağmen hızla tükenmiş ve beş bin adet daha basılmıştır. Yurdun birçok yerinden Atsız'a talep telgrafları gelmiş ve 16. sayı büyük yankı uyandırmıştır. Hatta Orkun'un aktardığına göre Atsız, Anadolu'ya gönderilecek olan dergileri İstanbul bayilerinden güçlükle kurtarmış ve Anadolu'ya göndermiştir. İkinci mektuptan sonra İstanbul'da lise ve yükseköğretim gençliği Sadrettin Celal'in dersinde ondan hesap sormaya karar vermiş ancak önceden bilgi verilmesi nedeniyle Sadrettin Celal derslere gelmemiştir.²⁵ Gelen mektuplarda Atsız'dan Türkçülük doğrultusunda kendilerine istikamet çizilmesini içeren talepler, gençliğin uyandığını belirten ifadeler, büyük coşku içerisinde olduklarını ve komünizmle mücadele edeceklerini vurgulayan fikirler dikkat çekmektedir. Gelen mektupların sahipleri içerisinde yargıçlar ve subaylar da bulunmaktadır.²⁶ Hatta Atsız'ın yazısı CHP teşkilatlarından dahi tasdik edilmiştir. Belediye teşkilatlarında okutulduğu ve mecliste Orhun'a karşı müspet bir hava oluşturduğu dergiye gönderilen bilgilerdendir. Ayrıca

²² Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), y.548-21-91-1, 06.05.1944.

²³ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.11-12.

²⁴ "1944 Irkçılık-Turancılık Davası", *Orkun*, 2 Mart 1951, Sayı 22, s.9-12.

²⁵ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 9 Mart 1951, Sayı 23, s.12.

²⁶ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.12-13.

sayılı zenginlerden olan Nuh Naci, Atsız'a haber göndererek bir yayınevi kuracağını ve kalem savaşının gerekliliğini bildirmiştir.²⁷ Görüldüğü üzere iki açık mektubun ortaya çıkardığı yankı Cumhuriyet tarihi boyunca eşine rastlanılmamış bir olaydır. Zira tek parti uygulamalarının eleştirilmez atmosferi içerisinde bir bakan açıkça tenkit edilmekte ve komünist faaliyetlerden dolayı itham edilmektedir.²⁸

Ülke genelinde büyük yankı uyandıran ikinci mektuptan sonra Atsız'ın Boğaziçi Lisesi'ndeki öğretmenlik görevine son verilmiştir.²⁹ Ayrıca Sabahattin Ali, Atsız aleyhine hakaret davası açmıştır. Atsız, şahsına açılan hakaret davası nedeniyle 25 Nisan 1944'te Ankara'ya gelmiş ve sonrasında çeşitli fakülteler, liseler ve Harp Okulu'ndan gençlerin ziyaretleri günlerce devam etmiştir. Bu süreçte Atsız'ın kaldığı Sebat Otel'i'nde birçok sivil polis, otel görevlisi ve müşteriyimş gibi bilgi toplamış ve bu süreci kayıt altına almıştır.³⁰ 26 Nisan 1944'te başlayan ilk mahkemeye birçok Türkçü genç katılmak istemiş ve mahkeme salonun kapısını zorlayan gençler cebren salona girmiştir. Birçok gencin salona girdiğini gören Sabahattin Ali, önünde bulunduğu pencereden atlayarak dışarıya doğru kaçmıştır.³¹ Yargıç, Atsız'ın eski bir mahkûmiyetinin olup olmadığını İstanbul savcılığından sorulmasına karar vererek davayı 3 Mayıs 1944'e ertelemiştir. Mahkeme çıkışında subaylar, muhtelif yükseköğretim öğrencileri ve liseliler Gençlik Parkı'na doğru yürümüştür. Bütün bu gelişmeler Atsız'ın prestijinin arttığını göstermektedir. Öyle ki Orkun'un aktardığı bilgiye göre Atsız'ı takiple görevli sivil polisler dahi Atsız'la fotoğraf çekirmek istemiştir.³² Bununla birlikte bu dava kolektif bir heyecanın da açığa çıkmasına sebep olmuştur. Zira Atsız'ın evi ziyaretçi akınına uğrarken Sebat Otel'i'nde kaldığı süre içerisinde birçok Harbiyelinin toplu bir şekilde ziyarete gelmesi askeri okul öğrencilerinin Atsız'ın fikirlerinden etkilendiğini göstermektedir. Bununla beraber erler, hâkimler, serbest meslek sahipleri, teğmen ve yüzbaşılar da gelen ziyaretçiler arasındadır.³³

İkinci duruşmanın yapıldığı günde de aynı heyecan devam etmiştir. Öyle ki 3 Mayıs 1944 sabahı Ankara adliyesinin önünü binlerce genç doldurmuştur. Bu gençler “Yaşa Atsız, Kahrolsun Komünistler, Kahrolsun Nazım'ın Uşakları” diye bağırırken Sabahattin Ali'nin kitaplarını adliye önünde yakmışlar ve hükümeti istifaya çağırmışlardır.³⁴ Mahkemeye alınmayan gençler Ulus'a yürümüşler, burada atlı ve motosikletli polislerle yaşanan arbedede 165 genç gözaltına alınmıştır. Duruşmayı izlemeye gelenler arasında Amerikan ve Rus elçiliklerinin mensupları da bulunmaktadır. Böylece dava, basit bir hakaret davasından yabancı devletlerin dahi takip ettiği Türkçülük-komünizm tartışmasına dönüşmüştür. Sonuç olarak Savcı Hadi Tan, Atsız'ın Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 482. maddesine göre cezalandırılmasını istemiştir. Buna göre Atsız, 6 aydan az ve 100 liradan aşağı olmamak kaydıyla cezalandırılacaktır. Ancak Atsız'ın avukatlarının müdafaalarını hazırlama istekleri kabul edilmiş ve duruşma 9 Mayıs 1944'e ertelenmiştir.³⁵ Bütün bu gelişmeler davanın büyük yankı uyandırdığını göstermektedir. Bu nedenle milliyetçi camia içerisinde Atsız'ın öne çıktığı ve lider olarak görüldüğü söylenebilir.

²⁷ 1944-1945 İrkçılık- Turancılık Davası”, *Orkun*, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.13.

²⁸ Alparslan Türkeş, *1944 Milliyetçilik Olayı*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975, s.31; İlhan E. Darendelioğlu, *Türk Milliyetçilik Tarihinde Büyük Kavga*, Oymak Yayınları, İstanbul, 1976, s.36.

²⁹ “1944-1945 İrkçılık...”, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.12-13.

³⁰ “1944-1945 İrkçılık...”, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.13-14.

³¹ “1944-1945 İrkçılık...”, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.15.

³² “1944-1945 İrkçılık- Turancılık Davası”, *Orkun*, 30 Mart 1951, Sayı 26, s.12.

³³ “1944 Davasından Hatıralar”, *Orkun*, 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.13.

³⁴ Darendelioğlu, *age.*, s.41-42; Türkeş, *age.*, s.35.; Nuri Gürgür, *Yüzyıldan Yüzyıla*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2021, s.437-439; Beşir Ayvazoğlu, *Tanrıdağı'ndan Hıra Dağı'na*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, s.128-129; Reha Oğuz Türkkan, *Tabutluktan Gurbete*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975, s.20.

³⁵ “1944 Davasından Hatıralar”, *Orkun*, 13 Nisan 1951, Sayı 28, s.13-14.

1944 Irkçılık-Turancılık Davası

Sabahattin Ali'nin açtığı hakaret davasının son duruşması 9 Mayıs 1944'te yapılmış ve Nihal Atsız'a 4 ay hapis ve 66 lira para cezası verilmiştir. Cezanın ertelenmesi üzerine Atsız, İstanbul'a dönmeye hazırlanırken Ankara'da kaldığı otelde tutuklanmıştır.³⁶ Atsız'ın tutuklanması yeni gözetliler ile devam ederken birçok Türkçü ismin evi polisler tarafından aranmıştır.³⁷ Bitlis'te yedek asteğmen olarak görevini yapmakta olan Zeki Sofuoğlu, Gazi Eğitim Enstitüsü ile Polis Koleji'nde Tarih öğretmeni olan Hüseyin Namık Orkun³⁸ bu isimlerdendir. Gözaltına alınanlar arasında Türk Yurdu dergisini 1943'e kadar çıkartan Hasan Ferit Cansever de bulunmaktadır. Esasında Cansever bu dava nedeniyle tutuklanmayı bekleyenler arasındadır. Zira Cansever, Türk Yurdu'nu çıkartmaya devam ettiği zamanlarda Almanlar Stalingrad'da yenilince Türkiye'de Ruslara karşı sempatik olmaya çalışan³⁹ ve Türkçülük aleyhine gelişen bir hava esmeye başlamıştır. Ankara'da yüksek mevkide bulunan ancak Orkun tarafından ismi açıklanmayan bir kişi bu durumu Cansever'e haber vermiş ve dergiyi kapatmasının kendi menfaatine olacağını bildirmiştir. Bu nedenle Cansever, 1943'te Türk Yurdu'nun yayın hayatına son vermiş ancak 1944 vukuatının kendisine de sıçrayacağını tahmin etmiştir.⁴⁰ Bununla birlikte gözaltına alınan Türkçülerin bazılarının evinde Fethi Tevetoğlu'yla yaptıkları mektuplaşmalar çıkınca askeri doktor olan Tevetoğlu da gözaltına alınmıştır. Onun gözaltına alınması Türkçülüğün askeri şahıslar arasında ne kadar yayıldığını tespit etmek için önemli görülmüştür.⁴¹

Turancılık suçlamasıyla gözaltına alınanlar İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün nezarethanesine getirilmiştir. Nezaretin almadığı kişiler ise emniyetteki memur odalarında tutulmuştur.⁴² Asker kökenli olan Alparslan Türkeş, Cansever, Sofuoğlu, Tevetoğlu, Fazıl Hisarcıklılar, Nurullah Barıman ise Askeri Cezaevine getirilmiştir.⁴³ Bu davada Orhun dergisine abone olanlar ve dergide yazısı çıkmış olanlar da sorgulanmış, evleri aranmıştır. Atsız'ın evinde yapılan aramada Atsız'a mektup yazarlar da sanık olarak yargılanırken Türkeş'in ifadesine göre Nihal Atsız'a sokakta bir kez selam vermiş olanlar dahi Turancı ve ırkçı ithamından kurtulamamıştır.⁴⁴ Mesela Atsız'ı Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde misafir eden Osman Turan⁴⁵ ile evinde misafir eden Devlet Konservatuarı Müdürü Orhan Şaik Gökyay bakanlık emrine alınmıştır. Atsız'ın kardeşi Nejdet Sançar⁴⁶ ve Atsız'ın eşi Bedriye Atsız da⁴⁷ bakanlık emrine alınanlar arasındadır. 7 Eylül 1944 günü ise 23 Türkçü isim gizli cemiyet kurmak, nizam karşıtı olmak ve hükümeti devirmek suçundan tutuklanmıştır.⁴⁸

³⁶ Hülya Öztekin, "1944 Irkçılık-Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar", *Selçuk İletişim*, Cilt 11, Sayı 1, Ocak 2018, s.221.

³⁷ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 29 Haziran 1951, Sayı 39, s.13.

³⁸ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 3 Ağustos 1951, Sayı 44, s.15.; 1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 10 Ağustos 1951, Sayı 45, s.14.

³⁹ Türkiye'nin dış politikasında Rus yanlısı bir değişim olduğu uluslararası kamuoyuna gazeteciler vasıtasıyla da gösterilmeye çalışılmıştır. Mesela Falih Rifki Atay 1944'te yazdığı bir yazısında Lenin'i övmekte ve eserlerindeki ruh asiliğinden bahsetmektedir. Lenin ile Atatürk arasında kurduğu dostane ilişkiler bağlantısını, sonraki liderlere taşımaktadır: "Lenin ve Atatürk ölmüşlerse onların eserlerini ancak yürüten, ilerleten ve yükselten iki şef, İnönü ve Stalin başımızdadır." Falih Rifki Atay, "Bir Dostluğun Sağlam temelleri", *Ulus*, 16 Ocak 1944, s.1.

⁴⁰ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 17 Ağustos 1951, Sayı 46, s.14-15

⁴¹ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 21 Eylül 1951, Sayı 51, s.15.

⁴² "Orkun'dan Sesler", *Orkun*, 3 Kasım 1950, Sayı 5, s.8-9.

⁴³ "1944'ten Hatıralar" *Orkun*, 17 Kasım 1950, Sayı 7, s.9.

⁴⁴ Türkeş, *age.*, s. 41.; Darendelioğlu, *age.*, s.56.; Hikmet Tanyu, *Türkçülük Davası ve Türkiye'de İşkenceler*, Altınışık Yayınları, Kayseri, 1950, s.4.-5.

⁴⁵ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.15.

⁴⁶ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 27 Temmuz 1951, Sayı 43, s.12-13.

⁴⁷ "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 3 Ağustos 1951, Sayı 44, s.13.

⁴⁸ Darendelioğlu, *age.*, s.59; Hulûsi Turgut, *Türkeş'in Anıları Şahinlerin Dansı*, ABC Yayınları, İstanbul 1995, s.41; "Orkun'dan Sesler" *Orkun*, 1 Aralık 1950, Sayı 9, s.9.-10.

İrkçılık-Turancılık suçlamasıyla yargılanan Türkçüler, çeşitli işkencelere tabi tutulmuştur. Bunlar içerisinde en dikkat çekici olan *tabutluk* işkencesidir. Tabutluk, dikine bir kişinin ancak sığabileceği daracık hücrelerden oluşmakta ve kişinin başına 3 adet 500'er mumluk ampul yakılmaktadır.⁴⁹ 50 derece sıcaklığı aşan bu tabutluklarda konservatuvar müdürü Orhan Şaik Gökyay, Reha Oğuz Türkkan, Hamza Sadi Özbek, Hikmet Tanyu, Osman Yüksel Serdengeçti işkenceye tabi tutulmuştur.⁵⁰ Tabutluk hücrelerinde işkence gören isimlerden bir diğeri de Hamza Sadi Özbek'tir. Hamza Sadi Özbek, Aydın'da bir memur iken ırkçılık suçlamasıyla İstanbul'a getirilmiştir. İri yarı bir genç olan Özbek'e bu hücre küçük gelmiş buna rağmen buraya zorla sığdırılmış ve 16,5 saat burada tutulmuştur.⁵¹

Daracık hücrelere kapatmak, aç ve susuz bırakmak nezarethaneye getirilen herkese uygulanmıştır. Lağımın sızdığı mezarlık olarak adlandırılan karanlık yerde ise Atsız, 7 gün tutulmuş; Doktor Mehmet Külahlı, Reha Oğuz Türkkan ve Sait Bilgiç'e dayak, tokat, falaka işkenceleri uygulanmıştır.⁵² Duruşmalar 29 Mart 1945 tarihine kadar devam etmiş ve Türkçülere muhtelif cezalar verilmiştir. Ancak karar sonrasında Askeri Yargıtay'a itiraz edildiği için karar hem esastan hem de usulden bozulmuştur. 31 Mart 1947 tarihinde ise bütün Türkçüler suçsuz bulunarak beraat etmiştir.⁵³ Türkçüler hukuki olarak aklanmıştır ancak dava sürecinde kamu vicdanında da yargılandıkları için şahıslarına ve fikirlerine yönelik kamuoyu düşüncesi menfi olarak etkilenmiştir. Türkçüler, siyasi iradenin direktifleriyle basın-yayın organları ve kurumlar tarafından yoğun bir baskıyla karşılaşmıştır. İdeolojik olarak telin edilen Türkçüler söz konusu konjonktürel ortamda kendilerini kamuoyuna anlatma imkânına sahip olamamıştır.

Yargılamalar Sürecindeki Konjonktürel Ortam

İrkçılık-Turancılık davası nedeniyle Türkçü isimleri etkisizleştirme politikasında dış gelişmelerin etkili olduğu görülmektedir. Zira Nazilerin 1943'te Stalingrad'da Ruslara yenilmesi Türkiye'nin iç politikasını etkilemiştir. Hükümet, Turancı adı verilen isimleri tutuklayarak Sovyetlerden yana olduğunu göstermiştir.⁵⁴ Bu sayede olası bir Sovyet işgalinden sınırlarını korumayı hedeflemiştir. Bu durum yargılamaların devam ettiği süreçte Türkçüler tarafından da tespit edilmiştir.⁵⁵ Aslında bu dava Cumhuriyet tarihi boyunca şaşırtıcı bir gelişmedir. Zira ders kitaplarından Dil ve Tarih Kurumlarının çalışmalarına ve nutuklara kadar koyu milliyetçi söylemlerin hâkim olduğu bir dönemden bir anda milliyetçiliğin yargılandığı bir sürece geçilmiştir. Bu hususta Rusya'nın etkisinin farkında olan Türkçüler söz konusu politika değişikliğinde kendilerinin planlı bir şekilde seçildiklerini belirtmiştir. Bu nedenle dava sürecinde yaşadıkları acının dinmediğini ve dinmeyeceğini ifade etmişlerdir.⁵⁶

⁴⁹ "1944 İrkçılık-Turancılık Davasından Hatıralar" *Orkun*, 13 Ekim 1950, Sayı 2, s.9; Osman Yüksel, "Serdengeçti'nin Müdafaası", *Serdengeçti*, *Ekim 1947*, Sayı 3, s.5; Türkeş, *age.*, s.80.

⁵⁰ Tanyu, *age.*, s.8; Türkkan, *age.*, s. 62-67.

⁵¹ "1944'ten Hatıralar", *Orkun*, 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.9.

⁵² Tanyu, *age.*, s.7.8; Nejdett Sançar, "Türk Umumi Efkarına Bildiri", *Milli Yol*, 20 Nisan 1962, Sayı 13, s.7,13; Yüksel, "Serdengeçti'nin...", *Ekim 1947*, Sayı 3, s.5; Türkeş, *age.*, s.58-61; Türkkan, *age.*, 108-110.

⁵³ Darendeliolu, *age.*, s.177-183; Türkeş, *age.*, s.78.-80; "İrkçılık Turancılık Davası", *Altın Işık*, Nisan 1947, Sayı 4, s.5.

⁵⁴ Çağrı D. Çolak, "1944 İrkçılık – Turancılık Davası: Tutuklamalar, İşkenceler, Savunmalar", *Turan ve Turancılık*, Ed. Yeliz Okay, İstanbul, 2019, Doğu Kütüphanesi, s.225-226.

⁵⁵ "1944-1945 İrkçılık...", 23 Mart 1951, Sayı 25, s.13.; Zeki Sofuoğlu "Türkçülüğü Kimler, Niçin Hançerlediler?" *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31. s.4; 1944-1945 İrkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 16 Kasım 1951, Sayı 59, s.11-14; Türkkan, *age.*, s.36-37.

⁵⁶ Mehmet Karaca "Özümüz Sözüümüz", *Orkun*, 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.13.

SSCB'nin Almanları yenilgiye uğratması üzerine Sovyet yanlısı bir imaj oluşturmak için Türkiye'de güçlü bir basına ve hükümet uygulamalarına ihtiyaç duyulmuştur. 2. Dünya Savaşı'nın değişen seyriyle uyumlu gelişen siyasal ortam bir bakıma inşa edilmiştir. Hükümetin 18 Mayıs 1944'te yayınladığı resmi tebliğin, Türkçülere yönelik oluşturulacak olumsuz imaj konusunda ilk ciddi adım olduğu görülmektedir. Resmi tebliğe göre Sabahattin Ali-Nihal Atsız davasının Ankara'da görülen duruşması sırasında Türkçülerin evlerinde yapılan arama sonucunda bazı önemli evraklara ulaşılmıştır. Buna göre Türkçüler, ırkçılık-Turancılık yapmış ve bununla ilgili aralarında anlaşmalar imzalamıştır.⁵⁷ Türkçülerin, "hakiki milliyetçilik telakkilerine aykırı umdeleri ve bu umdelere varmak için gizli cemiyetleri, faaliyet programları, teşkilat ve propaganda organları hatta muharebelerini gizli tutmaya matuf şifreleri ve parolaları vardır."⁵⁸ Hükümetin resmi tebliğdeki bu ifadeleri esasında hükümet yanlısı basın-yayın organlarına ve yazarlara harekete geçmeleri için işaret anlamına gelmektedir. Bu nedenle ırkçılığı akıllara getirebilecek her şey raporlaştırılmıştır. Mesela Mehmet Şükrü Sarı tarafından yazılan "*Vurgundur sana ırkım, Kavuşmamaktır korkum, Bir karış Balkan değil, Tuna'yı vatan bil*" dizelerinin genç dimağları etkilemesinden endişe edilmiştir.⁵⁹ Bu süreçte gazeteciler milliyetçilik fikrini sorgulamaya başlamıştır. Milliyetçiliği gereksiz ve yanlış bir ideolojik sapma olarak değerlendiren Türkçülerin suçlu olduğuna hükmetmişlerdir. Mesela bu hususta Falih Rıfkı Atay etkili bir isim olarak öne çıkmaktadır. "*Altın alta bir soruşturma var; sağ adı altında koyu Türkçülüğü suçlayarak kendi milliyetçilik davamızı da zayıflatmış olmaz mıyız? Hayır, bilakis kuvvetlendirmiş oluruz.*"⁶⁰ şeklindeki ifadelerden sonra Falih Rıfkı, açıkça ırkçılığı iç harp, Turancılığı ise dış harp olarak tanımlayarak anayasayı yıkmaktan Türkçülerini suçlu bulmuştur.

Türkçülere yönelik basında başlatılan olumsuz imaja, 19 Mayıs'ta İnönü'nün Türkçülerini suçlayan söylevi de eklenince mevcut dava, ırkçılık-Turancılık davasına dönüşmüştür.⁶¹ İnönü'nün 19 Mayıs nutku, Türk milliyetçilerini pasifize etmek için koordineli bir sürecin başlayacağına dair işaretler vermiştir. 19 Mayıs nutkunun adeta resmî makamlara verilen emir niteliğinde olduğu görülmektedir.⁶² Zira İnönü, öğretmenlerin politikaya dahil olmasını eleştirerek "*Devlet, vatan için en zararlı olan bu cinayetlere yer vermemek için sert tedbirleri esirgemeyecektir.*" ifadesiyle bundan sonraki sürecin ipuçlarını vermiştir. Söz konusu öğretmenleri kötü yola sapmış *vicdansız fesatçı* olarak tanımlamıştır. Turancıların Türkiye'yi bütün komşularıyla düşman yapmaya çalıştığına dikkat çeken İnönü⁶³ *vicdansız fesatçılar* olarak tanımladığı Türkçülere karşı cumhuriyetin bütün tedbirlerini uygulayacağını açıklamıştır.⁶⁴ Vicdansız fesatçılar olarak tanımlanan hiç şüphesiz başta Nihal Atsız ve Nejdet Sançar olmak üzere diğer Türkçü isimlerdir.⁶⁵ Ayrıca Milli Eğitim teşkilatını övmesi ise Hasan Âli Yücel ile Köy Enstitülerinin mimarı İsmail Hakkı Tönuç'u taltif anlamına gelirken bu sayede Türkçülere ihtarda bulunmuştur. Zira Türkçüler Milli Eğitim'de komünizmin gizliden gizleye yayıldığını mütemadiyen ifade etmişlerdir.⁶⁶

⁵⁷ "Resmi Tebliğ ", 19 Mayıs 1944, *Ulus*, s.1.

⁵⁸ "Resmi Tebliğ ", 19 Mayıs 1944, *Ulus*, s.1; "Türk Gençliğini İstismar Edenler, *Tanin*, 19 Mayıs 1944, 1,2; "Şehrimizde Meydana Çıkarılan Gizli Cemiyet", *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1944, s.1,3.

⁵⁹ BCA, f.30-10-0-0, y.86-572-1, 27.09.1944.

⁶⁰ Falih Rıfkı Atay, "Hak görünüründe bir kaygı", *Ulus*, 18 Mayıs 1944, s.1.

⁶¹ Sefercioğlu, *age.*, s.7-15.

⁶² Darendelioğlu, *age.*, s.59.

⁶³ "Cumhurresimizin Nutku, *Ulus*, 20 Mayıs, 1944, s.1; "Cumhurresimizin Dünkü Nutukları", *Tanin*, 20 Mayıs 1944, s.1,2.

⁶⁴ "Milli Şefin Tarihi Nutku", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1944, s.1,2.

⁶⁵ "1944-1945 İrkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 9 Kasım 1951, Sayı 58, s.11-12.

⁶⁶ "1944-1945 İrkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 2 Kasım 1951, Sayı 57, s.11.

İnönü'nün nutku kurumların da harekete geçmesini isteyen vurgular taşımaktadır. Nitekim *"Hiçbir devlet makamı, vicdansız fesatçıyı diğer öğretmenlerden daha kolay ve daha çabuk keşfedemez."* diyen İnönü esasında Milli Eğitim camiasında ne kadar milliyetçi öğretmen varsa onları jurnal etmeğe çağırmıştır.⁶⁷ Türkiye'nin pek çok yerinden gönderilen telgraflar ve bağlılık yeminleri, İnönü'nün direktifinin anlaşıldığını göstermiştir. Mesela İstanbul'da ilkokulların başöğretmenleri, ortaokul ve lise müdürleri maarif müdürünün başkanlığında İstanbul Erkek Lisesi'nde toplanarak Milli Şef'e bir tazim ve bağlılık telgrafı çekmişlerdir. Milli Şef'in yüksek direktiflerinde belirttiği teveccühe layık olmaya çalışacaklarını bildirmişlerdir.⁶⁸ Hasan Âli Yücel ise minnetlerini bildirirken İnönü'yü en büyük öğretici olarak tanımlamıştır.⁶⁹ Hiç şüphesiz İnönü'nün başlattığı sürece gösterilen bağlılık bütün bunlarla sınırlı kalmamıştır. Zira İstanbul Üniversite Rektörü'nün, Milli Şef'in *gösterdiği tek, doğru yolda* şaşmaz ve sarsılmaz bir inançla yürüyeceklerini belirtmesi,⁷⁰ Gazi Terbiye Enstitüsü'nün gençleri zararlı tesirlerden korumak için daima dikkatli olacaklarını bildirmesi,⁷¹ Antep Maarif Müdürü'nün 19 Mayıs nutkundan *ışıklı yol gösteren yüksek hitap* olarak bahsetmesi, İçel Maarif Müdürü'nün İnönü'nün emir ve iradesini aynen tatbik edeceğini iletmesi⁷² ülke çapında İnönü'ye bağlılıkta adeta bir yarışın başladığını göstermektedir. Ayrıca 19 Mayıs nutkundan *nurlu direktif diye* bahseden Siyasal Bilimler Okulu profesörleri bu direktifleri *değişmez ve şaşmaz hareket düsturu* olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Ankara Hukuk Fakültesi öğretim heyeti çektiği telgrafla İnönü'nün nutkuna istinaden canla başla çalışacaklarını ifade etmiştir. Ankara Maarif Müdürü ise bu nutuktan dolayı ebedi bir iftihar ve milli gurur duyduklarını bildirmiştir. Aynı şekilde İstanbul Teknik Öğretim Okulları ve Balıkesir Maarif Müdürü, öğrencileri İnönü'nün yüksek buyruklarına uygun olarak yetiştirdiklerini iletmiştir. Diğer yandan İstanbul Maarif Müdürünün *"Türk milletinin makûs talihini yenen elleri saygı ile öper, şükran ve minnetlerimizi yüce katınıza sunarız."*⁷³ şeklindeki bildirisinin ise esasında farklı bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Zira İnönü'nün Millî Mücadele ile birlikte bahsedilmesi sürecin haklılığına içtenlikle inanan başka bir kesimin olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Kurumların 19 Mayıs nutkuna gösterdikleri bağlılığa karşılık İnönü'nün ilettiği teşekkür mesajları⁷⁴ ise siyasi mekanizma-basın-kurumlar denkleminde inşa edilen algının döngüsel bir aşamasını oluşturmuştur. Söz konusu denklemde basın da siyasi mekanizmanın direktifine uygun hareket etmiştir. Nitekim Hüseyin Cahit Yalçın, öğretmenlerin bu nutku sınıflarda en büyük vatan dersi olarak okutmaları gereğinden bahsederken radyo, ajans ve gazetelerin bu nutku memleketin her köşesine yayacağını bildirmiştir.⁷⁵ Esasında bu tür köşe yazıları hükümetin yapılmasını istediği fiillere etki eden toplumsal algı araçları olarak tanımlanabilir. Nitekim bir başka yazarın *"Bizim cemiyetimiz odur ki icabında İnönü mikrofonun önüne geçip 'haydi 'dediği zaman 18 milyon tereddütsüz arkasındadır."*⁷⁶ şeklindeki ifadelerinden anlaşılabileceği üzere 19 Mayıs nutkundan sonra kurumlar, İnönü'ye bağlılık yarışına girmiştir. Öyle ki her yıl mekteplerin bu nutukla açılıp bu nutukla

⁶⁷ "1944-1945 İrkçılık...", 9 Kasım 1951, Sayı 58, s.11-12.

⁶⁸ "İstanbul Öğretmenleri Millî Şef'e minnet ve tâzimlerini sundular", *Ulus*, 23 Mayıs 1944, s.1.

⁶⁹ "Millî Şef'e Sunulan Arıza", *Tanin*, 21 Mayıs 1944, s.1; "Maarifçilerin Millî Şefe Arızaları", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1944, s.1,3.

⁷⁰ "Millî Şef", *Tanin*, 3 Haziran 1944, s.1.

⁷¹ *Ulus*, 2 Haziran, 1944, s.1.

⁷² *Tanin*, 4 Haziran 1944, s.2.

⁷³ *Ulus*, 26 Mayıs, 1944, s.1,2; "Millî Şefe Tâzim", *Tanin*, 26 Mayıs 1944, s.1.

⁷⁴ "Millî Şef", *Tanin*, 25 Mayıs 1944, s.1; "Millî Şefin Üniversiteye İltifatları", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1944, s.1,3.

⁷⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, "Millî Şefin Gençliğe Hitabesi", *Tanin*, 20 Mayıs 1944, s.1.

⁷⁶ Feridun Osman Menteşeoğlu, "19 Mayıs'ta Ankara'dan Görünüşümüz", *Son Posta*, 19 Mayıs 1944, s.1,3.

kapatılması dahi istenmiştir.⁷⁷ Gençliğin bu nutku hiçbir zaman unutmayacağı, yabancı ve fesat hiçbir fikrin Türk gencini temel prensiplerinden ayıramayacağı belirtilirken⁷⁸ fesat olarak tanımlanan Turancılık ve ırkçılığın, yabancı memleketlerde hükümet hakkında yanlış düşüncelere sebep olacağına inanılmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın'a göre hükümetin bu neşriyata ses çıkarmaması dışarda suizanları kuvvetlendirmektedir. Ona göre ırkçılık ve Turancılık tamamen bir Nazi icadıdır.⁷⁹ Turancılığı, Türk kavimlerini birleştirmek için Çin sınırına kadar askerî harekât düzenleme ideali olarak tanımlayan Yalçın, bundan dolayı komşu ülkelerin şüphelerinin ve düşmanlıklarının tahrik edildiğini ifade etmiştir.⁸⁰

19 Mayıs nutkundan dolayı İnönü, memleketin en büyüğü, en iyi düşüneni, en doğru görüşlü ve en başarılı insanı olarak tanımlanmıştır.⁸¹ Türkçüler ise Cumhuriyet rejimini ve TBMM'yi kaldırmaya niyetli, ülkeyi harbe sürüklemeye kararlı gizli bir örgüt olarak tasvir edilmiştir.⁸² Ancak gazetecilerin söz konusu bu düşüncelerine kamuoyunun inanması gerekli görülmüştür. Bir başka ifadeyle Türkçülerin fikirlerinin yanlış olduğuna dair menfi bir kamuoyu oluşturtulmaya çalışılmıştır. Bu tartışmaların eksenini Türkçülük ve Turancılık kavramları oluşturmuştur. Bu bağlamda dönemin en önemli konusu olan milliyetçi ideolojinin anlamsal karşılığı farklı perspektiflerden irdelenmeye başlanmıştır. Mesela Hüseyin Cahit Yalçın'a göre dönemlere göre milliyetçiliğin manası değişebilmektedir. Şöyle ki Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkçülüğün manaları farklıdır. Osmanlı zamanındaki milliyetçiliği, diğer etnik unsurların birer birer devletten ayrılma çabası karşısında Türk unsurunun hakkını ve hâkimiyetini müdafaa etmek olarak tanımlamıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti kurulunca Türkçülük, manasını ve hedefini kaybetmiştir. Zira Türkiye içinde Türk'e karşı hak dava edecek başka unsur kalmamıştır. Ona göre "Türkçüyüm demek *milletimi severim ve onun terakkisi için her türlü fedakârlığı yaparım.*" manasına gelirken⁸³ bu açıklamalarıyla esasında Türkçülerin ideolojik yanlışlığını vurgulamıştır. Aynı şekilde Yavuz Abadan da cumhuriyete bağlılığın adını milliyetçilik olarak tanımlarken içte parçalayıcı, dışarıda ise maceracı olmaması gerektiğini⁸⁴ ifade etmiştir.

Başta Nihal Atsız olmak üzere Türkçülere karşı siyasi irade tarafından başlatılan cezalandırılma politikasına muteber dinamiklerin verdiği destekle söz konusu süreç, geniş katılımlı itibarsızlaştırma hareketine dönüşmüştür. Öyle ki 1944 davasında Türkçüler aklanmış olmasına rağmen başta Nihal Atsız olmak üzere diğer isimler görevlerine iade edilmemiş ya da hizmet kıdemlerinin altındaki görevlere verilmiştir. Mesela Nihal Atsız 1949'a kadar işsiz kalmıştır.⁸⁵ Ayrıca Atsız davasıyla ilgili olarak kamuoyunu yanıltıkları gerekçesiyle bazı gazeteler yayın durdurma cezası almıştır.⁸⁶ Mesela Nejdet Sançar'ın Bucak adlı dergideki yazıları dikkatle incelenmiş ve ırkçılık gayesi güttüğüne ve zihinleri yanılttığına hükmedilmiştir. Hatta gazetenin sahibi aynı zamanda CHP üyesi olduğu için parti kongrelerine katılmaması için Sançar'ın yazısı bir delil olarak CHP il başkanına sunulmuştur.⁸⁷ Bütün bu gelişmelere bağlı olarak söz konusu siyasi ortamın, Türkçülere fikirlerini ifade etmek ve dava sürecindeki haksız uygulamaları kamuoyuna anlatmak için hareket alanı bırakmadığı ifade edilebilir.

⁷⁷ Necmettin Sadak, "Millî Şefin Millete büyük dersi", *Akşam*, 21 Mayıs 1944, s.1.

⁷⁸ Suat Kemal Yetkin, "Türk Gençliği", *Ulus*, 23 Mayıs, 1944, s.1.

⁷⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, "Dâhili Durum ve Bütçe Müzakereleri", *Tanin*, 4 Haziran 1944, s.1.

⁸⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanin*, "Turancılık Hareketi", *Tanin*, 19 Mayıs 1944, s.1.

⁸¹ Sadak, *agm.*, s.1.

⁸² Falih Rifkî Atay, "Cumhurreisimizin Nutku", *Ulus*, 21 Mayıs 1944, s.1,4.

⁸³ Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanin*, "Bizde Türkçülük", *Tanin*, 18 Mayıs 1944, s.1.

⁸⁴ Yavuz Abadan, "19 Mayıs ve Türk Gençliği", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1944, s.2.

⁸⁵ Sefercioğlu, *age.*, s.31.

⁸⁶ BCA, f.30-10-0-0, y.86-570-12, 09.05.1944.

⁸⁷ BCA, y.1383-591-2, 12.01.1946.

Orkun Dergisinin Tepkisi ve Tenkidi

Türkiye’de 14 Mayıs 1950 yılında yapılan genel seçimler demokrasi tarihinde kendinden sonraki süreci etkileyecek çok önemli gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Bu seçimlerden sonra Türkiye’de ilk defa iktidar değişikliği yaşanmıştır. Yeni iktidar döneminde ise düşünce ve ifade özgürlüğü geniş kitleleri memnun etmiştir. DP’nin sağladığı bu özgürlük ortamı Türk milliyetçileri tarafından savunulmuştur. Nitekim 14 Mayıs’ta diktatörlük rejiminin sona erdiğini⁸⁸ ve Cumhuriyet tarihi boyunca milli iradenin ilk defa sağlandığını⁸⁹ açıkça ifade etmişlerdir.

1944 ırkçılık-Turancılık davası Orkun dergisinde irdelenen konuların başında gelmiştir. Nitekim söz konusu dava, Orkun dergisinin yayınlanma amaçlarından en önemlisidir.⁹⁰ Bu nedenle Türkçülerin beraatinden sonra dahi CHP’nin otoriter yönetiminden dolayı ifade edilemeyen birçok husus, Orkun sayfalarından okuyucuya duyurulmuştur. Hiç şüphesiz bu konuların başında İnönü dönemi ve uygulamaları gelmektedir. 1944 ırkçılık-Turancılık davasını bütün yönleriyle irdeleyen Orkun, yapılan haksızlıkları dile getirmiştir. Türk milliyetçisi oldukları için 1944 tatbikatının yapıldığını ileri süren Orkun dergisi, kendisine muhalif tarafı ise Türk milliyetçiliğinin düşmanı olarak ele almıştır. Halkın çektiği sıkıntılara rağmen CHP ve onu destekleyen küçük bir azınlığın lüks ve sefahat içinde yaşadığı⁹¹ ve İnönü’nün komünizm yanlısı olduğu, bu nedenle Hasan Âli Yücel’i koruduğu iddia edilmiştir. Orkun’a göre 1946 seçimlerinde yapıldığı ileri sürülen hile nedeniyle CHP, 4 yıl daha ülkeyi yönetmiştir. Bu bağlamda İnönü, gayri millî şef, gayri meşru cumhurbaşkanı olarak tanımlanmıştır.⁹² Hiç şüphesiz Orkun’un üslubundaki keskin tonların temelinde 19 Mayıs nutku yer almaktadır. Söz konusu nutuk ülke çapında Türkçülere karşı tepki oluşturduğu için Türkçüler üzerinde derin yaralar bırakmıştır. Bu nedenle Türkçüler Menderes Hükümeti’ni desteklemeye kendilerini mecbur hissetmişlerdir.⁹³ İnönü’ye karşı uzlaşmaz yaklaşımın temelinde hiç şüphesiz 1944 yargılamaları bulunmaktadır. Ancak bununla beraber 1946 seçimlerinde yapıldığı iddia edilen seçim hileleri ve Rusya’ya teslim edilen Türkler Orkun’un tepkisel dilini sertleştirmiştir. Öyle ki teslim edilen Türklerin sınırda işkence ile öldürülmesi ve yüzü aşkın grubun üzerine petrol dökülerek yakılması Orkun’un affetmediği olayların başında gelmiştir.⁹⁴

Orkun dergisini ırkçılık-Turancılık davasına yönelik eleştirenlerin bir başka cephesini 1 Numaralı Sıkıyönetim Savcısı Kazım Alöç ile Sıkıyönetim Komutanı Sabit Noyan oluşturmuştur. Bu iki isim dava sürecinde bütün Türkçülerin nefretini çekmiştir. Bilhassa dava sürecinde Kazım Alöç ile Türkçülerin tartıştıkları görülmektedir.⁹⁵ Ayrıca bu iki ismin İsmet İnönü’den hususi bir sofrada bizzat direktif alarak dava sürecini yürüttükleri iddia

⁸⁸ “Türkçülük Düşmanları Yine Sahnede”, 15 Aralık 1950, *Orkun*, Sayı 11, s. 12; Bekir Sıddık Özyıldırım, “İnkılâp Hakkında” *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.13.

⁸⁹ Zeki Velidi Togan, “Komünizm, Planları ve İstikbali”, *Orkun*, 5 Ocak 1951, Sayı 14, s.5; Zeki Sofuoğlu, “İnkılap ve Demokrasi”, *Orkun*, 19 Ekim 1951, Sayı 55, s.13.

⁹⁰ “Ülküdaşlarla...”, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.2; İsmet Tümtürk, “Niçin hala Hücum Ediyorsunuz Diyenlere”, *Orkun*, 19 Ocak 1951, Sayı 16, s.3.

⁹¹ “1944-1945 İrkçılık...”, 9 Kasım 1951, Sayı 58, s.11-12; “Orkun’dan Sesler” *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.8-9; Nejdett Sançar, “Türkçülük Düşmanları” *Orkun*, 6 Ekim 1950, Sayı 1, s.4-5; Okçuoğlu, “İrkçılık-Turancılık Meselesi”, *Orkun*, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.3.

⁹² “1944-1945 İrkçılık...”, 16 Kasım 1951, Sayı 59, s.16.

⁹³ “İnönü Pulları”, *Orkun*, 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.8.

⁹⁴ “Ülküdaşlarla Başbaşa”, *Orkun*, 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.2; Denizcioğlu, “Konuşma” *Orkun*, 3 Kasım 1950, Sayı 5, s.5.

⁹⁵ “1944 Davasından Hatıralar” *Orkun*, 6 Ekim 1950, Sayı 1, s.8-9.

edilmiştir.⁹⁶ Nitekim henüz yargılama süreci başlamadan Sabit Noyan'ın “*vatana ihanetleri sabit olanlar*” şeklinde resmi tebliğ⁹⁷ yayınladığı görülmektedir.

İnönü'nün 19 Mayıs nutku Türkiye'de milliyetçilikten bahsetmenin tedirginlik uyandırdığı bir atmosfer oluşturmuştur. Siyasi mekanizma, basın ve kurumların kolektif çabasıyla inşa edilen bu yeni dönemde Türk milliyetçiliğinden bahsetmek, yargılanan Türkçülerle aynı istikamette olmayı çağırıştırılmıştır. Ülke çapında oluşturulan korku atmosferi vatandaş da tedirgin etmiştir.⁹⁸ Türkiye'de iktidar değişikliğinden sonra yargılamaları eleştiren ve bu hususu çok boyutlu irdeleyen ilk yayın Orkun dergisi olmuştur. Ancak sadece dava sürecinde yaşanan haksız uygulamaları okuyucuya duyurmak yeterli görülmemiştir. Zira dava sürecinde Türkçüler yargılanırken salt onların kişisel itibarları etkisiz hale getirilmemiş aynı zamanda Türkçülüğün iç ve dış politikada ne gibi zararlı etkileri olduğu tartışılmıştır. Esasında bu yöntemle ideolojik bir mücadele başlatılmıştır. Bundan dolayı Türkçüler, CHP uygulamalarını sadece yargılamalar temelinde ele almamıştır. Bu bağlamda Orkun dergisi, Türkçülerin ideolojilerinde en ufak bir değişikliğin olmadığını ve fikri istikametlerinde mücadeleye devam edeceklerini ortaya koyan bir platform olmuştur. Bu nedenle Türkçülük, ırkçılık ve Turancılık, kapsamlı bir şekilde ele alınan konuların başında gelmiştir.

Türkçülük-İrkçilik Bağlamında Orkun Dergisi

İrkçilik-Turancılık davası Türkiye'nin iç politikasında sıradan bir dava olmamıştır. Zira 2. Dünya Savaşı'nda ibrenin SSCB'nin lehine dönmesi iç politikanın yönünü de değiştirmiştir. Bu bağlamda siyasi iradenin Rusya ile dost olduğunu göstermeye çalışması ideolojik düzlemde de tartışmaları beraberinde getirmiştir. Nitekim Nihal Atsız 9 Mayıs 1944'te gerçekleşen duruşmada “*Bu dava, görüldüğü gibi iki şahsın davası değil iki mefkûrenin çarpışmasıdır. Bu dava Türkçülük ile komünizmin, bu milleti hür yaşatmak isteyenlerle bütün mukaddesatı inkâr edenlerin davasıdır.*”⁹⁹ şeklindeki beyanattı, Türkiye'de yaşanan ideolojik kutuplaşmaya işaret etmektedir. Söz konusu davada Türkçüler, ırkçı ve Turancı ithamıyla yargılanmıştır.¹⁰⁰ Nitekim Nihal Atsız'ın sorgulandığı duruşmaların önemli bir bölümünde Türk ırkının kapsamıyla ilgili şahsi düşüncelerinin sorgulandığı görülmektedir.¹⁰¹

Orkun dergisi 1944 davasının temellerini, 15. yüzyılda başladığını ileri sürdüğü ırklar arasındaki çatışmaya dayandırmaktadır. Bu bakışa göre beylerbeyi ve sadrazamlık gibi bürokratik kademedeki yer alan devşirmelerle Türkler arasında yoğun bir mücadele başlamış ve bu durum imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir.¹⁰² Bu hususla ilgili olarak Fatih dönemi vezir-i azamlarından Rum Mehmet Paşa'nın Karaman'da camilere ve anıtlara kadar gerçekleştirdiği yıkım; Kanuni dönemi vezirlerinden Frenk İbrahim Paşa'nın eski dinine sadık kalması yüzünden Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması; Sokullu Mehmet Paşa'nın Kara Kuvvetleri Komutanlarından olan Pertev Paşa'yı bir deniz seferi olan İnebahtı Savaşı'nda görevlendirerek kasıtlı olarak devleti yenilgiye uğratması; Hırvat devşirmesi olan Kuyucu Murat Paşa'nın Celali İsyanlarında sadece isyan edenleri değil

⁹⁶ “1944-1945 İrkçılık...”, Kasım 1951, Sayı 58, s.14.

⁹⁷ Tanyu, *age.*, s.5.

⁹⁸ A. Kazganoğlu, “Türkçülük ve Türk Birliği” *Orkun*, 10 Kasım 1950, Sayı 6, s.6.

⁹⁹ Darendelioglu, *age.*, s.44; Ülke çapında Türkçüler aleyhine oluşturulan menfi algının oldukça kuvvetli olduğuna dikkat çeken Türkes, bu olayla ilgili 4 yaşındaki kızının arkadaşları tarafından “*bu Turancıdır, bununla oynamayalım*” diyerek aralarına almadıklarını aktarmaktadır. Türkes, *age.*, s.47.

¹⁰⁰ Nejdett Sançar, “Türkçülük Düşmanları Yine Sahnede!” *Orkun*, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.12.

¹⁰¹ Nejdett Sançar, *1944 İrkçilik Turancılık Davası*, Bozkurt Yayınları, İstanbul 2018, Haz. Serkan Akgöz, s.394-403.

¹⁰² “1944-1945 İrkçilik-Turancılık Davası” *Orkun*, 3 Kasım 1950, Sayı 5, s.12-13; “1944-1945 İrkçilik-Turancılık Davası” *Orkun*, 10 Kasım 1950, Sayı 6, s.8-9.

eş-dost, akraba, hemşehri gibi birçok kişiyi öldürmesi, Köprülü Mehmet Paşa'nın sadece devlet düşmanlarını değil şahsi meselelerinden dolayı birçok münevver de katletmesi nedeniyle devletin hızla çöküşe doğru gitmesi bu kapsamda verilen örneklerdendir.¹⁰³ Bununla birlikte bürokratik kademedeki gerçekleşen Türk-devşirme mücadelesinin merkezden eyaletlere kadar devam ettiği belirtilmiştir. Bu kapsamda Haçova Savaşı'nda, savaş meydanından kaçan Yeniçerilerin durumunu gören Hoca Sa'dettin Efendi'nin Serdar-ı Ekrem Satırcı Mehmet Paşa'ya gönderdiği mektup örnek gösterilmiştir. Atsız'ın Süleymaniye Genel Kitaplığı'ndan elde ettiği belgeye göre Hoca Sa'dettin Efendi "*Eğriden döndükte arz ettim tamâm/ Yerli asker için etdüm ihtimâm/ Kapıkulu ile beklenemez husûn/ Yerli asker olmalı, olmaz masun*" diyerek Türk gençlerinden müteşekkil bir ordunun kurulmasını istemiştir. Bununla birlikte devşirmeler haricinde Osmanlı ordusu içerisinde devşirme olmayan Müslüman askerlerin de İran savaşlarındaki ihanetleri verilen diğer örneklerdendir.¹⁰⁴

Türklüğün hakir görülmesi olarak belirlenen 1944 davası, tarihi süreçle birlikte ele alınırken bu konu Osmanlı Devleti'nin ve Türk milletinin yaşadığı ihanetler zincirinin son halkası olarak tasvir edilmiştir. Türkçülere göre Tanzimat dönemi ihanetlerin aşikâr olması açısından kritik bir sürecin başlangıç noktasıdır. Bu dönemin spesifik özelliği olan ırkların ve dinlerin eşit olduğuna yönelik kanuni değişiklik, hâkim millet olan Türklerin milli ve dini gurunu incitmesiyle temellendirilmiştir. Söz konusu bu sürecin Balkan Savaşları ve 1. Dünya Savaşı'yla devam ettiği belirtilirken Türk ordusunun yaşadığı ihanetler bu kapsamda ele alınmıştır. Balkan savaşlarında kaybedilen toprakların müsebbibi olarak Türk olmayan komutanlar görülürken Orta Doğu coğrafyasında işkence gören Türk askerinin durumu ise bedevi Araplara ve Arap subaylarına bağlanmıştır.¹⁰⁵ Yabancı ihaneti üzerinde hassasiyetle duran Orkun, "*Türk Tarihinde Yabancı Kanlıların İhanet Serisi*" başlıklı bölümde yabancı komutanlar, ajanlar ve prensesler nedeniyle öldürülen Türk komutanları ve kaybedilen savaşları anlatmıştır. Metinlerin sonunda yer alan "*Düşün ve unutma!*"¹⁰⁶ şeklindeki ifade ise 1944 davası ile tarih arasında kurulan ilişkiye dair belirgin bir örnektir. Orkun bu sayede hem 1944 davasına tarihi bir derinlik katmakta hem de ideolojik bakışının gerekçesini rasyonelleştirmeye çalışmaktadır.

Spesifik örneklerle açıklanan tarihi süreç, Türkçüleri ırkçılık kavramı hususunda ısrarcı ve kararlı olmaya yönlendirmiştir. Türkçülere göre *kendi soyunun üstünlüğüne inanmak ve bu üstünlüğün korunması için yabancılarla karışmanın önüne geçmek* olarak tanımlanan ırkçılık, diğer düşünceler ve inançlar kadar saygı duyulması gereken bir düşüncedir. Makul ve ilmi olmayan yönleri taşıma ihtimali kabul edilirken bir inanç ve düşünce olarak saygı gösterilmesi istenmiştir. Türkçüler, bu konuda haklılıkları açısından gerekçelendirdikleri ikinci husus ise ırkçılığı düşman olarak gören ABD ve İngiltere gibi devletlerde yaşanan ırkçı uygulamalardır. Bu kapsamda Çinlilerin ve Japonların ABD vatandaşı olamaması, anne babası Amerika'da doğmayan vatandaşların Amerikan hariciyesine alınmaması; zencilerin vagonlarının ve mahallelerinin ayrı olması ırkçılık örnekleri olarak verilmiştir. İngilizlerin ise kendi kanun ve adetlerini üstün görerek başka ırklarla karışmamaları; İskoç, Gal ve İrlandalıları İngiliz olarak kabul etmemeleri ırkçılık olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁷ Aynı şekilde ABD'de Anglo-Sakson olmayan bir kişi ABD başkanı olamazken 2. Dünya Savaşı'nda ülkesindeki casusları arayan İngiltere'nin soyadından ziyade İngiliz kökenli

¹⁰³ "1944-1945 İrkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 24 Kasım 1950, Sayı 8, s.6.

¹⁰⁴ "1944-1945 İrkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 1 Aralık 1950, Sayı 9, s.7.

¹⁰⁵ "1944-1945 İrkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.11.

¹⁰⁶ "Sekizinci İhanet, *Orkun*, 22 Aralık 1950, Sayı 12, s.5.

¹⁰⁷ "1944-1945 İrkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 27 Ekim 1950, Sayı 4, s.11-13.

olmayanlar üzerinde çalışma yapması¹⁰⁸ Orkun'un argümanını kuvvetlendirmek için verdiği örneklerdendir.

İrkçilik, Türkçülere göre batıl olmayan bir düşüncedir ve Türkçülük çerçevesinde değerlendirilmiştir.¹⁰⁹ Bununla birlikte salt geçmişte tecrübe edilen olaylarla sınırlı tutulmamıştır. İrkçilik savunusunun ikinci gerekçesi gelecekle kurulan bağlantıyla açıklanmıştır. Başka bir ifadeyle ırkçılık kavramı, Türkiye'nin bekası için bir savunma silahı olarak tasavvur edilmiştir. Zira bu bakışa göre ırkçılık, Türk vatandaşı olmasına rağmen ayrılıkçı davalar güden yapılara karşı teyakkuzda kalmayı sağlamaktadır. Bu sayede etnik köken milliyetçiliği yapan ve üst mevkilerde bu fikirlerini tatbik etmek isteyen kişilere izin verilmeyeceği düşünülmüştür.¹¹⁰ Bununla birlikte etnik kökeni ne olursa olsun dili, ülkesi ve duygusuyla Türk olan, kendini Türk hisseden farklı etnik kökenler ise Türk olarak kabul edilmiştir.¹¹¹ Bu kapsamda etnisite kavramının geçmişle ve diğer devletlerle kurulan bağlantısı, ırkçılık argümanını rasyonel gerekçelerle ifadelendirme amacına yönelik olduğu söylenebilir.

Ekonomik ve askeri anlamda güçlü bir devletin oluşabilmesi için Türk milliyetçiliği zaruri görülürken¹¹² Türk milliyetçiliği içerisinde ırkçılık savunusu tartışmalı bir konudur. Bununla birlikte Türkçülük ile ırkçılığın bağlantı noktaları ve bu iki kavramın sınırları konusunda en net açıklamayı Nihal Atsız'ın yaptığı görülmektedir. Tarihte Türk olmayan kişilerin ihanetleri, Atsız'ı ırkçılık konusunda tavizsiz bir savunuya götürürken¹¹³ etnik ayrıştırma fikrine sahip kişilerin devletin kilit mevkilerinde olmasına muhalif bir duruş sergilemiştir. Bu noktada ırkçılığın soy bağı ile ilişkisine de açıklık getirilmiştir. Buna göre bir Türk kadar duygusuyla Türkleşmiş kişiler Türk milletinden sayılırken kimliği nüfus kâğıdı olarak gören kişileri Türk milleti kapsamında değerlendirmemiştir. Ancak vatandaşların niyeti ve samimiyeti esas alınarak yapılan bu değerlendirme hiç şüphesiz ideolojik bulanıklığa neden olmaktadır. Bu konuda Atsız'ın öne sürdüğü kriterin, ideolojiyi şeffaflaştıran en spesifik taraf olduğu görülmektedir. Buna göre Türkçeden ayrı dil konuşan kişiler Türklük duygusuna sahip değillerdir. Bir başka ifadeyle Türkçe ile samimiyet ve hissiyat arasında bağlantı kurulmuştur. Ayrıca Millî Savunma Bakanlığına Rum, Dış İşleri Bakanlığına Ermeni, Başbakanlığa Yahudi kökenli bir vatandaşın gelmesinin milli güvenlik tehlikesine yol açacağını savunmuştur. Bu kategoriye Müslüman olduğu halde başka etnik kökenlerin davasını taşıyan kişiler de dâhil edilmiştir.¹¹⁴ Bununla birlikte Türkiye'de yaşayan yirmi bin gizli Yahudi'nin Türkiye'ye manen ve iktisaden hâkimiyet hedefinde olduğunu ileri sürerek yabancı ihaneti meselesinin Türkiye için hala tehdit olduğunu vurgulamıştır. Atsız, Yahudilerin 1943'te kendi aralarında sözleşme yaparak Türkiye'nin yüksek kültür mevkilerini elde etme kararı aldıklarını¹¹⁵ öne sürmüştür. Dolayısıyla Atsız'a göre ırkçılık düşüncesi akıldışı değildir. Bir başka ifadeyle savunusunu realite ile aktüalite arasında kurduğu ilişkiyle somutlaştırmaktadır.

¹⁰⁸ "1944-1945 İrkçilik- Turancılık Davası", *Orkun*, 14 Eylül 1951, Sayı 50, s.13.

¹⁰⁹ Okçuoğlu, "Türk İrkçiliğinin Düşmanları" *Orkun*, 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.6.

¹¹⁰ Okçuoğlu, "Türk İrkçiliğinin...", 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.6; "1944-1945 İrkçilik- Turancılık Davası", *Orkun*, 19 Ekim 1951, Sayı 55, s.13-14; Nejdet Sançar "Türkiye'de Azınlık İrkçiliği", *Orkun* 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.6.

¹¹¹ Sançar, "Türkçülük Düşmanları..." *Orkun*, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.14.

¹¹² Zeki Sofuoğlu, "Lüzumsuz Münakaşayı Bırakalım", *Orkun* 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.7.

¹¹³ Atsız, "Faruk Nafiz'e Bir İhtar" *Orkun*, 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.3-4.

¹¹⁴ Okçuoğlu, "İrkçilik-Turancılık...", 23 Mart 1951, Sayı 25, s.3; Okçuoğlu, "Türk İrkçiliğinin...", 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.6; Çitticioğlu Nejdet Sançar, "Türkçülük Düşmanları ve Turancılık" *Orkun*, 16 Şubat 1951, Sayı 20, s.3.

¹¹⁵ Atsız, "Tarih Şuru" *Orkun*, 20 Nisan 1951, Sayı 29, s.5.

Tarihte birçok örneği verilerek açıklanan ırkçılık, Türk milletini muhtemel ihanetlerden korumak için önemli görülürken Türkçüler, bu fikrin kendileriyle birlikte gündeme gelmesine karşı çıkmıştır. Bu kapsamda 18. yüzyılda yaşamış Konyalı bir Türk olan Üveysi'nin Paris'te Bibliothèque Nationale'de bulunan el yazma manzum eseri verilen önemli bir örnektir. Bu esere göre devletin çökme sebeplerinin en başında yabancı kökenli unsurların en üst mevkilerde bulunması gelmektedir. Ayrıca Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Rıza Nur, Şemsettin Günaltay ve Mahmut Esat Bozkurt'un söylemlerine yer verilerek Türk ırkının üstünlüğü ve yabancı ihaneti argümanı kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.¹¹⁶ ırkçılık konusunda ileri sürülen argümanlardan bir diğeri de Mustafa Kemal Paşa'nın Türk milliyetçiliğine bakışı olmuştur. *Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur, bir Türk dünyaya bedeldir* sözleri bu konuda verilen örneklerdendir.¹¹⁷ Ayrıca Türk ırkını *göğün mağrur* oğlu olarak tanımlayan MÖ 1. yüzyıla ait Hun hakanının Çin imparatoruna yazdığı mektup, Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat'it Türk'te Tanrının Türkleri yeryüzüne hâkim kıldığını ve üstün tuttuğunu ileri sürmesi, 12. yüzyılda Fahrettin Mübarekşah'ın Şecere-i Ensab'da Türklerin diğer milletlerden üstün yanlarını anlatması, Ali Şir Nevai'nin Muakemet-ül Lügatayn'de Türkçenin Farsçadan üstünlüğünü ifade etmesi ırkçılık düşüncesi bağlamında temellendirilmiştir. 17. yüzyılda Vani Mehmed'in Kuran tefsirleri ise İslam dininin Türkleri üstün bir millet olarak gördüğüne kanıt olarak sunulmuştur. Zira savaşa gitmek istemeyen Araplara karşı onların yerine yeni bir milletin yüceltileceğini belirten Tevbe suresi ve Maide suresi Vani Mehmet'e göre Türkleri işaret etmektedir.¹¹⁸

Orkun dergisi, Türkçülerin ideolojik bakışından dolayı 1944 olaylarına maruz kaldığını mütemadiyen ifade etmiştir.¹¹⁹ Nitekim 1944 yargılamaları aynı zamanda Türkçülük ideolojisinin kısaca alındığı bir dönem olmuştur. Orkun bu bağlamda ırkçılık görüşünü kapsamlı bir şekilde savunmaya devam ederek 1944 davasıyla oluşan menfi algıya ve düşünsel açıdan etkisizleştirme politikasına karşı en önemli fikir platformu olarak öne çıkmıştır. Söz konusu bu platformda ideolojik tartışmaların bir yönünü de hiç şüphesiz Türkçülerin yargılanmalarına neden olan Turancılık fikri oluşturmıştır.

Turan Düşüncesi

İkinci Meşrutiyet döneminde ele alınan Turancılık fikri, Ziya Gökalp'in ideale göre Türk dünyasını dil, edebiyat ve kültür alanlarında birleştirme düşüncesidir.¹²⁰ Cumhuriyet döneminde ise inşa edilmek istenen ulus kimlik anlayışında Turan düşüncesi reddedilmiştir.¹²¹ Bir başka deyişle Türk dünyasını kapsayan paradigmalardan vazgeçilerek Pantürkizm'in siyasi hedeflerine kesinlikle set çekilmiştir.¹²² Türkçülere göre ise Turancılık, Türklerin hepsini bir bütün olarak düşünmek ve esir Türklerin bağımsızlığını istemektir.¹²³ Ancak Turancılık kavramı 1944 yargılamalarıyla birlikte kamuoyunda illegal bir düşünce olarak algılanmış ve Türkçüler berat etmelerine rağmen söz konusu algı basın yayın organlarında *menfur düşünce*¹²⁴ olarak işlenmeye devam etmiştir. Bu nedenle olumsuz

¹¹⁶ Okçuoğlu, "ırkçılık- Turancılık Meselesi", *Orkun*, 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.3-4.

¹¹⁷ Hocaoglu Ertürk, "ırkçı-Turancı Atatürk", *Orkun*, 13 Temmuz 1951, Sayı 41, s.3-4.

¹¹⁸ Okçuoğlu, "ırkçılık- Turancılık Meselesi", *Orkun*, 30 Mart 1951, Sayı 26, s.3-4.

¹¹⁹ "1944-1945 ırkçılık...", 9 Kasım 1951, Sayı 58, s.11-14.

¹²⁰ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.22,24.

¹²¹ Bora, *age.*, s.118-119.

¹²² Nagihan Eren, "Devlet gazetesi bağlamında Galip Erdem'in milliyetçiliğe bakışı" Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Haziran 2023, C.26, S.49, s.300.

¹²³ Sançar, "Türkçülük Düşmanları..." *Orkun*, 16 Şubat 1951, Sayı 20, s.3; Okçuoğlu, "ırkçılık-Turancılık Meselesi", *Orkun* 13 Nisan 1951, Sayı 28, s.3-4.

¹²⁴ Sançar, "Türkçülük Düşmanları..." *Orkun*, 16 Şubat 1951, Sayı 20, s.3-4.

kamuoyu düşüncesini değiştirmek ve savunulan fikriyatta yeni nesiller yetiştirmek Türkçüler için oldukça önemli görülmüştür. İlk sayıda *Orkun Destanı* olarak yayınlanan şiirde Çayır çimen zümrüt olur baharda/ Bülbül ağlar gülü için seherde/ Benim Gönüm Turan adlı diyarda/ Aldandılar bizi sustu sananlar/ *Susturulmaz Turan için yananlar*¹²⁵ şeklindeki dizelerle Turan davasında kararlılık mesajı verilmiştir. Ayrıca Turancılığın salt fikri bağlamda değil aynı zamanda önünü dönemine ve uygulamalarına karşı politik eksende de temellendirildiği görülmektedir.

İki yönden analiz edilerek savunulan Turan düşüncesi Türkçülere göre yaşayan bir gerçeklik olması yönüyle reddedilemezdir. Nitekim Kore’de yaralanan Türk askerinin bakımı için gönüllü Kazan Türk kızlarının hastanelere koşması Orkun’a göre Turan fikrinin yaşayan emareleridir.¹²⁶ Ayrıca Bulgaristan’dan gelmekte olan Türklere karşı gösterilen sevgi, Kıbrıs’ta yaşayan Türklere karşı gösterilen ilgi, Kırım’dan Sibiry’a sürülen Türklere karşı oluşan hüznün, Yugoslavya’da öldürülen Türklerin durumuna gösterilen tepki Turancılık düşüncesinin yaşayan diğer örnekleri olarak tasvir edilmiştir.¹²⁷ Turancılık fikrinin savunulan ikinci yönü ise tarihi derinliği ile yapılan gerekçelendirmedir. Buna göre Turancılık sadece 1944 davasında yargılanan Türkçülere ait bir düşünce değildir. Bir asırlık geçmişe sahip olduğu belirtilen Turancılık, Müşir Süleyman Paşa, Ömer Seyfettin, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ziya Gökalp tarafından da savunulmuştur.¹²⁸ Bu konuda Turancılığın uzak mefkûresi, tüm Türkleri edebiyatta, kültürde, dilde birleştirmek olan açıklayan Ziya Gökalp’in bakışıyla temellendirilmiştir.¹²⁹

Orkun dergisinde Turancılık hakkında ayrıntılı yazılar kaleme alınarak menfi algının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Türkçülere göre dünyadaki bütün Türklere karşı hissedilen sevgi, kültürel yönden bütünlük inşa etme çabası ve bütün Türklerin bağımsızlığı için verilen mücadele Turancılık olarak belirlenmiştir.¹³⁰ Bununla birlikte Türkçüler sadece kültürel boyutta Turancılığı ele almamıştır. Bütün Türklerin bağımsızlığını kazandıktan sonra uzak gelecekte Türk dünyasının birleşmesini sağlamak olarak tasvir edilen görüş¹³¹ idealize edilen Turancılığın siyasi hedeflerinin de olduğunu açığa çıkarmaktadır.

Türkçüler hedeflerini ülke içinde ırkçılık ülke dışında ise Turancılık olarak belirlemiştir. Bu bakışa göre memleketin idaresinde Türklerin hâkim olması gerekirken Turancılık ise siyasi sınırlar dışında kalan Türklerin Türkiye ile birleşmesi düşüncesidir. Atsız bu düşüncede mantık dışı ve zararlı bir durum görmemektedir. Bu bakışını Türklerin yaşadığı sınır dışındaki coğrafyaların geçmişte Türklere ait olmasıyla temellendirmiştir. Asıl hainliğin elden çıkan yerleri unutmak ve unutturmak olduğunu söyleyen Atsız’a göre Yahudilerin iki bin yıllık topraklarını unutmaması ve nihai aşamada sahip olması, üzerinde durulması gereken bir noktadır.¹³²

Türkçüler, Turancılığı gençliğe büyük bir ülkü olarak göstermiştir.¹³³ Bu husus resmi bakışın uygulamalarıyla temellendirilmiştir. Esasında Atatürk’ün Turancılığın siyasi

¹²⁵ Yılanlıoğlu, “Orkun Destanı”, *Orkun*, 6 Ekim 1950, Sayı 1, s.9.

¹²⁶ “Orkun’dan Sesler”, *Orkun*, 5 Ocak 1951, Sayı 14, s.8.

¹²⁷ Çiftçiöğlu Nejdettin Sançar, “Türkçülük Düşmanları ve Turancılık”, *Orkun*, 16 Şubat 1951, Sayı 20, s.3.

¹²⁸ Sançar, “Türkçülük Düşmanları...”, 16 Şubat 1951, Sayı 20, s.3-4.

¹²⁹ Okcuoğlu, “İrkçilik-Turancılık Meselesi”, *Orkun*, 13 Nisan 1951, Sayı 28, s.3.

¹³⁰ Hocaoglu, S. Ertürk, “Turancılık” *Orkun*, 17 Kasım 1950, Sayı 7, s.13; Hocaoglu S. Ertürk, “Türkçülük ve Bir Komünist Taktiği” *Orkun*, 9 Mart 1951, Sayı 23, s.6.

¹³¹ Ertürk, “Türkçülük...” 9 Mart 1951, Sayı 23, s.6.; Lütfü Önsoy, “Birliğe Davet” *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.6.; Okcuoğlu, “İrkçilik-Turancılık...”, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.3.

¹³² Atsız, “Faruk Nafiz’e...”, 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.3-4.

¹³³ Yılanlıoğlu “Türkçülük ve Yurtseverlik”, *Orkun*, 13 Nisan 1951, Sayı 28, s.5.

hedeflerini reddettiği tarihi bir realitedir. Ancak Orkun'a göre Atatürk, Turancılığın adını öne çıkarmadan benimsemiş ve bu kapsamda çalışmalar yapmıştır. Öyle ki Türk Tarih ve Dil Kurumu'nun kurulması, Türk birliği şuurunu benimsetme politikası, muhtelif Türk lehçeleri üzerinde yapılan çalışmalar, *Oğuz, Kırgız, Tatar, Özbek, Yakut yok, Türk vardır* diyen resmi propaganda, Türk göçleri üzerine yazdırılan piyesler ve destanlar Atatürk'ün Turancı olduğuna dair örnekler olarak verilmiştir.¹³⁴

1944 davasında Turancı oldukları gerekçesiyle suçlanan Türkçüler, Orkun dergisinde Turancılık konusunda kararlı olduklarını göstermişlerdir. Ancak bu argümanı fantastik bir kurgu olarak ele almadıkları görülmektedir. Nitekim bir yüzyıl öncesine dayandırılan Turancılığa tarihsel derinlik atfedilmekte ve Ziya Gökalp ile organik bir bağ kurulmaktadır. Ayrıca başka ülkelerde Türklere karşı gösterilen hissiyat çerçevesinde değerlendirilen Turancılık, zamanın bir gerçekliği olarak savunulmuştur. Diğer yandan Atatürk dönemi uygulamalarıyla kurulan bağlantı ise resmî ideolojinin bir başka yorumu olarak dikkat çekmektedir. Bu sayede Türkçülerin kendilerini legalite çerçevesinde konumlandırmaya çalıştıkları söylenebilir.

İdeolojik Bağlamda Orkun Dergisinin Etki Gücü

Türkçüler 1944 yargılamalarını unutturmamak ve fikir mücadelesini devam ettirmek için Orkun dergisini yayınlamıştır. Affetmenin ve çabuk unutmanın Türk milletinin en büyük zaafı olduğunu ifade eden Orkun, bu nedenle davayı sıklıkla sayfalarında işlemiştir.¹³⁵ Atsız'a göre Türkçüler *Türk devletinin başında Türkler bulunmalı* dediği için yargılanmış, *bütün tutsak Türkler kurtulmalı* dediği için ise Marksistler tarafından iftiraya uğramıştır.¹³⁶ Bununla birlikte Türkçülerin fikirleri itibarsızlaştırılmıştır. Hiç şüphesiz sürecin bu şekilde ilerlemesinde gazeteciler önemli rol oynamıştır. Bilhassa Ulus gazetesinde Falih Rifki Atay, Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın¹³⁷ Vatan gazetesinde Ahmet Emin Yalman¹³⁸ Cumhuriyet gazetesinde Nadir Nadi ve Vakit gazetesinde Asım Uş¹³⁹ ırkçılık-Turancılık aleyhindeki yazılarıyla etkili olmuştur. Bütün bu sebeplerden dolayı Orkun yayınlanmış ve ırkçı-Turancı suçlamasına karşı mücadele edilmiştir. Bu bağlamda Orkun dergisi Türk milliyetçiliği fikri ve mücadelesinde oldukça önemli görülmüştür. Ayrıca Orkun dergisini öne çıkartan teknik imkânlar da bulunmaktadır. Zira Türkiye'de birkaç Türkçü dergi olmasına rağmen haftalık düzenli bir şekilde çıkan ve memleketin her yerine dağıtılabilen yalnız Orkun bulunmaktadır.¹⁴⁰ Yapılan bağışlarla çıkarılan Orkun, Türkçülüğün *nispeten en kuvvetli yayın vasıtası* olarak tanımlanmıştır.¹⁴¹ Okuyucu kitlesinden de derginin satışını artırmaya yönelik müspet destek gelmiştir.¹⁴² Orkun'un okunması için milliyetçiler mücadele ederken yeni abonelerin sayısı artmaya devam etmiştir. Orkun gerek söz konusu davadan dolayı gerekse Nihal Atsız'ın Türk milliyetçileri nazarındaki prestijinden dolayı milliyetçilerin yoğun ilgi gösterdiği bir fikir dergisi olmuştur. Bu bağlamda Orkun dergisinin ideolojik bakışının ve direktiflerinin okuyucu kitlesi tarafından onaylandığı görülmektedir. Nitekim 4. sayısında yurdun muhtelif yerlerinden binlerce mektup geldiği ancak sayının çokluğundan dolayı bunların her birine cevap yazmanın mümkün olmadığı

¹³⁴ Ertürk, "İrkçi-Turancı...", 13 Temmuz 1951, Sayı 41, s.3-4.

¹³⁵ Tümtürk, *agm.*, s.3.

¹³⁶ Atsız, "Faruk Nafiz'e Bir İhtar", *Orkun*, 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.3-4.

¹³⁷ "1944-1945 İrkçilik-Turancılık Davası", *Orkun*, 20 Temmuz 1951, Sayı 42, s.13.

¹³⁸ Atsız, "Tarih Şuuru", *Orkun*, 20 Nisan 1951, Sayı 29, s.3-5.

¹³⁹ "1944-1945 İrkçilik-Turancılık Davası", *Orkun*, 27 Temmuz 1951, Sayı 4, s.11-12.

¹⁴⁰ "Ülküdaşlarla Başbaşa" *Orkun*, 26 Ocak 1951, Sayı 17, s.2.

¹⁴¹ "Ülküdaşlarla Başbaşa" *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31, s.2.

¹⁴² "Ülküdaşlarla Başbaşa" *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.2; "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31, s.2.

belirtilmiştir.¹⁴³ Ancak Orkun'un milliyetçi camiada talep edilen bir yayın olması, aleyhine davaların açılmasına neden olmuştur. 1951 yılının Nisan ayında Orkun aleyhine yedi dava açılmıştır. Bununla birlikte Ulus ve Vatan gazetelerinin Orkun aleyhine yaptığı yayınlar¹⁴⁴ göz önünde bulundurulursa söz konusu bu ulusal gazeteler kadar reklam şansı olmayan Orkun'un ulusal çapta daha çok görünür olduğu söylenebilir.

1944 davasının Türkçüleri ırkçı ve Turancı ithamıyla yargılaması nedeniyle yoğun bir baskı ortamı oluşmuştur. Bir başka ifadeyle bu kavramlar etrafında ülke çapında çekingen ve ürkek bir hava yaratılmak istenmiştir. Hatta Orkun'un tespitine göre kamuoyunun yarısından fazlasında bu etki oluşmuştur. Ancak Orkun'un açıkça ırkçı ve Turancı demesi ve bu tanımlamalarla gurur duyması oluşturulmak istenen atmosfere karşı muhalif bir kitlenin mümkün olabileceğini ortaya koymuştur. Zira Türkçülerin gerek şahısları gerekse fikirleri pasifize edilmiş ve itibarsızlaştırılmıştır. Orkun'un Türk milliyetçiliği fikri ve tarihi açısından misyonu yayınlandığı dönemde de tespit edilmiştir. Orkun'un tespitine göre eğer bu çalışmanın yapılmamış olduğu varsayılırsa milliyetçilik fikri ve Türk milliyetçileri kısa süre altında kalmaya devam etmiş olacaktır. Hatta milliyetçiliğin bir köşesinde bir kabahat ve kusurlu yan olduğuna hükmedilecek ve Türk milliyetçileri bu atmosfer içerisinde ezilip büzülerek hareket edecektir.¹⁴⁵ Bu bağlamda Türkçüler, Orkun'un yayınları sayesinde söz konusu korku atmosferinin ortadan kalktığını gözlemlemiştir. Ayrıca fikir mücadelesini, okuyucu kitlesi arasında genişletmeye çalışarak milliyetçi kitleyi mobilize etmiştir. Zira Türkçülere karşı ülkenin muhtelif yerlerinde oluşan menfi algıyı ve Türk milliyetçilerine yapılan muameleleri dergiye göndermelerini istemiştir.¹⁴⁶

Türkçüler, 1944 davası nedeniyle anti-komünist mücadele pratiği oluşturmuşlar ve devlet karşısında milliyetçi bir konum edinmişlerdir.¹⁴⁷ Hiç şüphesiz bu hususta 3 Mayıs'ın ikonikleştirilmesi Türkçülerin mücadelesini güçlendirmiştir. Bu bağlamda Türkçüler, ideolojik mücadelelerinin, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Süleyman Paşa gibi Türkçülerin hareket modellerinden farklılığına dikkat çekmiştir. Bu bakışa göre bu isimler düşünce, duygu ve iş Türkçüsüdür. Hâlbuki Atsız'a göre 3 Mayıs'ta binlerce gencin hiçbir idari mekanizma tarafından yönlendirilmeden kendiliğinden hareket geçmesi ise hareket Türkçülüğüdür. Türkçülükle ilgili ilk kitlesel hareketi bu gençler yapmış olduğu için Türkçülük tarihinde ayrı bir şerefi bulunmaktadır.¹⁴⁸ Bir başka deyişle 3 Mayıs, Türkçülük fikrinin daha önceki asırlardan beri bir düşünce ve duygu olarak ele alınmasına rağmen ilk defa 1944'te bir harekete evrilmiştir.¹⁴⁹ 3 Mayıs'ın yıldönümü olan 1945'te Tophane Askeri Cezaevi'nde bulunan Türkçü sanıklar bir masa etrafında bu günü Türkçülük günü olarak kutlayarak 3 Mayıs'a tarihi bir önem atfetmiştir. Her yıl kutlanması temennisi ile biten bu toplantı sonraki yıllarda İstanbul ve Ankara'da bazı gençlerin toplantı tertip etmesiyle devam etmiştir. Ancak Orkun, küçük çaplı bu toplantıları yeterli görmemiştir. Her yıl bir program dâhilinde esaslı bir şekilde kutlanması gerektiğini bildirmiştir. Bu talep okuyucu tarafından dikkate alınmış ve 3 Mayıs'ı kutlayan pek çok sayıda telgraf ve mektup dergiye gönderilmiştir.¹⁵⁰ Önceleri küçük bir grup içerisinde başlayan 3 Mayıs Türkçülük Bayramı kutlaması sonraki aşamada bir geleneğe dönüşmeye başlamış ve Türk milliyetçiliğinin ayağa

¹⁴³ "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 27 Ekim 1950, Sayı 4, s.2.

¹⁴⁴ "Ülküdaşlarla Başbaşa" *Orkun*, 20 Nisan 1951, Sayı 29, s.2.

¹⁴⁵ İsmet Tümtürk, "Orkun İkinci Yılına Girerken", *Orkun*, 12 Ekim 1951, Sayı 54, s.15

¹⁴⁶ "1944-1945 İrkçilik- Turancılık Davası", *Orkun*, 30 Kasım 1951, Sayı 61, s.16.

¹⁴⁷ Ertekin, *agm*, s.379.

¹⁴⁸ Atsız, "3 Mayıs 1944", *Kür Şad*, Mayıs 1947, Sayı 2, s.3.

¹⁴⁹ Çiftçiöğlu Nejdett Sançar, "Türkçülük Günü" *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31, s.7

¹⁵⁰ Orkun'dan Sesler", *Orkun*, 18 Mayıs 1951, Sayı 33, s.8.

kalktığı gün olarak tasvir edilmiştir.¹⁵¹ Bu bağlamda Orkun'un ideolojik bakışının milliyetçi kitle üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir. Nitekim Türk Milliyetçiler Derneği, Ankara'da Türkçülük Günü'nü 1951'de daha geniş bir katılımı kutlamıştır.¹⁵² Milliyetçi gençlik örgütü olan Milliyetçiler Federasyonu bir açıklama yaparak yeni bir 3 Mayıs 1944 yaratmaya çalışanların pişman olacaklarını ifade etmiştir.¹⁵³ Türk Kültür Derneği ve Türk Gençlik Teşkilatı yaptıkları açıklamada yabancı topraklar diye adlandırılan toprakları, vatandan ayrı düşen vatan parçaları olarak vurgulaması Turancı bakışın milliyetçi kitle tarafından takip edildiğini göstermektedir. Zira Kıbrıs meselesi bu bağlamda değerlendirilmiştir.¹⁵⁴ Orkun dergisi, Türkçülere ve bilhassa Nihal Atsız'a, milliyetçi camiada içerisinde saygınlığını tekrar kazandırmıştır. Nitekim Türk Gençlik Teşkilatı Kayseri Şubesi ve Malatyalı Türkçü gençler gönderdikleri telgraflarla Atsız'ı desteklediklerini bildirmişlerdir.¹⁵⁵ Türk Gençlik Teşkilatı'nın Kütahya Şubesi ise Atsız'a yapılan hakaretlere karşı bağlılıklarını bildirmiş ve Türkçülük davasından vazgeçmeyeceklerini açıklamıştır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Türkçü gençler mektuplar göndererek Atsız'ın ve Orkun'un yanında olduklarını bildirmişler muhalif basın-yayın organlarına karşı tepkilerini ifade etmişlerdir.¹⁵⁶

Türkçüleri eleştiren basına karşı gösterilen tepki, Orkun dergisinin milliyetçi camia içerisinde duygu, fikir ve hareket platformu olmasını sağlamıştır.¹⁵⁷ Orkun bu sayede gölgelenen, üzeri karartılan milliyetçi camiaya tekrar söz ve eylem gücü vermiştir. Bu hususta Türkçülerin ilk kapsamlı yayını olduğu için sonraki kuşaklara davranış ve eylem modelleri sunmuştur. Hiç şüphesiz bu hususta en önemli mirasının 3 Mayıs'ın sembolleştirmesi olduğu ifade edilebilir. Öyle ki sonraki yıllarda da Türk milliyetçilik tarihinde milli ruhun şahlandığı gün olarak temellendirilen 3 Mayıs'ın¹⁵⁸ daha kapsamlı ve geniş çapta kutlanması milliyetçi gençlerden istenmiştir.¹⁵⁹ Milliyetçi bir dergi olan Fedai ve Bozkurt, Türkiye Cumhuriyeti'nde köklü bir Türkçülük hareketinin ilk kez 3 Mayıs'ta başladığını ifade ederek bu günü bir bayram olarak kutlamıştır.¹⁶⁰ Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) gayri resmi yayın organı olan Devlet gazetesi 3 Mayıs'ı, milliyetçi camianın bütün benliği ve varlığıyla bağlı olduğu dava günü olarak tanımlarken 1944 Türkçülerinin çalışmaları sayesinde Türklük bilincinin yaşadığını belirtmiştir.¹⁶¹ Ülkü Ocaklarının yayın organı olan Hasret, 40. sayısını *Yaşasın! 3 Mayıs Türkçüler Bayramı* manşetiyle verirken 3 Mayıs, zulüm düzenine karşı ilk ve şanlı başkaldırı olarak tanımlanmış ve 3 Mayıs ruhunun öldürülemeyeceği açıklanmıştır.¹⁶² Aynı şekilde 1970'li yılların genç kuşak Türkçüleri 1944 yılının Türkçülerini anmış ve 3 Mayıs'ı milliyetçilerin bayramı olarak kutlamıştır.¹⁶³

Türk milliyetçiliği düşüncesi 1960'larda Atsız ekolünün seküler milliyetçiliğinden farklılaşmış ve dinle bütünleştirilmiştir. Bu nedenle Yükseköğretim öğrencilerine konferanslar ve seminerler vermek için kurulan Üniversiteler Kültür Kulübü, Atsız ekolü

¹⁵¹ "Bayramınız Kutlu Olsun", *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31, s.3.

¹⁵² "3 Mayıs Türkçüler Bayramı", *Orkun*, 18 Mayıs 1951, Sayı 33, s.15.

¹⁵³ "Milliyetçiler Federasyonu Beyannamesi", *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.3.

¹⁵⁴ "Misak-ı Milli ve Kıbrıs Meselesi", *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.3.

¹⁵⁵ "Mukaddesat Düşmanlarına Milliyetçi Gençlerin Cevabı", *Orkun*, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.7.

¹⁵⁶ "Ülküdaşlarla...", 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.10.

¹⁵⁷ "Ülküdaşlarla...", 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.2.

¹⁵⁸ Kâmil Turhan, "3 Mayıs", *Milli Hareket*, Haziran 1968, Sayı 22, s.6; Nuri Yazıcı, "3 Mayıs", *Ocak*, Mayıs 1968, Sayı 5, s.15-16; "3 Mayıs v e Nihal Atsız", *Serdengeçti*, Mayıs-Haziran 1952, Sayı 15-16, s.8.

¹⁵⁹ Okcuoğlu, "3 Mayıs'ın Ehemniyeti", *Kopuz*, Mayıs 1956, Sayı 2, s.9.

¹⁶⁰ "3 Mayıs Türkçüler Günü", *Fedai*, Mayıs 1964, Sayı 10, s.14-15; Burhanettin Özbilici, "3 Mayıs", *Bozkurt*, Mayıs 1976, Sayı 49, s.3.

¹⁶¹ "3 Mayıs'ın Mahiyeti ve Manâsi", *Devlet*, 10 Mayıs 1971, Sayı 110, s.6-7.

¹⁶² "3 Mayıs 1944'ten 3 Mayıs 1979'a", *Hasret*, Mayıs 1979, Sayı 40, s.4.

¹⁶³ "3 Mayıs Türkçülerin Bayramıdır", *Genç Arkadaş*, Mayıs 1975, Sayı 8, s.3.

ile Türk-İslam ülküsünü savunanları yol ayırmasına getirmiştir.¹⁶⁴ Zira Alparslan Türkeş milliyetçiliği reddeden bir din anlayışının ve İslam'a düşman bir milliyetçilik anlayışının ideolojik bakışlarının dışında olduğunu belirterek¹⁶⁵ MHP ve Ülkü Ocaklarının düşünsel çerçevesinin sınırlarını çizmiştir. Nitekim *Türklük gurur ve şuuru, İslam ahlak ve fazileti* şeklinde formüle edilen tanımlamayı 1970'ler boyunca Türk milliyetçileri sıklıkla kullanmıştır.¹⁶⁶ Ancak Nihal Atsız'ın soy Türkçü ve İslam'ı kapsamayan fikrî bakışı Türkeş ile Atsız'ın arasının açılmasına neden olmuştur.¹⁶⁷ Hatta bu fikri ayrılıktan dolayı Atsız ekolüne mensup Türkçüler teşkilatlardan dahi uzaklaştırılmıştır.¹⁶⁸ Ancak Türk-İslam ülküsüne mensup olan milliyetçiler Atsız'ın romanları ve yayınlarıyla yetistikleri ve düşünce dünyalarını bu doğrultuda şekillendirdikleri için iki grup arasında organik bir bağ mevcuttur. Nitekim Atsız, parti içerisinde bulunan dindar unsurlardan dolayı Türkeş'in zarar görmemesi için hassas davranmıştır. Öyle ki Ötüken dergisinde MHP ile ilgili haberleri yayınlamamasını bu sebebe dayandırmıştır.¹⁶⁹ Diğer yandan Türk-İslam ülküsünü savunan Türk milliyetçileri 1973'te Atsız'a verilen hapis cezasını protesto etmiş ve Atsız'ın affı için kampanya başlatmıştır.¹⁷⁰ Kampanya milliyetçi camiada büyük yankı uyandırmış ve Atsız'ın cezası cumhurbaşkanı tarafından kaldırılmıştır.¹⁷¹ Hiç şüphesiz kendisiyle fikrî ayrılık yaşayan milliyetçilerin Atsız için mücadele etmeleri hususunda Atsız ekolünün milliyetçi ideolojinin tarihi sürecindeki rolü ve 1944 yargılamalarına karşı ortaya koyduğu direnç etkili olmuştur. Ayrıca Nejdett Sançar ve diğer Türkçüler de bu bağlamda değerlendirilerek milliyetçi ideolojinin önde gelen fikir inşacıları olarak benimsenmiştir.¹⁷² Diğer yandan Türkçülerin Irkçılık ve Turancılık kavramlarına bakışı sonraki nesilleri etkilemiştir. Nitekim Irkçılık, Türk milletinin büyüklüğüne olan inanç olarak tanımlanırken Turancılık ise esir Türklerin bağımsızlığı için bir millet davası olarak temellendirilmiştir.¹⁷³ Sonraki yıllarda milliyetçi camiaya karşı yapılacak muhtemel sindirme politikaları ve uygulamaları karşısında Türkçülerin direnişi bir davranış kalıbı olarak sunulmuştur.¹⁷⁴ Bilhassa 1960'lardan sonra milliyetçi camianın komünizme karşı mücadelesinde etkili bir model olmuştur. Bir başka deyişle Türkçüler, komünizme karşı söz ve eylemleriyle ortaya kültürel bir norm koymuştur. Bu bağlamda MHP'nin gayri resmi yayın organı olan ve Ülkü Ocaklarının fikrî temellerini şekillendiren Devlet gazetesi, 1944 olaylarını mütemadiyen milliyetçi camiaya hatırlatmıştır. Sağ-sol mücadelesinin yaşandığı bu dönemde Marksist fikirlere karşı 1944 tarihi ve Türkçüler, Ülkücü hareketin ideolojik argümanlarının bir parçası olmuştur.¹⁷⁵ Öyle ki 19 Mayıs 1944'teki İnönü'nün nutkuna karşılık 19 Mayıs 1976'da Türkeş'in Antalya mitingi 19 Mayıs 1944'te lanetlenen Türk milliyetçiliği, 19 Mayıs 1976'da şahlandı

¹⁶⁴ Eren, *age.*, s. 194-195

¹⁶⁵ Orhan Türkdöğen, "Milliyetçi Hareket Partisi'nin Anatomisi", *Devlet*, 11 Ağustos 1969, Sayı 19, s.6.

¹⁶⁶ "Almanya'da Milli Hareket", *Devlet*, 18 Ekim 1971, Sayı 130, s.9; "Ülkücü Faaliyetlerden Özetlersek", *Devlet*, 9 Aralık 1974, Sayı 266, s.9 "MHP Radyo Konuşmaları", *Devlet*, 13 Ekim 1975, Sayı 310, s.4; "Türkeş'in Kapanış Konuşması", *Devlet*, 10 Mayıs 1976, Sayı 340, s.8;

¹⁶⁷ Turgut, *age.*, s.411.

¹⁶⁸ Erol Kılınç, *Damla Damla Yaşadıklarım*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s.180-181.

¹⁶⁹ Yücel Hacaloğlu, *Atsız'ın Mektupları*, Orkun Yayınları, İstanbul, 2001, s.152.

¹⁷⁰ "Hangisinin Affı", *Devlet*, 17 Aralık 1973, S.215, s. 12; Osman Çakır, *Adı Devlet Olsun*", Ötüken Yayınları, İstanbul, 2022, s.158.

¹⁷¹ BCA, Bakanlıklar Arası Tayin Daire Başkanlığı, f.30-11-1-0, y.397.3.19., 21.01.1974

¹⁷² "Nejdett Sançar Kimdir?", *Genç Arkadaş*, Mart 1975, S.4, s.6

¹⁷³ Gökhan Evliyaoğlu, Modası Geçmiş Mücadele Usulleri, *Düşünen Adam*, Temmuz 1961, S.30, s.9.

¹⁷⁴ A. Okuçuoğlu, 1944'teki Haçlı Seferi Hakkında, *Milli Yol*, Mayıs 1962, S.16, s.5, Irkçılık-Turancılık, *Milli Yol*, Temmuz 1962, S.23, s.15

¹⁷⁵ A. Cebeci "Ya Devlet Başa", *Devlet*, 28 Nisan 1969, Sayı 4, s. 10; H. Ilgar, "Partilerdeki Milliyetçilik", *Devlet*, 3 Kasım 1969, Sayı 31, s.9; Nejdett Sançar, "Milliyetçi Hareket ve Karşındakiler", *Devlet*, 1 Aralık 1969, Sayı 35, s.12; "3 Mayıs Türkçüler Günü", *Devlet*, 4 Mayıs 1970, Sayı 57, s.6,7; "3 Mayıs'ın Başka Cephesi", *Devlet*, 4 Mayıs 1970, Sayı 57, s.3; Galip Erdem, "ÖÇÜ!..", *Devlet*, 12 Kasım 1973, Sayı 210, s.5; Osman Oktay, "Yeni 3 Mayısılara Doğru", *Devlet*, 3 Mayıs 1976, Sayı 339, s.9.

manşetiyle verilmiştir.¹⁷⁶ Bu durum 1970’li yılların milliyetçi kuşaklarının, 1940’lı yılların milliyetçi öncülerini gerek hikâyeleriyle gerekse ideolojileriyle bir sembol ve model olarak temellendirdiklerini göstermektedir. Hiç şüphesiz kitlesel fikrî ve siyasi bir hareketin temasının inşasında ve ideolojik çerçevesinin anlaşılmasında semboller ve modeller çok önemli belirleyiciler olarak öne çıkmaktadır.¹⁷⁷ Bu bağlamda milliyetçi kuşakların davranış kalıpları milliyetçi ideolojinin ontolojik yapısıyla birebir örtüşmektedir. Zira milliyetçilik bir çağın ruhu olmakla beraber daha eski fikirlere, tahayyüllere ve modellere bağlıdır. Söz konusu bu modeller kitlelerden daha büyük öneme sahiptir. Nitekim semboller, modeller ve sloganlar milliyetçi kitle arasında duyguları birbirine bağlayarak milliyetçi ideolojiye hem bilişsel hem de dışavurumsal bir boyut kazandırmaktadır.¹⁷⁸ Bu aşamada milliyetçi kitlenin ideolojisi cisimsiz fikirlerden somutlaşan fenomenlere dönüşmektedir.¹⁷⁹ Hiç şüphesiz 1944’te Atsız’a destek için gelen milliyetçi gençlerin telin edildiği süreçten sonra 1976’da idari mekanizmaya karşı genç kuşaklar, geçmişle kurdukları bağlantıyla kitlesel bir harekete dönüştüklerinin mesajını vermiştir. Milliyetçilerin *neden mücadele* sorusuna karşı geçmiş ile an arasındaki kurdukları ilişki, Milliyetçi Hareketi ve Ülkücü gençleri 1970’lerin ideolojik mücadelesinden daha derinlere götürmüştür.¹⁸⁰ Bu sayede 3 Mayıs ve akabinde yaşanan olaylar Türk milliyetçilik tarihinde hikâyesiyle ideolojik mirasın sembolü ve modeli olmuştur. Bu hususta milliyetçi ideolojinin kuşaklar arasında geçişini sağlayan ilk teşebbüsün Orkun dergisi olduğu görülmektedir. Zira siyasi iktidar-basın-kurumlar tarafından oluşturulan konjektürel ortamdan dolayı -Türkçüler beraat etmiş olmalarına rağmen- milliyetçi yayınların kısmen ve daha ürkek bir üslupla değinebildikleri dava süreci ilk kez kapsamlı bir şekilde Orkun’da irdelenmiştir. Üstelik Türkçülerin düşüncelerini itibarsızlaştırma politikasına karşı ırkçılık ve Turancılık kavramları tarihi sebeplerle ve aktüaliteyle ayrıntılı bir şekilde tahlil edilerek fikri kararlılığın oluşmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda 1944 davasına karşı verilen reaksiyon Türk milliyetçiliği fikrî çerçevesinde aksiyona dönüşmüştür. Türkçülerin söylem-eylem bağlamında sonraki yıllarda da etkili olduğu görülmektedir.

Sonuç

İrkçılık- Turancılık davasıyla ilgili Askerî Yargıtay’ın Türkçüler lehine verdiği beraat kararından sonra söz konusu dava süreciyle ilgili bazı milliyetçi dergilerde yazılar yayınlanmıştır. Ancak Türk milliyetçiliği aleyhine devam eden siyasi baskıdan ve olumsuz algıdan dolayı Türkçüler kapsamlı bir neşriyat faaliyetine teşebbüs edememiştir. Aynı zamanda yayınladıkları dergiler ise çok kısa ömürlü olmuştur. O halde 1950’ye kadar dava sürecini irdeleyen ve olumsuz imajı yıkmak için mücadele eden kapsamlı bir çalışmanın yapılamadığı ifade edilebilir. Orkun dergisi ırkçılık-Turancılık davasından sonra Türkçü kadronun yayınladığı ilk kapsamlı neşriyat olmuştur. Dava nedeniyle gözaltı kararlarının alındığı tarihten Askerî Yargıtay’ın beraat kararına kadar geçen süre içerisindeki hadiseler, hapisane hayatı, Türkçülerin mücadeleleri ve psikolojik durumları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda İnönü döneminde Türkçülere karşı yapılan uygulamaların haksızlığını ve adaletsizliğini herhangi bir kaygı taşımadan anlatan ve uzun süreli yayınlanan ilk milliyetçi yayın olduğu görülmektedir. Hiç şüphesiz Orkun’un söz konusu cesaretinin temelinde 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra Demokrat Parti’nin iktidar olması önemli rol oynamıştır.

¹⁷⁶ *Devlet*, 24 Mayıs 1976, Sayı 342, s.1.

¹⁷⁷ John H. Marx and Burkart Holzner, “The Social Construction of Strain and Ideological Models of Grievance in Contemporary Movements”, *The Pacific Sociological Review*, Cilt 20, Sayı 3, Temmuz 1977, s.412- 420.

¹⁷⁸ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, 118-120.

¹⁷⁹ Terry Eagleton, *İdeoloji*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996, s.269.

¹⁸⁰ Eren, age., 304.

Askeri Yargıtay'ın Türkçülere beraat hükmünü vermesi hiç şüphesiz adli olarak bu kadronun aklanmasını sağlamıştır. Ancak Türkçülere karşı psikolojik baskı ve menfi algı kamuoyunda devam etmiştir. Bunun için Orkun dergisinin misyonun bir yönünü de ideolojik aklanmayı sağlamak için verilen mücadele olduğu görülmektedir. Zira Türkçülerin ideolojileri ve şahısları 1944 yargılamaları nedeniyle itibarsızlaştırılmış ve pasifize edilmiştir. Bu nedenle Orkun dergisi 1944 yargılamaları sürecinde Türkçülere karşı oluşan menfi kamuoyu düşüncesinin değiştirilmesi için mücadele etmiştir. Bu kapsamda derginin yayın çizgisinin bir yönünü de fikir tartışmaları oluşturmuştur. Bir başka deyişle dava sürecinin perde arkası gelişmelerini okuyucuya duyururken aynı zamanda yargılanmalarına neden milliyetçi ideolojilerini kapsamlı bir şekilde yeniden ele almışlardır. Irkçılık ve Turancılık kavramları bu kapsamda irdelenen konuların başında gelmiştir. Irkçılık, Türk milletinin diğer birçok millettten üstün meziyetlere sahip olduğu; yabancı milletlerin Türklüğe ihanet ettikleri ve etme ihtimalini taşıdıkları inancına dayandırılmıştır. Bu bakış açısı tarihten verilen örneklerle temellendirilmeye çalışılmıştır. Uzun bir geçmiş ve ders niteliğindeki uyarılar bağlamında ele alınan yabancı ihaneti meselesi, bu durumu geçmişte fark eden kişilerin fikirleriyle ve önerileriyle bağdaştırılarak düşünsel çerçeveye derinlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu sayede yabancı ihaneti sadece Atsız ve bu dönemdeki Türkçülerin düşüncesi olmaktan çıkartılmıştır.

İdeologlar genellikle fikirlerini, olmasını istedikleri ideallerin gelecekle olan bağlantısı üzerinden çerçevesini inşa etmektedir. Bu noktada tahayyül edilen tasarımların daha iyi bir düzen sağlayacağı varsayılmaktadır. Hiç şüphesiz ideolojilerin inşasında korkular ve kaygılar da bulunmaktadır. Ancak başta Nihal Atsız olmak üzere Orkun çatısı altında toplanan Türkçülerin milliyetçi ideolojilerinin referans kaynaklarını geçmiş belirlemiştir. Türk milletinin acı tecrübelerinin farklı etnik yapıların ayrılıkçı taleplerinden kaynaklandığını düşünen Türkçüler, örneklendirilen vakalardan yola çıkarak olmasını istemedikleri ihtimaller üzerinden milliyetçi ideolojilerini temellendirmişlerdir. Bu kapsamda üzerinde durulan korku ve kaygı, bir vakia ve realite kapsamında gerekçelendirilmiştir. Dolayısıyla milliyetçi kitleye, gerçeklik varsayımından yola çıkan ideolojik ikaz ile tedbir arasında gidip gelen zihinsel şemalar sunulmuştur. Söz konusu bu şemalarda geçmişten ve aktüaliteden verilen örneklerle ideolojik bakış, rasyonel sebeplere dayandırılmıştır.

Orkun, yaptığı yayınlarla Türkçülerin siyasi ve ideolojik mücadele sürecinde kaldıkları yerden mücadeleye devam etmelerini sağlamıştır. Bu durum yayınlandığı dönem içerisinde Türkçüler tarafından da tespit edilmiştir. Zira Orkun sayesinde İnönü dönemi uygulamalarının Türk milliyetçiliğine ve Türk milliyetçilerine karşı oluşturduğu korku atmosferi etkisizleştirilmiştir. Politik kulvarda CHP'ye, ideolojik eksende de Marksizm'e karşı milliyetçiliği yeniden inşa etmiştir. Tarihi süreç içerisinde bunu bir harekete dönüştürmüş olması Orkun'un ve bu kapsamda Türkçülerin özgüllüğü olarak tanımlanabilir. Milliyetçi kitlelerin mobilizasyonunda onlara ideolojik bir hafıza ve repertuar sunmuştur. Nitekim yayınladığı dönem içerisinde Orkun'un fikri çerçevesine uygun olarak milliyetçi örgütler, dernekler ve gençlik kuruluşlar söz ve eylem birliği yapmıştır. Kendisinden sonraki milliyetçi hareketlere ise hikâyesiyle ve Soğuk Savaş döneminde değişen Türk dış siyasetine verilen diyetin oluşturduğu mağduriyet algısıyla ideolojik ve politik bir kimlik inşa etmiştir. Öyle ki CHP'ye karşı onarılamayan mesafenin oluşumunda söz konusu dava süreci etkili olan olayların başında gelmiştir. Kendinden sonraki kuşakları etkilemeye meyyal tarafı dikkat çekicidir. Öyle ki 1980'e kadarki süre içerisinde milliyetçi camianın argümanına ideolojik temalar ve refleksler sunduğu görülmektedir.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, y. 548-21-91-1, 06.05.1944.

BCA, f. 30-10-0-0, y. 86-570-12, 09.05.1944.

BCA, f. 30-10-0-0, y. 86-572-1, 27.09.1944.

BCA, y. 1383-591-2, 12.01.1946.

BCA, Bakanlıklar Arası Tayin Daire Başkanlığı, f. 30-11-1-0, y. 397.3.19., 21.01.1974.

Telif ve Tetkik Eserler

AYVAZOĞLU, Beşir (2013), *Tanrıdağı'ndan Hıra Dağı'na*, İstanbul: Kapı Yay.

BORA, Tanıl (2003), *Türk Sağının Üç Hali*, İstanbul: Birikim Yay.

ÇAKIR, Osman (2022), *Adı Devlet Olsun*, İstanbul: Ötüken Yay.

ÇOLAK, Çağrı D. (2019), *1944 Irkçılık – Turancılık Davası: Tutuklamalar, İşkenceler, Savunmalar, Turan ve Turancılık*, Ed. Yeliz Okay, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, s.173-230.

DARENDELİOĞLU, İlhan E. (1976), *Türk Milliyetçilik Tarihinde Büyük Kavga*, İstanbul: Oymak Yayınları

EAGLETON, Terry (1996), *İdeoloji*, Çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yay.

EREN, Nagihan (2023), “Devlet gazetesi bağlamında Galip Erdem’in milliyetçiliğe bakışı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 26, Sayı 49, s.295-315.

_____ (2024), *Türk Siyasi Tarihinde Bir “Devlet” Mücadelesi*, Ankara: Nobel Yay.

ERTEKİN, Orhangazi (2017), “Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları”, *Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, s.345-387.

GÖKALP, Ziya (1986), *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

GÜRGÜR, Nuri (2021), *Yüzyıldan Yüzyıla*, İstanbul: Ötüken Yay.

HACALOĞLU, Yücel (2001), *Atsız'ın Mektupları*, İstanbul: Orkun Yay.

KILINÇ, Erol (2012), *Damla Damla Yaşadıklarım*, İstanbul: Ötüken Yay.

KOÇAK, Cemil (2017), “Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları”, *Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora, Cilt 4, İstanbul: İletişim Yay., s.37-43

MARX, John H. ve HOLZNER, Burkart (1977), “The Social Construction of Strain and Ideological Models of Grievance in Contemporary Movements”, *The Pacific Sociological Review*, Cilt 20, Sayı 3, s.411- 438.

ÖZDOĞAN, Günay Göksu (2001), *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük*, İstanbul: İletişim Yay.

ÖZTEKİN, Hülya (2018), “1944 Irkçılık-Turancılık Davası ve Basındaki Tartışmalar”, *Selçuk İletişim*, C.11/1, s.212-236.

SANÇAR, Nejdett (2018), *1944 Irkçılık Turancılık Davası*, Haz. Serkan Akgöz, İstanbul: Bozkurt Yay.

SEFERCİOĞLU, Necmeddin, *3 Mayıs 1944 ve Türkçülük Davası*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara

SMİTH, Anthony D. (2009), *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yay.

SMİTH, Thomas W. (2005), “Civic Nationalism and Ethnocultural Justice in Turkey”, *Human Rights Quarterly*, Cilt 27, Sayı 2, , s.436-470.

TANYU, Hikmet (1950), *Türkçülük Davası ve Türkiye’de İşkenceler*, Kayseri: Altınışik Yay.

TOKER, Metin (1990), *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları*, Ankara: Bilgi Yay.
 TURGUT, Hulusi (1995), *Türkeş'in Anıları Şahinlerin Dansı*, İstanbul: ABC Yay.
 TÜRKKAN, Reha Oğuz (1975), *Tabutluktan Gurbete*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
 TÜRKEŞ, Alparslan (1975), *1944 Milliyetçilik Olayı*, İstanbul: Kutluğ Yay.
 YAŞLI, Fatih (2019), *Antikomünizm, Ülkücü Hareket, Türkeş*, İstanbul Yordam Kitap

Sürelî Yayınlar

- "1944 Davasından Hatıralar" *Orkun*, 6 Ekim 1950, Sayı 1, s.8-9.
 "1944'ten Hatıralar" *Orkun*, 17 Kasım 1950, Sayı 7, s.9.
 "1944'ten Hatıralar" *Orkun*, 1 Aralık 1950, Sayı 9, s.9.
 "1944'ten Hatıralar", *Orkun*, 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.9.
 "1944 Irkçılık-Turancılık Davasından Hatıralar" *Orkun*, 13 Ekim 1950, Sayı 2, s.9.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davasından Hatıralar" *Orkun*, 20 Ekim 1950, Sayı 3, s.10.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası", *Orkun*, 27 Temmuz 1951, Sayı 4, s.11-12, s. 13.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 3 Kasım 1950, Sayı 5, s.12-13.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 10 Kasım 1950, Sayı 6, s.8-9.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 24 Kasım 1950, Sayı 8, s.6.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 1 Aralık 1950, Sayı 9, s.7.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.11.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.11-12.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası" *Orkun*, 2 Mart 1951, Sayı 22, s.9-12.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 9 Mart 1951, Sayı 23, s.12.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.12-13.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.13.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 30 Mart 1951, Sayı 26, s.12.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.13, s.15.
 "1944 Davasından Hatıralar", *Orkun*, 13 Nisan 1951, Sayı 28, s.13-14.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 29 Haziran 1951, Sayı 39, s.13.
 "1944-1945 Irkçılık-Turancılık Davası", *Orkun*, 20 Temmuz 1951, Sayı 42, s.13.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 27 Temmuz 1951, Sayı 43, s.12-13.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 3 Ağustos 1951, Sayı 44, s.13, s.15.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 10 Ağustos 1951, Sayı 45, s.14.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 17 Ağustos 1951, Sayı 46, s.14-15.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 14 Eylül 1951, Sayı 50, s.13.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 21 Eylül 1951, Sayı 51, s.15.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 19 Ekim 1951, Sayı 55, s.13-14;
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 2 Kasım 1951, Sayı 57, s.11.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 9 Kasım 1951, Sayı 58, s.11-12.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 16 Kasım 1951, Sayı 59, s.11-14.
 "1944-1945 Irkçılık- Turancılık Davası", *Orkun*, 30 Kasım 1951, Sayı 61, s.16.
 "3 Mayıs'ın Başka Cephesi", *Devlet*, 4 Mayıs 1970, Sayı 57, s.3.
 "3 Mayıs'ın Mahiyeti ve Manâsı", *Devlet*, 10 Mayıs 1971, S.110, s.6-7.

- "3 Mayıs ve Nihal Atsız", *Serdengeçti*, Mayıs-Haziran 1952, Sayı 15-16, s.8.
- "3 Mayıs 1944'ten 3 Mayıs 1979'a", *Hasret*, Mayıs 1979, Sayı 40, s.4.
- "3 Mayıs Türkçülerin Bayramıdır", *Genç Arkadaş*, Mayıs 1975, Sayı 8, s.3.
- "3 Mayıs Türkçüler Bayramı", *Orkun*, 18 Mayıs 1951, Sayı 33, s.15.
- "3 Mayıs Türkçüler Günü", *Devlet*, 4 Mayıs 1970, Sayı 57, s.6,7.
- "3 Mayıs Türkçüler Günü", *Fedai*, Mayıs 1964, Sayı 10, s.14-15.
- ABADAN, Yavuz, "19 Mayıs ve Türk Gençliği", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1944, s.2.
- "Almanya'da Milli Hareket", *Devlet*, 18 Ekim 1971, Sayı 130, s.9.
- ATAY, Falih Rifki, "Bir Dostluğun Sağlam temelleri", *Ulus*, 16 Ocak 1944, s.1.
- _____, "Cumhurreisimizin Nutku", *Ulus*, 21 Mayıs 1944, s.1,4.
- _____, "Hak görünüründe bir kaygı", *Ulus*, 18 Mayıs 1944, s.1.
- ATSIZ, "3 Mayıs 1944", *Kür Şad*, Mayıs 1947, Sayı 2, s.3.
- _____, "Faruk Nafiz'e Bir İhtar", *Orkun*, 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.3-4.
- _____, "Tarih Şuuru", *Orkun*, 20 Nisan 1951, Sayı 29, s.3-5.
- _____, "Tarih Şuuru" *Orkun*, 20 Nisan 1951, Sayı 29, s.5.
- "Bayramınız Kutlu Olsun", *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31, s.3.
- CEBECİ, A., "Ya Devlet Başa", *Devlet*, 28 Nisan 1969, s.4, s. 10.
- "Cumhuresimizin Nutku", *Ulus*, 20 Mayıs, 1944, s.1.
- "Cumhurreisimizin Dünkü Nutukları", *Tanin*, 20 Mayıs 1944, s.1,2.
- DENİZCİOĞLU, "Konuşma" *Orkun*, 3 Kasım 1950, Sayı 5, s.5.
- Devlet*, 24 Mayıs 1976, Sayı 342, s.1.
- ERDEM, Galip, "ÖCÜ!..", *Devlet*, 12 Kasım 1973, Sayı 210, s.5.
- ERTÜRK, Hocaoglu S., "İrkçı-Turancı Atatürk", *Orkun*, 13 Temmuz 1951, Sayı 41, s.3-4.
- _____, "Turancılık" *Orkun*, 17 Kasım 1950, Sayı 7, s.13.
- _____, "Türkçülük ve Bir Komünist Taktiği" *Orkun*, 9 Mart 1951, Sayı 23, s.6.
- EVLİAYOĞLU, Gökhan, "Modası Geçmiş Mücadele Usulleri", *Düşünen Adam*, Temmuz 1961, s.30, s.9.
- "Hangisinin Affı", *Devlet*, 17 Aralık 1973, Sayı 215, s.12.
- ILGAR, H., "Partilerdeki Milliyetçilik", *Devlet*, 3 Kasım 1969, s.31, s.9.
- "İrkçılık-Turancılık", *Milli Yol*, Temmuz 1962, Sayı 23, s.15.
- "İrkçılık Turancılık Davası", *Altın Işık*, Nisan 1947, Sayı 4, s.5.
- "İnönü Pullar", *Orkun*, 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.8.
- "İnönü Pullar", *Orkun*, 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.8.
- "İstanbul Öğretmenleri Millî Şef'e minnet ve tâzimlerini sundular", *Ulus*, 23 Mayıs 1944, s.1.
- KARACA, Mehmet, "Özümüz Sözüümüz", *Orkun*, 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.13.
- KAZGANOĞLU, A., "Türkçülük ve Türk Birliği", *Orkun*, 10 Kasım 1950, Sayı 6, s.6.
- Kızıllema*, 28 Kasım 1947, Sayı 5.
- KORKUT, Şerif, "Türkçülüğümüze Dair", *Özleyiş*, Kasım 1947, Sayı 7, s.4.
- "Maarifçilerin Milli Şefe Arizaları", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1944, s.1,3.
- MENTEŞEOĞLU, Feridun Osman, "19 Mayıs'ta Ankara'dan Görünüşümüz", *Son Posta*, 19 Mayıs 1944, s.1,3.
- "MHP Radyo Konuşmaları", *Devlet*, 13 Ekim 1975, Sayı 310, s.4.

- "Milli Şef", *Tanin*, 25 Mayıs 1944, s.1.
- "Milli Şef", *Tanin*, 3 Haziran 1944, s.1.
- "Milli Şef'e Sunulan Arıza", *Tanin*, 21 Mayıs 1944, s.1.
- "Milli Şefe Tâzim", *Tanin*, 26 Mayıs 1944, s.1.
- "Milli Şefin Tarihi Nutku", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1944, s.1,2.
- "Milli Şefin Üniversiteye İltifatları", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1944, s.1,3.
- "Milliyetçiler Federasyonu Beyannamesi", *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.3.
- "Misak-ı Milli ve Kıbrıs Meselesi", *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.3.
- "Mukaddesat Düşmanlarına Milliyetçi Gençlerin Cevabı", *Orkun*, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.7.
- "Nejdet Sançar Kimdir?", *Genç Arkadaş*, Mart 1975, S.4, s.6.
- ÖZYILDIRIM, Bekir Sıddık, "İnkılâp Hakkında" *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.13.
- "Resmi Tebliğ ", 19 Mayıs 1944, *Ulus*, s.1.
- SADAK, Necmettin, "Milli Şefin Millete büyük dersi", *Akşam*, 21 Mayıs 1944, s.1.
- SANÇAR, Nejdet, "Milliyetçi Hareket ve Karşısındakiler", *Devlet*, 1 Aralık 1969, S.35, s.12.
- _____, "Türkçülük Günü", *Kür Şad*, Mayıs 1947, Sayı 2, s.9.
- _____, "Türkçülere Yapılan İşkence Meselesi", *Kızılalma*, 28 Kasım 1947, Sayı 5, s.3,15.
- _____, "Türkçülük Düşmanları" *Orkun*, 6 Ekim 1950, Sayı 1, s.4-5.
- _____, "Türkçülük Düşmanları ve Turancılık", *Orkun*, 16 Şubat 1951, Sayı 20, s.3.
- _____, "Türkçülük Düşmanları Yine Sahnede!" *Orkun*, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.12.
- _____, "Türkçülük Günü", *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31, s.7.
- _____, "Türkiye'de Azınlık İrkçılığı", *Orkun* 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.6.
- _____, "Türk Umumi Efkarına Bildiri", *Milli Yol*, 20 Nisan 1962, Sayı 13, s.7,13.
- "Sekizinci İhanet, *Orkun*, 22 Aralık 1950, Sayı 12, s.5.
- SOFUOĞLU, Zeki, "İnkılap ve Demokrasi", *Orkun*, 19 Ekim 1951, Sayı 55, s.13.
- _____, "Lüzumsuz Münakaşayı Bırakalım", *Orkun* 12 Ocak 1951, Sayı 15, s.7.
- _____, "Türkçülüğü Kimler, Niçin Haçerlediler?" *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31. s.4.
- "Şehrimizde Meydana Çıkarılan Gizli Cemiyet", *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1944, s.1,3.
- Tanin*, 4 Haziran 1944, s.2.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Komünizm, Planları ve İstikbali", *Orkun*, 5 Ocak 1951, Sayı 14, s.5.
- TURHAN, Kâmil, "3 Mayıs", *Milli Hareket*, Haziran 1968, Sayı 22, s.6.
- TÜMTÜRK, İsmet, "Niçin hala Hücum Ediyorsunuz Diyenlere", *Orkun*, 19 Ocak 1951, Sayı 16, s.3.
- "Türkçülük Düşmanları Yine Sahnede", 15 Aralık 1950, *Orkun*, Sayı 11, s. 12.
- "Türkeş'in Kapanış Konuşması", *Devlet*, 10 Mayıs 1976, Sayı 340, s.8.
- "Türk Gençliğini İstismar Edenler", *Tanin*, 19 Mayıs 1944, 1,2.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, "Milliyetçi Hareket Partisi'nin Anatomisi", *Devlet*, 11 Ağustos 1969, Sayı 19, s.6.
- TÜRK, Türkân, "2 Numaralı Hasan Âli", *Altın Işık*, Ağustos 1947, Sayı 7, s.2.
- _____, "İki Yüzlü Bir Vesika", *Altın Işık*, Eylül 1947, Sayı 8, s.2.
- OKÇUOĞLU, "3 Mayıs'ın Ehemniyeti", *Kopuz*, Mayıs 1956, Sayı 2, s.9.
- _____, "1944'teki Haçlı Seferi Hakkında", *Milli Yol*, Mayıs 1962, Sayı 16, s.5.
- _____, "İrkçılık-Turancılık Meselesi", *Orkun*, 23 Mart 1951, Sayı 25, s.3.

- _____, "İrkçılık- Turancılık Meselesi", *Orkun*, 30 Mart 1951, Sayı 26, s.3-4
- _____, "İrkçılık- Turancılık Meselesi", *Orkun*, 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.3-4.
- _____, "İrkçılık-Turancılık Meselesi, *Orkun* 13 Nisan 1951, Sayı 28, s.3-4.
- _____, "Türk İrkçılığının Düşmanları" *Orkun*, 9 Şubat 1951, Sayı 19, s.6.
- OKTAY, Osman, "Yeni 3 Mayısla Doğru", *Devlet*, 3 Mayıs 1976, Sayı 339, s.9.
Orkun, 13 Ekim 1950, Sayı 2.
- "Orkun'dan Sesler", *Orkun*, 3 Kasım 1950, Sayı 5, s.8-9.
- "Orkun'dan Sesler" *Orkun*, 1 Aralık 1950, Sayı 9, s.9.-10.
- "Orkun'dan Sesler", *Orkun*, 5 Ocak 1951, Sayı 14, s.8.
- "Orkun'dan Sesler" *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.8-9.
- "Orkun'dan Sesler", *Orkun*, 18 Mayıs 1951, Sayı 33, s.8.
- ÖNSOY, Lütfü "Birliğe Davet" *Orkun*, 16 Mart 1951, Sayı 24, s.6.
- ÖZBİLİCİ, Burhanettin "3 Mayıs", *Bozkurt*, Mayıs 1976, Sayı 49, s.3.
- Ulus*, 26 Mayıs, 1944, s.1,2.
- Ulus*, 2 Haziran,1944, s.1.
- "Ülkücü Faaliyetlerden Özetlersek", *Devlet*, 9 Aralık 1974, Sayı 266, s.9.
- "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 27 Ekim 1950, Sayı 4, s.2.
- "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 15 Aralık 1950, Sayı 11, s.2.
- "Ülküdaşlarla Başbaşa" *Orkun*, 26 Ocak 1951, Sayı 17, s.2.
- "Ülküdaşlarla Başbaşa" *Orkun*, 23 Şubat 1951, Sayı 21, s.2.
- "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 6 Nisan 1951, Sayı 27, s.2.
- "Ülküdaşlarla Başbaşa" *Orkun*, 20 Nisan 1951, Sayı 29, s.2.
- "Ülküdaşlarla Başbaşa", *Orkun*, 4 Mayıs 1951, Sayı 31, s.2.
- TÜMTÜRK, İsmet, "Orkun İkinci Yılına Girerken", *Orkun*, 12 Ekim 1951, Sayı 54, s.15.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, "Bizde Türkçülük", *Tanin*, 18 Mayıs 1944, s.1.
- _____, "Dâhili Durum ve Bütçe Müzakereleri", *Tanin*, 4 Haziran 1944, s.1.
- _____, "Milli Şefin Gençliğe Hitabesi", *Tanin*, 20 Mayıs 1944, s.1.
- _____, "Turancılık Hareketi", *Tanin*, 19 Mayıs 1944, s.1.
- YAZICI, Nuri, "3 Mayıs", *Ocak*, Mayıs 1968, Sayı 5. s.15-16.
- YETKİN, Suat Kemal, "Türk Gençliği", *Ulus*, 23 Mayıs, 1944, s.1.
- YILANLIOĞLU, "Orkun Destanı", *Orkun*, 6 Ekim 1950, Sayı 1, s.9.
- YILANLIOĞLU, "Türkçülük ve Yurtseverlik", *Orkun*, 13 Nisan 1951, Sayı 28, s.5.
- YÜKSEL, Osman, "Serdengeçti'nin Müdafaası", *Serdengeçti*, Ekim 1947, Sayı 3, s.5.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA DENGİ ARAYIŞI: BALKAN PAKTI VE STOCİA PLANI ÖRNEĞİ*

THE SEARCH FOR BALANCE IN TURKISH FOREIGN POLICY DURING
THE DEMOCRAT PARTY ERA: THE CASE OF THE BALKAN PACT AND
THE STOICA PLAN

Muhsin Ertürk BUDAK**

Geliş Tarihi/Received:04.08.2025

Kabul Tarihi/Accepted:06.10.2025

BUDAK, Muhsin Ertürk, (2026), "Demokrat Parti Döneminde Türk Dış Politikasında Denge Arayışı: Balkan Pakti ve Stocia Planı Örneği", Belgî Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 275-297, (DOI: 10.33431/belgi.1758254)

Öz

14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'de yeni bir siyasal dönem başlamıştır. DP iktidarı, iç ve dış politikada önemli atılımlar gerçekleştirerek bölgesel düzeyde dikkat çekici etkiler oluşturmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ABD ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin öncülüğünde şekillenen iki kutuplu sistemde Türkiye hem güvenliğini sağlamak hem de savaş sonrası yalnızlığını gidermek amacıyla Batı dünyasıyla bütünleşme politikası izlemeyi tercih etmiştir. Bu amaç doğrultusunda 1952 yılında NATO'ya katılım, Türkiye'nin dış politikasında askeri güvenliğin temini ve uluslararası alanda yeni bir kimlik kazanması bakımından yeni bir dönüm noktası olmuştur. DP yönetimi, Batı ile kurulan bu ittifakı yalnızca güvenlik garantisi olarak görmemiş ekonomik kalkınma ve siyasi istikrarın güvencesi olarak da değerlendirmiştir. Türkiye'nin NATO üyeliği, ülkenin bölgesel konumunu güçlendirmiş, Balkanlar ve Orta Doğu'daki dengelerde daha etkin bir aktör hâline gelmesini sağlamıştır. Bu süreçte bölgesel güvenlik arayışları da önem kazanırken 1953 yılında Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Pakti imzalanmıştır. Ortak tehdit algısı ve SSCB yayılmacılığına karşı oluşturulan bu pakt, Batı ittifakının bölgesel bir uzantısı olarak da görülebilir. Ancak kısa sürede Yugoslavya'nın dış politikasındaki değişiklikler, üye ülkeler arasındaki çıkar farklılıkları ve uluslararası ortamın dinamikleri nedeniyle beklenen başarı elde edilememiştir. Ayrıca paktın zayıflaması sonrasında, Romanya Başbakanı Stocia tarafından Balkanlar'da atom silahlarından arındırılmış bir bölge kurulmasını öngören bir plan gündeme getirilmiştir. Ancak bu öneri, SSCB etkisinin artabileceği endişesiyle Türkiye ve Yunanistan tarafından temkinli karşılanmıştır. Yine Türkiye açısından planın reddedilmesinde, dış politikasında yönünü giderek Balkanlar'dan Orta Doğu'ya çevirmesi de belirleyici olmuştur. Bu yön değişikliği, Türkiye'nin Soğuk Savaş bağlamında güvenlik önceliklerini yeniden tanımladığını, Batı ittifakı içindeki rolünü pekiştirirken aynı zamanda bölgesel istikrarın korunmasında daha aktif bir konum benimsediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, Türk Dış Politikası, Balkan Pakti, Stocia Planı, Demokrat Parti.

*Bu makale Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi Serkan ERDAL'ın danışmanlığında hazırlanmış olan "Demokrat Parti Dönemi Türk-Balkan İlişkileri (1950-1960)" başlıklı yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

**Öğr. Gör. Dr., Kafkas Üniversitesi, Kağızman Meslek Yüksekokulu, erturk.budak@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-9026-3856>).

Abstract

With the Democratic Party's accession to power on 14 May 1950, a new political era began in Turkey. The DP government initiated significant domestic and foreign policy reforms, generating notable effects at the regional level. In the bipolar international system that emerged after the Second World War under the leadership of the United States and the Union of Soviet Socialist Republics, Turkey opted for a policy of integration with the Western world in order to ensure its security and to overcome the sense of isolation it experienced in the immediate postwar period. Within this framework, Turkey's accession to NATO in 1952 marked a critical turning point in its foreign policy, both in terms of securing military protection and acquiring a new international identity. The DP leadership did not perceive its alliance with the West solely as a security guarantee; it also regarded this alignment as a foundation for economic development and political stability. NATO membership strengthened Turkey's regional position and enabled it to assume a more influential role in the balance of power in the Balkans and the Middle East. As regional security concerns gained prominence, the Balkan Pact was signed in 1953 between Turkey, Greece, and Yugoslavia. Formed in response to a shared threat perception and Soviet expansionism, the pact may be interpreted as a regional extension of the Western alliance system. Nevertheless, the agreement failed to achieve the expected level of success due to shifts in Yugoslavia's foreign policy, divergences of interest among the member states, and the evolving dynamics of the international environment. Following the weakening of the pact, a proposal was put forward by Romanian Prime Minister Stoica advocating the establishment of a nuclear-weapon-free zone in the Balkans. This initiative, however, was received with caution by Turkey and Greece, primarily due to concerns that it might increase Soviet influence in the region. From the Turkish perspective, the rejection of the plan was also shaped by a gradual reorientation of foreign policy priorities from the Balkans toward the Middle East. This shift demonstrates that Turkey was redefining its security priorities within the Cold War context, consolidating its role within the Western alliance while simultaneously adopting a more active position in the preservation of regional stability.

Keywords: *Cold War, Turkish Foreign Policy, Balkan Pact, Stoica Plan, Democrat Party.*

Giriş

DP dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında önemli dönüşümlerin yaşandığı bir kesiti temsil etmektedir. Her ne kadar bu dönemde dış politikada radikal kırılmalar gözlemlense de söz konusu değişimlerin temel dinamikleri 1940'lı yılların ortasında belirginleşmeye başladı. İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ve bölgesel düzeyde meydana gelen değişiklikler, Türkiye'nin 1923 yılından itibaren sürdürmekte olduğu «tarafsızlık» politikasının sürdürülemez hâle gelmesine de neden olmuştur.¹ Bu süreçte, Türkiye'nin dış politika yönelimlerini belirleyen etken, SSCB kaynaklı saldırı kaygılarıdır. Bu gerçekler ışığında, 14 Mayıs 1950 tarihinde iktidara gelen DP'nin dış politikada Batı Bloğuyla özellikle de yükselen küresel güç konumundaki Amerika Birleşik Devletleri ile yakın ilişkiler kurma yönündeki tercihleri, dönemin koşulları göz önüne alındığında kaçınılmaz bir durum olarak karışımıza çıkmaktadır.² Özellikle SSCB'nin bölgesel boşlukları doldurma yönündeki saldırganlığı, Türkiye'nin bu gelişmelere karşı duyduğu haklı güvenlik endişesini artırmış ve farklı stratejik arayışlara yönelmeyi zorunluluk haline getirmiştir.³

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan iç politik değişimler de Türkiye hükümetlerinin dış politikaya bakışını da önemli ölçüde şekillendirmiştir. Bu bağlamda, iç siyasi yapıdaki dönüşümler dış politika karar alma süreçlerinin hem yöntemini hem de kapsamını etkilemiştir. Savaş yıllarında ve sonrasında dış politikanın karar alma süreçleri oldukça kısıtlı bir kadro tarafından yürütülmüş ve istişareden ziyade bilgilendirme ve onay alma biçiminde olmuştur. Farklı görüş ve eleştirilere açık bir tartışma zemini oluşmadığından, özellikle 1923 ile 1945 yılları arasındaki tek parti döneminde dış politika konuları doğrudan Cumhurbaşkanı ve Başbakan etrafında alınmıştır. Cumhurbaşkanlığı makamı, dış politikaya yön veren temel kurum olurken, hükümet ve dışişleri bakanlığı daha çok uygulayıcı konumda kalmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi ise dış politika meselelerini sadece kamuoyuna açıklanması zorunlu görüldüğü hallerde gündeme getirmiştir. Ancak, 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle karar alma yapısı değişmeye başlamış, dış politika giderek daha geniş bir kamuoyu ilgisine ve tartışma ortamına konu olmuştur. DP, dış politika meselelerinin kamuoyunun bilgisine sunulması ve daha şeffaf bir tartışma alanı oluşturulması konusunda daha açık bir yaklaşım benimsemiştir. Bu durum dış politikanın kurumsal yapısını ve siyasal iletişim tarzını da doğrudan değiştirmiştir.⁴

DP'nin dış politikada önem verdiği konuların başında, bölgesel ittifaklar geliyordu. Bu yönelimin temelinde ise, Atatürk döneminde şekillenen 1934 tarihli Balkan Antantı ve 1937'de imzalanan Sadabat Paketi gibi bölgesel girişimler yer almaktadır.⁵ DP, verimli bir dış politika zemini oluşturabilmek adına bölgesel güvenlik meselesini dış politikanın vazgeçilmez unsurlarından biri olarak değerlendirmiştir. Oluşan yeni ortamda, DP iktidarı, öncelikli olarak güvenliği esas alan bir dış politika izlemeye başlamıştır.⁶ Ayrıca SSCB'nin oluşturmuş olduğu boğazlar ve Türkiye'nin doğu bölgelerindeki tehdit karşısında, ABD öncülüğünde kurulan NATO'nun Orta Doğu'ya kadar genişlemesi, Türkiye'nin stratejik

¹ Hüseyin Bağcı, Mehmet Şahin, "Doğu-Batı Arasında Demokrat Parti Dış Politikası", *Demokrasi Platformu*, 5 (17), 2009, 187.

² Gencer Özcan, *Ellili Yıllarda "Dış" Politika, Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 97.

³ Hazal Papuççular, *Cumhuriyet'in Dış Politikası Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2024, s. 111.

⁴ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 570-571.

⁵ Semra Kılıç, "Balkanlar'da Barışın Tesisine Giden Yol: Balkan Basın Birliği (1937-1938)", *Atatürk Dergisi*, 9 (2), 2020, s. 225.

⁶ Serdar Sakin, Mustafa Salep, *Balkanlar'da Güvenlik Arzusu Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paketi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 138.

konumunu daha da önemli hâle getirmiştir. Böylece Türkiye ve Yunanistan, 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya resmen üye olmuş, her iki ülke, SSCB'den kaynaklanan güvenlik baskılarına karşı, Batı dünyasından somut bir savunma garantisi kazanmışlardır.⁷ Türkiye, NATO üyeliğiyle birlikte yalnızca askeri ittifaka katılmakla kalmamış ve uluslararası sistemde Batı ile bütünleşme yönünde önemli bir adım atmıştır. Bu yeni ortamda, sınır güvenliğini güçlendirme ve bölgesel istikrarı sağlama arayışı, dış politikanın temel yönelimlerinden biri hâline gelmiştir. Tüm bunlar bir araya gelince DP yönetimi, tarihsel bir miras olarak gördüğü 1934 tarihli Balkan Antantına yeniden hayat vermeyi hedeflemiştir. Bölge ülkeleriyle kurumsal dayanışmayı güçlendirmek amacıyla yeni diplomatik girişimlerde bulunmuştur.⁸

Türkiye'nin NATO'ya katılımı sonrasında dış politikada olumlu bir atmosfer oluşmuş, Türkiye'nin Batı dünyasıyla siyasi ve askeri bütünleşmesinin yolunu açılmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün, Türkiye'nin NATO üyeliğini şu sözlerle değerlendirmesi dikkat çekicidir: *“Dünya tarihinde ve Avrupa ile münasebetlerimizde müsavi haklarla ilk defa bir anlaşmaya girmiş bulunuyoruz”*.⁹ Bu açıklama, Türkiye'nin yalnızca bir savunma paktına katılma niyetini ve uluslararası düzlemde eşitlik temelinde kabul görme arzusunu da yansıtmaktadır. Yine Dışişleri Bakanı Köprülü'nün ifadeleri, Türkiye'nin uzun yıllar boyunca Avrupa siyasal düzeniyle olan ilişkilerinde farklı bir pozisyonda kalmasından duyulan rahatsızlığın yansıması olarak değerlendirilebilir. *“Müsavi haklarla”* ifadesi, Türkiye'nin artık durağan değil, eşit koşullarda karar alma süreçlerine dâhil olma hedefini ve bu yöndeki dış politika vizyonunu ortaya koymaktadır. Açıklama, sadece NATO üyeliğine ilişkin bir memnuniyetin ifadesi olmaktan ziyade Türkiye'nin Batılı ittifak sistemleri içinde hak ve statü bakımından tanınma talebinin de altını çizmektedir. Bu yönüyle, DP'nin dış politikada benimsediği Batı yanlısı ve uluslararası saygınlık arayışına dayalı stratejik yönelimin sembolik bir göstergesi niteliğindedir. NATO üyeliği, Türkiye açısından yalnızca askeri güvenlik sağlamakla kalmamış, uluslararası camiada saygın ve eşit bir aktör olma yönündeki tarihsel hedefin gerçekleştirilmesi bakımından da kritik bir eşik oluşturmuştur.

Türkiye'nin NATO'ya katılımı, dış politikada yalnızca Batı'ya yönelişi pekiştirmemiş, Türkiye'yi bölgesel diplomasi açısından da daha etkin aktör haline getirmiştir. Türkiye'nin Balkanlar'da üstlendiği arabulucu ve dengeleyici rol, DP iktidarının bölgesel güvenlik stratejisi ile doğrudan örtüşmektedir. Özellikle Soğuk Savaş'ın ilk evresinde Balkan coğrafyasında yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin rolünü daha görünür hale getirmiştir. SSCB'nin siyasi sisteminden dışlanan ve Batılı müttefikleri tarafından da başlangıçta temkinli yaklaşılan Yugoslavya, Balkanlar'daki güvenliğini ciddi biçimde tehdit altında hissetmiştir. Güvensizlik atmosferinin başlıca nedeni, Yugoslavya'nın SSCB uydu devletleri olan Bulgaristan, Romanya ve Macaristan tarafından adeta jeopolitik bir kuşatma altına alınmış olmasıdır. Bu güvenlik kaygısı, Yugoslavya'yı Türkiye ve Yunanistan ile iş birliği arayışına yönelten belirleyici etkenlerden biri haline gelmiştir.¹⁰ Öte yandan, Yugoslavya'nın SSCB modeli dışında kendi koşullarına uygun bağımsız bir sosyalist rejim inşa etme çabası, Kominform'dan dışlanmasıyla sonuçlanmış ve SSCB ile ilişkilerin tamamen kopmasına

⁷ Yuluğ Tekin Kurat, “Elli Yıllık Cumhuriyet'in Dış Politikası 1923-1973”, *Belleten*, XXXIX/154, Ankara 1975, s. 283;

⁸ Muharrem Gümüş, *1950-1960 Arası Türk Dış Politikası*, (Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu 2006, s. 82.

⁹ *Milliyet*, 10 Şubat 1953.

¹⁰ Hüner Tuncer, *Menderes'in Dış Politikası Batı'nın Güdümündeki Türkiye*, Kaynak Yayınları İstanbul 2013, s. 77, 78.

neden olmuştur.¹¹ Bu gelişmeler, Yugoslavya'yı giderek Batı bloğuna yaklaştırırken, söz konusu yönelimin en somut kanallarından biri de Türkiye olmuştur. DP hükümeti bu süreçte aktif bir arabuluculuk üstlenmiş, Başbakan Adnan Menderes, Yugoslavya'nın NATO üyeliğini Batılı müttefiklerine önererek bu yakınlaşmayı resmîleştirme girişiminde bulunmuştur.¹² Türkiye'nin öncülüğünde Yugoslavya, hızla Batı ile bütünleşme sürecine girmiştir. Yaşanan gelişmeler Türkiye'nin bölgesel etkinliğini arttırmış, NATO'nun doğrudan kapsamadığı Balkanlar ve Orta Doğu gibi bölgelerde kurulacak yeni ittifakların da önünü açmıştır. Böylece SSCB çevrelenmiş, NATO'nun askeri güvenlik hattı ise ABD'den İran'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsar hâle gelmiştir. Türkiye'nin bu süreçte üstlendiği arabulucu ve stratejik ortak rolü, DP dış politikasının etkinliğini ve çok yönlü ittifak arayışlarını gözler önüne sermektedir.¹³

Türkiye'nin öncülüğünde Yugoslavya ile geliştirilen ilişkiler, bölgesel güvenlik arayışlarının çok taraflı bir iş birliğine evrilmesini sağlamış ve Yunanistan da benzer tehdit algıları nedeniyle doğal bir ortak olarak öne çıkmıştır. Pakta öncülük edecek ülkelerden biri olan Yunanistan, bu dönemde iç savaşın yıkıcı etkilerinden yeni çıkmış bir ülke konumundaydı. 1946–1949 yılları arasında yaşanan ve komşu sosyalist devletler tarafından dolaylı olarak desteklenen Yunan İç Savaşı, ülkenin siyasi ve askeri yapısını ciddi biçimde sarsmıştır. Özellikle Bulgaristan ile yaşanan sınır sorunları, Yunanistan'ın kuzeyinde yer alan ve stratejik öneme sahip Rodop Dağları bölgesinde güvenliği sağlamasını zorlaştırıyordu. Buna ek olarak, Bulgaristan'ın II. Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan tamirat borçlarını istemesi, iki ülke arasındaki gerilimi daha da artırmıştır. Balkanlar'da birçok devletin SSCB'ye yakın duruş sergilemesi ise Yunanistan'ın doğrudan sınır güvenliğini tehdit eder hâle getirirken, SSCB yayılmacılığına karşı duyulan endişeyi daha da derinleştirmiştir. Tüm bu gelişmeler, Yunanistan'ı Batı bloğuyla daha güçlü ittifaklar kurmaya hazırlamıştır. Ortak tehdit algıları ve bölgesel güvenlik kaygıları, Türkiye ile Yunanistan arasında siyasi yakınlaşmanın ortamını hazırlamış, iki ülke arasında daha kurumsal bir iş birliği zemini meydana getirmiştir. Bu karşılıklı güvenlik ihtiyacı, sadece NATO üyeliğiyle sınırlı kalmayarak, Balkanlar'da kurulacak yeni ittifak girişimlerinin de önünü açmıştır.¹⁴ 1952'deki NATO üyeliği sonrasında, Atatürk döneminde yabancı devlet adamlarına verilen taltif ve hediyeler DP döneminde de sürdürülmüştür. Bu çerçevede Yunanistan Saray Nazırı M. Levidis'e bir hançer hediye edilmiştir. Nazır Levidis ise bu zarif ve nazik jestten ötürü teşekkürlerini ileterek Başbakan Menderes'e bir teşekkür mektubu yazmıştır. Bu karşılıklı jestler, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin sıcaklaşmasına katkı sağlamıştır.

1. Balkan Paketi'nin Kuruluş Dinamikleri ve Ankara Antlaşması'nın Stratejik Temelleri

Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması, yalnızca Batı ile bütünleşme adımı ve SSCB yayılmacılığına karşı savunma refleksinin bir yansıma değildir. Ancak bu gelişme, SSCB tarafından sert bir tepkiyle karşılanmıştır. 13 Kasım 1951 tarihinde Türkiye'ye iletilen resmî SSCB notasına göre, Türkiye'nin NATO üye olması, Moskova tarafından açık biçimde "Sovyetler Birliği'ne karşı düşmanca bir girişim" olarak değerlendirilmiş ve

¹¹ Yavuz Sezer, *Demokrat Parti'nin İlk İktidar Yıllarında Balkan Politikası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s. 55, 56.

¹² Cüneyt Göreci, *Türk Basınında "İkinci Balkan Antantı" (1952-1955)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s. 31-34.

¹³ Melek Fırat, *1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1*, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980, C: I, (Ed: Baskın Oran) İstanbul 2005, s. 588.

¹⁴ Oral Sander, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 86. Hüseyin Bağcı, *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*, Odtü Yayıncılık, Ankara 2014, s. 3-9.

Türkiye-SSCB ilişkilerine ciddi zarar vereceği ifade edilmiştir. Türkiye ise notaya karşılık olarak daima barış taraftarı olunduğunun vurgusunu yapmıştır.¹⁵ Bu noktada Türkiye, Başbakan Menderes'in öncülüğünde aktif ve bölgesel düzlemde yönlendirici bir dış politika benimseyerek Atlantik'ten Pakistan'a kadar uzanan bir güvenlik zinciri oluşturma anlayışıyla hareket etmeye başlamıştır. Menderes'e göre Türkiye, jeopolitik konumu itibarıyla bu zincirin stratejik bir halkasını oluşturmakta ve dolayısıyla Balkanlar'da kurulacak bir siyasi-askerî birlik için hem tarihsel hem de coğrafi olarak uygun bir aktör konumundadır. Her ne kadar Türkiye'nin dış politika yönelimi esas itibarıyla Batı bloğuna entegrasyon ve SSCB'den uzak durma şeklinde tezahür etmiş olsa da bölgesel tehditler bu politikayı pekiştiren durumlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle Bulgaristan'ın 1950 ve 1951 yıllarında Türk azınlığa yönelik tehcir politikaları Ankara'da büyük bir endişeye neden olmuş, SSCB destekli komşu rejimlerin Türkiye üzerindeki baskı potansiyelini somut biçimde ortaya koymuştur.¹⁶ Bununla birlikte, söz konusu tehcir politikaları, Türkiye'nin Batı devletleriyle yakınlaşma çabalarını ya da Balkan ülkelerini Batı bloğu ile entegre etme yönündeki dış politika hedeflerini sekteye uğratmamıştır. Aksine, SSCB'ye bağlı Balkan devletlerinin izlediği yayılmacı ve baskıcı politikalar, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında ortak bir güvenlik kaygısı temelinde iş birliği kurulmasını teşvik eden başlıca etken hâline gelmiştir. Ayrıca bu üç ülke arasında, ilgili dönemde ciddi bir çıkar çatışmasının bulunmaması, bölgesel güvenlik mimarisi inşa edilmesini kolaylaştıran önemli unsur olarak öne çıkmaktadır. Böylece, karşılıklı güven temeline dayalı bir bölgesel iş birliği ortamı doğmuş, bu da 1953 yılında imzalanacak olan Balkan Pakti'nin ön hazırlık sürecini mümkün kılmıştır.

Balkan Pakti'nin şekillenme sürecinde ABD'nin verdiği dolaylı destek, Türkiye'nin manevra alanını genişletmiş ve Ankara'nın dış politikada daha özgüvenli ve aktif bir çizgi izlemesine olanak sağlamıştır. 1952 yılında Yugoslavya Devlet Başkanı Tito'nun Türkiye ve Yunanistan ile iş birliğine açık olduğu yönündeki mesajları netlik kazandıkça, SSCB'nin Yugoslavya üzerindeki siyasi ve askerî baskısı da üç ülkeyi birbirine daha da yakınlaştıran önemli bir faktör hâline gelmiştir.¹⁷ 1952 yılı itibarıyla Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında yürütülen diplomatik temasların hız kazanması, yalnızca bölgesel aktörler tarafından değil, Batılı müttefikler olan ABD ve İngiltere tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Söz konusu gelişmeler, Balkanlar'da oluşan güvenlik boşluğunun doldurulması açısından Batılı devletlerce stratejik öneme sahip görülmüştür. Bu döneme ilişkin dikkat çekici gelişmelerden biri, 20 Haziran 1952 tarihinde *The Times* gazetesinde yayımlanan bir haber aracılığıyla kamuoyuna yansımıştır. Türkiye'nin Londra Basın Ataşesi tarafından aktarılan haberde, Yugoslavya'nın İstanbul Büyükelçisinin Türk-Yugoslav dostluğunun pekiştirilmesi gerektiğine dair beyanatının Londra'daki diplomatik çevrelerde büyük ilgi uyandırdığı belirtilmiştir. Haberde ayrıca, 174 sayılı telgrafta atıfla "*Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında serbest bir iş birliği olasılığının giderek arttığı*" yönündeki değerlendirmeye yer verilmiş, Yugoslavya'nın Balkanlar'daki askerî varlığının bölgesel savunma açısından kritik bir unsur hâline geldiği de vurgulanmıştır. Gazete ayrıca, böyle bir savunma yapılanmasının müzakere edilmesi amacıyla Belgrad'da Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında üçlü askerî görüşmelerin sürdüğünün tahmin edildiğini belirtmiştir. Yugoslav Büyükelçinin beyanatının gayri resmî nitelikte olduğu anlaşılmakla birlikte, bu doğrultuda atılacak adımların NATO ülkeleri açısından önem taşıyacağı vurgulanmıştır.

¹⁵ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 630. Şakire Çimenli, "Balkan Pakti ve Balkan İttifakı Evresinde Balkanlarda Zirve Diplomasisi (1952-1954)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 40 (110), 2024, s. 644.

¹⁶ Bağcı, s. 51.

¹⁷ Bağcı, s. 51, 52.

Askerî gözlemcilerin büyük çoğunluğu, Orta Doğu ve Akdeniz bölgesi için en etkili savunma hattının güçlü bir Balkan bloğu aracılığıyla sağlanabileceğini düşünmektedir. Türk ordusunun esas kuvvetlerinin Balkanlar'a odaklanması ihtimali ve Türkiye'nin kurucu üyesi olduğu Orta Doğu Komutanlığı fikri üzerinde de kayda değer etkiler doğuracaktır.¹⁸

Dışişleri Bakanı Köprülü'nün 20–25 Ocak 1953 tarihlerinde Yugoslavya'nın başkenti Belgrad'a gerçekleştirdiği diplomatik ziyaret, sürecin dönüm noktalarından biri olarak da değerlendirilmelidir.¹⁹ Ziyaret, olumlu bir atmosfer oluşturmuş ve Balkanlar'da üçlü bir güvenlik yapısının kurulmasına yönelik siyasi iradeyi de somut hale getirmiştir. Türkiye-Yugoslavya görüşmeleri sonucunda, Yunanistan'ın da dâhil olacağı üçlü bir ittifak oluşturulması konusunda mutabakata varılmış ve Balkan Pakti'nin temelleri atılmıştır. Ayrıca tüm bu gelişmeler, İngiltere kamuoyunun Balkanlar'daki diplomatik sürece yoğun bir ilgi gösterdiğini ve gelişmeleri dikkatle takip ettiğini ortaya koymaktadır. Bu ilginin arkasında, Avrupa'nın doğu sınırlarında oluşabilecek SSCB kaynaklı tehditlere karşı Balkanlar üzerinden bir savunma hattı inşa etme arzusu vardır. Batılı müttefikler açısından bu bölge, Soğuk Savaş'ın erken döneminde savunma stratejisinin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Böylece Dışişleri Bakanı Köprülü'nün Belgrad'a gerçekleştirdiği ziyaret, Balkan Pakti'nin şekillenmesinde dönüm noktası niteliği taşıyan en önemli diplomatik girişimlerden biri olmuştur. Görüşmeler sırasında Yugoslavya Devlet Başkanı Mareşal Tito'nun üçlü bir ittifak anlaşmasının gecikmeden imzalanması gerektiğini vurgulaması da dikkat çekicidir. Tito'nun, bu konuda yaşanabilecek bir gecikmenin *"tarihi ve meş'um bir hata"* olacağı yönündeki ifadesi, sürecin stratejik önemini de gözler önüne sermektedir.²⁰

Belgrad temalarının hemen ardından, Dışişleri Bakanı Köprülü'nün 26–29 Ocak 1953 tarihlerinde Yunanistan'ın başkenti Atina'ya gerçekleştirdiği ziyaret, üçlü ittifakın siyasi ve diplomatik temellerinin güçlendirilmesi açısından kritik bir dönemeç olmuştur. Ziyarete verilen mesajlar doğrultusunda Balkan Birliğine dair esasların hazırlandığı da vurgulanmıştır.²¹ Yaşanan diplomatik adımlar, Türkiye'nin sadece güvenlik odaklı, bölgesel düzeyde yönlendirici ve yapıcı bir dış politika izlediğini göstermekle, Balkanlar'daki iş birliği arayışlarının çok taraflı ve kurumsallaşmış bir zemine oturduğunu gözler önüne sermektedir. Atina temalarının en somut sonucu, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında bir üçlü ittifakın yakın zamanda imzalanacağını resmî olarak ilan edilmesi olmuştur. Bu gelişme, yalnızca siyasi çevrelerde değil, kamuoyu nezdinde de bölgesel güvenliğe dair umutların güçlenmesine yol açmıştır. Türkiye'ye dönen Dışişleri Bakanı Köprülü, söz konusu temaslara ilişkin gelişmeleri TBMM Dışişleri Komisyonu'na ayrıntılı bir şekilde aktarmış; böylece sürece ilişkin iç siyasi meşruiyet zemini de oluşturulmuştur.²² Aynı dönemde, TBMM'de bir parlamento heyetinin Ocak 1953'te Yugoslavya'ya resmî bir ziyarette bulunması, çok yönlü temaların sadece hükümet düzeyiyle sınırlı kalmadığını göstermektedir. Bu çerçevede Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar da Tito'ya, bölgesel barışa yaptığı katkılardan ötürü bir tebrik telgrafı göndermiş, Ankara'nın ittifakın siyasi zemininin güçlendirilmesine verdiği önemi diplomatik biçimde ortaya koymuştur.²³

¹⁸ BCA, 30.01.00.00-102.635.2

¹⁹ Milliyet, 19 Ocak 1953; Milliyet, 20 Ocak 1953; Milliyet, 26 Ocak 1953; Cumhuriyet, 19 Ocak 1954; Zafer, 19 Ocak 1954; Vakit, 19 Ocak 1954.

²⁰ Milliyet, 7 Şubat 1953

²¹ Milliyet, 26 Ocak 1953; Milliyet, 30 Ocak 1953; Vakit, 29 Ocak 1953.

²² Tuncer, s. 54.

²³ Sakin, Salep, s. 152, 153.

Karşılıklı diplomatik temaslar devam ederken basında yer alan bilgilere göre Şubat 1953 tarihi itibarıyla Balkanlar'da bir ittifak kurulacağı artık kesinlik kazanmıştı. İttifak anlaşması metninin Atina'da hazırlanacağı, imza töreninin ise Ankara'da gerçekleştirileceği bilgisi kamuoyuyla paylaşılmıştır. Yine bahsi geçen üç devletin dostluk ilişkilerini geliştirmek adına karşılıklı ziyaretlerin yapılacağı da vurgulanmıştır.²⁴ Bu haber, bölgedeki diplomatik sürecin olgunlaştığını ve Balkan Pakti'nin kuruluşunun artık yalnızca zaman meselesi olduğunu ortaya koymaktadır. 15 Şubat itibarıyla metnin hazırlanacağı belirtilse de kısa bir gecikme sonrası ortak bir mutabakat oluşturulmuştur. 17 Şubat'ta Ankara'da başlayan askeri görüşmelerin uzun sürmesi üzerine paktın kurulmasından sonra da askeri konuların devam edilebileceği formülü ortaya atılmıştır.²⁵ Böylece tıkanan görüşmelerin yolu açılarak "Balkan Pakti" veya resmi adıyla "Dostluk ve İş birliği Antlaşması" Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında 25 Şubat'ta Atina'da hazırlandıktan sonra 28 Şubat 1953'te Ankara'da imzalanmıştır.²⁶ Bu antlaşmaya göre;

- *Taraf devletler müşterek meselelerde istişarede bulunacaklar, Dış İşleri Vekilleri, milletlerarası siyasi durumu tetkik etmek ve gereken kararları almak için senede bir kez, lüzumu üzere daha fazla konferans halinde toplanacaklardır.*

- *Üç devlet, kendi mıntıkalarında sulh ve emniyetin devamı için müşterek gayretlerine devam ederek emniyetlerini ilgilendiren konuları birlikte tetkik edeceklerdir.*

- *Taraf devletlerin Genel Kurmay Başkanlıkları ahenkli kararlar alabilmek için savunma meselelerine dair tespit edecekleri görüşleri hükümlerine arz etmek için iş birliği içerisinde olacaklardır.*

- *İmzacı taraflar aralarındaki ekonomik, teknik ve kültürel iş birliğine devam edecekler, meseleleri halletmek için gerekli antlaşmaları yaparak teşkilat kuracaklardır.*

- *Aralarındaki herhangi bir anlaşmazlık durumunda Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda tespit edilmiş barışçı yollar ve dostane ilişkilerle anlaşmazlıklar ortadan kaldırılacak ve taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklardır.*

- *İmzacı taraflar birbirlerinin aleyhlerine olacak bir ittifaka ve antlaşmaya katılmayacaklarını kabul etmişlerdir.*

- *İmzacı taraflar antlaşmanın imzalandığı tarih itibarıyla üçüncü bir devlet veya milletlerarası yürürlükte olan bir antlaşmanın imzalanması antlaşmaya aykırı olmadığı ve ileride bu antlaşmaya muhalif olabilecek herhangi bir milletlerarası antlaşmaya girmeyeceklerini beyan etmişlerdir.*

- *Türkiye ve Yunanistan'ın 4 Nisan 1949'da kurulan Kuzey Atlantik Pakti'ndan doğan hak ve görevlerine bu antlaşmanın hiçbir şekilde tesir etmeyeceği ve tesir eder şekilde yorumlanamayacağı belirtilmiştir.*

- *Antlaşmanın yürürlüğe girişinden itibaren bu antlaşmaya katılmaları yararlı olacak her devlet aynı şart ve haklar ile bu antlaşmaya katılabilecekler ve kendilerine verilecek iltihak name ile antlaşmanın taraflarından birisi olacaklardır.*

²⁴ Milliyet, 11 Şubat 1953.

²⁵ Hürriyet, 17 Şubat 1953.

²⁶ BCA, 30.01.00.00-61.376.5; Cumhuriyet, 1 Mart 1953; Milliyet, 1 Mart 1953; Ulus, 28 Şubat 1953.

- *Antlaşmanın Fransızca metni geçerli olacak, ilgili devletler antlaşmayı tasdik ettikten sonra tasdiknameler Belgrat'a Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı'na emanet edilecek, en son tasdiknamenin gönderildiği tarihte yürürlüğe girecektir. Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren beş yıl sonra imzacı taraflar bir yıl önce ihbarda bulunmak kaydıyla taraf olmaktan çıkabileceklerdir*²⁷

28 Şubat 1953 tarihinde Ankara'da imzalanan Balkan Paktı'nın ardından, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Yunanistan Dışişleri Bakanı Stephanos Stephanopoulos ve Yugoslavya Dışişleri Bakanı Koca Popović birer konuşma yaparak ittifakın bölgesel ve uluslararası önemine vurgu yapmışlardır.²⁸ Bu antlaşmanın en çarpıcı sonucu, ilk kez sosyalist bir devlet olan Yugoslavya'nın komünist sistemden bağımsız bir iradeyle çıkarak Batı ile resmî düzeyde iş birliği gerçekleştirmesi olmasıdır.²⁹ Böylece, Soğuk Savaş döneminde bloklar arası geçirgenliğe dair önemli bir istisna teşkil edilmiş ve Doğu Avrupa'da bir denge arayışının önünü de açılmıştır. Ayrıca, Balkan Paktı'nın etkisini ve dönemin uluslararası siyasal dinamiklerindeki kırılganlığı da gözler önüne sermektedir. Stalin'in ölümüyle birlikte SSCB dış politikasında ortaya çıkan yumuşama, Türkiye'nin liderliğinde kurulan bölgesel ittifakların Moskova üzerinde sınırlayıcı bir baskı oluşturduğunu göstermektedir.³⁰ Yine yaşanan gelişmeler ışığında SSCB tarafından Türkiye'den talep edilen topraklardan açıkça vazgeçildiğinin beyan edilmesi, hem Türkiye'nin NATO ve Balkan Paktı gibi yapılar aracılığıyla ulaştığı caydırıcılığı teyit etmekte hem de SSCB'nin dış politikada taktiksel bir değişim arayışına yöneldiğini göstermektedir. Bu durum, Türkiye'nin Batı bloğu ile uyum çabalarının ve bölgesel diplomasi faaliyetlerinin uluslararası sistemde somut sonuçlar doğurduğunu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, Balkan Paktı bir savunma düzenlemesi ve Soğuk Savaş'ın ilk evresinde Türkiye'nin dış politika inisiyatifinin bölgesel ve küresel etkilerini yansıtan stratejik bir kazanım olarak değerlendirilebilir. Tüm bunlarla Balkan Paktı'nın ittifaka dönüşmesi amacıyla diplomatik süreç hız kazanmıştır. Ülke dışında bölgesel birlik kurma çabaları olumlu bir havada ilerlerken iç siyasette de iktidara destek gelmiştir. Muhafız pozisyonunda bulunan CHP, hükümetin bu girişimlerini olumlu karşılamış ve İsmet İnönü pakt hakkında şu yorumu yapmıştır;

*"Varlıklarını korumak kararında olan Yunanistan ve Yugoslavya ile bulunmamızı, menfaatlerimiz icap ettiriyor. Münasebetlerimizin gelişmesini ve sulh cephesinde beraber bulunmamızı memnurlukla karşılarız."*³¹

Türkiye içinde pakta yönelik ılımlı hava devam ederken, üç ülkenin dışişleri bakanları, 4–11 Temmuz 1953 tarihlerinde Atina'da bir araya gelerek antlaşmayı kurumsallaştırmak amacıyla ilk üst düzey toplantılarını gerçekleştirmiştir. Askerî boyutta ise 15–20 Kasım 1953 tarihlerinde Belgrad'da yapılan görüşmelerde ortak savunma planlamaları ele alınmış, taraflar özellikle bölgesel tehditlere karşı genelkurmaylar arası iş birliği mekanizmalarını geliştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu çerçevede Balkan Paktı'nın en dikkat çekici yönlerinden biri olan askerî düzeyde yapısal bir koordinasyonun adımı atılmıştır.³² Bölgesel güvenlik iş birliği siyasi ve askerî alanla sınırlı kalmamış kültürel ve diplomatik alanlara da etki etmiştir. Bu amaçla, 7 Kasım 1953 tarihinde Belgrad'da imzalanan ayrı bir antlaşmayla ülkeler arasında kültürel ve siyasi iş birliğini derinleştirmeye yönelik ilave düzenlemeler

²⁷ BCA, 30.01.00.00-61.376.5; Sakin, Salep, s. 179, 180.

²⁸ Milliyet, 1 Mart 1953.

²⁹ Tuncer, s. 82.

³⁰ Milliyet, 6 Mart 1953. Akşam, 6 Mart 1953.

³¹ İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, 2, Ankara 1992, s. 114.

³² Sander, s. 101-103.

hazırlanmıştır.³³ Tüm bu gelişmeler, Balkan Pakti'nin geçici bir güvenlik düzenlemesinin yanı sıra bölgesel istikrarı hedefleyen çok boyutlu bir iş birliği mekanizması olduğunu ortaya koymaktadır.

1.1. Balkan Pakti'ndan İttifaka: Bled Antlaşması ve Bölgesel Dengelere Katkısı.

28 Şubat 1953 tarihli Ankara Antlaşması sonrasında mevcut durumun bir ittifaka dönüştürülmesine yönelik çalışmalar devam ederken, Yunanistan basınının konuya yaklaşımı dikkat çekici bir şekilde temkinli ve zaman zaman eleştirilere neden olmuştur. Atina'da yayımlanan Elefteriya gazetesinde çıkan haberlerde, Balkanlar'da inisiyatifin giderek Türkiye'ye geçtiği ve Yunanistan'ın bölgedeki hâkimiyetini kaybettiği yönünde değerlendirmelere yer verilmiştir. Benzer şekilde Kathimerini gazetesinde yayımlanan haberlerde de Balkan İttifakı eleştirilerek Yunanistan'ın ittifak içindeki rolü ve etkinliği ciddi derecede sorgulanmıştır. Böylece, Yunan kamuoyunda ittifaka yönelik çekincelerin bulunduğu ve Türkiye'nin öncü rolünün Yunan basınında belirli bir kaygı uyandırdığı açıktır. Dolayısıyla, her ne kadar diplomatik düzeyde üç ülke arasında olumlu bir atmosfer oluşmuş olsa da kamuoyu düzeyinde farklı algıların ve rekabetçi yaklaşımların varlığını koruduğu görülmektedir.³⁴

Balkanlardaki birliktelik her ne kadar sorgulansa da paktın bir ittifak antlaşmasına dönüştürülmesi süreci, büyük ölçüde Tito'nun girişimleriyle başlamıştır. Tito'nun 12–16 Nisan 1954 tarihlerinde Ankara'ya gerçekleştirdiği resmî ziyaretin ana gündem maddesi, üç ülke arasında bir ittifak antlaşmasının imzalanması olmuştur. Tito Ankara temaslarının ardından, Yunanistan'ın başkenti Atina'ya da bir ziyaret gerçekleştirmiş ve orada da aynı konuyu yeniden gündemine almıştır.³⁵ Ancak ittifak antlaşmasının imzalanmasına yönelik beklentilerin artması, özellikle Batılı müttefikler nezdinde bazı kaygıları da beraberinde getirmiştir. Bu kaygının merkezinde, İtalya ile Yugoslavya arasında henüz çözülememiş olan Trieste Sorunu yer almaktaydı. ABD ve İngiltere, olası bir Balkan ittifakının Trieste üzerinden İtalya-Yugoslavya ilişkilerinde yeni bir krize yol açabileceği endişesini taşımıştır. Başbakan Menderes'in ABD ziyaretini bu kritik döneme denk getirmesi, muhtemelen Balkan İttifakı'nın gecikmeden imzalanmasını sağlamak ve bu süreçte ABD'nin desteğini temin etmek hedefiyle planlanmıştır. Söz konusu desteğin sağlanması ise, Balkan İttifakı'nı imzacı devletler açısından daha cazip ve stratejik açıdan daha güçlü bir yapıya kavuşturacaktır. Bu bağlamda, Başbakan Menderes'in ABD'ye gerçekleştireceği ziyaret öncesi ve sonrasında Atina'da Yunanistan Başbakanı ile yürüttüğü görüşmelerin temel hedeflerinden biri, bu sorunun çözümüne katkı sunarak üçlü ittifaka yönelik Batı kamuoyundaki tereddütleri azaltmak olmuştur.³⁶ Zira ABD'nin siyasal ve stratejik desteği, yalnızca Balkan Pakti'nin uluslararası meşruiyetini artırmakla kalmayacak, imzacı devletler açısından ittifakı daha cazip ve etkin bir güvenlik yapısı hâline getirecektir. Bu yönüyle süreç, Türkiye'nin dış politika inisiyatifinde çok yönlü diplomasi yürütme kapasitesinin de somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Somut adımların hızla atıldığı süreçte, Türk–

³³ Milliyet, 8 Kasım 1953; Akşam, 8 Kasım 1953.

³⁴ BCA, 30.01.00.00-104.649.5.

³⁵ Cumhuriyet, 17 Nisan 1954; Milliyet, 17 Nisan 1954.

³⁶ Menderes'in 1954 yılındaki ABD ziyareti farklı açılardan değerlendirilebilir. Menderes'in ziyaret öncesinde ve sırasında dış politikaya dair yaptığı açıklamalar önemlidir. Ziyaret, ulusal ve uluslararası basın tarafından dikkatle izlenmiş; Türkiye'nin Kore'deki askerî başarısı kadar, Balkanlar ve Orta Doğu'da kurulan Batı yanlısı sistem içindeki stratejik konumu da ön plana çıkarılmıştır. Cumhuriyet, 31 Mayıs 1954; Cumhuriyet, 6 Haziran 1954; BCA, 30.01.00.00-3.17.3; Hayri Bars, "Türkiye Başvekili Sayın Adnan Menderes'in Birleşik Amerika Devletlerini Ziyareti", 408 Sayılı Donanma Dergisi Eki, İstanbul 1954, s. 22; Bahattin Demirtaş, "Demir Kalenin Başbakanı Adnan Menderes'in ABD Ziyareti (1954)", Eğitim ve Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1, 2023, s. 122.

Yunan–Yugoslavya üçlüsünden oluşan ittifakın hazırlık çalışmalarını ilerletmek amacıyla Atina’da uzmanlar düzeyinde bir toplantı yapılmasına da karar verilmiştir. Bu toplantıya katılmak üzere Türkiye adına bir heyetin oluşturulması, 26 Haziran 1954 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla resmîyet kazanmıştır. Heyetin başkanlığına Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Muharrem Nuri Birgi getirilmiş ve heyette ayrıca İkinci Daire Genel Müdürü Orhan Eralp de yer almıştır. Böylece Türkiye, Balkan Paketi’nin kurumsal çerçevesini şekillendirmeye yönelik teknik ve diplomatik görüşmelere etkin biçimde katılım sağlamayı hedefler hale gelmiştir.³⁷

Karşılıklı diplomatik temasların yoğunluk kazanmasıyla birlikte, 4 Temmuz 1954 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya dışişleri bakanları Atina’da bir araya gelmişlerdir. Görüşmelerin ardından Yunanistan dışişleri sözcüsü tarafından yapılan açıklamada tarafların tam bir mutabakata vardığı belirtilmiş, ayrıca Askerî Balkan İttifakı’nın detaylarını görüşmek üzere 30 Temmuz’da Yugoslavya’nın Bled kentinde yeniden bir araya gelineceği ifade edilmiştir.³⁸ Ancak bu tarihten kısa bir süre sonra, 20 Temmuz 1954’te Tito, ittifakın bir an önce imzalanması gerektiğini vurgulayarak sürecin hızlandırılmasını talep etmiştir. Bu çağrı doğrultusunda Yunan hükûmeti, ittifak antlaşmasının ağustos ayı başında imzalanacağını kamuoyuna duyurmuştur.³⁹ Yunanistan dışişleri bakanı tarafından yapılan açıklamaya göre, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya dışişleri bakanlarının Üçlü Balkan Askerî İttifakı’nı görüşmek üzere ağustos ayının ilk on günü içerisinde Belgrad’da bir araya gelmeleri planlanmıştır.⁴⁰ Diplomatik süreçte yapılan değerlendirmeler sonucunda planlamada bir değişikliğe gidilmiş ve görüşmeler Belgrad yerine Yugoslavya’nın Bled kentinde gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Belirtilen doğrultuda, toplantılar ağustos ayının ilk haftasında başlamış, ittifak antlaşmasının nihai şekli bu görüşmelerde karara bağlanmıştır. Nihayetinde, Atina’da bir araya gelen Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya temsilcilerinden oluşan uzman komisyon, ittifakın siyasi iş birliği ve karşılıklı yardımı esas alan metnine son şeklini vermiştir. Bu metnin imzalanması amacıyla düzenlenecek olan konferans için Türkiye’yi temsilen Dışişleri Bakanı Köprülü görevlendirilmiştir. Köprülü ve beraberindeki heyet, 3 Ağustos 1954 tarihinde yola çıkmış, 5 Ağustos’ta Yugoslavya’nın başkenti Belgrad’a ulaşmıştır.⁴¹ Ardından heyet, trenle konferansın yapılacağı Bled kentine gitmiştir. Yunanistan temsilcilerinin de şehre gelmesiyle askeri ittifakın imzalanacağı ifade edilmiştir.⁴²

Dışişleri bakanlarının başkanlığında toplanan Balkan Askerî İttifakı Konferansı, son toplantısını uzman heyetlerin katılımıyla Bled’de gerçekleştirmiştir. Her ne kadar Türkiye ve Yunanistan ittifakın imzalanması için hızlı davranmak istese de Yugoslavya’nın durumu ağırdan aldığı göze çarpmaktadır. Bunun en önemli sebebi Yugoslavya’nın Batı bloğunun bir parçası olup olmayacağına ilişkin belirsizliğin uzun süre devam ettirmiş olmasıdır. Yaşanan bu çelişkinin giderilmesinin ardından Yugoslavya’nın NATO’ya karşı tutumunun ne olacağı sorunu gündeme gelmiş ve özellikle ABD tarafından durum dikkatle takip edilmiştir. ABD’nin bu sürece mesafeli yaklaşması ise söz konusu ittifakın uzun vadeli stratejik etkilerine ilişkin bazı çekincelere işaret etmektedir.⁴³ Tarafların ittifaka yönelik sorunları çözülünce Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan İttifakı, Türkiye

³⁷ BCA, 30.18.01.02-130.60.10.

³⁸ Akşam, 4 Temmuz 1954.

³⁹ Akşam, 20 Temmuz 1954.

⁴⁰ Cumhuriyet, 20 Temmuz 1954.

⁴¹ Cumhuriyet, 1 Ağustos 1954.

⁴² Akşam, 6 Ağustos 1954; Milliyet, 6 Ağustos 1954.

⁴³ Akşam, 7 Ağustos 1954; Milliyet, 7 Ağustos 1954; Milliyet, 8 Ağustos 1954; Milliyet, 9 Ağustos 1954; Akşam, 9 Ağustos 1954.

Dışişleri Bakanı Köprülü, Yunanistan Dışişleri Bakanı Stefanopulos ve Yugoslavya Dışişleri Bakanı Popović tarafından 9 Ağustos 1954'te imzalanmıştır.⁴⁴ Bahsi geçen antlaşma 28 Şubat 1953'te Ankara'da imzalanmış olan antlaşmanın resmi bir ittifaka dönüşmüş şekli olarak da kabul edilmektedir. Bu antlaşmaya göre;

- *Taraflar milletlerarası anlaşmazlıkları Birleşmiş Milletler Antlaşması hükümlerine uygun olarak halletmeyi taahhüt etmişlerdir.*

- *Taraflardan birisine veya birkaçına, ülkelerinin herhangi bir tarafına yönelik saldırı durumunda İmzacı Taraflar saldırıyı ittifak üyelerine yapılmış sayarak, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 51. Maddesi hükmüne göre münferiden veya müştereken meşru müdafaa hakkını kullanarak, silahlı kuvvet kullanımı dâhil saldırıya uğrayan tarafa yardım etmek hususunda mutabık kalmışlardır. İmzacı Taraflar birbirleri arasında mutabakat içerisinde olmadıkça mütevacizle herhangi bir antlaşma yapmamayı da kabul etmektedirler.*

- *İmzacı Taraflar antlaşmanın gayesine ulaşması için müdafaa kuvvetlerinin takviyesini sağlamada birbirlerine yardım etmeyi taahhüt etmişlerdir.*

- *Bu antlaşma ile Dış İşleri Bakanlarından oluşan, gerekirse diğer uzmanların da dâhil olacağı, bir Daimî Konsey kurulmuştur. Daimî Konsey yılda iki kez, gerekli durumlarda fazladan toplanacaktır. Daimî Konsey toplanmadığı zamanlarda görevlerini Ankara Antlaşması Daimî Kitabeti yürütecektir. Ankara Antlaşması'ndaki Dış İşleri Bakanları Konferansı yerini Daimî Konsey almış olup, kararlar ittifakla alınacaktır. Ankara Antlaşması ile başladıkları ortak mesailerini Genel Kurmay Başkanlıkları bu antlaşmanın hükümleri çerçevesinde yürütülecektir.*

- *Antlaşmanın ikinci maddesinde belirtilen durumlar ortaya çıktığı zaman İmzacı Taraflar hemen istişareye girecek ve Daimî Konsey ek tedbirler için derhal toplanacaktır.*

- *Milletlerarası durumun bozulması ve İmzacı Tarafların bulunduğu bölgenin de tehlike içerisinde olması durumunda İmzacı Taraflar bölgelerindeki bu duruma karşı koymak için Birleşmiş Milletlerin gayelerine uygun olarak alınması icap eden tedbirler için Daimî Konsey de dâhil acilen görüşme için toplanacaktır.*

- *İmzacı taraflar maruz kaldıkları silahlı tecavüzden ve almış oldukları meşru müdafaa tedbirlerinden Birleşmiş Milletler Emniyet Konseyi'ne derhal bilgi vereceklerdir, Emniyet Konseyi de tedbirleri Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 51. Maddesine göre fiili şekle koyduktan sonra sona erecektir.*

- *İmzacı taraflar birbirlerinin aleyhine hiçbir birleşmeyi iltihak etmeyecek ve bu antlaşmaya aykırı hiçbir taahhüde girmeyeceklerdir.*

- *Ayrıca taraflar bu antlaşmanın hükümlerinin BM Antlaşması'ndan doğan hak ve görevlere tesir etmeyeceği ve tesir eder şekilde yorumlanamayacağını kabul etmişlerdir.*

- *Bu antlaşma aynı zamanda Türkiye ve Yunanistan'ın Kuzey Atlantik Paktı Antlaşması'ndan doğan hak ve görevlerine tesir edemeyeceği gibi tesir eder şekilde de yorumlanamayacaktır.*

- *Taraflar, 28 Şubat 1953 Ankara Antlaşması'nın bu antlaşma ile kaldırılmayan hükümlerinin yürürlükte olduğunu ve Ankara Antlaşması'nın yürürlük süresinin de Bled Antlaşması ile aynı olduğunu kabul etmişlerdir.*

⁴⁴ Fırat, s. 590- 591.

- *Dostluk ve İş birliği Antlaşması'nın 9. Maddesi hükümleri aynı şartlarda bu antlaşma için de geçerli olacak.*

- *Bu antlaşma 20 yıl geçerli olacak, antlaşma süresi tamamlanmadan bir yıl önce taraflardan birisi antlaşmanın feshedildiğini ihbar etmediği zaman antlaşma bir yıl uzayacak, taraflardan birisinin ihbarına kadar bu antlaşma yürürlükte kalacaktır.*

- *Bu antlaşma akit tarafların kendi anayasalarına göre tasdik edilecek olup son tasdikten sonra tasdiknamenin Yunanistan Krallığı Dış İşleri Bakanlığı'na ulaştırılmasından sonra yürürlüğe girecek olup, Birleşmiş Milletler nezdinde tescil ettirilecektir. Antlaşma üç nüsha olarak Fransızca kaleme alınmıştır.⁴⁵*

İttifakın imzalanmasının ardından Dışişleri Bakanı Köprülü, Türkiye'ye döndüğü gün basına verdiği demeçte şunları ifade etmiştir;

"Bildiğiniz üzere Bled'de vuku bulan Türk, Yugoslav ve Yunan Hariciye Nazırlarının toplantısından dönüyorum. 28 Şubat 1953'te Ankara'da imzalanan Türk-Yugoslav-Yunan Dostluk ve İş Birliği Antlaşmasını mucibince üç devletin Hariciye Nazırları zaman zaman toplanmaktadırlar. Bled'de yapılmış olan toplantı, bunların ikincidir. Hatırlayacağınız veçhile birincisi Atina'da vuku bulmuş ve Atina toplantısı sonunda üç devlet Ankara Antlaşmasının bir ittifak zihniyetiyle akdedilmiş olduğunu ilan etmişlerdir. İşte o zamandan beri, daha doğrusunu isterseniz, Ankara Antlaşmasının imzalandığı günden beri üç devlet adım adım ve sistemli bir şekilde bir yandan bu ittifak zihniyetinin icap ettiği sıkı ve samimi iş birliğini tatbikat sahasında geliştirirken öte yandan da gelişen bu fiili ittifakın hukuki ifadesini verecek bir antlaşmanın akdini hazırlamışlardır..."⁴⁶

Bu demeç, Balkan Paktı'nın diplomatik düzeyde bir yakınlaşma ve kurumsallaşan bir iş birliği süreci olarak tasarlandığını açıkça ortaya koymaktadır. Köprülü'nün ifadeleri, 28 Şubat 1953 tarihli Ankara Antlaşması'nın başlangıçta dostluk ve iş birliği temelinde şekillenmiş olmasına rağmen, zamanla ittifak zihniyetiyle evrildiğini ve sürecin adım adım hukuki bir çerçeveye oturtulmaya çalışıldığını da göstermektedir. Bled'de gerçekleştirilen toplantıların ikincisinin bu kapsamda değerlendirilmesi, üç devletin askeri ve stratejik düzlemde de birlikte hareket etme iradesini güçlendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu açıklama, Balkan Paktı'nın giderek daha somut ve kapsamlı bir güvenlik mimarisine dönüştüğünü teyit eden önemli bir diplomatik belge olduğunu göstermektedir. Üçlü Paktin siyasi görüşmeleri dış işleri bakanları nezdinde yapıldıktan sonra askeri görüşmelerinin yapılması için hazırlıklar yapılmış, Türkiye adına Genel Kurmay Başkanı Nurettin Baransel görüşmeleri katılmak üzere görevlendirilerek Atina'ya gitmiştir.⁴⁷ Bakanlar ve Genelkurmay Başkanlarınca yapılan görüşmeler sonrası 27 Ağustos 1954'te Cumhurbaşkanı Bayar'da Yugoslavya'ya iade-i ziyaret yapmak için yola çıkmıştır. Ziyarete katılmış olan Ziya Şakir gezi notlarında şunları aktarmaktadır;

"Bugün yine İstanbul şehri, en canlı ve en heyecanlı günlerinden birini yaşadı. Buna sebep de Muhterem Cumhurbaşkanımız Celal Bayar, Yugoslav Federatif Halk Cumhuriyeti Başkanı Mareşal Josip Tito cenaplarının kısa bir müddet evvel Türkiye'yi ziyaretlerini iade etmek üzere yola çıkılacaktı.

⁴⁵ Salep, Sakin, 206-208.

⁴⁶ Milliyet, 13 Ağustos 1954.

⁴⁷ Milliyet, 14 Ağustos 1954.

Bu yolculuğa büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Ağustos ayının ilk günlerinden beri Türk ve Yugoslav gazetecileri bu ziyaret etrafında neşriyat yapıyor; diğer Avrupa ve Amerika matbuatında da bu meseleye dair ehemmiyetli yazılar göze çarpıyordu. Hiç şüphesiz ki gerek Tito'nun ziyareti ve şimdi de Bayar'ın ziyareti iade etmesi, yemek içmek; birkaç günü hoşça geçirmek için değildi. Bu ziyaretler, çok yüksek bir siyasi maksadı ihtiva etmekte idi. İki büyük devlet adamı, Balkan İttifakını geliştirecek; bilhassa Türk ve Yugoslav hükümetleri arasındaki dostluğu takviye ederek, müttefik kuvvetleriyle cihan sulhunun idamesini temin edeceklerdi...

Hemen hemen Yugoslavya'nın bütün gazeteleri Cumhurbaşkanımızın ziyaretine ehemmiyetle temas ediyor ve hepsi de yazdıkları yazılarda, Türkiye-Yugoslavya ittifakının yalnız Balkanlar da değil; cihan sulhunun idamesinde de esaslı menfaatler sağlayacağını belirtiyordu... Sayın Cumhurbaşkanımız Florya'dan gelmiş olduğu Büyük Millet Meclisi Reisi Refik Koraltan, Başvekil Adnan Menderes, Devlet Vekili ve Başvekil Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu, Devlet Vekili Dr. Mükerrer Sarol, Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes ve yaverleriyle Acar motörüne bindi. Savarona gemisine doğru hareket etti...Yolculuk deniz yolu ile oldukça yorucu geçmişti.

Nihayet 31 Ağustos'ta o zaman gelmişti. Sahilden ayrılan zarif ve bembeyaz bir motör, son süratle ilerledi. Savaronanın indirilmiş olan merdivenine rampa etti. Bu motörle Tito'nun muavini ve Federal Meclis Reisi Vekili (Rodoljub Colakoviç) ve diğer yüksek mevki sahibi birkaç devlet erkânı gelmişlerdi. Bu zatlar, merdivenden çıkarak bir ihtiram kıt'ası tarafından selamlandı. Ve sonra, Muhterem Cumhurbaşkanımız tarafından karşılandı. Bu Yugoslavya ile ilk temastı... Halk, istinasız olarak yollara dökülmüştü, bu coşkun halk, Muhterem Cumhurbaşkanımızı alkışlara gark ederken, adeta birbirleriyle rekabete girişmekteydi..." Birbirini takip eden ormanlardan ve ucu bucağı görülmeyen mısır tarlalarından geçtikten sonra, 2 Eylül 195 Perşembe günü tam saat 17'de Belgrad istasyonuna muvasalat ettik. Belgrad, Muhterem Cumhurbaşkanımızı çok büyük merasimle karşıladı. Tren gara girmeden evvel, selam topları atılmaya başlandı. Muazzam garın peronunda, başta Tito olmak üzere, Yugoslav Cumhuriyeti Devlet erkânı ile mahşeri bir kalabalık vardı... Sonra Bayar Yugoslav radyosuna bir beyanat verdi... Belgrad ziyareti sonrasında Bayar Saray-Bosna'ya hareket etmiştir. 7 Eylül 1954'te de Zagreb ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretler boyunca birçok karşılıklı görüşme ve kurum ziyaret edilerek dostluk mesajları verilmiştir.⁴⁸

Cumhurbaşkanı Bayar'ın gerçekleştirdiği bu ziyaret 17 gün sürmüş, heyet 13 Eylül 1954 tarihinde Türkiye'ye dönmüştür. Bu önemli ziyaretten sonra İstanbul'da, heyetin dönüşü için kapsamlı hazırlıklar yapılmış ve halkın yoğun katılım gösterdiği coşkulu bir karşılama töreni düzenlenmiştir. Bu karşılama, ziyaretin kamuoyunda yarattığı olumlu etkiyi ve Türkiye'nin Batı ile kurduğu ilişkilerin toplumsal düzeydeki yansımaları da ortaya koymaktadır.⁴⁹ Ziyaretin sonrasında Türkiye'nin hem Atlantik ittifakıyla bütünleşme sürecini

⁴⁸ Ziya Şakir, *Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya Seyahat Hatırası, İsmail Akgün Matbaası* İstanbul 1954, 3-89; Ziya Şakir, *Celal Bayar'ın Yunanistan ve Yugoslavya Seyahat Hatıraları*, Haz: Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2024, s. 45-110; Cumhurbaşkanı Bayar, Balkan Devletleriyle ilişkilere önem vermiş ve Yugoslavya gezisinden iki yıl önce Yunanistan'a da bir ziyarette bulunmuştu. Yaklaşık dokuz gün süren ziyarette karşılıklı bölgesel ittifak mesajları verilmiştir. Balkan Paketi öncesinden yapılan bu ziyaret bölgesel ittifakında temellerini atmıştır. Bk. Ziya Şakir, *Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yunanistan Seyahat Hatıraları*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1953, s. 5-45; Şakir, s. 11-41 Ziya Şakir, *Celal Bayar Hayatı ve Eserleri*, Haz: Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2024; Milliyet, 25 Kasım 1952; Milliyet, 4 Aralık 1952.

⁴⁹ Milliyet, 13 Eylül 1954. Ziyaretin detayları için bk. Sevilay Özer, "Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya Ziyaretleri (1-9 Eylül 1954)" *Sosyal ve Beşerî Bilimler Modern Değerlendirmeler ve Araştırmalar*, Ed: M. Fatih Sansar, Mehmet Sarioğlu, Lyon 2023, s. 371-380.

hem de Balkanlar'da üstlendiği öncü rolü daha görünür hale gelmiştir. Nihayetinde, “*Bled Antlaşması*” olarak da bilinen ve Türkiye, Yunanistan ile Yugoslavya arasında imzalanan üçlü ittifak belgesi, Batı Almanya'nın NATO'ya katılımını öngören protokolle birlikte 16 Şubat 1955 tarihinde TBMM tarafından onaylanmıştır.⁵⁰

Yapılan ittifak ve resmi ziyaretle, özellikle ABD ve İngiltere kamuoylarında olumlu yankı bulmuştur. Zira söz konusu hadiseler, Yugoslavya'nın Batı güvenlik sistemine entegrasyonunu sağlamakta ve Balkanlar'da Batı dünyası için stratejik bir güvenlik koridoru inşa etmekteydi. Türkiye, bu süreçte yalnızca Balkan İttifakı'nın kurulmasında öncü bir aktör olmakla kalmamış, Yugoslavya'nın SSCB öncülüğündeki komünist bloktan uzaklaşarak Batı ile uyumlu bir çizgiye yönelmesinde de öncü bir rol oynamıştır. Türkiye'nin bu yönlendirici ve yapıcı tutumu hem bölgesel istikrarın tesisi hem de Batı bloğunun doğu sınırlarında güvenliğin sağlanması açısından kritik öneme sahiptir. Ayrıca, bu ittifakın kurumsallaşmasını sağlamak amacıyla taraflar arasında düzenli siyasi ve askerî koordinasyonu temin edecek bir Danışma Meclisi kurulmuştur. Bu yapı, Balkan Paketi'nin sürdürülebilirliğini sağlamak ve taraflar arasında etkin diyalogu devam ettirmek üzere oluşturulmuştur.⁵¹ TBMM tarafından pakitin resmîyet kazanmasından sonra Başbakan Menderes'te 4 Mayıs 1955'te Yugoslavya'ya ziyarette bulunmak için yola çıkmıştır. 6 Mayıs itibarıyla görüşmeler başlamış ve yapılan bir dizi toplantı sonrasında altı gün süren ziyaret, karşılıklı olumlu mesajlarla tamamlanmıştır.⁵² 10 Mayıs 1955'te yurda dönen Menderes şunları söylemiştir;

“Yugoslavya’da gördüklerimiz ve işittiklerimiz Türk dostluğunun ve ittifakının o memlekette milli bir siyaset haline gelmiş olduğunu bize anlatmaktadır. Size Yugoslavya’dan muhabbetler ve selamlar getirdim, hepinize en derin hürmetlerimi arz etmekle bahtiyarım.”⁵³

Başbakan Menderes'in Yugoslavya ziyaretinden dönüşünde yaptığı bu açıklama, Türkiye-Yugoslavya ilişkilerinin ulaştığı yakınlığı ve Balkan İttifakı'nın iki ülke arasında yalnızca bir diplomatik belge olmanın ötesine geçtiğini göstermektedir. Menderes'in ifadelerinde vurgulanan “*Türk dostluğunun milli bir siyaset haline gelmesi*” Yugoslavya'nın Türkiye ile kurduğu ittifakı uluslararası güvenlik dengeleri bağlamında iç politik bir sahiplenmeyle benimsediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Yugoslavya'nın Batı bloğuna entegrasyonunda Türkiye'nin oynadığı rolün karşılık bulduğunu ve Türk dış politikasının Balkanlar'daki etkinliğini pekiştirdiğini göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Ayrıca, Menderes'in kamuoyuna hitaben dile getirdiği bu açıklamalar, Türk hükümetinin Balkan politikasında ulaştığı diplomatik kazanımları iç kamuoyuna moral ve destek kaynağı olarak sunma stratejisinin bir yansımasıdır.

1. 2. Balkan Paketi'nin Fonksiyonel Zayıflaması ve Dağılıma Süreci.

Balkan Paketi, ya da diğer adıyla Balkan İttifakı, kuruluşundan itibaren NATO'nun güneydoğu kanadını tahkim eden bir güvenlik yapısı olarak tasarlanmış ve özellikle Balkanlar bölgesinde Batı bloğu lehine stratejik bir denge unsuru oluşturmuştur. Türkiye'nin diplomatik öncülüğünde şekillenen ittifak, yalnızca SSCB'ye karşı bir savunma hattının yanı sıra Yugoslavya'nın Batı sistemine entegre edilmesini de hedeflemişti. Bu yönüyle Balkan

⁵⁰ Cumhuriyet, 17 Şubat 1954; Milliyet, 17 Şubat 1955. Ayrıca meclis görüşmeleri için bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 16.02.1955, D.10, C.5, B.41, s. 145-147.

⁵¹ Sander, s. 112; Cumhuriyet, 4 Mart 1955.

⁵² Milliyet, 6 Mayıs 1955.

⁵³ Milliyet, 10 Mayıs 1955.

Paktı, uluslararası güvenlik mimarisi içinde önemli bir yer de edinmiştir. Ancak ittifakın kalıcılığı, taraf devletlerin zamanla değişen dış politika yönelimleri nedeniyle sekteye uğramıştır. Bu sürecin kırılma noktalarından birisini 1955 yılının Mayıs–Haziran aylarında SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Nikolay Bulganin ile Komünist Partisi Genel Sekreteri Nikita Kruşçev’in Belgrad’a gerçekleştirdikleri ziyaret oluşturmuştur.⁵⁴ Ziyaret sırasında verilen ılımlı mesajlar, Yugoslavya’nın SSCB ile ilişkilerini yeniden düzeltme yolunda önemli bir adım atmasına zemin hazırlamıştır. Bunun sonucunda, Yugoslavya’nın Balkan Paktı’na olan bağlılığı zamanla azalmaya başlamış ve ittifak içinde bir çözülme süreci ortaya çıkmıştır.⁵⁵ Yine Tito’nun dış politikada yön değiştirmesi, özellikle Batı bloğuyla yakın ilişkiler sürdürerek Trieste Sorunu bağlamında İtalya ile yaşadığı krizi çözmesinden sonra daha da görünür hâle gelmiştir. Bu gelişmeler, Tito’nun Türkiye ve Yunanistan ile kurduğu ittifakın artık kendisi açısından zaruri olmadığı yönündeki yaklaşımını güçlendirmiştir.⁵⁶ Tito’nun yeni yönelimi, Yugoslavya’nın Batı ve SSCB arasında daha bağımsız ve dengeli bir dış politika yürütme arzusunu da yansıtmaktadır.⁵⁷ Nitekim 1955 Bandung Konferansı’nın ardından şekillenmeye başlayan “Bağlantısızlar Hareketi” içerisinde Yugoslavya öncü bir rol üstlenerek herhangi bir bloktan bağımsız dış politika yürütme yönünde somut adımlar atmıştır. Her ne kadar Tito, SSCB ile ilişkilerini yeniden canlandırmış olsa da bu yakınlaşmanın uzun vadede ülkesinin siyasal bağımsızlığına zarar verebileceğini öngörmüş ve Moskova’nın mutlak çizgisine girmemeyi tercih etmiştir. Bu yaklaşım, Yugoslavya’nın çok kutuplu, esnek ve pragmatik bir dış politika izleme kararlılığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yine bu tavır, Balkan Paktı’nın sürdürülebilirliğini doğrudan etkileyen temel dinamiklerden biri hâline gelmektedir.⁵⁸ Ayrıca Tito, Balkan Paktını büyük devletlerden bağımsız bir blok olarak görmekteydi. Paktın bazı konularda İngiltere ile istişare halinde bulunması Tito’yu soğutan nedenler arasında da gösterilebilir.⁵⁹

Balkan Paktı’nın işlevselliğini zayıflatan bir diğer önemli gelişme ise Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan Kıbrıs Sorunu olmuştur. Kıbrıs meselesinin gündeme gelmesiyle birlikte Türk-Yunan ilişkileri ciddi biçimde gerilmiş ve Balkanlar’daki bölgesel iş birliği sürecini doğrudan etkiler hale gelmiştir. Özellikle Yunanistan’ın Kıbrıs sorununu 1954 yılında Birleşmiş Milletler gündemine taşıması, Balkan İttifakı’nın imzalanmasından yalnızca bir hafta sonra gerçekleşmiş ve Türkiye açısından ciddi bir diplomatik kırılma oluşturmuştur. Bu adım, Türkiye’nin ittifak içerisindeki pozisyonunu sorgulatmış ve Paktın dayanışma ruhuna büyük zarar vermiştir. Türk-Yunan ilişkilerinde kırılma oluşturan bir diğer gelişme ise 6–7 Eylül 1955 tarihlerinde İstanbul ve İzmir’de yaşanan olaylar olmuştur.⁶⁰ Yaşanan olaylar, sadece iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri değil, Balkan Paktı’nın geleceğini de derinden sarsmıştır. Gelişmeler üzerine Yunanistan, 1955 yılında Sürekli Konsey’in ikinci toplantısının Atina’da yapılmasını engellemiş ve Türkiye’den çeşitli taleplerde bulunmuştur. Bu talepler arasında, başta İstanbul Rum azınlığına yönelik olaylar sonucunda oluşan maddi zararların tazmin edilmesi öne çıkmıştır.⁶¹ Söz konusu gelişmelerin ardından, Balkan Paktı çerçevesinde oluşturulan Sürekli Konsey bir daha toplanmamış, ittifakın idari organı olan Sürekli Sekreterlik giderek işlevsiz hâle gelmiştir.

⁵⁴ Salih Işık, *Balkan Antantı, Balkan Paktı ve Türkiye*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2011, s. 130.

⁵⁵ Sibel Turan, “Balkanlar ile ilişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919-2008*, (Ed: Haydar Çakmak) Ankara 2008, s. 476; Zafer, 1 Haziran 1955.

⁵⁶ Fırat, 588.

⁵⁷ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, Ankara, 2003, s. 109.

⁵⁸ Sander, s. 114.

⁵⁹ Cumhuriyet, 14 Ocak 1956.

⁶⁰ Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s. 109.

⁶¹ Fatih Akın, *Türkiye’de Azınlık Politikaları 6-7 Eylül Olayları*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2013, s. 122.

Böylece ittifakın kurumsal yapısı büyük ölçüde zayıflamış, taraflar arasında var olan güven zemini ve karşılıklı iş birliği ruhu ciddi biçimde aşınmaya uğramıştır. Bu süreç, Balkan Pakti'nin iç siyasal gerilimler nedeniyle de sürdürülebilirliğini kaybettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Yugoslavya ve Yunanistan'ın kendi çıkarlarını gözeterek politik manevralar yapması Türkiye açısından rahatsızlık uyandırmıştır. Ancak Türkiye samimi şekilde katıldığı Balkan Pakti'nin, Batı bloğu içerisinde üstlendiği stratejik rolün bir uzantısı olarak değerlendirmiş ve bölgesel düzeyde kapsamlı adımlardan atmıştır. Türkiye, bu ittifakı siyasi ve diplomatik alanda da kalıcı bir ortaklık çerçevesinde yürütmeye gayret göstermiştir. Ancak Yunanistan ve Yugoslavya'nın dış politika yönelimlerinde zamanla ortaya çıkan değişimler, ittifakın geleceğini olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye, bu değişimlere karşı yeterince esnek ve etkin bir diplomasi geliştiremeyerek bölgesel dengelerde beklediği karşılığı da bulamamıştır. Özellikle Türkiye ile Yunanistan arasında Kıbrıs meselesi bağlamında artan gerginlikler, Balkanlar'da askerî ve siyasi iş birliğinin önündeki en büyük engellerden biri hâline gelmiştir. Bu durum, Türkiye'nin Balkan politikalarında etkisini azaltmış ve dış politikasında yeni yönelimler arayışına girmesine neden olmuştur. Nitekim, Türkiye Balkanlar'dan ziyade Orta Doğu eksenli güvenlik ve diplomasi hamlelerine ağırlık vermek durumunda kalmıştır. Öte yandan, tarihsel olarak zaman zaman karşı karşıya gelmiş olan Yunanistan ve Yugoslavya'nın ikili ilişkilerini geliştirmesi sonucunda ittifakın kurucu aktörü olan Türkiye'yi sürecin dışında bırakma eğilimlerini de beraberinde getirmiştir. Bu tablo, 1934 tarihli Balkan Antantının zamanla işlevsizleşerek dağılmasında olduğu gibi, Balkan Pakti'nin de kısa sürede etkinliğini kaybetmesiyle benzerlik arz etmektedir. Devletlerarası güvensizlikler ve siyasi çekişmeler, bu ittifakın kalıcı bir bölgesel iş birliği mekanizmasına dönüşmesini engellemiş ve Balkan Pakti kısa sürede tarih sahnesinden çekilmiştir.⁶²

2. Stoica Planı'nın Ortaya Çıkışı ve Diplomatik Arka Planı

Balkan İttifakı'nın kısa sürede etkisini yitirmesi ve fiilen dağılması, bölgesel güvenlik ve iş birliği arayışlarını yeniden gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, 1957 yılında dikkat çekici bir girişim Romanya'dan gelmiştir. Romanya Başbakanı Chivu Stoica, 17 Eylül 1957 tarihinde Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya ve Türkiye başbakanlarına hitaben gönderdiği mesajlarda, Balkan devletleri arasında yeni bir iş birliği platformunun oluşturulmasını önermiştir. Stoica'nın önerisinde, söz konusu ülkelerden birinin başkentinde başbakanlar düzeyinde bir konferans düzenlenmesi ve bu yolla bölgesel diyalogun yeniden canlandırılması gerektiği vurgulanmıştır. Böylece, Balkanlar'da kalıcı barış ve istikrar arayışlarının sürdüğünü göstermesi bakımından dikkat çekici olmakla birlikte, Soğuk Savaş'ın kutuplaşmış uluslararası atmosferi nedeniyle somut bir karşılık bulamamıştır.⁶³ "Stoica Planı" olarak anılan bu girişimin iki temel hedefi vardı:

1. Balkanlar'daki altı ülkeyi kapsayan diplomatik bir iş birliği mekanizması oluşturmak,
2. Balkan devletleri arasında genel ilişkilerin tesis edilmesini sağlamak.

Stoica Planı'nın ortaya çıkışının temel dayanağını, kısa sürede işlevsiz hâle gelen Balkan İttifakı oluşturmuştur. Bölge devletleri arasındaki tarihsel anlaşmazlıklar, karşılıklı güvensizlik, çözüme kavuşturulamayan siyasi sorunlar, mevcut iş birliği girişimlerinin kalıcı

⁶² Timuçin Kodaman, "Menderes'in Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları", *Liderlerin Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları*, (Ed: Haydar Çakmak) İstanbul 2013, s. 52.

⁶³ Andrey Edemskiy, "The Chivu Stoica Plan" (Semtember 1957) A Step on the Road to the "Open Balkans", *Annual Of The Institute For Balkan Studies*, 54, Belgrade 2023, s. 223-225.

ve etkili bir yapıya dönüşmesini engellemiştir. Stoica tarafından 1957 yılında önerilen yeni iş birliği planı, bölgedeki tıkanmış diplomatik ilişkilerin yeniden canlandırılması ve iş birliği zemininin güçlendirilmesi açısından önemli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Romanya Balkanlarda iş birliğinin ve ikili ilişkilerin en büyük savunucusu olmuştur.⁶⁴ Plan, yalnızca yeni bir diplomatik kanal açmayı değil, Balkan ülkeleri arasında barışçıl diyalogun kurumsallaşmasını da hedeflemiştir.⁶⁵ Romanya Başbakanı, daha önceki girişimlerin başarısızlığına dikkat çekerek şunları ifade etmiştir:

“Şunun üzerine önemle durmak isterim ki, Balkan devletleri arasındaki anlayış, ne bazı Balkan devletlerinin diğerlerine karşı bir gruplaşması ne de Balkan bölgesinin dışında kalan devletlerle dostluğu geliştirme yolunda bir engel olacaktır.”⁶⁶

Bu ifade, Balkan devletleri arasında kurulması hedeflenen iş birliği modelinin yalnızca bölgesel güvenlik ve istikrarı sağlamakla sınırlı kalmadığını, dışlayıcı ve kutuplaştırıcı olmayan bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır. Açıklamada vurgulanan *“bazı Balkan devletlerinin diğerlerine karşı bir gruplaşması”* ifadesi, ittifakın içe dönük, tehdit algısına dayalı bir yapı olmadığını göstermekten ziyade, aksine tüm Balkan ülkelerini kapsayabilecek bir anlayışı da öne çıkarmaktadır. Bu, özellikle Balkan Pakti’nin eleştirildiği en önemli konulardan biri olan *“üçlü ittifakın dışlayıcılığı”* yönündeki iddialara da dolaylı bir yanıt niteliğindedir. Öte yandan, *“Balkan bölgesinin dışında kalan devletlerle dostluğu geliştirme yolunda bir engel olmayacaktır”* vurgusu, bölgesel girişimlerin uluslararası ilişkilerde açık ve barışçıl bir çizgide yürütüldüğünü gösterme amacını taşımaktadır. Soğuk Savaş’ın bloklaşmış ortamında, herhangi bir bölgesel ittifakın dış güçlerce tehdit olarak algılanması ihtimali oldukça yüksekti. Bu nedenle yapılan açıklama, hem bölge içi uzlaşmayı teşvik etmekte hem de ittifakın tarafsız ve yapıcı doğasını uluslararası kamuoyuna göstermeyi amaçlamaktadır. Sonuç olarak bu sözler, Balkan ülkeleri arasındaki iş birliği arayışının temelinde savunmacı, dışlayıcı ya da blokçu bir siyaset değil çok taraflılık, kapsayıcılık ve barışçıl etkileşim anlayışının yattığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle, söz konusu beyan, dönemsel dış politika söyleminin önemli bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu planın temel içeriği ise Sander’e göre şöyledir;

- *Balkanlarda ekonomik ve kültürel gelişmenin şu aşamasında, ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişme ve kuvvetlenme imkânları çok büyüktür: Burada Stoica iki unsuru göz önünde tutmaktadır. Balkanları ikiye bölen Balkan Pakti işlemez hale gelmiş bulunduğundan iş birliği yolunda önemli bir engel ortadan kalkmıştır. Balkanların komünist devletleri Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin XX. Kongresinin yarattığı nispeten yumuşak havadan yararlanılmalıdır.*

- *Balkanların bazı devletleri arasında çözümlenmemiş problem ve uyuşmazlıklar vardır. Bunlar iş birliği ile engellenmelidir: Burada Stoica’nın söz konusu ettiği uyuşmazlık, Türkiye ve Yunanistan arasındaki Kıbrıs, Yunanistan ile Arnavutluk arasındaki Güney Arnavutluk, Bulgaristan ile Yugoslavya arasındaki Makedonya sorunları olsa gerekir.*

- *Ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi Balkan ülkelerinin yararına olacaktır. Ortak ekonomik teşebbüslere geçilmelidir: Gerçekten, Balkanlar bölgesinde ekonomik iş birliği ihmal edilmiş, gösterilen sınırlı çabalar ise ulusal çatışmalar ve ekonomik rekabet yüzünden başarıya ulaşamamıştı.*

⁶⁴ Edemski, s. 224.

⁶⁵ Tuncer, s. 88.

⁶⁶ Sander, s. 149.

- *Balkan halkları arasında kültürel bağlar kuvvetlendirilmelidir: Bu en çok ihmale uğramış noktalardan biridir. Nispeten küçük bir bölgeye sığınmış bulunan çeşitli uluslar, giriş bölümünde değindiğimiz nedenlerle, birbirlerini tanınamamışlar ve hatta aşırı milliyetçilikle, birbirlerine karşı ulusal ve ırki üstünlük iddialarında bulunup, hemen bir yabancılaştırma kampanyası açmışlardır.*⁶⁷

Stoica'nın 1957 yılında öne sürdüğü iş birliği planı, Balkan diplomasisi açısından dikkate değer bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Stoica, 17 Eylül 1957 tarihinde bölgedeki ülke liderlerine gönderdiği resmî çağrıda, başbakanlar düzeyinde bir Balkan konferansı düzenlenmesini teklif etmiş ve toplantıya ev sahipliği yapmaya hazır olduklarını da belirtmiştir. Plan, özellikle Bulgaristan ve Arnavutluk tarafından olumlu karşılanırken, Yugoslavya ise katılımın tüm Balkan ülkelerini kapsaması koşuluyla girişime destek vereceğini bildirmiştir. Buna karşılık Türkiye ve Yunanistan'ın olumsuz yanıt vermesi, önerinin hayata geçirilme ihtimalini büyük ölçüde zayıflatmıştır. Teklife destek veren ülkelerin tutumu, SSCB Komünist Partisi'nin XX. Kongresi'nde benimsediği *"barış içinde bir arada yaşama"* ilkesinden etkilenmiş görünmektedir. Bu yeni SSCB yaklaşımı, bazı Balkan devletlerinde Moskova'ya yakın siyasi çizgilerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte, Balkanlar'daki tarihsel ihtilaflar, karşılıklı güvensizlik ve Soğuk Savaş'ın kutuplaştırıcı atmosferi, bu tür bölgesel iş birliği girişimlerinin başarı şansını ciddi biçimde sınırlandırmıştır. Stoica Planı'nın başarısızlığı, Balkanlar'da kalıcı, kapsayıcı ve sürdürülebilir bir bölgesel iş birliği mekanizması kurmanın ne denli güç olduğunun bir diğer somut göstergesi olmuştur.⁶⁸

Stoica tarafından 1957 yılında sunulan iş birliği önerisine Türkiye'nin olumsuz yaklaşımı, Balkan devletleri nezdinde yeni diplomatik arayışları beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin tepkisizliği karşısında, öneriyi destekleyen devletler diplomatik çabalarını artırarak en azından gelecekteki iş birliği olanaklarının korunmasına yönelik iradelerini ortaya koymuşlardır.⁶⁹ Ancak Türkiye bu çağrıya kayda değer bir yanıt vermeyerek söz konusu planı resmen reddetmese de fiilen görmezden gelmiştir.⁷⁰ Bu dönemin siyasi tutumunu yansıtan dikkat çekici bir unsur ise ne Başbakan Menderes'in ne de Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun konuya ilişkin herhangi bir resmî açıklamada bulunmamış olmasıdır. Bu sessizlik, Türkiye'nin söz konusu girişimi stratejik bir SSCB propagandası olarak değerlendirdiği şeklinde yorumlanabilir. Dönemin basın taramaları da bu yaklaşımı doğrular niteliktedir. Türk kamuoyunda, özellikle ana akım gazetelerde Stoica Planı'na dair kapsamlı bir değerlendirme yapılmamış hatta konu büyük ölçüde gündem dışı bırakılmıştır. Türkiye'nin bu plana mesafeli yaklaşımı, Batı bloğu nezdindeki NATO'ya bağımlılık imajını koruma kaygısıyla da ilişkilendirilebilir. Öte yandan, 1954 sonrası Balkan İttifakı'ndan duyulan hayal kırıklığı, Türk dış politikasında kalıcı bir yönelim değişikliğine de yol açmıştır. Türkiye, Balkanlar'da sürdürülebilir ve işlevsel bir bölgesel birlik oluşturma mümkün olmadığı kanaatine varmış, bu nedenle stratejik odağını giderek Ortadoğu'ya kaydırma eğilimine girmiştir. Bu yaklaşım hem bölgesel tehdit algılarındaki değişimle hem de Türkiye'nin Batı ittifakı içindeki rolünü yeniden konumlandırma arayışlarıyla doğrudan bağlantılıdır.

Stoica, Balkanlar'daki iş birliği girişimlerini 1959 yılının haziran ayında yeni bir teklifle güncelleyerek yeniden uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. Önerinin en dikkat

⁶⁷ Sander, s. 149, 150.

⁶⁸ Cumhuriyet, 19 Eylül 1957

⁶⁹ Cumhuriyet, 26 Eylül 1957.

⁷⁰ Edemskiy, s. 235, 236.

çekici unsuru, Balkanlar’da nükleer silahlardan arındırılmış bir bölge oluşturulması teklifidir. Ancak teklif stratejik bağlamda incelendiğinde, asıl amacın ABD’nin 1958–1959 yıllarında Türkiye, Yunanistan ve İtalya’ya yerleştirdiği Jupiter füzelerinin bölgeden çekilmesini sağlamak olduğu düşünülebilir.⁷¹ Bu yönüyle Stoica’nın önerisi, yalnızca bölgesel güvenlik kaygılarını yansıtan bir hareket ve SSCB’nin stratejik çıkarları doğrultusunda şekillendirilmiş bir diplomatik hamle olarak değerlendirmek mümkündür. Bu ikinci girişim de tıpkı 1957 yılındaki ilk teklifte olduğu gibi, beklenen desteği bulamamış ve Balkan ülkeleri tarafından çekimserlikle karşılanmıştır. Özellikle Türkiye ve Yunanistan gibi NATO üyesi ülkelerin planı dikkate almaması, SSCB’nin bu süreçte daha sert bir diplomatik tutum benimsemesine neden olmuştur. Teklifi görmezden gelen devletlere yönelik tehditkâr açıklamalar yapılmış, bu ülkeler üzerinde siyasi baskı kurmaya yönelik girişimlerde de bulunulmuştur. Yaşanan gelişmeler, Türkiye’nin sürecin en başından itibaren sürdürdüğü temkinli ve mesafeli dış politika tutumunun ne denli isabetli olduğunu da ortaya koymaktadır. SSCB, 25 Haziran 1959’da İtalya, Yunanistan ve Türkiye gibi bölgedeki kilit aktörlerin yanı sıra, Batılı müttefikleri olan İngiltere, Fransa ve ABD’ye de resmî notalar göndererek nükleer silahlardan arındırılmış bölge teklifini resmen yinelemiştir. Böylece, Soğuk Savaş’ın en gergin dönemlerinden birinde Balkanlar’ın jeopolitik bir rekabet alanı hâline getirilmeye çalışıldığını ve Moskova’nın bu alandaki stratejik baskısını artırma niyetinde olduğunu açıkça görülmektedir. Konu hakkında Sander, şu yorumları yapmaktadır;

“SSCB’yi 1957’dekinin aksine, Balkanlarda iş birliği çabasında böyle etkin bir politikaya iten nedenlerden biri, üç NATO ülkesinde kurulan füze üsleri ise diğeri de Balkan Paktı ile ilgilidir. 1959 Londra Antlaşması ile Kıbrıs Sorunu çözümlenince, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri bozan önemli ve belki de belli başlı engel ortadan kalkmış ve Balkan Paktinin canlandırılacağı haberleri yayılmaya başlamıştı. Ayrıca, 1958 Parti Programı dolayısıyla Moskova’nın Belgrat ile ilişkileri de son derece bozuktur. Bu nedenle, Yugoslavya’nın nasıl bir tutum alacağından emin değildi. İşte bu uygun ortam içinde Balkan Paktı’nın canlandırılacağı korkusu da Sovyetler Birliğini harekete geçirmiş görünmektedir.”⁷²

Yine Türkiye, Romanya’nın bu ikinci teklifinin arkasında SSCB’nin uzun vadeli stratejik hedeflerinin bulunduğu kanaatine vararak, 13 Temmuz 1959 tarihinde öneriyi resmen reddetmiştir. Aynı süreçte ABD yönetimi, SSCB baskısına maruz kalan müttefiklerini açık biçimde destekleyeceğini ilan etmiş ve NATO’nun kolektif savunma yükümlülüklerini bir kez daha teyit etmiştir. Türkiye’nin her iki Stoica Planı’nı da reddetmesine karşın, Yunanistan’ın bu girişimlere daha olumlu yaklaşabileceği yönündeki Ankara’daki endişeler dikkat çekicidir. Bu kaygıların arka planında, iki ülke arasındaki tarihsel güvensizlik ortamı, özellikle Kıbrıs meselesinin yarattığı siyasi gerilimler ve Yunanistan’ın tarafsızlık eğilimlerine dair belirsizlikler etkili olmuştur. Nitekim Yunanistan’ın nihai olarak ret kararını doğrudan Romanya’ya bildirmesi ve SSCB’yi sürecin dışında tutması, diplomatik açıdan önemli bir duruş olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişme, Türkiye açısından Stoica Planı’nın artık gündemden tamamen düştüğünün de açık bir göstergesi olmuştur. Stoica’nın 1957’de öne sürdüğü Balkan iş birliği planı ve nükleer silahlardan arındırılmış bölge önerileri, Batılı devletler ile Türkiye ve Yunanistan tarafından uygulanabilir bulunmamıştır. Bu reddedişin temelinde, önerilerin SSCB’nin bölgesel nüfuzunu artırma stratejisinin bir parçası olduğu yönündeki güçlü şüpheler yatmaktaydı. 1959’daki ikinci teklif döneminde ise plan hem siyasi gerçekçilik hem de kapsayıcılık açısından önemli ölçüde etkinliğini yitirmiştir. Soğuk

⁷¹ Tuncer, s. 89.

⁷² Sander, s. 155.

Savaş'ın en yoğun dönemlerinde, bu tür bölgesel girişimler kaçınılmaz olarak süper güçler arasındaki küresel çatışma dinamikleri içerisinde erimiş ve başlangıçtaki amacından uzaklaşmıştır.⁷³

Her ne kadar Stoica Planı'nın arkasında SSCB'nin bulunduğu yönündeki kanaat literatürde genel kabul gören bir yaklaşım olsa da bu görüşe itiraz eden araştırmalar da mevcuttur. Konuya ilişkin Rus arşivlerinde incelemelerde bulunduğunu belirten Edemskiy, planın doğrudan SSCB tarafından yönlendirildiği iddiasının isabetli olmadığını savunmaktadır. Ona göre, ABD'nin 1950'li yıllarda Balkanlara nükleer silah yerleştirmesine karşı Romanya tarafından geliştirilen önerinin SSCB tarafından kurgulandığını gösteren somut bir kanıt bulunmamaktadır. Edemskiy, Stoica'nın önerisinin başlangıçta Romanya liderliğinin özgün bir girişimi olarak ortaya çıktığını ancak zamanla sosyalist bloğun çıkarlarıyla örtüşecek şekilde evrildiğini belirtmektedir. Yine Moskova yönetimi süreci doğrudan yönlendirmemiş olsa da Romanya ile yapılan istişarelere aktif olarak katılım sağlamakdan da geri durmamıştır. Bu yorum, planın yalnızca SSCB'nin Doğu Bloğu içinde şekillenen çok katmanlı bir diplomatik süreç olarak da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.⁷⁴

Sonuç

I. ve II. Dünya Savaşları, devletlerin ulusal güvenlik önceliklerini derinden etkileyen küresel sarsıntılara yol açarak özellikle bölgesel güvenlik politikalarının yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır. I. Dünya Savaşı'ndan önemli dersler çıkaran Türkiye, II. Dünya Savaşı sürecinde tüm zorluklara rağmen tarafsızlık ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Ancak savaş sonrası ortaya çıkan iki kutuplu uluslararası sistem ve Soğuk Savaş'ın sert dinamikleri, Türkiye'yi bu tarafsız pozisyonunu yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. SSCB'nin Türkiye'ye yönelik toprak talepleri ve Balkanlar'daki ideolojik yayılma riski, Ankara'nın güvenlik arayışlarını bölgesel ittifaklara yönlendirmiştir. Bu çerçevede, 1934 Balkan Antantından beklediği siyasi ve askerî iş birliği zemininin sağlanamaması, Türkiye'yi daha etkin ve kapsamlı ittifak modellerine yönlendirmiştir. SSCB'nin 1945 sonrasında Balkanlar'daki etkisini artırma çabaları, yalnızca Türkiye'yi değil bölgedeki diğer devletleri de endişelendirmiştir. Bu süreçte, SSCB ile ideolojik bir kopuş yaşayan Yugoslavya'nın Batı ile yakınlaşma arayışı, Türkiye ve Yunanistan tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiş; böylece ortak tehdit algısı, ideolojik farklılıklara rağmen üç ülkeyi yakınlaştırmıştır.

1950'li yılların başında oluşan bu diplomatik ortam, ABD'nin stratejik desteğiyle birlikte kısa sürede Balkan Paketi'nin kuruluşuna zemin hazırlamıştır. 28 Şubat 1953'te Ankara'da ve 9 Ağustos 1954'te Bled'de imzalanan antlaşmalarla şekillenen ittifak, NATO'nun güneydoğu kanadını güçlendiren bölgesel bir güvenlik şemsiyesi olarak da değerlendirilmiştir. Ancak paktın uzun ömürlü olamamasında, özellikle 1955'ten itibaren ortaya çıkan iki temel gelişme etkili olmuştur. Bunlar; SSCB'nin Yugoslavya ile ilişkilerinde yumuşama politikası izlemesi ve Yunanistan'ın Kıbrıs meselesi üzerinden Türkiye ile ciddi bir diplomatik krize sürüklenmesidir. Bu gelişmeler, ittifakın siyasi ve askerî koordinasyonunu zayıflatmış ve sürecin dağılmasına yol açmıştır. Paktın işlevsiz hale gelmesinin ardından, 1957 yılında Romanya Başbakanı Stoica tarafından sunulan yeni bir bölgesel iş birliği önerisi, Balkanlar'da ortak güvenlik arayışının sürdüğünü göstermesi açısından kayda değer bir girişim olmuştur. Ancak bu öneri, özellikle Türkiye ve Yunanistan tarafından SSCB nüfuzunun bir uzantısı olarak algılanmamış ve Soğuk

⁷³ Cumhuriyet, 13 Temmuz 1959.

⁷⁴ Edemskiy, s. 239-241.

Savaş'ın kutuplaştırıcı ortamında güven bunalımı nedeniyle hayata geçirilememiştir. 1959 yılında Stoica tarafından yinelenen ve nükleer silahlardan arındırılmış bir Balkan bölgesi oluşturulmasını öngören ikinci girişim de benzer şekilde karşılık bulamamıştır. Türkiye'nin bu süreçte sergilediği temkinli dış politika yaklaşımı, SSCB'nin artan baskılarına rağmen Batı ittifakı içindeki konumunu koruma çabasıyla doğrudan bağlantılıdır.

Sonuç olarak, Balkan İttifakı ve onu izleyen bölgesel iş birliği girişimleri Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin dış politika yönelimlerini, tehdit algılarını ve stratejik önceliklerini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Türkiye, bu süreçte ideolojik, jeopolitik ve diplomatik değişkenleri de gözетerek bölgesel ittifaklara katılmış ancak bölgedeki istikrarsızlık, güvensizlik ve büyük güçlerin rekabeti nedeniyle kalıcı sonuçlar elde edememiştir. Stoica Planı gibi girişimlerin başarısızlığı, bölgesel iş birliğini devletlerarası iradeyle uluslararası sistemdeki güç dengeleriyle de doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle 1950'li yıllarda Balkanlar'da yaşanan deneyim, Türkiye'nin çok yönlü dış politika anlayışına geçişinde kritik bir dönemeç olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Arşiv

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi ve Süreli Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri

Akşam

Milliyet

Cumhuriyet

Zafer

Ulus

Hürriyet

Araştırma Eserler

Akın, Fatih (2013), *Türkiye'de Azınlık Politikaları 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Edemskiy, Andrey (2023), "The Chivu Stoica Plan" (Semtember 1957) A Step on the Road to the "Open Balkans", *Annual Of The Institute For Balkan Studies*, 54, s. 223-242.

Armaoğlu, Fahir (2010), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Aydın, Harun (2024). "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Bir Motivasyon Kaynağı Olarak Taltifler", *Belgi Dergisi*, 27, s. 1-18.

Bağcı, Hüseyin, Mehmet Şahin (2009), "Doğu-Batı Arasında Demokrat Parti Dış Politikası", *Demokrasi Platformu*, 5 (17), 187-202.

Bars, Hayri (1954), "Türkiye Başvekili Sayın Adnan Menderes'in Birleşik Amerika Devletlerini Ziyareti", *408 Sayılı Donanma Dergisi Eki*, İstanbul.

Çimenli, Şakire (2024), Balkan Paktı ve Balkan İttifakı Evresinde Balkanlarda Zirve Diplomasisi (1952-1954), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 40 (110), s. 641-681.

Demirtaş, Bahattin (2023), "Demir Kalenin Başbakanı Adnan Menderes'in ABD Ziyareti (1954)", *Eğitim ve Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, s. 116.130.

Eroğlu, Cem (2003), *Demokrat Parti ve İdeolojisi*, Ankara: Yordam Kitap.

Fırat, Melek (2005), *1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1*, Türk Dış Politikası Kurtuluş

- Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980, C: I, (Ed: Baskın Oran) İstanbul, s. 477-615.
- Göreci, Cüneyt (2004), *Türk Basınında "İkinci Balkan Antantı" (1952-1955)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Gümüş, Muharrem (2006), *1950-1960 Arası Türk Dış Politikası*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.
- İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, (1992), C. 2, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Kılıç, Semra (2020), "Balkanlar'da Barışın Tesisine Giden Yol: Balkan Basın Birliği (1937-1938)", *Atatürk Dergisi*, 9 (2), s. 221-250.
- Koçak, Cemil (2007), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kodaman, Timuçin (2013), "Menderes'in Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları", *Liderlerin Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları*, (Ed: Haydar Çakmak) İstanbul, s. 37-58.
- Kurat, Yuluğ Tekin (1975), "Elli Yıllık Cumhuriyet'in Dış Politikası 1923-1973", *Belleten*, XXXIX/154, Ankara, s. 265-308.
- Özcan, Gencer (2015), *Ellili Yıllarda "Dış" Politika, Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz: Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 97-133.
- Papuççular, Hazal (2024), *Cumhuriyet'in Dış Politikası Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sakin, Serdar, Salep, Mustafa (2012), *Balkanlar'da Güvenlik Arzusu Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paketi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Salih Işık (2011), *Balkan Antantı, Balkan Paketi ve Türkiye*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Sander, Oral (1969), *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sezer, Yavuz (2006), *Demokrat Parti'nin İlk İktidar Yıllarında Balkan Politikası*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihî Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Şakir, Ziya (2024), *Celal Bayar Hayatı ve Eserleri*, Haz: Serkan Erdal, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Şakir, Ziya (2024), *Celal Bayar'ın Yunanistan ve Yugoslavya Seyahat Hatıraları*, Haz: Serkan Erdal, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Şakir, Ziya (1953), *Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya Seyahat Hatırası*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Şakir, Ziya (1953), *Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yunanistan Seyahat Hatıraları*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Tuncer, Hüner (2013), *Menderes'in Dış Politikası Batı'nın Güdümündeki Türkiye*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turan, Sibel (2008), "Balkanlar ile ilişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-2008*, Ed: Haydar Çakmak, Ankara, s. 471-484.
- Özer, Sevilay (2023), "Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya Ziyaretleri (1-9 Eylül 1954)" *Sosyal ve Beşerî Bilimler Modern Değerlendirmeler ve Araştırmalar*, Ed: M. Fatih Sansar, Mehmet Sarioğlu, Lyon, s. 371-380.
- Yücel, Serhan (2001), *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul: Ülke Kitapları.

AMERİKAN BASINI IŞIĞINDA TÜRKİYE’NİN DIŞ POLİTİKA GELİŞMELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ (1950-1956)*

EVALUATION OF TÜRKİYE'S FOREIGN POLICY DEVELOPMENTS IN THE LIGHT OF AMERICAN PRESS (1950-1956)

Banu BERBER BABALIK**

Geliş Tarihi/Received:27.02.2025

Kabul Tarihi/Accepted:09.08.2025

BERBER BABALIK, Banu, (2026), “Amerikan Basını Işığında Türkiye’nin Dış Politika Gelişmelerinin Değerlendirilmesi (1950-1956)”, Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 299-326,(DOI: 10.33431/belgi.1648142)

Öz

İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinin ardından Soğuk Savaş dönemi ile ABD ve SSCB etrafında iki kutuplu yeni dünya düzeni kurulmuştur. Bu yeni sistem ile jeostratejik yapıda değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerden biri dünyada daha demokratik yönetim sistemlerinin kurulması olmuştur. Türkiye’de bu değişim 1946’da Demokrat Parti’nin (DP) kuruluşu ile gerçekleşmiştir. DP ile başlayan çok partili siyasi yaşam Türkiye’nin hem iç hem de dış politikasındaki değişimlerin habercisi olmuştur. 20. yüzyılın ilk yarısında Avrupa merkezli yaşanan bu değişimde Türkiye, denge görevi üstlenen devlet konumunda yerini almıştır. 1946’da başlayan çok partili süreç 1950 yılına gelindiğinde 27 yıllık CHP yönetiminin yerine DP yönetiminin geçmesi ile Türkiye’yi yeni bir döneme sokmuştur. Bu yeni dönemde Başbakan Adnan Menderes tarafından kurulan hükümette Fuad Köprülü Dışişleri Bakanlığı görevi yapmıştır. Dünya çapında bir bilim insanı olan Fuad Köprülü, Atatürk döneminde TBMM’ye girerek siyasi hayata adım atmıştır. Ancak Köprülü’nün siyasi yaşamı DP ile daha çok anılmıştır. Bu durumda Köprülü’nün parti kurucularından biri olması ve DP’nin ilk Dışişleri Bakanı olması etkin rol oynamıştır. Köprülü, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni dünya düzeninde Türk dış politikasının belirlenmesinde öncü isim olmuştur. Bakanlık yaptığı yıllarda Kore Savaşı ve bölgeye asker gönderilmesi, Türkiye’nin NATO’ya üye olması, Kıbrıs Meselesi gibi hem Türkiye hem dünya için çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Köprülü, 1956’da Dışişleri Bakanlığı’ndan 1957’de partisinden istifa etmiştir. Fuad Köprülü’nün DP Hükümetinde Dışişleri Bakanı olduğu 1950-1956 dönemi faaliyetleri bu çalışmanın konusudur. Amerikan basını, Türk basını, arşiv belgeleri, anı, araştırma ve tetkik eserlerin kullanıldığı bu çalışmada Türkiye’nin dış politikası Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü’nün 1950-1956 dönemindeki faaliyetleri Amerikan basınının Türkiye’deki gelişmeleri okurlarına aktarması üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Dış Politika, Amerikan Basını, Demokrat Parti, Fuad Köprülü.

*Çalışmada Demokrat Parti Hükümetinin ilk Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü’nün görev yaptığı dönem incelenmiştir. Dışişleri Bakanlığı’nın resmî sitesinde Fuad Köprülü’nün görev süresi 22.05.1950-20.06.1956 olarak verilmiştir. Ancak “Sayın Prof. Fuat Köprülü’nün Özgeçmişi” bölümünde bu konu ile ilgili yapılan açıklamalar 22.05.1950’den 14.05.1954’e kadar Dışişleri Bakanlığı ve 14.05.1954’ten 17.05.1954’e kadar vekaleten yenilenmesi ile 17.05.1954’te ikinci defa Dışişleri Bakanı olduğu ve 15.04.1955’te Bakanlıktan çekildiği açıklanmıştır. https://www.mfa.gov.tr/sayin-prof_fuat-koprulu_nun-ozgecmisi.tr.mfa Erişim Tarihi: 12.02.2025. Ayrıca bkz. Hükümetler-Programlar ve Genel Görüşme Kurulları, II, (22 Nisan 1950-20 Kasım 1961), Hazırlayanlar: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, Ankara 2013, s.1086.

**Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, banubabalik@adu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9863-7189>).

Abstract

After the end of the Second World War, a new bipolar world order was established around the USA and the USSR with the Cold War period. With this new system, changes took place in the geostrategic order. One of these changes was the establishment of more democratic systems of governance around the world. In Türkiye, this change was marked by the establishment of the Democratic Party (DP) in 1946. The multi-party political life that started with the DP was the harbinger of changes in both Türkiye's domestic and foreign policy. In this Europe-centered transformation during the first half of the twentieth century, Türkiye positioned itself as a balancing state in regional and international politics. The multi-party process that started in 1946 ushered Türkiye into a new era with the transition from the 27-year rule of the CHP to the DP government in 1950. In this new period, Fuad Köprülü served as the Minister of Foreign Affairs in the government formed by Prime Minister Adnan Menderes. An internationally renowned scholar, Fuat Köprülü had entered political life by becoming a member of the Turkish Grand National Assembly during the Atatürk era. However, Köprülü's political life was more associated with the DP. In this case, his role as one of the founders of the party and as the first Minister of Foreign Affairs of the DP was decisive. Köprülü was a pioneer in determining Turkish foreign policy in the new world order established after the Second World War. During his tenure, highly significant developments took place for both Türkiye and the world, such as the Korean War and the deployment of Turkish troops to the region, Türkiye's membership in NATO, and the Cyprus Issue. Köprülü resigned from his post as Minister of Foreign Affairs in 1956 and from his party in 1957. The study focuses on the activities of Fuad Köprülü during the 1950-1956 period, when he served as Minister of Foreign Affairs in the DP Government. Based on American and Turkish press sources, archival documents, memoirs, and scholarly studies, Türkiye's foreign policy during this period will be analysed through the way Fuat Köprülü's activities and the developments in Türkiye were represented in the American press.

Keywords: *Türkiye, Foreign Policy, American Press, Democratic Party, Fuad Köprülü.*

Giriş

Türk siyasetinin önemli dönüm noktalarından biri 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimler olmuştur. Bu seçim sonrası 27 yıl iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yerine DP Hükümeti kurulmuştur. Bu değişimle beraber Celal Bayar Cumhurbaşkanı seçilmiş, Meclis Başkanlığına Refik Koraltan getirilmiş ve Adnan Menderes'in Başbakanlığı'ndaki yeni kabinede Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü olmuştur.¹ Türkiye'de 1950-1960 dönemi iktidar partisi olan DP, Türk siyasi hayatına damga vuran partiler arasında yer almıştır. 1945 yılında sona eren İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren Türkiye'nin dış politikasında Batı dünyasına yakın bir dış siyaset izlediği görülmüştür.² 1945-1946 yıllarında SSCB'den gelen istekler ve tehlikeler karşısında Türkiye dış politikasını "Batı'ya sıkı bağlarla bağlanma" ilkesi üzerine kurmuştur.³

DP'nin 1950'de iktidara gelmesi Türkiye'nin Batı dünyası ile olan ilişkilerini hızla arttırmıştır. DP döneminde Batı yanlısı politikada en çok ikili ilişkide bulunulan devlet Amerika Birleşik Devletleri (ABD) olmuştur.⁴ Soğuk Savaş döneminde ABD'nin hem komünizmle olan mücadelesinde hem de Orta Doğu ve Balkan topraklarında olası bir yayılmacı politikaya karşı Türkiye, önemli bir kale görevi üstlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok partili siyasi yaşama geçilmesi ile birlikte Türkiye demokratik devletler içinde yerini almıştır. Bölgesel çıkarları karşılıklı korumak için yapılan Balkan ve Bağdat Paktları Türkiye'nin önemini artırmış ve konumunu güçlendirmiştir. Ayrıca bu iş birliği anlaşmaları Türkiye için sınırların güvenliğinin korunması anlamına gelmiştir. DP dönemi aktif bir dış politika izlenmiştir. 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra kurulan DP Hükümeti'nin ilk Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü, DP yönetiminin siyasi amacının dünya barışını ve emniyetini sağlama yolundaki girişimlere katılmak olduğunu vurgulamıştır. Köprülü bu amacı gerçekleştirmek için her harekete DP'nin şiddetle taraftar olduğunu belirtmiştir.⁵ Bu açıklamasıyla Köprülü, Batı'ya yönelmiş olan Türk dış siyasetinin daha etkin bir şekilde devam edeceğinin izlerini vermiştir. 1950'li yıllarda DP Hükümetleri ABD ile yakın ilişki içinde olma ve ilişkileri devamlı ve çeşitlendirme haline getirmeye çalışmışlardır. Bu dönemin dış siyaseti ABD ile yakın ilişkiler kurulmasına ve olan ilişkilerin korunmasına yönelik arayışlar ve girişimlerin odağında olmuştur.⁶ Türkiye dış politikada belirlediği hedefi hayata geçirmek için Batılı devletlerle siyasi, ekonomik, askeri, diplomatik bakımdan iş birliği içinde olmuştur. Bu iş birliğinin bir sonucu olarak askeri ve ekonomik özellikli girişimlerde bulunulmuştur. Köprülü'nün Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı dönemde ilk büyük gelişme Kore Savaşı ve Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi olmuştur. ABD ve SSCB ekseninde yaşanan siyasi değişimler 1950'li yılları belirlemiştir. SSCB'nin yayılmacı politikasına karşı Türkiye hem sınır güvenliğini korumak hem de ideolojik bir değişim yaşamamak için Batılı devletlere yönelmiştir. NATO ile başlayan bu süreç, Balkan ve Bağdat Paktları ile devam etmiş, Kıbrıs meselesine çözüm bulma girişimleri Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü dönemi DP'nin yoğun gündemi olmuştur.⁷

¹ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 55.

² Türkiye Cumhuriyeti kuruluş yıllarından itibaren Atatürk'ün "yurtta barış, dünyada barış" sözlerini esas alan bir politika belirlemiştir. Bu politika Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği ile desteklenmiştir. Ancak 1939'da başlayan İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş dönemi tam bir denge politikası izlemek durumunda kalmıştır. Atatürk ve İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde Türk dış politikası hakkında bkz. *Türk Dış Politikası C.1*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, s.239-399. Millî Mücadelede en çok savaşın yapıldığı devletlerden biri Yunanistan olmuştur. Ancak savaş bitince iki ülke arasındaki ilişkiler barış politikası esasında şekillenmiştir. Bkz. Zafer Çakmak, "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", *Erdem Dergisi*, 2008, s.52, s.91-110.

³ Mehmet Gönübol, Haluk Ülman, "Soğuk Savaş ve Türkiye", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 311-321.

⁴ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoneix Yayınları, Ankara 2004, s.487.

⁵ Akşam, "Yeni Bir Diplomasi Zihniyeti Lazım- Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'nün Beyanati", 31 Mayıs 1950, s.2

⁶ Gencer Özcan, "Ellili Yıllarda Dış Politika", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 97.

⁷ Mehmet Gönübol, Haluk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası 1945-1965", *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 223-272; Suat Bilge, "Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türkiye-Sovyetler Birliği Münasebetleri", *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s.337-340.

Çalışmada 1950 süreci ile birlikte Türkiye'nin değişen siyasi yapısı ve dış politikasının özellikleri ele alınmıştır. Bu özellikler 1950-1956 yıllarında Dışişleri Bakanı olan Fuad Köprülü'nün faaliyetleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu amaçla konunun işlenişinde önce Fuad Köprülü hakkındaki bilgi verilmiş, daha sonra 1950 seçimleri ile iktidar olan DP yönetiminde Fuad Köprülü'nün Dışişleri Bakanlığı dönemindeki gelişmeler incelenmiştir. Bu çalışmada dönemin Amerikan basını ışığında değerlendirme sebepleri 1950'li yıllarda basının en önemli iletişim araçları arasında yer alması, Türkiye'nin Batı bloğu eksenli bir dış politika sürecinde olması ve en çok ilişkide bulunduğu devletlerin başında ABD olması yer almıştır.

1. Fuad Köprülü

Türkolojinin kurucusu olan ve tarih alanındaki çalışmaları ile dünya çapında büyük üne sahip olan bilim insanı Fuad Köprülü 4 Aralık 1890'da İstanbul'da dünyaya gelmiştir.⁸ Ayasofya Merkez Rüştiyesi ve Mercan İdadisi'ne devam eden Köprülü 1907'de İstanbul Darülfununu'nda Hukuk Fakültesine girmiştir. Hukuk Fakültesindeki eğitimi *büyük hayal kırıklığı* olarak ifade etmiş ve eğitimini yarıda bırakarak ayrılmıştır. İyi derecede Fransızca, Farsça ve Arapça bilen köprülü birçok dergi ve gazetede yazarlık, yayın kurulu üyeliği ve yazı işleri müdürlüğü yapmıştır. Köprülü'nün üye olduğu dernekler arasında Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni ve Türk Ocağı yer almıştır.⁹ Henüz 23 yaşında iken İstanbul Darülfünun'da Türk Edebiyatı profesörlüğüne tayin edilmiştir. 1923 yılında 33 yaşında fakülte dekanı olmuştur.¹⁰ 1928'de Türk Edebiyat Tarihine büyük katkı sağlayan eseri *Milli Edebiyat Tarihi'nin İlk Müteşebbisleri ve Divan-ı Türki-i Basit'i* ile 1931'de *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar* eseri yayınlanmıştır. Köprülü, Türk tarihçiliğinin bilimsel temellere dayandırılmasına büyük katkı sağlamıştır. 1931 yılında *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nı çıkarmış ve *Köprülü Mektebi*'ni açmıştır. Köprülü Mektebi çalışmalarında Türk devletlerinin ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki teşkilatlanmalarının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹¹

2-11 Temmuz 1932'de I. Türk Tarih Kongresi'nde Fuad Köprülü, Türk Tarih Tezine yönelik konu ile ilgili kaynak yetersizliği ve kullanış biçimlerindeki eksikliklere yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur. Fakat kongrede fikirleri nedeniyle eleştirilerin merkezinde yer alınca kendini ifade etmek amacıyla beyanda bulunmuştur.¹² 1933 yılında Ordinaryüs Profesörlük unvanını almıştır.¹³ "...Seçkin bir bilgin, tarihçi ve Türkiye'nin entelektüel hayatında önde gelen bir sima" olarak kabul edilen¹⁴ Fuad Köprülü, Annales Mektebi'nin¹⁵

⁸ 1656-1676 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık yapmış olan Köprülü ailesinden geldiği bilinmektedir. Babası İsmail Faiz Bey Bükreş eski elçisi Ahmet Ziya Bey'in oğlu, annesi Hatice Hanım ulema üyelerinden Arif Hikmet Efendi'nin kızıdır. Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s.470-472; Fahameddin Başar, Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü'nün Hayatı ve Eserleri Hakkında (1890-1966), *Vefatının 50. Yılında Mehmed Fuad Köprülü*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Hazırlayan: Fahameddin Başar, Ankara 2017, s.11-20.

⁹ Abdülkerim Asılsoy, "Bir Siyasi Portre Denemesi: Fuad Köprülü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/I, 2004, s.423-438; Kemal Yakut, "Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966)", *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 16.01.2025. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmed-fuad-koprulu-1890-1966/>

¹⁰ Devlet Arşivler Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Bakanlıklar Arası Tayin Daire Başkanlığı 30.11.1.14/24.21. Orhan Fuat Köprülü, *Fuat Köprülü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, No:839, s.1-7; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.405.

¹¹ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, s.64; Zafer Toprak, "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Der. Sevil Atauz, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara 1986, s.432-433.

¹² Köprülü'zade Fuat Bey, *Türk Edebiyatına Umumi Bir Bakış*, I. Türk Tarih Kongresi 6 Temmuz 1932, s.308-320. <https://ttk.gov.tr/i-turk-tarih-kongresi-02-11-temmuz-1932-ankara/>

¹³ Fahameddin Başar, *a.g.m.*, s.14.

¹⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s.303.

¹⁵ Mehmet Ali Kılıçbay, "Annales Okulu ve Fernand Braudel", *Dünyada Tarihçilik*, s.227-235.

sosyal tarih anlayışını Türkiye'ye tanıtmış ve ülkemizde modern tarihçilik yönteminin ilk temsilcileri arasında yer almıştır.¹⁶

1.1.Siyasete Girişi ve Faaliyetleri (1935-1950)

1935 yılına kadar İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapan Köprülü, Yusuf Akçura'nın 11 Mart 1935'te geçirdiği kalp krizi sonucunda vefatı üzerine boşalan Kars milletvekiliği için yapılan ara seçimde Kars milletvekili seçilmiştir. Mustafa Kemal'in daveti ile CHP Kars milletvekili seçilerek Meclise giren Köprülü, 10 Haziran 1935 tarihinden itibaren TBMM'de görevine başlamıştır.¹⁷ 1941 yılında üniversitede çalışan öğretim üyelerinin hem üniversite öğretim üyeliğini hem de milletvekilliğini bir arada yürütemeyeceği TBMM'de kabul edilmiştir. Köprülü'nün tercihi milletvekilliği olmuştur.¹⁸ Bu tercihinde Mustafa Kemal'in vefatı sonrası ilmi çalışmalara yeteri kadar önem verilmediğini düşünmesi ve bu alanda etkin olmak istemesi belirleyici rol oynamıştır.¹⁹ Köprülü, 1941 yılında TBMM Maarif Komisyonu Başkanlığı ve V., VI. ve VII. dönemlerde CHP Kars milletvekili olarak görev yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle Türk siyasetinde yaşanan gerginliklerin artması CHP'de parti içi muhalefetin artmasına neden olmuştur. Bu muhalif hareketlerde Kars Milletvekili Fuad Köprülü ismi en önde yer almıştır.²⁰

CHP içindeki muhalefet 14 Ocak 1945'te Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocaklarının Kanun Tasarısının görüşmelerinde belirginleşmiştir. Bütçe görüşmeleri sırasında muhalefet sertleşmiştir.²¹ Yapılan eleştiri sadece Çiftçiye Toprak Dağıtılması konusunda olmamıştır. Bütçe açıklarının artması, devlet borçları, hayat pahalılığı, karaborsanın artışı vb. konular da eleştirilmiştir.²² Muhalif edenler arasında İzmir Milletvekili Celal Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan, Kars Milletvekili Fuad Köprülü ve Eskişehir Milletvekili Emin Sazak yer almıştır.²³ Bu muhalif girişim 7 Haziran 1945'te dört muhalif vekilin imzasıyla CHP Meclis Grubuna "Dörtlü Takrir" olarak bilinen önergeyi sunmuştur. Dörtlü Takrir'in kim tarafından kaleme alındığı tartışma konusu olsa da imzayı atanların isteği "memlekette demokratik usullerin daha geniş şekilde tatbik edilmesi"²⁴ Anayasanın demokratik özelliği üzerinde durulan takirde savaş yıllarında kısıtlanan siyasi hak ve hürriyetler nedeniyle demokratik ruhundan uzaklaştığı belirtilmiştir.²⁵ Kazım Özalp başkanlığında topkandan CHP Meclis Grubunda Dörtlü Takrir oy birliğiyle reddedilmiştir.²⁶ Vatan Gazetesi'nde CHP'yi eleştiren yazılar yazan Adnan Menderes ve Fuad Köprülü partiden ihraç edilmiştir.²⁷ Bu karar sonrası Celal Bayar, milletvekilliğinden istifa etmiştir. Menderes ve Köprülü'nün partiden ihracını tüzüğe

¹⁶ Hasan Hüseyin Güneş, "Bir Üstad-ı Alem: Mehmet Fuad Köprülü", 2011, S.11, *Tarih Okulu*, s.103-119; Ertan Eğribel, "Fuad Köprülü'nün Tarihçiliği", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/4, 1995, s.49-60.

¹⁷ Kemal Yakut, "Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmed-fuad-koprulu-1890-1966/> Erişim Tarihi:12.02.2025.

¹⁸ "Profesör Mebuslar", *Akşam*, 27 Eylül 1941; Osman Akandere, "Fuad Köprülü ve Demokrat Parti'nin Kurulmasındaki Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1997, S.3, s.231-242.

¹⁹ Murat Çalışoğlu, *Mehmed Fuad Köprülü'nün Siyasi Hayatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009, s. 24-30.

²⁰ *Vatan*, "Açık Konuşalım", 25 Ağustos 1945; Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Tek Partiden Çok Partieye*, Bilgi Yayınları, Ankara 1990, s.71.

²¹ Süleyman İnan, *Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes*, Liberte Yayınları, Ankara 2006, s.125-136.

²² Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapevi, İstanbul 2001, s.46-47.

²³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:7, C.17, Toplantı:2, 66. Birleşim, s.518-596.

²⁴ Celal Bayar Dörtlü Takrir'in verilmesi fikrinin Köprülü ve Menderes'e ait olduğunu söylemiştir. Refik Koraltan, takririn esasını Köprülü'nün yazdığını ifade etmiştir. Ayrıca bkz. Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuşu ve Yükseliş Sebepleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 85; Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1982; Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 182-183; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim 1945-1970, C.IV*, Yenilik Basimevi, İstanbul 1970, s.38.

²⁵ Osman Akandere, "Dörtlü Takrir", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://yeni.ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1199/Dortlu-Takrir-Erisim-Tarihi:17.02.2025>.

²⁶ "Dört İmza ile Verilen Bir Önerge Oy Birliği ile Reddedildi", *Ulus*, 13 Haziran 1945, s.1.

²⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Siyasi Partiler 490.1.00/572.2277/3.25.

aykırı olduğunu söylediği için Refik Koraltan 27 Kasım 1945'te partiden ihraç edilmiştir.²⁸ CHP'den ayrılmalar ile başlayan süreç yeni bir siyasi parti hazırlıklarını da hızlandırmıştır.²⁹ 1 Aralık 1945'te Celal Bayar, yeni parti kurulacağını ilan etmiştir.³⁰ Tarihler 7 Ocak 1946'yı gösterdiğinde Demokrat Parti resmen kurulmuştur.³¹ Yapılan seçimlerde Celal Bayar partinin genel başkanlığına, Fuad Köprülü partinin idare kurulu ve genel başkanlık divan üyeliğine seçilmiştir. 21 Temmuz 1946'da Türk siyasi tarihinin ilk tek dereceli seçimleri yapılmıştır. Bu seçimde Fuad Köprülü DP İstanbul milletvekili seçilmiştir.³²

2. Demokrat Parti Dönemi Dış Politika Gelişmeleri (1950-1956)

14 Mayıs 1950'de %89,3 oranında katılımın sağlandığı genel seçimler sonucunda 487 milletvekilinden 416'sı DP'den, 69'u CHP'den, 1'i Millet Partisi'nden ve 1 milletvekili de bağımsızlardan seçilerek TBMM'ye katılım sağlanmıştır.³³ Seçim sonuçları hem ulusal hem yabancı basında yakından takip edilmiştir.³⁴ Haberlerde seçimin ertesi günü sonuçların kesin olmamakla birlikte DP lehine olduğu bilgisi kamuoyuna verilmiştir.³⁵ DP basın toplantısında DP'nin Mecliste sandalyelerin çoğunu alacağı bilgisi paylaşılmıştır.³⁶ Amerikan basını resmi olmayan sonuçlarla Mustafa Kemal'den görevi alan İnönü Hükümeti'nin devrildiğini, CHP'nin 27 yıllık iktidarının sona erdiğini ve demokratların büyük zafer kazandığını yazmıştır. Seçim sonuçları ile ilgili yazılarda demokrasi adına sevindirici sonuçların olduğu bilgisi paylaşılmıştır. Gazeteler resmi haber ajansı olan Anadolu Ajansı'nın ilk gün herhangi bir açıklama yapmadığı bilgisini de eklemiştir.³⁷ Türkiye'de ulusal basında yer alan haberlerde ABD hükümetinin seçim sonuçları ile ilgili yaptığı açıklamada Türkiye ve Amerika arasında dostane ve sıkı ilişkilerin³⁸ devam edeceği

²⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Siyasi Partiler 490.1.00.6.28.7.

²⁹ Tek partili dönemin sonlanması ve çok partili hayata geçiş için girişimlerde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü öncüdür. Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.10.

³⁰ Metin Tokur, *a.g.e.* 1970, s.76; Yalman bu tarihi 2 Aralık 1945 olarak vermiştir. Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, (2003), s.28-29, s.47.

³¹ Köprülü, Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişinde önemli bir isim olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Lüleci, "Fuat Köprülü ve Aydın Taneri'nin Türkiye'nin Demokratikleşme Çabalarına İlişkin Düşünceleri", *Belgi Dergisi*, 2023, S.26, 199-209.

³² Dilşen İnce Erdoğan, "Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Kurucuları (7 Ocak 1946)", *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960) C.1*, Yeditepe Yayınları, s.85-234.

³³ TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2012, s.25.

³⁴ Zafer, "DP Zafer Yolunda", 15 Mayıs 1950; Ulusal basındaki başlıklar Amerikan basınında aynı başlık haberi verilerek sunulmuştur. *The Courier Journal*, "Inonu Believed Loser in Turkish Elections", 15 May 1950, p. 3; *The Morning News*, "Inonu Regime Appears Beaten in Turkish Voiting", 15 May 1950, p. 1.

³⁵ *The Spokesman Review*, "Upset İndicated in Turkish Vote" 15 May 1950, p. 2.

³⁶ *Daily Press*, "Inonu" 15 May 1950, p. 11; *Daily Press*, "Inonu" 15 May 1950, p.11, *Fort Worth Star Telegram*, "Democrats of Turkey See Victory", 15 May 1950, p. 2; *The Baltimore Sun*, "Inonu's Party Far Behind in Turkish Vote", p. 1; *The Caharlotte Observer*, "Turkish Voters Sweep Regime out of Office", 15 May 1950; *The Courier Journal*, "Inonu Believed Loser in Turkish Elections", 15 May 1950, p. 3; *The Morning News*, "Inonu Regime Appears Beaten in Turkish Voiting", 15 May 1950, p. 1; *Fort Worth Star Telegram*, "Democrats of Turkey See Victory", 15 May 1950, p. 2; *The Kansas City Times*, "Upset in Turkey", 15 May 1950, p.12.

³⁷ *The Courier Journal*, "Inonu Believed Loser İn Turkish Elections", 15 May 1950, p. 3; *The Caharlotte Observer*, "Turkish Voters Sweep Regime out of Office", 15 May 1950; *The Baltimore Sun*, "Inonu's Party Far Behind in Turkish Vote", p. 1; *The Morning News*, "Inonu Regime Appears Beaten in Turkish Voiting", 15 May 1950, p. 1.

³⁸ Başlangıcı XVIII. yüzyıla dayanan ABD olan ilişkilerde, 1830 yılında ABD ve Osmanlı Devleti arasında Dostluk ve Ticaret Antlaşması yapılmıştır. 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı ile iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. Kurtuluş Savaşı sonrası, Lozan Antlaşması'nın Amerika senatosunda onaylanmaması nedeniyle resmi ilişkiler başlatılamasa da Cumhuriyet'in ilanı sonrasında ticari ve siyasi antlaşmalarla görüşmeler yapılmıştır. Dilşen İnce Erdoğan, *Türkiye-Amerika İlişkileri (1919-1938)*, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2024, s.1-9. Amerika'nın Türkiye'yi desteklemeye başlaması İkinci Dünya Savaşı sonrasında belirgin bir biçimde görülmüştür. Bkz. Gönülöl, Ülman, *a.g.e.*, s. 201-203.

açıklaması yapılmıştır.³⁹ Amerikan basını bu gelişmeyi demokratik bir geçişin sinyali olarak yorumlamış ve Türkiye'nin demokratikleşme yönünde adım atmasını olumlu olarak değerlendirmiştir. Haberde İnönü'nün geride kalması bir "sürpriz yenilgi" olarak değil, demokratik değişimin doğal bir sonucu olarak sunulmuştur. Bu yaklaşım, Batı medyasının Soğuk Savaş bağlamında Türkiye gibi ülkelerde demokrasiye geçişi teşvik eden bakış açısıyla uyumludur. Haberde İsmet İnönü'nün "yavaş ama kontrollü geçiş liderlik eden bir figür" olduğu ima edilmektedir. Seçimi kaybeden bir lider olarak, görevi barışçıl bir şekilde devretmesi, Batı medyasında demokrat bir lider görüntüsünü pekiştirmiştir.⁴⁰

20 Mayıs 1950'de DP Meclis Grubu toplantısında Celal Bayar Cumhurbaşkanı adayı gösterilmiştir. 22 Mayıs'ta toplanan TBMM'de Celal Bayar Cumhurbaşkanı seçilirken Refik Koraltan Meclis Başkanı seçilmiştir.⁴¹ Hükümeti kurma görevinin kime verileceği gündem olduğunda en çok konuşulan isimler arasında Adnan Menderes ve Fuad Köprülü'nün adı geçmiştir.⁴² Adnan Menderes'in Başbakanlık konusunda Fuad Köprülü'yü desteklediği bilinirken Celal Bayar, Menderes'i Başbakan olarak uygun görmüş ve aynı gün kendisini hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Menderes, Dışişleri Bakanı olarak İstanbul Milletvekili Fuad Köprülü'yü atamıştır.⁴³ Köprülü bu konuda Ahmet Emin Yalman'a şöyle demiştir: "...Ben ilim adamıyım. Makamda gözüm yok, fakat en münasibi Başbakanlığa bir müddet benim geçmem ve Menderes'i yetiştirmemdi. Mademki böyle olmadı, bana Dışişleri Bakanlığı ile beraber hiç olmazsa parti başkanlığı da verilmeliydi." Yalman'a göre Köprülü hem küskün hem de kendisine verilen makamı yeterli bulmamıştır.⁴⁴ Köprülü, bu konuyu Bayar ile de görüşmüştür. Bayar'a, kendisine Dışişleri Bakanlığı görevi verilmesinden pek hoşlanmadığını söylemiştir.⁴⁵ Köprülü'nin Dışişleri Bakanlığı'na atanma süreci bu şekilde olurken Köprülü I. Menderes Hükümeti (22 Mayıs 1950-9 Mart 1951) ve II. Menderes Hükümeti (9 Mart 1951-17 Mayıs 1954) döneminde Dışişleri Bakanı, III. Menderes Hükümeti (17 Mayıs 1954-9 Aralık 1955) döneminde Dışişleri Bakanı, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı, IV. Menderes Hükümetinde (9 Aralık 1955-25 Kasım 1957) Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Köprülü, 20 Haziran 1956'da görevinden istifa etmiştir.⁴⁶

Köprülü, Türkiye'nin yeni dönemde takip edeceği dış politikayla ilgili yaptığı konuşmasında şöyle demiştir: "*Dış politikaya gelmek ittifaklarımıza, bilhassa İngiliz, Fransız, Türk ittifakına ve daha da kuvvetlendirmeye çalışacağımız sıkı Amerikan dostluğuna sadık kalacağız. Dış politikada hiçbir değişiklik yapılmayacaktır. Aynı zamanda ekonomimizin bünyesini de kuvvetlendirmeye çalışacağız.*"⁴⁷ Yeni tesisler kurmayı

³⁹ Akşam, "Amerika Hükümetinin Beyanları", 17 Mayıs 1950, s.1; Meral Kuzgun, "Amerikan Basınında Demokrat Parti, Başbakan Adnan Menderes ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bazı Notlar (1950-1955)", *Gazi Akademik Bakış*, 2020, C.14, S.27, s.309-239.

⁴⁰ *Chattanooga Daily Times*, "Inonu Trailing in Turkish Vote", 15 May 1950, p. 11.

⁴¹ *Zafer*, 23 Mayıs 1950.

⁴² Akşam, "Meclis Başkanlığı", 17 Mayıs 1950, s.2.

⁴³ Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s.82-83. Ağaoğlu ve Burçak'a göre Köprülü Başbakan olarak atanamayışının üzüntüsünü yaşamıştır. Bkz. Samet Ağaoğlu, Aşina Yüzler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.179; Rifki Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Ankara 1998, s.410. Menderes, Köprülü'nün Başbakan olması için Celal Bayar'dan ricada bulunmuş fakat Bayar, kararını değiştirmemiştir. Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara 2003, s.84.

⁴⁴ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim 1945-1970*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1970, s. 220.

⁴⁵ Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1979, s.392-393. Ulusal basında Fuad Köprülü'nün başbakanlık için en kuvvetli aday olduğu yorumlarında bulunmuştur. Akşam, "Fuad Köprülü Başbakanlık İçin En Kuvvetli Namzet Addolunuyor", 17 Mayıs 1950, s.1;

⁴⁶ *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar I*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.476; Dilşen İnce Erdoğan, Banu Berber Babalık, "Dışişleri Bakanı Mehmed Fuad Köprülü ve Türk Dış Politikası (22 Mayıs 1950-20 Haziran 1956)", *İpek Kumaşa Yazılmış Bir Ömürdür Tarih: Prof. Dr. Serap Yılmaz'a Armağan*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları No:85, Aydın 2021, s.569-618.

⁴⁷ DP dönemi ekonomik kalkınma programlarında ABD'den alınan yardımlarla 1947'de ilan edilen Truman Doktrini ve ardından Marshall Planı ile yapılan yardımlar ile özellikle 1950-1955 yıllarında ekonomik refah artışı yaşanmıştır.

düşünmüyoruz, fakat mevcut olanların daha iyi işlemlerini temin edeceğiz.”⁴⁸ Köprülü, kendisinin Dışişleri Bakanlığı döneminde tek parti dönemi dış politikasına yönelik bazı eleştirilerde bulunmuştur. Köprülü, Batı Bloğu ile olan ilişkileri yetersiz görmekte ve daha sağlam, devamlılığı olan ilişkiler kurulması gerektiğini ileri sürmüştür. Köprülü Brüksel’de yaptığı bir konuşmada: “İkinci Dünya Harbinden beri Batı’ya yönelmiş olan dış siyasetimiz son seçimler neticesinde bu istikamette daha faal bir şekil alacaktır. İkinci Dünya Harbinden evvelki diplomasi prensipleri ve zihniyetleri tamamen iflas etmiştir. Bugünkü duruma yeni ve uygun bir diplomasi zihniyeti lazımdır” diyerek DP Dönemi Türk dış politikasında nasıl bir yol izleneceğini açıklamıştır.”⁴⁹ Türkiye’nin ABD ile ittifak kurmasında güvenliğini korumak askeri ve ekonomik yardım elde etmek ve Batı tipi devlet yapısını güçlendirme temeli etkili rol oynamıştır. Amerika’nın Türkiye’de ittifak kurmasındaki başlıca neden ABD’nin Orta Doğu’daki çıkarları ve Sovyet Rusya’nın takip ettiği çevrili ve politikasının bir gereği olarak Türkiye’nin sahip olduğu jeostratejik önemdir.⁵⁰

DP, iktidara geldikten bir ay sonra Uzak Doğu’da başlayan Kore Savaşı Türkiye’nin de gündemine alınmıştır. Türkiye’nin bu savaşı gündemine almasında kurucu üyesi olduğu BM’nin savaşa ilgilenmesi etkili olmuştur.⁵¹ İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş döneminde ABD ve SSCB’yi karşı karşıya getiren ilk bölge Kore’de olmuştur. 25 Haziran 1950’de Kuzey Kore Kuvvetleri’nin Güney Kore’ye saldırıya geçmesi ile savaş başlamıştır. ABD, BM Güvenlik Konseyi’ni toplamış ve Kuzey Kore’nin saldırısına karşı birlikte hareket edilmesi çağrısında bulunmuştur. Kore Savaşı, Amerika’ya bu bölgedeki politikasını yeniden gözden geçirme ve komünizme karşı tedbir alma zorunluluğunu göstermiştir.⁵²

27 Haziran 1950’de Güney Kore’ye asker çıkaran ABD’ye kısa süre içinde İngiltere, Avustralya ve Yeni Zelanda’dan destek gelmiştir.⁵³ ABD’nin Güney Kore için yaptığı bu çağrı Türk dış siyasetinin de gündemi olmuştur. Türkiye, bu çağrıyı Batı Bloğuna yaklaşma konusunda bir fırsat olarak görmüştür. Bu fırsatı değerlendirme düşüncesi ile Mecliste Kore’ye asker gönderilmesi konusu gündeme gelmiştir. DP’nin Batı’ya dönük politikasının devam edeceği ve Türkiye’nin ABD ile ileri ilişkilerinde ileri seviyelere geçileceğinin ilk işareti 1950’de başlayan Kore Savaşı’na asker yollama kararı olmuştur.⁵⁴ TBMM, 30 Haziran 1950’de bu meseleyi görüşmüştür. Kore’ye asker gönderilmesi konusu mecliste İzmir Milletvekili Cihat Baban’ın Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü’den Türkiye’nin takip edeceği dış politika konusunda bir açıklama yapmasını istemesi ile başlamıştır. Bunun üzerine Köprülü “Hükümetin konu ile ilgili görüşlerini belirtmek istiyorum” sözleriyle konuşmasına başlamıştır. Köprülü, Kore’nin İkinci Dünya Savaşı sonrası siyasi bakımdan bölündüğünden, bölgede ABD ve SSCB arasındaki sorunlar nedeniyle bir BM komisyonu oluşturulduğundan söz etmiştir. Bu komisyon iki devlet arasındaki sınırı belirlemiştir. BM Güvenlik konseyi bölgede barışı sağlamaya yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Ancak Kuzey Kore’nin saldırısı nedeniyle barış ve güvenlik sorunu başlamıştır. BM Genel Sekreterinden 27 Haziran 1950’de bir telgraf⁵⁵ aldıklarını ve hükümetin kendine verdiği yetki ile telgrafta şu cevabı verdiğini açıklamıştır:

⁴⁸ Akşam, “Fuat Köprülü’nün Beyanâtı”, 17 Mayıs 1950, s. 2.

⁴⁹ Akşam, 31 Mayıs 1950.

⁵⁰ Nasuh Uslu, *Çatlak İttifak:1947’den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2016, s.10.

⁵¹ Kore Savaşı’nın temeli II. Dünya Savaşına dayanıyordu. Savaşta Kore yarımadası Japonya’nın işgali altında kalmıştır. Savaş bittiğinde ise yarımada 38.paralelden ABD ve SSCB arasında bölünmüştür. 1948’de SSCB Kore Halk Cumhuriyeti’ni kurarken, ABD Güney Kore Cumhuriyeti’ni kurmuştur. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi C.1-2:1914-1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 454-456.

⁵² Armaoğlu, *a.g.e.*, s.456.

⁵³ Zafer, “Kore’de Harp Şiddetlendi”, 30 Haziran 1950, s.1.

⁵⁴ Olcay Özkaya Duman, Hakan Bırsel, “Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler”, *Atatürk Dergisi*, 2012, C.1, S.1, s.299-318.

⁵⁵ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Kore, 547. 44874-216231-84.

"BM Konseyinin Kore'deki elim hadiselerle ilgili olarak yapmış olduğu teşebbüsleri bozulan barışın iadesini ve açıkça tecavüze uğramış bir devletin egemenlik haklarının korunmasını sağlayacak ve bu surette dünya barışına hizmet edecek bir kararın ifadesini addeden Hükümetim adına ve 28 Haziran 1950 tarihli telgrafınızın ihtiva ettiği tavsiyeye cevap olarak zati devletlerine Türkiye Cumhuriyetinin, Birleşmiş Milletler Kurulunda bir üye olmak sıfatıyla üstlenmiş bulunduğu taahhütleri şart hükümleri dahilinde ve azami samimiyetle yerine getirmeye amade olduğunu bildirir ve bu vesile ile derin saygılarımı sunarım" ⁵⁶ şeklinde olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, BM Güvenlik Konseyinin şartlarına uymaya hazır olduğunu açıklamıştır. ⁵⁷ 25 Temmuz 1950'de Celal Bayar başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu Kore'ye 4.500 asker gönderilmesi kararını almıştır. ⁵⁸ Karar metni şöyledir: "BM Sözleşmesinden kaynaklanan yükümlülüklerine ve Güvenlik Konseyi'nin kararlarına uymayı görev bilen Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Kore hakkında yardım talebini içeren telgrafınızı itina ile değerlendirmiştir. Değerlendirme neticesinde söz konusu kararları içinde bulunulan şartlarda dünya barışı hizmetinde etkili ve etkin bir girişim olarak düşünmektedir. Gereğini ve önemini idrak ederek Kore'de hizmet yapmak üzere 4.500 mevcutlu silahlı bir Türk savaş birliğini BM emrine vermeye karar vermiştir." Alınan karar metni Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'nün imzası ile yayınlanmıştır. ⁵⁹ Fuad Köprülü'nün yaptığı bu açıklama Amerikan basınında büyük etki yaratmıştır. Yapılan haberlerde Türkiye'nin Kore'deki komünistlerle mücadele için asker göndereceği yazılmıştır. Amerikan kamuoyunda Türkiye, komünizme karşı ortak mücadelede aktif rol alan bir partner olarak konumlandırılmıştır. Türkiye'nin Kore Savaşı'na asker göndermesi, yalnızca uluslararası alanda prestij kazanma çabası değil, aynı zamanda küresel düzeyde komünizme karşı yürütülen mücadeleye aktif bir katkı sunma iradesinin göstergesi olmuştur. Bu girişim, Türkiye'nin Batı ittifakıyla ideolojik ve askerî bütünleşmesini hızlandırmış, aynı zamanda antikomünist blok içinde güvenilir bir aktör olarak konumlanmasına zemin hazırlamıştır. ⁶⁰ 1945'te II. Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından savaş alanındaki mücadele yerini ideolojilerin yer aldığı bir rekabet ortamına bırakmıştır. ⁶¹ Savaş sonrası oluşan iki kutuplu dünyada ABD kapitalist bloğun lideri konumundayken, komünist bloğun önderi konumundaki SSCB ile artan mücadele dış politika uygulamalarında belirleyici rol üstlenmiştir. ⁶² Independent, Türkiye'nin Kore'ye asker gönderme teklifinin sadece bir dış politika kararı olmadığını belirtmiştir. Habere göre bu karar Türkiye'nin uluslararası statü arayışı, NATO üyeliği hedefi ve Batı'ya yakın olma isteğinin bir parçası olarak yorumlanmıştır. Bu karar, soğuk savaş bağlamında özgür dünya ile dayanışma göstergesi

⁵⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.15, 30 Haziran 1950, s.310-312.

⁵⁷ Zafer, "Kore Meselesi Hakkında-Köprülü ile Trigve Lie Arasında Telgraflar", 3 Temmuz 1950, s.1.

⁵⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü 30.1.0.0/102.630.9; Genelkurmay Başkanlığı 4 Ağustos'ta Kore'ye gönderilecek Türk birliğini Ankara'da kurmuştur. Kore Türk Silahlı Kuvvetleri adı verilen bu tugayda 259 subay, 18 asker memur, 4 sivil memur, 395 astsubay, 4414 er olmak üzere toplam 5090 kişi bulunmuştur. Tugayın komutanlığına General Tahsin Yazıcı getirilmiştir. Şerif Demir, *Türkiye'nin Kore Savaşı'na Katılması ve NATO'ya Üye Olması, Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960)*, Ed. Dilşen İnce Erdoğan, İsmail Hakkı Demircioğlu, Serpil Seda Şimşek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s.983-1022.

⁵⁹ Akşam, 26 Temmuz 1950.

⁶⁰ Lubbock Morning Avalanche, "UN Offered 4.500 Troops By Turkey", 26 July 1950, p. 1; The Idaho Statesman, "Turkey Offers 4500 Troops For Korea War", 26 July 1950, p. 1.

⁶¹ Barış Celep, "Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammatt) ve Türkiye'deki Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2018, s.14. Ayrıca bkz. Barış Celep, *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammatt) ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

⁶² II. Dünya Savaşı sonrası, Sovyet kontrolünde bir komünist devletin ortaya çıkmasına engel olmak için ABD, Yunanistan ve Türkiye'yi kapsayacak yardım tedbirleri yapılmasını kararlaştırmıştır. Başkan Truman'ın adı ile anılan ve Truman Doktrini olarak tarihte yerini alan Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Kanunu 22 Mayıs 1947'de yürürlüğe girmiştir. Bu yardım planı çerçevesinde Türkiye'ye yönelik askeri yardım büyük önem taşımıştır. 1947'de Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu'nun (Jammatt) çalışmalarına başlamış ve amacının Türkiye'nin savunma gücünün artması olduğu açıklanmıştır. Jammatt, Türkiye'de büyük bir askeri misyon üstlenmiş olmakla beraber 1952'de Türkiye'nin NATO'ya katılmasıyla beraber bu misyonunu NATO'ya kaptırmıştır. Celep, a.g.t, s.17-41.

olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'nin gönüllü askerî katkısı, NATO üyeliği beklentisiyle uyumlu bir dış politika tercihi olarak sunulmuş; bu tutum "güvenilir müttefik" imajını pekiştiren bir gelişme olarak yorumlanmıştır. Türk askeri birliğinin eğitimli ve hazır olduğu bilgisi verilirken aynı zamanda kamuoyuna Türkiye'nin ciddi bir savunma eşlikçisi olduğu tanıtılmıştır.⁶³ Amerikan basını Türkiye'den gelecek desteği önemli görmüş ve bu destek için "Doğu'nun suru" ifadesini kullanmıştır.⁶⁴ Fuad Köprülü'nün görüşlerine yer verilen haberde Köprülü için "Türkiye'nin önde gelen devlet adamı" ifadesi kullanılmıştır. Köprülü, Kore ile ilgili konuşmasında yağmacı güçlerin planlarına demokrasilerin daha fazla seyirci kalamayacağını savunduğunu söylemiştir. Amerikan basınında Köprülü'nün bu sözleri Türkiye'nin adının sıkça anılmasında etkili olmuş ve destek görmüştür.⁶⁵

Kore'ye asker gönderilmesine TBMM'den CHP'li milletvekilleri tepki göstermişlerdir. Muhalefet partisi asker gönderme kararının TBMM'ye danışılmadan alındığını ve bunun anayasa ihlali olduğunu ileri sürmüşlerdir. DP, anayasal bir ihlal olduğunu kabul etmemiştir. Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü, Kore'ye asker gönderilmesine yönelik TBMM'den onay alınmadığı konusu ile ilgili yapılan eleştirilere verdiği cevapta: *"TBMM tarafından evvelce tasvip edilmiş olan Birleşmiş Milletler Anayasası gereğince giriştiğimiz taahhütler hükümetçe yerine getirilebilir; bu hususta ayrıca Meclis'ten karar almaya ihtiyaç yoktur."*⁶⁶ demiştir. Kore'ye asker gönderme kararı alınması Başbakan Menderes tarafından da NATO⁶⁷'ya üye olabilmek için büyük bir fırsat olarak görülmüştür.⁶⁸ Bu durum Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'nün de desteğini almıştır. Köprülü, konu ile ilgili yaptığı konuşmada Türkiye'nin pakta desteklediği bilgisini vermiş ve Türkiye'nin bu ittifaka girmesinin dünya güvenliğinin korunması için gerekli olduğu açıklamasını yapmıştır.⁶⁹ Ayrıca Batı'nın savunmasına destek olmak ve tam barışı sağlamak için Türkiye ile birlikte Yunanistan'ın da pakta dahil edilmesi çağrısında bulunmuştur.⁷⁰ Türkiye'nin pakta üyelik başvurusu Amerikan basınında "uzun zamandır istenen üyelik" manşetleriyle haber yapılmıştır.⁷¹ Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü yurt dışına yaptığı ziyaretlerde Türkiye'yi de içine alacak bir savunma sisteminin hazırlıklarının devam ettiği ve Türkiye'nin bu sitemin içinde yer almaktan onur duyacağı bilgisini basın mensuplarıyla paylaşmıştır.⁷² The Grand Rapids Press,

⁶³ *Independent*, "Turks Offer U.N.4500 Troops for Korean War", 26 July 1950, p. 1.

⁶⁴ *Battle Creek Enquirer*, "Turkey is Described as Mid-East Bulwark", 6 August 1950, p. 32.

⁶⁵ *The Tipton Daily Tribune*, "World Warned to Take Dymenic Action to Stave Communist Disaster", 12 August 1950, p. 1.

⁶⁶ *Akşam*, 27 Temmuz 1950.

⁶⁷ ABD, Kanada ve Batı Avrupa devletlerinin biraraya gelerek 4 Nisan 1949'da Kuzey Atlantik Antlaşması (North Atlantic Treaty Organisation) imzalamışlardır. Kuzey Atlantik bölgesinin ortak savunulmasını amaçlamıştır. Bu askeri ittifak SSCB'nin yayılmacı politikalarına karşı ortak bir savunma özelliği taşımıştır. Demir, *a.g.m.*, 985.

⁶⁸ Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara 1990, s.24.

⁶⁹ *Alton Evening Telegraph*, "Army Newspaper in Korea; Indonesian Parliament Meets", 16 August 1950, p. 3; *Daily News*, "Turkey Asks Pact Role for Self, Greece", 8 August 1950, p. 1; *Anderson Daily Bulletin*, "Turkey May Join Atlantic Alliance", 16 August 1950, p. 1; *Chippewa Herald Telegram*, "Turkey Must Enter Alliance", 16 August 1950, p. 3; *Deseret News*, "Turks Seek Place In Atlantic Pact", 16 August 1950, p. 3; *Irond Daily Globe*, "Entry Into Alliance Absolutely Necessary", 16 August 1950, p. 10; *Herald and Review*, "Says Turkey Vital in Atlantic Alliance", 17 August 1950, p. 1; *Press Telegram*, "Leader Says Turkey Must Join Alliance", 16 August 1950, p. 5; *Spokane Chronicle*, "Turkey Believed Needed in Pact", 16 August 1950, p. 10; *The Columbus News*, "Views and Reviews", 16 August 1950, p. 7; *The Kokomo Tribune*, "Urges Turkey to Enter Alliance", 16 August 1950, p. 10; *The La Crosse Tribune*, "Wants Turkey in Pact", 16 August 1950, p.1; *Tucson Citizen*, "Says Turks Must Join North Atlantic Group", 17 August 1950, p. 4.

⁷⁰ *Daily News*, "Turkey Asks Pact Role for Self, Greece", 8 August 1950, p. 1.

⁷¹ *Deseret News*, "Turks Seek Place In Atlantic Pact", 16 August 1950, p. 3; *The Journal Times*, "Turkey Wants Entry in N.Atlantic Pact", 16 August 1950, p. 7.

⁷² *Peninsula Daily News*, "Mediterranean Planned", 26 February 1951, p. 1; *Portland Press Herald*, "Turkey Would Enter East Defense Plans", 21 July 1951, p. 4; *Spokane Chronicle*, "Defense System Planned", 26 February 1951, p. 21; *Press Telegram*, "Turks to Aid in Mediterranean", 26 February 1951, p. 11; *Syracuse herald Journal*, "Defence Pact Underway", 26 February 1951, p. 11; *Richmond Times Dispatch*, "Turkey Stipulates Terms for Joining Defense Program", p. 1; *St Joseph News Press*, "Defense Rol For Turkey", 26 February 1951, p. 26; *The Boston Daily Globe*, "Turkey Would Help Defend Middle East on Partnership Basis", 21 July 1951, p. 2.

Türkiye'nin Orta Doğu planını ele aldığı haberde Türkiye'nin öncülüğünde Orta Doğu'da bir savunma paketi oluşturulmasına yönelik diplomatik hazırlıkların başladığını kamuoyu ile paylaşmıştır. Haber, bu dönemde Türkiye'nin rolünü ve Orta Doğu'nun jeopolitik önemini yansıtmaları bakımından önemlidir. Haberde Türkiye, sadece bir bölge ülkesi olarak değil önemli stratejik aktör olarak sunulmuştur. Bu sunu Türk dış politikasının aktifleştirmesinin resmi bir göstergesi olması bakımından önemlidir. Ayrıca, Türkiye Sovyet tehlikesine karşı bir önlem olarak değerlendirilmiştir. Orta Doğu'daki bu gelişmeler Türkiye'nin uluslararası güvenlik sistemleri içinde rol almak için attığı stratejik adımların bir göstergesi olmuştur.⁷³ Yakın ve Orta Doğu'daki koşullara ilişkin bir haftalık askeri ve bölgesel konferans 14-21 Şubat 1951'de İstanbul'da yapılmıştır. Köprülü bu konferanslara atıfta bulunarak NATO'ya katılımı için gerekli hazırlık süreci devam etmektedir” demiştir.⁷⁴ Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi dış politikasının yansıması olarak değerlendirilebilecek “Turkey Will Act Only If in NATO” başlıklı haber bu politikanın önemli bir yansıması olmuştur. NATO, sadece savunma stratejisinde bir araç olarak değerlendirilmemiş aynı zamanda Türkiye'nin Batı'da görünürlik kazanmasının önemli sembolü olmuştur. Türkiye'nin kararlılığı ve sadık bir müttefik olduğuna yapılan vurgu Amerikan kamuoyuna verilmek istenen olumlu mesajı açıkça göstermiştir. ABD'nin Türkiye'nin katılımını desteklemesinde Türkiye'nin NATO'ya katılımı ile ittifakın güneydoğu kanadının güçlendirileceği yönünde açıklamalar yapmıştır.⁷⁵ Türkiye'nin NATO üyeliği konusu 18 Şubat 1952'de TBMM'de görüşülmeye başlanmıştır. Fuat Köprülü bu görüşmeler sırasında:

*“Birleşik Amerika Hükümeti, Atlantik Antlaşması üyesi bulunan bütün devletler adına Türkiye'yi Atlantik Antlaşması'na katılmaya resmen davet etmiştir. Bu davete istinaden hazırlanmış olduğumuz kanun tasarısını bugün onayınıza arz etmekteyiz.”*⁷⁶ ifadelerini kullanmıştır. Fuat Köprülü Atlantik Paketi hakkında basına bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamada:

*“Bu davete istinaden hazırlanmış olduğumuz kanun tasarısını bugün yüksek Meclis onaylarsa usul gereğince ABD'ye anlaşılmaya katıldığımızı bildiren belge derhal ulaştırılacak ve bu suretle Türkiye tam ve eşit haklarla Atlantik Antlaşması'nın üyesi olacaktır. Bu antlaşmaya taraf olan devletler içtimai, iktisadi ve fikri sahalarda iş birliği yapmayı, anlaşmazlıklarını daima barış ve adalet yolu ile halletmeye çalışmayı içlerinden bir tanesinin bile toprak bütünlüğünü, bağımsızlığını veya emniyetini tehdit eden bir durum olursa derhal toplanıp çaresini düşünmeyi ve aralarından birine saldırı olacak olursa gereken tedbirleri almayı birbirlerine taahhüt etmiş bulunmaktadır.”*⁷⁷ demiştir.

Türkiye'nin NATO'ya katılmasına 5886 No'lu kanunun kabulü ile karar verilmiştir.⁷⁸ 410 Milletvekilinin katıldığı oylamada 409 milletvekili kabul oyu kullanmış, 1 milletvekili

⁷³ *The Grand Rapids Press*, “Turk Reports Middle East Pact Planned”, 26 February 1951, p.1.

⁷⁴ *St Joseph News Press*, “Turk Reveals Defense Plan”, 25 February 1951, p. 4; *The Miami Herald*, Turkey Joins Defense Talks”, 27 February 1951, p. 10; *Daily Press*, “East Mediterranean Defense System Reported Agreed On”, 25 February 1951, p. 10.

⁷⁵ *Daily Press*, “Turkey Will Act Only if in NATO”, 21 July 1951, p. 7; Uslu, a.g.e., s.76. Ayrıca 1947'de Truman Doktrini ve Jemmat ile başlayan askeri yardım 1950'de DP'nin iktidar olmasından sonra iki devlet arasındaki ılımlı politika sayesinde ABD'nin Türk ordusunda adeta temel bir tedarikçi konumuna gelmesinde belirleyici olmuştur. Celep, a.g.t., 127; Serhat Güvenç, “ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü: 1942-1960”, *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. İsmet Akça ve Evren Balta Paker, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 255-284.

⁷⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, 41. Birleşim, 18.02.1952, s.325.

⁷⁷ *Akşam*, 19 Şubat 1952.

⁷⁸ *Resmî Gazete*, 19 Şubat 1952, S.8038; *El Paso Herald Post*, “Turks Have Army For Allied Defense”, 28 February 1952, p. 38; *St Louis Post Dispatch*, “Turkey Wants Its Powerful Forces Taken Europe's Army at Once”, 27 February 1952, p. 17.

çekimser oy kullanmıştır.⁷⁹ Bu durum hem iktidar hem muhalefet açısından Türkiye'nin güvenliğinin NATO ile korunacağına olan inancı göstermesi bakımından önemlidir. DP döneminde izlenen dış politika Türkiye'nin siyasi askeri ekonomik ve kültürel açıdan sıkı bir şekilde ABD'ye bağlanmasına ve ABD'nin etkisi altına girmesine neden olmuştur. Bu dönem yöneticiler Türkiye'nin çıkarlarını ABD'nin çıkarlarıyla eşdeğer görmüşlerdir ve bu nedenle uluslararası alanda birlikte hareket etmeye önem vermişlerdir.⁸⁰ Türkiye'nin NATO'ya üye olmasından sonra Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü başkanlığındaki Türk heyeti 20 Şubat 1952'de Lizbon'da toplanan Atlantik Paktı Konseyi'ne katılmıştır. Bu konseyde Fuad Köprülü *"Türkiye'nin mevcudiyesinde, bugün iştirak etmiş olduğumuz anlaşma hedeflerine büyük hararetle ve kayıtsız şartsız iş birliği zihniyetiyle hareket etmeyi ilke edinen bir müttefik bulacaksınız."*⁸¹ açıklamasını yapmıştır. Köprülü, açıklamasında Türk ordusunun gücüne atıfta bulunarak Türkiye'nin NATO'ya herhangi bir ulustan daha güçlü destek sağlayacağını, Türk askerlerinin 30 tümen gücünde olduğunu vurgulamıştır. Türkiye'nin 30 tümenlik askeri kuvveti NATO emrine sunma teklifi, yalnızca sayısal bir katkı değil, aynı zamanda siyasi sadakatin ve stratejik entegrasyonun açık bir göstergesidir. Haber ile Türkiye'nin Batı'ya verdiği bu güçlü taahhüdü Amerikan kamuoyuna duyurulmuştur. Bu teklif, Türkiye'nin Soğuk Savaş koşullarında Batı savunma hattına olan bağlılığını göstermekle kalmayıp, aynı zamanda NATO'nun güneydoğu kanadını güçlendirme çabasının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'nin büyük ve gönüllü katkı sunması Türkiye'nin aktif bir savunma ortağı olarak görüldüğüne işaret etmiştir. Bu gelişme, Türkiye'nin Soğuk Savaş'taki yerini, güvenlik politikalarını ve uluslararası kimliğini tanımlayan önemli bir dönüm noktasıdır. Türkiye'nin Batı kamuoyundaki imajını güçlendirme amacı taşıyan haberde Türkiye sadık, güçlü ve hazır bir müttefik olarak aktarılmıştır.⁸² Köprülü, bu gelişmelerden sonra Atlantik Paktı Teşkilatı çalışmalarına devam edileceğini açıklamıştır.⁸³

NATO'nun Avrupa'daki Müttefik Kuvvetler Başkomutanı General Dwight Eisenhower, İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ve Türkiye Dışişleri Bakanı Prof. Fuad Köprülü ile ayrı ayrı ve ardından üçlü görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelerde, Türkiye'nin NATO içindeki yeri, Avrupa savunma sistemiyle bütünleşmesi ve doğu kanadının güçlendirilmesi konuları ele alınmıştır. Ziyaretlerin karşılıklı nezaket ve güven ziyareti olduğu açıklamaları ve çalışmaların titiz bir şekilde devam ettiği yönünde paylaşımlar yapılmıştır. Eden ve Köprülü'nün, Eisenhower ile gerçekleştirdiği temaslar, Türkiye'nin NATO stratejisindeki konumunu güçlendirme amacı çerçevesinde gerçekleşmiştir. "Eisenhower Holds Talks With Eden and Koprulu" başlıklı haberde görüşmeler NATO'nun istikrarı ve derinleşmesi açısından olumlu bir gelişme olarak sunulmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin NATO içinde yapıcı bir aktör olduğu imajı çizilmiştir. Bugünkü görüşmeler, Türkiye'nin uluslararası güvenlik mimarisindeki yerini daha sağlam ve görünür hâle getirmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden ve Türkiye Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ile yapılan görüşmeler, Avrupa'nın güneydoğu kanadının savunma planlamalarında NATO'nun alacağı rol üzerine yoğunlaşmıştır. Resmî kaynaklardan yapılan açıklamalara göre, toplantılar samimi ve yapıcı bir havada geçmiş, özellikle Türkiye'nin savunma kabiliyetleri ve Avrupa savunmasındaki konumu detaylı biçimde değerlendirilmiştir.⁸⁴ Türkiye'nin NATO'ya resmen katılımını sağlayan gerekli işlemler tamamlanmış ve 1 Mart 1952'de NATO Karargahı'nda Türk bayrağı çekilme töreni gerçekleştirilmiştir.⁸⁵ Türkiye'nin NATO'ya alınmasında Orta Doğu'da, Akdeniz'de ve Balkanlar'da güvenliğin sağlanmasında Türkiye'den yeteri kadar yararlanma imkânı elde

⁷⁹ Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitabevi, İstanbul 2001, s. 96.

⁸⁰ Uslu, *a.g.e.*, s.81.

⁸¹ *The Odessa American*, "Turkey Ready to Make Bigger Defense Offer", 27 February 1952, p. 1; *The Town Talk*, "Immediate Turkish Aid For European Defense Available", 27 February 1952, p. 1.

⁸² *The Wichita Beacon*, "Turkey Offers NATO Force of 30 Divisions, Could Aid More Immediately Than Any Other Nation", 27 February 1952, p. 1.

⁸³ *Akşam*, 21 Şubat 1952.

⁸⁴ *Evening Star*, "Eisenhower Holds Talks With Eden and Koprulu", 21 March 1952, p. 47.

⁸⁵ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoneix Yayınları, Ankara 2004, s.423.

etme, Boğazların denetimini sağlama, olası Sovyet saldırısı karşısında Türkiye'deki hava sahalarını kullanma düşünceleri etkili olmuştur.⁸⁶ Türkiye'nin Batı ile ilişkileri NATO'ya katılım süreci sonrası daha yakınlaşmıştır. Balkanlar üzerinden gelebilecek bir Sovyet tehlikesi karşısında bölgede yeni ittifak arayışları içinde olmuştur. Bu gelişmelerin etkisiyle 1952'de Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında görüşmeler başlamıştır.⁸⁷ Bu görüşmelerin ilki 25 Mayıs 1952'de gerçekleşmiştir. Başbakan Menderes, Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü ve beraberinde yer alan milletvekili ve gazetecilerle birlikte Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkileri güçlendirmek amacıyla Yunanistan'a gitmişlerdir.⁸⁸

Balkanlarla ittifak girişimleri için büyük çaba gösterilmiş ve ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasındaki görüşmeler 1953 yılından itibaren hızlandırılmıştır. 26-29 Ocak 1953 tarihlerinde Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü'nün öncülüğünde gerçekleşen bu ziyaretlerde Köprülü, Yugoslavya'nın NATO'ya alınmasını savunmuştur. Köprülü, Belgrad'ta düzenlenen basın toplantısında "*resmi bir Türk-Yunan-Yugoslav savunma ittifakı için umut ve beklentiler var*" demiştir.⁸⁹ Bir askeri ittifak kurulması yönündeki ortak düşünce Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın bir saldırı tehlikesine maruz kalabileceğinden kaynaklanmıştır. Yugoslavya Mareşali Tito ve Köprülü arasında yapılan görüşmeler ortak bir güvenlik anlaşmasının olabileceği yönündeki ümitleri artırmıştır.⁹⁰ Bu gelişme, Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulacak yeni bir bölgesel güvenlik zincirinin parçası olarak değerlendirilmiştir. The Sacramento Bee gazetesi, bu girişimi olumlu bir diplomatik gelişme olarak sunmuştur. Haberde, Sovyet tehdidine karşı oluşturulacak yeni bir ittifak modelinin Batı çıkarlarına hizmet edeceği ifade edilmiştir. Ayrıca ortak tehdit algısı temelinde uluslararası iş birliği olarak yorumlanmıştır.⁹¹ Köprülü'nün ziyareti ile birlikte Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın dostça iş birliği konusunda olumlu gelişmeler ve ortak sorunlar konusunda aynı fikirlerin paylaşıldığı bir görüşme olmuştur.⁹² Tito'nun bu paktı desteklediğine dair inanç, yalnızca bir siyasi tercih değil, aynı zamanda Yugoslavya'nın dış politika çizgisinin bir yansımasıdır. Tito, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa üzerindeki emellerine karşı, bölgesel iş birliğiyle alternatif bir güvenlik mimarisi oluşturmak istemiştir. Türkiye açısından ise Tito'nun desteği, Balkanlar'daki güvenlik stratejisinin daha genişlemesi anlamına gelirken bu gelişme, hem Ankara'nın NATO içindeki önemini artırmış hem de Yugoslavya gibi bir komşuyla kurulan askeri-siyasi bağların diplomatik prestijini yükseltmiştir.⁹³ Savunma paktı görüşmeleri güvenlik ve barışın korunması konusunda ortak hareket edilmesi gereğini savunan açıklamaların yapılması ile sona ermiştir. Amerikan basınında Türkiye'nin kuzeybatı komşularıyla yaptığı görüşmelere detaylı olarak yer vererek bu ittifak girişimlerinin desteklendiği görülmüştür. Bu ittifakın Sovyet tehlikesine karşı önemli bir iş birliği olduğu ifade edilmiştir.⁹⁴ Savunma paktı görüşmeleri, The Daily Record'un aktarımıyla Balkanlardaki Sovyet tehlikesine karşı bir güvenlik duvarı oluşturma çabası olarak değerlendirilmiştir.⁹⁵ Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında yapılan görüşmeler sonrasında 28 Şubat 1953'te Ankara'da Dostluk ve İş birliği Antlaşması imzalanmıştır.⁹⁶ Bu antlaşma Amerikan basınında

⁸⁶ Duman, Birsell, *a.g.m.*, s.309.

⁸⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s.732; Hüseyin Bağcı, *a.g.e.*, s.53

⁸⁸ Özge İrmak, "Adnan Menderes'in Yurt Dışı Gezileri", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, s.67.

⁸⁹ *Corpus Christi Caller Times*, "Three Power Defense Pact May Be Formed", 27 January 1953, p. 9.

⁹⁰ *The Taylirville Daily Breeze Courier*, "Tito Appears To Be Ready For Defense Treaty", 23 January 1953, p. 1; *Journal Gazette and Times Courier*, "Believe Tito Moves Toward Pact With Turkey, Greece", 23 January 1953, p. 1; *Corpus Christi Times*, "Tito Hints Formal Pact With Greece and Turkey", 23 January 1953, p. 28.

⁹¹ *The Sacramento Bee*, "Tito Defense Pact With Greeks, Turks is Indicated", 23 January 1953, p. 1.

⁹² *St. Joseph News Press*, "Tito Takes Step to Form Defense Pact With Turkey, Greece", 23 January 1953, p. 3.

⁹³ *The News Journal*, "Tito Believed Favoring Pact", 23 January 1953, p. 16.

⁹⁴ *The Columbus Ledger*, "Turks, Greeks Study Yugoslav Defense Pact", 29 January 1953, p. 22.

⁹⁵ *The Daily Record*, "Defense Pact Talks Ended", 30 January 1953, p. 12.

⁹⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, 56.Birleşim, C.20, 28.02.1953, s.1375; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıtları C.II (1945-1990)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.475.

“Balkan Komşuları Savunma Anlaşmasını İmzaladı” başlığıyla yer almıştır.⁹⁷ Anlaşmayı ülkelerin Dışişleri Bakanları imzalamıştır. Türkiye adına Fuad Köprülü, Yugoslavya adına Koca Popovic ve Yunanistan adına Stephan Stephanopoulos katılmıştır.⁹⁸ Anlaşmada üç devleti ilgilendiren konularda ortak savunma önlemleri almaları, iş birliği yapmaları ve birbirlerine zarar verecek ittifaklardan kaçınmaları esas kabul edilmiştir.⁹⁹ “Balkan Savunma Paketi İmzalandı” başlığıyla haberi aktaran Amerikan’ın yerel gazetelerinden biri olan Waco Tribune Herald, haberi tarafsız bir dille yazmakla birlikte Yugoslavya’nın Batı’ya yaklaşmasını haber metninde “zafer” olarak yorumlamıştır. NATO’nun güneydoğu kanadını güçlendirmede önemli bir adımın atıldığı vurgulanmıştır.¹⁰⁰ 28 Şubat 1953’te imzalanan bu iş birliği antlaşması sonrası anlaşmanın taraflara arasında bağlayıcı özellik kazanabilmesi için yoğun diplomatik görüşmelere devam edilmiştir. Bu görüşmelerin sonucunda Balkan Paketi 9 Ağustos 1954’te Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan yeni bir antlaşma ile ittifaka dönüşmüştür.¹⁰¹ Yugoslavya’nın Bled kentinde yapılan ve 20 yıl süreli olan bu antlaşma on sekiz aylık dostluk ve iş birliği çalışmalarının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.¹⁰² İttifak ile yaklaşık doksan beş tümenin gerektiğinde birleşeceği duyurusu yapılmıştır.¹⁰³ Tarihi öneme sahip bu askerî iş birliği anlaşması, Balkanlar’da güvenliğin güçlendirilmesi ve Sovyet yayılmacılığına karşı ortak bir cephe oluşturulması amacıyla imzalanmıştır. Anlaşma, üç ülkenin dışişleri ve savunma bakanları tarafından imza altına alınmış ve dostane bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Antlaşma sonrası Yugoslavya Mareşali Tito Yunanistan Dışişleri Bakanı Stephan Stephanopoulos ve Türkiye Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü’nün katıldığı bir resepsiyon düzenlemiştir. Resepsiyon, yalnızca diplomatik nezaketin bir gereği olarak değil, aynı zamanda ittifakın dayanışma ruhunu sembolize eden bir sosyal buluşma olarak görülmüştür. Taraflar, bu vesileyle ileriye dönük güvenlik iş birliğini pekiştirme taahhütlerini bir kez daha vurgulamışlardır.¹⁰⁴ Dışişleri Bakan Köprülü TBMM’de yaptığı konuşmada “...Bu antlaşma askeri ve siyasi karakteri yanında üç ülke arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek için birtakım hükümler içermektedir. Bu antlaşmayı her alanda geliştireceğiz.”¹⁰⁵ demiştir. Menderes Hükümeti’nin ilk dört yıllık süreçteki dış politikasını özetlerken Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasındaki antlaşmanın Balkanlar’daki barış ve güvenliğin sağlanmasında önemli bir etken olduğunu vurgulamıştır. Köprülü’ye göre Balkan Paketi Avrupa’nın güvenliğini sağlama konusunda önemli bir girişimdir. Bu antlaşma ile NATO Antlaşması arasında kurulacak bağın hükümet tarafından da desteklendiği konuşmalarında sıklıkla ifade etmiştir. Fakat bu düşünce beklentiden öteye geçememiştir. Bağcı, beklentinin gerçekleşmemesinde belirleyici bazı faktörlerin olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki Kıbrıs meselesi nedeniyle Türk-Yunan ilişkilerinin bozulması, ikincisi 1953’te Stalin’in ölümü sonrası Sovyetler birliğinin Yugoslavya politikasındaki değişiklik ve Tito’nun tarafsızlık politikasına yönelmesidir.¹⁰⁶ Başbakan Menderes, Balkan Paketi’ni NATO’nun

⁹⁷ *The Sunday Oregonian*, “Balkan Neighbors Sign Joint Defense Treaty”, 1 March 1953, p. 2.

⁹⁸ *Press of Atlantic City*, “Turk, Greek, Yugoslavian Pact Signed”, 1 March 1953, p. 1; *The Miami Herald*, “Yugoslavia, Greece, Turkey Treaty”, 1 March 1953, p. 6; *The Roanoke Times*, “Pact Signed By Three Nations”, 1 March 1953, p. 1.

⁹⁹ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, C.II 1945-1990*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 475-485.

¹⁰⁰ *Waco Tribune Herald*, “Balkan Defense Pact is Signed”, 1 March 1953, p. 8.

¹⁰¹ *The Jersey Journal*, “Turkey, Greece and Yugoslavia-Three Balkan Nations Sign Defense Alliance”, 9.08.1954, p. 6; *Chattanooga Daily Times*, “Will Sign Pact Today”, 9 August 1954, p. 1.

¹⁰² *Lawton Morning Press*, “Yugoslavia, Greece, Turkey Sign Military Alliance Pact”, 10 August 1954, p. 7; *Corpus Christi Caller Times*, “Balkan Ministers Discuss Alliance” 9 August 1954, p. 1; *The Springfield News Leader*, “3 Nations Sign Army Alliance”, 10 August 1954, p. 14.

¹⁰³ *The Kansas City Star*, “Balkan Treaty is Set”, 8 August 1954, p. 21; *Wisconsin State Journal*, “3 Balkan Nations Sign Arms Pact”, 10 August 1954, p. 2.

¹⁰⁴ *Buffalo Evening News*, “Reception Follows Signing of Balkan Military Pact”, 18 August 1954, p. 45.

¹⁰⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, C.28, 24 Şubat 1954, s.775.

¹⁰⁶ Yugoslavya’nın tarafsızlık politikası Balkan Paketi’ni zayıflatmıştır. Hüseyin Bağcı, *Türk Dış Politikasında 1950’li Yıllar*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2007, s. 54-58.

Balkanlardaki uzantısı olarak görmüştür. Ancak kısa bir süre sonra paktın ölü doğduğunu anlamıştır.¹⁰⁷

Fuad Köprülü'nün Dışişleri Bakanlığı döneminde İngiliz Dışişleri Bakanı Morrison'un mektubu sonrasında yaşanan gelişmeler bu dönemin dış politikası açısından önemli olmuştur. Mektupta Türkiye'nin NATO'ya kabulünün İngiltere tarafından desteklendiği bildirilmiştir. Ancak bu destek için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Türkiye'nin ABD İngiltere ve Fransa arasında Orta Doğu savunmasını sağlamak üzere kurulacak başka bir savunma sisteminde yer alması ileri sürülmüştür. Bu mektup Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde konuşulduğunda söz alan Salim Rıfki Burçak İngiltere'nin bu yaklaşımını Türkiye'yi Orta Doğu'da büyük bir sıkıntıya sokacağını söylemiştir.¹⁰⁸ Menderes ve Köprülü ise Arap ülkeleri ile olan ilişkileri geliştirmek ve Batı ile daha çok yaklaşmak için Orta Doğu'da oluşturulması düşünülen savunma sistemi içinde yer almak istemişlerdir. 1950'lerde Türkiye'nin ABD ile olan iş birliği Orta Doğu bölgesinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde Türkiye, ABD'nin Orta Doğu'daki planlarına tam destek vermiştir.¹⁰⁹ Bu düşüncede Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikasının da etkisi büyük olmuştur. Orta Doğu'da oluşturulması düşünülen savunma sistemi için Dışişleri Bakanı Köprülü, Ankara'daki Amerikan Büyükelçiliği Birinci Müsteşarı Koniholm ile bir görüşme yapmıştır. Görüşme sonrasında şu açıklamayı yapmıştır: "Türkiye'nin Arap ülkelerine karşı izleyeceği politikayı ilk DP hükümetimizin kurulmasından itibaren Türkiye'nin Arap ülkeleri ile olan ilişkilerini düzeltmesi gerektiğini hissetmiştim." Bu konuşmasında Arap ülkeleri ile olan yakınlaşma ve iş birliğine olumlu baktığı anlaşılan Köprülü, kendilerinden önceki yönetimi Arap ülkeleri ile ilgilenmedikleri için eleştirmiştir.¹¹⁰ ABD'nin Orta Doğu planlarında Türkiye önemli bir role sahiptir. II. Dünya Savaşı bittikten sonra ABD Ulusal Güvenlik Konseyi tarafından hazırlanan raporda Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'nun güvenliğinin ABD için hayati önem taşıdığı belirtilmiştir.¹¹¹ 1953 yılında Amerika Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in 11-28 Mayıs tarihleri arasında on bir Orta Doğu ülkesini ziyareti Orta Doğu'ya yönelik yapılacak yeni çalışmaların işareti sayılmıştır. The Herald Journal'ın haberine göre Dulles, Orta Doğu'daki siyasi karışıklığın arka planını anlamak için bu ziyareti yapmıştır. Ziyaret ile Arap - İsrail çatışması, İngiltere'nin bölgedeki etkisi, petrol kaynaklarının durumu yerinde incelenmek istenmiştir. Habere göre Dulles, "Orta Doğu'yu karmaşık ama çözülebilir" bir problem olarak görmüştür. Bu söylem Amerika'nın dış politika yaklaşımında sıkça görülen müdahaleci çözüm üretme stratejisinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.¹¹² Dulles, ziyaretinde "Kuzey kuşak ittifakı" fikrini ileri sürmüştür. ABD'nin Sovyetler'e karşı çalışmaya çalıştığı stratejiye göre, Sovyetler'den gelebilecek tehlikelere karşı daha hassas konumda olan Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve Afganistan çevreleme stratejisine alınmalıydı. Bu politika ile Dulles, bölgesel bir gruplaşmayı teşvik eden bir yol izlemiştir.¹¹³ Bu ziyaretinin son yeri planda olmamasına rağmen Başbakan Adnan Menderes'in daveti üzerine Türkiye'ye olmuştur. Türkiye'yi en güvenilir müttefik olarak gören Dulles, hem Başbakan Menderes hem de Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile görüşme yapmıştır.¹¹⁴ Yapılan görüşmede komünizmle mücadele için etkin çalışma ve iş birliğinin gerekli olduğu tarafların ortak görüşü olarak açıklanmıştır.¹¹⁵ Bu açıklama Türkiye'nin bölgesel bir savunma örgütünde yer alma isteğini ortaya koymuştur. Gezi basın tarafından da yakından takip edilmiştir. Fuad Köprülü'nün de katılımıyla Orta Doğu

¹⁰⁷ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 521-524; Bağcı, a.g.e., s.56.

¹⁰⁸ Salim Rıfki Burçak, a.g.e., 1979, s.89-90.

¹⁰⁹ Uslu, a.g.e., s.97.

¹¹⁰ Hüseyin Bağcı, Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası, İmge Yayınevi, Ankara 1990, s.47-48.

¹¹¹ Celep, a.g.t., s.24.

¹¹² The Herald Journal, Dulles Seeks Fact Behind Middle East Political Mess", 11 May 1953, p. 3.

¹¹³ Halil Akman, Suat Zeyrek, "John Foster Dulles'in Ortadoğu Gezisi, Temaslar ve Tepkiler (11-28 Mayıs 1953)", Avrasya İncelemeleri Dergisi, SII/2, 2013, s.262.

¹¹⁴ Cumhuriyet, 27 Mayıs 1953.

¹¹⁵ Tulsa World, "Dulles Lauds Turkey", 27 May 1953, p. 29; The Buffalo News, Dulles Praises Turkey", 27 May 1953, p. 2.

ile ilgili meseleler görüşülmüştür.¹¹⁶ Dulles'in projesi kapsamında bir paktın kurulması yolunda ilk adım Türkiye ve Pakistan arasında 2 Nisan 1954'te imzalanan Karaçi Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Antlaşmayı Türkiye adına büyükelçi Selahattin Arel ve Pakistan Dışişleri Bakanı Zülfikar Han imzalamıştır.¹¹⁷ 6 Ocak 1955'te Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü Bağdat'ı ziyaret etmişlerdir. Bu ziyarette karşılıklı savunma paktı için girişimlerin yapılacağı duyurulmuştur.¹¹⁸ Türk dış politikasının yoğunluğunun oldukça fazla olduğu bu günlerde Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü resmi görüşmelerde bulunmak için 30 Ocak 1955'te İtalya'ya gitmiştir.¹¹⁹ Gezide kendilerine çok sayıda milletvekili, gazeteci ve bürokrat eşlik etmiştir.¹²⁰ Menderes ve Köprülü'nün Türk siyasetinin dünyanın ilgisini çekmeye başladığı bir dönemde İtalya'ya geldiği bu görüşmede gündem Balkan Paktı ve Akdeniz'deki savunma sistemi olarak belirlenmiştir.¹²¹ Bu görüşmelerde İtalya ve Türkiye Doğu Akdeniz'i korumak için her türlü imkanı kullanma ve uyum içinde olma konusunda hemfikir olduklarını açıklamışlardır.¹²² Menderes ve Köprülü, Papa Pius 12.'nin daveti üzerine Papa'nın kişisel kütüphanesinde görüşmüşlerdir. Görüşmede Katolik ve Müslüman dünyasının komünizme karşı ortak mücadelesi konuşulmuştur.¹²³

Orta Doğu savunma sistemi için yapılan girişimler 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktı'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşma Amerikan basınında Orta Doğu'da yeni bir durum yaratılıyor manşetiyle sütunlarda yer almıştır. "New Situation is Created in Middle East" başlıklı bu haberde Türkiye ile Irak arasında imzalanan ve daha sonra Bağdat Paktı'na dönüşecek olan savunma anlaşmasının ardından bölgedeki diplomatik dengenin nasıl değiştiği yazılmıştır. Bu yeni durum yeni bir güç yapısının şekillenmesi olarak değerlendirilmiş ve Batılı ülkeler açısından olumlu bir gelişme olarak yansıtılmıştır. Bu girişim sadece devletler arasındaki ilişkiler düzeyinde değil Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'daki etkinliğine karşı oluşturulan Batı cephesini temsil etmiştir. Türkiye'nin bölgedeki rolünü güçlendiren yeni durumda Türkiye'nin kaybettiği eski gücüne tekrar kavuşacağına dair umutlar paylaşılmıştır.¹²⁴ "Turks Regain Last Power" başlıklı haberde Türkiye'nin egemenlik ve siyasal kontrol açısından durumunu göstermektedir. Türkiye'deki demokratikleşme süreçleri olumlu bir dille aktarılırken bu tür gelişmelerin sadece yerel değil küresel ittifak sisteminin istikrarı açısından önemi vurgulanmıştır.¹²⁵ "Turk-Iraq Pact Stirs" başlıklı haberde Türkiye'nin Batı yanlısı dış politika çizgisini pekiştirdiği, Irak'ın ise bu çizgiye kısmen entegre olmaya çalıştığı belirtilmiştir. Haber metninde Türkiye'nin Batı yanlısı politikasını olumlu gösteren bir dil kullanılmıştır. Arap dünyasındaki endişelerin az yer bulduğu görülmüştür. Bu durum Soğuk Savaş dönemi izlenen taraflı anlatı yapısını yansıtmıştır. Pakt, bölgede bloklar arasında belirginleşen netleşme örneği olarak sunulmuştur.¹²⁶ Türkiye'nin bu anlaşmaya imzalaması Batılı devletlerle olan özel ilişkilerin bir sonucu olmuştur. Özellikle ABD'nin Türk yetkilileri bölgede aktif rol oynamaya teşvik etmesi etkin rol oynamıştır.¹²⁷ Bu antlaşma Türkiye'nin Orta Doğu liderliğini tekrar

¹¹⁶ *Milliyet*, 27 Mayıs 1953.

¹¹⁷ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıtları, C.II (1945-1990)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.489-490.

¹¹⁸ *Standart Speaker*, "Turkey, Iraq Defense Pact", 13 January 1955, p. 8; *Richmand Times Dispatch*, "Turkey, Iraq Agree to Sign Defense Pact", 13 January 955, p. 9.

¹¹⁹ *The Bee*, "Italy, Turkey To Tighten Defense Lines", 2 February 1955, p. 5.

¹²⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı 30.18.1.2/138.123.8

¹²¹ *The Sacramento Union*, 31 January 1955, p. 2.

¹²² *Athol Daily News*, Italy, Turkey in Accord on Defense", 2 February 1955, p. 1; *The Concord Daily Monitor*, "Italy, Turkey Pledge Tighter Defense Line", 2 February 1955, p. 1.

¹²³ *Cumhuriyet*, "Menderes Dün Papa ile Görüştü", 2 Şubat 1955, s.1. Gezi detayları için Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü 30.1.00/3.18.2; Özge Irmak, *a.g.t.*, s.100-105.

¹²⁴ *Stillwatwer News Pres*, "New Situation is Created in Middle East", 28 February 1955, p.3.

¹²⁵ *Springfield Leader and Press*, "Turks Regain Lost Power", 28 February 1955, p. 3.

¹²⁶ *Austin American Statesman*, "Turk-Iraq Pact Stirs Middle East", 28 February 1955, p. 12.

¹²⁷ *Uslu, a.g.e.*, s.97.

kazanması olarak yorumlanmıştır.¹²⁸ Bağdat Paktı sonrası Türkiye'yi tebrik etmek için Başbakan Menderes'e çok sayıda telgraf gelmiştir.¹²⁹ Türkiye ve Irak'tan sonra pakta 4 Nisan 1955'te İngiltere, 23 Eylül 1955'te Pakistan ve 3 Kasım 1955'te İran katılmıştır.¹³⁰ Fuad Köprülü TBMM'de Bağdat Paktı ile ilgili "yalnız kendi emniyetimizi değil dünya emniyetini temin konusunda yeni bir adım daha atmış oluyoruz."¹³¹ demiştir. Türk liderleri yapılan bu savunma ittifakına dünya emniyeti açısından önemli bir adım olarak görürken Arap dünyasında Türkiye karşıtı duyguların daha da güçlenmesine engel olamamıştır. Bağdat Paktı, Türkiye'nin Arap halkları gözündeki imajını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu amaçta arası ülkelerinde Batı karşıtı ve Bağdat Paktı'nın aleyhine gösteriler düzenlenmiştir. Ayrıca Bağdat Paktı'nın kurulması Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkilerin yeniden gerginleşmesine ortam hazırlamıştır. Sovyet yönetimine göre Bağdat Paktı Orta Doğu'daki Batı sömürgeciliğin yeniden canlanması demektir.¹³² Türkiye'nin Bağdat Paktı'nı imzalaması Amerika tarafından Türkiye'nin sadıklığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

DP dönemi dış politikada gündemde olan bir diğer mesele Kıbrıs sorunu olmuştur.¹³³ Lozan Antlaşması ile Kıbrıs üzerindeki Türk egemenliği 5 Kasım 1914'ten başlayarak sona erdiği ve İngiltere'ye katıldığı kabul edilmiştir. 21. Madde ile buradaki Türklerin konumu belirlenmiştir.¹³⁴ Ada'da yaşayan Rum kökenliler Ada'nın Yunanistan'a bağlanmasını savunan Enosisi¹³⁵ savunmaya başlamıştır. Kilisenin ve özellikle Başpiskopos Makarios'un 1948 itibarıyla hızlandırdıkları Enosis çalışmalarına Yunanistan büyük destek vermiştir.¹³⁶ 1951 yılı Şubat'ında Orta Doğu savunması konusunda Ankara'da toplanan Amerikan Elçileri Konferansı'nda (14-21 Şubat 1951) gündem Orta Doğu olmakla birlikte bir gazetecinin Kıbrıs ile ilgili son durumu değerlendirmesini sorması üzerine Fuad Köprülü Kıbrıs'ın bugünkü hukuki durumunu değiştirecek bir durum görmedikleri açıklamasını yapmıştır.¹³⁷ Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılması isteği Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Yunan Parlamentosu'nda yaptığı konuşma ile gündeme gelmiştir. 16 Şubat 1951'deki bu konuşmada Venizelos *Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılması Yunan milletinin en aziz dileği* olduğu açıklamasını yapmıştır.¹³⁸ "İngiltere ve Kıbrıs'ın geleceği" başlığıyla okuyucu ile paylaştığı yazısında The Birmingham Post gazetesi Kıbrıs meselesinin sadece etnik ve yerel bir sorun olmadığını uluslararası güç dengelerinde önemli bir konu olduğuna değinmiştir. İngiltere'nin meşru güvenlik çıkarlarının öne çıkarıldığı haberde İngiltere'nin Orta Doğu'daki pozisyonunun devamlılığı için Kıbrıs'ın önemli bir üs olduğuna işaret edilmiştir. İngiliz hükümetinin Ada halkının taleplerinden ziyade Ada üzerindeki egemenliğini

¹²⁸ *Lubbock Morning Avalanche*, "Turkey Regains Mideast Leadership By Treaty With Iraq", 28 February 1955, p. 29; *The Saginaw News*, "Turkey is Near East Leader Again", 28 February 1955, p. 10.

¹²⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü 30.1.0.0/35.2.15.7.1-4.

¹³⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi C.1-2 (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s.491.

¹³¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:X, C.5, 5.Birleşim, s.807.

¹³² Uslu, *a.g.e.*, s.103-104.

¹³³ Kıbrıs sorununun tarihsel gelişimi için bkz. Suat Bilge, *a.g.e.*, s.337-386.

¹³⁴ 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs Adasında yerleşmiş olan Türk uyrukları, yerel yasanın belirlediği koşullara göre, İngiltere uyruklığına geçecek ve böylece Türk uyruklığını yitireceklerdir. Bununla birlikte, bu Türkler, isterlerse, bu Antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak iki yıllık bir süre içinde, Türk uyruklığını seçebileceklerdir. Bu durumda, seçme haklarını kullandıkları günü izleyen on iki ay içinde Kıbrıs Adasından ayrılmak zorunda kalacaklardır. İşbu Antlaşmanın yürürlüğe konulması günü Kıbrıs Adasında yerleşmiş bulunup, yerel yasanın belirlediği koşullara uyularak yapılan işlem üzerine, o gün İngiltere uyruklusunu edinmiş ya da edinmek üzere bulunmuş olan Türk uyrukları da bu nedenle Türk uyruklığını yitireceklerdir. Kıbrıs Hükümeti, Türkiye Hükümetinin izni olmaksızın Türk uyruklığından başka bir uyruklığı edinmiş olan kimselere İngiltere uyruklığı tanımayı reddetmek yetkisine sahip olacaktır.

¹³⁵ Kökeni Yunanca olan enosis birleşme anlamına gelmektedir. Bu kelime Balkan Savaşları'nda Girit Adası'nın Yunanistan ile birleşmesi anlamında kullanıldıktan sonra Yunanlıların "megali ideası (büyük düşünce)" anlamında Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesinde bir kavram haline gelmiştir. Tahir Kodal, "Sıkıntılı Yıllar (1954-1957)", *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960)* C.2, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s.695-826.

¹³⁶ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoneix Yayınları, Ankara 2004, s.425.

¹³⁷ *Daily Press*, "East Mediterranean Defense System Reported Agreed on", 25 February 1951, p. 10.

¹³⁸ Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985, s. 83.

sürdürmedeki kararlılığı ilerleyen yıllarda Kıbrıs'ta yaşanacak uluslararası diplomatik müdahalelerin ve etnik çatışmaların habercisi olmuştur.¹³⁹ Londra merkezli The Guardian gazetesi Kıbrıs'ın geleceği ile ilgili tartışmalarda İngiltere'nin denge politikası izlemesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Kıbrıs halkının isteklerinin dikkate alınmadan kalıcı bir çözüm üretilemeyeceğini vurgulamıştır.¹⁴⁰ Yunanistan'da, özellikle Kıbrıs meselesine ilişkin artan gerilim çerçevesinde, geniş katılımlı İngiliz karşıtı protesto gösterileri düzenlenmiştir. Göstericiler, Britanya'nın Kıbrıs üzerindeki yönetimine son verilmesini ve Enosisi talep etmişlerdir. Protestolar sırasında, İngiltere'nin Orta Doğu ve Akdeniz politikalarına karşı duyulan tepki dile getirilmiş; Kıbrıs halkının kendi kaderini tayin hakkının tanınması gerektiği vurgulanmıştır. Gösteriler zaman zaman polis müdahalesiyle karşılaşmıştır. İngiltere'nin bölgedeki stratejik çıkarlarını sürdürme kararlılığı, Yunan kamuoyunda ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu protestolar, dönemin uluslararası konjonktüründe Soğuk Savaş bağlamında önemli bir anlam taşımaktadır. NATO müttefiki iki ülke olan Yunanistan ve Birleşik Krallık arasında Kıbrıs üzerinden gelişen bu gerilim, sadece ikili ilişkileri değil, aynı zamanda Batı ittifakının Akdeniz'deki birlikteliğini de sınanan bir duruma dönmüştür.¹⁴¹ *The Minneapolis Star*, Ada'daki kaotik durumu bir bilmeceye benzetmiştir. Bu bilmecede kilisenin Enosisi destekleyen tutumuna vurgu yapılmıştır.¹⁴² Kıbrıslıların büyük çoğunluğunun Enosisi istemesi son yıllarda siyasi ve dini liderlerin yardımları ile oluşturulmuş bir hareket olarak değerlendirilmiştir.¹⁴³ İngiltere'nin Enosisi karşı tutumu *Messenger Inquirer* gazetesinde İngiltere, Kıbrıs'ın Enosisi karşı tutumunu sertleştiriyor" başlığıyla haber yapılmıştır. Haberde İngiliz hükümeti yetkililerinin adanın stratejik önemine vurgu yaptıkları ve Enosis taleplerinin İngiltere savunması için tehdit oluşturduğu bilgisi verilmiştir. İngiltere'nin Orta Doğu politikasında Kıbrıs'ın hayati bir rol oynadığı ve bu sebeple İngiltere'nin egemenliğinde kalmasını istedikleri aktarılmıştır. Bu gelişmeler hem diplomatik hem de toplumsal alanda daha büyük krizlerin habercisi olarak görülmüştür.¹⁴⁴ 1954'te Yunanistan, BM'ye yaptığı başvuruda Ada'nın ilhakını istemiştir. Bunun yanında mitingler yaparak kamuoyunun desteğini almaya çalışmıştır. Türkiye'nin cevabı ise Yunanistan'a sert bir nota vermek ve Kıbrıs ile ilgili yapılan kışkırtmaların sonlandırılmasını istemek olmuştur. Türkiye'nin tutumu Ada'da var olan statünün korunmasından yana olmuştur. Ancak Yunanistan temsilcilerinin tavrı nedeniyle İngiliz Hükümeti bu politikayı desteklememiştir.¹⁴⁵ Terör olaylarındaki artış nedeniyle endişelenen İngiltere diplomatik girişimlerde bulunmuştur. İngiltere Başbakanı Anthony Eden, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin katılacağı üçlü konferans önerisinde bulunmuştur. Bu dönem Dışişleri Bakanlığı işleri Devlet Bakanı Fatin Rüştü Zorlu tarafından yönetilmiştir. Zorlu, yaptığı konuşmada "İngiltere, Kıbrıs üzerindeki haklarından feragat edecekse bunu ancak Türkiye yapabilir" açıklamasında bulunmuştur.¹⁴⁶

1955 yılına gelindiğinde Rumlar'ın Kıbrıs'taki terör faaliyetlerinde artış olmuştur. Bu gerginlik ortamında tarihler 6 Eylül'ü gösterdiğinde Selanik'te Atatürk'ün evine bomba konulduğu haberi ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. 6-7 Eylül Olayları¹⁴⁷ olarak tarihe geçen gecede bu haberle birlikte başlayan miting kontrol edilemeyen eylemlere dönmüştür. Bu eylemlerde çoğunluğu Rumlara ait olan dükkân, okul, kiliseler hedef

¹³⁹ *The Birmingham Post*, "Britain and the Future of Cyprus", 6 August 1952 p. 3.

¹⁴⁰ *The Guardian*, "The Future Cyprus", 9 July 1952, p. 6.

¹⁴¹ *Morristown Gazette Mail*, "Greeks in Anti-British Protesto on Cyprus Role", 9 July 1952, p.6.

¹⁴² *The Minneapolis Star*, "Cyprus Situation is an Explosive Puzzle", 26 September 1955, p. 16.

¹⁴³ *Cincinnati Enquire*, "Turkey's Suprise", 8 September 1955, p. 4.

¹⁴⁴ *Messenger Inquirer*, "British Stiffen Stand On Cyprus Enosis", 17 February 1955, p. 2.

¹⁴⁵ Olcay Özkaya Duman, Hakan Birsal, *a.g.m.*, s.299-318.

¹⁴⁶ *Zafer*, 28 Ağustos 1955.

¹⁴⁷ 6-7 Eylül olaylarının başladığı saatlerde trenle Ankara'ya gitmekte olan Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuad Köprülü gelişmeler üzerine İstanbul'a geri dönmüşlerdir. Yapılan ilk açıklama sıkı yönetim ilanı olsa da kısa bir sür sonra (ertesi gün sabah 08.00'de) sıkıyönetim kaldırılmıştır. Tahir Kodallı, *a.g.e.*, s.739; Türk Dış Politikası C.1 1919-1980, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 601. Ayrıca bkz. Güven, Dilek (2005), *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6- 7 Eylül Olayları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

alınmıştır. Bu olaylar Türkiye'yi iç ve dış politikada zor durumda bırakmıştır. Zorlu, 6-7 Eylül Olaylarının görünürdeki nedeni olan Selanik'teki Atatürk Evi'nin bombalanması olayını kınadığı konuşmasında Londra'da Kıbrıs Meselesi'nin çözümü için devam eden görüşmelerin "bir gecede heba olduğunu" ifade etmiştir.¹⁴⁸ Köprülü, 6 Eylül'de yaşananlar ile ilgili Meclis'te yaptığı konuşmada bu felaketin sebep olduğu maddi ve manevi zararların milletin her ferdinin omzuna ve vicdanına yük olduğunu ifade etmiştir. Köprülü, yaşananları "kömünist taktikleri" olarak değerlendirmiştir. Bu olayla ilgisi olanları Türk-Yunan milletin arasında bozmayı amaçlayan ve Batı dünyasına karşı Türkiye'yi geriye götürmek isteyen kızıl kuvvetler olarak sunmuştur.¹⁴⁹ The New York Times, 6 Eylül'de yaşananları "Yunan karşıtı olarak başlayan etnik şiddetin ani ve geniş çaplı bir patlaması" ifadeleriyle okuyucuya duyurmuştur. Haberde kullanılan ifadeler, olayların organize ya da planlı olmaktan ziyade "aniden patlak veren kitlesel öfke" biçiminde sunulduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, başlık ve alt başlıkta yer alan "British Offer a Freer Cyprus" (İngilizler Daha Özgür Bir Kıbrıs Öneriyor) ifadesi, olayların yalnızca yerel bir etnik gerilim değil, aynı zamanda Kıbrıs meselesi bağlamında uluslararası bir krize bağlantılı olarak değerlendirildiğini göstermiştir. Bu durum Türkiye'deki azınlık haklarına dair eleştirileri tetikleyen bir kırılma noktası olarak görülmüştür. New York Times, 6 Eylül olayını hem Türkiye'nin demokratikleşme iddialarını zedeleyen bir toplumsal gerilime dikkat çekmekte hem de olayların diplomatik yansımalarıyla, özellikle Kıbrıs konusunda İngiltere ve Yunanistan'la ilişkiler üzerinden değerlendirmiştir.¹⁵⁰ Amerikan yerel basınında da genellikle ilk sayfa haberi olan bu olay Kıbrıs'taki Rum ve Türk toplulukları arasında yaşanan büyük gerilim olarak kamuoyu ile paylaşmıştır. Kalabalık bir grubun Rumlara ait evleri ve iş yerlerini taşladığı ve yağmaladığı bilgisi ile birlikte Türk yetkililerin olayların çözümü için hızlı önlemler aldığı, güvenlik birliklerini olayların yaşandığı yerlere gönderildiğini aktarmıştır. The Evening Star gazetesi, olayları "anti-Greek mobs" (Yunan karşıtı kalabalıklar) olarak tanımlayarak, eylemleri etnik temelli bir şiddet dalgası olarak çerçevelemiştir.¹⁵¹ Finger Lakes Times, olayları azınlık karşıtı toplumsal kriz ve Türkiye ile Yunanistan arasında uzun süredir devam eden Kıbrıs meselesi bağlamında artan gerilimlerin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu haberin en dikkat çekici yönü, saldırıların Yunan azınlığa yöneldiğini açıkça belirtmesi ve olayların Türkiye-Yunanistan-Kıbrıs üçgenindeki gerilimin doğrudan dışavurumu olarak sunulmasıdır. Ancak, devletin ve siyasi yapının bu olaylardaki aktif rolü göz ardı edilmiştir. Bu durum olayların sistematik niteliği yerine bireysel tepkiler olarak algılanmasına neden olmuştur.¹⁵² Kıbrıs meselesinde ABD bürokrasisi arabuluculuk girişimlerinde bulunmuş ancak bu girişimlerde başarısız olmuştur. "Kıbrıs konferansı çıkmazla sona erdi" başlığının kullanıldığı haberde Fatin Rüştü Zorlu'nun yaptığı "Yunanistan'ın Kıbrıs ile birleşme konusundaki haksız taleplerinde ısrar etmek ile Türkiye'nin dostluğunu devam ettirmek arasında bir seçim yapması gerektiği" açıklaması Ankara ve Atina hükümetleri arasındaki ciddi bir kırılma olarak yorumlanmıştır. Amerikan basınında 6-7 Eylül olayları hakkında Türkiye aleyhine tutumlar görüldüğü gibi Cincinnati Enquirer gazetesi örneğinde olduğu gibi Türkiye'yi son derece destekler nitelikte yaklaşımlar da olmuştur. Kıbrıs halkının 1/5'inin Türk kökenli ve Müslüman olduğunu yazan gazetede Atina hükümetinin talep ettiği gibi Kıbrıs'ın Yunan egemenliğine verilmesine Türk hükümetinin açıkça karşı çıkmasının şaşırtıcı olmadığı bilgisi paylaşılmıştır. 1955 yılının Eylül ayında yayımlanan haberde, Türkiye'nin Atina'da düzenlenen üçlü konferansa (Türkiye, Yunanistan, Birleşik Krallık) sunduğu

¹⁴⁸ Tahir Kodal, *a.g.e.*, s.739.

¹⁴⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:X, 80. Birleşim, 12 Eylül 1955, C.1, s. 684-686. Köprülü, Yassıada Mahkemeleri sırasında olayların Fatin Rüştü Zorlu'nun ilhamı ve Menderes ve Gedik'in düzenlediği yönünde ifade vermiştir. BCA.10.9.0.0/109.340.7; Yeni Sabah, "Fuat Köprülü 6-7 Eylül Olayları'nı Açıkladı", 5 Haziran 1960, s.1. Köprülü'nün 6-7 Eylül Olayları'nda yaptığı savunma için bkz. BCA. 10.9.0.0/110.343.2.

¹⁵⁰ The New York Times, "Anti-Greek Riots Flare In Turkey", "İstanbul Mobs Wreck Shops, Threaten Church—British Offer A Freer Cyprus", 7 Eylül 1955, p.1.

¹⁵¹ The Evening Star, "Anti Greek Mobs Riot In 2 Turkish Cities", 7 September 1955, p.1

¹⁵² Finger Lakes Times, "Turks, Greeks on Edge After Riots Break Out in Istanbul", 7 Eylül 1955, p.1.

sürpriz bir öneriden söz edilmektedir. Türk heyeti, Doğu Akdeniz’de barışın tesisi ve Kıbrıs meselesine ilişkin çözüm arayışları kapsamında, diplomatik çevrelerde beklenmeyen bir pozisyon olarak dikkat çekmiştir. Haberde, Türkiye’nin, Kıbrıs’ın geleceğine dair müzakere sürecine açık olabileceğine dair sinyaller vermesi, dönemin koşullarında önemli bir diplomatik manevra olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Türk yetkililer, Türkiye’nin güvenlik çıkarlarının da gözetilmesi gerektiğini vurgulayarak, Kıbrıs’ın herhangi bir şekilde Yunanistan’a bağlanmasının kabul edilemez olduğunu net bir biçimde ortaya koymuşlardır. Bu haber, 1950’li yıllarda Türk dış politikasının Batı ile olan ilişkilerinde denge gözetken fakat ulusal çıkarları ön planda tutan pragmatik çizgisine işaret etmektedir. Türkiye’nin “sürprizi”, bir yandan diplomatik esneklik gösterirken, diğer yandan Doğu Akdeniz’deki stratejik çıkarlarını korumaya dönük bir pozisyon almayı hedeflemektedir.¹⁵³ Türkiye’nin Kıbrıs meselesinde uzlaşma arayışına vurgu yapılan “İngiltere ve Kıbrıs’ın isyankar Rumları” başlıklı haberde isyankâr olarak nitelendirilen Rumlar, meselenin çözümüne katkı sunmamaları nedeniyle eleştirilmiştir.¹⁵⁴ Kıbrıs meselesi ilerleyen yıllarda da uluslararası gündemde yer almıştır. Bu haberler, Kıbrıs meselesinin 1950’li yıllarda nasıl uluslararası bir krize dönüştüğünü ve “kendi kaderini tayin hakkı” kavramının nasıl bir mücadeleyi ortaya çıkardığını açıkça göstermiştir. Kıbrıs’ın geleceği, sadece yerel bir mesele değil, aynı zamanda Soğuk Savaş jeopolitiği ve sömürge sonrası dünya düzeninin sınındığı bir örnek haline gelmiştir.

SONUÇ

1939-1945 yılları arasında yaşanan İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye, Mihver ve Müttefik devletlerin kendi yanlarında savaşa sokma çabalarına rağmen savaşın dışında kalma politikası izlemiştir. Bu politika sırasında Türkiye çok yönlü bir dış politika siyaseti uygulamıştır. 1939’da İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması yapılırken, 1941’de Almanya ile Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. 1943’te Adana’da ve Kahire’de Müttefikler Türkiye’yi kendi tarafında savaşa sokma girişimlerine devam etmiştir. Savaşın son yılı Mihver devletlerle ilişkiler kesilmiştir. Bu kararın TBMM’de onaylanması Türkiye’nin dünya barışını destekleme politikası olarak yorumlanmıştır. TBMM’nin bu kararı Amerikan kamuoyunda memnuniyetle karşılanmıştır. 1945’te İkinci Dünya Savaşı sona ermiş ve dünya siyasi açıdan yeni bir düzen arayışı içinde olmuştur. Bu yeni düzende Türkiye’de de çok partili siyasi hayata geçilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi’nin içinden muhalif bir girişim olarak başlayan çalışmalar Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan tarafından 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti’nin kurulması ile hayata geçirilmiştir. Soğuk Savaş Dönemi’nin başlangıcı olan bu tarihler sadece Türkiye’nin değil birçok dünya devletinin yeni dünya düzeninde güvenlik ve denge sağlamak amaçlı siyasi, askeri, ekonomik vb. çok yönlü girişimlerde bulunduğu bir dönem olmuştur. Bu yeni dünya düzeninde Türkiye, ideolojik ve güvenlik bakımından olası bir Sovyet tehlikesi karşısında Batı bloğu ülkelerle yakınlık sağlamıştır. Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında aktif bir şekilde izlediği Batı ile iş birliği diplomasisi DP’nin iktidar olduğu 1950 yılından itibaren de devam ettirilmiştir.

1950–1956 dönemi, Türkiye’nin dış politikasında Batı ittifak sistemine yönelişin kurumsallaştığı, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile siyasi, askeri ve diplomatik ilişkilerin yoğunluk kazandığı bir dönem olmuştur. Demokrat Parti’nin iktidara gelişiyle birlikte Türkiye, Soğuk Savaş koşullarında kendisini Sovyet tehlikesine karşı güvence altına almak amacıyla Batı bloğuna daha açık bir biçimde entegre olmuş; bu süreçte Kore Savaşı’na asker gönderilmesi ve 1952’de NATO üyeliği, dönüm noktaları olmuştur. Bu gelişmeler, Amerikan basını tarafından da dikkatle izlenmiş ve genellikle olumlu bir şekilde yorumlanmıştır. Türkiye’nin Kore Savaşı’na katılımı, yalnızca bir askeri destek değil, aynı zamanda Türkiye’nin ideolojik ve stratejik olarak Batı ile uyumlu bir pozisyon

¹⁵³ *Cincinnati Enquirer*, “Turkey’s Suprise”, 8 September 1955, p. 4.

¹⁵⁴ *The New Republic*, “Britain And The Rebellious Greeks Of Cyprus”, 12 September 1955, p. 9.

benimsediğini gösteren sembolik bir adım olarak değerlendirilmiştir. Türk askerlerinin disiplinli yapısı ve savaş alanındaki başarısı, Türkiye'nin "sadık bir müttefik" ve "ön cephe ülkesi" olarak sunulmasına katkı sağlamıştır. NATO üyeliği ise Amerikan kamuoyunda Türkiye'nin demokratikleşme eğilimlerinin bir uzantısı olarak algılanmış, bu bağlamda Demokrat Parti'nin siyasi meşruiyeti de desteklenmiştir. Amerikan basını, 1950'li yılların ilk yarısında Türkiye'ye yönelik söyleminde olumlu ve yapıcı bir çerçeve benimsemiş; Türk-Amerikan ilişkileri "balayı" metaforu ile tanımlanmıştır. Bu olumlu hava, Türkiye'ye yönelik askeri yardımlar, ekonomik destekler ve kültürel iş birlikleriyle daha da derinleşmiştir. Fuat Köprülü'nün dışişleri bakanlığı süresince diplomatik temsil gücü, bu dönemin Amerikan medyasındaki Türkiye imajına da olumlu yansımıştır. Ancak 6-7 Eylül 1955 olayları, bu iyimser atmosferde ciddi bir kırılmaya yol açmıştır. Gayrimüslim azınlıklara yönelik şiddet olayları, Amerikan basınında bir iç güvenlik zafiyeti ve azınlık haklarının ihlali olarak ele alınmış; Türkiye'nin demokratikleşme süreciyle ilgili soru işaretleri yaratmıştır. Bu gelişme, özellikle Kıbrıs meselesinin uluslararası gündeme taşınması sürecinde Türkiye'nin diplomatik manevra alanını daraltmıştır.

1950-1956 dönemi, Türkiye'nin Batı ile olan bağlarını güçlendirdiği, ABD ile olan ilişkilerinin çok boyutlu biçimde geliştiği ve uluslararası sistemde yeni bir konum inşa ettiği bir dönem olmuştur. Amerikan basını, bu süreci büyük oranda destekleyici bir bakışla aktarmış; ancak dönem sonunda yaşanan iç politik kırılmalar ve toplumsal olaylar, Türkiye'nin dış politika imajı açısından da yeni tartışma başlıklarını beraberinde getirmiştir. Türkiye, bu süreçte hem Batı'nın güvenilir müttefiki olan bir ülke olarak dikkat çekmiştir. Türkiye ve ABD ilişkilerinin gelişme gösterdiği DP iktidarının ilk yarısı, DP'nin en parlak dönemi yaşanmıştır. ABD ile olan ikili ilişkiler siyasi, askeri, ekonomik, kültürel boyutlarıyla oldukça yoğun bir gelişme göstermiştir. Bu dönem Türkiye'nin dış politikasında yer alan gelişmeler dönemin Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü ve Türkiye ile ilgili haberlerin ABD basınında çok sık yer aldığı ve genellikle olumlu paylaşımların yapıldığı bir dönemdir. 1950-1956 dönemindeki Amerikan basınında DP dış politika faaliyetlerini konu alan çalışmamızda DP'nin uluslararası alanda yaptığı görüşmeler, aldığı kararlar, izlenen dışişleri politikası, yurt dışında Türkiye'yi Bakanlık düzeyinde temsil eden Fuad Köprülü'nün açıklamaları ve faaliyetleri Amerikan basınının yakın gözleminde izlenmiştir. 1950-1956 yıllarında yaşanan gelişmelerde Türkiye'nin Batı eksenli ve ABD desteği gösteren bir politika izlemesinin basına yansımaları ideal ve iyi ilişkiler kapsamında kamuoyu ile paylaşılmıştır. Sonuç olarak Türkiye ve ABD ilişkilerinin gelişme gösterdiği bu dönemde Amerikan basınında Türkiye ile ilgili çok sayıda ve genellikle olumlu yayınlar yapılmıştır. Amerikan basınındaki haberlerin taranmasında Fuad Köprülü merkezli bir arama yapılarak hazırlanan çalışma DP'nin kurucu kadrosunda yer alan Fuad Köprülü 1956 yılında görevden ayrılması ile sonlandırılmıştır. Köprülü, 7 Eylül 1957'de kurucusu olduğu DP'den istifa etmiş ve yollarını ayırmıştır. 1956 sonrası DP dış politikası Fatin Rüştü Zorlu'nun Dışişleri Bakanlığı ile devam etmiştir.

Kaynakça

Arşiv ve Resmi Yayınlar

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Kore,

BCA. 547. 44874-216231-84.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü

BCA. 30.1.0.0/102.630.9.

BCA. 30.1.0.0/35.2.15.7.1-4.

BCA. 30.1.0.0/3.18.2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı BCA. 30.18.1.2/138.123.8

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı

BCA. 30.11.1.14/24.21.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Siyasi Partiler

BCA. 490.1.00/572.2277/3.25.

BCA. 490.1.00.6.28.7.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Anayasa Mahkemesi Başkanlığı Yassıada Mahkemesi Kararları

BCA.10.9.0.0/109.340.7.

BCA. 10.9.0.0/110.343.2.

Resmi Gazete, 19 Şubat 1952, S.8038.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, C.15, 30 Haziran 1950, s.310-312.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:7, C.17, Toplantı:2, 66. Birleşim, s.518-596.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, 56.Birleşim, C.20, 28 Şubat 1953, s.1375.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: X, C.5, 5.Birleşim, s.807.

TBMM Tutanak Dergisi, 41. Birleşim, 18 Şubat 1952, s.325.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, C.28, 24 Şubat 1954, s.775.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:X, 80. Birleşim, 12 Eylül 1955, C.1, s. 684-686.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2012.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Ağaoğlu, Samet (1972), Demokrat Parti'nin Doğuşu ve Yükseliş Sebepleri, İstanbul: Baha Matbaası.

Ağaoğlu, Samet (2011). Aşına Yüzler, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akandere, Osman (1997), "Fuad Köprülü ve Demokrat Parti'nin Kurulmasındaki Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.3, s.231-242.

Akman, Halil, Zeyrek, Suat (2013), "John Foster Dulles'in Ortadoğu Gezisi, Temaslar ve Tepkiler (11-28 Mayıs 1953)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, SII/2, s.262.

Akün, Ömer Faruk (2003), "Mehmed Fuad Köprülü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s.470-472.

Albayrak, Mustafa (2004), Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara: Phoneix Yayınları.

Armaoğlu, Fahir (2007), 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi C.1-2:1914-1995, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Asılsoy, Abdülkerim (2004), "Bir Siyasi Portre Denemesi: Fuad Köprülü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/I,s.423-438.

Aydemir, Şevket Süreyya (2000), Menderes'in Dramı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Bağcı, Hüseyin (1990), Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası, Ankara: İmge Yayınevi.

Bağcı, Hüseyin (2007), Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Başar, Fahmeddin (2017), "Ord. Prof. Dr. Mehmed Fuad Köprülü'nün Hayatı ve Eserleri Hakkında (1890-1966)", *Vefatının 50.Yılında Mehmed Fuad Köprülü*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Berktaş, Halil (1983), Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Burçak, Rıfki Salim (1998), On Yılın Anıları (1950-1960), Ankara 1998.

- Celep, Barış (2018), "Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammatt) ve Türkiye'deki Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Celep, Barış (2020), *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammatt) ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- Çakmak, Zafer (2008), "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", Erdem Dergisi, S.52, s.91-110.
- Çalışoğlu, Murat (2009), Mehmed Fuad Köprülü'nün Siyasi Hayatı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Demir, Şerif (2021), Türkiye'nin Kore Savaşı'na Katılması ve NATO'ya Üye Olması, Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960), Ed. Dilşen İnce Erdoğan, İsmail Hakkı Demircioğlu, Serpil Seda Şimşek, İstanbul: Yeditepe Yayınları, s.983-1022.
- Eroğlu, Cem (1990), Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Ankara: İmge Kitabevi.
- Eroğlu, Cem (2003), Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Ankara: İmge Kitabevi.
- Eğribel, Ertan (1995), "Fuad Köprülü'nün Tarihçiliği", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, III/4, s.49-60.
- Gönlübol, Mehmet, Ülman, Haluk (1996), "Soğuk Savaş ve Türkiye", Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Güneş, Hasan Hüseyin (2011), "Bir Üstad-ı Alem: Mehmet Fuad Köprülü", Tarih Okulu, S.11, s.103-119.
- Goloğlu, Mahmut (1982), Demokrasiye Geçiş 1946-1950, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gönlübol, Mehmet, Ülman, Haluk (1996), "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası 1945-1965", Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1995, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Güneş, İhsan (1995), Türk Parlamento Tarihi, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Gürel, Şükrü Sina Gürel (1985), Kıbrıs Tarihi (1878-1960), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Güven, Dilek (2005), *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6- 7 Eylül Olayları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Güvenç, Serhat (2010), "ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü: 1942-1960", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Ed. İsmet Akça ve Evren Balta Pakar, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Irmak, Özge (2009), "Adnan Menderes'in Yurt Dışı Gezileri", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- İnan, Süleyman (2006), Muhalefet Yıllarında Adnan Menderes, Ankara: Liberte Yayınları.
- İnce Erdoğan, Dilşen (2021), "Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Kurucuları (7 Ocak 1946)", Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960) C.1, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İnce Erdoğan, Dilşen, Berber Babalık Banu (2021), "Dışişleri Bakanı Mehmed Fuad Köprülü ve Türk Dış Politikası (22 Mayıs 1950-20 Haziran 1956)", *İpek Kumaşa Yazılmış Bir Ömürdür Tarih: Prof. Dr. Serap Yılmaz'a Armağan*, Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları No:85.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (2017), "Annales Okulu ve Fernand Braudel", Dünyada Tarihçilik, Ankara: Pegem Akademi.
- Kodal, Tahir (2021), "Sıkıntılı Yıllar (1954-1957)", Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960) C.2, İstanbul: Yeditepe Yayınları, s.695-826.
- Köprülü, Orhan Fuat, Fuat Köprülü, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, No:839.

- Kuzgun, Meral (2020), “Amerikan Basınında Demokrat Parti, Başbakan Adnan Menderes ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bazı Notlar (1950-1955)”, Gazi Akademik Bakış, C.14, S.27, s.309-239.
- Lewis, Bernard (1984), Modern Türkiye’nin Doğuşu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Lüleci, Taner (2023), “Fuat Köprülü ve Aydın Taneri’nin Türkiye’nin Demokratikleşme Çabalarına İlişkin Düşünceleri”, Belgi Dergisi, S.26, 199-209.
- Nadi, Nadir (1979). Perde Aralığından, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Neziroğlu, İrfan, Yılmaz, Tuncer (2013). *Hükûmetler-Programlar ve Genel Görüşme Kurulları, II, (22 Nisan 1950-20 Kasım 1961)*, Ankara: TBMM Basımevi.
- Özcan, Gencer (2016), “Ellili Yıllarda Dış Politika”, Türkiye’nin 1950’li Yılları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkaya Duman, Olcay, Birsell, Hakan (2012), “Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler”, Atatürk Dergisi, C.1, S.1, s.299-318.
- Soysal, İsmail (2000), Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları C.II (1945-1990), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Timur, Taner (1991), Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toker, Metin (1990), Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Tek Partiden Çok Partiye, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Toprak, Zafer (1986), “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)”, Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, Der. Sevil Atauz, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını.
- Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar I, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uçarol, Rifat (1995), Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uslu, Nasuh (2016), *Çatlak İttifak:1947’den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yalman, Ahmet Emin Yalman (1970), Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim 1945-1970, C.IV, İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Yücel, Serhan (2001), Demokrat Parti, İstanbul: Ülke Kitapevi.

Sürelî Yayınlar

- Akşam, 26 Temmuz 1950.
- Akşam, 19 Şubat 1952.
- Akşam, 21 Şubat 1952.
- Akşam, “Amerika Hükümetinin Beyanâtı”, 17 Mayıs 1950, s.1
- Akşam, “Meclis Başkanlığı”, 17 Mayıs 1950, s.2.
- Akşam, “Fuat Köprülü’nün Beyanâtı”, 17 Mayıs 1950, s. 2.
- Akşam, 31 Mayıs 1950.
- Akşam, “Fuat Köprülü Başbakanlık İçin En Kuvvetli Namzet Addolunuyor”, 17 Mayıs 1950, s.1.
- Akşam, “Yeni Bir Diploması Zihniyeti Lazım- Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü’nün Beyanâtı”, 31 Mayıs 1950, s.2.
- Akşam, “Profesör Mebuslar”, 27 Eylül 1941.
- Akşam, 27 Temmuz 1950.
- Alton Evening Telegraph, “Army Newspaper in Korea”.

Amerikan Basını Işığında Türkiye'nin Dış Politika Gelişmelerinin Değerlendirilmesi
(1950-1956)

- Anderson Daily Bulletin, "Turkey May Join Atlantic Alliance", 16 August 1950, p.1.
- Austin American Statesman, "Turk-Iraq Pact Stirs Middle East", 28 February 1955, p. 12.
- Athol Daily News, Italy, Turkey in Accord on Defense", 2 February 1955, p. 1.
- Battle Creek Enquirer, "Turkey is Described as Mid-East Bulwark", 6 August 1950, p. 32.
- Buffalo Evening News, "Reception Follows Signing of Balkan Military Pact", 18 August 1954, p. 45.
- Chattanooga Daily Times, "Inonu Trailing in Turkish Vote", 15 May 1950, p. 11.
- Chattanooga Daily Times, "Will Sign Pact Today", 9 August 1954, p. 1.
- Cincinnati Enquirer, "Turkey's Surprise", 8 September 1955, p. 4.
- Chippewa Herald Telegram, "Turkey Must Enter Alliance", 16 August 1950, p. 3.
- Corpus Christi Caller Times, "Three Power Defense Pact May Be Formed", 27 January 1953, p. 9.
- Corpus Christi Caller Times, "Balkan Ministers Discuss Alliance" 9 August 1954, p. 1.
- Corpus Christi Times, "Tito Hints Formal Pact With Greece and Turkey", 23 January 1953, p. 28.
- Cumhuriyet, 27 Mayıs 1953.
- Cumhuriyet, "Menderes Dün Papa ile Görüştü", 2 Şubat 1955, s.1.
- Daily Press, "East Mediterranean Defense System Reported Agreed on", 25 February 1951, p. 10.
- Daily Press, "Inonu" 15 May 1950, p. 11.
- Daily Press, "East Mediterranean Defense System Reported Agreed On", 25 February 1951, p. 10.
- Daily Press, "Turkey Will Act Only if in NATO", 21 July 1951, p. 7.
- Daily News, "Turkey Asks Pact Role for Self, Greece", 8 August 1950, p. 1.
- Deseret News, "Turks Seek Place In Atlantic Pact", 16 August 1950, p. 3.
- Disaster", 12 August 1950, p. 1.
- El Paso Herald Post, "Turks Have Army For Allied Defense", 28 February 1952, p. 38.
- Evening Star, "Eisenhower Holds Talks With Eden and Koprulu", 21 March 1952, p. 47.
- Fort Worth Star Telegram, "Democrats of Turkey See Victory", 15 May 1950, p. 2.
- Herald and Review, "Says Turkey Vital in Atlantic Alliance", 17 August 1950, p. 1.
- Independent, "Turks Offer U.N. 4500 Troops for Korean War", 26 July 1950, p. 1.
- Indonesian Parliament Meets", 16 August 1950, p. 3.
- Irond Daily Globe, "Entry Into Alliance Absolutely Necessary", 16 August 1950, p. 10.
- Journal Gazette and Times Courier, "Believe Tito Moves Toward Pact With Turkey, Greece", 23 January 1953, p. 1.
- Lawton Morning Press, "Yugoslavia, Greece, Turkey Sign Military Alliance Pact", 10 August 1954, p. 7.
- Lubbock Morning Avalanche, "UN Offered 4.500 Troops By Turkey", 26 July 1950, p. 1.
- Lubbock Morning Avalanche, "Turkey Regains Mideast Leadership By Treaty With Iraq", 28 February 1955, p. 29.
- Messenger Inquirer, "British Stiffen Stand On Cyprus Enosis", 17 February 1955, p. 2.
- Milliyet, 27 Mayıs 1953.
- Morristown Gazette Mail, "Greeks in Anti-British Protesto on Cyprus Role", 9 July 1952, p.6.

- Peninsula Daily News, "Mediterranean Planned", 26 February 1951, p. 1.
- Portland Press Herald, "Turkey Would Enter East Defense Plans", 21 July 1951, p. 4.
- Press of Atlantic City, "Turk, Greek, Yugoslavian Pact Signed", 1 March 1953, p. 1.
- Press Telegram, "Leader Says Turkey Must Join Alliance", 16 August 1950, p. 5.
- Press Telegram, "Turks to Aid in Mediterranean", 26 February 1951, p. 11.
- Richmond Times Dispatch, "Turkey Stipulates Terms for Joining Defense Program", p. 1.
- Richmond Times Dispatch, "Turkey, Iraq Agree to Sign Defense Pact", 13 January 1955, p. 9.
- Spokane Chronicle, "Defense System Planned", 26 February 1951, p. 21.
- Spokane Chronicle, "Turkey Believed Needed in Pact", 16 August 1950, p. 10.
- Springfield Leader and Press, "Turks Regain Lost Power", 28 February 1955, p. 3.
- Standart Speaker, "Turkey, Iraq Defense Pact", 13 January 1955, p. 8.
- Stillwater News Press, "New Situation is Created in Middle East", 28 February 1955, p. 3.
- Syracuse Herald Journal, "Defense Pact Underway", 26 February 1951, p. 11.
- St Joseph News Press, "Defense Role for Turkey", 26 February 1951, p. 26.
- St Joseph News Press, "Tito Takes Step to Form Defense Pact With Turkey, Greece", 23 January 1953, p. 3.
- St Joseph News Press, "Turk Reveals Defense Plan", 25 February 1951, p. 4.
- St Louis Post Dispatch, "Turkey Wants Its Powerful Forces Taken Europe's Army at Once", 27 February 1952, p. 17.
- Than Any Other Nation", 27 February 1952, p. 1.
- The Baltimore Sun, "Inonu's Party Far Behind in Turkish Vote", p. 1.
- The Bee, "Italy, Turkey To Tighten Defense Lines", 2.02.1955, p. 5.
- The Birmingham Post, "Britain and the Future of Cyprus", 6 August 1952, p. 3.
- The Boston Daily Globe, "Turkey Would Help Defend Middle East on Partnership Basis", 21 July 1951, p. 2.
- The Buffalo News, Dulles Praises Turkey", 27 May 1953, p. 2.
- The Charlotte Observer, "Turkish Voters Sweep Regime out of Office", 15 May 1950.
- The Columbus Ledger, "Turks, Greeks Study Yugoslav Defense Pact", 29 January 1953, p. 22.
- The Columbus News, "Views and Reviews", 16 August 1950, p. 7.
- The Concord Daily Monitor, "Italy, Turkey Pledge Tighter Defense Line", 2 February 1955, p. 1.
- The Courier Journal, "Inonu Believed Loser in Turkish Elections", 15 May 1950, p. 3.
- The Daily Record, "Defense Pact Talks Ended", 30 January 1953, p. 12.
- The Grand Rapids Press, "Turk Reports Middle East Pact Planned", 26 February 1951, p. 1.
- The Guardian, "The Future Cyprus", 9 July 1952, p. 6.
- The Idaho Statesman, "Turkey Offers 4500 Troops For Korea War", 26 July 1950, p. 1.
- The Jersey Journal, "Turkey, Greece and Yugoslavia-Three Balkan Nations Sign Defense Alliance", 9 August 1954, p. 6.
- The Journal Times, "Turkey Wants Entry in N. Atlantic Pact", 16 August 1950, p. 7.
- The Kansas City Times, "Upset in Turkey", 15 May 1950, p. 12.
- The Kansas City Star, "Balkan Treaty is Set", 8 August 1954, p. 21.
- The Kokomo Tribune, "Urges Turkey to Enter Alliance", 16 August 1950, p. 10.

Amerikan Basını Işığında Türkiye'nin Dış Politika Gelişmelerinin Değerlendirilmesi
(1950-1956)

- The La Crosse Tribune, "Wants Turkey in Pact", 16 August 1950, p. 1.
- The Miami Herald, Turkey Joins Defense Talks", 27 February 1951, p. 10.
- The Morning News, "Inonu Regime Appears Beaten in Turkish Voiting", 15 May 1950, p. 1.
- The News Journal, "Tito Believed Favoring Pact", 23 January 1953, p. 16.
- The Spokesman Review, "Upset Indicated in Turkish Vote" 15 May 1950, p. 2.
- The Odessa American, "Turkey Ready to Make Bigger Defense Offer", 27 February 1952, p. 1.
- The Sacramento Bee, "Tito Defense Pact With Greeks, Turks is Indicated", 23 January 1953, p. 1.
- The Sunday Oregonian, "Balkan Neighbors Sign Joint Defense Treaty", 1 March 1953, p. 2.
- The Taylirville Daily Breeze Courier, "Tito Appears To Be Ready For Defense Treaty", 23 January 1953, p. 1.
- The Tipton Daily Tribune, "World Warned to Take Dynemic Action to Stave Communist".
- The Town Talk, "Immediate Turkish Aid For European Defense Available", 27 February 1952, p. 1.
- The Miami Herald, "Yugoslavia, Greece, Turkey Treaty", 1 March 1953, p. 6.
- The Roanoke Times, "Pact Signed By Three Nations", 1 March 1953, p. 1.
- The Springfield News Leader, "3 Nations Sign Army Alliance", 10 August 1954, page 14.
- The Herald Journal, "Dulles Seeks Fact Behind Middle East Political Mess", 11 May 1953, p. 3.
- The Sacramento Union, 31 January 1955, p. 2.
- The Saginaw News, "Turkey is Near East Leader Again", 28 February 1955, p. 10.
- The Minneapolis Star, "Cyprus Situation is an Explosive Puzzle", 26 September 1955, p. 16.
- The New Republic, "Britain And The Rebellious Greeks Of Cyprus" 12 September 1955, p. 9.
- The Wichita Beacon, "Turkey Offers NATO Force of 30 Divisions, Could Aid More Immediately.
- Tucson Citizen, "Says Turks Must Join North Atlantic Group", 17 August 1950, page 4.
- Tulsa World, "Dulles Lauds Turkey", 27 May 1953, p. 29.
- Ulus, "Dört İmza ile Verilen Bir Önerge Oy Birliği ile Reddedildi", 13 Haziran 1945, s.1.
- Vatan, "Açık Konuşalım", 25 Ağustos 1945.
- Waco Tribune Herald, Balkan Defense Pact is Signed", 1 March 1953, p. 8.
- Wisconsin State Journal, "3 Balkan Nations Sign Arms Pact", 10 August 1954, p. 2.
- Yeni Sabah, "Fuat Köprülü 6-7 Eylül Olayları'nı Açıkladı", 5 Haziran 1960.
- Zafer, "DP Zafer Yolunda", 15 Mayıs 1950.
- Zafer, "Kore'de Harp Şiddetlendi", 30 Haziran 1950, s.1.
- Zafer, "Kore Meselesi Hakkında-Köprülü ile Trigve Lie Arasında Telgraflar", 3 Temmuz 1950, s.1.
- Zafer, 28 Ağustos 1955.
- Zafer, 23 Mayıs 1950.

Dijital Kaynaklar

Akandere, Osman, “Dörtlü Takrir”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://yeni.ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1199/Dörtlü-Takrir> Erişim Tarihi:17.02.2025.

İnce Erdoğan, Dilşen, “Türkiye-Amerika İlişkileri (1919-1938)”, Atatürk Ansiklopedisi, [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/430/Türkiye-Amerika-İlişkileri-\(1919-1938\)](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/430/Türkiye-Amerika-İlişkileri-(1919-1938)) Erişim Tarihi:17.03.2025.

Köprülüzade Fuat Bey, *Türk Edebiyatına Umumi Bir Bakış*, I.Türk Tarih Kongresi 6 Temmuz 1932, s.308-320. <https://ttk.gov.tr/i-turk-tarih-kongresi-02-11-temmuz-1932-ankara/> Erişim Tarihi:17.02.2025.

Yakut, Kemal, “Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966)”, Atatürk Ansiklopedisi, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmed-fuad-koprulu-1890-1966/> Erişim Tarihi: 16.01.2025.

https://www.mfa.gov.tr/sayin-prof_-fuat-koprulu_nun-ozgecmisi.tr.mfa Erişim Tarihi: 12.02.2025.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ SON EMNİYET UMÛM MÜDÜRÜ: MEHMET CEMAL GÖKTAN

THE LAST GENERAL DIRECTOR OF SECURITY OF THE DEMOCRAT PARTY GOVERNMENT: MEHMET CEMAL GÖKTAN

Çağrı Pişkin*

Geliş Tarihi/Received: 25.05.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 24.12.2025

PIŞKİN, Çağrı, (2026), "Demokrat Parti İktidarının Son Emniyet Umûm Müdürü: Mehmet Cemal Gökten", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 327-354, (DOI:10.33431/belgi.1705905)

Öz

Bu çalışma, Türk polis tarihinin önemli şahsiyetlerinden Emniyet Umûm Müdürü Mehmet Cemal Gökten'in kısa hayat hikayesini ve meslek yaşamını incelemeyi amaçlamaktadır. Mehmet Cemal Gökten'in Emniyet Umûm Müdürlüğü dönemi, Türk Emniyet Teşkilatı'nın modernleşme sürecinde önemli bir kesiti temsil etmektedir. Gökten, Polis Teşkilatı'nın yapısal ve işlevsel açıdan geliştirilmesine öncülük etmiş; özellikle eğitim, personel sayısı, teknolojik altyapı ve uluslararası iş birlikleri alanlarında önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Buna karşılık, Polis Teşkilatı içerisinde yaşanan bazı olumsuzluklar ve toplumsal eleştiriler de dönemin önemli meseleleri arasında yer almıştır. Orantısız güç kullanımı, polis eğitiminin yetersizliği, karakollarda yaşanan şiddet olayları ve kamuoyunda artan eleştiriler Gökten döneminin görece zayıf yönlerini oluşturmuştur. Araştırmada, Gökten'in neden Emniyet Umûm Müdürü olarak atandığı, Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi kıskacında nasıl bir tavır sergilediği, devletin Doğu politikasına ne tür bir katkı sağladığı, Emniyet Umûm Müdürlüğü döneminde Emniyet Teşkilatı'na ne düzeyde yenilik ve düzenlemeler getirdiği, 27 Mayıs darbesi karşısındaki tutumunun nasıl olduğu ve darbe sonrasındaki sürecin nasıl işlediği sorularına cevap aranmıştır. İncelemenin kronolojik çerçevesini 1957 ile 1960 yılları arası oluşturmaktadır. Araştırma öncesinde Gökten'in yaşamı ve kariyerine dair kapsamlı bir literatür taraması yapılmış, dönemin politik ve toplumsal atmosferini yansıtan belgeler incelenmiştir. Çalışmada Gökten'in ailesiyle yapılan röportajlar esas alınarak; arşiv belgeleri, süreli yayınlar, meclis zabıtları ve çeşitli araştırma eserleri kaynak olarak kullanılmıştır. Mehmet Cemal Gökten'in Emniyet Umûm Müdürü olarak yürüttüğü reformlar, Türk Emniyet Teşkilatı'nın kurumsal kapasitesini ve profesyonel işleyişini geliştirmede belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, teşkilatın halkla ilişkiler ve insan hakları bağlamında karşılaştığı eleştiriler, Gökten dönemi polis reformlarının çok boyutlu değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu yönüyle Gökten'in çalışmaları, modernleşme çabaları ve toplumsal dinamikler arasında dikkatle okunması gereken bir dönemi temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Türk Emniyet Teşkilatı, 27 Mayıs Darbesi, Adnan Menderes, Mehmet Cemal Gökten.

*Dr., İçişleri Bakanlığı, cagripiskin@outlook.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2609-176X>).

Abstract

This study aims to analyse the short life story and professional life of Mehmet Cemal Gökten, one of the most important figures in Turkish police history. Mehmet Cemal Gökten's period as the General Director of Security represents an important section in the modernisation process of the Turkish National Police. Gökten pioneered the structural and functional development of the police organisation and carried out significant reforms, especially in the areas of training, personnel, technological infrastructure and international cooperation. On the other hand, some negativities and social criticisms within the police force were among the important issues of the period. Disproportionate use of force, inadequate police training, violent incidents in police stations and increasing public criticism were the relative weaknesses of the Gökten period. The research seeks to answer the questions of why Gökten was appointed as the Director General of Security, what kind of attitude he displayed in the pincer between the Democrat Party and the Republican People's Party, what kind of contribution he made to the Eastern policy of the state, what kind of innovations and regulations he brought to the Security Organisation during his term as the Director General of Security, what his attitude was towards the 27 May coup and how the process after the coup took place. The chronological framework of the study is between 1957 and 1960. Prior to the research, a comprehensive literature review on Gökten's life and career was conducted, and documents reflecting the political and social atmosphere of the period were analysed. Based on interviews with Gökten's family, archival documents, periodicals, parliamentary minutes and various research works were used as sources. Mehmet Cemal Gökten's reforms as General Director of Security were decisive in improving the institutional capacity and professional functioning of the Turkish Security Organisation. However, the criticisms faced by the organisation in the context of public relations and human rights necessitate a multidimensional evaluation of Gökten's police reforms. In this respect, Gökten's work represents a period that should be read carefully between modernisation efforts and social dynamics.

Keywords: *Democrat Party, Turkish National Police, 27 May Coup, Adnan Menderes, Mehmet Cemal Gökten.*

Giriş

Türk Emniyet Teşkilatı'nın tarihsel gelişimi, yalnızca kamu düzenini sağlamaya yönelik bir süreç olmaktan öte, ülkenin sosyal, siyasal ve ekonomik dönüşümlerine paralel olarak evrim geçirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet rejimine geçiş sürecinde, Emniyet Teşkilatı, modernleşme çabalarının önemli bir bileşeni olarak kapsamlı reformlara tabi tutulmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında teşkilat, devlet otoritesine duyulan güvenin inşasında ve toplumsal düzenin korunmasında kritik bir rol üstlenmiştir. Ancak, özellikle 1950-1960 yılları arasındaki siyasi gerilimlerin yoğunlaştığı dönemlerde, Emniyet Teşkilatı'nın işlevi yalnızca güvenliği sağlamakla sınırlı kalmamış; aynı zamanda iktidar ile halk arasındaki toplumsal ve siyasal dinamiklerin bir yansıması haline gelmiştir. Bu çerçevede, Türk Polis Teşkilatı'nın tarihindeki önemli kırılma noktalarından biri, 1950 yılında Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesiyle ortaya çıkmıştır. DP'nin iktidara gelişi, Emniyet Teşkilatı'nın kurumsal yapısında ve halk ile olan ilişkilerinde köklü değişimlere yol açmıştır.

DP iktidarının özellikle 1950'li yılların sonlarına doğru artan toplumsal ve siyasal gerilimleri, Emniyet Teşkilatı'nın siyasi kutuplaşmaların bir aracı haline gelmesine zemin hazırlamıştır. DP hükümetinin iç ve dış politikadaki yönelimi, Emniyet Teşkilatı'nın yapısına da doğrudan etki etmiş; bu süreçte emniyetin modernizasyonu ve profesyonelleşmesine yönelik adımlar atılmış olsa da güvenlik güçlerinin müdahalelerinin sertliği ve siyasallaşma iddiaları, teşkilatın tarafsızlığına yönelik eleştirileri artırmıştır. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi, DP iktidarına son verirken, Emniyet Teşkilatı'nın rolünün yeniden sorgulanmasına neden olmuş ve kurumsal yapısında yeni bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu çalkantılı siyasi atmosferde, 1957-1960 yılları arasında Emniyet Umûm Müdürü olarak görev yapan Mehmet Cemal Gökten, Emniyet Teşkilatı'ndaki reformları ve yönetim anlayışıyla öne çıkan önemli bir figür haline gelmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, Mehmet Cemal Gökten'in yaşam öyküsünü ve meslekî kariyerini ele alarak, özellikle 1957-1960 yılları arasındaki Emniyet Umûm Müdürlüğü (EUM) dönemini incelemektir. Gökten'in EUM'ye atanmasının ardından teşkilatta hayata geçirdiği reformlar, polis eğitiminin modernizasyonuna yönelik girişimleri ve kurumsal kapasiteyi artırma çabaları, kariyerinin belirleyici unsurları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, söz konusu dönemde Türkiye'de artan toplumsal çatışmalar ve siyasi kutuplaşmalar, Emniyet Teşkilatı'nın nasıl bir pozisyon aldığına dair önemli soruları da gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, çalışmada şu temel araştırma sorularına yanıt aranmaktadır: Mehmet Cemal Gökten neden Emniyet Umûm Müdürü olarak atanmıştır? DP ile Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) arasındaki siyasi gerilim sürecinde nasıl bir tutum sergilemiştir? Türkiye'nin Doğu politikalarına ne gibi katkılarda bulunmuştur? EUM döneminde teşkilatta hangi yenilikler ve düzenlemeler gerçekleştirilmiştir? 27 Mayıs 1960 darbesi karşısında nasıl bir duruş sergilemiş ve darbe sonrasındaki süreç nasıl şekillenmiştir?

Gökten'in biyografisi, Emniyet Teşkilatı'ndaki reformları ve dönemin toplumsal-siyasal yapısı, arşiv belgeleri, meclis zabıtları ve dönemsel kaynaklar temel alınarak detaylı bir biçimde analiz edilmiştir. Ayrıca, Gökten'in ailesiyle gerçekleştirilen röportajlar, çalışmanın derinliğini artıran önemli birer veri kaynağı olmuştur. Bu çalışma, 1957-1960 yılları arasındaki EUM dönemini merkeze alarak, Gökten'in teşkilatta hayata geçirdiği reformları, polis eğitime yönelik yenilikleri ve kurumsal yapının güçlendirilmesine yönelik atılımlarını ele almayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra, dönemin toplumsal ve

siyasi atmosferi çerçevesinde Gökten'in iktidar-muhalefet ilişkilerindeki rolü, Türkiye'nin Doğu politikasına sağladığı katkılar, 27 Mayıs 1960 darbesi karşısındaki tutumu ve darbe sonrası gelişmeler de araştırmamızın odak noktalarından biri olacaktır.

A. Mehmet Cemal Gökten'in Hayatı: Doğumu, Ailesi, Eğitimi, Meslek Hayatı ve Ölümü

Mehmet Cemal Gökten, 1 Temmuz 1906 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kosova vilayetine bağlı Üsküp şehrinde dünyaya gelmiştir. Üç erkek ve bir kız kardeşi bulunan Gökten'in babası Musa Kazım Bey, annesi ise Neyyire Hanım'dır. Musa Kazım Bey, Osmanlı bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş; Kosova vilayetinde Mahmud Şevket Paşa'nın başkatipliğini yapmış ve Manastır Askerî İdadisinde Türkçe ve Edebiyat öğretmeni olarak görev almıştır. 1913 yılında, Balkan Savaşlarının yarattığı olumsuz koşullar nedeniyle ailesiyle birlikte Selanik'ten kalkan son gemiye binerek İstanbul'a göç eden Musa Kazım Bey ve ailesi, hükümetin göçmen yerleştirme politikası doğrultusunda Sivas'a yerleştirilmiştir. Musa Kazım Bey, 1919 yılında Sivas'ta eski öğrencisi olan Salih Bozok ile karşılaşır. Salih Bozok, o dönem Sivas'ta bulunan Temsil Heyeti'ne Musa Kazım Bey'i tanıtır, heyetin onayı ile Musa Kazım Bey Sivas Kongresi'nde kâtiplik yapmıştır.¹

Mehmet Cemal Gökten, Millî Mücadele yıllarında kısa bir süre akrabalarının yanında Denizli'de yaşamış, daha sonra babasının Küre Kaymakamlığına atanması nedeniyle Kastamonu'ya taşınmıştır. Burada Kastamonu Ziraat Mektebine kaydolmuş Gökten, eğitimi başarıyla tamamlamış ve lise öğrenimine Ankara Ziraat Mektebinde devam etmiştir. Lise mezuniyetinin ardından ağabeyi Kemal Bey ile birlikte Ankara Orman Çiftliği'nde memur olarak görev almış, Atatürk Orman Çiftliği'nin kuruluş sürecine katkı sunmuştur. Ancak bu görev, kendisini tatmin etmemiş ve eğitime devam etmek amacıyla Ankara Hukuk Fakültesine kaydolmuştur. 9 Temmuz 1930 tarihinde fakülteden mezun olduktan sonra, Nüfus Umûm Müdürlüğünde şef olarak kamu görevine başlamıştır.²

Gökten, 1933 yılında Fatma Bedia Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten üç kızı olmuştur: Hatice Güler (1937, Ankara), Hatice Nurdan (1943, Mudanya) ve Fatma Pınar (1947, Bursa). Gökten, Macarca, Farsça, Fransızca ve Makedonca dillerini bilmekte olup, Ankara Çankaya nüfusuna kayıtlıdır. Ayrıca, ünlü şair Yahya Kemal Beyatlı ve bürokrat Hasan Rıza Soyak ile teyze çocuğu olduğu bilinmektedir.³

Mehmet Cemal Gökten, kamu hizmetine Nüfus Müdürlüğündeki göreviyle başlamış, daha sonra çeşitli ilçelerde kaymakam olarak atanmıştır. Sırasıyla 27 Ağustos 1934'te Kangal Kaymakamlığına,⁴ 20 Temmuz 1936'da Ardahan,⁵ 26 Ekim 1938'de Akçaabat⁶ ve 7 Temmuz 1941'de Mudanya Kaymakamlıklarına atanarak taşra idaresinde çeşitli görevler üstlenmiştir.⁷

¹ Mehmet Cemal Gökten'in kızı Hatice Nurdan Yıldırım ve torunu Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj; Ali Dikici, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Emniyet Teşkilatında İz Bırakmış Makedonya Doğumlu Polisler", *Hikmet Dergisi*, Sayı: 10, 2007, s. 48.

² Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

³ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 10-9-0-0, 264-807-5-22.; Mehmet Pınar, Rüstem Çurku, "Cumhurbaşkanlığı Arşiv Belgelerine Göre Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten'in 1958 Şark Raporu ve Tek Parti Dönemiyle Karşılaştırılması", *3. Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi*, Van, 2019, s. 346-347.; *BCA*, 30-11-1-0, 88-23-1.

⁴ Atilla Bayram, "1923-2004 Dönemi Emniyet Genel Müdürleri Biyografileri", *Polis Dergisi*, Sayı: 39, 2004, s. 67.

⁵ *Resmî Gazete*, 10 Ağustos 1936, Sayı: 3378.

⁶ *Resmî Gazete*, 5 Kasım 1938, Sayı: 4055.

⁷ *Resmî Gazete*, 12 Temmuz 1941, Sayı: 4858.

Emniyet Teşkilatı'ndaki kariyeri ise 23 Aralık 1944 tarihinde Emniyet Teşkilât Kanunu'nun 96. maddesi gereğince Bursa Vilâyeti Emniyet Müdürlüğü görevini yürütmek üzere EUM Birinci Şube Müdürlüğüne atanmasıyla başlamıştır.⁸ 3 Eylül 1945'te asaleten Bursa Emniyet Müdürü olarak görevlendirilmiş,⁹ 26 Temmuz 1947'de EUM bünyesinde 2. Sınıf Emniyet Müdürü rütbesini almıştır. 7 Kasım 1947'de EUM Birinci Şube Müdürlüğüne,¹⁰ ardından 14 Temmuz 1949'da İstanbul Emniyet Müdürlüğüne atanmıştır.¹¹ 14 Mayıs 1950 genel seçimleri sonrasında DP iktidara geldikten sonra, Gökten ilk olarak 6 Temmuz 1950 tarihinde EUM'de Emniyet Müdürü olarak göreve başlamış ve 10 Mayıs 1951 tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür.¹² EUM'deki sicil numarası 5242'dir.¹³

Emniyet Teşkilatı'ndaki görevlerinin ardından üç farklı ilde vali olarak hizmet vermiştir.¹⁴ 18 Nisan 1951'de Erzurum Valiliğine,¹⁵ 26 Mayıs 1954'te Konya Valiliğine,¹⁶ 10 Eylül 1955'te ise Ankara Valiliğine atanmıştır.¹⁷ Valilik görevini yürüttüğü illerde devletin resmi konutlarında ikamet etmiş, kişisel eşyası bulunmamıştır. EUM'deki görev yıllarında ise eşi Bedia Gökten'a ait olan ve 1957'de inşa edilen, "Gülnurpınar" apartmanında ailesiyle birlikte yaşamıştır.¹⁸

Mehmet Cemal Gökten, görev süresi boyunca birçok önemli olayda rol oynamış ve kriz yönetiminde etkili bir figür olmuş, kamunun güvenliğini sağlarken vatandaş ile de iyi ilişkiler kurmuştur. İstanbul Emniyet Müdürlüğü görevini yürüttüğü dönemde (1950), Mareşal Fevzi Çakmak'ın cenazesi sonrasında radyoların müzik yayınına devam etmesi üzerine öğrenciler tarafından gerçekleştirilen protestolar sırasında olayları yatıştırmaya çalışmış ancak 8 öğrencinin tutuklanmasına engel olamamıştır. Olayların irticai hareketlerle bağlantılı olduğunu savunan Gökten, polisin müdahalesini savunmuş ve bu süreçte görevden alınacağı iddialarını reddetmiştir.¹⁹

⁸ BCA, 30-11-1-0, 172-36-14.

⁹ BCA, 30-11-1-0, 177-25-2.; Cumhuriyet dönemi polis tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Yücel Yiğit, "Miras ve Süreklilik: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis", Adli Bilimler ve Kriminalistik Ansiklopedisi, Editörler: Ogün Vural-Hamit Hanlı, Cilt: I, Adalet Yayınevi, Ankara, 2023, s. 1-12.

¹⁰ BCA, 30-11-1-0, 193-21-14.; 30-11-1-0, 194-29-15.

¹¹ Gökten'in Bursa Emniyet Müdürlüğü dönemine dair kızı Hatice Nurdan Hanım'ın hatıralarında, makam aracı olarak sepetli motosiklet kullanıldığı ve Gökten'in bu aracın sepetinde oturarak Emniyet Müdürlüğüne gittiği göze çarpmaktadır. Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.; BCA, 30-11-1-0, 206-19-19.

¹² BCA, 10-9-0-0, 264-807-5-22.

¹³ Atilla Bayram, "1923-2004 Dönemi Emniyet Genel Müdürleri Biyografileri", s. 67.

¹⁴ Polis müdürlüğünden Valiliğe geçen bir başka isim de Burdur Valisi Kamuran Çuhruk'tur. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Yücel Yiğit, "Polis Müdürlüğünden Mülkiyeye: Burdur Valisi Kâmuran Çuhruk", Burdur'a Değer Katan Şahsiyetler, Editör: Zafer Gölen, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (MAKÜ) Yayınları, 2024, s. 944-959.

¹⁵ *Resmî Gazete*, 25 Nisan 1951, Sayı: 7793.

¹⁶ *Resmî Gazete*, 10 Haziran 1954, Sayı: 8725.

¹⁷ Erzurum Valiliğine atandığı dönemde Gökten'in maaşı 90 lira, Konya Valisi olduğu dönemde 100 lira olmuştur. Daha sonra 22 Temmuz 1954 tarihinde 125 liraya çıkarılmıştır. 1957 yılında Ankara Valiliği döneminde ise maaşı 22 Şubat 1957 tarihinde 150 liraya yükseltilmiştir.; BCA, 30-18-1-2, 136-66-10.; 30-18-1-2, 145-113-17.; *Resmî Gazete*, 25 Nisan 1951, Sayı: 7793.; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e polis maaşları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Yücel Yiğit, "II. Meşrutiyet Dönemi Polis Maaşları (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis Maaşları (1865-1937))", *Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 2021, s. 95-123. BCA, 30-18-1-2, 140-82-4.; Cemal Gökten, "The Police of Turkey", *International Association of Chiefs of Police*, Mart 1960, s. 10.;

¹⁸ "Gülnurpınar" apartmanı Gökten'in kızlarının isimlerinden oluşmaktadır. Gülnurpınar apartmanı 2024 yılı itibarıyla yıkılmıştır. Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.; BCA, 10-9-0-0, 264-807-5-22.

¹⁹ Hacı Veli Gök, "Mareşal Fevzi Çakmak'ın Vefatının Türk Basınına Yansıması ve Radyoevi Hadisesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* (35), 2021, s. 137.; "Üniversiteli gençlerin protesto ve toplantısı" *İkdam*, 11 Nisan 1950, s. 1-3; "Radyoevi önünde dün geceki hadise" *Akşam*, 11 Nisan 1950, s. 2; "Üniversiteli gençlerin protesto ve toplantısı", *İkdam*, 11 Nisan 1950, s. 1-3; "İstanbul'da dün geceki hadiseler", *Ulus*, 11 Nisan 1950, s. 1.; "İrtica hareketleri gençler arasında infial doğurdu", *Ulus* 16 Nisan 1951, s. 1.

Erzurum ve Konya Valiliği dönemlerinde şehirlere önemli hizmetlerde bulunmuştur. Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nin kurulmasına öncülük etmiş ve şehirdeki kalkınma için çeşitli projeler başlatmıştır. Konya'da ise sulama sorunlarını çözmek için barajlar inşa edilmesine öncülük etmiş ve yer altı su kaynaklarının etkin kullanımını sağlamıştır. Ayrıca, 1955'te Konya'daki büyük yangın sonrası yardımların koordinasyonunu sağlamış, felaketzedelere yardım ulaştırmak için büyük çaba göstermiştir. Ayrıca, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile yakın ilişkiler kurmuş, 1955'te Bayar'ın sağlık durumu nedeniyle geçmiş olsun dileklerini ileten bir telgraf göndermiştir.²⁰

Ankara Valiliği döneminde ise kriz yönetimi konusunda önemli adımlar atmış, 1957'deki dolu felaketinin ardından zarar görenlere yardım organizasyonları kurmuştur. Millî Bayramların kutlanmasına önem vermiş, halkı bilinçlendirmek için kutlamalara çeşitli etkinlikler hazırlatmıştır. Gökten hem emniyet müdürü hem de vali olarak yaptığı reformlar ve toplumsal sorunlara yönelik müdahaleleriyle tanınan önemli bir devlet adamıdır.²¹

27 Mayıs 1960 darbesinin ardından, birçok devlet görevlisi gibi Cemal Gökten da tutuklanmış ve bir süre cezaevinde kalmıştır. 1964 yılında tahliye edildikten sonra, 1969 yılına kadar Ankara'da ailesiyle birlikte yaşamıştır. 1969-1971 yılları arasında Antalya'da emeklilik hayatı sürdürmüş, 1972 yılında ise eşiyle birlikte İstanbul Kadıköy'e yerleşmiştir. 18 Temmuz 1979 tarihinde Ankara'da geçirdiği bir kalp ameliyatı sırasında hayatını kaybetmiştir.²²

Gökten, Türkiye'nin farklı bölgelerinde kamu yönetiminin çeşitli kademelerinde görev yapmış hem Emniyet Teşkilatı hem de valilik süreçlerinde kritik roller üstlenmiş bir bürokrat olarak tarihe geçmiştir. Kendisinin yönetim anlayışı, kriz anlarındaki tutumu ve kamu düzenine olan katkıları, dönemin siyasi ve toplumsal gelişmeleriyle birlikte değerlendirildiğinde önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır.

B. Valilikten Emniyet Umûm Müdürlüğüne

2 Mayıs 1954 genel seçimlerinin ardından Türkiye'de siyasi gerilim tırmanmış, iktidar-muhalefet çekişmesi daha belirgin hale gelmiştir. Ekonomik zorlukların artması, DP hükümeti üzerindeki baskıyı artırırken, Kırşehir'in ilçe statüsüne düşürülmesi gibi siyasi hamleler ve Kıbrıs meselesi ile 6-7 Eylül olayları, güvenlik politikalarının daha fazla tartışılmasına neden olmuştur.²³ Bu süreçte, hükümet 1958 yılında yapılması planlanan genel seçimleri bir yıl öne çekerek siyasi avantaj sağlamayı hedeflemiştir.²⁴

DP'nin ikinci dönemine denk gelen bu çalkantılı süreçte, Ankara Valiliği görevini yürüten Cemal Gökten, 7 Ekim 1957 tarihinde Cumhurbaşkanı onayı ile EUM'ye atanmıştır. Gökten,

²⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi (CBA)*, 3/3-22, 1365.; *CBA*, 3/8-28, 4957-1.; Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.; Atatürk Üniversitesi, "Erzurum Valisi Cemal Gökten anlatıyor", (Erişim Tarihi: 27.01.2025), <https://atauni.edu.tr/ata-tarihce/kurumsal>.; *BCA*, 30-1-0-0, 1- 8- 8.; "Yanan Derebucak Köyü inşa edilecek", *Milliyet*, 13 Temmuz 1955, s. 3. Hüseyin Muşmal, "Küllerinden Doğan Bir Köy 1955 Yılı Yangını ve Derebucak'ın Yeniden Kuruluşu", *Journal of International Social Research*, 8/36, 2015, s. 369-370.; Özgür Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi'nde Konya (1950-1960)*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya, 2019, s. 130-131.

²¹ İhsan Seddar Kaynar, "Ankara'nın 11 Eylül 1957 Sel Felaketi ve Siyasi Gündemi", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2017, Volume 5, Issue 2, s. 216.

²² Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

²³ Haşim Erdoğan ve Çağrı Pişkin, "Demokrat Parti Dönemi İktidar-Muhalefet Çekişmesinin Bir Ürünü: Nevşehir'in İl, Kırşehir'in İlçe Olması", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(2), 2020, s. 580.

²⁴ Yücel Yiğit, "Bazı illerden 27 Mayıs Askeri Darbesine Yapılan Tepkiler ve İhbarlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20, sy. 41, Aralık 2020, s. 802.

bu atamanın ardından bir süre Ankara Valiliği ve EUM görevlerini birlikte yürütmüştür.²⁵ 27 Ekim 1957 genel seçimleri, Türkiye'nin siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş, seçim süreci ve sonrasında yaşanan gelişmeler, toplumsal ve siyasal gerilimleri daha da artırmıştır. DP'nin son dönemine sahne olan bu süreçte, üniversitelerde gerçekleşen protestolar, İsmet İnönü'nün yurt gezileri sırasında karşılaştığı olaylar ve TBMM'de yaşanan sert tartışmalar, toplumdaki kutuplaşmayı derinleştirmiştir. İç güvenlik kurumları bu gelişmelerin merkezinde yer almış, Emniyet Teşkilatı'nın tarafsızlığı ve işleyişi daha fazla sorgulanır hale gelmiştir.²⁶

Cemal Gökten'in Emniyet Umûm Müdürü olarak görev yaptığı dönemde, Türkiye'deki siyasi atmosfer son derece gergin bir hal almıştır. Bu dönemde iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler giderek sertleşmiş, siyasi kamplaşma topluma da yansımıştır. Bu süreçte yaşanan gerginliği hafifleten tek olay, Adnan Menderes'in 1959 yılında geçirdiği uçak kazası olmuştur. Ancak bu olayın etkisi sınırlı kalmış, DP ile muhalefet arasındaki tartışmalar ve toplumsal gerilimler devam etmiştir. Artan siyasi krizler, üniversite protestoları ve iç güvenlik sorunları, Gökten'in EUM'deki görev süresinde Emniyet Teşkilatı'nın işlevini ve etkinliğini daha fazla tartışılmalı hale getirmiştir.²⁷

B.1. Doğu Vilayetleri Raporu

1958 yılında, Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten, beraberindeki üst düzey yetkililerle birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'ne kapsamlı bir inceleme gezisi düzenlemiştir. Bu gezinin temel amacı, dönemin güvenlik politikalarını değerlendirmek ve bölgedeki sosyo-politik dinamikleri yerinde gözlemleyerek çözüm önerileri geliştirmektir. Gökten, bu kapsamda Kurmay Yarbay Sezai Okan, Emniyet Dördüncü Daire Başkanı Ferit Kubat ve Milli Emniyet Hizmetlerinden Müfettiş Ragıp Kardüz ile birlikte Kırşehir, Kayseri, Sivas, Malatya, Elazığ, Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri, Muş, Erzurum, Trabzon, Tuğ,²⁸ Giresun ve Samsun illerini kapsayan 12 günlük bir inceleme ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretler esnasında, valiler ve yerel yetkililerle yapılan görüşmeler ve incelemeler sonucunda çeşitli tespitler ve çözüm önerileri ortaya konmuştur.²⁹

Gökten'in Doğu Anadolu Bölgesi'nde gözlemlediği en önemli sorunlardan biri, Emniyet Teşkilatı'nda görev yapan memurların bu bölgelere sürgün yeri olarak atanmasıdır. Bu durum, rüşvet ve kaçakçılık gibi suçlarla mücadeleyi zorlaştırmıştır. Özellikle bölgenin sınır hattında bulunması nedeniyle kaçakçılığın yaygınlaştığını vurgulayan Gökten, bu faktörün asayişin bozulmasına neden olduğunu belirtmiştir. Raporda, bölgedeki güvenlik sorunlarının temelinde personel eksikliği ve yetersiz eğitim gibi yapısal problemlerin yattığı ifade edilmiştir.³⁰

²⁵ BCA, 30-11-1-0, 267-28-16.; Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

²⁶ Yücel Yiğit, "Bazı illerden 27 Mayıs Askeri Darbesine Yapılan Tepkiler ve İhbarlar", s. 802.; Fatma Kuzey Bulut, *Demokrat Parti Dönemi Asayiş ve Güvenlik Sorunları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2019, s. 53.

²⁷ Çağrı Pişkin ve Neslihan Altuncuoğlu, "Demokrat Parti'nin Son Döneminde Türkiye'nin İç Güvenliğine Etki Eden Olaylar ve Türk Polis Teşkilatı (1957-1960)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 23, sy. 46 (Temmuz 2023), s. 435-436.

²⁸ Bitlis'in Tatvan ilçesi civarındaki bölge.

²⁹ Cemal Gökten, "Doğu Vilayetleri Raporu", 8 Kasım 1958, s. 1. (Raporun tamamı Mehmet Cemal Gökten'in torunu Fazıl Osman Yıldırım tarafından tarafımıza gönderilmiştir.)

³⁰ Yücel Yiğit, "Doğu Beyazıt'ta Asayiş ve Aşiret (1943)". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 38 (Aralık 2020), s. 4.

Göktaş, bölgedeki güvenlik güçlerinin etkinliğini artırmak ve personel sorunlarını gidermek amacıyla çeşitli çözüm önerileri sunmuştur. Bunlar arasında, doğu illerinde görev yapacak memurların maddi olarak teşvik edilmesi, başarılı emniyet mensuplarına yurtdışında eğitim ve staj imkanları sağlanması, görevli memurların çocuklarının eğitime destek verilmesi ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanması gibi düzenlemeler yer almıştır. Ayrıca, bu bölgelerde görev yapan memurların hizmet sürelerinin emeklilik kıdemine eklenmesi gibi öneriler de Göktaş'ın raporunda dikkat çekmiştir.³¹

Göktaş'ın raporunda, bölgedeki demografik ve kültürel yapıya ilişkin tespitleri de öne çıkmaktadır. Van Gölü çevresindeki Türk nüfusunun zamanla Kürtleştiğini ve yerel halkın Türkçe konuşma oranının azaldığını belirten Göktaş, Celali, Halikanlı ve Ertoşi aşiretlerini bu duruma örnek olarak göstermiştir. Raporda ayrıca, Mardin ve Siirt gibi illerde Arapça konuşma oranının yüksek olduğu ve bu durumun, Arap kültürü ve Arapça yayınların etkisiyle bağlantılı olduğu vurgulanmıştır. Göktaş, bu yayınların Kürt toplumunda Türkiye'den kopma eğilimlerini artırabileceği endişesini dile getirmiştir. Bu doğrultuda, Diyarbakır ve Erzurum gibi merkezlerde Türkçe radyo istasyonlarının kurulmasını ve yerel halkı Türk kültürüyle bütünleştirici programların yaygınlaştırılmasını önermiştir.³²

Göktaş'ın 1958 tarihli raporları, yalnızca iç güvenlik dinamiklerini değil, uluslararası konjonktürün bölge üzerindeki etkilerini de ele almaktadır. Raporda, Sovyetler Birliği'nin Doğu Anadolu'daki propaganda faaliyetlerine dikkat çekilmiş, bu faaliyetlerin bölgesel istikrara tehdit oluşturduğu belirtilmiştir. Dönemin küresel siyasi dengeleri göz önünde bulundurulduğunda, Sovyet etkisinin artması ve bölgedeki etnik grupların dış müdahalelere açık hale gelmesi, Türkiye'nin güvenlik stratejileri açısından ciddi bir risk olarak değerlendirilmiştir.³³

Cemal Göktaş'ın önerileri, bölgedeki memur politikası ve emniyet stratejilerinde bazı reformların hayata geçirilmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim, sonraki yıllarda doğuda görev yapan emniyet mensuplarına yönelik teşvik politikaları ve güvenlik güçlerinin profesyonelleştirilmesine dair düzenlemeler büyük ölçüde Göktaş'ın raporunda sunduğu çözüm önerilerinin bir yansıması olmuştur. Göktaş'ın Doğu Anadolu'ya yönelik stratejik değerlendirmeleri, dönemin güvenlik politikaları ve sosyo-kültürel yaklaşımlarını yansıtan önemli belgeler arasında yer almakta olup, tarihsel açıdan dikkate değer bir iç güvenlik analizi sunmaktadır.³⁴

B.2. Emniyet Umûm Müdürlüğü Döneminde Yaşanan Olaylar

Cemal Göktaş'ın Emniyet Umûm Müdürü olarak görev yaptığı dönem, iktidar ile muhalefet arasındaki siyasi gerilimlerin son derece yoğun olduğu bir sürece denk gelmiştir. Özellikle CHP lideri İsmet İnönü'nün gerçekleştirdiği yurt gezileri, hükümet tarafından sıkı güvenlik önlemleri gerektiren olaylar olarak değerlendirilmiş, bu süreçte Göktaş ve Emniyet Teşkilatı önemli roller üstlenmiştir.

1958 yılında İnönü'nün Sivas ziyareti öncesinde geniş güvenlik önlemleri alınmış ve bu kapsamda Emniyet Umûm Müdürü Cemal Göktaş bizzat Sivas'a gitmiştir. Yeni Sabah gazetesi, bu tedbirlerin Tokat'ta da uygulandığını belirterek, İnönü'nün Tokat ziyaretinde

³¹ Cemal Göktaş, "Doğu Vilayetleri Raporu", s. 6.

³² Mehmet Pınar, "Cevat Dürsunoğlu'nun Şark Raporu (Öneriler, Farklılıklar, Benzerlikler)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (46), 2019, s. 385-389.; *CBA*, 3/9-14, 5642-6-4.

³³ Cemal Göktaş, "Doğu Vilayetleri Raporu", s. 6.

³⁴ Cemal Göktaş, "Doğu Vilayetleri Raporu", s. 1-7.

olayların çıkabileceğini öne sürmüştür. Tokat Valisi Fazıl Kaftanoğlu, CHP Tokat İl Başkanı İhsan Toker ile görüşerek bazı taleplerini iletmıştır. Buna göre, İnönü'yü yalnızca CHP il yönetimi ve milletvekilleri karşılayabilecek, karşılamada en fazla 3-4 otomobil bulunacak ve araçlarda Türk bayrağı yerine sadece parti forsu kullanılacaktır. Ayrıca, halka CHP heyetine yönelik tezahürat yapma izni verilmeyeceği belirtilmiştir.³⁵

Tokat ve Turhal ziyaretlerini sorunsuz gerçekleştiren İnönü ve beraberindeki CHP heyeti, Amasya'ya doğru ilerlerken, 1957 seçimlerinde CHP'yi desteklediği düşünülen Zile'ye uğrama kararı almıştır. Ziyaretin ön hazırlıkları için Tokat'tan Zile'ye bazı CHP üyeleri gönderilmiştir. Bu gelişmeler, hükümetin muhalefet liderine yönelik ziyaretlerde dahi yoğun güvenlik önlemleri aldığı ve İnönü'nün adımlarının dahi siyasi gerilim yaratabilecek unsurlar olarak görüldüğü bir dönemi yansıtmaktadır.³⁶

1959 yılında İnönü'nün başlattığı yurt gezileri sırasında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ankara'dan Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten ve Ankara Emniyet Müdür Yardımcısı İsmail Küntay, geziler sırasında yaşanması muhtemel olayları kontrol etmek amacıyla görevlendirilmiş ve gelişmeleri Ankara'ya anlık olarak rapor etmişlerdir.³⁷

İnönü, Ege gezilerine 30 Nisan 1959 tarihinde Uşak ziyareti ile başlamıştır. Ülkede yaşanan gergin siyasi atmosfer, bu gezilerin olaysız geçmeyeceği ihtimalini ortadan kaldırmıştı. Menderes, olayların yaşanması ihtimaline karşın güvenlik tedbirlerinin sağlanması için Ankara'dan Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten, Jandarma Genel Komutanlığı'ndan Kurmay Albay Hayri İlkonur, Ankara Emniyet Müdür Yardımcısı İsmail Küntay ve Ankara Hazır Kuvvet Amiri Eşref Yalçın'ın Uşak'a gönderilmesine karar vermiştir. Heyet, uçakla Eskişehir'e ulaşmış, ardından 1 Mayıs sabahı 0006 plakalı araçla saat 06:00'da Uşak'a varmıştır. İldeki tüm güvenlik önlemleri, Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten'in yetkisi altına devredilmiştir. Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten Uşak'ta ek güvenlik önlemleri aldırıştır.³⁸

CHP'li siyasetçiler, Gökten ve Küntay'ın Uşak'a gönderilmesi talimatının bizzat Dâhiliye Vekili Namık Gedik tarafından verildiğini iddia etmişlerdir. Bu iddiaya ilişkin olarak, CHP Sivas Milletvekili Turhan Feyzioğlu, 15 Şubat 1960 tarihli TBMM konuşmasında, Gedik'in talimatı dışında Gökten'in hareket edemeyeceğini dile getirmiştir. Milletvekili İbrahim Saffet Omay ise yaşanan olayların planlı olduğunu, Emniyet Müdürü Gökten ve ekibinin olayları bina arkalarında saklanarak takip ettiğini vurgulamıştır.³⁹

İnönü'nün 29 Nisan'da Ankara'dan Uşak'a hareket ettiği esnada Ankara Garında başlayan olaylar, İnönü'nün 30 Nisan günü Uşak'a gelmesiyle devam etmiştir. Vatandaş uyarılara rağmen İnönü'yü karşılamaya gelmiştir. Konvoy, İstasyon Caddesinde ilerlerken

³⁵ Fatih Tuğluoğlu, "Demokrat Partinin Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ve Zile Hadisesi (17 Ekim 1958)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2016 Sayı: 15, s. 169.

³⁶ Fatih Tuğluoğlu, "Demokrat Partinin Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ve Zile Hadisesi (17 Ekim 1958)", s. 169.

³⁷ M. Cemal Gökten tarafından 1958 yılında yazılan "Doğu Raporu" ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Çağrı Pişkin, "Emniyet Umûm Müdürü Mehmet Cemal Gökten'in Gözünden Doğu Raporu (1958)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 41, sy. 112, (2025): 739-68.; Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977. s. 401.

³⁸ BCA, 10.9, 208.644.2.87.; Fevzi Çakmak, "Cumhuriyet Halk Partisinin Ege Vazife Gezisi ve 1959 Yılı Uşak İzmir Olayları", *Journal of Turkish Studies*, vol.9, Issue 10, s. 1247-1253.

³⁹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri*, Devre 9, Cilt 11, İçtima 3, 15 Şubat 1960, s. 848.; Hacı Veli Gök, "Demokrat Parti'nin Son Döneminde İnfiial Yaratan Bazı Hadiselerin Demokrat Parti Olağanüstü Meclis Grup Toplantılarındaki Akisleri (6-14 Mayıs 1959)", *Sosyal Bilimlerde Yeni Yaklaşımlar, İzmir*, 2022, s. 211-212.

atılan bir çay bardağı bir gazeteciye isabet etmiştir. İnönü'nün aynı gün Millî Mücadelede Garp Cephesi karargahını ziyaret edeceği haberi üzerine Vali, Emniyet ve Jandarma Müdürlerine bu ziyareti engelleme ve gerekirse İnönü'yü vurma emrini verdiği, Emniyet Müdürü'nün bu emre uymadığı iddia edilmiştir.⁴⁰ 1 Mayıs günü Uşak'tan ayrılacak olan İnönü, Milletvekili Rıza Salıcı'nın evinden jandarma eşliğinde ayrılıp istasyona ulaştığında, DP destekçilerinden oluşan kalabalık bir grupla karşılaşmıştır. Kalabalığın içine doğru ilerleyen İnönü, grubu yararak trene ulaşmaya çalıştığı esnada kim tarafından atıldığı belli olmayan bir taş kafasına isabet etmiştir. İnönü, sendeleyerek trene binmiş ve Alaşehir'deki halka hitaben yaptığı konuşmada, *"Çektiğimiz bu ıstırapların neticesi yakındır. Emin ve müsterih olun. Haklarınızı iyi kullanın, iradenize sahip olun ve üzülmeğin"* ifadelerini kullanmıştır.⁴¹

Yassıada mahkemelerinde Uşak olayları davasında yargılanan Cemal Gökten olaylar hakkında şu şekilde ifade vermiştir:

"İçişleri Bakan Namık Gedik'in, İnönü'nün Uşak'a muvasalatında ve o gün Uşak'ta yaptığı ziyaretler esnasında bazı hâdiseler çıktığı gibi gece misafir kaldığı evde yangın zuhur ettiğini belirterek derhal Uşak'a gidip müessif vekayii zuhuruna meydan verilmemesi hususunda, tedbir alınmasını ve ayrıca Vali ile Emniyet Müdürü arasında çıkan ihtilafın mahiyetinin tespit ve halledilmesini emrettiğinden, uçakla Eskişehir'e ve oradan da Uşak'a gittiklerini sabahın erken saatlerinde vardıkları Uşak'ta, doğruca Emniyet Müdürlüğüne giderek aynı yerde bulunan Vali ile Emniyet Müdürüne ihtilâf sebebini sorduğunu, Emniyet Müdürü Adnan Çakmak'ın, Vali bana kanunsuz emir veriyor İnönü'yü vur emri veriyor, dediğini valinin buna karşılık ne dediğini hatırlamadığını, Emniyet Müdürüne, ben Vekil salâhiyeti ile geldim; sen emniyet işleri ile alâkalanma, biz idare edeceğiz, şeklinde bir şey söylemediği gibi, birlikte Uşak'a geldikleri Jandarma Genel Kumandanlığı Harekât Dairesi Başkanı Hayri İlkorur'a da, Jandarma Kuvvetlerini hat boyunca sıralayarak İnönü'nün trenini taşlatmak ve şişe attırmak suretiyle camların kırdırılım şeklinde bir teklifte bulunmamış olduğunu, aksine olarak İnönü'nün misafir kaldığı ev etrafında emniyet tedbirleri alınması lüzumuna işaret edip, alman tedbiri bizzat mahallinde kontrol için istasyona hiç gitmediğini, jandarma kuvvetlerine de silâh çattırıp istirahat sevk etmemiş olduğunu, Hayri İlkorur ile aralarında vazifeden doğma veya şahsi her hangi bir husumetin bulunmadığını, Uşak hâdiseleri sonunda Dahiliye Vekâletine rapor verdiğini"

İnönü'nün Uşak'tan ayrılmasının ardından, Gökten ve beraberindeki heyet, karayoluyla Manisa'ya hareket etmiş ve güvenlik önlemlerini artırmıştır. İnönü, Manisa ziyaretinin ardından İzmir'e hareket etmiştir. İzmir'de İnönü'nün gelişi öncesi geniş çaplı güvenlik önlemleri alınmış, CHP İl Başkanlığı çevresinde büyük bir kalabalık toplanmıştır. Aynı zamanda DP teşkilatı da Tepecik semtindeki ocak merkezlerinde partilileri toplamıştır. Bu sebeple, Gazi Bulvarı ve Gaziler Caddesi'nde güvenlik güçleri tarafından önlemler alınmış, hazırlıklar bizzat valilik makamından yönetilmiştir. 2 Mayıs günü Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes İzmir'e ulaşmış ve sabah erken saatlerde Devlet Bakanı Muzaffer

⁴⁰ BCA, 10-9-0-0, 295-902-1.

⁴¹ "İnönü dün Uşak'ta tecavüze uğradı", *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1959, s. 1.; Şerif Demir, "27 Mayıs Askeri Darbesine Hazırlık Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi", *Tarihin Peşinde*, Sayı: 29, 2023, s. 111.

Kurbanoglu, Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten, Vali Kemal Hadımlı, Savcı Radi Ökbay ve Belediye Başkanı Faruk Tunca'nın katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir.⁴²

İnönü'nün yurt gezileri sırasında bir diğer önemli olay İzmir'de gerçekleşen Demokrat İzmir gazetesi saldırısıdır. Gazete binası tahrip edilmiş, ekipmanlar yağmalanmış ve bina ateşe verilmiştir. İçeride bulunan 22 çalışan, linç edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. DP İzmir İl Başkanı ve Belediye Başkanı Faruk Tunca ile partinin önde gelen üyelerinin yönettiği yaklaşık 200-300 kişilik bir grubun, CHP'nin DP il binasını bombaladığı yönündeki iddialarla kışkırtılarak saldırıya sevk edildiği rapor edilmiştir.⁴³ Savcılık, Demokrat İzmir gazetesine yönelik saldırıyı muhalefet ve bağımsız basına karşı bir baskı girişimi olarak değerlendirmiştir. Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten'in, Ankara Emniyet Müdür Yardımcısı İsmail Küntay ile birlikte, olaylara yönelik müdahale girişimlerini engellediği belirtilmiş; savcılık, olayları 6-7 Eylül olaylarıyla benzer nitelikte ve siyasi bir tertip olarak nitelendirmiştir. 27 Mayıs askeri darbesi sonrası hızla yürütülen bu tahkikatta savcılık olaylarla ilişkisi olan 74 kişiyi dinlemiş, aralarında Eski Başbakan Adnan Menderes olmak üzere dönemin Valisi, Belediye Başkanı, Savcısı, Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten ve DP İzmir İl Başkanı'nın aralarında bulunduğu 101 kişi hakkında sanık sıfatıyla fezleke düzenlemiştir.⁴⁴

1959 yılının Eylül ayında Kasım Gülek öncülüğündeki CHP heyeti Çanakkale Geyikli'de bir grubun taş ve sopalı saldırısına uğramıştır. CHP heyeti, bu saldırının DP'liler tarafından planlı bir şekilde yapıldığını iddia etmiştir. Hatta İçişleri Bakanı Namık Gedik'in, Çanakkale Valisi Fahrettin Akkutlu'ya heyeti Çanakkale'ye çıkarılmaması emrini verdiği iddiaları gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Vali, seyahate engel olamam gerekirse istifa ederim demiştir. Olayların yaşanması üzerine Gedik, Gökten'i arayarak özel uçakla Çanakkale'ye giderek Vali'nin istifasını engellemesi emrini vermiştir. Emniyet Umûm Müdürü Gökten ve 3. Şube Müdürü Kenan Koç Çanakkale'ye giderek Vali ile görüşmüştür. Daha sonra CHP heyeti 24 Eylül günü İstanbul'a dönmüştür. CHP heyeti Gökten'in Çanakkale'ye gelişinin masumane olmadığını iddia ederek hadiselerle alakalı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ 27 Mayıs sonrası mahkemelerde Geyikli davasında yargılanan Gökten, ifadesinde; *"Çanakkale Valisi'nin istifa edeceği haberi üzerine, kendisini yakinen tanıdığı için, Namık Gedik'in emri ile, istifayı önlemek maksadı ile Çanakkale'ye gittiğini"* beyan etmiştir. Bu beyanı üzerine hadiselerle karışmadığı anlaşılarak, 27 Kasım 1960 tarihinde, 209 esas ve 170 karar numarası ile; 27.10.1960 tarihli, Çanakkale ve Geyikli olayları dolayısıyla Yüksek Soruşturma Kurulunca verilen kısmen son tahkikatın açılmasına, kısmen meni muhakemeye dair verilen karar ile, Gökten'in muhakemesinin menine karar verilmiştir. Dönemin Çanakkale Valisi Fahrettin Akkutlu da verdiği ifadesinde, Gökten'in kanuni duruşun dışına çıkmadığını, olaylara karışmadığını belirtmiştir.⁴⁶

1960 yılı Nisan ayında, İsmet İnönü'nün Kayseri'ye düzenlediği ziyaret sırasında yaşanan Yeşilhisar olayları, hükümet ve muhalefet arasındaki gerginliği zirveye taşımıştır.

⁴² Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara*, s. 402-403.; İzmir Emniyeti ve Antalya Emniyeti hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Yücel Yiğit ve Eyüp Şahin, Şehir ve Asayiş: Serkomiserlikten Müdürlüğü İzmir Emniyeti 1885-1923, İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları, İzmir, 2024.; Yücel Yiğit, "Antalya'nın Emniyeti (1914-1938) (Serkomiserlikten Müdürlüğe Polis Teşkilatı)", Antalya Kitabı 5- Antalya'da Türk Tarihi ve Medeniyeti, Palet Yayınlar, Konya, 2024, s. 205-214.

⁴³ "İzmir'de bir gazete intişar edemedi", *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1959, s. 1-3.; *BCA*, 10.9, 208.644.2.

⁴⁴ "İzmir hadiselerinin neşri yasak edildi", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1959, s. 1-3.; *BCA*, 10.9, 208.644.2.; Fevzi Çakmak, "Cumhuriyet Halk Partisinin Ege Vazife Gezisi ve 1959 Yılı Uşak İzmir Olayları", s. 1248-1253

⁴⁵ *BCA*, 10.9, 208.644.2.; *BCA*, 10-9-0-0, 202-624-1.; *BCA*, 10-9-0-0, 202-624-2.

⁴⁶ *BCA*, 10-9-0-0, 202-624-1.; *BCA*, 10-9-0-0, 202-624-2.

Yeşilhisar'da yaşanan hadiseler sebebiyle İnönü 2 Nisan 1960 tarihinde yapılacak CHP Kayseri İl Kongresine katılma kararı almıştır. İnönü'nün Kayseri'ye seyahati, Dahiliye Vekaletini ve Kayseri Valiliğini harekete geçirmiştir. İvedi olarak Emniyet Umûm Müdürü Cemal Göktan ve Emniyet Başmüfettişi Aziz Ronabar da Kayseri'ye gönderilmiştir. Ayrıca Kayseri Polis Okulundan takviye olarak 100 öğrenci talep edilmiştir.⁴⁷ Namık Gedik, ikinci bir Uşak ya da Geyikli olayı yaşamak istememesi, İnönü'yü Kayseri'ye sokmayacak kadar sıkı tedbir aldırmasına yol açmıştır. İnönü'nün treni Himmetdede istasyonuna geldiğinde Kayseri Vali Yardımcısı ve İl Jandarma Komutanı'nın engellemesiyle tren 3 saat bekletildikten sonra İnönü Kayseri'ye gelebilmiştir.⁴⁸

CHP heyeti, iktidarın engellemelerine rağmen Kayseri çevresindeki çeşitli yerleşimlerde halkla buluşmayı planlamıştır. Bu doğrultuda, 3 Nisan'da Yeşilhisar'a gitme yönündeki taleplerine izin verilmemesi üzerine, İnönü ve beraberindeki grup İncesu'da bekleyişlerini sürdürmüştür. CHP heyetinin Yeşilhisar'dan geçmesine izin verilmeyerek alternatif bir güzergâh önerilmiş, bu karar, saatler süren bir bekleyişin ardından ancak akşam saatlerinde alınabilmıştır. Dönemin İçişleri Bakanı Namık Gedik ise olaylar sonrasında TBMM'de yaptığı açıklamalarda, Yeşilhisar olaylarını CHP'nin provoke ettiğini savunmuş, olayların öncesinde İnönü ve beraberindeki heyetin Kayseri çevresinde kargaşa yaratmayı amaçladığını öne sürmüştür.⁴⁹

Başbakan Adnan Menderes, olayların ciddiyetine binaen örfi idare ilan edilmesi olasılığını gündeme getirmiş, buna ek olarak İçişleri Bakanlığı, Savunma Bakanlığı ve EUM temsilcilerinden oluşan bir heyetin kapsamlı bir tahkikat yürütmesini istemiştir. Bu kapsamda Cemal Göktan, Emniyet Başmüfettişi Aziz Ronabar, Adliye Vekâleti Müsteşarı Kevni Nedimoğlu ve Jandarma Genel Komutanı Nezihi Fırat olayın incelenmesi amacıyla görevlendirilmişlerdir. Heyet tarafından hazırlanan rapor, dönemin hükümet yetkililerinin Yeşilhisar olaylarını muhalefetin kışkırtmaları doğrultusunda gelişen bir girişim olarak yorumlamalarına zemin hazırlamıştır. Göktan ve beraberindeki görevlilerin olaylarla ilgili raporları, hükümetin CHP'nin siyasi faaliyetlerini kamu düzenine tehdit olarak değerlendirmesinin temelini oluşturmuştur.⁵⁰

27 Mayıs darbesi sonrası Vilayet Tahkik Komisyonu Başkanı Kemal Ş. Yağcıoğlu, Bölge Muhakemat Müdürü Osman Anıl ve Emniyet Komiseri Mustafa Dünder tarafından Kayseri olayları ile ilgili yazılan raporda anayasal hakkını kullanarak seyahate çıkan İnönü ve beraberindeki heyetin Kayseri'ye gelip gitmeleri normal bir programa bağlanmıştır. Daha sonra Menderes, Namık Gedik ve Devlet Vekili Medeni Berk, seyahatle ilgili "*gayri kanuni*" talimatlarla buna engel olmuşlardır. Bahse konu devlet erkanının suçlarına ortak olan Emniyet Umûm Müdürü Cemal Göktan da bu suçlardan sorumlu bulunmuştur. Ayrıca Göktan, Yeşilhisar, Himmetdede ve İncesu Olayları ile ilgili dava görüşmelerinde şahit olarak dinlenmiştir.⁵¹

1960 yılı Nisan ayında, üniversite öğrencilerinin İstanbul ve Ankara'da başlattığı hükümet karşıtı protestolar, dönemin güvenlik politikalarının en sert biçimde uygulandığı olaylardan biri haline gelmiştir. 28 Nisan sabahı, İstanbul'da başlayan öğrenci protestoları,

⁴⁷ BCA, 10-9-0-0, 204-630-5.

⁴⁸ BCA, 010-09, 207-640-2.; Hacı Veli Gök, *Demokrat Parti Döneminin Önemli Bir Siması: Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, 2020, s. 350-351.

⁴⁹ BCA, 010-09, 204-630-5.; Mehmet Metin, *Demokrat Parti Döneminde Kayseri Olayları*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2018, s. 70.

⁵⁰ BCA, 010-09, 204-630-1.; Mehmet Metin, *Demokrat Parti Döneminde Kayseri Olayları*, s. 32.

⁵¹ BCA, 10-9-0-0, 204-630-5. Mehmet Metin, *Demokrat Parti Döneminde Kayseri Olayları*, s. 87.

DP hükümetini eleştiren ve “*Menderes istifa!*”, “*Diktatörlük kahrolsun!*” gibi sloganların atıldığı gösterilere sahne olmuştur. İstanbul’da meydana gelen olayların Ankara’da hızla duyulması, protestoların başkentte de şiddetlenmesine neden olmuş, bu gelişmeler hükümetin ve güvenlik güçlerinin sert tedbirler almasına yol açmıştır. 29 Nisan’da Ankara’da olayların tırmanması üzerine güvenlik güçleri hızla müdahalede bulunmuş, Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten ve Ankara Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Namık Argüç, protestoları yakından takip etmiştir.⁵²

Gökten, Vali Dilaver Argun ve Argüç ile birlikte, olayların kontrol altına alınması amacıyla üniversiteye gitmiş ve gelişmeleri yakından izleyerek duruma müdahil olmuştur. Namık Argüç’ün, öğrencilerin toplandığı binaya müdahale edilmesi talimatı verdiği iddiaları ortaya atılmıştır. Bu süreçte, Emniyet Birinci Şube Müdürü Niyazi Bicioğlu’nun öğrencilere hitaben, “*Ben sizin ağabeyinizim, heyecanınızı anlıyorum. Aranızda yetiştim*” demesi, protestocuların tepkisiyle karşılanmış, öğrencilerden istifa etmesi yönünde çağrılar gelmiştir. Bicioğlu, istifaya yönelik taleplerin “*Davanızı sağlayacaksa istifa edeceğim*” diyerek karşılık vermiştir.⁵³

Namık Argüç, öğrencilerin olayları sonlandırmaması üzerine emniyet güçlerinin fakülteye girmesi emrini vermiştir. Öğrenciler, Argüç’ün gelişini görünce, ordu lehine tezahüratta bulunmuş ve askerlerin geri çekilmesi halinde dağılacaklarını belirtmişlerdir. Bu talep kabul edilmiş ve askerler bahçeden çekilmiştir. Ancak, bu gelişmeden kısa süre sonra, Ankara Valisi Dilaver Argun ve Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten’in da aralarında bulunduğu bazı sivil yetkililerin olay yerine gelmesiyle durum yeniden tırmanmıştır. Görgü tanıklarının ifadelerine göre, bu yetkililerin, protestocuların sert bir şekilde gözaltına alınmasını önerdiği belirtilmiştir. Ayrıca “*Hukuk Fakültesi’nden 20 ve Siyasal Bilgiler’den 100 kadar piçin alınması lazım geldiğini ve o zaman bunların bellerinin kırılacağı*” şeklinde ifadelerin duyulduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Argüç’ün emriyle 3. ve 4. Bölükler tekrar fakülte bahçesine girerek, emniyet güçlerine destek vermiştir. Emniyet mensuplarının, öğrencileri bina içerisine zorla sokmak için cop kullandığı ve bu esnada öğrencilerle yaşanan çatışmada tabanca kullanıldığı rapor edilmiştir.⁵⁴

Vali Dilaver Argun ve Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten da olayları yakından takip etmiştir. Argun ve Gökten’in ortak görüşü: “*Koskoca devlet bir avuç çocuğun eğlencesi mi olacaktı?*” şeklinde olmuştur. Dekanlar ve profesörlerin girişimleri sonucunda, olaylar ancak asker ve emniyet güçlerinin çekilmesiyle sona erdirilmiştir.⁵⁵

“Kanlı Cuma” olarak bilinen bu olaylar sırasında yedi polis ve 22 öğrenci yaralanmış, 58 öğrenci gözaltına alınarak örfi idare merkezlerine götürülmüş ve yargı süreci başlatılmıştır. ⁵⁶ Gökten’in o gün üniversitede gözlemlediği durumu “*Yazık! bu çocukları kandırıyorlar.*” şeklinde yorumladığı kızı Hatice Nurdan Yıldırım tarafından hatırlanmaktadır.⁵⁷

⁵² Asil Kaya, “Uzakdoğu’dan Esen Rüzgâr (1960): Güney Kore’deki Gençlik Hareketinin Türkiye’deki Yansımaları”, *Belgi Dergisi*, sy. 22, Temmuz 2021, s. 575.

⁵³ Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes’in Dramı*, Remzi Kitapevi, Ankara, 1993, s. 324-325.

⁵⁴ Serdar Şahinkaya, “29 Nisan 1960’da Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Adım Adım 27 Mayıs”, *Mülkiye Dergisi* 34, sy. 267, Şubat 2014, s. 118-120.

⁵⁵ Alpay Kabacalı, *Türkiye’de Gençlik Hareketleri*, Güner Yayınları, İstanbul, 2007, s. 139-147.; Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Cilt: 2, Kervan Yayınları, İstanbul, 1983, s. 991.

⁵⁶ “Bir Gün İçin Sokağa Çıkmak Yasak Edildi”, *Vatan*, 1 Mayıs 1960, s. 1-5.; “Bugün Gündüz Sokağa Çıkmak Yasak”, *Hürriyet*, 1 Mayıs 1960, s. 1.; Alpay Kabacalı, *Türkiye’de Gençlik Hareketleri*, s. 141-142.

⁵⁷ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

Gökten'in olaylar sırasında ve sonrasında sergilediği tutum, dönemin devlet otoritesinin ve güvenlik anlayışının bir yansıması olarak görülmüştür. Öte yandan, protestolardaki müdahalelerin sorumluluğu üzerine tartışmalar ortaya çıkmış, İstanbul Emniyet Müdürü Faruk Oktay, Yassıada'da verdiği ifadeyle 28-29 Nisan olaylarında emniyet güçleri İçişleri Bakanı Namık Gedik'in talimatları doğrultusunda başarı ile hareket etmiştir. Öğrencilere ateş açılması hususunda DP hükümetinden herhangi bir emir almadıklarını belirtmiştir.⁵⁸ İçişleri Bakanı Namık Gedik ile Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten'in görevden alınmasını talep eden sesler yükselmiştir.⁵⁹

Bu olaylar, dönemin siyasal ve toplumsal gerilimlerinin güvenlik politikaları üzerindeki etkisini gösteren önemli bir örnek teşkil ederken, Cemal Gökten'in Emniyet Umûm Müdürü olarak bu süreçteki rolü de tarihsel kayıtlarda dikkat çekmektedir.

B.3. 27 Mayıs Darbesi ve Sonrası

27 Mayıs günü Türk Silahlı Kuvvetleri içinde bir grup subay, emir-komuta zinciri dışında hareket ederek yönetime el koymuştur. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve hükümet üyeleri başta olmak üzere çok sayıda siyasi ve bürokratik isim gözaltına alınmıştır. Darbe gecesi, İnönü'nün Ankara'daki Ayten Sokak'taki evinin çevresinde İçişleri Bakanı Namık Gedik ve Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten tarafından İnönü'yü sürekli takip etmekle görevlendirildikleri iddia edilen gözcü polislerin de yanlarına gelen bir topçu yarbay tarafından silahları alınarak gözaltına alınmış, sonrasında polislerin kullandığı gri Ford markalı araç mahalle sakinleri tarafından paramparça edildiği belirtilmiştir. İçişleri Bakanı Namık Gedik ve Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten da darbe gecesi gözaltına alınan isimler arasında yer almıştır. Aynı zamanda, DP döneminde Emniyet Teşkilatı'nda önemli görevlerde bulunmuş Bumin Yamanoglu, elleri kelepçelenerek Davutpaşa Kışlası'na götürülmüştür. İstanbul Emniyet Müdürü Faruk Oktay, Kemal Aygün ve Ethem Yetkiner gibi isimler de gözaltına alınmış, yüzlerce polis, elleri başlarının üstünde, silahları ve palaskaları alınmış şekilde Harp Okuluna sevk edilmiştir.⁶⁰ Yassıada'da en ağır muamelelere maruz kalan gruplardan biri de emniyet mensupları olmuştur.⁶¹

Gökten'in kızı Hatice Nurdan Yıldırım, 27 Mayıs gecesi ve sonrasında yaşanan olayları ailesinin tanıklığıyla aktarmıştır. Anlatımına göre, Gökten darbe günü makam arabasıyla acil olarak Emniyet Müdürlüğüne çağırılmıştır. Evinin kapısında yetkililer tarafından alındığında, tıraş olup takım elbiselerini giymiş ve şapkasını takarak evden ayrılmıştır. Ancak ailesi darbenin gerçekleştiğinden habersiz olduğundan, bu çağırışı olağan bir gelişme olarak değerlendirmiş ve gece boyunca uyumuşlardır. Sabah darbe haberini öğrendiklerinde, Emniyet Müdürlüğü ve Valiliği aramış, Gökten'in gözaltında olduğunu öğrenmişlerdir.⁶²

Cemal Gökten, darbe sonrası diğer siyasi ve bürokratik isimlerle birlikte Yassıada'ya götürülmüştür. Yassıada'daki yargılama sürecinde, Fatin Rüştü Zorlu, Celal Yardımcı ve

⁵⁸ Hasan Emre Oktay, *Türk Tarihinin Kayıp Yılları, Adnan Menderes Nasıl Öldürüldü?*, Akis Kitap, İstanbul, 2013, s. 95.

⁵⁹ Central Intelligence Agency (CIA), Belge Tipi: CREST, Belge No: CIA-RPD79-00927A002700070001-7, 12 Mayıs 1960.

⁶⁰ *Akis Dergisi*, Sayı: 301, Cilt: 18, 30 Mayıs 1960, s. 5-11.; *Akis Dergisi*, Sayı: 302, Cilt: 18, 5 Haziran 1960, s. 17.

⁶¹ Sinan Demirbilek, *Demokrat Partililerin Anılarında Yassıada*, Gülmat Matbaacılık, İstanbul, 2012, s. 110-114.

⁶² Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

Namık Argüç ile aynı koşuğa tutulmuştur. 27 Mayıs darbesinin ardından çok sayıda emniyet mensubu gözaltına alınmış ve yargı sürecinde en ağır koşulları yaşayan gruplardan biri olmuştur. Gökten'in 2 Haziran 1960'ta Emniyet Umûm Müdürlüğü görevinden alınarak Bakanlık emrine verildiği, yerine ise Necip San'ın atandığı duyurulmuştur.⁶³

Yassıada'daki yargılama sırasında Gökten'in ifadesi ve savunması büyük ilgi çekmiş, dönemin medya organları tarafından kamuoyuna aktarılmıştır. Öncü Dergisi'nde yer alan haberlerde, Gökten'in ifadesinin "masum bir insan" izlenimi verdiği belirtilmiş ve geçmişteki tutumlarına atıflar yapılmıştır. Dergi, Gökten'in ifade verdiği bir fotoğrafı paylaşarak şu sözlerle yer vermiştir:

*"Kendisini bu sahnede, Siyasal Bilgiler Fakültesi önündeki gibi hareketli görmüyoruz. Sesi de herhalde "Ne duruyorsunuz. Ateş etsenize!" dediği zamanki tonda değil. Artık masum bir insan gibi görünüyor Cemal Gökten. Ne çare ki 'hafıza-ı beşer' onun bir zamanki Başbakanının sandığı gibi, 'nisyan ile malûl' değildir."*⁶⁴

Bu ifadeler, Gökten'in geçmişte Emniyet Teşkilatı'nda aldığı sert önlemlere atıfta bulunarak, darbe sonrası yargılandığı dönemdeki durumunu ironik bir şekilde ele almıştır.

Cemal Gökten, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi öncesinde, İçişleri Bakanı Namık Gedik ile birlikte ordunun olası bir müdahalesine karşı Emniyet Teşkilatı içinde önlemler almakla suçlanmıştır. Akis dergisinde yer alan iddialara göre, polisler darbe girişimi sırasında subayları vurma emri verdiği öne sürülmüştür. Ancak, darbe sırasında polis ile askerin çatıştığına dair herhangi bir kaydın bulunmaması ve darbe sonrası bu iddiaları destekleyecek somut kanıtların olmaması, bu suçlamaların geçerliliğini tartışmalı hale getirmiştir.⁶⁵

Gökten'in Yassıada'da yargılandığı süreçte ailelerin bir kez Ada'ya ziyarete gitmelerine izin verilmiştir. Ziyarete gitmek isteyen ailelerden izin kâğıdı istenmiş, bu süreçte zor bir bürokrasi ile karşılaşmıştır. Ziyaretçe ailelerin yanına iki tane mihmandar polis verilmiştir. Bu polisler ailelerin yanlarından ayrılmayarak ziyaret esnasında sarılmayı ve öpüşmeyi yasaklamışlar, görüş sürelerini 20-25 dakika ile sınırlamışlardır. Hatice Nurdan Hanım babasını görünce dayanamayarak elini öpmüştür, bir polis müdahale edince kıdemli polis engel olmuş ve "Bırak kızı, babasıdır elini öpecek" diyerek izin vermiştir. Görüşler sırasında başlarında polisler olduğu için konuşmalar biraz suni geçmiştir. Bu görüşten sonra bir daha Yassıada'da görüş izni verilmemiştir. Mahkumlar yakınları ile cezaevlerinde görüşme fırsatı bulabilmişlerdir.⁶⁶

Emniyet Teşkilatı mensuplarının yargılandığı davalar, darbe sonrası dönemin önemli bir parçası olmuştur. Cemal Gökten anayasal düzeni ihlal suçundan 10 yıl ağır hapis cezasına çarptırılırken, diğer emniyet mensuplarının da benzer cezalar aldığı görülmüştür. Yargılananlar arasında Ethem Yetkiner ve Kemal Aygün gibi üst düzey emniyet müdürleri müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Demokrat İzmir gazetesi davasında sanık olarak

⁶³ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.; BCA, 30-11-1-0, 283-16-9.; Cemal Gürsel Arşivi (CGA), Belge No: 04007097 Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel dönemine ait "No.2 Sakıtlar Yassıadada" başlıklı albüm.

⁶⁴ Meltem Şahin, "Öncü: 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin Ardından Çıkan Bir Gazetenin Tarihi", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (33), 2020, s. 260.

⁶⁵ *Akis Dergisi*, Sayı: 301, Cilt: 18, 30 Mayıs 1960, s. 5-11.; *Akis Dergisi*, Sayı: 302, Cilt: 18, 5 Haziran 1960, s. 17.; Sabit Dokuyan, *Darbe Yolunda Üç Yıl 1957-1960 Süreç, Tartışmalar, İddialar*, Çizgi Kitapevi, İstanbul, 2023, s. 521.

⁶⁶ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

yargılanan Gökten ve diğer emniyet yetkilileri ifadelerinde yaşananları “*Tertip*” olarak nitelendirmiş, ancak bu konuda bilgi sahibi olmadıklarını belirtmişlerdir.⁶⁷

Gökten, 15 Eylül 1961 tarihinde Yüksek Adalet Divanı tarafından alınan karar gereği, “Anayasayı İhlal” suçundan Türk Ceza Kanunu’nun 146/3 maddesi uyarınca 10 yıl ağır hapis cezasına çarptırılmıştır. Ancak aynı kanunun 33. maddesinin uygulamasına ve 173. maddesi gereğince verilen cezanın üçte biri olan 3 yıl 4 ay süreyle cezaevinde kalmasına karar verilmiştir.⁶⁸

Gökten, aynı dönemde farklı davalarda da yargılanmış ve çeşitli suçlamalarla karşılaşmıştır. Bunlardan biri, “Halkı Silahlandırma Davasıdır”. Bu davada Gökten’in 14 Eylül 1961 tarihinde ifadesi alınmış, 28-29 Nisan olayları öncesinde Ankara’dan İstanbul’a silah ve mühimmat taşındığı iddiaları sorulmuştur. Gökten, dönemin Emniyet Umûm Müdürü olarak, kimseye silah ve araç verilmediğini ve iddia edilen silah ve mühimmatların nakli hususunda hiçbir bilgisinin olmadığını ifade etmiştir.⁶⁹ Diğer bir davada ise “Gayrimeşru servet iktisabı” suçundan yargılanmıştır. Bu davada, 14 Mayıs 1950 ile 27 Mayıs 1960 tarihleri arasındaki gelir, gider ve borçları detaylı bir şekilde araştırılmıştır. Bilirkişi raporlarında, Gökten’in bir miktar paranın kaynağının tespit edilemediği ortaya çıkmıştır. Gökten, bu paranın kaynağını, eşinin ailesinden kalan miras ve tasarruflar olarak açıklamıştır.⁷⁰ Bunların dışında 1959 yılında yaşanan Uşak olaylarında CHP lideri İnönü’yü öldürmeye teşebbüs suçundan yargılanmıştır.⁷¹

Gökten, Yassıada’daki yargılamanın ardından 1961’de Keskin Cezaevine nakledilmiştir. Burada, adi suçlularla aynı koşu kalmasına rağmen, Valilik ve EUM görevlerinden dolayı koşu içerisinde saygı görmüştür. 1962’de kısa bir süre Adana Cezaevinde kalmıştır. Daha sonra Kayseri Cezaevine nakledilmiştir. Burada Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Milletvekili Baha Akşit gibi önemli isimlerle aynı koşu paylaşmıştır. Gökten 1962-1963 yıllarında, çeşitli sağlık sorunları nedeniyle 11 ay Ankara Numune Hastanesinde tedavi edilmiştir.⁷²

Kayseri Cezaevinde geçirdiği süre zarfında rahatsızlıkları iyiden iyiye baş göstermiştir. Gökten, tedavi için Kayseri Cumhuriyet Savcılığına dilekçeyle başvurarak tedavi olmak istediğini talep etmiştir. 25 Ağustos 1964 tarihli Kayseri Hastanesi Sağlık Kurulundan alınan sağlık raporunda, Gökten’in bel ağrıları, unutkanlık ve bayılma gibi şikâyetleri olduğu belirtilmiş, yapılan tetkiklerde ellerinde titreme, gözlerinde görme kusuru ve eklem rahatsızlıkları tespit edilmiştir.⁷³

Gökten’in Kayseri Cezaevinde bulunduğu sırada 27 Ekim 1964 tarihinde alınan kararla, tespit olunan sürekli hastalığı nedeniyle çıkarılan af kanunu ile serbest bırakılmıştır.⁷⁴ Kayseri ve Adana Cezaevinde kaldığı günlerde Kayseri ve Adana halkının darbe sonrası tutuklanan isimlere büyük ilgi gösterdiği, cezaevine yiyecek ve çeşitli hediyeler gönderdikleri ailevi anılarda dikkat çekmiştir. Ayrıca bu illere ziyaret için gelen ailelerin polisler tarafından sürekli izlenmiş, kaldıkları otel veya pansiyon gibi yerlerin kapılarında polislerin nöbet tuttuğu aileler tarafından anlatılmıştır. 1964 yılında Gökten’in tahliyesi

⁶⁷ Cemal Anadol, *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*, Yeni Kuvayı Milliye Yayınları, İstanbul, 2004, s. 160-161.; “Demokrat İzmir Davasının 16 Sanığı Mahkûm Oldular”, *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1961, s. 1.

⁶⁸ BCA, 30-11-1-0, 308-36-7.

⁶⁹ BCA, 10-9-0-0, 302-926-8.

⁷⁰ BCA, 10-9-0-0, 264-807-5.

⁷¹ BCA, 10-9-0-0, 295-902-1.

⁷² Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

⁷³ BCA, 30-11-1-0, 308-36-7.

⁷⁴ *Resmî Gazete*, 28 Ekim 1964, Sayı: 11844.

esnasında ailesinin refakat etmesine izin verilmemiştir. Kendisine eşlik eden bir emniyet görevlisi tarafından evine götürülmüştür.⁷⁵

Gökten'in cezaevindeki ve mahkeme süreçlerindeki deneyimleri, 27 Mayıs darbesi sonrası dönemin zorlu koşullarını ve Emniyet Teşkilatı üzerindeki baskıyı yansıtmaktadır. Bu dönemde Emniyet Teşkilatı'nın, darbe sonrası yeniden yapılanma ve değerlendirme sürecinde önemli bir rol oynadığı gözlemlenmiştir.

B.4. Emniyet Teşkilatı'na Katkıları

Cemal Gökten'in kariyeri, Türk Emniyet Teşkilatı'nda önemli yapısal yenilikler ve modernleşme çabalarıyla şekillenmiştir. Gökten'in görevde olduğu dönemde, polis eğitimi, organizasyon yapısı ve uluslararası iş birlikleri gibi alanlarda önemli adımlar atılmıştır.

Gökten, polis eğitiminin niteliksel olarak geliştirilmesine büyük önem vermiştir. 1958 yılında Polis Enstitüsünün 20. dönem yüksek ve orta kademe mezuniyet törenine katılarak, polis eğitimine verdiği önemi vurgulamıştır. 20 Ağustos 1958'de İçişleri Bakanı Namık Gedik ile birlikte katıldığı bu tören, onun polis eğitime olan bağlılığını göstermektedir.⁷⁶

Emniyet Teşkilatı'nın eğitim altyapısını güçlendirmek adına, Gökten, İçişleri Bakanı Namık Gedik ile birlikte, 4 Kasım 1959'da Kayseri Polis Okulunun açılışına katılmıştır. Her ne kadar DP döneminde okuldan mezuniyet gerçekleşmemişse de okul ilerleyen yıllarda Emniyet Teşkilatı'na önemli katkılarda bulunmuştur.⁷⁷

Gökten'in EUM döneminde, yaşanan en önemli sorunların başında gelen polisin yetersizliğine tedbirler alınmıştır. Emniyet Teşkilatı'nda yeni polis merkezleri kurulmuştur. Toplumun huzur ve güvenliğini sağlamak amacıyla kurulan bu merkezlerin sayısı 1958 yılında 219'a ulaşarak vatandaşlara hizmet sunmaya başlamıştır. Özellikle İstanbul'da yaşanan Topkapı olayları sonrasında gündeme gelen polis sayılarının yetersizliği sonrasında 1959 yılında teşkilata yeni personel alımları gerçekleştirilmiş, polis sayısı artırılmıştır. Haziran 1959 itibarıyla İstanbul'dan 6 başkomiser, 6 komiser, 5 komiser yardımcısı, 47 polis memuru, 1 muamelat amiri ve 1 de muamelat memuru doğu illerine tayin edilmiştir.⁷⁸ 1959 yılında İstanbul'a 750, Türkiye geneli 3250 polis alımı planlanmıştır ancak alınan polis sayıları planlandığı şekilden az olmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak polis maaşları ve tayin bedellerinde de artış yapılmıştır.⁷⁹ Yine aynı yıl emniyet müdürleri içerisinde bir rotasyon yapılarak 20 ilin İl Emniyet Müdürleri değiştirilmiştir.⁸⁰ Gökten, Umûm Müdürlüğü yıllarında teşkilata kadın polislerin alımına da önem vermiş ve bu yıllarda teşkilata kadın polislerin alındığı görülmüştür.⁸¹

Bu dönem polislerin nitelik ve nicelik açısından eleştirildiği bir dönem olmuştur. Orantısız güç, teçhizat eksikliği ve bu sebeple yaşanan sıkıntılar, polis eğitiminin yetersizliği ve karakollarda yaşanan dayak atma olayları polisin gündeme geldiği olumsuz konular arasında yer almıştır. 1959 yılında polisin vatandaşa karşı orantısız güç kullanımı ve şiddet

⁷⁵ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

⁷⁶ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

⁷⁷ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

⁷⁸ "İstanbul Polisinde Nakiller", *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1959, s. 1-5.; Hacı Veli Gök, *Demokrat Parti Döneminin Önemli Bir Siması: Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri*, s. 312.

⁷⁹ Çağrı Pişkin, *Demokrat Parti Dönemi Türk Emniyet Teşkilatı*, Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, Kayseri, 2024, s. 70-150.; "İstanbul Polisi Takviye Edilecek" *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1959, s.1-5.

⁸⁰ "20 Vilayetin Emniyet Müdürleri Değişti", *Hürriyet*, 30 Haziran 1959, s. 1-5.

⁸¹ Çağrı Pişkin, *Demokrat Parti Dönemi Türk Emniyet Teşkilatı*, s. 98-99.

uygulaması ile alakalı olarak CHP Çankırı Milletvekili Dursun Akçaoğlu, 31 Temmuz 1959 günü Meclis'e, İçişleri Bakanı Namık Gedik tarafından cevaplandırması isteği ile şu şekilde bir soru önergesi vermiştir:

“Son zamanlarda polis ve jandarma tarafından dayak atma hadiselerinin arttığı, haksız ve sebepsiz yere birçok vatandaşların her tarafı mosmor edilinceye kadar kıyasıya dövüldükleri, hatta hükümet merkezinde, gece yolda gidenlerin bekçiler tarafından yollarının çevrildiği ve bir astsubayın, gece bekçileri tarafından vurulup öldürüldüğü, gazete sütunlarına kadar intikal etmektedir. Vatandaşlara reva görülen bu iptidai hareketleri, uygun buluyor musunuz? Bulmuyorsanız, bu hususta ne gibi önleyici ve cezalandırıcı tedbir almaktasınız?”⁸²

Dayak iddiaları ile ilgili olarak Burhan Apaydın isimli bir avukat, 28 Kasım 1959'da Savcılığa dilekçe vererek, Ayhan Bigütay isimli bir vatandaşın polis tarafından *“Hurdahaş edilinceye kadar”* dövüldüğünü iddia ederek şikâyetle bulunmuştur. Avukat, İstanbul Emniyet Müdürü Faruk Oktay ile dayak attığı tespit edilecek olan diğer polis memurları hakkında gerekli işlemlerin yapılmasını talep etmiştir.⁸³

Gökten, Emniyet Teşkilatı'na bir müzik biriminin kazandırılmasına yönelik çalışmalar yürütmüş, 1959 yılında Polis Bando ve Armoni Mızıkasının kurulması için talimat vermiştir. Cumhurbaşkanlığı Armoni Mızıkası şeflerinden emekli Bando Albay İhsan Künçer'in denetiminde kurulan bu bando, İngiltere'deki polis bandolarını örnek alarak enstrüman seçimi ve repertuar oluşturma süreçlerini tamamlamıştır. Bando müziği konusunda uzman kişiler derslere girmiş, personele iyi bir müzik eğitimi vermiş ve yapılan sınavlar sonunda başarılı olanlar Polis Armoni Mızıkası çekirdek personelini oluşturmuştur.⁸⁴

1951 yılında çeşitli illerde boraları kurulan Önemli İşler Dairesinin Gökten döneminde de geliştirildiği görülmüştür. 1958 yılında Hatay, Ankara, İstanbul ve İzmir gibi illerde CIA tarafından *“İstihbarat Elemanı Sevk, İdare ve İstihbarat Operasyonu Düzenleme Kursu”* düzenlenmiştir. Küçük gruplar istihbarat eğitiminden geçirilerek hizmet üretmeye başlamışlardır.⁸⁵ Yine bu dönem tüm yurttaki trafik teşkilatları tamamlanarak 1 Mart 1958 tarihinde uygulamaya başlanmıştır.⁸⁶

19 Haziran 1959 tarihinde İstanbul'a giden Emniyet Umûm Müdürü Gökten, 22 Haziran günü Yıldız'daki Polis Okulunu ziyaret ettikten sonra bir basın toplantısı yaparak Emniyet Teşkilatı hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. İstanbul'da görev yapan polislerin kıyafet sorununa değinerek polis kıyafet nizamnamesinde olduğu gibi İstanbul polislerinin tek tip kıyafete geçeceklerini belirtmiştir. Birisi Ankara'da diğeri ise İstanbul'da olmak üzere iki büyük polis laboratuvarının açılacağını, 50 adet alıcı ve verici telsiz istasyonunun en kısa sürede hizmete gireceğini ifade etmiştir. Polis eğitimi noktasında gelişmeler yaşandığını belirten Gökten, Kayseri'ye 400 kişi kapasiteli, üçüncü polis okulunun inşa edileceğini dile getirmiştir. Nitekim Kayseri Polis Okulu aynı yıl açılmış, açılışına bizzat Cemal Gökten da

⁸² “İçişleri Bakanına Sorulan Sual” *Cumhuriyet*, 31 Temmuz 1959, s. 1.

⁸³ “İstanbul Emniyet Müdürü Dün Mahkemeye Verildi”, *Akşam*, 29 Kasım 1959, s. 1.

⁸⁴ BCA, 30-18-1-2, 152-25-20.; Polis Akademisi, “Polis Bandosu”, (Erişim Tarihi: 05.01.2025), <https://www.pa.edu.tr/polis-bandos>.

⁸⁵ Yücel Yiğit ve Eyüp Şahin, “Emniyet İstihbarat Tarihi”, *Türk İstihbarat Tarihi*, Edt: İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Namık Çencen, Yücel Yiğit, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 619.

⁸⁶ Osman Akçay, “Cumhuriyetin İlanından İtibaren Ülkemiz Trafik Mevzuatının ve Trafik Teşkilatlanmasının Tarihsel Gelişimi”, *Polis Dergisi*, Sayı: 36, 2003, s. 655.

katılmıştır.⁸⁷ Ayrıca yine Gökten döneminde İstanbul'da modern bir emniyet müdürlüğü yapılması ve yeni emniyet binasının üzerine bir helikopter pistinin de inşa edilmesi kararı alınmıştır.⁸⁸

Gökten, EUM görevinde iken birçok uluslararası toplantıya katılmış ve Emniyet Teşkilatı'nın uluslararası platformlarda tanıtılmasına katkıda bulunmuştur. 15-20 Eylül 1958 tarihleri arasında Londra'da düzenlenen Milletlerarası Kriminal Polis Teşkilatı Umûmi Heyetinin toplantısına Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten katılmıştır.⁸⁹ 25 Mart 1959 tarihinde İçişleri Bakanı Namık Gedik ile birlikte ABD'de FBI karargahını ziyaret etmiş ve burada uluslararası polis iş birliğine dair bilgi alışverişinde bulunmuştur. Bu ziyarette çektiği hatıra fotoğrafı, uluslararası temaslar açısından önem taşımaktadır.⁹⁰ Gökten, EUM 4. Daire Reisi Ferit Kubalı ile birlikte 8-12 Aralık 1959 tarihinde Paris'te düzenlenen Milletlerarası Kriminal Polis Teşkilatı Umûmi Heyetinin toplantısına katılmışlardır.⁹¹

1960 yılında, Gökten'in Türkiye'deki polis teşkilatının işleyişine dair bilgi sunduğu bir yazısı, Uluslararası Polis Müdürleri Derneği dergisinde yayımlanmıştır. Bu yazı, Türk Emniyet Teşkilatı'nın uluslararası platformlarda tanıtılmasına katkıda bulunmuştur.⁹² Gökten, Ermeni Rahip Hımayak Intoyan'ın çeşitli konuşmalarını ihtiva eden «Ermenistan Güneşi» adlı kitabın içeriğinde Türk milleti aleyhine bölümlerin olduğunu tespit edilmesi üzerine, kitabın tercümesini yaptırmış ve bu bölümleri belirleyerek Cumhurbaşkanlığı Umûmi Kâtibine göndermiştir.⁹³

Gökten'in kızı Hatice Nurdan Yıldırım'ın hatıralarına göre, Gökten evde iş konuşmaktan hoşlanmayan, ancak Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile sık görüşen bir isimdi. Yine kızının hatıralarında belirtildiği üzere, polisin milli bayramlardaki resmi geçitlerde marşsız yürüyüşüne dikkat çekerek modern bir polis mızıkası kurulması gerekliliğini ilk olarak EUM görevi öncesinde gündeme getirmiştir. Ayrıca teşkilatta saç, sakal ve bıyık tıraşına özen göstermesi, kızı tarafından aktarılan detaylar arasında yer almaktadır.⁹⁴

Cemal Gökten'in Emniyet Teşkilatı'na yaptığı katkılar, teşkilatın modernizasyonu, personel politikalarının iyileştirilmesi, uluslararası iş birliklerinin artırılması ve teknolojik altyapının güçlendirilmesi açısından önemli reformları içermektedir. Ancak, görevi süresince polis teşkilatının orantısız güç kullanımı ve insan hakları ihlalleri nedeniyle kamuoyunda eleştirilere maruz kalması, onun dönemiyle ilgili tartışmaların devam etmesine neden olmuştur. Gökten'in Emniyet Teşkilatı'nda gerçekleştirdiği reformlar, Türk Emniyet Teşkilatı'nın kurumsal yapısını daha ileri bir seviyeye taşıyan önemli adımlar arasında yer almıştır.

⁸⁷ İstanbul Polisi Takviye Edilecek, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1959, s. 1-5.; Polis okulları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Yücel Yiğit, "Mektepsiz Polis Kalmasın: Selanik Polis Mektebi", *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, Editörler: Alaattin Aköz-Slobodan Ilıc-Danko Leovac-Doğan Yörük, Cilt: II, Palet Yayınları, Konya, 2020, s. 459-483.

⁸⁸ "Emniyet Sarayı Yapılıyor", *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1959, s. 1.

⁸⁹ *BCA*, 30-18-1-2, 150-45-16.

⁹⁰ Hatice Nurdan Yıldırım ve Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

⁹¹ *BCA*, 30-18-1-2 /154-65-11.

⁹² *International Association of Chiefs of Police*, Mart 1960, s. 7-10.

⁹³ *CBA*, 3/10-7, 6457.

⁹⁴ *International Association of Chiefs of Police*, Mart 1960, s. 7-10.

Sonuç

Mehmet Cemal Göktaş'ın kariyerine ve EUM dönemindeki çalışmalarına bakıldığında, Türkiye bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş ve Emniyet Teşkilatı'nın gelişimine önemli katkılarda bulunmuş bir yönetici olduğu görülmektedir. Göktaş, kaymakamlık ve valilik görevleri süresince, halkla güçlü bağlar kurmayı ve kamu düzenini sağlamayı önceleyen bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Özellikle taşra teşkilatlarının verimli yönetimi, yerel güvenliğin sağlanması ve halk odaklı yönetim modeli geliştirmesi, onun idari başarılarını öne çıkaran unsurlar arasında yer almaktadır. Atatürk Orman Çiftliği'nin kuruluş sürecindeki katkıları ve Atatürk Üniversitesi'nin temellerinin atılmasına sağladığı destek, Göktaş'ın Emniyet Teşkilatı kariyeri öncesi kamu yönetimi ve kalkınma projelerinde önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Göktaş'ın EUM'ye atanmasının ardında hem idari becerileri hem de Emniyet Teşkilatı'ndaki reformlara duyduğu ilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte kaymakamlık ve valilik görevlerini başarıyla yürütmesi ve otoriter tavrı Göktaş'ın başarısını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, DP'nin 1950 sonrasında artan toplumsal ve siyasi gerilimler karşısında güçlü bir güvenlik politikası oluşturma gereksinimi, onu bu göreve uygun bir isim haline getirmiştir. Göktaş'ın EUM görevindeki faaliyetleri, polis teşkilatında disiplinin sağlanması, eğitim ve teknik donanımın modernleştirilmesi, personel yapısının güçlendirilmesi gibi konulara odaklanan reformları içermektedir.

Göktaş'ın Emniyet Teşkilatı'na kazandırdığı yenilikler dönemin idari reform tarihine damgasını vurmuştur. DP'nin de son döneminde Emniyet Teşkilatı'nı modernize etmeye yönelik çabalar yürütmesiyle birlikte teşkilatın yapısal ve işleyişsel reformlara tabi tutulması için çeşitli adımlar atmıştır. Polis eğitiminin standartlaştırılması, Kayseri Polis Okulu'nun açılması, laboratuvar ve telsiz altyapısının geliştirilmesi, kadın polislerin istihdama dahil edilmesi, personel sayısının artırılması ve uluslararası iş birliklerinin güçlendirilmesi onun yönetim vizyonunun somut göstergeleridir. Ayrıca, Polis Armoni Mızıkası'nın kurulması, kurumsal kimlik ve motivasyonun güçlendirilmesine yönelik sembolik bir adım olmuştur. Göktaş'ın Londra, Paris ve ABD temasları ise Türk Emniyet Teşkilatı'nı uluslararası platformda temsil etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Göktaş'ın Doğu Anadolu illerine ilişkin hazırladığı 1958 tarihli rapor, dönemin devlet politikaları açısından dikkat çekici bir belge niteliğindedir. Bu raporda bölgedeki asayiş sorunlarının sadece güvenlik eksenli olmayıp sosyo-ekonomik ve kültürel nedenlere dayandığını vurgulaması, onun güvenlik yönetimine stratejik bir bakış getirdiğini göstermektedir. Bölgedeki aşiret yapılarının ve etnik farklılıkların güvenlik açısından nasıl bir tehdit oluşturabileceğini değerlendiren Göktaş, bunun yanı sıra yerel kültürün korunması adına çeşitli projeler geliştirmiştir. Personel yetersizliği, memur politikaları, eğitim eksiklikleri ve yerel halkla iletişim sorunlarını tespit eden Göktaş, bölgedeki emniyet personelinin hem maddi hem de sosyal açıdan desteklenmesini önermiştir. Bu yönüyle Göktaş, bölgede asayişin sağlanmasına önemli katkılarda bulunmuş ve devlet-halk bütünleşmesine dayalı bir güvenlik anlayışının temellerini atmıştır.

Göktaş'ın EUM'ye atanması, Demokrat Parti iktidarının son döneminde iç güvenliğin merkezî bir politika aracı haline geldiği bir döneme rastlamaktadır. Artan siyasal kutuplaşma, muhalefet üzerindeki baskılar ve toplumsal gerilimler, Emniyet Teşkilatı'nı doğrudan siyasetin etkisi altına sokmuştur. Bu ortamda Göktaş, bir yandan teşkilatın profesyonelleşmesini ve modernleşmesini sağlamak amacıyla yapısal reformlara

yönelmiş, diğer yandan da siyasi iktidarın güvenlik politikalarının yürütülmesinde etkin bir rol oynamıştır. Bu çelişkili durum, onun döneminin hem en güçlü hem de en tartışmalı yönünü oluşturmuştur.

DP iktidarının son yıllarında artan siyasi gerilimler, Emniyet Teşkilatı'nın bağımsız bir kurum olarak faaliyet göstermesi yönündeki çabaları zorlaştırmıştır. Uşak, Geyikli, Kayseri, Topkapı ve özellikle üniversite olayları, Gökten'in adının en çok tartışıldığı süreçler olmuştur. Gökten, bu dönemde Emniyet Teşkilatı'nın siyasetin baskısı altında kalmasına karşı bir denge politikası izlemiş ve kolluk güçlerinin asli görevlerine odaklanması gerektiğini savunmuştur. Ancak, dönemin toplumsal olayları ve siyasi gelişmeleri göz önünde bulundurulduğunda, Emniyet Teşkilatı'nın siyasetle ilişkilerinin karmaşık bir yapıya büründüğü görülmektedir. Gökten'in, hukukun üstünlüğü ve kamu düzeninin korunması ilkelerine bağlı kalarak hem toplumsal huzurun sağlanması hem de siyasi baskılara direnç gösterme noktasında aktif bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Gökten'in kariyerindeki bu dönemler, Türk Emniyet Teşkilatı'nın modernleşme sürecinde önemli bir adımı temsil etmekle birlikte, Türkiye'de emniyet-siyaset ilişkilerinin nasıl dönüştüğüne dair değerli ipuçları sunmaktadır.

27 Mayıs 1960 Darbesi, Türkiye'nin siyasi yapısında önemli bir kırılmaya neden olmuş ve DP iktidarını sona erdirerek yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Gökten'in EUM dönemi, bu darbenin etkisiyle son bulmuş olsa da darbe öncesi yaşanan süreç ve darbe sonrasındaki tutumu, onun kariyerinin en tartışmalı ve dikkat çeken dönemlerinden biri olmuştur. Gökten'a yönelik, "askerin karşısına polisi çıkaracağı" şeklindeki iddialar, özellikle dönemin siyasi atmosferinde sıkça dile getirilmiş ve Gökten'in bu süreçteki rolüyle ilgili çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır. Ancak bu iddialar asla gerçeklik kazanmadı, Gökten, Emniyet Teşkilatı'nın profesyonel yapısını savunmuş ve siyasi olaylarda polislerin tarafsız kalması gerektiğini vurgulamıştır.

Darbe gecesi, Gökten evinden alınarak gözaltına alınmış ve sonrasında Yassıada Mahkemeleri'nde yargılanmıştır. Bu süreç, Gökten için son derece zorlu geçmiştir. Yassıada'da yapılan yargılamalarda, Gökten anayasayı ihlal suçundan ceza olarak cezaevine gönderilmiştir. Keskin, Adana ve Kayseri Cezaevlerinde kalan Gökten, 1964 yılında tahliye edilmiştir. Gökten, yalnızca kendi görev dönemi boyunca değil, darbe sonrasındaki sürecinde de Emniyet Teşkilatı'nın modernleşmesi ve profesyonelleşmesi yönünde önemli bir miras bırakmıştır. Özellikle Kayseri ve Adana Cezaevlerinde halkın kendisine gösterdiği sevgi ve gönderdiği hediyeler sevilen bir bürokrat olduğunun göstergesi olmuştur. 1979 yılında vefatına kadar, yaşadığı dönemin olaylarına ve darbenin yarattığı etkilerle şekillenen hayatı, Türk Emniyet Teşkilatı'na olan katkıları açısından da tarihsel bir değer taşımaktadır. Sonuç itibarıyla Gökten'in faaliyetleri, 27 Mayıs 1960 darbesi gibi dönemin sarsıcı siyasi olayları öncesinde Emniyet Teşkilatı'nın yapısal ve fonksiyonel açıdan dönüşümüne ışık tutmakta; ancak bu çabaların siyasi müdahaleler karşısında sınırlı kaldığını göstermektedir.

Sonuç olarak, Mehmet Cemal Gökten'in EUM dönemi, Türk Emniyet Teşkilatı'nın kurumsal modernleşme çabaları ile siyasal baskıların iç içe geçtiği bir dönemi temsil etmektedir. Gökten, bir yandan teşkilatın teknik ve idari kapasitesini geliştirmiş, diğer yandan dönemin siyasal atmosferinin yarattığı sınırlılıklarla mücadele etmiştir. Onun yönetim anlayışı, güçlü bir devlet otoritesini tesis etme çabası ile demokratikleşme gereksinimi arasındaki tarihsel dengeyi yansıtmaktadır. Özellikle, Gökten sonrası dönemde gerçekleştirilen reformların etkileri ve Emniyet Teşkilatı'nın kurumsallaşma sürecinin

nasıl ilerlediği konularının ele alınması, teşkilatın gelişim sürecinin daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca, dönemin toplumsal ve siyasal atmosferinin Emniyet Teşkilatı üzerindeki etkilerini daha ayrıntılı incelemek, gelecekte benzer reform süreçlerinin daha sağlıklı ve bağımsız bir şekilde planlanmasına katkı sunacaktır. Bu bağlamda, Göktaş'ın görev süresi ve Emniyet Teşkilatı'na yaptığı katkılar, Türkiye'de güvenlik politikalarının gelişimi ve emniyet-siyaset ilişkisi açısından önemli bir tarihsel çerçeveye sunmaktadır.

Kaynakça

1. Arşivler

Central Intelligence Agency Archive Documents (CIA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Celal Bayar Arşivi (CBA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cemal Gürsel Arşivi (CGA)

2. Resmi Yayınlar

Cemal Göktaş, "Doğu Vilayetleri Raporu", 8 Kasım 1958.

Resmî Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri.

3. Süreli Yayınlar

Akis Dergisi

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Hürriyet

Milliyet

Ulus

Vatan

4. Araştırma Eserler

Akçay, Osman (2003), "Cumhuriyetin İlanından İtibaren Ülkemiz Trafik Mevzuatının ve Trafik Teşkilatlanmasının Tarihsel Gelişimi", *Polis Dergisi*, S. 36, s. 653-665.

Altuncuoğlu, Neslihan ve Çağrı Pişkin (2023), "Demokrat Parti'nin Son Döneminde Türkiye'nin İç Güvenliğine Etki Eden Olaylar ve Türk Polis Teşkilatı (1957-1960)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 46, s. 425-457.

Anadol, Cemal (2004), *Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti*, İstanbul: Yeni Kuvayı Milliye Yayınları.

Aydemir, Şevket Süreyya (1993), *Menderes'in Dramı*, Ankara: Remzi Kitapevi.

Bağcı, Özgür (2019), *Demokrat Parti Dönemi'nde Konya (1950-1960)*, Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya.

Bayram, Atilla (2004), "1923-2004 Dönemi Emniyet Genel Müdürleri Biyografileri", *Polis Dergisi*, S. 39, s. 62-75.

Çakmak, FEVZİ (2014), "Cumhuriyet Halk Partisinin Ege Vazife Gezisi ve 1959 Yılı Uşak İzmir Olayları", *Journal of Turkish Studies*, C. 9, S. 10, s. 1247-1253.

- Demir, Şerif (2023), "27 Mayıs Askeri Darbesine Hazırlık Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi", *Tarihin Peşinde*, S. 29, s. 107-124.
- Demirbilek, Sinan (2012), *Demokrat Partililerin Anılarında Yassıada*, İstanbul: Gülmat Matbaacılık.
- Dikici, Ali (2007), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Emniyet Teşkilatında İz Bırakmış Makedonya Doğumlu Polisler", *Hikmet Dergisi*, S. 10, s. 43-61.
- Dokuyan, Sabit (2023), *Darbe Yolunda Üç Yıl 1957-1960 Süreç, Tartışmalar, İddialar*, İstanbul: Çizgi Kitapevi.
- Erdoğan, Haşim ve Çağrı Pişkin, (2020), "Demokrat Parti Dönemi İktidar-Muhalefet Çekişmesinin Bir Ürünü: Nevşehir'in İl, Kırşehir'in İlçe Olması", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 10, S. 2, s. 577-590.
- Gök, Hacı Veli (2022), "Demokrat Parti'nin Son Döneminde İnfial Yaratan Bazı Hadiselerin Demokrat Parti Olağanüstü Meclis Grup Toplantılarındaki Akisleri (6-14 Mayıs 1959)", *Sosyal Bilimlerde Yeni Yaklaşımlar*, İzmir, s. 206-229.
- Gök, Hacı Veli (2020), *Demokrat Parti Döneminin Önemli Bir Siması: Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul.
- Gök, Hacı Veli (2021), "Mareşal Fevzi Çakmak'ın Vefatının Türk Basınına Yansıması ve Radyoevi Hadisesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, S. 35, s. 125-154.
- Gökten, Cemal (1960), "The Police of Turkey", *International Association of Chiefs of Police*, s. 10.
- Kabacalı, Alpay (2007), *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, İstanbul: Gürer Yayınları.
- Karakuş, Emin (1977), *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Kaya, Asil (2021), "Uzakdoğu'dan Esen Rüzgâr (1960): Güney Kore'deki Gençlik Hareketinin Türkiye'deki Yansımaları", *Belgi Dergisi*, S. 22, s. 555-88.
- Kaynar, İhsan Seddar (2017), "Ankara'nın 11 Eylül 1957 Sel Felaketi ve Siyasi Gündemi", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, s. 197-224.
- Kuzey Bulut, Fatma (2019), *Demokrat Parti Dönemi Asayiş ve Güvenlik Sorunları ve Bunlara Karşı Alınan Önlemler*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Metin, Mehmet (2018), *Demokrat Parti Döneminde Kayseri Olayları*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.
- Muşmal, Hüseyin (2015), "Küllerinden Doğan Bir Köy 1955 Yılı Yangını ve Derebucak'ın Yeniden Kuruluşu", *Journal of International Social Research*, C. 8, S. 36, s. 364-379.
- Oktay, Hasan Emre (2013), *Türk Tarihinin Kayıp Yılları, Adnan Menderes Nasıl Öldürüldü?*, İstanbul: Akis Kitap.
- Pinar, Mehmet (2019), "Cevat Dursunoğlu'nun Şark Raporu (Öneriler, Farklılıklar, Benzerlikler)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 46, s. 383-405.
- Pinar, Mehmet (2019), "Rüstem Çurku, Cumhurbaşkanlığı Arşiv Belgelerine Göre Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten'in 1958 Şark Raporu ve Tek Parti Dönemiyle Karşılaştırılması", *3. Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi*, Van, s. 344-358.
- Pişkin, Çağrı (2024), *Demokrat Parti Dönemi Türk Emniyet Teşkilatı*, Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, Kayseri.

- Pişkin, Çağrı (2025), “Emniyet Umûm Müdürü Mehmet Cemal Göktan’ın Gözünden Doğu Raporu (1958)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 41, S. 112, s. 739-68.
- Sarol, Mükerrerem (1983), *Bilinmeyen Menderes*, C. 2, İstanbul: Kervan Yayınları.
- Şahin, Eyüp ve Yücel Yiğit (2021), “Emniyet İstihbarat Tarihi”, *Türk İstihbarat Tarihi*, Edt: İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Namık Çencen, Yücel Yiğit, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Şahin, Eyüp ve Yücel Yiğit (2024), *Şehir ve Asayiş: Serkomiserlikten Müdürlüğü İzmir Emniyeti 1885-1923*, İzmir: İzmir Kalkınma Ajansı Kültür Yayınları.
- Şahin, Meltem (2020), “Öncü: 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi’nin Ardından Çıkan Bir Gazetenin Tarihi”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 33, s. 251-274.
- Şahinkaya, Serdar (2014), “29 Nisan 1960’da Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Adım Adım 27 Mayıs”, *Mülkiye Dergisi* C. 34, S. 267, s. 97-121.
- Tuğluoğlu, Fatih (2016), “Demokrat Partinin Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ve Zile Hadisesi (17 Ekim 1958)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 15, s. 155-183.
- Yiğit, Yücel (2020), “Bazı illerden 27 Mayıs Askeri Darbesine Yapılan Tepkiler ve İhbarlar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 41, s. 799-819.
- Yiğit, Yücel (2020), “Doğu Beyazıt’ta Asayiş ve Aşiret (1943)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 38, s. 1-24.
- Yiğit, Yücel (2020), “Mektepsiz Polis Kalmasın: Selanik Polis Mektebi”, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar*, Editörler: Alaattin Aköz-Slobodan Ilıc-Danko Leovac-Doğan Yörük, Cilt: II, Palet Yayınları, Konya, s. 459-483.
- Yiğit, Yücel (2023), “Miras ve Süreklilik: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Polis”, *Adli Bilimler ve Kriminalistik Ansiklopedisi*, Editörler: Ogün Vural-Hamit Hanlı, Cilt: I, Adalet Yayınevi, Ankara, s. 1-12.
- Yiğit, Yücel (2024), “Antalya’nın Emniyeti (1914-1938) (Serkomiserlikten Müdürlüğe Polis Teşkilatı)”, *Antalya Kitabı 5- Antalya’da Türk Tarihi ve Medeniyeti*, Palet Yayınlar, Konya, s. 205-214.
- Yiğit, Yücel (2024), “Polis Müdürlüğünden Mülkiyeye: Burdur Valisi Kâmuran Çuhruk”, *Burdur’a Değer Katan Şahsiyetler*, Editör: Zafer Gölen, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (MAKÜ) Yayınları, s. 944-959.
- Yiğit, Yücel (2021), “II. Meşrutiyet Dönemi Polis Maaşları (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Polis Maaşları (1865-1937)”, *Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, s. 95-123.

5. İnternet Kaynakları

- Atatürk Üniversitesi, “Erzurum Valisi Cemal Göktan anlatıyor”, (Erişim Tarihi: 27.01.2025), <https://atauni.edu.tr/ata-tarihce/kurumsal>.
- Polis Akademisi, “Polis Bandoğu”, (Erişim Tarihi: 05.01.2025), <https://www.pa.edu.tr/polis-bandosuu>.

6. Röportajlar

- Mehmet Cemal Göktan’ın kızı Hatice Nurdan Yıldırım ve torunu Fazıl Osman Yıldırım ile 08.02.2025 tarihinde yapılan röportaj.

EKLER

Ek-1: Mehmet Cemal Gökten'in Aile Fotoğrafı, 1959. Fotoğraf/Belge: Hatice Nurdan Yıldırım arşivi.⁹⁵

⁹⁵ Fotoğrafta üst ortada bulunanın ailenin bir akrabası olduğu, fotoğrafa göre üst sağda Hatice Nurdan Hanım üst solda Fatma Pınar Hanım, oturanlar Cemal Gökten ve eşi Fatma Bedia Hanım yer almaktadır.

Ek-2: Cemal Göktan'ın İstanbul Emniyet Müdürlüğü yıllarına ait makam odasında çekilmiş bir fotoğraf. Fotoğraf/Belge: Hatice Nurdan Yıldırım arşivi.

Ek-3: Cemal Göktan'ın Emniyet Umûm Müdürlüğü döneminde makam odasında çekilmiş bir fotoğraf, 1958 Ankara. Fotoğraf/Belge: Hatice Nurdan Yıldırım arşivi.

Ek-4: İçişleri Bakanı Namık Gedik ve Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten'in 1959 yılında FBI Karargahını ziyareti. Fotoğrafta bulunanlar soldan sağa: Emniyet Umûm Müdürlüğü Dördüncü Daire Başkanı Ferit Kubat, İçişleri Bakanı Namık Gedik, FBI Müdürü John Edgar Hoover, Emniyet Umûm Müdürü Cemal Gökten, Asistan Myles J. Ambrose. Fotoğraf/Belge: Hatice Nurdan Yıldırım arşivi.

Ek-5: 1961 yılında çekilen “Sakıtlar Yassıada’da” filminin çekimleri sırasında Mehmet Cemal Gökten, Fatin Rüştü Zorlu, Celal Yardımcı ve Namık Argüç’e zorla çektirilen bir fotoğraf. Cemal Gürsel Arşivi, Belge No: 04007097 Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel dönemine ait “No.2 Sakıtlar Yassıadada” başlıklı albüm.

Ek-6: Mehmet Cemal Gökten'in eşi Bedia Gökten'in Yassıada yargılamaları sırasında eşine yazdığı mektup. Fotoğraf/Belge: Hatice Nurdan Yıldırım arşivi.

№:6
 Cemal gökten
 Araya gideleli seyrete mektup alıyordum.
 Senden Bıydan seyrete alırsan şahin me-
 rak etme [redacted] alıyordum
 Burada Her gün Haberini alıp
 rahat ediyorduk. Kendine iyi bak her şey
 aklına olacağına göre Huzur içinde
 olman lazım. Çünkü biz ve Partilerin ve
 Hepsinin Tanıyanları ne kadar iyi olduğunu
 biliyoruz. No No imtihanında mühemmel
 Sigara içiyormusun. Öksürük
 gün nasıl. ellerinden geçiyor. 90-Haziran-960
 Bedia.

OSMANLI-TÜRK KAYNAKLARINA GÖRE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA İZMİR VE ÇEVRESİNDE OSMANLI DEVLETİ'NE KARŞI GERÇEKLEŞTİRİLEN CASUSLUK FAALİYETLERİ

ESPIONAGE ACTIVITIES AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE IN İZMİR AND ITS SURROUNDINGS DURING THE FIRST WORLD WAR ACCORDING TO OTTOMAN-TURKISH SOURCES

Abdullah DOĞTEKİN*

Geliş Tarihi/Received:22.01.2025

Kabul Tarihi/Accepted:15.12.2025

DOĞTEKİN, Abdullah, (2026), "Osmanlı-Türk Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşında İzmir ve Çevresinde Osmanlı Devleti'ne Karşı Gerçekleştirilen Casusluk Faaliyetleri", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 355-384, (DOI: 10.33431/belgi.1624881)

Öz

Bu makale Osmanlı-Türk kaynaklarını esas alarak Birinci Dünya Savaşı yıllarında İzmir ve çevresinde Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen casusluk faaliyetlerini konu edinmektedir. Ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgeleri esas alınarak hazırlanan makalede, İzmir ve çevresindeki casusluk olgusunun, İtilaf Devletleri bağlamında, onlara hizmet eden Rumlar, düşman devlet vatandaşları ve Müslüman tebaa tarafından nasıl ve ne şekilde icra edildiği örnekleriyle ele alınmaktadır. Şehrin casusluk faaliyetlerinin merkezi haline gelmesinde İzmir'in coğrafi konumu ile İzmir'e yakın mesafedeki adalar oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Midilli, Kösten ve Hekim Adası, İzmir ve çevresine gidecek ve oradan gelecek casuslar için elverişli bir konumda bulunmaktadırlar. Özellikle, Birinci Dünya Savaşı'nda en kanlı çarpışmaların yaşandığı Çanakkale Cephesi'ne yakın olması şehrin casusluk bakımından önemini daha da artırmıştır. Adalara gelen kayıkların birçoğu İngilizler tarafından kiralanarak casuslukla görevlendirilmiştir. Savaş boyunca farklı sahil bölgelerinde yolcu taşıyan İngiliz vapurlarında ve kayıklar ile bu vapurlar arasında irtibat sağlanarak casusluk faaliyetleri yürütülmüştür. Bu bilgilerin toplanmasında İzmir'de yapılan casusluk merkezinin, İngiliz Sefaretinin, kapitülasyonların dokunulmazlığından faydalanan okul ve kiliseler ile kayıkçıların önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Bu unsurlar tarafından elde edilen özellikle askeri konular hakkındaki oldukça mahrem ve önemli bilgiler, sahil bölgesindeki Türk filolarının hareketleri ve bu bölgelerde yapılan askeri yığınak ve değişiklikler buradaki casuslar vasıtasıyla doğrudan İtilaf Devletleri'ne ulaştırılmıştır. İtilaf Devletleri, bu bilgiler sayesinde İzmir Körfezi başta olmak üzere Ege sahillerini abluka altına almışlar ve savaş gemileri ve uçaklarıyla bombardımanda bulunmuşlardır. Düzenleyecekleri hava ve deniz saldırılarına İzmir'deki bu casusluk teşkilatından gelen bilgilere göre yön vermişlerdir. Bu çerçevede makale, sadece Rumlar ve Levantenler gibi Gayri Müslim unsurların değil, Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da İtilaf Devletleri tarafından casus olarak kullanıldıklarının altını çizmekte ve bunların devletlerine ihanet etmelerindeki ortak karakter özelliklerini irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, İzmir, casusluk, İtilaf Devletleri, Rum.

*Öğr. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, MANİSA, abdullah.dogtekin@cbu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5070-3666>).

Abstract

This article is based on Ottoman-Turkish sources and deals with the espionage activities carried out against the Ottoman Empire in Izmir and its surroundings during the First World War. The article, prepared mainly on the basis of Ottoman archival documents, deals with examples of how and in what way the phenomenon of espionage in Izmir and its surroundings is carried out in the context of the Allied Powers by the Greeks who serve them, citizens of the enemy state, and Muslim citizens. The geographical location of Izmir and the islands close to Izmir has played a very important role in making the city the center of espionage activities. Lesbos, Kyusten, and Hekim Island are conveniently located for spies traveling to and from Izmir and its surroundings. In particular, its proximity to the Gallipoli Front, where the bloodiest fighting took place in the First World War, further increased the city's importance in terms of espionage. Many of the boats that came to the islands were rented by the British and were tasked with espionage. Throughout the war, espionage activities were carried out on British steamers and boats carrying passengers in different coastal areas by establishing contact between these steamers and the boats. It is understood that the espionage center established in Izmir, the British Embassy, schools and churches benefiting from the immunity of the capitulations, and boatmen played an important role in collecting this information. The confidential and important information obtained by these elements, especially regarding military matters, the movements of Turkish fleets in coastal areas, and the military buildups and changes in these regions, was directly conveyed to the Allied Powers through the spies operating here. Thanks to this information, the Allied Powers blockaded the Aegean coast, especially the Gulf of Izmir, and bombarded it with warships and aircraft. They directed the air and sea attacks they planned according to information received from this espionage organization in Izmir. In this context, the article underlines that not only non-Muslim elements such as Greeks and Levantines but also Muslim Ottoman citizens were used as spies by the Allied Powers and examines the common characteristics that led them to betray their state.

Keywords: *Espionage, Izmir, First World War, Allied Powers, Greek.*

Giriş

17. yüzyıla kadar bir taşra kasabası konumunda bulunan İzmir, bu tarihten itibaren iktisadi ve kültürel açıdan evrilerek kozmopolit bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. Şehrin nüfusu gittikçe artmış Rumlar, Ermeniler Yahudiler ve Müslümanların yanı sıra Avrupalıların (İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar, Hollandalılar ve Almanlar) varlığıyla da çeşitlenmiştir. Ticaret ve sanayi büyük ölçüde Avrupalıların ve onların koruyuculuğu altındaki Levantenler ile yerli Hristiyanların kontrolünde olmuştur. Birinci Dünya Savaşı, İzmir'in kaderini çizmiş; "Avrupa'nın hasta adamı" nı sömürgeleştirme yarışında İzmir en büyük ödüllerden biri olarak görülmüştür.¹ Bu tesadüfi bir durum değildir. Nitekim İzmir, Osmanlı coğrafyasında en çok kullanılan deniz aksı olan İstanbul-Smyrna-İskenderiye güzergahının en önemli halkasını oluşturmaktadır.²

Savaş yıllarında İzmir; coğrafi konumu, adalara yakınlığı, kaçakçılık faaliyetleri, şehrin canlı ticari yapısı ve bu yapının içerisinde aktif rol oynayan Rum ve Levanten nüfus ile Çanakkale cephesine yakın olması gibi savaşın olağanüstü koşullarından kaynaklanan pek çok nedenden dolayı casusların çalışma merkezi haline gelmiştir. İzmir; Urla, Söke ve Ayvalık gibi yerleşim merkezleriyle birlikte Rumların nüfus yoğunluğuna sahip olduğu önemli bir ticaret merkezi konumundadır. Rumlar burada, Batı Avrupa sömürge emperyalizminin (Fransa ve İngiltere) bir yardımcısı rolünü oynamışlardır. Bu durum, Avrupalı güçlere siyaseten bağımlı olmaları sonucunu doğurduğu için Rumlar adına önemli bir zayıflık teşkil etmiştir.³ Bu nedenle savaş yıllarındaki Rum casusluk çalışmalarını Yunan milliyetçiliğinin yanı sıra Batı Avrupa'yla olan bu yoğun ilişkilerde de aramak gerekir.

Savaş yıllarında İzmir ve çevresinde Gayrimüslim Rum unsurlar ile düşman devlet vatandaşları ve Whittall, Forbes, Hadkindonlar gibi Levanten ailelerin yanı sıra Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da İtilaf Devletleri tarafından casusluk faaliyetlerinde kullanıldıkları görülmektedir. Öğrenci, polis, mühendis veya esnaf gibi çok farklı meslek dallarında faaliyet gösterebilen bu kimseler, kendilerini rahatlıkla ifade edecek kadar Rumcanın yanı sıra Bulgarca ve daha başka bazı dilleri de konuşabilmekteydiler. İtilaf Devletleri tarafından özellikle zaafı olan, ahlak yoksunu, rüşvete meyilli, kolay satın alınabilecek, tamahkar kimseler arasından seçilen bu kimseler faaliyetleri esnasında müstear isimler de kullanmaktaydılar.

Casuslar faaliyetlerinde genellikle kontrolden uzak boş sahilleri kullanmaktaydılar. Fakat İzmir bölgesinde bırakınız casuslar ve eşkıyalarla mücadeleyi, düşman devletlerle mücadele için bile imkanlar kısıtlıydı. Vilayetin emniyet işleri bugün olduğu gibi polis ve jandarma teşkilatları tarafından yerine getirilmekteydi. Savaş durumu nedeniyle jandarma teşkilatına ayrıca kıyılarda gözcülük görevi de yüklenmişti.⁴ İzmir Bölgesi, Foça'dan Yenikale'ye kadar olan bir sahayı içine almaktaydı.⁵ Buna mukabil 2.000 km uzunluğuna sahip bir sahlin hem casusluk faaliyetleri hem de düşman saldırılarına karşı korunabilmesi için ihtiyaç duyulan donanma hemen hemen yok durumunda olup kömür ve su ihtiyacı bile tedarik edilememektedir. Donanma, gemi donatımı ve silah bakımından son derece yetersizlikler içerisindeydi.⁶

¹ Leyla Neyzi, *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.78-79.

² Michel Bruneau, *Küçük Asya'dan Türkiye'ye, Azınlıklar, Etnik-Millî Homojenleştirme, Diasporalar*, Çev: Ayhan Güneş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 272.

³ Bruneau, a.g.e., s.166.

⁴ Sabri Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2009, s. 64.

⁵ H. Alpagut, *Büyük Harbin Türk Deniz Cephesi*, Genel Kurmay Başkanlığı IX. Şube, İstanbul Deniz Matbaası, İstanbul 1937, s.295-341.

⁶ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, C.3, 6. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s.292.

Arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre, İtilaf Devletleri'nin elde etmek istedikleri askeri istihbarat bilgilerini en hızlı ve kapsamlı bir şekilde İzmir ve çevresinden topladıklarını görmekteyiz. Bu bilgilerin toplanmasında yine İzmir'de yapılan casusluk merkezinin, İngiliz Sefaretinin, kapitülasyonların dokunulmazlığından faydalanan okul ve kiliseler ile kayıkçıların önemli bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. İzmir bağlamında bakıldığında, İzmir kaza merkezindeki casusluk yapılanmasının yanı sıra, savaş yıllarında Urla ve özellikle de Urla'nın Gülbahçe köyünün casusluk faaliyetlerinin merkezi haline geldiği görülmektedir. Savaşın başlamasıyla beraber stratejik önem taşıyan bazı ürünlerin ihracatına yasaklamalar getirilmesi kıyı kaçakçılığında gözle görülür bir artışın yaşanmasına neden olmuştur. Bu nedenle savaş boyunca kaçakçılık ve casusluğun birbirlerini bütünleyen ve besleyen iki farklı olgu olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.

Konuyu kavramsallaştırma bakımından ele aldığımızda, incelediğimiz dönemin Osmanlı belgelerinde ve dilinde casus, muhbir ve hafiye gibi kavramların birbirinin yerine kullanıldığını bu kavramların ayırım yapılmaksızın "casusluk" şemsiyesi altında toplandığını söyleyebiliriz. Ajanların görev tipolojisi, bağlantıları ve görev sürekliliği bakımından "sürekli ajanlık" ve "vaka bazlı muhbirlik" türlerinin her ikisine de Osmanlı belgelerinde rastlanılmakla beraber böyle bir ayrıma gidilmeyerek genelleştirmek suretiyle hepsine birden "casus" denildiğini görmekteyiz. Kavramın Osmanlı kanunlarındaki tanımlaması da oldukça genel olup bu konuya açıklık getirmektedir. Nitekim savaşın başlarında yayınlanan 29 Ekim 1914 tarihli Kanun-u Müvakkat'ta casusluk şu şekilde tanımlanmaktadır: *"Düşmanı desteklemek ve amaçlarına ulaşmasını sağlamak maksadıyla onunla muhabere ve münasebette bulunmak veya düşmanın faydası için malumat elde etmek teşebbüsünde bulunmak ya da casusu bilerek kabul edip saklamak ve faaliyetlerinde ona yardımcı olmak."*⁷

Ele aldığımız konu ve döneme en yakın çalışmalara aşağıda yer verilmiş olup,⁸ bu çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Böyle bir çalışmayı niçin yaptığımızı ve alana nasıl bir katkı sağlayacağını ortaya koyabilmek adına literatürde, çalıştığımız dönem ve konu bakımından bize en yakın olan çalışmalardan bazılarını değinmekte fayda görüyoruz. Bu çalışmalardan Serpil Sürmeli tarafından kaleme alınan "I. Dünya Savaşı Sırasında Sansür ve İzmir'de Bir Casusluk Olayı" isimli makale de olaylar İzmir bağlamında fakat sadece İngiliz asıllı Levanten ailelerinden biri olan Hadkinsonların casusluk faaliyetleri kapsamında ele alınmış ve başında Percival Hadkinson'un bulunduğu bir casusluk şebekesinin ortaya çıkarılması hadisesi anlatılmıştır. Makalenin kapsamı dışında kaldığı için Dört yıllık savaş boyunca İzmir'de meydana gelen diğer casusluk faaliyetlerine ise yer verilmemiştir.

⁷ BOA. MV. 237/71, H. 08.012.1332/M.28 Ekim 1914.

⁸ Osmanlı-Türk tarih yazımında Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen istihbarat ve casusluk faaliyetleriyle ilgili olarak yapılmış olan belli başlı çalışmalar için bkz: Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2 Issue 3, November 2018, ss.1-46; Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)", *OTAM*, 36/Güz 2014, ss.1-44.; Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Casusluk Faaliyetlerini Önlemek İçin Osmanlı Devleti Tarafından Alınan Tedbirler", *Bir Güzel İnsan Cengiz Çakaloğlu Armağanı*, (Ed: Nurettin Gülmez), Akademisyen Kitabevi, Ankara 2024; Abdullah Lülecı, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2014; Ali Fuat Öreñ, "Balkanlarda Casusluk Faaliyetleri ve Osmanlı Güvenlik Politikaları", *OTAM* 18 (2005): 45–78; Muhammed Sarı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu'da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri", *History Studies International Journal Of History*, Volume 7 Issue 1, Mart 2015, ss. 175-189; Burhan Sayılır, "Çanakkale Kara Savaşları Sırasında Casusluk Olayları ve Türklerin Aldıkları Tedbirler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:4, S:8, 2006, ss. 99-109; Serpil Sürmeli, "I. Dünya Savaşı Sırasında Sansür ve İzmir'de Bir Casusluk Olayı", *Tarih ve Günce*, S: 12, 2023, ss. 3-25; Ahmet Yüksel, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Rum ve Ermeni Casusluk Ağları", *Belleten* 72/265 (2008): 123–156.

Yine benzer çalışmalardan Muhammed Sarı tarafından hazırlanan “Birinci Dünya Savaşı’nda Batı Anadolu’da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri” isimli makale ise konuyu Batı Anadolu Bölgesi kapsamında ve sadece Rumlar özelinde ele almıştır. Yine bu konuda daha kapsamlı olan ve Abdullah Lülecî tarafından yazılan *İ. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)* isimli Doktora tezinde casusluk olgusu tezin başlığından da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti geneli bağlamında ele alınmıştır. Bu nedenle tez içerisinde her ne kadar çalışmamızdaki bazı benzer konu ve belgelere yer verilmişse de bunlar oldukça kısıtlı kalmış ve tezin kapsamı düşünüldüğünde İzmir bölümü sadece birkaç sayfa ile ele alınabilmiş, pek çok noktaya değinilememiştir. Bu çerçevede makale, İzmir özelinde ve casusluk bağlamında konuyu ilk defa müstakil bir araştırma olarak ele alması ve belge ve kaynak çeşitliliği bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Makale, Osmanlı-Türk kaynakları esas alınarak hazırlanmış; konu, olgu ve olaylar bu kaynakların gözünden ele alınmıştır. Dolayısıyla yabancı arşiv ve kaynaklara bu çalışmada yer verilmemiş olup, konunun bu tarafı özellikle de İngiliz Arşivi ayağı ayrı bir araştırma olarak ele alınacaktır. Makale ele alınırken mümkün olduğunca birincil kaynaklardan özellikle *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* belgelerinden istifade edilmiştir. Bu belgeler içerisinde ağırlıklı olarak Bab-ı Ali Evrak Odası, Dâhiliye Şifre Kalemi, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube belgeleri, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Seyrüsefer Kalemi, Dâhiliye Nezareti Kalemi Mahsus ve Hariciye Nezareti Siyasi, Hariciye Nezareti Sofya ve Hariciye Nezareti Petersburg fonlarından yararlanılmıştır. Çalışmada ayrıca Osmanlı arşiv belgelerine ek olarak incelediğimiz tarihsel periyodu kapsayan telif ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

A. Rumların Casusluk Faaliyetleri

Kırım savaşı sonrası yıllarda İngiliz ve Fransızlar tarafından inşa edilen demiryollarının memleketin iç kesimlerine kadar ulaşmasıyla birlikte Rumların muhaceret hareketinde önemli bir artış yaşanmaya başlamıştır. Demiryolu personeli çoğunlukla Türk değildi ve askerî açıdan güvenilir unsurlar oluşturmuyorlardı. Tüm demiryolları tek hatlıydı.⁹ Bahsi geçen hatlarda demiryolu görevlisi olarak çalışan Rumlar, bu konumlarını kullanarak etkin bir casusluk ağı oluşturmuşlardır. Mali tüccar veya esnaf olarak yerleşmekle kalmayıp İzmir firmalarının acentalarını da ele geçiren Rumlar, elde etmiş oldukları karları toprağa yatırmak suretiyle İzmir başta olmak üzere Batı Anadolu Bölgesi’nde iktisadi hakimiyeti ele geçirmişlerdir.¹⁰ Bu durumla ilgili olarak Yunan yazar Rodas; “*Demiryolu hatlarını işleten İngilizlere ait şirketlerde, üst düzey ve alt düzey eleman olarak binlerce soydaşımız çalışıyordu. ...*” diyerek bu hakimiyeti gayet açık bir şekilde ifade eder.¹¹

Rumların casusluğu meselesi I. Dünya Savaşıyla birlikte başlayan bir durum değildi. Rumlar, henüz Balkan Savaşı döneminde bile İzmir, Urla, Dikili ve Çeşme sahillerine yapılan Yunan saldırılarına casusluk yapmak suretiyle destek oluyorlardı.¹² Balkan Savaşları

⁹ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s.102.

¹⁰ Arnold Joseph Toynbee, *Türkiye’de ve Yunanistan’da Batı Meselesi*, Çev: Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul 2007, s.142-143.

¹¹ Mihail Rodas, *Almanya Türkiye’deki Rumları Nasıl Mahvetti*, Belge Yayınları, İstanbul 2011, s.37.

¹² Elif Yeneroğlu Kutbay, *Doğu Ege Adalarının Osmanlı Hakimiyetinden Çıkışı ve Bunun Aydın Vilayeti’ne Etkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2005, s.137-138.

sonrasında gerek Osmanlı kamuoyunda gerekse hükümet çevrelerinde Rumlara yönelik bakış açısı değişmeye başlamıştı. Birinci Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında, iki taraf arasındaki ilişkiler bir daha düzeltilemeyecek kadar bozuldu. Batı Anadolu Bölgesi'ndeki yerli Rumlar ve Yunanlar, bir taraftan Yunan ordusu için yardımlar toplayıp, Yunanistan'a gönüllüler gönderirken diğer taraftan da Osmanlı ordusundan firar ederek Yunanistan'a geçmek suretiyle Osmanlı'ya karşı savaşmak üzere gönüllü alayları oluşturuyorlardı. Bu atmosfer içerisinde İzmir'deki Rum gazetelerinin de Osmanlı yönetimine karşı bir tutum içerisine girdikleri görülüyordu.¹³ Rumların ihanetinde ve casusluk faaliyetlerinde önemli bir rol oynayan bu durumu Hilmi Uran hatıralarında şu şekilde anlatmaktadır:

“Rum Kilisesi de Yunan emellerinin en sadık bir desteği haline getirilmiş bulunuyordu. Genç papazların, genç öğretmenlerin bütün telkinleri, Anadolu Rumlarını, Türk vatandaşlarından soğutmayı, kendilerine anavatan olarak Yunanistan'ı tanıtmayı hedef tutuyordu. Türklerle Rumlar arasında büyük küçük her çeşit vatan hizmetlerini paylaşan eski vazife birliği bir zamandan beri artık kalmamıştı. Açığa vurulmak istenmeyen, fakat her yönünden belli olan bir emniyetsizlik havası, eski karşılıklı Türk ve Rum sevgisinin yerini almıştı. ... Yunan ordusunun her ileri bir adımı bu camiada sinsi bir sevinç yaratır olmuştur. Topraklarımızın yad ellerde çiğnenmek de olmasının eylemiyle artık bunların zerre kadar bir ilgisi kalmamıştı...”¹⁴

Rumlar ve Ermeniler Osmanlı yönetimi tarafından savaş süresince devlete ihanet etmekle ya da ihanet etme potansiyeline sahip olmakla suçlanmışlardır. Bu şüphe, 1915 Ermeni tehciri ile doruk noktasına ulaşmış ayrıca muhbirlik düşmana yardım gibi şüpheleri de rutin hale gelmiştir. Fener Rum patrikhanesi bütün bu ihanetlerin yuvası olarak görülmüştür.¹⁵ Yönetim bu şüphesinde oldukça haklıdır. Zira Yerli Hristiyanların (Rumlar ve Ermeniler) bir kısmı düşman ordusuyla iş birliği yaptığından bu savaş aynı zamanda bir iç savaş görünümünü almıştır. Nitekim Almanya Büyükelçisi Wangenheim, 17 Haziran 1915 tarihli raporunda bu hususla ilgili olarak görüşlerini şöyle paylaşır: *“Talat, Dünya Savaşı'nı bahane ederek, dış ülkelerin diplomatik müdahalelerine aldırmaksızın, ülkeyi iç düşmanlardan (Hristiyanlardan) tamamen temizlemek istediğini ve bunun Türkiye'nin müttefiki olan Almanya'nın da çıkarlarına olduğunu söylemektedir. Çünkü Türkiye böyle güçlenecektir.”¹⁶*

Enver Paşa'nın talimatıyla Ege Bölgesi'nde özellikle de sahildeki yerleşim merkezlerinde inceleme yapmak üzere görevlendirilen Kuşçubaşı Eşref Bey, hazırladığı ve Başkumandan Vekaletine sunmuş olduğu raporda, Rumların iktisadi alandaki hakimiyetleri ve bunun üzerine bina ettikleri casusluk faaliyetleri hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

¹³ Hasan Taner Kerimoğlu, “1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi”, *ÇTTAD*, V/13, 2006/Güz, İzmir 2008, s.93-94.

¹⁴ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s.145.

¹⁵ Samim Akgönül, *Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*, İletişim Yayınları İstanbul 2007, s.43.

¹⁶ Rodas, a.g.e., s.37.

"...İstanbul'dan itibaren Milas'a kadar bütün sahil, maharetle teksif edilmiş Rum ekseriyetiyle dolu idi. İzmir, Kasaba ve temdidi ile Aydın demiryolları, tamamen Rum kadronun elindeydi. Her istasyonda bulunan bir Rum bakkalı, suret-i kat'iyede muhitiinin casusu idi. Bu bakkallar, merkezleri İzmir ile Aydın'da olan Rum ticarethanelerinin şubeleri mahiyetinde idiler. Mahalli zürraa ödünç para veriyorlar, alivire satışları tanzim ediyorlar. Fiyatları istedikleri gibi tespit ediyorlardı. Büyük Türk çiftliklerini satın alıyorlar, Rum halka dağıtıyorlardı. Bütün iktisadi hayata mutlak olarak hâkim idiler..."¹⁷

Nail Moralı'nın hatıratında belirttiğine göre; Birinci Dünya Savaşı sırasında Aydın ve Kasaba demiryollarının memurları, istasyon şefleri, ambarcılar ve nitelikli işçileri tamamen Rum'dur. Sadece ateşçi yamakları, bekçiler ve hamallar Türk'tür.¹⁸ Uzunca bir zamandır Yunan casusluk teşkilatının aktif birer üyesi olarak faaliyet gösteren istasyonlardaki Rum bakkallar, elde ettikleri bilgileri yine casus olarak görev yapan demiryolu görevlilerine aktarıyorlar, onlar da almış oldukları askeri ticari veya siyasi her türlü bilgiyi İzmir'deki gizli örgütlere ulaştırıyorlardı. Merkezin emirleri de yine aynı yollardan Rum bakkallarına, onlardan da bölgedeki fesat yuvalarına aktarılıyordu. Böylece Yunanistan demiryollarının ulaştığı her yerde geniş bir haber alma örgütü kurmayı başarmıştı. Batı Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde ise Ortodoks kiliseleri ile Yunan haber alma teşkilatlarına bağlı subaylar, tüccar veya öğretmen kimliği altında casusluk çalışmalarında bulunuyorlardı.¹⁹ İtilaf Devletleri adına casusluk yapan Rum kadınları istihbarat toplamak amacıyla Alman ve Avusturya subaylarıyla ilişki kuruyorlardı. Bunlar içerisinde casusluk faaliyetlerinde bulundukları tespit olunanlar Anadolu'nun iç bölgelerine sürgün ediliyorlardı.²⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarından itibaren Venizelos taraftarlığını kabul eden Osmanlı Rumlarının önemli bir kısmı Yunanistan'a giderek oraya yerleşmişler ve Osmanlı düşmanı devletlere hizmet etmekten çekinmemişlerdir. Atina ve Pire Şehbenderhaneliğinden bildirildiğine göre; Yunanistan'a göç eden bu Osmanlı Rumları *"Asya-yı Suğra ve Terakiya"* isimli bir cemiyet kurarak İtilaf Devletleri adına Osmanlı sahillerine çete ve casuslar sevk etmişlerdir.²¹

Savaş boyunca casusluk ve propaganda faaliyetleri birbirleriyle bağlantılı olarak yürütülüyor, yapılan propagandalarla İzmir Rumları arasındaki birlik, beraberlik ve dayanışmanın artırılması ve bu yolla Megali İdea'nın gerçekleştirilmesi amaçlanıyordu. Örneğin Yunan propagandacılarından olduğu bildirilen İzmir Duyun-u Umumiye müfettişlerinden Adasidis, idareden Müslüman memurları çıkararak yerlerine Rumları almıştı.²² Yine bir başka örnekte İzmir rıhtımında Panayotis Kariyis ve İlya Karibliko isimindeki iki Rum'un idaresinde bulunan Paris kahvehanesinin Osmanlı'nın aleyhine çalışan bir propaganda ocağı olduğu bildiriliyordu. Buna göre Paris kahvehanesi o havali Rum fesedesinin toplantı yerlerinden birisi olup, burada Yunan donanması yararına piyango biletleri satılmakta olduğu ve bu biletler ile Atina gazetelerinin her posta ile düzenli olarak Atina'dan getirildiği ifade ediliyordu.²³

¹⁷ Bayar, a.g.e., C.V, s.106.

¹⁸ Nail Moralı, *Mütareke'de İzmir Önceleri ve Sonraları*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1975, s.115.

¹⁹ Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Hür Yayın, İstanbul 1981, s.52-53.

²⁰ Cengiz Mutlu, "Balkan Savaşları'ndan Lozan Konferansına Osmanlı Devleti'nde Rumların İç ve Dış Göçleri", *History Studies*, Volume 4, Issue 2, July 2012, s.264.

²¹ BOA. HR. SYS. 2426/26, M.23.09.1916.

²² BOA. DH. KMS. 18/09, H. 23.04.1332/M.21 Mart 1914; BOA. DH. ŞFR. 39/55, H. 24.04.1332/M.22 Mart 1914.

²³ BOA. DH. EUM. EMN. 113/43, Lef:1-4, H. 03.05.1332/M. 30 Mart 1914.

Bu ve benzeri faaliyetlerden dolayı kendisini tehdit altında hisseden hükümet, henüz savaş başlamadan önce gönderdiği yazılarda, başta casusluk ve propaganda olmak üzere diğer zararlı faaliyetlerde bulunması kuvvetle muhtemel olan Yunanlılar ile Rumlar hususunda vilayetleri uyarma ihtiyacı hissetmiştir. Örneğin Dahiliye Nezareti tarafından Menteşe mutasarrıflığına gönderilen 3 Ağustos 1914 tarihli yazıda belirtildiğine göre; hal ve hareketleri daimi surette şüpheli olan, casuslukları sabit bulunan veya bu hususta şüphe uyandıran ve memlekette bulunmalarında dahi mahzur görülen Yunanlılar ile Rumların daha sonraki günlerde merkezi yönetim tarafından gönderilecek yazıya istinaden haklarında işlem yapılmak üzere şimdiden isim ve kimlik bilgilerinin bulunduğu bir defterin hazırlanması talep edilmiştir.²⁴

Özellikle Midilli, Sakız ve Sisam adalarının karşısına düşen Ayvalık ile İzmir arasındaki sahil şeridi Yunan ve Rum saldırılarının en çok yoğunlaştığı bölgeydi. Hem bu bölgede hem de bu adalarda Yunan milliyetçiliğine sahip önemli oranda Rum nüfusun bulunması casusluk faaliyetlerinin oldukça kolaylaştırıyordu. Ege sahillerinde yaşayan Rumların Yunanistan'la iş birliği içerisinde olması Yunanistan'ın Batı Anadolu sahillerine saldırma ihtimalini oldukça kuvvetlendiriyordu. Ege adalarının Yunanistan'a bırakılmasından sonra Yunanistan'ın bu adalarda savaş hazırlıklarına ağırlık vermesi, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından birtakım tedbirlerin alınmasına neden oldu. İzmir'de müstakil bir ordu özelliğinde Dördüncü Kolordu teşkil edilirken Yunanlılığa hizmet eden Rumlar da takibe alındı. Şüpheli Rumlar hakkında bilgiler toplanarak dosyalar tutuluyordu.²⁵

Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş Birinci Dünya Savaşı'nın içine sürüklendiği 1914 Ağustos'undan itibaren Rumların hareketlenmeye başladıkları görülmektedir. Tıpkı Balkan Savaşı'nda olduğu gibi trenlerde makinist, kondüktör ve atölyelerde işçi olarak çalışan Rum ve Yunan tebaalılar; asker sevkiyatı, birliklerin sayısı ve bulundukları yerler gibi askeri konular hakkındaki oldukça mahrem ve önemli bilgileri doğrudan İtilaf Devletleri'ne ulaştırıyorlardı. Tramvay hatlarında çalışan Rumlar da casusluk yapıyorlardı.²⁶ Akdeniz ve Ege kıyılarında yer alan Rum toplulukları arasında da İtilaf donanmasına geceleri fenerle hedef gösterme şeklinde casusluk faaliyetleri görüldü.²⁷ Bu nedenle düşman donanmasının olası bir saldırısına karşı tedbir olarak, Akdeniz sahil ve adaları fenerlerinin söndürülmesi talimatı verilmiştir.²⁸

İzmir'de, İtilaf Devletleri'yle irtibat halinde oldukları tahmin edilen bir casusluk teşkilatının varlığından uzun zamandır şüpheleniyordu. Söz konusu casusluk şebekesinin üyeleri, Fethiye mıntıkasından adalar tarafına kaçmakta iken Fethiye Jandarma Bölük Kumandanı tarafından yakalanmışlardı. Rum oldukları ve 6 kişiden oluştukları anlaşılan bu üyelerin üzerinden biri Tersane Adası Kumandanlığına diğeri ise Rodos İngiliz Konsolosuna yazılmış 2 adet mektup bulunmuştu. Gelişmeler üzerine Muğla ve Antalya Havalisi Kumandanlığından V. Ordu Kumandanlığına gönderilen şifreli telgrafta, bahsi geçen mektupların birinin içeriğinden İzmir ve çevresinde faaliyet gösteren bir casus teşkilatının tespit edildiği bildirilmiştir. Bu durum başta İzmir olmak üzere sahillerde bulunan Rum ahalinin memleketin iç kısımlarına nakillerini zorunlu hale getirmekle birlikte, özellikle İtilaf Devletleri'nin gözü önünde bulunan İzmir'de Rumları göç ettirerek dikkat çekmemek için Aydın Vilayetine araştırma yapılması ve acilen tedbir alınması gerekliliği Muğla

²⁴ BOA. DH. ŞFR. 43/156, H. 11.09.1332/M.3 Ağustos 1914.

²⁵ Ahmet Efilöğlu, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 2011, s.198.

²⁶ Efilöğlu, a.g.e., s.249-250.

²⁷ Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", *ÇTTAD*, VI/14, 2007/Bahar, İzmir 2009, s.29.

²⁸ Sürgevil, a.g.e., s. 78.

ve Antalya Havalisi Kumandanlığına yazılmıştır. Muğla-Antalya Havalisi Kumandanı Nureddin Bey tarafından casusların üzerlerinden çıkan mektuplar ve bölgedeki casusluk faaliyetleri hakkında birtakım açıklamalarda bulunulmuştur. Bahsi geçen açıklamada; İngiliz Konsolosuna yazılan söz konusu mektupta, İzmir'de dört tabur askerin bulunduğu ve sahillerdeki bazı kuvvetlerin yerlerinin değiştirildiği gibi bilgilerin yanı sıra, Osmanlı ordusuna ait cephanelerin mevkisi ile karakolların isim ve mevkilerine dair de önemli bilgilerin yer aldığı belirtilmiştir. Nurettin Bey ayrıca sahillerde yaşayan ahalinin aralarında bulunan casusları ihbar etmeleri gerektiği, aksi takdirde hangi mevkiden zararlı bir adam çıkarsa bu bölgede bulunan herkesin sürgün edileceğini; düşmanların İzmir'de Müslümanlardan oluşan bir casus teşkilatının bulunma ihtimaline karşı, kilise ve mektepler cemiyeti hakkında kumandanların dikkatini çekmek ve cemiyetler ile Rum ahalisinin kötülüklerine karşı hükümetçe askerî tedbirleri almak gibi casusluk faaliyetleri hakkında alınması gereken tedbirlerle ilgili birtakım önerilerde bulunmuştur.²⁹

Bölge halkıyla yapılan sözlü tarih çalışmaları da bu gerçekliği doğrulamaktadır. Örneğin, Karaburun kazasının Mordoğan köyünde ikamet eden Muzaffer Arıkan'ın anlattıklarına göre; Türk-Rum ilişkileri I. Dünya Savaşı'na kadar önemli bir sorun yaşanmadan gelmiş iken bu tarihten itibaren bozulmaya başlamış, Rumlar Türkler aleyhinde casusluk faaliyetlerinde bulundukları için Karaburun'dan sürülmüşlerdir.³⁰ İzmir ve çevresindeki casusluk faaliyetleri sadece bu bölgeyle sınırlı kalmayıp İstanbul, adalar, Avrupa ve Yunanistan'ı içine alan çok geniş bir alanı kapsıyordu. İzmir'de olduğu gibi İstanbul'da da casusluk faaliyetleri oldukça yoğunlu. Papazlar Osmanlı donanması hakkında elde ettikleri bilgileri İzmir'e ve Selanik'e gönderiyorlardı.³¹ Casusluk sistematik olarak imparatorluğun her tarafına yayılmıştı. Birçok Rum doğrudan İngiliz sefarethanesinde istihbarat toplamakla görev yapmaktaydı.³²

1915 yılı başlarında İzmir'de casusluğun geniş ölçüde yaygın olduğu, pek çok delil ve emare ile Dahiliye Nezareti tarafından anlaşılmış ve bu hususla ilgili olarak Aydın vilayetine gönderilen yazıda, İzmir zabıtasının oldukça uyanık davranarak askeri makamlarca takibi bildirilen kişilerin sadece tercüme hallerinin öğrenilmesiyle yetinilmeyip bu kişilerin aynı zamanda sıkı bir gözetim altında da tutulması gerektiği bildirilmiştir.³³ Batı Anadolu'daki casusluk faaliyetlerinde şüphesiz ki Rumlar büyük bir rol oynamışlar, özellikle ticaret ve ulaşım sektörlerini bu iş için kendilerine paravan olarak kullanmışlardır. Örneğin İzmir'de ticaretle iştigal eden Atanasu Pulas biraderler, Balkan Savaşlarında casusluk yaptıkları gibi şimdi de yine Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti aleyhinde casusluk çalışmalarına katılmışlardı.³⁴ Ahmet Emin Yalman'ın kaydettiğine göre; savaş yıllarında sadece Ege sahilleri değil, Çanakkale cephesi ile irtibatı sağlayan ana hat olan Marmara Denizi de İngiliz ve Fransız denizaltıları yüzünden güvensiz durumdaydı. Çünkü bu denizde serbestçe seyir halinde bulunan çok sayıda denizaltı kıyılarda yaşayan Rum halkından gizlice yardım görüyorlardı.³⁵

²⁹ Abdullah Lülecı, *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2014, s.25-26.

³⁰ Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Casusluk Faaliyetlerini Önlemek İçin Osmanlı Devleti Tarafından Alınan Tedbirler", *Bir Güzel İnsan Cengiz Çakaloğlu Armağanı* (Ed: Nurettin Gülmez), Akademisyen Kitabevi, Ankara 2024, s.458.

³¹ Efiloğlu, a.g.e., s.254.

³² Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara 2014, s.19.

³³ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 9/10, H. 23.03.1333/M. 8 Şubat 1915.

³⁴ BOA. DH. ŞFR. 53/231, H. 20.07.1333/M.3 Haziran 1915.

³⁵ Yalman, a.g.e., s.106.

1915 yılı içerisinde, özellikle Çanakkale Cephesi'nin en ateşli günlerinde vilayet sahillerindeki Rumların İtilaf Devletleri lehine gerçekleştirdikleri casusluk çalışmalarında kayda değer bir artış yaşanması üzerine hükümet birtakım tedbirler almak zorunda kalmış ve Rumların İzmir sancağının iç kesimlerinde, sahilden uzak Rum köylerinde iskân edilmelerine karar vermiştir.³⁶ Harp mıntıkası olarak kabul edilen yerlerde Hristiyan ahali arasında Yunanlılara casusluk edenlerin olması, sahil köylerindeki Rum tebaayı emellerine alet etmeleri, Yunan ordusunun idare ettiği eşkıyanın bu köylere girerek evleri yakmaları ve kadın erkek birçok Müslümanı şehit etmeleri Hristiyan erkek tebaanın harp mıntıkasının gerisine gönderilmesini zorunlu hale getirmiştir.³⁷

Michael Llewellyn Smith'e göre; Türkler açısından bakıldığında bu sürgünler, askeri bir önlem olmasının yanı sıra bir zorunluluk arz etmekte olup, kıyıların mutlak surette Yunan halkından temizlenmesi gerekiyordu. Türklerin bu görüşlerinin hakikati ortaya koyduğunu belirten Smith, Batı Anadolu'daki Yunan ve Rumların Birinci Dünya Savaşı boyunca İtilaf Devletleri adına casusluk yapmaktan geri durmadıklarını belirtmiştir.³⁸ Ahmet Emin Yalman'a göre ise, olaylar savaş koşulları içerisinde değerlendirilmesi gerekirken, çok fazla propagandaya maruz kalmıştır. Oysa askeri zaruret nedeniyle yaşanan tehcir sonucunda yerleşilen yeni yerler çok uzak bölgeler değildir ve çekilen zahmet de savaş sırasında geri kalmış bir ülkede zorla gerçekleştirilen toplu bir göçün ıstırabını ifade etmektedir.³⁹

Bununla beraber Rum tehciri, etkili Yunan propagandasının bir sonucu olarak nihayetinde Batı kamuoyunun da dikkatini çekmiştir. Talat ve Enver Paşaların İzmir ve Batı Anadolu ziyaretlerinin arka planında bu durum da etkili olmuştur. Cephe gerisindeki Rum tehdidinin farkında olan İttihat ve Terakki yönetimi hem casusluk faaliyetlerini durdurmak hem de Gayrimüslimlerin iktisadi hakimiyetlerini Müslüman unsura geçirmek amacıyla özellikle demiryolu güzergahlarındaki Rum varlığına son vererek yerlerini Türkleri yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu durum doğal olarak hem Yunanistan'ın hem de onun Batı Anadolu'daki uzantılarının tepkisine neden olmuştur. Nitekim Harbin ikinci senesinde girişilen ıslahat ve tasfiye hareketlerini, Başkumandanlık ve Teşkilat-ı Mahsusa adına takip etmek vazifesiyle İzmir'de bulunan Kuşçubaşı Eşref Bey, bir gün, Enver Paşa'nın Bandırma yoluyla İzmir'e teftişe geleceği haberini alır. Bu ziyaret ve teftiş sırasında İzmir Metropoliti Hrisostomos ile Efes Metropoliti, Enver Paşa'ya Celal Bayar hakkında şikâyetle bulunurlar. Enver Paşa'nın Kuşçubaşı Eşref Bey'den bu şikâyetlerin esas maiyetini sorması üzerine Eşref Bey şu açıklamalarda bulunur: *"İkisinin birden Celal Bey'in aleyhinde olmasını da çok tabii karşılamak lazımdır. Çünkü Celal Bey, onları siyaseten tasfiye etmek yolunda değil, iktisaden hakimiyetlerini ellerinden almaya çalışıyor. Demir yolları güzergahındaki melamet yuvalarını yok ederek bu hatlara Türk unsurunu sokmaya himmet ediyor... Metropolitlere göre Celal Bey'in emelleri için büyük tehlike olması, demiryolu güzergahındaki her biri casus olan Rum bakkalların yerine Türklerin ikamesinden başlıyor..."*⁴⁰

İtilaf Devletleri bölgedeki casusluk çalışmalarında özellikle yabancı devletlerin vatandaşlığını kabul eden Rumlardan yararlanmışlardır. Fakat oyun içerisinde oyun oynanmış ve söz konusu casus Rumlar, düşman devletlerin vatandaşlığından ziyade Osmanlı'ya müttefik olan devletlerin vatandaşlığına geçerek bir kandırmaca yoluna

³⁶ BOA. DH. ŞFR. 54/377, H. 27.08.1333/M.10 Temmuz 1915; Semih Nafiz Tansu, *Hüsamettin Ertürk Anlatıyor, İki Devrin Perde Arkası*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957, s.310.

³⁷ *Orta Anadolu'da Yunan Mezalimi*, Garp Cephesi Erkan-ı Harbiye I kinci Şübesi Neşriyatından, Cü z:4, I kinci Kısım, s.1.

³⁸ Michael Llewellyn Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz (Ionian Vision)*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1978, s.43.

³⁹ Yalman, a.g.e., s.247.

⁴⁰ Bayar, a.g.e., C.V, s.116-117.

gitmişlerdir. Atina elçisi Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey tarafından Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine gönderilen telgraflarda belirtildiğine göre; İtilaf Devletleri 1915 yılı içerisinde İzmir-Manisa hattı üzerinde bulunan köprüleri havaya uçurmaya çalışmışlar ve bu planın uygulanmasında bahsi geçen Rumları kullanmışlardır. Nitekim Avusturya vatandaşlığına geçen ve İzmir Karşıyaka'da oturmakta olan Mancoroni isimli şahsın, Manol ve Yorgi isimlerindeki oğulları aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin askeri faaliyetleriyle ilgili elde etmiş olduğu bilgileri İngilizlere verdiği tespit edilmiştir. Yine Mancoroni'nin İzmir'de bulunan diğer oğulları Nikolaki, İstelyo ve Kiryoki de casusluk ve silah kaçakçılığı gibi çalışmalar içerisinde yer almışlar, zaman zaman yakalandıkları halde gümrükte bulunan adamları ve İzmir polis konserlerinden Hilmi Efendi'ye rüşvet vererek ve onun korumasından yararlanarak her defasında kurtulmuşlardır. Belgeden de anlaşıldığı üzere İtilaf Devletleri'nin ve Gayr-i Müslimlerin casusluk çalışmalarında, Osmanlı devlet görevlilerinin de rüşvet alarak bunları korumak ve yardım etmek suretiyle ihanet içerisine girdikleri görülmektedir. Nitekim yine İzmir'de ikamet eden Pasironi isimli bir şahıs, silah kaçakçılığı yaparken yakalandığı halde polis komiseri Hilmi Efendi'ye rüşvet vererek kurtarıldığı gibi, Avusturya konsolosunun hanesi civarında ikamet eden ve bir gözü kör olan kahveci Kosti de casusluk faaliyetlerinde bulunduğu halde yine aynı komiser tarafından himaye edilmiştir.⁴¹

Ege sahillerindeki Rumlar için bu türden casusluk faaliyetleri aslında Yunan davasına yapılan bir vatan hizmeti olarak görülmekte olup, sıradan bir hadise halini almıştır. Örneğin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından İzmir, Antalya ve Menteşe mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda, Panayot Dimitraki isimli bir şahıstan bahsedilmekte ve bu şahısla ilgili olarak dikkatli olunması uyarısında bulunulmaktaydı. Casusluk yaptığı anlaşılan Panayot'un 1916 yılı içerisinde düşman adına kayıkla Sisam Adası'ndan Kuşadası'na ve oradan da Sığacık ile Urla'nın Demircili Rum köyü arasındaki bir mevkie gittiği anlaşılmaktaydı.⁴²

Savaş ortamında İzmir'de İtilaf Devletleri'nin kurduğu istihbarat ağının ortaya çıkarılması, casusluk faaliyetlerinin önünün alınması savaşın seyrini değiştirecek en önemli etkenlerden biriydi. Urla ve özellikle de Urla'nın Gülbahçe köyü bu faaliyetlerin merkezi haline gelmişti. Yaklaşık 2.500 Rum'un yaşadığı Gülbahçe'de İngiltere lehine faaliyet gösteren bir casusluk ağı kurulmuştu. Urla ve çevresinde başta bakkallar, kayıkçılar ve Hristiyan din adamları olmak üzere birçok Rum, Osmanlı askeri gücünün harekât bilgilerini düşman devletlere ulaştırıyorlardı. Öyle ki Liman Von Sanders, casus yatağı olmasından dolayı Enver Paşa'nın Urla Rumlarını tahliye etmeyi düşündüğünü bile söylemişti.⁴³

Yunan yazar Miloris hatıralarında, Gülbahçe Rumlarında, Yunan bağımsızlık hareketinden yani 1821 yılından beri bir palikaryalık ve yüksek ulusal duygu geleneğinin bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Miloris, bu coşkun duygudan dolayı Uralıların Balkan Savaşları sırasında bariz tehlike ve güçlülere rağmen Yunanistan'a giderek Yunan ordusunda gönüllü olarak savaştıklarını ifade etmektedir.⁴⁵ Gülbahçe'de faaliyet göstermekte olan casusluk komitesinin başında Ayvalıklı Padas isiminde bir Rum bulunmaktaydı. Padas'ın faaliyetlerinin haber alınması üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, casus komitesi hakkında gerekli araştırmaların yapılması ve sonuçlarının bir an

⁴¹ BOA. HR. SYS. 2266/59, M.25.09.1915.

⁴² Abdullah Doğtekin, *Savaş Yıllarında Urla*, Eğitim Yayınevi, Ankara 2023, s.110.

⁴³ Doğtekin, *Savaş Yıllarında...*, s.112; Urla Rumlarının tahliye edilmesi meselesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Abdullah Doğtekin, *Savaş Yıllarında Urla*, Eğitim Yayınevi, Ankara 2023, ss.99-107.

⁴⁴ Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2005, s.72-73.

⁴⁵ E. Nikos Miloris, *Bir Zamanlar Urla*, Haz: A. Besim Uyal, 2003. S.149.

evvel bildirilmesi hususunda Aydın vilayetinin dikkatini çekmiştir.⁴⁶ Bu casusluk şebekesi tarafından toplanan istihbari bilgiler adalarda İtilaf Devletleri'ne ulaştırılıyordu. İtilaf Devletleri, bu bilgiler sayesinde İzmir Körfezi başta olmak üzere Ege sahillerini abluka altına almışlar ve savaş gemileri ve uçaklarıyla bombardımanda bulunmuşlardır. Gülbahçe (Rodonas) köyü hariç Urla'daki Rumlar hiçbir zaman toplu olarak göç ettirilmemişlerdir. Fakat Gülbahçe Rumları bu tutum ve davranışlarının bedelini 1915 yılında Anadolu içlerine ve Alaşehir bölgesine sürgün edilerek ödemek zorunda kalmışlardır.⁴⁷

İzmir ve çevresindeki beşinci kol faaliyetlerinin Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında da hız kesmeden devam etmesi üzerine Dahiliye Nezareti 26 Mayıs 1918 tarihinde gönderdiği şifre ile Aydın demiryolu güzergahı civarında bulunan kasabalardaki şüpheli Rumların hattın dışındaki yerlere iskanlarını kararlaştırmıştır.⁴⁸ Kendisini içeride tehdit altında hisseden Osmanlı yönetiminin bir savunma refleksi olarak aldığı tedbirlerden dolayı Gayrimüslimler tarafından yoğun eleştiri ve suçlamalara maruz kaldığı görülmektedir. Nitekim Celal Bayar'ın belirttiğine göre; mütareke döneminin hemen başlarında 2 Kasım 1918 tarihinde Rum mebusları, Osmanlı Mebusan Meclisine verdikleri bir önerge ile Türklerin mağduriyetinden hiç söz etmeksizin Rum ve Ermeni mağduriyetine vurgu yapmışlar fakat bununla birlikte mensup oldukları devlete ve topluma karşı işledikleri ihanet ve casusluk suçlarına hiç değinmemişlerdir. Suçlamalar üzerine söz alan içişleri bakanı Fethi Bey, yaşanan tehcir hadiselerinde gayrimüslimlerin İhanetlerini bir kez daha hatırlatarak şu açıklamalarda bulunmuştur: *"Marmara, Ege Denizi kıyılarında oturanların tehcir sebebi düşman denizaltılarına muhtaç oldukları maddeleri ve bilgiyi vermiş olmalarıdır. Bu haller resmen sabit olmuştur. Keyif için kimseye ilişilmemiştir. Yapılanlar askeri tedbirlerin neticesidir."*⁴⁹ Fakat alınan tüm tedbirlere rağmen bütün bu çalışmalar istenilen neticeyi vermemiş, casusluk faaliyetleri istenilen ölçüde önlenememiştir. Nitekim Millî Mücadele sırasında batı cephesinde görülen beşinci kol faaliyetleri had safhaya ulaşmış, Isparta Rumlarının İzmir'e sevk etmek istedikleri ticari eşyalar arasında Kuvayi milliye aleyhine yazılmış şifreli mektuplar ele geçirilmiştir.⁵⁰

Tablo 1: İzmir Divan-ı Harbinde Yargılanan Casusların Listesi⁵¹

İsim	Memleketi veya Tabiiyeti	Alınan Karar
Yani Kablotka oğlu Nikoli	Foça	İdam
Papa Stefanos	-	İdam
Kasap Nikola	-	İdam
Dimitri Mavros	-	İdam
Apostol Kiloberi (Kokori)	-	İdam
Yani Dimoplo	-	İdam
Prodimo	-	İdam
Kabakçı Volgareli(Leroseli)	-	İdam
Nikoli Kopli	-	İdam
İstiliyo Filiph	-	İdam

⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 89/15 (H.23.09.1336/M. 2 Temmuz 1918).

⁴⁷ Doğtekin, *Savaş Yıllarında...*, s.112-113.

⁴⁸ Mutlu, a.g.e., s.26.

⁴⁹ Bayar, a.g.e., C.V, s. 23.

⁵⁰ Mutlu, a.g.e., s.278.

⁵¹ Lüleci, a.g.t., s. 194.

Osmanlı-Türk Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşında İzmir ve Çevresinde Osmanlı Devleti'ne Karşı Gerçekleştirilen Casusluk Faaliyetleri

Manol Faturovvel (Fondorol)	-	İdam
Kombanas Babucu	-	İdam
Memleksandros Hacı Nikolago	-	İdam
Dimitri oğlu Pasbaid	-	İdam
Yorgi Dorgona	-	İdam
Memleksandros Dalako	-	İdam
Nikola Emanidi	-	İdam
Sandalcı Kostı Kacagoni	-	İdam
Penatti Bolombag veled Nikoli	-	İdam
Sandalcı Penayu Davlako	-	İdam
Nikoli Tiganbet	-	İdam
		İdam

B. İtilaf Devletleri Tarafından Gerçekleştirilen Casusluk Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İzmir'de faaliyette bulunan İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları İzmir körfezine giriş çıkışın yasaklanmasıyla birlikte durumlarını gözden geçirip şehri terk etme yoluna gitmişlerdir. Konsolosluklar bir taraftan İzmir'i boşaltırlarken, diğer taraftan da Türk yönetimi bu olağanüstü şartlarda konsolosluklar, yabancı okullar, kiliseler gibi kapitülasyonların güvencesi altındaki kurumlarda aramalar yapmış İngiliz Sefarethanesinde ve Sennova Mektebinde telgraf antenleri bulunmuş, müsadere edilmiştir.⁵²

Birinci Dünya Savaşı boyunca düşmanın dinlenmesi çoğunlukla, yer üstünde ve yer altında yapılan tesisler yoluyla gerçekleştiriliyordu. Alınan sonuçlar hiç de küçümsenecek şeyler değildi. Karşı taraf sığınaklarından birine ya da bir karargâha yaklaşmak amacıyla kazılan yer altı yolları aracılığıyla, muharebeyi etkileyebilecek birçok değerli bilgi elde edilebiliyor, top ve bataryaların yerleri tespit edilebiliyordu. Bu kapsamda Osmanlı topraklarında da gizli telsiz ve telgraf merkezleri vasıtasıyla casusluk faaliyetleri icra edilmiştir. Daha savaşın başlarında Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı tarafından 16 Teşrinievvel 1330 (29 Ekim 1914)'da Harbiye Nezaretine gönderilen *"İzmir'deki Eastern telgraf merkezinde haberleşmenin eskisi gibi Dupleks de Korder sistemiyle alınıp verilmesinin gerekliliğine ilişkin"* yazısı ile mevcut sistem ile haberleşmenin tamamen söz konusu şirketin kontrolü altında yapıldığına vurgu yapılarak savaş nedeniyle bunun ivedilikle kendimiz tarafından yapılması istenilmiştir. İngilizler, imkân buldukları her yerde telsiz, telgraf ve telefonlardan yararlanmak suretiyle düşman hakkında bilgi edinmeyi etkili bir şekilde kullanmışlardır. Nitekim 1916 yılında istihbari bir görev için Kösten Adası'na gönderilen polis memuru Fahri Efendi verdiği bilgilerde adada; bir taburdan daha fazla İngiliz piyadesinin yanı sıra firari Rumlardan müteşekkil 130 kişilik bir çete, bir piyade hangarı ve telsiz telgraf istasyonunun bulunduğunu rapor etmiştir.⁵³

Ahmet Emin Yalman'ın belirttiğine göre; Emperyalist İngiltere'nin *"Intelligence Service"* adı verilen gizli haber alma teşkilatı, Osmanlı coğrafyasında daha İkinci Meşrutiyet yıllarında etkin bir şekilde rol oynamaya başlamıştır. Bu yapı amacına ulaşabilmek için yabancıları,

⁵² Sürgevil, a.g.e., s. 86.

⁵³ Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2 Issue 3, November 2018, ss.14-16.

Levantenleri, başta Rumlar olmak üzere Gayrimüslimleri ve hatta Müslüman tebaayı bile kullanmıştır. Yalman, İngiliz Gizli Servisi hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: *“Teşkilatı idare eden politika adamları, meşrutiyet Türkiye’sinin iflasa uğratılması lazım geldiğine dair bir defa bu teşkilata emir verdikten sonra takım takım mensuplar ve ajanlar derhal işe sarılmıştır. Gizli ajanlardan başka, bu teşkilatın resmi bir sıfat taşıyan belli başlı elemanları, sefaretin “baş tercüman” gibi unvanlar taşıyan, sefir kadar önemi olan ve mükemmel Türkçe bilen ve hükümetle, gazetelerle ve yeraltı teşkilatıyla olan bütün temasları çeviren kimselerdi...”* Yalman’a göre bu mekanizma Kıbrıslı Derviş Vahdeti’yi bulmakta, ajanı olarak yetiştirmekte, Volkan gazetesini çıkartmakta ve 31 Mart hareketini adım adım tertip etmekte de büyük bir rol oynamıştı.⁵⁴

Birinci Dünya savaşı boyunca farklı sahil bölgelerinde yolcu taşıyan İngiliz vapurlarında ve kayıklar ile bu vapurlar arasında irtibat sağlanarak casusluk faaliyetleri yürütülmüştür. Gayr-i Müslim tebaa kullanılmak suretiyle Osmanlı ordusu hakkında bilgiler toplama yoluna gidilmiş, sahil bölgesindeki Osmanlı filolarının hareketleri ve bu bölgelerde yapılan askeri yığınak ve değişiklikler buradaki casuslar vasıtasıyla anında İngilizlere ulaştırılmıştır. Adalara gelen kayıkların birçoğu İngilizler tarafından kiralanan casuslukla görevlendirilmişlerdir.⁵⁵

Bölgede faaliyet gösteren İngiliz subayları içerisinde en etkili olanı Yüzbaşı Heathcote Smith’di. Birinci Dünya Savaşı boyunca İzmir taraflarında İngiliz istihbaratından sorumlu olarak görev yapan Smith’in iki karısı da Rum asıllıydı. Çalışmalarının tüm amacı sözde, Ermeni ve Rumları Türklerin baskı ve zulmünden kurtarmaya çalışmaktı. Galip Kemali (Söylemezoğlu), Smith hakkındaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: *“Harbin devamı müddetince İzmir taraflarındaki İngiliz istihbarat, yani casus şebekesini idare etmiş gayet zeki, cevval, azim ve metanet sahibi ve tabi bize karşı son derece hiddetli ve düşman, intikam peşinde koşan bir adamdı”*.⁵⁶

Celal Bayar’ın belirttiğine göre; Savaş yıllarında Urla’nın Rum Demircili köyü insan kaçakçılığının merkezi haline gelmiş olup, özel bir kurul Türkiye’den ayrılmak isteyen Rumları durmadan adalara kaçırıyordu. Özel görevle faaliyet gösteren bu kurulun başında ise Yüzbaşı Smith bulunmaktaydı. Sakızlı kayıkçılar bu işte başlıca vasıta olarak kullanılmıştı. Kaçırılan Rum gençleri, Yunanistan ve Makedonya’daki İngiliz ve Fransız ordularına gönüllü olarak yazılmaktaydılar. Bölgenin her tarafında aktif olarak çalışan bu teşkilatı ve Ege sahillerindeki casusluk faaliyetlerini eski İzmir Konsolosu ve Amiral Galthorpe’un kâtibi Binbaşı Heathcote Smith idare ediyordu.⁵⁷ Tüm bölgeyi karış karış dolaşan Smith, Mondros’a giderken Rauf Orbay’ın yanına mihmandar olarak verilmişti. Özellikle Çeşme, Urla, Seferihisar ve Söke gibi sahil şehirlerinde Rum gençlerini örgütlemekteydi. Koyu bir Türk düşmanı olan Smith, dolaştığı yerlerde Müslümanları yerli Rumların vasıtasıyla huzuruna çağırarak onlara *“... Artık sizin buralarda hakkı hayatınız kalmadı, defolun gidin...”* şeklinde hakaretlerde bulunmaktaydı.⁵⁸ Halide Edip Adıvar’ın bahsettiğine göre;

⁵⁴ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C.I, 1888-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2024, s.212-213.

⁵⁵ Aşar, a.g.m., s.32.

⁵⁶ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros’tan Mudanya’ya*, Kanaat Kitabevi. 1939, s.40.

⁵⁷ Bayar, a.g.e., C.V, s.136.

⁵⁸ I. Dünya Savaşı sırasında İzmir ve çevresinde Heathcote Smith tarafından gerçekleştirilen casusluk faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Abdullah Doğtekin-İlker Mümin Çağlar, “Cihan Harbi’nden İzmir’in İşgaline Urla ve Yakın Çevresinde Rum Faaliyetleri”, *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, Sayı: 11 (2022/Yaz), ss. 234-236; Doğtekin, *Savaş Yıllarında Urla*, s.169.

İngiliz Genel Karargahı'nın en güçlü adamlarından biri olarak karşımıza çıkan Smith ayrıca, mütareke döneminde gittiği şehirlerde azınlıklara mensup bütün mahpusları hemen serbest bıraktırmıştır.⁵⁹ Bayar bu konu ile ilgili gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

*"Eski Konsolos Binbaşı Smith İzmir'e geldiği zaman ne kadar Hristiyan mahpus varsa hepsini serbest bıraktırmıştı. İstanbul'da da akim kalan, böyle bir teşebbüste bulunmuştu. Bu defa İzmir'deki Yunan propaganda heyeti azasından Avukat A.Etioeni bu halde Urla ve Çeşme çevresini dolaştı. Savaş zamanında tanıdığı ve kullandığı casuslarla açıktan selamlaştı. Bunlardan tutuklu olanlarını kurtardı. Casus şebekesi içinde çalıştıkları kimseler bu vesile ile öğrenilmiş oldu."*⁶⁰ 20 Mart 1919 tarihinde, yanında yine Rum Avukat Athinogenini olduğu halde İzmir merkez hapishanesine giden Smith, 1250 Hristiyan'ı serbest bıraktırmıştı. Smith'in Ege sahillerindeki Rum yerleşim merkezlerine yaptığı ziyaretlerden sonra bölgedeki Rumların taşkınlıklarını bariz bir şekilde artırdıkları gözlemleniyordu.⁶¹

Bu koşullar altında casusluk çalışmalarına mâni olmak isteyen Osmanlı yönetimi, savaşın başlamasıyla birlikte alınan diğer tedbirlerin yanı sıra İzmir limanı içerisinde de bazı önlemler almıştır. Savaşa girişle birlikte liman içerisinde bulunan ve Osmanlı Devleti'nin savaş halinde bulunduğu devletlerin uyruklarına ait olan yabancı gemilere el konulmuştur. Liman içerisinde seyrüsefer hakkının Osmanlı uyruğunda bulunanlara ait olduğu gerekçesiyle yabancı vapur acentalarının kendi adlarına inşa ettirip özellikle işçilerin taşınmasında ve vapura gidip gelmede kullandıkları sandalların dahi limanda bulundurulması yasaklanmıştır. Liman içinde balık avlayacakların mürettebat ve kayık sayılarını gösteren bir vesika ile avlanma faaliyetlerinde bulunabilecekleri belirtilmiştir. Söz konusu vesika liman idaresinden alınacaktır. Ayrıca Liman idaresi tarafından sandallara numaralar verilmiş ve vesikasız olarak avlananların Divan-ı Harbi Örfiye'ye verilerek haklarında casusluktan işlem yapılacağı duyurulmuştur.⁶²

İncelediğimiz dönem ile ilgili belgelerden casusluk yapan veya şüpheli konumunda bulunan şahıslarla ilgili olarak, bunların ülkeye giriş çıkışlarının Osmanlı makamları tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmediğini veya bu kimselerin yerel Osmanlı memurları tarafından rüşvet karşılığında koruma altına alındıklarını görmekteyiz. Nitekim Dahiliye Nezareti tarafından Aydın vilayetine gönderilen yazıda, İzmir ile Atina arasında gidip gelen ve mektuplarını çifte kaplı bir bavul içine koyan Verveliz isimli şahsın bir casus olduğu ve sıkı bir takibat altına alınarak muayene ettirilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶³ Benzer olayların sıklıkla yaşanması üzerine Osmanlı Devleti dış ülkelerdeki elçi ve konsoloslarını uyarma ihtiyacı hissetmiştir. Bükreş Askeri Ateşesi tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda; düşman lehine casusluk yaptığı belirlenen kişilerin önemli bir kısmının Osmanlı pasaportu taşıdıkları belirtilmiş ve elçiliklerden böyle şahıslara pasaport verilip verilmediğinin araştırılması, pasaportların şüpheli olup olmadıklarının kontrol edilmesi talep edilmiştir.⁶⁴

⁵⁹ Halide Edip Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı (İstiklal Savaşı Hatıraları)*, Cumhuriyet Yayınları, 1998, s.13.

⁶⁰ Bayar, a.g.e., C.V, s.136-137.

⁶¹ Engin Berber, *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.55.

⁶² Sürgevil, a.g.e., s.128-129.

⁶³ BOA. DH. ŞFR. 55/243, H. 04.11.1333/M.13 Eylül 1915.

⁶⁴ BOA. HR. SFR.. 04.. 643/68, M. 10.10.1915.

Bununla birlikte savaşın sonraki yıllarında da sahte pasaportların kullanıldığı veya pasaport kontrollerinde gerekli hassasiyetin tam olarak gösterilmediği bu nedenle de ülkeye ajan ve casusların rahat bir şekilde girebildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Bulgaristan vatandaşı olup Kırklareli ve Edirne'yi dolaştıktan sonra İzmir'e gelen ve Manisa bağlarında göz taşı satarken yakalanan Nikola İstirañçiyef, çekirge itlaf etmek üzere İzmir'e geldiğini ve bağlarda görülen hastalıkların tabibi olduğunu ileri sürerek casusluk çalışmalarında bulunmuştur. Kendisini duruma göre bazen tabip bazen de tüccar olarak tanıtan Nicola'nın bu özelliklerini ispat eden belgeleri kendisinden istenildiğinde gösterememesi, sık sık İzmir'den İstanbul'a giderek bazı şüpheli kimselerle münasebette bulunması, burada iken Bulgar konsolosluğunun müdavimi olması ve İzmir Rum gazeteleri muhabiri Diyonis ile sıkı ilişkilerinin tespit edilmesi, hakkında sınır dışı edilmesi kararının verilmesine neden olmuştur.⁶⁵

Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Aydın vilayetine gönderilen belgeden öğrendiğimize göre; İzmir'de casusluk yapan bir diğer isim, Ayakaterin Kilisesi karşısında ikamet eden ve rıhtımda *"Pante Leon Vapur Acentası"* yakınında yazıhanesi bulunan Yemişçi Dimitriyos Ağapiyos'tur. Yemişçi Dimitriyos'un topladığı bilgiler, *"General Tramvay Kumpanyası"* direktörü Agop veya şirketin bir memuru vasıtasıyla İtilaf Devletlerine ulaştırılmıştır. Casusluğa aracılık yapan bu kişilerin kontrolleri yapılmaksızın geçişleri sağlanmıştır. Elde edilen bilgiler, bahsi geçen aracılar tarafından eski emlak memurlarından Esat isminde birinin evine bırakılmış ve buradan da araba ile Urla'ya sevk olunmuştur. Urla'da yelkenli kayık ile ve Jan Minarda isminde bir kişinin aracılığıyla önce Yunan işgali altındaki adalardan birisine nakledilen istihbarat bilgileri daha sonra Midilli Adası'na veya Pire'ye ulaştırılmıştır. Yine bu casusluk faaliyetlerinde yukarıda başka örneklerine de değindiğimiz üzere Kıbrıslı Mustafa isimli bir polis memuru işbirlikçi olarak rol oynamıştır.⁶⁶

Casusluk faaliyetlerinin Batı Anadolu Bölgesi'nde özellikle de İzmir ve çevresinde 1916 yılı içerisinde de yoğun bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Aydın vilayeti ve Menteşe mutasarrıflıklarına bu hususla ilgili olarak gönderilen telgrafta, İtilaf Devletlerinin daha çok İzmir ve havalisinden kapsamlı ve hızlı bir şekilde askeri bilgi topladıkları ve bu bilgilerin kayıkçılardan ve güven telkin eden yolculardan elde edildiği bildirilmiş ve bundan sonra sahil kısmından dışarıya hiçbir şekilde yolcu çıkarılmaması ve kayıkların işleminin yasaklanması başkumandanlık tarafından emredilmiştir.⁶⁷ Bu yasaklamalara rağmen adalardan gelen kayıkların gizli bir şekilde İzmir sahillerine yaklaşarak İtilaf Devletleri adına casusluk yaptıkları görülmektedir. Nitekim İzmir'de ikamet eden ve vapur kılavuzluğu yapan Maltalı Kalancıyo'nun adamlarından Midilli'de ikamet eden Yorgi Fiyotek'in belirli aralıklarla kayık ile İzmir sahillerinde yaklaşarak İngilizlere casusluk ettiği anlaşılmıştır.⁶⁸

Yapılan bütün resmi ikazlara ve alınan tüm tedbirlere rağmen, 1916 yılı içinde, sahil kesiminde Rumların casusluk çalışmalarının önlenemediğini belirten Liman Paşa, İzmir'de bu iş için kullanılan teknik araçların aranıp bulunmaya çalışıldığını fakat adını vermediği yüksek mevkide bir zatın bu işe karıştırılmaması için, araştırmalardan vazgeçildiğini ifade etmekte, hatıralarında 1916 yılı içerisinde İzmir'de gerçekleşen casusluk çalışmalarıyla ilgili olarak şu bilgileri paylaşmaktadır:

⁶⁵ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 43/33, Lef: 1-8-13, H. 26.11.1335/M. 13 Eylül 1917.

⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 57/279, H. 26.12.1333/M.4 Kasım 1915.

⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 61/85, H. 18.04.1334/M.23 Şubat 1916.

⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 63/90, H. 20.06.1334/M.24 Nisan 1916.

"...İtilaf Devletlerinin elinde bulunan adalarla irtibat sadece sandallarla sağlanmıyordu; bilakis teknik muhabere cihazlarından da faydalanılıyordu. Bunların tespiti için İzmir'de bir Alman uzman tarafından yürütülen araştırma öyle ilginç hususları gün ışığına çıkardı ki, Yüksek mevkideki bir kişiyi işin içine çekmemek için tahkikatın durdurulması mecburiyetinde kalındı. İzmir'in önde gelen ailelerinden birinin bir mensubunda, İzmir'de kumandan olan General Trommer'in ve İzmir'de olduğum sıralar benim de askeri faaliyetimin tam tamına kaydedildiği bir günlük bulundu. Tesadüfen bu beyefendinin kardeşi, sahilin açıklarında yatan düşman gemilerinden birinde subaydı. Yılın ilk yarısında bu casuslukla elde edilen haberler sayesinde, Anadolu sahilinin en uç noktalarındaki Türk köyleri kıyının açığındaki adalardan gelen Rum çeteleri tarafından sık sık baskına uğradı. Kadınlar, çocuklar ve hayvan sürüleri çalınıp köyler yakıldı. Neyse ki yılın ikinci yarısında yapılan küçük aktif teşebbüslerle soygun akınlarını azaltmayı başardık..."⁶⁹

Rahmi Apak *"Yetmişlik bir Subayın Hatıraları"* isimli eserinde, Liman Paşa'nın kastettiği casusun barış görüşmelerine katılan Whittall olduğunu belirtmekte ve İzmir'deki casusluk yuvasının orada eski zamandan beri çalışan meşhur Whittall ticaret firması tarafından idare edildiğini ifade etmektedir.⁷⁰ Biraz aşağıda da bahsedileceği üzere Whittall ailesinin Aydın vilayetinde casuslukla meşgul oldukları ve Urla yoluyla vilayete gidip geldikleri Osmanlı arşiv belgelerinde de belirtilmektedir.⁷¹

Apak, İngilizler adına casusluk yapan ve İzmir'deki Whittall ailesiyle casusluk görevi gereği irtibat halinde olan Portatif Hakkı'yla ilgili olarak da şu bilgileri paylaşmaktadır:

"İki yıl sonra patlayan Birinci Cihan Savaşı'nda bu adamı İngilizler elinde esir olarak görüyoruz. Bizim tevkif edildiğimiz bu Kasrı-el-Nil kışlasında bir müddet kalmış. ... Portatif Hakkı daha önce buradan bir İngiliz denizaltısı ile bir gece İzmir kıyılarına çıkarılmış. Derviş kıyafetinde karadan İzmir'e gitmiş. Şehirdeki İngiliz casus yuvası ile temasa geçerek aldığı mesajları karaya çıkarıldığı yerde ve muayyen gecenin bir saatinde kendisini bekleyen denizaltı gemisine getirmiş ve bu gemi ile Mısır'a dönerek yeni işler almak üzere Kasrı-el- Nil'e avdet etmiş... İzmir'deki bu casusluk yuvası, orada eski zamandan beri çalışan meşhur Vitol ticaret firması tarafından idare ediliyormuş. Portatif Hakkı sonra Selanik cephesine gitmek vazifesini almış. Arnavutluk kıyılarına çıkarılarak Bulgar ve Türk ordularının gerisine geçmek ve oradan malumat toplayarak getirmek vazifesi kendisine verilmiş."⁷²

İtilaf Devletleri düzenleyecekleri hava ve deniz saldırılarına da İzmir'deki bu casusluk teşkilatından gelen bilgilere göre yön veriyorlardı. İzmir'e yakın olan Ege Adaları özellikle Midilli, Uzun Ada (Kösten) ve Hekim Adası, İzmir ve çevresine gidecek ve oradan gelecek casuslar için çok elverişli bir konumda bulunmaktadır. Bu tehlikeli macera için casuslar, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Anadolu'dan Midilli'ye ve diğer Ege adalarına göç etmiş olan Anadolu Rum mülteciler arasından seçilmekteydiler. İngilizler seçtikleri bu ajanlardan özellikle ordu ve bahriye hakkındaki bilgilerin yanı sıra Türkiye'deki gidişat

⁶⁹ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl* (Çev. E. B. Özbilen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s.198-199.

⁷⁰ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.175.

⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 63/51, H. 15.06.1334/M.19 Nisan 1916.

⁷² Apak, a.g.e., s.174-175.

ve imparatorluğun genel durumu hakkındaki bilgileri de talep ediyorlardı. Gizli ajanların karaya çıkarılması, belli bir süre beklenmesi ve sonra bu ajanların tekrar tekneye alınması son derece önemli olmasının yanı sıra ayrıyeten bir sanattı da. Savaş yıllarında Uzun Ada (Kösten) ve çevresinde görev yapan E.Keble Chatterton, 1915 sonbaharından 1918 yazına kadar hafif kruvazör Forward'a komuta eden Kaptan C.G. Chichester'in Midilli'deki bağımsız filonun kıdemli subayı olduğu birkaç ay hariç, refakat ve devriye görevi yaparken değerli istihbaratın elde edilmesine dair görev hakkındaki bilgileri kendisine verdiğini kaydetmektedir. Kaptan E.Keble Chatterton, Chichester'in kendisine verdiği bilgilere dayanarak Batı Anadolu sahillerine gönderilen casuslar hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır:

"...seçilen Rumların, üç veya dörtlülük gruplar halinde, geceleyin motorlu filikalar vasıtasıyla anakaraya bırakılmaları görevi, Midilli'deki İngiliz Konsolosluğu tarafından organize edilmiştir. Ajanların gizli sahile çıkış yeri; İzmir'in yaklaşık yirmi mil kadar güneyiydi. Sahile çıkılacak plajın açığına gelindiğinde, askerler onları kürek çekerek sahile bırakırdı. Ajanlar sonra on, on dört gün veya daha fazla süre ortadan kaybolurdu. Bu dönemde onlar bir şekilde İstanbul'daki benzer ajanlarla İzmir üzerinden temas kurarak çok güvenilir bilgiler sağlardı. Süre sonunda belirlenmiş gün ve saatte, motorlu filikalar tarafından alınıp geriye Midilli'ye getirilirdi. Ajanlardaki bilgi, yazılı olarak birçok yaratıcı metotla alınırdı. Onların tek silahı genellikle diğer Rum köylülerinde olduğu gibi, keskin ve kavisli bir hançerdi. Bu hançer büyük ve çok işlemeli deri kuşağa konulurdu. Çok kararlı olan bu adamlar, böyle belirsiz seferler için her zaman yola çıkarak ölümü göze alırlardı. Türk ve Almanlar karşı casuslukta yeterince etkin olsalar bile, ajanlar kendilerini idare etmeyi iyi biliyorlardı..."

Kaptan Chichester'in anlattıklarına göre; daha kuzeyde komutan A.B.W Higginson, Kephalo Adası'nda bulunan yirmi beş tekneden sorumludur ve Gelibolu yarımadasına düzenli olarak ajanları bırakıp almaktadır. Casusların birçoğu amatör denizci yeterliğine sahip olup en karanlık gecede bile, asla gizli çıkarma yerini bulmakta başarısız olmamışlardır.

73

Yine İtilaf Devletleri adına Uzun Ada'da (Kösten Adası) görev yapan Canopus gemisinin komutanı Heathcoat S. Grant'ın seyir jurnalinde kaydettiğine göre ada, anakaradan, Türklerin elinden kaçan mültecilerin sığınma yeridir. Bunlardan dört bin, beş bin tanesi devriye botları tarafından kurtarılmıştır. Türkler, bu üssün öneminin farkındadır ve monitör olmadan adadan ayrılmak akılsızlık olur.⁷⁴ Uzun Ada'da komutan Smart'ın komutası altındaki devriye gemileri sürekli olarak ana karadan gelebilecek olan casusların gözetlemesini yapmaktadır. Rumlar, Yunanlar ve İtilaf Devletleri adına casusluk yaptıkları gibi Türkler adına da casusluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Nitekim Heathcoat S. Grant, seyir jurnalinde, iş verdikleri önemli ve etkili bir Rum ajanını Türkler için de çalıştığı için tutuklamak zorunda kaldıklarını ve bu ajanın ayrıca Uzun Ada'ya sığınmak isteyen Rum mültecilerden rüşvet aldığını bu nedenle de Malta'da hapse atıldığını belirtmektedir.⁷⁵

Rum mültecilerden ve İngiliz İstihbaratçı Heathcote Smith'in ajan ağından gelen bilgilere göre; İzmir garnizonu başlangıçta altı bin askerden oluşmakta ve yeni gelen üç tabur acemi asker Alman subayları tarafından yönetilmektedir. İzmir savunmasına 8 Şubat

⁷³ Uluç Hanhan, *Bir Zamanlar Uzunada*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir 2019, s.144-145.

⁷⁴ Hanhan, a.g.e., s.137.

⁷⁵ Hanhan, a.g.e., s.132.

1916'da açılan ateş esnasında, İzmir çevresinde yaklaşık yirmi dört bin asker bulunmaktadır Bombardıman yaklaşık 9 gün sürmüştür ve Türkler çıkarma yapılacağını düşünmüşlerdir.⁷⁶ Casuslardan ve mültecilerden ilginç bilgiler edindiğini söyleyen Heathcoat S. Grant, Pertev Paşa'nın İzmir'e altmış bin asker ile gelerek Şirinyer'de kamp kurduğunu; Urla kıyısında iki bin askerin bulunmakta olduğunu ve bombardıman esnasında bazı askerlerin Kuşçular köyüne kaçtıklarını ayrıca Yenikale, Kilizman ve Narlıdere kalelerinin zarar gördüğünü ve birçok yaralının bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁷

İzmir ve çevresinde gerçekleştirilen bu casusluk faaliyetleriyle elde edilen bilgilerin İtilaf Devletleri'ne ulaştırılması neticesinde 18 Mart, 20 Nisan, 24 Nisan, 3 Mayıs, 12 Mayıs, 19 Mayıs ve 30 Ağustos 1916 tarihlerinde İzmir; 28 Nisan, 1 Mayıs, 5 Mayıs ve 24 Mayıs tarihlerinde Söke; 25 Mayıs, 27 Mayıs ve 11 Haziran 1916 tarihlerinde Mordoğan; 5 Haziran 1916 günü Karaburun, 20 Haziran 1916 günü Seferihisar ve 27 Haziran 1916 günü ise Foça İtilaf Devletleri'nin bombardımanına maruz kalmıştır.⁷⁸ İzmir'deki casus yoğunluğuna vurgu yapan Alman Binbaşı Valter Lierau, bu hususla ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: *"İngilizleri Kösten'den atmak için bir plan uygulanacaktı. ...Fakat işi gizli tutmak son derece zordu. Çünkü İzmir'de İngiliz, Amerikan, Yunanlı ve Rum casuslar kaynıyordu. Bunun için, bir sürü hile ve hurdalara başvurmak gerekti. ..."*⁷⁹

Yaşanan tüm bu gelişmelere rağmen Liman Von Sanders'in casusluk ve anarşi faaliyetlerine karışan Rum ahalinin ve Levantenlerin İzmir dışına çıkartılması hakkındaki teklifi, İzmir Valisi Rahmi Bey Tarafından kabul edilmemiştir.⁸⁰ İttihat ve Terakki Fırkasının önde gelen isimlerinden olan Rahmi Bey savaşın varlığını tümüyle görmezden gelme konusunda kendisini bağımsız hissediyor, kendi bölgesinde savaş önlemlerinden sadece uygun gördüklerini hayata geçiriyordu. İzmir'de düşman vatandaşlar uzaklaştırılmıyor, aksine işlerini devam ettirebilmeleri için kendilerine kolaylıklar sağlanıyordu. Askeri emirlere uyulmuyor, Türk olmayanlar sınır dışına çıkarılmıyor ve hükümet müfettişleri İzmir'e sokulmuyordu.⁸¹

Dört yıl devam eden savaş boyunca Ege sahillerinin casusluk faaliyetlerine ve eşkiya taarruzlarına karşı korunamadığı görülmektedir. Mülki makamların sahil şehirlerindeki polis ve karakolları ile köylerde bulunan karakollarından başka sahillerin muhafazası için hiçbir aracı bulunmamaktadır. Oysa casuslar doğal olarak şehirlerden ziyade boş sahillerden gelip gitmektedirler. İzmir Valisi Rahmi Bey, 24 Nisan 1916 tarihli yazısında bu noktalara dikkat çekmiş ve uyanık davranılması hususunda sahillerdeki yerleşim merkezlerine uyarılarda bulunmuştur.⁸²

Casusların yakalanması sürecinde merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin iş birliği içerisinde çalıştıkları görülmektedir. Dahiliye Nezareti tarafından tespit edilen casuslar, vilayetlere ihbar ediliyor ayrıca bunların kolayca yakalanabilmesi için eşkalleri ve kimlikleri

⁷⁶ Hanhan, a.g.e., s.121.

⁷⁷ Hanhan, a.g.e., s.135.

⁷⁸ Birinci Dünya Savaşı yıllarında İzmir ve kazalarına yapılan hava ve deniz saldırıları hakkında geniş bilgi için bkz: Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir'e Yapılan Saldırıları", *Güncel Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları, Kavramlar, Araştırmalar ve Uygulama*, Lyon: Publisher: Livre De Lyon, 2023, ss.23-64; Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir Sancağının Kazalarına Yapılan Deniz ve Hava Bombardımanları", *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 12* (Ed: Meryem Bulut-Zeynel Karacagil), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2023, s. 1268-1290.

⁷⁹ Hanhan, a.g.e., s.163.

⁸⁰ Celal Öcal, *I. Dünya Savaşı'nda İzmir Savunması*, İleri Yayınları, İstanbul, 2015, s.52.

⁸¹ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye* (Çev: Birgen Keşoğlu), Türkiye iş bankası kültür yayınları, İstanbul 2021, s.124.

⁸² BOA. DH. ŞFR. 517/74.

hakkında da malumatlar gönderiliyordu. Örneğin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından vilayetlere gönderilen yazıda İngiltere adına casusluk yapmakta olan Vasilaki isimli şahıs hakkında; kırk yaşlarında, iri boylu ve kestane saçlı, Sakız veya Midilli ahalisinden olduğu, Almanca konuştuğu, zeytin ve hububat ticaretiyle iştigal ettiği ve Atina'da iken bıyığının traşlı olduğu gibi bilgilere yer verilmiştir.⁸³ Casusluğu İzmir vilayetine ihbar olunan Vasilaki isimli şahıs tüm aramalara rağmen bulunamadığı için aramaları kolaylaştırmak adına Vasilaki'nin hüviyet ve eşkâli hakkında İzmir vilayetine malumat gönderilmesi Vali Rahmi Bey tarafından Dahiliye Nezareti'nden talep edilmiştir.⁸⁴

1916 yılı içerisinde, varlıkları kesin olarak tespit edilen casus şebekesini ortaya çıkarılabilmek için Başkumandanlık Vekaletinin emriyle İzmir'e bir ekip gönderilmesine karar verilmiştir. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü, Erkan-ı Harp Kaymakamı Seyfi Bey'in başkanlığındaki bu ekipte Emniyet-i Umumiye Birinci Şube Müdürü Mehmet Bey ile Komiser Mustafa Efendi ve daha birkaç polis memuru da bulunmaktadır. Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından İzmir Valisi Rahmi Bey'e gönderilen yazıda, konunun hassasiyet ve önemine binaen, işleri kolaylaştırmak adına da olsa ilgili memurlara meselenin içeriğinden bahsedilmemesi kesin olarak emredilmiştir.⁸⁵

Genel Karargâh sadece casusluk yapanları değil bu şüpheyi taşıyanları veya casusluk yapması muhtemel olan şahısları da yerel yönetimlere bildirmiş ve alınması gereken tedbirleri beyan etmiştir. Örneğin Talat Paşa tarafından İzmir Valisi Rahmi Bey'e gönderilen yazıda, uzun bir süre siyasi bir makamın mutemedi olarak İzmir'de istihdam edilen, İtilaf Devletleri'ne muhabbeti olduğu ve casusluğa karşı özel bir meylinin bulunduğu anlaşılan Nikolayeviç Pantaleonun İzmir'de de casusluk etmesinin muhtemel bulunduğu bu nedenle münasebette bulunduğu şahısların isimlerinin kaydedilmesi ve sıkı bir gözlem altına alınması istenilmiştir.⁸⁶ Yine benzer şekilde, İzmir'de birinci kordonda postane civarında "Kalosaridi" isimli kahve ve gazinonun kiracısı olan Yunanlı Foti hakkında casusluk noktasında daha önce bir propagandada bulunmuş ise bildirilmesi talep edilmiştir.⁸⁷

B.1. Düşman Devletler Tebaası Tarafından Gerçekleştirilen Casusluk Faaliyetleri

İzmir ve civarında casusluk faaliyetinde bulunanlar yalnızca Yunanlar ve Rumlar değildi. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ndeki vatandaşları da bu faaliyetlerin içerisinde bulunmaktaydılar. Sahip olduğu doğal servetlerle İzmir, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok yabancıyı çekmiş ve şehre yerleşen bu insanlar zaman içerisinde kendi mahallelerini oluşturmuşlardı. Söz konusu Avrupalı mahallesi (Frango Mahalas/Frenk mahallesi), sahil bölgesinde kurulmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde ise kurdukları bölge genişleyerek büyük bir ticaret ve yerleşim dörtgeni oluşturmuştur.⁸⁸ Yüzyıllardan beri ihracat ve ithalat limanı olma özelliğini koruya gelmiş olan, İzmir'de yerleşmiş yabancı nüfus, çoğunlukla alışveriş yaptığı ve alışverişte aracı olarak kullandığı Türk aileler ve doğası gereği yerel ve merkezi otoritenin temsilcileriyle iyi ilişkilerini, savaş süresince de sürdürmüşlerdi.⁸⁹

⁸³ BOA. DH. ŞFR. 60/42, H. 11.03.1334/M.17 Ocak 1916.

⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. 507/87, R. 19.11.1331/M.1 Şubat 1916.

⁸⁵ BOA. DH. KMS. 41/32, H. 21.11.1334/M.19 Eylül 1916.

⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 76/47, H. 15.07.1335/M.6 Haziran 1917.

⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 552/27, R. 21.02.1333/M.21 Nisan 1917.

⁸⁸ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev: Devrim Evcı, Dipnot Yayınları, Ankara 2013, s.139.

⁸⁹ Sürgevil, a.g.e., s.117.

İzmir'de İtilaf Devletleri'nin mensuplarına tam bir hareket serbestisi bırakılmıştı.⁹⁰ Kazım Karabekir Paşa'ya göre, memleketin casus, ajan kaynadığı bu tarihlerde hükümetin Hariciyesi, Dahiliyesi ve Erkan-ı Harbiyesinin ortaklaşa ve sistemli bir şekilde çalışması gerekirken bu hassas konu, savaş boyunca tamamen İstihbarat Şubesinin üzerine bırakılmıştır. Karabekir Paşa, ülkedeki yabancıların durum ve konumundan kaynaklanan bu meselenin vahameti hakkında düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

*"Memleketimizde müthiş casus ve propaganda yuvaları olduğu malumunuz idi. Fakat ne yapabiliydik? Ecnebi bankaları, şirketleri, ticarethaneleri, fabrika ajanları aralarındakiler şöyle dursun, bizim harimimize kadar girmiş şüpheli kimseler de vardı. Birtakım mühtediler vardı ki bunların çocukları devlet memurluklarında mevki sahibi idiler. Bu çocukların Türk anadan ve Türk babadan gelmiş olmaları, Türk mekteplerinde Türk harsıyla yetişmiş hakiki bir Türk olduklarını kabulde tereddüt etmeyelim. Fakat mühtedi baba ve anneleri henüz sağ olanlardan, evlatlarının mahrem neleri kalabilirdi? Sonra Hariciye ve Dahiliye memurlarımızdan bazılarının olduğu gibi zabıtlarımızdan ve hatta erkan-ı harplerimizden de bazılarının ecnebi karıları vardı. Bir üçüncü tipte Türk düşmanlığı güden Osmanlı tebaasından işbaşında ve bilhassa telgrafhanelerde hayli memurlar vardı"*⁹¹

Bu nedenle hükümet, savaşın henüz başlarında Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın talimatıyla düşman devletler vatandaşlarının Osmanlı sınır ve sahillerine komşu bölgeleriyle demiryolu güzergahlarında bulunmalarını kesin olarak yasaklamış ve bunların ivedilikle ülkenin iç kısımlarına sevk edilmelerine karar vermiştir.⁹² İzmir'deki yabancı uyruklulardan İngilizlere akıl veren, daha doğrusu casusluk yapanlar vardı. Taçalan'a göre, Rahmi Bey konusunda İngiliz Entelligence Servisini aşırı bir iyimserliğe kaptırıp yanıltanlar da bu yabancı uyruklulardı.⁹³ Fakat Vali Rahmi Bey'in idaresindeki İzmir'de yabancı uyruklulara ve Levantenlere imparatorluğun diğer vilayetlerinden ayrı olarak daha hoşgörölü ve serbest bir yönetim tarzı uygulandığı için yabancı devletler vatandaşlarının çok kolay bir şekilde İtilaf Devletleri tarafından casusluk çalışmalarında kullanıldıkları görülmektedir. Örneğin İzmir'de ticaretle meşgul olan İsviçreli Fertiç Ağlıç'ın casusluğundan şüphelenildiği için gözetim altında tutulmasına ve casusluğu kesinleşirse sınır dışı edilmesine karar verilmiştir. Zira trenle Viyana'dan gelerek İstanbul'da Tokatlıyan oteline yerleşen ve kısa süre sonra İzmir'e giden Fertiç Ağlıç, aynı otelde Berlin'den gelen Amerikalı gazeteci Samuel Makyore ve Cenevre'den gelen tüccardan İsviçreli Kolbran Walter ile buluşarak görüşmüşler ve bu durum söz konusu şahısların hudut emniyet müfettişliğince şüpheli görünmelerine neden olmuştur. Casus olduklarından şüphelenilen bu ve benzeri şahısların genellikle İstanbul'da Pera Palas, Tokatlıyan ve Karoker gibi ünlü otellerde kaldıkları görülmektedir. Bu şahısların tüccar ve gazeteci gibi sıfatlara sahip olmaları, ayrıca söz konusu otellerin asker, siyasetçi, gazeteci ve diplomat gibi seçkin kimselere ev sahipliği yapması gibi durumlar şüpheli olarak görülmelerinde oldukça etkili olmuştur.⁹⁴

⁹⁰ Sanders, a.g.e., s.164.

⁹¹ Kazım Karabekir, *I. Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2023, s.285.

⁹² BOA. BEO. 4323/324170 H.07.01.1333/25.11.1914.

⁹³ Taçalan, a.g.e., s.35

⁹⁴ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 22/45, Lef: 2-6, H. 24.05.1334/M. 29 Mart 1916; BOA. DH. ŞFR. 62/169, H. 24.05.1334/M. 29 Mart 1916.

İzmir'e yerleşmiş İngiliz ailelerinden Percy (Percival) Hadkinson da casusluk yapan yabancılardan olup bu suçtan yakalanmıştır.⁹⁵ Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren casuslar genellikle başta tüccarlık ve esnafılık olmak üzere gazetecilik, doktorluk ve diplomatlık gibi farklı iş sahalarında çalışıyormuş gibi görünerek gerçek amaçlarını gizlemeye çalışmışlardır. Nail Moralı'nın bahsettiğine göre; Percival Hadkinson da Bergama, Marmaris ve Bodrum civarında maden işletmeciliği yapar gibi görünerek gerçek niyetini en azından bir süreliğine gizlemeyi başarmıştır. Harp içinde Bergama'da Cizvit papazları ile casusluk şebekesini idare eden Percy, en nihayetinde şebekeyle beraber suçüstü ele geçirilmiş, tutuklanarak İstanbul Divanı Harbi'ne gönderilmiştir.⁹⁶

Kırk beş yaşındaki Percy (Percival) Hadkinson ile seksen yaşındaki babası Robert Hadkinson İstanbul'da hapsedilmişlerdir. Gelişmeler üzerine madam Evlyn Rene Lochner, kocası Percy'yi kurtarmak için faaliyete geçmiştir. Madam Lochner, Papalık makamının Dersaadet vekili olup, kocası ve kayınpederinin Papa hazretleri adına padişah tarafından affedilmelerini talep etmiştir. Eğer yakınları idam cezasına mahkûm olacak olurlarsa, casusluk fiilinin vahametine nazaran cezalarının kürek cezasına dönüştürülmesini papalık adına padişah hazretlerinden rica etmiştir. Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen cevapta, suçluların yargılanmalarının henüz sonuçlanmadığı, haklarında verilecek hükmün değiştirilmesine suçlarının mahiyeti ve derecesinin sonuca bağlanmasıyla karar verilebileceği belirtilmiştir. Bununla beraber Enver Paşa konuyla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmiştir: *"...Mahaza emniyet-i askeriyemizi ihlal ve hareketimizi akim bırakmaya çalışan casuslara karşı bir ibret göstermek isteriz. Öyle bir ibretin tesiriyle diğer casuslar işten el çekerler. O vakit ne de emin oluruz. Ve papa hazretlerinin mebzul olan şefaatleri dahi yerine ma'ruf olmuş olur."*⁹⁷ Madam Lochner'in 1918 yılı da dahil eşini ve kayınpederini kurtarmak adına çalışmalarını sürdürdüğünü görmekteyiz.⁹⁸ İstanbul Tepebaşı'nda Kontinantal oteline karargâh kuran Evlyn, Divan-ı Harp Reisi Nafiz Bey'in ve diğerlerinin yakalarını bırakmamış ve neticede Percy, müebbed hapse hüküm giyerek idamdan kurtulmuştur.⁹⁹

Osmanlı karasularında deniz nakliyat şirketi olarak faaliyet gösteren ve İngiltere Devleti ile bağlantılı olan Hacı David kumpanyası da bölgedeki casusluk faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır. İzmir ve diğer Ege limanları ve adalar arasında Suriye asıllı İzmir'in zengin Hristiyanlarından Hacı Davut Ferkuh vapurları, Yunan vapurlarıyla rekabet halinde olup oğlu ve müdürü Jori Ferkuh'tu.¹⁰⁰ Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Aydın vilayetine gönderilen yazıda, Hacı David'in oğlu Corci, damadı Mösyö Ğarin, kardeşi, kızı İspasyadin, Amerika Konsolosu Moris Kalofaridi ve ortağı Aleko, İngiliz Mister Whittall, madam Whittall ve bunlarla birlikte hareket eden kibar ve zarif birkaç kadından oluşan bir grubun Aydın vilayetinde casuslukla meşgul oldukları ve Urla yoluyla vilayete gidip geldikleri belirtiliyordu.¹⁰¹ Yine Talat Paşa'nın 19 Nisan 1916 tarihli şifre suretinde; Hacı David, İzmirli Yusuf Behçet ve İzmir Forbes Kumpanyası direktörü Amerikalı Frederick Grin isimli bazı şahısların casusluk yaptıklarından kuşkulandığı ve haklarında takibat

⁹⁵ İngiliz asıllı Levanten ailelerinden biri olan Hadkinsonların casusluk faaliyetleri ve başında Percival Hadkinson'un bulunduğu bir casusluk şebekesinin ortaya çıkarılması hadisesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Serpil Sürmeli, "I. Dünya Savaşı Sırasında Sansür ve İzmir'de Bir Casusluk Olayı", *Tarih ve Günce*, S: 12, 2023, ss. 3-25.

⁹⁶ Moralı, a.g.e., s.111.

⁹⁷ BOA. HR. SYS. 2428/31, Lef:1-2, M.21.11.1916.

⁹⁸ BOA. HR. SYS. 2140/25, Lef:1-2, M.26.08.1918.

⁹⁹ Moralı, a.g.e., s.111.

¹⁰⁰ Moralı, a.g.e., s.53.

¹⁰¹ BOA. DH. ŞFR. 63/51.

yapılması gerektiği belirtiliyordu. Yine aynı yazıda Hacı David'in damadı Mösyö Aznik'in ayık otu ticareti vesilesiyle gerçekte casusluk yaptığı, Halep, Hama, Humus, Beyrut ve Şam taraflarında dolaştığı haber veriliyordu.¹⁰²

B.2. Müslüman Tebaa Tarafından Gerçekleştirilen Casusluk Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Gayrimüslim unsurların yanı sıra Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da İtilaf Devletleri tarafından casus olarak kullanıldıkları görülmektedir. İtilaf Devletleri'nin bunlar içerisinde özellikle; kullanabilecekleri, ahlaken düşük, tamahkar ve rüşvete meyilli kimseleri seçtikleri görülmektedir. Bunlardan birisi de vaktiyle Harbiye'de öğrenciyken kötü hal ve davranışlarından dolayı Harbiye'den atılarak polislik mesleğine giren Ali Rıza Efendi'dir. İzmir'de 3. derecede polis komiseri görevinde iken redif askerlerinden rüşvet almasından dolayı görevinden alınan Ali Rıza Efendi, Kâmil Paşa kabinesinin düşmesinden sonra Mısır'a firar etmiştir. Otuz-otuz üç yaşlarında, uzun boylu, sarı bıyıklı ve mavi gözlüdür. Görevinden atıldıktan sonra Mısır'a giderek burada meyhanecilik yapan Ali Rıza, Doğu Kürdistan Bölgesi'ni dolaşarak yeniden Mısır'a dönmüş ve burada iftira ve karalamalara dayalı Osmanlı Devleti aleyhtarı faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁰³ İyi derecede Rumca ve Bulgarca bilen Ali Rıza Efendi'nin Mısır'dan sonra Beyrut'a gittiği anlaşılmış, Abdullah adıyla Hayfa'da ve bir müddet Hicaz Demiryolu hattında çalıştıktan sonra İstanbul'a gelmiştir.¹⁰⁴

Resim 1: İtilaf Devletleri adına casusluk yapan Polis Komiseri Ali Rıza Efendi

Kaynak: BOA. DH. EUM. EMN. 117/28, Lef:1

İzmir'de faaliyet gösteren Müslüman casuslardan bir diğeri ise Çorapçı Adil'dir. İngilizler tarafından casusluk faaliyetinde bulunmak üzere Bergama'nın Reşadiye sahiline çıkarılan ve yakalanarak ele geçirilen Hasan ve Ahmet isimlerindeki 2 kişinin sorgulaması neticesinde, İzmir'de Çorapçı Adil'in casusluk çalışmalarında bulunduğunu söylemişlerdir. Yapılan araştırmalar sonucunda Adil'in 2 ay önce İzmir'e geldiği, yaklaşık on gün kaldıktan

¹⁰² BOA. DH. MUİ. 169/92, H. 27.06.1334/M.1 Mayıs 1916.

¹⁰³ BOA. DH. KMS. 3/33, Lef:2-3, H.18.05.1332/14 Nisan 1914; DH. EUM.EMN. 117/28, Lef:9, H.09.09.1332/M.1 Ağustos 1914.

¹⁰⁴ BOA. DH. EUM.EMN. 117/28, Lef:13-14.

sonra Midilli Adası'na geri döndüğü anlaşılmıştır. İzmir, adalar ve İstanbul arasında mekik dokuyan Çorapçı Adil'in yine İzmir'e gelmek üzere on beş gün önce adalardan ayrıldığı tespit edilmiş fakat İzmir'de bulunamamış ve nerede olduğu belirlenememiştir. Çanakkale muharebeleri sırasında 14. alay efradından olup düşmana esir düşerek İngilizler tarafından casus olarak kullanılan Adil'in İstanbul'da Laleli Camii civarında çorapçı dükkânı bulunmakta olup, çeşitli yerlerdeki çorapçılara kalfalık ettiği tespit edilmiştir. Sonraki dönemlerde Sirkeci istasyonu civarında İngiliz tebaasından "*Çali*" adındaki bir şahsın çorap makinası ticaret hanesinde, makine satın alan müşterilere çorabın nasıl imal edildiğini öğretmek üzere istihdam edildiği anlaşılan Adil'in yapılan soruşturmalar neticesinde son derece ahlaksız, kötü şöhretli ve "*esrarkeş Adil*" namıyla bilindiği ve vatana ihanet edebilecek bir şahsiyete sahip olduğu belirlenmiştir. Yapılan araştırmalarda casusluk faaliyetinde bulunan veya casus olduğundan şüphelenilen şahısların sadece ilişkileri ve karakter özellikleri değil fiziki yapılarının da ayrıntılı bir şekilde kaydedildiği görülmektedir. Nitekim arşiv belgelerinde çorapçı adil; yirmi beş yaşlarında, uzunca boylu, orta vücutlu, ablak suratlı, ela çukur gözlü, az sarı bıyıklı, siyah gür saçlı ve siyah setre pantolonlu bir kişi olarak tasvir edilmiştir.¹⁰⁵

Casuslar çok farklı meslek dallarında faaliyet gösterebiliyorlardı. Önce İsviçre'ye daha sonra da Almanya'ya makine mühendisliği eğitimi almak için giden İzmirli Bekir Sıtkı Efendi de bunlardan biri olup, ismi casusluk faaliyetlerinde geçen Müslüman Osmanlı tebaası arasında yer alıyordu. Arşiv belgelerindeki yazışmalardan İzmir-İstanbul ve Avrupa arasında casusluk çalışmalarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Aslen İzmir vilayetine bağlı Gördes kazasında dünyaya gelen Bekir Sıtkı, tahsildar Hacı Abdullah Remzi Efendi'nin oğludur. Abdullah Efendi 1908 yılına kadar İngiltere'de yaşamış, İngiliz hayranı bir kişidir.¹⁰⁶ Bekir Sıtkı, babası Abdullah Efendi tarafından İsviçre'nin Zürih kentine mühendislik tahsili için gönderilmiştir.¹⁰⁷ Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü'nün hakkında yapılan ihbarata dayanarak verdiği bilgilere göre; Bekir Sıtkı, İsviçre'de bulunduğu günlerde pek çok kimselere borçlu olduğundan dolayı Osmanlı Sefareti tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Hafif meşrep bir genç olan Sıtkı, İsviçre'den ayrılmadan önce İtilaf Devletleri'nin casuslarıyla irtibata geçmiş, bunlardan aldığı talimat doğrultusunda dönüş yolunda Viyana'da birkaç gün kalarak Avusturya'nın ahvali hakkında bunlara bilgiler göndermiştir. İstanbul'dan sonra yarım kalan tahsilini tamamlamak üzere 26 Ekim 1917 tarihinde Balkan treniyle Münih'e giden Bekir Sıtkı, buradan da Almanya'nın ahvali hakkında İtilaf Devletleri'ne yine Cenevre üzerinden bilgiler yollamış, yaptığı bu çalışmalar karşılığında İngiliz istihbaratından para aldığı görülmüştür.¹⁰⁸ Almanya'ya gitmeden önce birkaç ay İzmir'de kalan Bekir Sıtkı, burada Frenk mahallesinde Onbir numaralı mağazada tuhafiye ve tüfekçilik ticaretiyle iştigal eden Yunanlı Petro Kalomenosi ile ticari eşya ve mektup alışverişinde bulunmuştur. Bu ilişkilerini Münih'e gittikten sonra da sürdürmesi üzerindeki şüphelerin artmasına neden olmuştur.¹⁰⁹

Münih'teki tahsili sırasında hakkında İtilaf Devletleri adına casusluk yaptığı şüphesi hasıl olması üzerine yerel hükümet tarafından tutuklanarak sorguya tabi tutulmuştur. Burada verdiği ifadesinde İsviçre'deki casusluk (hafiye) idaresiyle irtibatlı olduğunu kabul eden Bekir Sıtkı, bununla beraber casusluk teşkilatına getireceği askeri ve siyasi haberler karşılığında kendisine teklif ettikleri parayı kabul etmediğini beyan etmiştir.¹¹⁰ Karargâh-ı

¹⁰⁵ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 23/32, Lef: 1,5,8,15,16, H. 05.07.1336/M. 16 Nisan 1918.

¹⁰⁶ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef: 54, H. 21.01.1337/M. 27 Ekim 1918.

¹⁰⁷ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef:7.

¹⁰⁸ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef:49.

¹⁰⁹ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef:28.

¹¹⁰ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef:48.

Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü'nün verdiği bilgilere göre; Bekir Sıtkı, Osmanlı yetkililerine verdiği ifadesinde, Zürih'teki günlerinde Basel'deki İngiliz Konsoloshanesinin bir memuru vasıtasıyla, aslen acem olan Hasan Mithat ile tanıştırıldığını, Hasan Mithat'ın Sıtkı'ya İstanbul'da casusluk yapmasını, Enver ve Cemal Paşalar başta olmak üzere bazı devlet adamlarına suikast icrası ve bunun karşılığında yarım milyon Frank teklifinde bulunduğunu fakat kendisinin bu teklifleri zahiren kabul etmiş görüldüğünü belirtmiştir. Bu tanışmayı sağlayan asıl kişi ise İngiltere'nin Bazel Konsolosu Mathos'dur. 10 Temmuz 1917 tarihinde İstanbul'a döndüğünde Sadrazam Paşa'nın yaveri Ömer Abdülkadir Bey'e ile sabık polis müdürü Ahmet Bey'e hadiseyi bütün ayrıntılarıyla anlattığını fakat polis müdürünün bu anlatılanlara gereken önemi vermediğini ifade etmiştir.¹¹¹

İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Ağustos 1917 tarihli belgede yer alan bilgilere göre Bekir Sıtkı, İstanbul'a ilk geldiği sıralarda Beyoğlunda Metropol otelinde Ahmet oğlu Salih ismiyle ikamet etmiş ve yine aynı otelde ikamet eden Bulgar mebuslarından Açıkof'un biraderi Nikola Açıkof ile sıkça temas halinde olmuştur. Yapılan takibat neticesinde Bekir Sıtkı'nın ayrıca Çarşı-yı Kebir'de bitpazarında On üç numaralı terzi Sarendi'nin dükkanına, Sultan hamamında Sança hanında on bir ve on iki numarada dava vekili Ali Galip Bey'in yazıhanesine, Galata'da Abud Efendi hanında yirmi iki numaradaki Hacı Hakkı ve Galip Beylerin nezdine ve bir iki defa da Çarşamba ve Agopyan hanlarına uğraması ve daha bunun gibi bazı yerlerle de temas halinde olması hakkındaki şüpheleri oldukça artırmıştır.¹¹² Oysa Bekir Sıtkı, daha 1915 yılında İzmir'deki akrabalarına kendisinin İsviçre'deki İtilaf Devletleri temsilcileriyle olan münasebetinden bahsetmiştir.¹¹³

İzmir ve çevresinde İtilaf Devletleri tarafından casus olarak kullanılan bir diğer Müslüman Osmanlı vatandaşı ise Yusuf oğlu Yahya'dır.

Resim 2: İtilaf Devletleri adına casusluk yapan Yusuf oğlu Yahya

Kaynak: BOA. DH. EUM. SSM. 61/4, Lef:6

¹¹¹ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef:29.

¹¹² BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef:10.

¹¹³ BOA. DH. EUM. 5.Şb. 73/55, Lef:55.

Aslen Silistre göçmenlerinden olup Balkan Savaşı'ndan önce ailesiyle birlikte İzmir'e göç eden Yusuf oğlu Yahya, burada bir süre hamallıkla iştigal etmiş, Ege sahillerindeki Rumların tehciri üzerine Rumeli'den gelen Müslüman göçmenlerle birlikte o da İzmir'in Çeşme kazasına yerleştirilmiştir. Geceleyin Çeşme civarında balıkçılıkla uğraştığı bir sırada Sakız Adası'ndan kayıkla gelmiş olan silahlı bir Rum eşkiya çetesi tarafından esir edilerek önce Sakız'a daha sonra da Yunanistan'a götürülmüştür. Bir müddet Selanik tersanesinde amelelik yaptıktan sonra Osmanlı Devleti'ne geri dönmek amacıyla Selanik'e giden gönüllüler arasına karışarak firar etmiş fakat bir kez daha Selanik Hükümeti tarafından yakalanarak askere alınmıştır. Yunan Hükümeti adına bir süre askeri talim ve eğitim alan Yusuf oğlu Yahya, buradan cepheye sevk edilmiştir. Harp cephesinden geceleyin kaçarak Bulgar ordusuna teslim olmuş ve Sofya'ya gönderilmiştir. Burada bir süre diğer harp esirleriyle birlikte askeri inşaat işlerinde çalıştıktan sonra Osmanlı Devleti'ne iltica etmek amacıyla bir kez daha firar eden Yusuf oğlu Yahya, Osmanlı sınırları yakınlarında Bulgar memurları tarafından yakalanarak Uzunköprü Hudut Emniyet Müfettişliğine teslim edilmiştir. Kendisini rahatlıkla ifade edecek kadar Rumca lisanına aşina olan ve esaretinin başlangıcından yeniden Osmanlı topraklarına girdiği tarihe kadar "*Kosti Hacı Yarı*" müstear ismini kullanan Yusuf oğlu Yahya, bütün bu macera dolu yolculuğundan ve Rumcaya hakimiyetinden dolayı Osmanlı yetkilileri tarafından oldukça şüpheli bir kişi olarak görülmüş ve Karargâh-ı Umumiye bağlı İstihbarat Şubesine götürülmüştür.¹¹⁴

Casusluk faaliyetlerini önleyebilmek için alınan pek çok tedbirin¹¹⁵ yanı sıra ödül ve taltif sistemi de devreye sokulmuş, böylece zaten sayıları az ve çalışma koşulları zor olan memurlardan Azami ölçüde istifade edilmesi amaçlanmıştır. Ankara Valiliği tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 26 Temmuz 1917 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre; Vilayet, bakanlıktan Ankara vilayeti Serkomiseri Cemil Efendi'nin merkezi İzmir'de bulunan bir casus komitesinin ele geçirilmesinde gösterdiği yararlılıktan dolayı 2 aylık maaşla ödüllendirilmesini ve kendisi vilayetin kıdemli memurlarından olduğundan dolayı bir derece ile de taltif edilmesini teklif etmiş, Dahiliye Nezareti ise 26 Eylül 1917 tarihli cevabi yazısında Cemil Efendi'nin 2.000 kuruş tutarında bir parayla ödüllendirildiğini bildirmiştir.¹¹⁶

Sonuç

Bilgi edinme ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkan casusluk, savaşların seyrini değiştirerek kaderlerini tayin eden bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayıdır ki I. Dünya Savaşı boyunca da savaşan taraflar açısından üzerinde özenle durulan hususlar arasında casusluk ve karşı casusluk faaliyetleri ile düşman devlete ait askerî bilgilerin elde edilmesi konusu önemli bir yer tutmuştur. Bu yazıda, Birinci Dünya Savaşı sırasında İzmir ve çevresinde İtilaf Devletler tarafından icra edilen casusluk faaliyetleri ile onlara hizmet eden Muhasım devlet tebaası, Rumlar ve Müslüman tebaa tarafından gerçekleştirilen casusluk çalışmaları örnekleriyle sunulmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak bu noktada, İzmir'deki casusluk olgusuna dair birkaç noktanın altının çizilmesi isabetli olacaktır. İzmir ve çevresindeki casusluk faaliyetlerinin sadece bu bölgeyle

¹¹⁴ BOA. DH. EUM. SSM. 61/4, Lef: 4, 6, H.04.10.1336/13 Temmuz 1918.

¹¹⁵ Osmanlı devletinin casusluk faaliyetlerini önleyebilmek adına aldığı tedbirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Casusluk Faaliyetlerini Önlemek İçin Osmanlı Devleti Tarafından Alınan Tedbirler", *Bir Güzel İnsan Cengiz Çakaloğlu Armağanı*, (Ed: Nurettin Gülmez), Akademisyen Kitabevi, Ankara 2024.

¹¹⁶ BOA. DH. EUM. MH. 162'43, H. 09.12.1335/ 26 Eylül 1917; Ankara vilayeti Serkomiseri Cemil Efendi'nin merkezi İzmir'de bulunan bir casus komitesinin ele geçirilmesi için yapmış olduğu faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Sürmeli, a.g.m., ss. 3-25.

sınırlı kalmayıp İstanbul, adalar, Avrupa ve Yunanistan'ı da içine alan çok geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir. İmparatorluk çerçevesinde ve casusluk bağlamında bakıldığında İzmir bu büyük fotoğrafın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Şüphesiz ki kentin coğrafi konumunun bunda önemli bir payı bulunmaktadır. İzmir'e yakın olan Ege Adaları özellikle Midilli, Sakız, Sisam, Uzun Ada (Kösten) ve Hekim Adası gibi adalar İzmir ve çevresine gidecek ve oradan gelecek casuslar için çok elverişli bir konum teşkil etmişlerdir. Bu noktada İtilaf Devletlerinin söz konusu adalara öncelikli olarak Anadolu'dan göç etmiş Rumlar ile yerli Rumları casus olarak kullandıkları görülmektedir. İngilizler tarafından kiralanan Rum kayıkçıları ile yine adalar arasında mekik dokuyan vapurlar bunda önemli bir rol oynamışlardır. Fakat başta bakkallık (ticaret) ve demiryolları olmak üzere kurdıkları casusluk ağını İtilaf Devletleri adına kullanan Rumların, arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre; düşman devletlerin vatandaşlığından ziyade Osmanlı'ya müttefik olan Avusturya ve Bulgaristan gibi devletlerin vatandaşlığına geçerek bir kandırmaca yoluna gittikleri görülmektedir.

Savaşın başlamasıyla beraber stratejik önem taşıyan bazı ürünlerin ihracatına yasaklamalar getirilmesi sonucunda kıyı kaçakçılığında gözle görülür bir artışın yaşanması hem deniz trafiğini hem de casusluk çalışmalarını artırmıştır. Diğer taraftan kentin coğrafi olarak savaşın en ateşli geçtiği cephelerden Çanakkale Cephesine oldukça yakın olması da İzmir'i casusluk bakımından oldukça önemli hale getirmiştir. Bu çerçevede İtilaf Devletleri, elde ettikleri istihbarat sayesinde İzmir Körfezi başta olmak üzere Ege sahillerini abluka altına aldıkları gibi savaş gemileri ve uçaklarıyla da başta İzmir olmak üzere bölgeyi bombardımana tutmuşlardır.

İkinci olarak, İzmir Valisi Rahmi Bey'in yönetimindeki kentin, savaş boyunca İmparatorluğun genelinden farklı olarak daha bağımsız ve özgürlükçü olan konumu da casusluğa zemin hazırlamıştır. Uzun yıllar boyunca Batı kapitalizminin bölgedeki temsilciliğini yapan ve ticaretlerinde onlara aracı rolünü oynayan Rumlarla da ilişkileri gayet iyi olan Whittall, Forbes, Hadkindonlar gibi Levanten ailelerin ellerindeki güç ve konumu kullanarak İtilaf Devletleri adına casusluk yaptıkları görülmektedir. Bölgedeki sermayeyi elinde tutan bu ailelerin casusluğunda şüphesiz ki Rahmi Bey'in özgürlükçü tutumu kadar, elçiliklerin varlığı ve Kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklı konumunda etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Üçüncü olarak, Savaş yıllarında sadece Gayrimüslim unsurlar veya Muhasım Devlet tebaalarının değil, Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da İtilaf Devletleri adına casusluk faaliyetlerinde bulunduklarını görmekteyiz. İtilaf Devletleri'nin bunlar içerisinde özellikle; kullanabilecekleri, ahlaken düşük, tamahkar ve rüşvete meyilli kimseleri seçtikleri görülmektedir. Şüphesiz ki bu durum, casusluk ve karşı casusluk faaliyetlerinin daha çetrefilli bir hal almasına yol açmıştır fakat aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin de başta Rumlar olmak üzere Gayrimüslim unsurları ve yabancı Devletler vatandaşlarını kendi adına casus olarak kullandıkları göz ardı edilmemelidir.

Dördüncü olarak, bu koşullar altında casusluk çalışmalarına mâni olmak isteyen Osmanlı yönetimi, savaşın başlamasıyla birlikte alınan diğer tedbirlerin yanı sıra İzmir limanı içerisinde de bazı önlemler almıştır. İstihbarı bilgiler çoğunlukla kayıkçılardan ve güven telkin eden yolculardan elde edildiği için, Başkumandanlık, dönem dönem sahil kısmından dışarıya hiçbir şekilde yolcu çıkarılmaması ve kayıkların işleminin yasaklanması gibi emirler yayınlamıştır. Özellikle 1915 yılı içerisinde, Çanakkale Cephesi'nin en ateşli günlerinde vilayet sahillerindeki Rumların İtilaf Devletleri lehine gerçekleştirdikleri casusluk çalışmalarında kayda değer bir artış yaşanması Hristiyan erkek tebaanın hükümet tarafından harp mıntıkasının gerisine gönderilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Fakat alınan tüm bu tedbirlere rağmen casusluğu önleme noktasında Osmanlı Devleti'nin çok ta başarılı olamadığını görmekteyiz. Bu durumda savaşın olağan üstü koşulları ve resmi görevlilerin işlerine gereken özeni göstermemeleri kadar ahlaki bakımdan zaaf göstermeleri gibi hususlarında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim incelediğimiz dönem ile ilgili belgelerden casusluk yapan veya şüpheli konumunda bulunan şahıslarla ilgili olarak, bunların ülkeye giriş çıkışlarının Osmanlı makamları tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmediğini veya bu kimselerin gümrük memurları, polis ve polis komiserleri gibi yerel Osmanlı memurları tarafından rüşvet karşılığında koruma altına alındıklarını görmekteyiz. Bu bağlamda İzmir'deki bazı yerel devlet görevlilerinin rüşvet alarak İtilaf Devletleri'nin ve Gayr-i Müslimlerin casusluk çalışmalarında bunları himaye etmek suretiyle iş birliği içerisinde bulunarak ihanet içerisine girmeleri de dikkat çekici bulgular arasında yer almaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA. BEO (*Bab-ı Ali Evrak Odası*) 4323/324170 H.07.01.1333/25.11.1914.
- BOA. DH. EUM. EMN. (*Emniyet Şubesi*) 113/43, Lef:1-4, H. 03.05.1332/M. 30 Mart 1914; 117/28, Lef:9, 13, 14, H.09.09.1332/M. 1 Ağustos 1914.
- BOA. DH. EUM. 5.Şb (*Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Beşinci Şube Belgeleri*) 9/10, H. 23.03.1333/M. 8 Şubat 1915; 22/45, H. 24.05.1334/M. 29 Mart 1916; 43/33, Lef: 1-8-13, H. 26.11.1335/M. 13 Eylül 1917; 23/32, Lef: 1,5,8,15,16, H. 05.07.1336/M. 16 Nisan 1918; 73/55, Lef: 7, 10, 28, 29, 48, 49, 54, 55, H. 21.01.1337/M. 27 Ekim 1918.
- BOA. DH. EUM. MH.. (*Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Muhasebe Kalemi*) 162/43, H. 09.12.1335/ 26 Eylül 1917.
- BOA. DH. EUM. SSM. (*Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Seyrüsefer Kalemi*) 61/4, Lef: 4, 6, H.04.10.1336/13 Temmuz 1918.
- BOA. DH. KMS. (*Kalem-i Mahsus*) 18/09, H.23.04.1332/21 Mart 1914; 3/33, Lef:2-3, H.18.05.1332/14 Nisan 1914; 41/32, H. 21.11.1334/M.19 Eylül 1916.
- BOA. DH. MUİ. (*Muhaberat-ı Umumiye İdaresi*) 169/92, H. 27.06.1334/M.1 Mayıs 1916.
- BOA. DH. ŞFR (*Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi*) 39/55, H. 24.04.1332/M.22 Mart 1914; 43/156, H. 11.09.1332/M.3 Ağustos 1914; 53/231, H. 20.07.1333/M.3 Haziran 1915; 54/377, H. 27.08.1333/M.10 Temmuz 1915; 55/243, H. 04.11.1333/M.13 Eylül 1915; 57/279, H. 26.12.1333/M.4 Kasım 1915; 60/42, H. 11.03.1334/M.17 Ocak 1916; 507/87, R. 19.11.1331/M.1 Şubat 1916; 61/85, H. 18.04.1334/M.23 Şubat 1916; 62/169, H.24.05.1334/M. 29 Mart 1916; 63/51, H. 15.06.1334/M.19 Nisan 1916; 63/90, H. 20.06.1334/M.24 Nisan 1916; 517/74, M.25 Nisan 1916; 552/27, R. 21.02.1333/M.21 Nisan 1917; 76/47, H. 15.07.1335/M.6 Haziran 1917; 89/15 H.23.09.1336/M. 2 Temmuz 1918;
- BOA. HR. SFR. 1... (*Petersburg Sefareti*) 173/33, M. 18.04.1914.
- BOA. HR. SFR.. 04.. (*Sofya Sefareti*) 643/68, M. 10.10.1915; 285/43, M. 03.04.1917.
- BOA. HR. SYS (*Hariciye Nezareti Siyasi*) 2266/59, M.25.09.1915; 2426/26, M.23.09.1916; 2428/31, Lef:1-2, M.21.11.1916; 2140/25, Lef:1-2, M.26.08.1918.

Kitap, Makale ve Tezler

- Adivar, Halide Edip (1998), *Türk'ün Ateşle İmtihanı (İstiklal Savaşı Hatıraları)*, Cumhuriyet Yay.
- Akgönül, Samim (2007), *Türkiye Rumları, Ulus Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*, İstanbul: İletişim Yay.
- Alpagut, H. (1937), *Büyük Harbin Türk Deniz Cephesi*, Genel Kurmay Başkanlığı IX. Şube, İstanbul: İstanbul Deniz Matbaası.
- Apak, Rahmi (1988), *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Bas.
- Augustinos, Gerasimos (2013), *Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, (Çev: Devrim Evcı), Ankara: Dipnot Yay.
- Avşar, Servet (2018), "Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2, Issue 3, s.1-4.
- Bayar, Celal (1997), *Ben De Yazdım, Millî Mücadeleye Giriş (Cilt 5)*, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Berber, Engin (1999), *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Bruneau, Michel (2018), *Küçük Asya'dan Türkiye'ye, Azınlıklar, Etnik-Millî Homojenleştirme, Diasporalar*, (Çev: Ayhan Güneş), İstanbul: İletişim Yay.
- Doğtekin, Abdullah (2023), *Savaş Yıllarında Urla*, Ankara: Eğitim Yay.
- Doğtekin, Abdullah-Çağlar, İlker Mümin, (2022), "Cihan Harbi'nden İzmir'in İşgaline Urla ve Yakın Çevresinde Rum Faaliyetleri", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, Sayı: 11, ss. 197-245.
- Doğtekin, Abdullah (2024), "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Casusluk Faaliyetlerini Önlemek İçin Osmanlı Devleti Tarafından Alınan Tedbirler", *Bir Güzel İnsan Cengiz Çakaloğlu Armağanı*, (Ed: Nurettin Gülmez), Ankara: Akademisyen Kitabevi, s.439-483.
- Doğtekin, Abdullah (2023), "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir'e Yapılan Saldırıları", *Güncel Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları, Kavramlar, Araştırmalar ve Uygulama*, Lyon: Publisher: Livre De Lyon, ss.23-64;
- Doğtekin, Abdullah (2023), "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir Sancağının Kazalarına Yapılan Deniz ve Hava Bombardımanları", *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 12* (Ed: Meryem Bulut-Zeynel Karacagil), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yay., s. 1268-1290.
- Efiloğlu, Ahmet (2011), *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*, İstanbul: Bayrak Yay.
- Hanhan, Uluç (2019), *Bir Zamanlar Uzunada*, İzmir: Meta Basım Matbaacılık.
- Karabekir, Kazım (2023), *I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Kerimoğlu, Hasan Taner (2008), "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi", *İzmir: ÇTTAD*, V/13, 2006/Güz, s.91-107.
- Kutbay, Elif Yeneroğlu (2005), *Doğu Ege Adalarının Osmanlı Hakimiyetinden Çıkışı ve Bunun Aydın Vilayeti'ne Etkileri*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Lüleci, Abdullah (2014), *I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Miloris, E. Nikos (2003), *Bir Zamanlar Urla*, Haz: A. Besim Uyal.
- Moralı, Nail (1975), *Mütareke'de İzmir Önceleri ve Sonraları*, İstanbul: Tekin Yay.

- Mutlu, Cengiz (2014), *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Mutlu, Cengiz (2012), "Balkan Savaşları'ndan Lozan Konferansına Osmanlı Devleti'nde Rumların İç ve Dış Göçleri", *History Studies*, Volume 4, Issue 2, s.257-288.
- Nakracas, Georgios (2005), *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- Neyzi, Leyla (2013), *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İstanbul: İletişim Yay.
- Orta Anadolu'da Yunan Mezalimi*, Garp Cephesi Erkan-ı Harbiye İkinci Şubesi Neşriyatından, Cüz: 4, İkinci Kısım, s.1.
- Öcal, Celal (2015), *I. Dünya Savaşı'nda İzmir Savunması*, İstanbul: İleri Yay.
- Örenç, Ali Fuat (2005), "Balkanlarda Casusluk Faaliyetleri ve Osmanlı Güvenlik Politikaları," *OTAM*, 18, ss.45-78.
- Özdemir, Mustafa (2009), "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", *İzmir: ÇTTAD*, VI/14, 2007/Bahar, s.27-40.
- Rodas, Mihail (2011), *Almanya Türkiye'deki Rumları Nasıl Mahvetti*, İstanbul: Belge Yay.
- Sanders, Limon Von (2018), *Türkiye'de Beş Yıl* (Çev. E. B. Özbilen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Sarı, Muhammet (2015), "Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu'da Rumların Casusluk ve Çetecilik Faaliyetleri", *History Studies International Journal Of History*, Volume 7 Issue 1, ss. 175-189.
- Sayılır, Burhan (2006), "Çanakkale Kara Savaşları Sırasında Casusluk Olayları ve Türklerin Aldıkları Tedbirler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:4, S:8, ss.99-109.
- Smith, Michael Llewellyn (1978), *Anadolu Üzerindeki Göz (İonian Vision)*, İstanbul: Hürriyet Yay.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali (1939), *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları Mondros'tan Mudanya'ya*, Kanaat Kitabevi.
- Sürgevil, Sabri (2009), *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay.
- Sürmeli, Serpil (2023), "I. Dünya Savaşı Sırasında Sansür ve İzmir'de Bir Casusluk Olayı", *Tarih ve Günce*, S: 12, ss.3-25.
- Taçalan, Nurdoğan (1981), *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul: Hür Yay.
- Tansu, Semih Nafiz (1957), *Hüsamettin Ertürk Anlatıyor, İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Toynbee, Arnold Joseph (2007), *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, (Çev: Kadri Mustafa Orağlı) İstanbul.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)* (1996), C.3, 6. Kısım, Ankara: Genelkurmay Bas.
- Uran, Hilmi, Meşrutiyet (2008), *Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım 1908-1950*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Yalman, Ahmet Emin (2021), *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye* (Çev: Birgen Keşoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Yalman, Ahmet Emin (2024), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C.I, 1888-1918*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Yüksel, Ahmet (2008), "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Rum ve Ermeni Casusluk Ağları," *Belleten* 72/265, ss.123-156.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK ORDUSUNDA ASKERİ HELİKOPTERLERİN KULLANIMI: TARİHİ PERSPEKTİFTEN BİR DEĞERLENDİRME

THE USE OF MILITARY HELICOPTERS IN THE TURKISH ARMY FROM THE PAST TO THE PRESENT: AN EVALUATION FROM A HISTORICAL PERSPECTIVE

Ercan KOSTAK*

Geliş Tarihi/Received: 21.10.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 25.12.2025

KOSTAK, Ercan,, (2026), "Geçmişten Günümüze Türk Ordusunda Askerî Helikopterlerin Kullanımı: Tarihi Perspektiften Bir Değerlendirme", Belgî Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 385-412, (DOI: 10.33431/belgi.1808357)

Öz

Bu çalışmada yer verilen helikopteri tanımlamak gerekirse; dikey kalkış/iniş yapabilen, döner kanatları olan, havada asılı kalabilen, ileri, geri ve yanal olarak uçabilme kabiliyetine sahip hava aracı olarak ifade edilebilmektedir. İnsanın uçmasını sağlayan en büyük teknolojik buluşlardan birini teşkil eden helikopter, icadından beri hava ulaşımında kritik bir öneme sahip olmuş hem askerî hem de sivil alanda büyük başarılar elde etmiştir. Bu çalışmanın ana amacı, literatürde çalışılmamış bir konu olan helikopterlerin birçok açısından öneminin aydınlatılmaya çalışılması olacaktır. Bu makalede, 20'nci yüzyılla birlikte hızla gelişme kaydeden, İkinci Dünya Savaşı, Kore ve Vietnam Savaşlarında ve Kıbrıs Barış Harekâtı'nda kritik başarılar kazanan, Soğuk Savaş döneminde Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerinin envanterine giren ve birçok alanda kullanılan hayati öneme sahip hava platformu helikopterler açıklanmıştır. Günümüzde modern helikopterlerin, inişte ve kalkışta özel hazırlanmış bir pist gereksinimi olmaması, yüksek manevra kabiliyeti ve her türlü hava koşullarında etkin olarak görev yapabilmeleri sebebiyle birçok farklı sahada kullanıldığı görülmektedir. Boyutu ve yapısı küçük ve kapalı alanlara kolay girmektedir. Helikopterlerin bahsedilen bu özellikleri onları sabit kanatlı uçaklardan farklı kılmaktadır. Günümüzde birçok türü bulunan savaş helikopterlerine devletler tarafından askerî müdahalelerde aktif bir şekilde görev verilmektedir. Son yıllarda hasta taşımacılığı sayesinde insan hayatında büyük kolaylıklar sağlayan askerî helikopterler, orman yangınlarının söndürülmesi dâhil geniş bir alanda kullanılmaktadır. Gelecekte otonom (insansız) sistemlerin yaygınlaşmasına paralel olarak helikopter teknolojisi daha da gelişecektir. Özellikle şehir içi hava ulaşımında, elektrikli dikey kalkış ve iniş araçları, kısa mesafeli yolcu taşımacılığında devrim yaratabilecektir. Yapay zekâ destekli uçuş sistemleri, drone teknolojisi ve hibrit motorlar gelecekte helikopterlerin daha etkin ve çevre dostu bir uçuş platformu olmasını sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Havacılık Tarihi, Türk Hava Kuvvetleri, Kıbrıs Barış Harekâtı, Helikopter, Sikorsky.*

*Dr., Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığı, ekostak14@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-7135-9676>).

Abstract

The helicopter presented in this study can be defined as an aircraft capable of vertical takeoff and landing, rotating wings, hovering, and flying forward, backward, and laterally. The helicopter, one of the greatest technological inventions that has enabled human flight, has held a critical importance in air transportation since its invention, achieving significant success in both military and civilian areas. The main objective of this study is to illuminate the importance of helicopters, a subject not studied in the literature, in many aspects. This article describes the vitally important airborne platform helicopters that developed rapidly in the 20th century, achieving critical successes in World War II, the Korean and Vietnam Wars, and the Cyprus Peace Operation. During the Cold War, they entered the inventories of the Army, Navy, and Air Forces, and were used in many areas. Today, modern helicopters are used in a wide variety of fields due to their lack of a specially prepared runway for takeoff and landing, their high maneuverability, and their ability to operate effectively in all weather conditions. Their small size and structure allow them to easily enter confined spaces. These aforementioned features of helicopters distinguish them from fixed-wing aircraft. Today, combat helicopters, of which there are many types, are actively used by states in military interventions. In recent years, military helicopters have made life much easier thanks to patient transport and are used in a wide range of applications, including forest fire suppression. Helicopter technology will further develop in parallel with the proliferation of autonomous (unmanned) systems in the future. Electric vertical takeoff and landing vehicles, especially in urban air transportation, could revolutionize short-distance passenger transportation. Artificial intelligence-assisted flight systems, drone technology, and hybrid engines will enable helicopters to become more efficient and environmentally friendly flight platforms in the future.

Keywords: *Aviation History, Turkish Air Force, Cyprus Peace Operation, Helicopter, Sikorsky.*

Giriş

Helikopterler, insanoğlunun yaşamında birçok şeyi kolaylaştırdığından dolayı vazgeçilmez bir hâle gelmiştir. Günümüzde ileri teknoloji ve inovasyon sayesinde modern havacılıkta başka hiçbir uçağın sahip olmadığı benzersiz bir role sahip olan helikopterler, daha hafif, hızlı, güvenli, çok yönlü ve uzun mesafelere uçabilen bir araçtır.

Helikopterin tanımına bakıldığında; dikey kalkış/iniş yapabilen, döner kanatları olan, havada asılı kalabilen, ileri, geri ve yanal olarak uçabilme kabiliyetine sahip bir hava aracı şeklinde ifade edilebilir. Helikopterin çalışma prensibi incelendiğinde; rotor sistemi, helikopterin havada kalmasını temin eden ana kısımdır. Tek rotora sahip bir helikopterde, ana rotorun yanında kuyruk rotoru da bulunmaktadır. Kuyruk rotoru, helikopterin sağa/sola dönmesini sağlamaktadır. Çift rotorlu helikopterlerde ise iki rotor birbirine zıt yönde dönmekte ve böylece helikopter daha dengeli bir uçuş gerçekleştirmektedir. Motor, helikopterin pervanelerinin dönmesi için gerekli olan gücü sağlamaktadır. Helikopterlerin iniş ve kalkış için herhangi bir piste ihtiyacı bulunmamaktadır. Çünkü, helikopterlerin iniş ve kalkış sürati hemen hemen sıfırdır. Boyutu ve yapısı küçüktür. Dar bir alan kaplamakta ve kapalı alanlara kolay girmektedir. Helikopterlerin bahsedilen bu özellikleri onları sabit kanatlı uçaklardan farklı kılmaktadır.¹

Askerî helikopterler, askerî güçlerin kullanması için özel bir şekilde üretilmiş veya bu amaca yönelik modernize edilmiş helikopter olarak tanımlanmaktadır. Askerî helikopterlerin yaygın kullanımları; genel maksat, nakliye, muharebe arama ve kurtarma, sıhhi tahliye, mayın temizleme, keşif ve hava komuta merkezidir. Bunun yanı sıra yer hedeflerine taarruz amacıyla silahlandırılabilir. Özel askerî helikopterler; saldırı, gözlem, tanksavar ve anti denizaltı savaş helikopterleri olarak sınıflandırılabilir. Genel maksat helikopterleri; sıhhi tahliye, nakliye, hava/kara saldırısı, askerî lojistik, komuta ve kontrol görevlerini gerçekleştirebilmektedir.²

Bu çalışmada; “Geçmişten Günümüze Türk Ordusunda Askerî Helikopterlerin Kullanımı: Tarihi Perspektiften Bir Değerlendirme” konusu incelenmiştir. Ön literatür taraması sonucunda, bu konuyla ilgili daha önce herhangi bir çalışma yapılmadığı kanaatine ulaşılmıştır. Sonrasında bu konunun çalışılmasına karar verilerek detaylı literatür taraması yapılmıştır. Bu çalışma doküman incelemesi yolu ile elde edilen verileri betimsel içerik analizi ile sunmaktadır. Bu bağlamda, döneme ilişkin arşiv belgeleri, kitaplar, makaleler, gazeteler, süreli yayınlar, tezler detaylı incelenmiş, internet ortamında ilgili kurumların WEB sayfaları taranmıştır. Ulaşılan bilgi ve belgeler kendi içinde sınıflandırılarak kullanılmıştır.

Bu makalede, helikopterlerin nasıl ortaya çıktığı, farklı versiyonlarının neler olduğu, genel özelliklerinin neler olduğu, hangi ülkeler tarafından tercih edildiği, hangi rekorları kırdığı, hangi görevlerde kullanıldığı, Türk Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri envanterine nasıl girdiği ve hangi görevleri yaptığı, Kıbrıs Barış Harekâtı’nın sonuçlarına nasıl etki ettiği incelenmiştir. Sonuç olarak, bu makalenin ana amacı; literatürde çalışılmamış bir konu olan helikopterlerin Türk havacılık tarihi açısından öneminin aydınlatılmaya çalışılmasıdır.

¹ Şemsi Bargut (1968), “Helikopterler”, *Derya Aylık Denizcilik Mecmuası*, S. 6, s. 8; Muzaffer Özyiğit (Mart 1958), “Helikopterleri Tanıyalım”, *Hava Dergisi*, S. 189, s. 12.

² J. Gordon Leishman (2000), *A History of Helicopter Flight*, United Kingdom: Cambridge University Press, p. 2; Özyiğit, a.g.m., s. 13.

Bu makalenin kapsamına helikopterler girmektedir. Bu makalede, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerinin envanterine giren helikopterlere yer verilmiş, İçişleri Bakanlığı bağlı Jandarma Genel Komutanlığı kapsam dışında tutulmuştur. Helikopterlere bakıldığında, kullanım alanlarına göre çok çeşitli olduğu görülmektedir. Bu nedenle helikopterlerin tümünün ayrı ayrı incelenmesi mümkün olmadığından, bunun yerine genel bir çerçeve çizilerek önemli görülenler örneklemeler yoluyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu makalede yer verilen helikopterlerin teknik özellikleri ayrıntılı bir şekilde araştırılmamıştır. Ayrıca, diğer hava platformları bu çalışmada incelenmemiş, ülkelerin sahip olduğu tüm helikopterler araştırılmamıştır.

A. Dünyada Helikopterin Tarihi Gelişimi

Helikopterler hakkında İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar çok az bilgi edinilmiş olsa da icadı geçmiş yüzyıllara dayanmaktadır. 1784 yılında ilk defa döner kanadı olan aracı Fransız Launoy ve Bienvenu yapmıştır. Bu aracın pervaneleri ise kuş tüyünden oluşturulmuştur.³ 1861 yılında Fransız mucit Gustave de Ponton d'Amécourt, buhar gücüyle çalışan bir prototip geliştirerek bu icadına "helikopter" adını vermiştir. Wright kardeşlerin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) Kitty Hawk'ta sabit kanatlı uçaklarla ilk başarılı motorlu uçuşlarından yaklaşık dört yıl sonra 1907 yılında Fransız Paul Cornu tarafından insan taşıyabilen ilk helikopter yapılmıştır. Bu helikopter içinde bir insanla birlikte 1,5 m. yükselebilmiş ve yaklaşık 90 saniye kadar havada kalmıştır.⁴ Ancak bu helikopterin motorunun güç/ağırlık oranının düşük olması ve yetersiz kaldırma yüzeyine sahip olması daha fazla ilerlemesini engellemiştir. İtalyan mühendis Corradino D'Ascanio tarafından 8 Ekim 1930 tarihinde geliştirilen çift rotorlu helikopter, 18 m. yüksekliğe çıkmış, 1.078 m. katederek, 8 dk. 45 sn. havada kalmayı başarmıştır. Bu helikopter, yükseklik ve uçuş süresi olarak dünya rekorları kırmıştır.⁵

İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, savaş sırasında birkaç ülkeden savaşa katılan az sayıda helikopter, birçok harekât alanında, tehlikeli koşullarda, çeşitli görevler icra ederek, döner kanatlı hava vasıtalarının çok yönlülüğünü kanıtlamıştır. Helikopter pilotları, kara ve denizde keşif uçuşları yapmış, hava ve topçu saldırılarını yönetmiş, askerlerle malzemeleri uzak noktalara taşımıştır. Daha önemlisi ise şaşırtıcı koşullarda kurtarma operasyonları icra ederek, birçok askerî ve sivil personelin hayatını kurtarmıştır. Özveriyle çalışan birkaç pilot, tasarımcı ve mühendis, günümüzün küresel güçlerinden sayılan helikopter endüstrisinin yolunu açmıştır.⁶

Amerikan VS-300 helikopteri, Igor Sikorsky ve ekibi tarafından savaşın başlarında uçuşun temel ilkeleri açısından günümüz helikopterlerinin ilk örneği ve öncüsü olarak icat etmiştir. 65 beygir gücündeki motorla çalışan VS-300'ün, tek rotora bağlı üç pervanesinin yanı sıra kuyruk bölümünde dikey olarak küçük bir rotoru daha bulunmaktadır. 14 Eylül

³ Franklin D. Harris (2012), *Introduction to Autogyros, Helicopters and Other V/Stol Aircraft Volume II: Helicopters*, Piedmont, Oklahoma: Monterey Technologies, Inc., p. 2.

⁴ Stanley S. McGowen, (2005), *Helicopters: an Illustrated History of Their Impact, Weapons and Warfare*, California: ABC-CLIO, Inc. pp. 1-4; E.A. Frandenburg (1991), *Overview of Helicopters and V/STOL Aircraft*, AGARD Report No: 781, p. 1-1; Erkan Karaca, (4 Kasım 2017), "Helikopterin İcadı: Helikopter Nedir? Ne Zaman, Kim Tarafından Bulundu?", <https://bilgihanem.com/helikopterin-icadi-helikopter-nedir/>, (Erişim Tarihi: 05.07.2025).

⁵ Michael J. Hirschberg (2000), *The American Helicopter: An Overview of Helicopter Developments in America 1908-1999*, United States: ANSER, Inc., pp. 12-13; Y. Kemal Yıllıkçı, (Temmuz 1994), "Geçmişten Günümüze Helikopterler", *Bilim ve Teknik Dergisi*, S. 320, s. 9.

⁶ McGowen, a.g.e., p. 51.

1939 tarihinde VS-300'ün ilk uçuşu yere bağlanmış kablolarla gerçekleştirilmiştir.⁷ 6 Mayıs 1941 tarihinde VS-300, bir saat 32 dakika 26.1 saniye uçuşla dünya rekoru kırmış, nihai konfigürasyonu ile ilk uçuşunu ise 8 Aralık 1941 tarihinde gerçekleştirerek 90 dk. süresince havada kalmıştır.⁸

Sikorsky, ardından R-4/5/6 versiyonlarını tasarlayarak, savaş sırasında pek çok ülkeden helikopter siparişi almıştır. Savaş sırasında ağırlıklı olarak arama kurtarma ve hizmet görevlerinde kullanılan bu helikopterler, harekât alanlarında üstün hizmetler vermiştir.⁹ Sikorsky R-4, 131 adet ile ilk defa büyük çapta seri üretilen helikopter olmuştur. Ayrıca savaş boyunca toplam 65 adet R-5 ve 428 adet R-6 üretilmiştir. Bu helikopterler, savaşta düşen hava mürettebatıyla yaralanan personeli kurtarmak amacıyla kullanılmış ve başarılı görevler icra etmiştir.¹⁰

Bu helikopterlerin harekât alanındaki üstün hizmetlerini örneklemek gerekirse; 22-23 Nisan 1944 tarihlerinde ABD ordusundan görevli teğmen Carter Harman, Çin-Burma-Hindistan cephesinde Sikorsky R-4 helikopterini kullanarak ilk muharebe kurtarma operasyonunu gerçekleştirmiştir. Helikopterin sadece bir yolcu kapasitesi, yüksek irtifa ve havadaki neme karşın Harman, düşen bir irtibat uçağındaki pilotu ve üç İngiliz askerini ikiye ikiye olacak şekilde taşıyarak bölgeden tahliye etmiştir. Haziran 1945'te Sikorsky R-6A helikopteri, Filipinler'in Luzon şehrinde yaralı olan bir askeri savaş alanından taşıyarak tahliyesini gerçekleştirmiştir.¹¹ Sikorsky R-5 helikopteri, Kore Savaşı'nda düşman sınırlarının arkasında vurulmuş olan Birleşmiş Milletler'in pilotlarını birçok defa kurtararak ve yaralı personeli cephe hattından tahliye ederek büyük üne kavuşmuştur. 22 Temmuz 1950 tarihinde ABD'nin 3'üncü Hava Kurtarma Filosu'na ait dokuz adet Sikorsky R-5 helikopterinden ilki Taegu'ya ulaşarak, kısa zaman içerisinde savaş alanında yaralanmış olan askerlerin tahliyesini gerçekleştirmiştir. 22-23 Ekim 1950 tarihlerinde iki adet Sikorsky R-5 helikopteri, üç adet L-5 irtibat helikopteriyle birlikte Sukchon ve Sunchon'daki indirme bölgelerinde kuşatılmış bir hâlde olan toplam 47 paraşütçüyü tahliye etmişlerdir.¹²

1950'li yılların başlarında helikopterler, mürettebat ve yolcular için daha konforlu, uçuşu daha kolay, başarılı, güvenli ve son derece kullanışlı bir hâle hızla dönüşmüştür. Bu dönemde H-13 helikopterine ilk defa silah takılmış, sonrasında üzerine M-20 roketi atan bir lançer monte edilmiş, 1953 yılında ise el bombası atabilecek hale getirilmiştir. Bu dönemde, ABD ve Avrupa'da yer alan çeşitli üreticiler seri üretime geçmişlerdir. Sikorsky, Hava Kuvvetleri için 600 beygir gücünde bir P&W motora sahip, on kişilik bir helikopter olan S-55 veya H-19 Chickasaw'ı geliştirmiştir. Bu helikopter ilk uçuşunu 21 Kasım 1949 tarihinde gerçekleştirmiş ve teslimatlar 1950 yılından itibaren yapılmıştır. Bu helikopterlerin rotorunun altında geniş bir kabini bulunmakta olup ağırlık merkezini

⁷ James R. Chiles (2008), *The God Machine: From Boomerangs to Black Hawks: The Story of the Helicopter*, New York: Bantam Dell, p. 104; Robert F. Dorr (2005), *Chopper: A History of America Military Helicopter Operations From WWII of The War on Terror*, New York: Penguin Books, p. 32; Kenneth Munson (1968), *Helicopters and Other Rotorcraft Since 1907*, London: Blandford Press, p. 111.

⁸ Nurettin Özerdem (Haziran 1951), "Helikopterlerin Askerî Sahada Kullanılması", *Hava Dergisi*, S. 162, s. 30; Hirschberg, a.g.e., pp. 23, 32-33; McGowen, a.g.e., p. 26.

⁹ Frank J. Delear (1961), *The Story of the Helicopter*, Connecticut: Sikorsky Aircraft, A Division of United Aircraft Corporation, p. 4; Carroll V. Glines (July 1988), "The Skyhook", *Air Force Magazine*, C. 71, S. 7, pp. 109-110; Howard S. Wolko (1981), *In the Cause of Flight Technologists of Aeronautics and Astronautics*, Washington: Smithsonian Institution Press, p. 95.

¹⁰ Hollingsworth Franklin Gregory (1944), *Anything a Horse Can Do: The Story of The Helicopter*, Cornwall, New York: Cornwall Press., pp. 201-206; Hirschberg, a.g.e., pp. 23-24, 33-34; McGowen, a.g.e., pp. 30-31.

¹¹ McGowen, a.g.e., p. 34.

¹² McGowen, a.g.e., p. 69.

dengelemek için motor buruna yerleştirilmiştir. ABD Silahlı Kuvvetleri için on yıl boyunca bu helikopterlerden toplam 1.281 adet üretilmiştir. İngiltere, Fransa ve Japonya tarafından lisans altında 547 adet daha üretilmiş, ABD'nin yanı sıra 33 ülke daha bu helikopteri satın almıştır.¹³

Helikopterler, Kore Savaşı'nda (1950-1953) savaş alanlarında ilk defa yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu savaşta önce yaralı nakli maksatlı kullanılan helikopterler, ilerleyen süreçte asker ve malzeme taşımayla, silahlı destek görevlerinde de uygun olduklarını göstermiştir. Bu helikopterlerden bazıları; H-13 Sioux (çok amaçlı hafif helikopter), OH-23 Raven /UH-12/H-23 (hafif hizmet keşif helikopteri), S-51 (hafif genel maksat), S-55/H-19 Chickasaw (çok amaçlı/çok rollü genel maksat helikopteri), R-5/H-5 (hafif hizmet helikopteri) ve Bell-47'dir (hafif genel maksat). Bu helikopterler, kurtarma görevlerinde ve yaralı askerleri tahliye etmede olağanüstü başarılar elde etmişlerdir. Helikopteri silahlandırarak aktif bir muharebe aracı olarak kullanma fikri ilk defa bu savaşta hayata geçirilmiştir. Bu çerçevede sıhhiye görevleri icra eden S-51 ve Bell-47 helikopterleri makineli tüfeklerle donatılmıştır. Yine bazı helikopterler roket ve makineli tüfeklerle donatılmıştır. Bu savaşta Güney Kore'nin savunmasında BM güçlerine destek veren ABD helikopterleri, saldırı, havadan birlik taşıma, MAK, tıbbi tahliye, keşif, irtibat ve ikmal gibi çeşitli roller üstlenmiştir. Kore Yarımadası'ndaki sonraki üç yıllık çatışma süresince helikopterler, helikopter tasarımcıları ve mühendislerin vaat ettiği çok yönlü kullanımı kanıtlamış ve bu durum hem askerî hem de sivil döner kanatlı helikopterlerin satışlarında artışa yol açmıştır.¹⁴

S-55 (H-19 Chickasaw), bu savaş sırasında ABD ordusunun en önemli helikopterlerinden biri olarak ön plana çıkmıştır. Temmuz 1953'e gelindiğinde H-19 mürettebatı Kore'de her türlü görevde uçmuştur. H-19'lar, BM hava mürettebatını düşman hatlarının gerisinden kurtarmış, birlikleri ve malzemeleri kritik çatışma noktalarına taşımış, keşif görevleri yürütmüş, hasarlı araçları kurtarmış, yaralıları savaş alanından tahliye etmiş ve her türlü yükü taşımıştır. Ateşkes zamanına gelindiğinde Güney Kore'de görev yapan BM kuvvetlerine ayda 70 tondan fazla kargo taşımışlardır. H-19'un başarısının nedenlerinden biri de bakımının kolay olmasıdır. Bu helikopterler Sikorsky tarafından parçalarına ve montajına kolay erişim sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Buna örnek, motorunun özel aletlere ihtiyaç olmadan iki saat içinde değiştirilebilir olmasıdır.¹⁵

ABD, Kore Savaşı sırasında uçarbirlik doktrini üzerine ciddi çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar sonucunda, "Genel Maksat Helikopteri" kavramı ortaya çıkmıştır. ABD Kara Kuvvetlerinin belirlediği kriterleri sağlayabilecek bir döner kanatlı platformun geliştirilmesine yönelik 1950'li yılların ortasında bir ihale açmıştır. Bell firması (bugün Bell Helicopter Textron), model 204 (AB-204) ile bu ihaleyi almıştır. İlk uçuşunu 20 Ekim 1956 tarihinde gerçekleştiren bu helikopter, ABD tarafından "helicopter utility-helikopter genel maksat" kelimelerinin baş harflerinden gelen HU-1 Iroquois olarak isimlendirilmiş, askerler tarafından ise "Huey" takma adıyla tanımlanmıştır. Sonrasında UH-1 olarak yeniden tanımlanmıştır. İlerleyen süreçte birçok görevde yer alarak üstün performans gösteren bu helikopterlerin UH-1A, B, C, D/AB-205, H versiyonları geliştirilmiştir. 2004 yılı itibarıyla dünya çapında 16.000'den fazla UH-1'in versiyonları üretilmiştir. Bu helikopterler hâlen Türkiye dâhil birçok ülke tarafından çeşitli görevlerde başarılı bir şekilde kullanılmaktadır. 1960'lı yılların başlarında çift rotorlu helikopterler envantere girmeye başlamıştır. Bu

¹³ Hirschberg, a.g.e., p. 35; Leishman, a.g.e., p. 27; McGowen, a.g.e., pp. 68-69.

¹⁴ Burak Özcan (2023), "Kore Savaşı'nda Helikopter Kullanımı", <https://strasam.org/savunma/kara-silah-ve-sistemleri/kore-savasinda-helikopter-kullanimi-2675>, (Erişim Tarihi: 22.07.2025); Sami Atalan (2018), *Modern Hava Sistemleri II*, İstanbul: Dstil Tasarım, s. 354; Hirschberg, a.g.e., p. 73.

¹⁵ McGowen, a.g.e., p. 68.

helikopterler daha dengeli ve kapasiteleri daha yüksektir. Ağır mühimmatın ve fazla sayıda askerin taşınmasını kolaylaştıran bu dönemin helikopterleri günümüzde savunma sanayinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.¹⁶

Vietnam Savaşı'nda (1955-1975) UH-1'ler, savaş alanlarında yaygın olarak kullanılmıştır. ABD, savaşın başlarında genel maksat helikopterlerine silahlı refakat görevleri için UH-1E'leri kullanmıştır. 1962 yılından itibaren UH-1 helikopterlerinden 7.013 adedi saldırı, kurtarma ve tıbbi tahliye görevlerini icra etmek üzere Vietnam'da konuşlandırılmıştır. ABD, bu savaşta toplamda 3.305 adet UH-1 kaybetmesine rağmen sağladığı avantajları ve üstün performanslarını göz önünde bulundurarak bu helikopterleri başarılı bulmuştur. Muharebe raporları değerlendirildiğinde UH-1'lerin olmaması durumunda ABD'nin kayıplarının daha yüksek olacağı veya savaşın çok daha önceden kaybedilebileceği kıymetlendirilmiştir.¹⁷

CH-47'ler, 1966 yılından itibaren Vietnam'da 11 farklı türde helikopter ve 20 farklı türde uçak olmak üzere birçoğu düşman hatlarının gerisindeki 10.000'den fazla düşmüş hava aracının kurtarılması ve taşınmasında görev almıştır. CH-47'lerden kurulu olan Amerikan 147'nci Taarruz Destek Helikopter Bölüğü, iki yıl boyunca hiç zayıat vermeden ve kaza yaşamadan görevini başarıyla icra etmiştir. Bu süre içinde toplam 27.900 saat görev uçuşu gerçekleştiren bu bölük, 335.496 asker, 112.605 ton yük ve 495 adet uçak nakliyesi gerçekleştirmiştir. Benzer şekilde Amerikan 242'nci Taarruz Destek Helikopter Bölüğü de 29 ay boyunca hiç kayıp vermeden 30.000 saat başarılı görev uçuşu yapmıştır. CH-47'ler bu savaşta %70 harbe hazırlık seviyesi ile oldukça güvenilir olduğunu kanıtlamıştır. CH-47'ler savaşa dâhil oldukları 1966 yılında aylık 42 saat görev uçuşuna erişmiş ve bir yıl sonra bu süreyi 52 saate yükseltmiştir. ABD, savaş boyunca 98 adedi düşman ateşi sonucu kayıp, 86 adedi kaza ve 16 adedi pistte imha olmak üzere 200 adet CH-47 kaybetmiştir.¹⁸

Vietnam Savaşı'nın ardından hava hücum harekâtında kullanılan taktikler önemli ölçüde değişmiş, helikopterlerin artan ve farklılaşan görevleri kapsamında, özel kuvvetlerin harekât bölgesine nakli gerçekleştirilmiş, Muharebe Arama ve Kurtarma (MAK) görevleri icra edilmiştir. Bu görevleri yerine getiren helikopterler; HH-53 Pave Low, HH-60G Pave Hawk ve MH-47E Chinook versiyonlarıdır.¹⁹ 1990 yılında üretilen AS-532 Cougar, genel amaçlı nakliye, denizaltı savunma harbi ve arama kurtarma operasyonlarının yanı sıra Çok Önemli Personel (Very Important Person-VIP), Elektronik Harp (EH) ve gözetleme konfigürasyonlarında da kullanılmaktadır. Dünyada büyük ilgi gören üstün performansla sahip bu helikopter AS 332-532 versiyonları, Türkiye dâhil toplam 38 adet ülke tarafından satın alınmıştır.²⁰

1970'li yılların başında ABD, Varşova Paktı'nın büyük tank tümenlerine karşı etkili olabilecek tank avcısı helikopterleri ön plana çıkarmıştır. Bu doktrin NATO tarafından da kabul görmüştür. Bu kapsamda, değişen ihtiyaçlara göre geliştirilen AH-1 Cobra helikopterlerinin E, F, G, J, Q, P, R, S, W versiyonlarını üreten ABD, Cobra filosunun yarısını tanksavar görevlerine uyarlama kararı almıştır. Bu kapsamda AH-1Q Cobra modeli, 1973 yılında hizmete girmiştir. 1975 yılında tüm Q modeli Cobra'ların motorlarının turboşaftlarla değiştirilmesine başlanmıştır. Modernize edilen helikopterler AH-1S olarak

¹⁶ Atalan a.g.e., s. 319; McGowen, a.g.e., p. 96.

¹⁷ Norman Polmar-Floyd D. Kennedy (1981), *Military Helicopters Of The World: Military Rotary-Wing Aircraft Since 1917*, Annapolis: Naval Institute Press., p. 11; Atalan, a.g.e., s. 319; McGowen, a.g.e., p. 96.

¹⁸ Hirschberg, a.g.e., p. 51; Atalan, a.g.e., s. 315.

¹⁹ McGowen, a.g.e., pp. 120, 152, 202.

²⁰ Atalan, a.g.e., s. 321; McGowen, a.g.e., pp. 154-155, 194.

adlandırılmıştır. Dünyanın birçok bölgesindeki çatışmalarda başarıyla görev yapan AH-1'in farklı modelleri hâlen Türkiye (P, S, W) dâhil birçok ülke tarafından kullanılmaktadır.²¹

1990'lı yıllarda değişen tehdit algılamalarına paralel olarak kullanım doktrinlerinin yeniden belirlenmesi zorunlu hâle gelmiştir. Gazelle ve Lynx gibi helikopterlerin yalnızca tanka karşı taarruz amacıyla tasarlanan top donanımsız modelleri günümüzde keşif görevlerinde kullanılmaktadır. Küçük piyade gruplarına karşı ise topa sahip taarruz helikopterleri tercih edilmektedir. Özellikle Afganistan ve Irak'ta görev yapan Amerikan ve NATO birlikleri, bu yeni kullanımın şekillenmesinde önemli deneyimler elde etmiştir. 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgalinin ardından helikopteri tanka karşı en etkili silah olarak kabul eden Batılılar konseptlerini yeniden değerlendirmeye almak zorunda kalmıştır.²²

B. Helikopterlerin Türk Silahlı Kuvvetlerinin Hizmetine Girmesi

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda bağımsızlığını korumak ve toprak bütünlüğünü korumak gayesiyle savaşa girmeyerek dengeli bir politika tercih etmiş ve bunda da başarılı olmuştur.²³ Soğuk Savaş döneminde SSCB'nin, Türkiye'den toprak talebinde bulunması ve Boğazlar'a yönelik politikasından dolayı Türkiye ile ABD yakınlaşmıştır. Bu bağlamda SSCB'nin Türkiye'yi istikrarlı bir şekilde baskı altında tutma politikası, ABD ile ittifaka yönelmeyi ve yardım sağlamayı kolay hâle getirmiştir. Bunun üzerine 12 Mart 1947 tarihinde Başkan Truman, Türkiye ve Yunanistan'a yardım yapılması için Meclis toplantısında tarihe geçen bir beyanat vermiştir. Bu konuşmada Truman, Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolar tutarında yardım yapılmasını talep etmiştir. 22 Mayıs 1947 tarihinde Truman'ın isteği çerçevesinde, Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Kanunu yürürlüğe girmiştir.²⁴

ABD Dışişleri Bakanı George Marshall, Harvard Üniversitesi'nde Avrupa'nın güçlenmesine yönelik hazırlanan planı 5 Haziran 1947 tarihinde bir beyanat vererek açıklamıştır. Bu plana göre, Avrupa ülkeleri ekonomik açıdan iş birliği yaparak eksiklerini gidermelidirler. Sonrasında yine de açık bulunması durumunda, ABD tarafından bu açığın bertaraf edilmesine yönelik yardım edilmelidir. Bu plan, Marshall Planı/Yardımları adıyla tarihteki yerini almış ve Truman Doktrini'nin pekiştiricisi olarak nitelendirilmiştir.²⁵

Ardından toplam 16 Avrupa ülkesi 12 Temmuz 1947 tarihinde Paris'te bir araya gelerek "Marshall Planı"nı ele almıştır.²⁶ 22 Eylül 1947 tarihinde iştirak eden devletlerin temsilcilerinden meydana getirilen Avrupa İş Birliği Komitesi, Avrupa'nın ekonomik açıdan kalkınmasına yönelik programı ABD'nin Dışişleri Bakanlığı'na teslim etmiştir.²⁷ 3 Nisan 1948 tarihinde ise ABD'nin Dış Yardım Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanun hükümlerince ABD tarafından 16'lara altı milyar dolar ekonomik yardım gerçekleştirilmiştir. Bu yardımların

²¹ Atalan, a.g.e., s. 354, 358; McGowen, a.g.e., p. 107.

²² Atalan, a.g.e., s. 355; McGowen, a.g.e., p. 125.

²³ Cemil Koçak (Aralık-Ocak 1984), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Cumhuriyetin Barış Politikası", *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi, İnönü Özel Sayısı*, S. 8, s. 19; Ercan Kostak (2024), "Soğuk Savaş Döneminde Savunma İttifakı Olarak NATO'nun Kurulması ve Türkiye'nin Üyeliğine Giden Yol", *History Studies*, C. 16, S. 2, s. 202; Edward Weisband (2002), *2. Dünya Savaşı ve Türkiye* (Kayabağ, M. A.- Uğurlu, Örgen, Çev.), İstanbul: Örgün Yayınları, s. 9.

²⁴ Nadir Nadi (24 Mayıs 1947), "Hayırlı Olsun", *Cumhuriyet*, s. 1; Oral Sander (2016), *Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964)* (1. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi, s. 44.

²⁵ Türkaya Ataöv (1969), *Amerika, NATO ve Türkiye*, Ankara: Aydınlık Yayınları, s. 122.

²⁶ Ayın Tarihi (Ocak 1948), No. 170, s. 91.

²⁷ Ayın Tarihi (Eylül 1947), No. 166, s. 122-127.

ilerleyen dönemde devamı olmuştur. 4 Temmuz 1948 tarihinde Türkiye, bu Kanun'dan yararlanabilmek amacıyla, Ankara'da anlaşma imzalamış ve takiben yardım almıştır.²⁸

NATO, 4 Nisan 1949 tarihinde SSCB'nin yayılmacı politikalarına karşılık olarak Batılı ülkeler tarafından kurulmuştur. Türkiye, SSCB'nin tehditlerini önlemek, Batı yanlısı bir politika izlemek ve askerî yardım olarak ordusunu modernize etmek amacıyla NATO üyesi olmak istemiş ve bu doğrultuda 11 Mayıs 1950 tarihinde ilk başvurusunu gerçekleştirmiştir.²⁹ 18 Şubat 1952 tarihinde ise Türkiye resmî olarak NATO üyesi olmuştur.³⁰ 1950-1960 yılları arasındaki dönemde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) değişimi/dönüşümüne kayda değer katkıları olan en kritik gelişmeyi NATO'ya üyelik teşkil etmiştir. Bu yıllarda TSK'da yer alan sınıfların tümü NATO standartlarına uygun yeni silah ve malzemelerle modernize edilmiş, birliklerin teşkilat yapıları yeniden düzenlenmiştir.³¹

1. Helikopterlerin Türk Hava Kuvvetlerinin Hizmetine Girmesi

Türk Hava Kuvvetlerinin helikopter deneyimi, bu dönemde TSK'da yaşanan modernizasyon sürecine rastlamaktadır. Bu çerçevede 1958 yılında ABD askerî yardımından alınan dört adet Sikorsky H-19B/D Chickasaw helikopteri Türk Hava Kuvvetlerinin envanterine girmiştir. Bu helikoptere ilişkin fotoğraf Ek-4'te yer almaktadır.³² 26 Ocak 1958 tarihinde Sikorsky H-19B/D Chickasaw helikopterleri Flying Hawk adlı gemiyle İskenderun Limanı'na getirilmiştir.³³ Buradan Kayseri'ye taşınan helikopterler Hava İkmal Bakım Merkezinde monte edilmiş, sonrasında Ankara'ya taşınarak 10 Nisan 1958 tarihinde 12'nci Hava Nakliye Üs Komutanlığı (Etimesgut) bağlısı Helikopter Filo Komutanlığı envanterine girmiştir. Böylelikle ilk Helikopter Filosu kurulmuştur.³⁴

Bu Filonun Komutanlığına Binbaşı Nevzat Dereli atanmış, bu helikopterle ilk uçuş 20 Mayıs 1958 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Arama kurtarma ve irtibat görevleri için dizayn edilen bu helikopter, toplam sekiz personel taşıyabilmekte olup tek motora sahiptir (R-1300-3 motoru). 1960 yılında Helikopter Filo Komutanlığı lağvedilerek, adı Özel Filo Komutanlığı şeklinde değiştirilmiş ve helikopterler bünyesine dâhil edilmiştir. 18 adet H-19B/D Chickasaw helikopteri, 1958-1980 yılları arasında Türk Hava Kuvvetlerinde Helikopter Filo Komutanlığı, Özel Filo Komutanlığı, Hava Harp Okulu, 1'inci ve 3'üncü Taktik Hava Kuvvet Komutanlıklarında görev yapmıştır.³⁵

1970-1986 yılları arası periyotta 15 adet UH-1H helikopteri ABD'den tedarik edilerek Hava Kuvvetleri Komutanlığına teslim edilmiştir. Bu helikopterlerden 10 adedi Misafir Askerî Personel (MAP)-Askerî Yardım (Askerî Pakt, NATO, Cento vb. anlaşmalar çerçevesinde)

²⁸ Haluk Ülman (1961), *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri: 1939-1947*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası.

²⁹ Kostak, a.g.m., s. 210.

³⁰ Düstür, 3. Tertip, C. XXXIII, s. 314-315; TBMM Tutanak Dergisi (Şubat 1952), Dönem IX, C. XIII, Toplantı: 2, 41. Birleşim, S. 18, s. 313.

³¹ *Cumhuriyetin 60'ıncı Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri* (1984), Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 8.

³² Deniz Kurt-Yavuz Pehlivan-Erdal Korkmaz (2020), *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri, (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1952-2020)*, C. III, Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, s. 14; *Uçak Albümü (1911-2009)* (2009), Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, s. 124.

³³ *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1958, s. 5, gazete haberi için bkz., Ek-5.

³⁴ *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri* (1982), Ankara: Harita Genel Müdürlüğü Yayını, s. 262; Stuart Kline (2002), *Türk Havacılık Kronolojisi* (1. Baskı), Ankara: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, s. 341; "Yeniden Yapılanma Dönemi: 1952-1983" (Haziran 2001), *Hava Kuvvetleri Dergisi, Hava Kuvvetleri'nin 90. Altın Yılı Özel Sayısı*, S. 338, s. 79.

³⁵ Hulusi Kaymaklı (2006), *Havacılık Tarihinde Türkler (1946 Yılından 1960 Yılına Kadar)*, C. IV, Ankara: Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, s. 195; Emin Kurt (2011), *Türkiye'de Ana Jet Üslerinin Kuruluşu ve Gelişimi (1951-2010)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, s. 148.

beş adedi millî bütçeyle tedarik edilmiştir. Bu helikopterlerden günümüze kadar Hava Kuvvetleri Komutanlığının envanterine toplam 27 adet girmiştir. Hâlihazırda 12 adet UH-1H helikopteri envanterde yer almaktadır. Arama ve kurtarma, irtibat görevlerinde kullanılan bu helikopterler, Özel Filo, 1'inci ve 2'nci Hava Kuvveti Komutanlıkları, Hava Eğitim Komutanlığı ve Hava Harp Okulunda görev yapmaktadır.³⁶

2000-2002 yılları arasında Hava Kuvvetleri Komutanlığına millî bütçeden 20 adet AS-532 Cougar helikopteri temin edilmiştir. Bu helikopterlerin 18 adedinin montajını Türk Havacılık ve Uzay Sanayii (TUSAŞ) gerçekleştirmiştir. Bu helikopterler hâlen 125'inci Personel Kurtarma Eğitim Komutanlığı, 135'inci, 201'inci, 202'nci ve 203'üncü Personel Kurtarma Filo K.lıklarında etkin bir şekilde arama kurtarma, personel kurtarma ve malzeme nakli görevleri icra etmeye devam etmektedirler.³⁷

T-70 Genel Maksat Helikopteri Projesi kapsamında; 21 Şubat 2014 tarihinde Savunma Sanayii Başkanlığı ile Ana Yüklenici TUSAŞ (Alt Yükleniciler; Aselsan AŞ, TEI, Sikorski) arasında imzalanan sözleşme çerçevesinde geliştirilen T-70 genel maksat helikopterlerinin lisans altında üretilmesi öngörülmektedir. Bu proje kapsamında Hv.K.K.lığı için personel kurtarma görevlerinde kullanılması amacıyla sekiz adet T-70 helikopteri tedarik edilmesi planlanmış olup, hâlihazırda altı adet helikopterin teslimatları tamamlanmıştır. Kalan iki adet helikopterin üretim süreci devam etmekte olup, 2026 yılı itibarıyla envantere girmesi öngörülmektedir.³⁸

TSK'nın ihtiyacı için SSM ile TUSAŞ arasında 26 Haziran 2013 tarihinde imzalanan sözleşme doğrultusunda, yerli ve millî imkânlarla geliştirilen Genel Maksat Helikopteri T-625 GÖKBEY'in ilk uçuşu 6 Eylül 2018 tarihinde başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. 19 Nisan 2023 tarihinde T-625 GÖKBEY helikopterinin P1 Prototipi, ilk test uçuşunu millî olanaklarla geliştirilen motoruyla başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. GÖKBEY helikopteri, görevlerini gece ve gündüz koşullarında, yüksek irtifa ve sıcaklıklarda etkin olarak yerine getirmektedir. Seri üretimi tamamlanan helikopterlerin teslimatları devam etmekte olup, Hava Kuvvetleri Komutanlığının helikopter ihtiyacının karşılanması amacıyla toplam 15 adet GÖKBEY helikopterinin 2026 yılından itibaren envantere girmesi öngörülmektedir.³⁹

2. Helikopterlerin Türk Deniz Kuvvetlerinin Hizmetine Girmesi

Nisan 1969'da Deniz Havacılığında görevlendirilecek toplam dokuz helikopter pilotu adayı, eğitim almak için Kara Havacılık Komutanlığına gönderilmiştir. Bunlardan altısı Nisan 1970'de eğitimlerde başarılı olarak helikopter pilotu ünvanını almışlardır.⁴⁰ 18 Ekim 1971 tarihinde Deniz Kuvvetleri için önemli bir kurum olan 301'inci Deniz Hava Komutanlığı Etimesgut/Ankara'da kurulmuş ve 4 Ağustos 1972 tarihinden itibaren 6'ncı Ana Jet Üs Komutanlığı/Bandırma'da faaliyetine devam etmiştir. 15 Ağustos 1972 tarihinde ise Deniz Helikopter Skadron Komutanlığı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Havacılık

³⁶ "Yeniden Yapılanma Dönemi: 1952-1983", a.g.m., s. 79; Kurt vd., a.g.e., s. 151; *Uçak Albümü (1911-2009)*, a.g.e., s. 132.

³⁷ "Günümüzde Türk Hava Kuvvetleri: 1983-2000" (Haziran 2001), *Hava Kuvvetleri Dergisi*, *Hava Kuvvetleri'nin 90. Altın Yılı Özel Sayısı*, S. 338, s. 111; Kurt, a.g.t., s. 90; *Uçak Albümü (1911-2009)*, a.g.e., s. 146.

³⁸ *Cumhuriyet'in 100. Yılında Millî Savunma Bakanlığı*, a.g.e., s. 316; TUSAŞ (2025), "T70 Genel Maksat Helikopter Programı", <https://www.tusas.com/urunler/helikopter/ortak-gelistirme/t70>, (Erişim Tarihi: 21.07.2025).

³⁹ TUSAŞ (2025), "T625 GÖKBEY Genel Maksat Helikopteri", <https://www.tusas.com/urunler/helikopter/ozgun-gelistirme/gokbey>, (Erişim Tarihi: 22.07.2025); *Cumhuriyet'in 100. Yılında Millî Savunma Bakanlığı*, a.g.e., s. 315.

⁴⁰ Mustafa Emir Bilgen (25 Mayıs 2023), "Türk Deniz Havacılığı Döner Kanatlı Platformlar", <https://mavivatan.net/turk-deniz-havaciligi-doner-kanatli-platformlar/>, (Erişim Tarihi: 04.07.2025); Deniz Dağlılar (2007), *İki Mavi, Türk Deniz Havacılık Tarihi*, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, s. 112.

Okulunun bulunduğu Güvercinlik/Ankara'da kurulmuştur.⁴¹ Başlangıçta Kuzey Deniz Saha Komutanlığı emrine alınan Deniz Helikopter Skadron Komutanlığı için 1972-1973 yıllarında İtalya'dan üç adet AB-204 (TCB 31, TCB-32, TCB-33) helikopteri temin edilmiştir. Deniz Helikopter Skadron Komutanlığı bağlısı hava vasıtalarına "Türkiye Cumhuriyeti Bahriyesi-xx/TCB-xx" olacak şekilde kod verilmiştir. Bu helikopterler silah taşıyabilmekte olup birçok farklı görevde yer almıştır.⁴²

Bu helikopterler Türk Deniz Havacılığının döner kanatlı ilk hava araçlarını teşkil etmiştir. Bu helikopterle ilk uçuş 23 Ocak 1973 tarihinde yapılmıştır. 15 Şubat 1973 tarihinden itibaren Deniz Kuvvetlerine bağlanılmış ve isim Deniz Helikopter Birlik Komutanlığı olarak değiştirilmiştir. Cengiz Topel/Kocaeli Meydanı'na 19 Mayıs 1973 tarihinde intikal gerçekleştirilerek Donanma Komutanlığının idari ve harekât kontrolüne girilmiştir. Burada 351'inci Deniz Helikopter Filosu Komutanlığı olarak adlandırılmıştır.⁴³

Kuruluş çalışmalarını tamamlayan Helikopter Birlik Komutanlığı, Donanma Komutanlığı bağlısı yüzer birlikler ile müşterek eğitimlere hız vermiştir. İniş/kalkış eğitimi, 19 Eylül 1973 tarihinde ilk defa TCG Donatan'a yapılmıştır. Sonrasında 3 Ekim 1973 tarihinde yapılan Seyhan-73 tatbikatına TCB-32 (AB-204) ile iştirak edilmiştir. 8 Ekim 1973 tarihinde 1973 Arap-İsrail Savaşı nedeniyle TCG Donatan'a konuşlu olarak Mersin'e intikal ettirilen bu helikopter, 11 Kasım 1973 tarihine kadar bölgede çeşitli görevler icra etmiştir.⁴⁴

14 Temmuz 1976 tarihinde Hava Kuvvetleri Komutanlığı ile birlikte işletilen Cengiz Topel Meydanı Deniz Kuvvetlerine devredilmiştir. Bu gelişmeyi takiben Deniz Hava Filo Komutanlığı da Bandırma'dan Topel'e taşınmıştır. Ardından 4 Ağustos 1976 tarihinde bünyesinde bir uçak filosu ve bir helikopter filosuyla Deniz Hava Üs Komutanlığı faaliyete geçmiştir.⁴⁵ Deniz Kuvvetleri Komutanlığının ihtiyacına yönelik satın alınacak 12 adet helikoptere ilişkin Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı ile İtalyan Agusta firması arasında imzalanan anlaşmanın yürürlüğe girmesine karar verilmiştir.⁴⁶

AB-212'lerin ömrünü doldurması ve yaşlarının fazlalığından dolayı, yeni deniz helikopterleri teminine yönelik olarak Savunma Sanayii Müsteşarlığı (SSM) tarafından 1997 yılında açılan ihaleyi Sikorsky firması kazanmıştır. Bu bağlamda sekiz adet SH-70B Sea Hawk alımı için Şubat 1998'de sözleşme imzalanmıştır. Deniz Kuvvetleri Komutanlığının ihtiyaçları doğrultusunda SSM tarafından gerçekleştirilen sekiz adet Deniz Helikopteri Alımı Projesi kapsamındaki dört adet Deniz Helikopteri alımının finansmanı için The Chase Manhattan Bank ile 27 Ekim 1999 tarihinde imzalanan anlaşmanın yürürlüğe girmesi ve ödeme hususunda Hazine Müsteşarlığının yetkili kılınmasına karar verilmiştir.⁴⁷ 24 Mayıs 2002 tarihinde ilk iki adet SH-70B Sea Hawk Türkiye'ye gelmiş, sonuncusu 8 Kasım 2002 tarihinde olmak üzere sekiz adet SH-70B Sea Hawk 351'inci Filo Komutanlığının

⁴¹ *Cumhuriyet'in 100. yılında Millî Savunma Bakanlığı* (2023), Ankara: Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Yayınları, s. 156; *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı* (2023), İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Deniz Basımevi Müdürlüğü, s. 145; *Türk Deniz Kuvvetleri, (Denizlerin Koruyucuları)* (2003), Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Merkez Daire Başkanlığı Basımevi, s. 224.

⁴² Y. Necdet Çelik-Erdoğan Yüceliş (2005), *Cumhuriyet Donanması 1923-2005* (2. Baskı), İstanbul: Deniz Basımevi, s. 219; Dağlılar, a.g.e., s. 120-121.

⁴³ *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, a.g.e., s. 145-146, 152; *Türk Deniz Kuvvetleri, (Denizlerin Koruyucuları)*, a.g.e., s. 226.

⁴⁴ Çelik-Yüceliş, a.g.e., s. 219; *Türk Deniz Kuvvetleri, (Denizlerin Koruyucuları)*, a.g.e., s. 226.

⁴⁵ *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, a.g.e., s. 149; Dağlılar, a.g.e., s. 130.

⁴⁶ BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 504, G: 198, S: 10, Tarih: 29.03.1984. Bkz., Ek-1.

⁴⁷ BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 1024, G: 470, S: 1, Tarih: 03.12.1999. Bkz., Ek-2.

envanterine dâhil edilmiştir.⁴⁸ Bu helikopterlere TCB 50-57 arasında kod verilmiştir. Bu helikopterler, suüstü harekâtlarında hedeflerin tespit ve teşhis edilmesi, hasar tespitinin yapılması, deniz savunma savaşı harekâtlarında denizaltıların tespit edilmesi, baskı altında tutulması ve imha edilmesi görevleri ile arama kurtarma görevlerinde kullanılmıştır.⁴⁹

Başlangıçta sadece Cengiz Topel Üssü'nde konuşlu bulunan deniz hava unsurları artan imkân ve kabiliyetleri ve harekât ihtiyaçları doğrultusunda zaman içerisinde yeniden yapılandırılmıştır. Bu çerçevede, 3 Temmuz 2006 tarihinde bünyesinde iki adet AB-212 helikopteriyle Çanakkale'de Deniz Hava Grup Komutanlığı, 2010 yılında Dalaman'da Dalaman Deniz Hava Üs Komutanlığı, 6 Ağustos 2018 tarihinde Çanakkale Deniz Hava Üs Komutanlığı ve 2019 yılında Gazimağusa'da (KKTC) Geçitkale Deniz Hava Meydan Komutanlığı teşkil edilmiştir. Çanakkale Deniz Hava Grup Komutanlığı bağlısı Helikopter Kol Komutanlığı 6 Ağustos 2017 tarihinden itibaren iki adet SH-70 helikopteriyle harekât eğitim faaliyetlerine devam etmektedir.⁵⁰

SH-70B Sea Hawk helikopterlerinde kullanılmak maksadıyla Deniz Kuvvetleri Komutanlığı envanterine 2001 yılında giren Penguin Mk.2 Mod-7 güdümlü mermileri, Pasif infrared güdüm sistemine ve orta menzile (32 km.) sahip bir silahtır. Güdümlü merminin, direkt atış modunun yanı sıra açılı atış yeteneğine de sahip olması mermiye taktik kullanımda üstünlük sağlamaktadır. 16 Şubat 2006 tarihinde ilk defa SH-70B Sea Hawk helikopterinden Penguin mermisi atışı gerçekleştirilmiştir. AGM-114 Hellfire güdümlü mermisi, SH-70B Sea Hawk helikopterlerinde kullanılması amacıyla 2001 yılında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı envanterine dâhil edilen lazer aydınlatmalı, yarı aktif bir güdümlü mermidir. Hedeften yansıyan lazer sinyalinin güdümlü merminin algılaması sonucunda güdüm problemi çözülmekte ve sekiz km. uzaklığa kadar küçük tonaja sahip suüstü hedefleri, yeraltı sığınakları, helikopterler, zırhlı araçlar ve tanklara karşı kullanılabilir. 13 Ocak 2005 tarihinde ilk defa SH-70B Sea Hawk helikopterinden AGM-114 Hellfire atışı yapılmıştır.⁵¹ Kasım 2006'da SSM, Sikorsky firmasıyla 18 adet SH-70B Sea Hawk için sözleşme imzalamıştır. Bu helikopterlerin teslimatları ilerleyen süreçte 2012 yılında tamamlanmıştır. Helikopterlerin bir kısmı 352'nci Deniz Helikopter Filo Komutanlığına teslim edilmiş olup TCB-58 ile TCB-75 arasında kodlanmıştır.⁵²

352'nci Deniz Helikopter Filo Komutanlığı iki adet AB-212, iki adet SH-70B Sea Hawk helikopteriyle 4 Ağustos 2010 tarihinde Dalaman/Muğla'da teşkil edilerek, Dalaman Deniz Hava Üs Komutanlığının ilk helikopter filosu olarak faaliyete geçmiştir. Harekât ihtiyaçları çerçevesinde, helikopter sayısı 2014 yılında sekize, 2022 yılında ise ona çıkarılmıştır. 1 Haziran 2022 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı ile Orman Genel Müdürlüğü arasında imzalanan protokol kapsamında, Datça ve Marmaris'te meydana gelen orman yangınlarının söndürülmesine yönelik rezerv güç olarak iki adet SH-70 Sea Hawk helikopteri ile destek verilmektedir.⁵³

Taarruz helikopterleri ihtiyacını T-129 ATAK'larla kapatan Kara Havacılık Komutanlığı, Mart 2022'de 10 adet AH-1W Super Cobra'yı karşılıklı bir protokol imzalayarak Deniz

⁴⁸ *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, a.g.e., s. 147, 153.

⁴⁹ Turkish Defence Agency (2022), "Deniz Kuvvetleri SH-70 Seahawk Helikopterlerini Nasıl Aldı?", <https://tdefenceagency.com/deniz-kuvvetleri-sh-70-seahawk-helikopterlerini-nasil-aldi/>, (Erişim Tarihi: 18.07.2025); Çelik-Yüceliş, a.g.e., s. 222; Dağlılar, a.g.e., s. 146.

⁵⁰ *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, a.g.e., s. 146, 156.

⁵¹ *Türk Deniz Kuvvetleri, (Denizlerin Koruyucuları)*, a.g.e., s. 390.

⁵² Bilgen, 25 Mayıs 2023; Turkish Defence Agency, 2022; *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, a.g.e., s. 147, 153.

⁵³ *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, a.g.e., s. 155.

Havacılık Komutanlığına devretmiştir. Bu helikopterler, TCB-80 ile TCB-89 arasında kodlanmıştır. Bu helikopterlerin envantere girmesinin ardından 21 Ocak 2023 tarihinde 353'üncü Deniz Taarruz Helikopter Filo Komutanlığı, Topel Deniz Hava Ana Üs Komutanlığı başlısı olarak teşkil edilmiştir.⁵⁴ Günümüzde Türk Deniz Kuvvetlerinin helikopter envanterine bakıldığında; 24 adet S-70 Sea Hawk, dört adet AB-212 (SUH), üç adet AB-212 (Eğitim), 10 adet AH-1W Super Cobra'dan oluşmaktadır.⁵⁵ Deniz havacılığının ilk helikopteri TCB 31 numaralı AB-204 helikopterinin Cengiz Topel Meydanı'nda konuşlanmış hâldeki fotoğrafı Ek-3'te yer almaktadır.

3. Helikopterlerin Türk Kara Kuvvetlerinin Hizmetine Girmesi

1948 yılında Kara birliklerinin havaya yönelik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Kara Kuvvetleri Komutanlığı bünyesinde Kara Havacılık Komutanlığı kurulmuştur. Bu birlik için İtalya'nın Agusta firmasından Mart 1966'da bazıları silahlı olan toplam 18 adet AB-204B tipinde helikopter tedarik edilerek arama kurtarma, personel nakli, lojistik ve eğitim maksatlı kullanılmıştır. 1968 yılında ise aynı firmadan iki adet AB-205 helikopteri tedarik edilmiştir. 1970-1974 yılları arası periyotta ABD'den 42 adet UH-1H tedarik edilmiştir. 1975 yılından itibaren ise toplam 24 adet daha AB-205 helikopteri tedarik edilmiştir.⁵⁶ AB-205 ve UH-1H helikopterleri Kara Kuvvetleri Komutanlığının temel harekât ve eğitim helikopterlerini teşkil etmiştir. Bu helikopterler; arama kurtarma, personel, malzeme ve VIP nakli, komuta-kontrol, keşif-gözetleme, görevin kapsamına göre silah sistemi, sedye vb. teçhizatla donatıldığında hava hücum harekâtı, sıhhi tahliye ve ateş desteği görevlerini yerine getirebilmektedir.⁵⁷

1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin ABD'den UH-1H helikopterleri satın alma isteğine ABD Savunma Bakanı'nın cevabı alınmıştır.⁵⁸ Kara Kuvvetleri Komutanlığının ihtiyacı için satın alınacak 45 adet helikoptere ilişkin Agusta Firması ile Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti arasında imzalanan anlaşmanın onaylanmasına karar verilmiştir.⁵⁹ 1983-1985 yılları arası periyotta Agusta Firması'ndan toplam 42 adet AB-205 helikopteri daha temin edilmiştir. Mayıs 1984-Şubat 1986 tarihleri arasında ABD Bell üretimi 15 adet UH-1H helikopteri Kara Kuvvetleri Komutanlığı için satın alınmıştır.⁶⁰

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde devam eden iç güvenlik operasyonlarında kullanılmak üzere Sikorsky Firması'ndan satın alınacak altı adet helikopterin finansmanı için Türk Hükûmeti ile bahse konu firma arasında 9 Kasım 1988 tarihinde imzalanan 40.475.378 dolar tutarındaki Finansman Anlaşması'nın, imza tarihinden itibaren yürürlüğe girmesine karar verilmiştir.⁶¹ 1989 yılından itibaren Kara Kuvvetleri Komutanlığının envanterine giren 45 adet S-70 Sikorsky Black Hawk Helikopteri sayesinde Kara Havacılığı güçlenmiştir.⁶² Kara Havacılık birliklerinin gücü; iki komando taburunu bir seferde havadan gündüz ve

⁵⁴ *Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı*, a.g.e., s. 146, 154; Bilgen, 25 Mayıs 2023.

⁵⁵ Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (2025), <https://www.dzkk.tsk.tr/Destek/icerik/sh-70-helikopterleri>, (Erişim Tarihi: 24.07.2025).

⁵⁶ *Cumhuriyetin 50'inci Yıldönümünde Türk Silahlı Kuvvetleri* (1973), Ankara: MSB Yayını, s. 221; *Cumhuriyetin 70. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri: 1923-1993* (1994), Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 58.

⁵⁷ Kostak, a.g.e., s. 302; Atalan, a.g.e., s. 319.

⁵⁸ BCA, F: 30-18-1-2, K: 1863, G: 11776, S: 97, Tarih: 11.12.1981.

⁵⁹ BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 467, G: 581, S: 7, Tarih: 13.12.1982.

⁶⁰ Melih Cemal Kuşhan (2004), *A'dan Z'ye Dünya Uçakları ve Helikopterleri* (2. Baskı), Eskişehir: Nisan Kitabevi, s. 25; Anıl Şahin (21 Nisan 2020), "Türk Silahlı Kuvvetleri ve Genel Maksat Helikopterleri", <https://www.savunmasanayist.com/turk-silahli-kuvvetleri-ve-genel-maksat-helikopterleri-1/>, (Erişim Tarihi: 24.07.2025).

⁶¹ BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 611, 773, 7, Tarih: 15.11.1988.

⁶² Kostak, a.g.e., s. 419; *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silâhlı Kuvvetleri (1998)* (Yay.Haz. Cemalettin Taşkıran), Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 104.

gece taşıyabilecek seviyeye çıkartılmıştır. Bu bağlamda 1990 yılında kurulan Taarruz Helikopter Taburu, uçar birliklerin ateş gücünü artırmış ve kara birliklerinin tanksavar savunmasını güçlendirmiştir.⁶³ SSM tarafından yürütülen Genel Maksat Helikopter Temini Projesi doğrultusunda birinci grubu oluşturan 45 adet helikopter alımının finansmanı için sağlanan krediye ilişkin anlaşmayla diğer belgelerin yürürlüğe girmesi ve söz konusu anlaşmayla ilgili tahakkuk edecek masraf, ücret ve komisyonları ödemeye Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığının yetkili kılınmasına karar verilmiştir.⁶⁴

1990-1994 yılları arasında terörle mücadelede havadan destek vermek amacıyla 10 adet AH-1W Super Cobra helikopteri Amerikan Bell firmasından satın alınmıştır.⁶⁵ Çift motoruyla oldukça güçlü ve çevik olan AH-1W Super Cobra, o dönemde terörle mücadele etkin ve başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Körfez Savaşı'nın ardından Mayıs 1992'de ABD, askerî yardım kapsamında 28 adet AH-1P Cobra, 12 adet AH-1S Cobra ve dört adet TAH-1P Cobra'yı Türkiye'ye hibe etmiş ve 1993-1995 yılları arasında toplam 44 adet helikopterin teslimatı gerçekleştirilmiştir. 2012 yılında ABD'den üç adet daha AH-1W Super Cobra satın alınmıştır. Bu helikopterler, terör operasyonlarında önemli görevler üstlenmiş ve başarılı bir şekilde kullanılmıştır.⁶⁶

Fransız Eurocopter tarafından üretilen çok amaçlı, orta ağırlıkta ve çift motorlu askerî helikopter AS-532 Cougar, ilk olarak 1993 yılında Kara Kuvvetleri Komutanlığının ihtiyacına yönelik yapılan sözleşme doğrultusunda 20 adet olarak 1995 yılından itibaren envantere girmiştir. 1995 yılında imzalanan yeni bir sözleşmeyle TAI tesislerinde üretimi yapılan 10 adet AS-532 Cougar daha Kara Kuvvetleri Komutanlığına teslim edilmiştir. Bu helikopterler, hâlen Kara Kuvvetleri Komutanlığı tarafından arama kurtarma ve personel taşıma görevlerinde kullanılmaktadır.⁶⁷

Kara Kuvvetleri Komutanlığının ihtiyaçları doğrultusunda Millî Savunma Bakanlığı tarafından gerçekleştirilecek 50 adet Genel Maksat Helikopteri Alımı Projesinin finansmanı için bazı bankalardan sağlanan krediye ilişkin 24 Haziran 1999 tarihinde imzalanan İhracat Kredi Anlaşması ile Ticari Kredi Anlaşmasının yürürlüğe girmesi ve ödeme hususunda Hazine Müsteşarlığının yetkili kılınmasına karar verilmiştir.⁶⁸ 1999-2000 yılları arasında envantere giren S-70 Black Hawk helikopterleri için anlaşma doğrultusunda başlangıçta Sikorsky'nin üretim hattından 20 adet S-70A Black Hawk helikopteri teslim edilmiştir. Geriye kalan 30 adet helikopter ise sayısal kokpitli "D" modeli olarak teslim edilmiş ve ilk 20 adet helikopter de "D" modeline çıkarılmıştır. Bu helikopterler uzun yıllar terör örgütüne karşı yürütülen operasyonlarda üstün performans göstererek başarılı görevler icra etmiştir.⁶⁹

⁶³ Mehmet Özel (1999), *Türk Ordusu*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 49; *Cumhuriyet'in 100. Yılında Millî Savunma Bakanlığı*, a.g.e., s. 96.

⁶⁴ BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 764, G: 522, S: 3, Tarih: 16.12.1993.

⁶⁵ *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silâhlı Kuvvetleri*, a.g.e., s. 104.

⁶⁶ Mustafa Emir Bilgen (11 Kasım 2022), "AH-1 Super/Cobra'nın TSK Geçmişi", <https://mavivatan.net/ah-1-super-cobranin-tsk-gecmisi/>, (Erişim Tarihi: 04.07.2025); Utku Burak Katipoğlu (31 Ekim 2020), "Kara Kuvvetleri Aktif Helikopterleri", <https://tdefenceagency.com/kara-kuvvetleri-aktif-helikopterleri/#eurocopter-cougar>, (Erişim Tarihi: 16.07.2025); *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silâhlı Kuvvetleri*, a.g.e., s. 104.

⁶⁷ Ahmet Alemdar (04 Mart 2021), "AS 532 Cougar Tipi Helikopter ile 39 Şehit Verildi", <https://www.defenceturk.net/as-532-cougar-tipi-helikopter-ile-39-sehit-verildi>, (Erişim Tarihi: 02.12.2025); *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silâhlı Kuvvetleri*, a.g.e., s. 104.

⁶⁸ BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 999, G: 375, S: 2, Tarih: 25.06.1999.

⁶⁹ Atalan, a.g.e., s. 320.

28 Nisan 2004 tarihinde Kara Kuvvetleri Komutanlığı envanterinde bulunan iki adet AB-212 genel maksat helikopteri (TCB-29 ve TCB-30) Deniz Kuvvetleri Komutanlığına devredilmiştir.⁷⁰ 2011 yılında Boeing’le imzalanan anlaşma doğrultusunda yedi adet CH-47 2016 yılında Kara Kuvvetleri Komutanlığına teslim edilmiştir. Toplam 10 ton yük kaldırma kapasitesiyle “Uçan Kale” lakaplı CH-47’ler, ağır mühimmat ve askerî birlik taşımaktadır. Boş ağırlığı 4.8 ton olan bu helikopter, Cobra tipinde bir zırhlı aracı rahatlıkla taşıyabilmektedir.⁷¹

T-70 Genel Maksat Helikopteri Projesi kapsamında; 21 Şubat 2014 tarihinde Savunma Sanayii Başkanlığı ile Ana Yüklenici TUSAŞ (Alt Yükleniciler; Aselsan AŞ, TEI, Sikorsky) arasında imzalanan sözleşme çerçevesinde üretilen T-70 genel maksat helikopterlerinden 13 adedinin Kara Kuvvetleri Komutanlığına teslim edilmesi planlanmıştır. Bu kapsamda 2025 yılı sonu itibarıyla toplam 12 adet helikopterin teslimi tamamlanmıştır. Kalan bir adet helikopterin tedarik faaliyetleri sürmektedir.

TSK’nın taarruz helikopteri ihtiyacı kapsamında T-129 ATAK helikopterlerinin üretimi gerçekleştirilirken, çok amaçlı görevlere uygun olarak Türkiye’ye özgü millî yeteneklerle 21’inci yüzyılın en modern aviyonik ve elektronik harp sistemleri ile silahları kullanılmaktadır. T-129 ATAK helikopterleri, gece ve gündüz koşullarında sergilediği yüksek performans ile terör operasyonlarında ön plana çıkmaktadır. İlk uçuşu 17 Ağustos 2011 tarihinde gerçekleştirilen bu helikopterin, ilk teslimatı ise 22 Nisan 2014 tarihinde Kara Kuvvetleri Komutanlığına gerçekleştirilmiştir.⁷² ATAK Programı doğrultusunda, 58 adet T-129 ATAK helikopteri Kara Kuvvetleri Komutanlığına teslim edilmiştir.⁷³ AW-119T temel eğitim helikopteri projesi kapsamında, Haziran 2022’de Türkiye ile İtalyan Leonardo arasında imzalanan anlaşma çerçevesinde toplam 15 adet helikopter Kara Kuvvetleri Komutanlığı için tedarik edilmiştir.⁷⁴

TSK’nın ihtiyacı için SSM ile TUSAŞ arasında 26 Haziran 2013 tarihinde imzalan sözleşme doğrultusunda, yerli ve millî imkânlarla geliştirilen Genel Maksat Helikopteri T-625 GÖKBEY’in, 2026 yılından itibaren toplam 15 adet olarak Kara Kuvvetleri Komutanlığının envanterine girmesi öngörülmektedir.⁷⁵

Pasifik Teknoloji’ye bağlı olarak savunma sanayii teknolojileri sektöründe faaliyetler yürüten Titra Teknoloji Şirketi tarafından, yerli ve millî imkânlarla ALPİN-1’e ilave olarak geliştirilen ve ALPİN-2 adını alan insansız helikopter sistemi, Uluslararası Savunma Sanayii Fuarı IDEF-2025’de sergilenmiştir. ALPİN-2, otopilot sistemine sahip olarak, özellikle sinyal karıştırıcı yapılan operasyonlarda daha etkin görev icra edecek bir biçimde geliştirilmiş olup kara harekâtlarında topçu birliklerine hedef paylaşım desteği sağlayabilecektir.⁷⁶

⁷⁰ Çelik-Yüceliş, a.g.e., s. 219.

⁷¹ Katipoğlu, 31 Ekim 2020.

⁷² *Cumhuriyet’in 100. Yılında Millî Savunma Bakanlığı*, a.g.e., s. 314.

⁷³ TUSAŞ (2025), “T129 ATAK Dünya Çapında Kendi Sınıfındaki En Etkin Taarruz Helikopteri”, <https://www.tusas.com/urunler/helikopter/ortak-gelistirme/t129-atak>, (Erişim Tarihi: 20.07.2025); Atalan, a.g.e., s. 371.

⁷⁴ Eren Yiğitoğlu (15 Şubat 2024), “TSK’nde AW119T helikopterlerinin kabulleri devam ediyor!”, <https://www.defenceturk.net/tsknde-aw119t-helikopterlerinin-kabulleri-devam-ediyor>, (Erişim Tarihi: 02.12.2025); *Cumhuriyet’in 100. Yılında Millî Savunma Bakanlığı*, a.g.e., s. 314.

⁷⁵ TUSAŞ (2025), “T625 GÖKBEY Genel Maksat Helikopteri”, <https://www.tusas.com/urunler/helikopter/ozgun-gelistirme/gokbey>, (Erişim Tarihi: 8.12.2025); *Cumhuriyet’in 100. Yılında Millî Savunma Bakanlığı*, a.g.e., s. 315.

⁷⁶ Berke Bozoklu (1 Kasım 2023), “TİTRA Teknoloji ALPİN İnsansız Helikopter”, <https://mavivatan.net/titra-teknoloji-alpin-insansiz-helikopter/>, (Erişim Tarihi: 05.07.2025); Hakan Torlak (16 Temmuz 2025), “Titra Teknolojiden Yeni İnsansız Helikopter: ALPİN-2”, <https://www.defenceturk.net/titra-teknolojiden-yeni-insansiz-helikopter-alpin-2>, (Erişim Tarihi: 28.07.2025).

4. Helikopterin Kıbrıs Barış Harekâtı'ndaki (1974) Rolü

Türkiye'nin, 1964 ve 1967 yıllarında Kıbrıs'ta yaşanan bunalımlar sırasında mevcut imkânlarla Ada'ya harekât yapma olasılığı kısıtlı iken ilerleyen süreçte buna yönelik eksiklikler giderilmiştir. Bu doğrultuda Temmuz 1974'te TSK, helikopterle bir adet taburu taşıyabilecek kapasiteye ulaşmıştır.⁷⁷ TSK, Kıbrıs Barış Harekâtı'nda "Yıldız-Atma-4 Harekât Planı"nı uygulamıştır. Bu plana göre, harekâtın dört aşamada icra edilmesi öngörülmüştür. Bunlar; çıkarma ve indirme, kıyı ve hava başının tesis edilerek muhafaza edilmesi, kuvvetlerin bir araya gelmesi ve harekât alanına genişlik kazandırılmasıdır.⁷⁸

Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Kıbrıs'ta yapılacak hava harekâtına yönelik olarak 2'nci Taktik Hava Kuvvetleri Komutanlığını görevlendirmiştir. Hava indirme ve malzeme atma görevi bu komutanlığa bağlı 12'nci Hava Ulaştırma Üs Komutanlığına verilmiştir. Bu komutanlıkta konuşlu bulunan C-130, C-160 ve C-47 tipi uçaklarla harekâtın hava indirme ve malzeme atma safhası yerine getirilmiştir. Av-bombardıman ve hava desteği görevleri için 131'inci, 132'nci, 171'inci, 172'nci ve 181'inci filolar tahsis edilmiştir.⁷⁹ 20 Temmuz 1974 tarihinde RF-84 uçaklarının keşif görevi icra etmesiyle harekât başlamıştır. Ardından 131'inci, 132'nci, 171'inci, 172'nci ve 181'inci Filo Komutanlığı uçakları tarafından çıkarma ve indirme yapılan bölgelerde ve Beşparmak Dağları'nda yer alan Rum hedeflerine taarruzi hava harekâtı gerçekleştirilmiştir. Sonrasında bu filolar tarafından harekâta hava desteği sağlanmış, 12'nci Hava Ulaştırma Ana Üs Komutanlığı unsurlarının katılımıyla hava indirme harekâtı yapılmıştır.⁸⁰

12'nci Hava Ulaştırma Üs Komutanlığına ait C-47'lere paraşüt taburunun havadan indirilmesi görevi, C-130'lara ve C-160'lara havadan indirme ve havadan malzeme atma görevleri verilmiştir. 20 Temmuz 1974 tarihinden itibaren Kayseri'den kalkan bu uçaklarla taşınan Türk birlikleri harekât bölgesine havadan atlatılmıştır. Helikopterle indirme harekâtı için 1'inci/2'nci/3'üncü Ordu Hava Alayında konuşlu bulunan helikopter taburlarından gelen ekiplerle Kara Havacılık Okulu/Ankara'da Helikopter Taburu kurulmuştur. Bu tabura Hava Kuvvetleri Komutanlığı ve Jandarma Genel Komutanlığı helikopter birlikleriyle takviye yapılarak 72 adet helikopterden teşkil edilen Helikopter Hava Alayı oluşturulmuştur. 2'nci Ordu emrine verilen hava alayı harekât süresince Ada'ya asker ve malzeme taşımıştır.⁸¹

20 Temmuz 1974 sabahı Bolu Komando Tugayı da harekete geçmiştir. Bu bağlamda Bolu Komando Tugayına ait 1'inci Komando Taburu saat 07.40'ta Ovacık/Mersin'den toplam 72 adet helikopterle havalanmıştır. Helikopter Alayında yer alan 72 adet helikopterde, ikişer pilot ile bakımcı subay ve astsubaylardan oluşan yaklaşık 250 kişi görev yapmıştır. 1'inci

⁷⁷ Sami Çalık (2006), *Kıbrıs Barış Harekâtında Hava İndirme Birlikleri ve Hava İndirme Harekâtları*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 59; Abdullah Ceniz Çetiner (2007), *Kıbrıs Barış Harekâtında Kara Muharebeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 45; Cumhur Evcil (1999), *Yavru Vatan Kıbrıs'ta Zaferin Hikayesi*, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, s. 16.

⁷⁸ S. Erden Akargün (1992), *Harp tarihi*, Ankara: Kara Harp Okulu Yayınları, s. 61-96; Ferhat Apuhan (2017), *1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Bingöllü Kıbrıs Gazileri*, Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 77; Oğuz Kalelioğlu (2011), *Kıbrıs Barış Harekâtı ve Gazimağusa Savunması*, Ankara: Çetin Matbaacılık, s. 6.

⁷⁹ Levent Başara-Serhat Güvenç (2022), *Kıbrıs İçin Havalandılar G-Günü*. İstanbul: Kronik Kitap, s. 70-71; Muzaffer Sever (2012), *20 Temmuz 1974 Kıbrıs Bitmeyen Gece*, İstanbul: Kastaş Yayınevi, s. 48.

⁸⁰ Davud Kapucu (2020), "1974 Kıbrıs Hava Harekâtı", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, s. 91.

⁸¹ Emre Ahmet Korkmaz (2023), *Kıbrıs Barış Harekâtında Türk Donanmasının Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, s. 56; Atalan, a.g.e., s. 319; Başara-Güvenç, a.g.e., s. 222-223.

Komando Taburu, 40 dakika süren bir uçuştan sonra saat 08.20’de Pınarbaşı’na inmiştir.⁸² Bu helikopterlerin 2’nci Komando Taburunu almak için gerçekleştirdiği Kıbrıs-Ovacık-Kıbrıs uçuşu toplam üç saat sürmüştür.⁸³ 2’nci Komando Taburunun Pınarbaşı’na inişi saat 11.45’te; 3’üncü Komando Taburunun dört saat uçuşla Gönyeli’ye inişi saat 15.45’te; toplam 50 adet helikopter tarafından taşınan Nevşehir Jandarma Komando Taburunun ise Hamitköy’e inişi saat 18.45’te gerçekleşmiştir. Ayrıca 3’üncü Komando Taburundan bir bölük Kıbrıs Türk Alayının komutasına verilmiş, Dikmen mevkiisine ise Jandarma Komando Taburu konuşlandırılmıştır. Böylece harekâtın ilk gününde Ada’ya indirilmesi öngörülen birliklerin tümü Ada’ya ulaştırılmıştır. Ada’ya yaklaşık 7.000 dolayında Hava İndirme ve Komando Tugayı personeli indirilmiştir. Ada’daki kara harekâtına paralel hava harekâtı da aynı şekilde devam etmiştir.⁸⁴

20 Temmuz 1974 tarihinde aynı anda çıkarma harekâtı da başlatılmıştır. Çıkarma gemileri, birlikleri kıyı bölgelere bıraktıktan sonra Mersin’e geri dönmüştür. Saat 15.00’da çıkarma birliklerine kıyıbaşını almak amacıyla taarruz geçme direktifi verilmiş ve başlayan çatışmalar gece boyunca da sürmüştür. Yaşanan zorluklara rağmen kıyıbaşı ele geçirilmiş ve sonrasında gelecek birliklerin kıyıya çıkabilmesine yönelik yeterince bölge kazanılmıştır. Şiddetli çatışmalara rağmen Ada’ya çıkan birlikler işgal ettikleri bölgeleri büyük bir özveriyle korumayı başarmışlardır. 19 Temmuz 1974 tarihinde Rumlar, Mersin Limanı’ndan toplam 32 adet geminin ayrılmasını önemsememişlerdir. Hava destekli çıkarma birlikleri, neredeyse hiç zayıat vermeden Ada’ya çıkmayı başarmış, tam bir baskın sağlanmıştır.⁸⁵

Hava İndirme Tugayı birlikleri, harekâtın başlarında, özellikle kanlı muharebelerin yaşandığı ilk gecede, Rum Millî Muhafız Ordusu birliklerinin yarısı kadar personel mevcuduyla savaşmak durumunda kalmıştır. Paraşütle indirilmeyen personel, ikinci gün helikopterlerle taşınarak Ada’ya ulaşmış ve kendi birliklerine dâhil olmuşlardır.⁸⁶ Bu harekâtın ilk günü, her iki taraf için Ada’da daha sonra meydana gelecek kritik askerî gelişmelere rehberlik eden çatışmaların yaşandığı bir zaman dilimini teşkil etmiştir. Ada’ya ulaşan Türk unsurlarının dar denilebilecek bir bölgede kalması, komuta birliğinin sağlanmasında yaşanan sorunlar ve Rumlara kıyasla sayısal açıdan eksik olunması birinci gün muharebelerini çok hassas bir hâle getirmiştir.⁸⁷

21 Temmuz 1974 tarihinde harekâtın ikinci gününde, 1’inci ve 2’nci Komando Taburları St. Hillarion’daki elden çıkan mevkileri tekrar geri almıştır. Aynı zamanda 3’üncü Komando Taburu Kırnı mevkiinden St. Hillarion’a kaydırılmıştır. Helikopterler, 230’uncu Piyade Alayına ait 1’inci Taburu taşımak için ardı ardına Ovacık-Gönyeli seferini icra etmiştir. 2’nci ve 3’üncü Komando Taburları, Zeytinlik-Girne yönünde saat 14.00’de taarruz başlatmış, akşam saatlerine doğru Zeytinlik Köyü’nün 500 m. güneyini ele geçirmişlerdir. Havanın kararmasıyla birlikte Rumlar karşı taarruza geçmiş, Türk birlikleri tarafından saldırılarına karşılık verilmiş, düşman tümüyle etkisiz kılınmasa da savunulan mevziler kaybedilmemiştir. Bu çatışmalar, 22 Temmuz sabahına kadar çok fazla kayıp

⁸² Erol Mütercimler (2007), *Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri: Satılık Ada Kıbrıs* (5. Baskı), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Tic.Ltd.Şti., s. 273-277; Başara-Güvenç, a.g.e., s. 222-223.

⁸³ İ. Neşet İkiz (2007), *Bir Ada Bir Dava Bir Savaş*, İstanbul: Alfa Yayınları, s. 147; Korkmaz, a.g.t., s. 69.

⁸⁴ Musa Özdoğan, vd., (1995), *Sebepler ve Sonuçlarıyla 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı*. Kıbrıs: Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, s. 167-169; Erdinç Ural (2004), *Kıbrıs Barış Harekâtı’nda Jandarma Birlikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, s. 52, 55.

⁸⁵ Çetiner, a.g.t., s. 63-64.

⁸⁶ Çalık, a.g.t., s. 78-79; Çetiner, a.g.t., s. 66.

⁸⁷ Çalık, a.g.t., s. 90.

verilmeden sürmüştür. Komando birlikleri, geceyi Beşparmak Dağları'nın hâkim sırtlarında geçirmiştir.⁸⁸

Deniz Kuvvetlerine ait üç adet AB-204, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle Çiğli/İzmir Meydanı'na konuşlanarak 19 Temmuz 1974-24 Temmuz 1975 tarihleri arasında Ege Denizi'nde toplam 149 sorti/504 saat silahlı keşif görevleri icra etmiştir.⁸⁹ Birinci Kıbrıs Barış Harekâtı'nın başarılı bir şekilde ilerlediği bir aşamada, BM'nin himayesinde 22 Temmuz 1974 tarihinde saat 17.00 itibarıyla mütareke duyurulmuştur.⁹⁰

Türkiye, Birinci Kıbrıs Barış Harekâtı'nı bitiren ateşkes sonrasında Kıbrıs'a toplam 40.000 askerî güç ve 300 adet tank göndermiştir. Böyle bir hazırlığın yapılmasının gerekçesi, müzakerelerin sonuçsuz kalması ihtimaliyle, bölgede bulunan Türklerin güvenliğinin sağlanması fikirleri etkili olmuştur. Cenevre'deki görüşmelerden sonuç elde edilmemesinden dolayı 14 Ağustos 1974 tarihinde saat 04.30'da 28'inci ve 39'uncu Piyade Tümenleri ile Çakmak Özel Görev Kuvvetlerinin doğu istikametinden taarruza geçmesiyle İkinci Kıbrıs Barış Harekâtı başlamış; Türk birlikleri saat 06.30'da Mağusa ve batıda Lefke yönünde iki koldan ilerlemiştir.⁹¹

Doğu istikametinde başlatılan bu harekât, 15 Ağustos 1974 tarihinde Kıbrıs Türk Alayı Kuvvetleri ve Komando Tugayının batı yönündeki hareketleri ile devam etmiştir. Kıbrıs'ın kuzey kıyısındaki Türk birlikleri, doğu-batı istikametinde bir "dörtgen" oluşturmaya başlamıştır. Bahse konu dörtgenin bir yanı kuzey kıyısında, diğer yanı ise Atilla Hattı olarak isimlendirilen, merkezinde Lefkoşa olarak batı ve doğu yönünde ilerleyen bir sahayı kapsamaktadır. Rum Millî Muhafız ordusunun deniz üssü olarak geçen ve Mağusa'nın kuzeyinde yer alan boğazı 39'uncu Piyade Tümeni alırken, 28'inci Piyade Tümeni de Mağusa'yı almıştır. Mağusa'nın alınmasıyla Mağusa kalesine sığınmış bulunan 12.000 Kıbrıslı Türk kurtulmuştur.⁹² Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıkları birlikleri de alarma geçirilmiş ve 14 Ağustos 1974 tarihinde sabah saat 05.40 itibarıyla Türk Deniz Kuvvetlerinin savaş gemileri, Rum Millî Muhafız Ordusu mevzilerini bombalamış, Türk Hava Kuvvetlerinin savaş uçakları ise 06.00 ile 06.25 saatleri arasında Rum mevzilerini bombalamıştır.⁹³ İkinci Kıbrıs Barış Harekâtı'na Hava Kuvvetleri Komutanlığına ait Adana İncirlik'te konuşlu 171'inci/172'nci ve 181'inci Filo (1/2 oranında); Antalya'da bulunan 181'inci Filo (1/2 oranında) katılmıştır. Ayrıca İncirlik'te bulunan 184'üncü Keşif Filosu tarafından keşif ihtiyaçları karşılanmıştır.⁹⁴

16 Ağustos 1974 tarihinde 39'uncu Piyade Tümeni, Karpas Yarımadası'nın güvenliğini sağlarken, 28'inci Piyade Tümeni de Mağusa'nın çevre güvenliğini sağlamıştır. 2'nci Komando Tugayı, mayın tarlasının temizlenmesinin ardından yeniden taarruza geçmiş, hızla ilerlemekte olan ihtiyattaki 1'inci Komando Tugayı ise Lefke, Yeşilirmak ve Güzelyurt'u ele geçirmiştir. İkinci Kıbrıs Barış Harekâtı, 16 Ağustos 1974 tarihinde saat 19.00'dan

⁸⁸ Çetiner, a.g.t., s. 86; Korkmaz, a.g.t., s. 75.

⁸⁹ Çelik-Yüceliç, a.g.e., s. 219; Dağlılar, a.g.e., s. 126.

⁹⁰ Fahir Armaoğlu (1992), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C. 1, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 804; Ali Denizli (Haziran 2020), "Kıbrıs'ta Yunan Terör Örgütü EOKA ve Katliamları", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 20.

⁹¹ Armaoğlu, a.g.e., s. 805.

⁹² Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi (1984), *Kıbrıs'ın Tarihi Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Ankara: Ulus Ofset, s. 59-60; Pierre Oberling (1987), *Bellapais'e Giden Yol: Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Göçü* (Erdoğan, Mehmet, Çev.), Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 147.

⁹³ Süleyman Koç (2005), *Dünden-Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar*, İstanbul: IQ Yayınları, s. 231; Özdoğan, vd., a.g.e., s. 198.

⁹⁴ Kurt, vd., a.g.e., s. 141.

geçerli olarak Türkiye'nin 357, 358, 359 ve 360 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararlarına riayet ederek ateşkesi kabul etmesiyle son bulmuştur. Harekâtın üçüncü gününün sonu itibarıyla Ada'daki toprakların %38'i alınarak, TSK'nın Atilla Hattı olarak isimlendirdiği, Rauf Denktaş tarafından "İkinci Cenevre Konferansı" gündemine getirilerek, Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin sınırı olması için teklif edilen Kokkina-Lefke-Lefkoşa-Mağusa hattına ve Şahin çizgisi olarak adlandırılan 100 kilometrelik Mağusa-Lefke hattına ulaşılmıştır.⁹⁵

Sonuç olarak; 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nda helikopterler etkin bir şekilde görev yapmış, bu harekâtın başarılmasında çok kritik katkıları olmuştur. Düşman ateşiyle isabet alan yaklaşık 10 adet helikopter olmasına rağmen herhangi bir kayıp yaşanmamıştır. Keşif amacıyla, sınır ötesine yapılan operasyonlarda ve iç güvenlik olaylarında yoğun bir şekilde kullanılan helikopterler, uçtukları binlerce sortide asker, mühimmat, malzeme, yaralı ve şehitleri başarılı bir şekilde taşımışlardır.

Sonuç

TSK'nın helikopter deneyimi, 1958 yılında ABD askerî yardımıyla Türk Hava Kuvvetlerinin envanterine giren Sikorsky H-19B/D helikopteriyle başlamıştır. Hava Kuvvetleri Komutanlığında arama kurtarma görevinde kullanılan bu helikopterler, 1966 yılında Kara Kuvvetleri Komutanlığının farklı lojistik maksatlar ve kıt'aların nakli için helikopter kullanımına yönelmesiyle ilerleyen süreçte yerlerini yine ABD askerî yardımıyla gelen ve satın alınan Agusta-Bell AB-204B, AB-205 ve Bell UH-1B/H helikopterlerine bırakmıştır. Bu helikopterler 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nda önemli görevler üstlenmişler, çok etkin ve başarılı olmuşlardır.

Sınır ötesi operasyonlarda ve iç güvenlik harekâtlarında yoğun bir şekilde kullanılan bu helikopterler, uçuş oldukları binlerce sortide asker, malzeme ve yaralı taşımışlardır. Kara Kuvvetleri Komutanlığının helikopter ihtiyacı sebebiyle özellikle yüksek irtifa ve sıcaklık koşullarında meydana gelen performans yetersizliğini önlemek amacıyla, helikopterlerden daha etkin faydalanabilmek için 2000'li yıllarda envanterde yer alan 52 adet UH-1H ve 23 adet AB-205 helikopterine aviyonik ve motor modernizasyonu uygulanmıştır. Böylece UH-1HT ve AB-205T'ye dönüştürülen bu helikopterlerin 2030 yılına kadar hizmette kalma süreleri uzatılmıştır.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığının helikopter tecrübesi, 1970'li yıllarda İtalya'dan üç adet AB-204 helikopterinin Deniz Helikopter Skadron Komutanlığına tedarik edilmesiyle başlamıştır. Bu helikopterler, Türk Deniz Kuvvetlerinin döner kanada sahip ilk hava araçlarını meydana getirmiştir. Deniz Kuvvetleri Komutanlığının envanterine 1970'li yıllarda giren bir başka helikopter AB-212 ise, suüstü vasıtalarına ve denizaltılara karşı taarruz, arama kurtarma ve keşif görevlerinde etkin bir şekilde görev yapmıştır.

1990 yılına kadar TSK'nın envanterine dâhil olan helikopterlerin %90'dan fazlası Bell Helicopter Textron tasarımı veya imalatıdır. Amerikan askerî yardımı ve ortak üretim vasıtasıyla tedarik edilen UH-1B/H genel maksat helikopterlerinin dışında Bell modele sahip AB-204/205 helikopterlerinin yaklaşık olarak 120 adedi Agusta firmasından doğrudan tedarik edilmiştir. 1993 yılından itibaren envantere girmeye başlayan ve AS-532 Cougar ve S-70 Black Hawk helikopterleri, kullanım ömrünü dolduran AB-204/205 ve UH-1B/H helikopterlerinin yerine geçmiştir.

⁹⁵ Sabahattin İsmail (1988), *Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Nedenleri-Gelişimi-Sonuçları*, İstanbul: Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, s. 160-161; Osman Metin Öztürk (2003), *Stratejik Açından Doğu Akdeniz ve Kıbrıs*. Ankara: Altınküre Yayınları, s. 39-41.

ABD-Türkiye Savunma Sanayii İş Birliği doğrultusunda Amerikan Bell helikopter firması tarafından üretilen UH-1H helikopterlerinin Kara Kuvvetleri Komutanlığı için 1983-1993 yılları arasında 901'inci Hava Aracı Ana Depo ve Fabrika Komutanlığında ortak montaj ve imalat şeklinde üretimi sağlanmıştır. 1990'lı ve 2000'li yıllarda Kara Kuvvetleri Komutanlığının envanterine dâhil olan Cobra/Super Cobra helikopterleri terör operasyonlarında kritik görevler üstlenerek, etkin bir şekilde kullanılmıştır.

1990'lı yıllarda Kara Kuvvetleri Komutanlığının envanterine giren S-70 Black Hawk helikopterleri, arama kurtarma, personel taşıma, terör örgütlerine karşı gerçekleştirilen operasyonlarda ve lojistik destek alanlarında üstün performans göstermişlerdir. 2000'li yıllarda Deniz Kuvvetleri Komutanlığının envanterine dâhil olan Sea Hawk helikopterleri ise deniz savunma harekâtlarında denizaltıların tespiti, suüstü harekâtlarında hedeflerin tespit/teşhisi, baskı altında tutulması, imhası, hasar tespiti ve arama kurtarma görevlerinde olmak üzere çok önemli rollerde kullanılmıştır.

Önemli kabiliyetleri üzerinde barındıran T-129 ATAK helikopteri, 2000'li yıllarda Kara Kuvvetleri Komutanlığının taarruz helikopteri ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak yerli ve millî imkânlar kullanılarak geliştirilmiştir. Bu helikopterler gece/gündüz şartlarında yüksek manevra yeteneği ve üstün performansı ile terör operasyonlarında etkinlikle görevini yerine getirmektedir. Bu helikopterlerin tek tasarımcısı ve üreticisi Türkiye'dir.

TSK'nın geleceğe yönelik projeksiyonu kapsamında, Türkiye'de lisans altında üretimine devam edilen T-70 helikopteriyle genel maksat helikopter ihtiyacı karşılanmış olacak, böylece TSK'nın ihtiyaçlarının yurt içinden karşılanmasında Türkiye endüstrisi önemli sorumluluklar yüklenecektir. Yerli ve millî imkân ve kabiliyetler kullanılarak geliştirilen bir diğer helikopter T625 GÖKBEY genel maksat helikopteri, gece/gündüz şartlarında, en zorlu arazi ve meteorolojik koşullarda, yüksek irtifa/sıcaklıklarda, etkin bir şekilde görev icra etmek üzere üretilmektedir. Bu helikopter arama kurtarma, taşıma, hava ambulans, kargo ve VIP gibi geniş bir yelpazede görev yapacaktır.

T-129 ATAK ve T-625 GÖKBEY projeleri kapsamında elde edilen operasyonel tecrübe ve teknolojik bilgi birikimi sonucunda Ağır Sınıf Taarruz Helikopteri Projesi başlatılmıştır. Bu proje, tamamen yerli ve millî imkân ve kabiliyetlerle, yüksek performans, artırılmış mühimmat ve faydalı yük hacmi (lançerler haricinde 1.200 kg.), son teknoloji ürünü aviyonik sistemler ve düşürülmüş lojistik maliyet hedefleri çerçevesinde tasarlanmaktadır.

TSK'da helikopterle arama kurtarma faaliyetlerine gelişmiş ülkelere nispeten daha geç başlanmıştır. Paraşüt birliklerinin kurulmasının ardından arama kurtarma teşkilatları kurulmuş, kurulan teşkilatların eğitimini sağlamak maksadıyla arama kurtarma okulları açılmıştır. İlerleyen süreçte imkân ve kabiliyetler arttıkça okulların teşkilat yapıları yeniden düzenlenmiştir. TSK'da arama kurtarma kapsamında helikopterler yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. 2000'li yıllarda hava savunma sistemlerinin gelişmesine paralel olarak harekât ortamındaki tehdit seviyesinin artmasının sonucunda, etkin ve başarılı bir muharebe arama kurtarma harekâtı gerçekleştirebilmek için gelişmiş fonksiyonlara sahip olan modern kurtarma helikopterleri TSK'nın envanterine alınmıştır. Bu helikopterler kazazede personeli kurtarmak için harekât ortamı boyunca gece/gündüz her türlü kötü hava koşullarında ve alçak irtifada kullanılabilir. Ayrıca kazazedeyi helikopterle kurtarmak için özel olarak yetiştirilmiş timler teşkil edilmiştir. Bu timler her türlü arazi ve hava şartlarında kurtarma görevlerini etkin olarak yerine getirmektedirler.

TSK, ulusal/uluslararası düzeyde kara, deniz ve hava sahalarında hayat kurtarmak maksadıyla arama kurtarma faaliyetlerini yürütmektedir. Arama kurtarmada ana hedef nerede olursa olsun (karada, su üstünde, su altında) kazaya uğramış veya tehlike içerisinde bulunan kişilerin kara, deniz ve hava vasıtaları kullanılarak, en kısa zamanda aranıp bulunarak kurtarılmasıdır. Bununla birlikte arama kurtarma teşkilatının aslî görevleri arasında yer almadığı hâlde, talep edilmesi durumunda Arama Kurtarma Birlikleri (AKBİR) tarafından, hava ambulans hizmeti, helikopterle acil sıhhi kurtarma, sıhhi tahliye, organ nakli, dalgıçlık hizmetleri ile kırsal bölgeler, denizler, akarsular, göller, mağaralar, ormanlar, dağlar vb. yerlerde kazaya uğramış veya tehlike içinde bulunan sivil şahısların aranıp bulunması ve kurtarılması gibi görevler de yerine getirilmektedir.

TSK'nın icra edeceği müşterek harekâtın komuta kontrolü, Genelkurmay Başkanlığı ve kuvvet komutanlıklarının sevk ve idaresinde temel müşterek harekât teşkilat yapısıyla yürütülmektedir. Bu kapsamda askerî arama kurtarma faaliyetlerine ilişkin koordinasyon, teşkilatlanma, görevlendirme vb. hususlar da Genelkurmay Başkanlığının sorumluluğunda yer almaktadır. Genelkurmay Başkanlığı bu sorumluluğunu ihtiyaç hâlinde Türk Silahlı Kuvvetleri Arama Kurtarma Koordinasyon Merkezi (AKKM) olarak da görevini icra eden Silahlı Kuvvetler Komuta Harekât Merkezi vasıtası ile yerine getirmektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri AKKM, kuvvet komutanlıklarında bulunan Kara, Deniz ve Hava AKKM, AKBİR ve bu birliklerin envanterinde yer alan arama kurtarma vasıtalarından oluşmaktadır. Arama kurtarma görevlerinde, zaman çok önemli olduğu için öncelikli olarak hava vasıtaları ile müdahale edecek şekilde planlama yapılmaktadır.

Kuvvet komutanlıklarında teşkilatlanma kapsamında, Kara Kuvvetleri Komutanlığında Kara Havacılık Komutanlığı ve Kara Havacılık Okul Komutanlığı; Deniz Kuvvetleri Komutanlığında Deniz Taarruz Helikopter Filo ve Deniz Helikopter Filo Komutanlıkları ile Helikopter Kol Komutanlığı; Hava Kuvvetleri Komutanlığında Personel Kurtarma Eğitim Komutanlığı ve Personel Kurtarma Filo Komutanlıkları teşkil edilmiştir.

Askerî helikopter uçuş ve yer eğitimi, askerî operasyonlarda görevlendirilecek helikopter pilotlarını yetiştirmeyi amaç edinen profesyonel bir eğitim sürecini ifade etmektedir. Bu eğitim helikoptere ilişkin temel uçuş ilkelerinden komplike askerî operasyonel görevlere kadar pek çok hususu kapsamaktadır. Askerî helikopterler, arama kurtarma, savaş operasyonları, keşif ve lojistik taşımacılık gibi farklı görevlerde kullanıldığından, pilotlar ile personelin bilgi ve beceri seviyesinin yüksek olması elzemdir. Helikopterde görev alan personelin uçuş ve yer eğitimine yönelik çeşitli merkezler faaliyete geçirilmiştir. Bu merkezlerde personele gerçek uçuş eğitimi, yer eğitimi, teorik eğitim, simülasyon eğitimi ve taktik eğitim verilmektedir. Bu eğitimler ile arama kurtarma, taarruz, taktiksel karar verme yeteneği, operasyonel bilgi ve beceri, lojistik operasyonlar ve keşif gibi farklı görevler için önem arz eden teknik/taktik bilgiler öğretilmektedir. Böylelikle personelin görev yapabilmesine yönelik kabiliyetlerin geliştirilmesi amaçlanmakta; gündüz/gece şartlarında ve her türlü arazi koşullarında gerçekleştirilecek görevlerde başarılı olunması için belirli bir senaryo dâhilinde tatbikatlar ve eğitimler yapılmaktadır. Bu eğitimleri başarıyla tamamlayan personel, arama kurtarma operasyonları, taarruz ve saldırı operasyonları, lojistik ve taşımacılık, keşif ve gözetleme görevlerine katılabilmektedir.

Ankara/Güvercinlik'te yer alan Askerî Fabrikalar Genel Müdürlüğü bağlı 5'inci Ana Bakım Fabrika Müdürlüğü tarafından, TSK'nın envanterinde bulunan taarruz, genel maksat, keşif ve eğitim helikopterlerine teknik yönetim sorumlusu olarak ulusal ve uluslararası havacılık standartlarında fabrika seviyesi bakım onarımlar (FASBAT)

yapılmaktadır. 1948 yılından itibaren 5'inci Ana Bakım Fabrika Müdürlüğü, envanterde yer alan hava vasıtalarının depo seviyesi bakım kabiliyeti çerçevesinde yapısal, aviyonik ve motor konularında modernizasyon, bakım ve onarım faaliyetlerini yürütmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

(BCA) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 1024, G: 470, S: 1, Tarih: 03.12.1999.

BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 999, G: 375, S: 2, Tarih: 25.06.1999.

BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 764, G: 522, S: 3, Tarih: 16.12.1993.

BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 611, 773, 7, Tarih: 15.11.1988.

BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 504, G: 198, S: 10, Tarih: 29.03.1984.

BCA, F: 30, 18, 1, 2, K: 467, G: 581, S: 7, Tarih: 13.12.1982.

BCA, F: 30-18-1-2, K: 1863, G: 11776, S: 97, Tarih: 11.12.1981.

Resmî Yayınlar

Ayın Tarihi (Ocak 1948), No. 170, s. 91.

Ayın Tarihi (Eylül 1947), No. 166, s. 122-127.

Düstur, 3. Tertip, C. XXXIII, s. 314-315.

TBMM Tutanak Dergisi (Şubat 1952), Dönem IX, C. XIII, Toplantı: 2, 41. Birleşim, S. 18, s. 313.

Telif ve Tetkik Eserler

Akargün, S. Erden (1992), *Harp Tarihi*, Ankara: Kara Harp Okulu Yayınları.

Apuhan, Ferhan (2017), *1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Bingöllü Kıbrıs Gazileri*, Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Armaoğlu, Fahir (1992), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C. 1, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Atalan, Sami (2018), *Modern Hava Sistemleri II*, İstanbul: Dstil Tasarım.

Ataöv, Türkkaya (1969), *Amerika, NATO ve Türkiye*, Ankara: Aydınlık Yayınları.

Atatürk'ün Doğumunun 100. yılında Türk Silahlı Kuvvetleri (1982), Ankara: Harita Genel Müdürlüğü Yayını.

Bargut, Şemsi (1968), "Helikopterler", *Derya Aylık Denizcilik Mecmuası*, S. 6, s. 8-11.

Başara, Levent-Güvenç, Serhat (2022), *Kıbrıs İçin Havalandılar G-Günü*, İstanbul: Kronik Kitap.

Chiles, James R. (2008), *The God Machine: From Boomerangs to Black Hawks: The Story of the Helicopter*, New York: Bantam Dell.

Cumhuriyetin 50'inci Yıldönümünde Türk Silahlı Kuvvetleri (1973), Ankara: MSB Yayını.

Cumhuriyetin 60'inci Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri (1984), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Cumhuriyetin 70. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri: 1923-1993 (1994), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silâhlı Kuvvetleri (1998)*, (Yay.Haz. Cemalettin Taşkıran), Ankara: Genelkurmay Basımevi).
- Cumhuriyet'in 100. Yılında Millî Savunma Bakanlığı (2023)*, Ankara: Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Yayınları.
- Cumhuriyet'in 100. yılında Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (2023)*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Deniz Basımevi Müdürlüğü.
- Çalık, Sami (2006), *Kıbrıs Barış Harekâtında Hava İndirme Birlikleri ve Hava İndirme Harekâtları*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, Y. Necdet-Yüceliş, Erdoğan (2005), *Cumhuriyet Donanması 1923-2005* (2. Baskı), İstanbul: Deniz Basımevi.
- Çetiner, Abdullah Ceniz (2007), *Kıbrıs Barış Harekâtında Kara Muharebeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dağlılar, Deniz (2007), *İki Mavi, Türk Deniz Havacılık Tarihi*, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü.
- Delear, Frank J. (1961), *The Story of the Helicopter*, Connecticut: Sikorsky Aircraft, A Division of United Aircraft Corporation.
- Denizli, Ali (Haziran 2020), "Kıbrıs'ta Yunan Terör Örgütü EOKA ve Katliamları", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 1-25.
- Dorr, Robert F. (2005), *Chopper: A History of America Military Helicopter Operations from WWII to the War on Terror*, New York: Penguin Books.
- Evcil, Cumhur (1999), *Yavru Vatan Kıbrıs'ta Zaferin Hikayesi*, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları.
- Frandenburg, E.A. (1991), *Overview of Helicopters and V/STOL Aircraft*, AGARD Report No: 781.
- Glines, Carroll V. (July 1988), "The Skyhook", *Air Force Magazine*, C. 71, S. 7, s. 104-113.
- Gregory, Hollingsworth Franklin (1944), *Anything a Horse Can Do: The Story of the Helicopter*, Cornwall, New York: Cornwall Press.
- "Günümüzde Türk Hava Kuvvetleri: 1983-2000" (Haziran 2001), *Hava Kuvvetleri Dergisi*, *Hava Kuvvetleri'nin 90. Altın Yılı Özel Sayısı*, S. 338, s. 88-114.
- Harris, Franklin D. (2012), *Introduction to Autogyros, Helicopters and Other V/STOL Aircraft Volume II: Helicopters*, Piedmont, Oklahoma: Monterey Technologies, Inc.
- Hirschberg, Michael J. (2000), *The American Helicopter: An Overview of Helicopter Developments in America 1908-1999*. United State: ANSER, Inc.
- İkiz, İ. Neşet (2007), *Bir Ada Bir Dava Bir Savaş*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- İsmail, Sabahattin (1988), *Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Nedenleri-Gelişimi-Sonuçları*, İstanbul: Akdeniz Haber Ajansı Yayınları.
- Kalelioğlu, Oğuz (2011), *Kıbrıs Barış Harekâtı ve Gazimağusa Savunması*, Ankara: Çetin Matbaacılık.
- Kapucu, Davud (2020), "1974 Kıbrıs Hava Harekâtı", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, s. 82-104.
- Kaymaklı, Hulusi (2006), *Havacılık Tarihinde Türkler (1946 Yılından 1960 Yılına Kadar)*, C. IV, Ankara: Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü.

- Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi (1984), *Kıbrıs'ın Tarihi Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Ankara: Ulus Ofset.
- Kline, Stuart (2002), *Türk Havacılık Kronolojisi* (1. Baskı), Ankara: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri.
- Koç, Süleyman (2005), *Dünden-Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar*, İstanbul: IQ Yayınları.
- Koçak, Cemil (Aralık-Ocak 1984), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Cumhuriyetin Barış Politikası", *İnönü Özel Sayısı, Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, S. 8, s. 12-28.
- Kore Harbinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin Muharebeleri: 1950-1953 (1974), Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları.
- Korkmaz, Emre Ahmet (2023), *Kıbrıs Barış Harekâtında Türk Donanmasının Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Kostak, Ercan (2024), "Soğuk Savaş Döneminde Savunma İttifakı Olarak Nato'nun Kurulması ve Türkiye'nin Üyeliğine Giden Yol", *History Studies*, C. 16, S.2, s. 201-223.
- Kostak, Ercan (2023), *Soğuk Savaş Döneminde Türkiye'nin Askerî Teknoloji Kaynakları (1946-1990)*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Kurt, Deniz-Pehlivan, Yavuz-Korkmaz, Erdal (2020), *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri, (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1952-2020)*, C. III, Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayını.
- Kurt, Emin (2011), *Türkiye'de Ana Jet Üslerinin Kuruluşu ve Gelişimi (1951-2010)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Kuşhan, Melih Cemal (2004), *A'dan Z'ye Dünya Uçakları ve Helikopterleri* (2. Baskı), Eskişehir: Nisan Kitabevi.
- Leishman, J. Gordon (2000), *A History of Helicopter Flight*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- McGowen, Stanley S. (2005), *Helicopters: an Illustrated History of Their Impact*, California: ABC-CLIO, Inc.
- Munson, Kenneth (1968), *Helicopters and Other Rotorcraft Since 1907*, London: Blandford Press.
- Mütercimler, Erol (2007), *Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri: Satılık Ada Kıbrıs* (5. Baskı), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Tic.Ltd.Şti.
- Nadi, Nadir (24 Mayıs 1947), "Hayırlı Olsun", *Cumhuriyet*, s. 1.
- Oberling, Pierre (1987), *Bellapais'e Giden Yol: Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Göçü* (Erdoğan, Mehmet, Çev.), Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Özdoğan, Musa-İzmitli, Namık Kemal-Bayrak, Mevlüt-Durumel, Süleyman (1995), *Sebepler ve Sonuçlarıyla 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı*, Kıbrıs: Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları.
- Özel, Mehmet (1999), *Türk Ordusu*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özerdem, Nurettin (Haziran 1951), "Helikopterlerin Askerî Sahada Kullanılması", *Hava Dergisi*, S. 162, s. 29-36.
- Öztürk, Osman Metin (2003), *Stratejik Açıdan Doğu Akdeniz ve Kıbrıs*, Ankara: Altinküre Yayınları.

- Özyiğit, Muzaffer (Mart 1958), Helikopterleri Tanıyalım, *Hava Dergisi*, S. 189, s. 11-14.
- Polmar, Norman-Kennedy, Floyd D. (1981), *Military Helicopters of the World: Military Rotary-Wing Aircraft Since 1917*, Annapolis: Naval Institute Press.
- Sander, Oral (2016), *Türk-Amerikan İlişkileri (1947-1964)* (1. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi.
- Sever, Muzaffer (2012), *20 Temmuz 1974 Kıbrıs Bitmeyen Gece*, İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Türk Deniz Kuvvetleri, (Denizlerin Koruyucuları)* (2003), Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Merkez Daire Başkanlığı Basımevi.
- Ural, Erdinç (2004), *Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Jandarma Birlikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Ülman, Haluk (1961), *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri: 1939-1947*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası.
- “Yeniden Yapılanma Dönemi: 1952-1983” (Haziran 2001), *Hava Kuvvetleri Dergisi, Hava Kuvvetleri'nin 90. Altın Yılı Özel Sayısı*, S. 338, s. 63-87.
- Yıllıkçı, Y. Kemal (Temmuz 1994), “Geçmişten Günümüze Helikopterler”, *Bilim ve Teknik Dergisi*, S. 320, s. 6-18.
- Weisband, Edward (2002), *2. Dünya Savaşı ve Türkiye* (Kayabağ, M. A. ve Uğurlu, Ö. Çev.), İstanbul: Örgün Yayınları.
- Wolko, Howard S. (1981), *In the Cause of Flight Technologists of Aeronautics and Astronautics*, Washington: Smithsonian Institution Press.

Gazeteler

“Hava Ordumuzun Helikopterleri” (15 Eylül 1958), *Cumhuriyet*.

İnternet Kaynakları

- Alemdar, Ahmet (04 Mart 2021), “AS 532 Cougar Tipi Helikopter ile 39 Şehit Verildi”, <https://www.defenceturk.net/as-532-cougar-tipi-helikopter-ile-37-sehit-verildi>, (Erişim Tarihi: 02.12.2025).
- Bilgen, Mustafa Emir (25 Mayıs 2023), “Türk Deniz Havacılığı Döner Kanatlı Platformlar”, <https://mavivatan.net/turk-deniz-havaciligi-doner-kanatli-platformlar/>, (Erişim Tarihi: 04.07.2025).
- Bilgen, Mustafa Emir (11 Kasım 2022), “AH-1 Super/Cobra'nın TSK Geçmişi”, <https://mavivatan.net/ah-1-super-cobranin-tsk-gecmisi/>, (Erişim Tarihi: 04.07.2025).
- Bozoklu, Berke (1 Kasım 2023), “TİTRA Teknoloji ALPİN İnsansız Helikopter”, <https://mavivatan.net/titra-teknoloji-alpin-insansiz-helikopter/>, (Erişim Tarihi: 05.07.2025).
- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (2025), <https://www.dzkk.tsk.tr/Destek/icerik/sh-70-helikopterleri>, (Erişim Tarihi: 24.07.2025).
- Karaca, Erkan (2017), “Helikopterin İcadı: Helikopter Nedir? Ne Zaman, Kim Tarafından Bulundu?”, <https://bilgihanem.com/helikopterin-icadi-helikopter-nedir/>, (Erişim Tarihi: 05.07.2025).
- Katipoğlu, Utku Burak (31 Ekim 2020), “Kara Kuvvetleri Aktif Helikopterleri”, <https://tdefenceagency.com/kara-kuvvetleri-aktif-helikopterleri/#eurocopter-cougar>, (Erişim Tarihi: 16.07.2025).
- Özcan, Burak (2023), “Kore Savaşı'nda Helikopter Kullanımı”, <https://strasam.org/savunma/kara-silah-ve-sistemleri/kore-savasinda-helikopter-kullanimi-2675>, (Erişim Tarihi: 22.07.2025).

Şahin, Anıl (21 Nisan 2020), “Türk Silahlı Kuvvetleri ve Genel Maksat Helikopterleri”, <https://www.savunmasanayist.com/turk-silahlı-kuvvetleri-ve-genel-maksat-helikopterleri-1/>, (Erişim Tarihi: 24.07.2025).

Torlak, Hakan (16 Temmuz 2025), “Titra Teknolojiden Yeni İnsansız Helikopter: ALPIN-2”, <https://www.defenceturk.net/titra-teknolojiden-yeni-insansiz-helikopter-alpin-2>, (Erişim Tarihi: 28.07.2025).

Turkish Defence Agency (2022), “Deniz Kuvvetleri SH-70 Seahawk Helikopterlerini Nasıl Aldı?”, <https://tdefenceagency.com/deniz-kuvvetleri-sh-70-seahawk-helikopterlerini-nasil-aldi/>, (Erişim Tarihi: 18.07.2025).

TUSAS (2025), “T129 ATAK Dünya Çapında Kendi Sınıfındaki En Etkin Taarruz Helikopteri”, <https://www.tusas.com/urunler/helikopter/ortak-gelistirme/t129-atak>, (Erişim Tarihi: 20.07.2025).

TUSAS (2025), "T70 Genel Maksat Helikopter Programı", <https://www.tusas.com/urunler/helikopter/ortak-gelistirme/t70>, (Erişim Tarihi: 21.07.2025).

TUSAS (2025), "T625 GÖKBİY Genel Maksat Helikopteri", <https://www.tusas.com/urunler/helikopter/ozgun-gelistirme/gokbey>, (Erişim Tarihi: 8.12.2025).

Yiğitoğlu, Eren (15 Şubat 2024), “TSK’nde AW119T helikopterlerinin kabulleri devam ediyor!”, <https://www.defenceturk.net/tsknde-aw119t-helikopterlerinin-kabulleri-devam-ediyor>, (Erişim Tarihi: 02.12.2025).

EKLER

Ek-1. Deniz Kuvvetleri Komutanlığının ihtiyacı için satın alınacak 12 adet helikoptere ilişkin imzalanan anlaşmanın yürürlüğe girmesine dair arşiv belgesi

T.C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR VE KARARLAR TEKNIK
DAİRESİ BAŞKANLIĞI

BAKANLAR KURULU KARARI

Sayı : 84 / 7890

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın ihtiyacı için satın alınacak 12 adet Helikopterle ilgili tedarik programına dair Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteğarlığı ile İtalyan Agusta firması arasında 21/2/1984 tarihinde imzalanmış bulunan 43.9 milyon ₺ tutarındaki Kredi Anlaşması ile bu anlaşmanın tamamlayıcı bir parçasını teşkil etmekte olan 9.7 milyon ₺ tutarındaki 13 Mart 1984 tarihli ek Anlaşmanın, imzalandıkları tarihten itibaren yürürlüğe girmesi; Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı'nın 23/3/1984 tarihli ve Hazine ve Dış Ticaret Müsteğarlığı 56825-13016 sayılı yazısı üzerine, 11/11/1983 tarihli ve 2953 sayılı 1984 Maliye Yılı Bütçe Kanunu'nun 42 nci ve 13/12/1983 tarihli ve 188 sayılı Kanun Hükmünde Kararnama'nın 33 üncü maddelerine göre, Bakanlar Kurulu'na 29/3/1984 tarihinde kararlaştırılmıştır.

KENAN EVREN
CUMHURBAŞKANI

<i>[Signature]</i> T. CUMHURBAŞKAN <i>[Signature]</i> Devlet Bak. - Başbakan Yard. A. TAYYARCI Başbakan <i>[Signature]</i> M. V. GÖNÜLLER Millî Eğitim Bakanlığı - Milli Eğitim Genel Müdürü - Saygı Başkanı M. M. DOĞAN Türkiye Ordusu ve Kuvvetleri Bakanlığı M. M. TAŞGÖZÜ Kültür ve Turizm Bakanlığı	<i>[Signature]</i> Devlet Bakanı <i>[Signature]</i> A. TAYYARCI Başbakan <i>[Signature]</i> S. NISAZ M. V. GÖNÜLLER Millî Eğitim Bakanlığı - Milli Eğitim Genel Müdürü - Saygı Başkanı K. KARLAK Orman ve Köyler Bakanlığı	<i>[Signature]</i> A. M. YILMAZ Devlet Bakanı V. HALILOĞLU A. TAYYARCI Başbakan S. ADAL Sanayi ve Ticaret Bakanlığı	<i>[Signature]</i> Devlet Bakanı E. ELDEMİR Devlet Bakanı H. AKINER Maliye ve Gümrük Bakanlığı <i>[Signature]</i> E. ELDEMİR Devlet Bakanı

Dosya No
112-1220
386

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi,
F: 30, 18, 1, 2, K: 504, G: 198, S: 10, Tarih: 29.03.1984.

Ek-4. Türk Hava Kuvvetleri envanterine giren ilk helikopter Sikorsky H-19 Chickasaw⁹⁷**Ek-5.** ABD askerî yardımından alınan dört adet helikopterin Türkiye'ye getirildiğine dair bir gazete haberi⁹⁸

⁹⁷ Deniz Kurt-Yavuz Pehlivan-Erdal Korkmaz (2020), *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri, (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1952-2020)*, C. III, Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı Yayını.

⁹⁸ "Hava Ordumuzun Helikopterleri" (15 Eylül 1958), *Cumhuriyet*.

QUEST FOR STATUS IN THE COLD WAR: THE TRANSFORMATION OF SHAH-ERA IRAN–U.S. RELATIONS REFLECTED IN U.S. DIPLOMATIC DOCUMENTS (1969–1979)

SOĞUK SAVAŞ'TA STATÜ ARAYIŞI: ABD DİPLOMATİK BELGELERİNE YANSIYAN ŞAH DÖNEMİ İRAN–ABD İLİŞKİLERİNDEKİ DÖNÜŞÜM (1969–1979)

Macide BAŞLAMIŞLI*

Geliş Tarihi/Received:01.09.2025

Kabul Tarihi/Accepted:24.12.2025

BAŞLAMIŞLI, Macide, (2026), "Quest For Status In The Cold War: The Transformation Of Shah-Era Iran–U.S. Relations reflected in U.S. Diplomatic Documents (1969–1979)", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 413–443, (DOI: 10.33431/belgi.1775695)

Abstract

This article examines, within its historical context, the profound transformation of U.S.–Iran relations from the late 1960s through the 1970s, a period marked by the dynamics of the Cold War and regional instability. At the center of this transformation lay Shah Mohammad Reza Pahlavi's ambition to elevate Iran beyond its traditional boundaries and establish it as an undisputed regional power. In pursuit of this vision, the Shah focused on three interrelated strategic objectives: first, to rapidly expand Iran's military capabilities by exploiting the opportunities created by the Nixon Doctrine and Britain's military withdrawal from the Persian Gulf; second, to strengthen Iran's influence within OPEC in the aftermath of the 1973 Arab–Israeli War and the ensuing oil crisis, thereby positioning the country as a decisive actor in the global energy market; and third, to transform Iran into the region's first and only nuclear-capable state, achieving both technological prestige and strategic deterrence. These goals were shaped by the era's energy crises, global economic fluctuations, and regional geopolitical shifts, while also inaugurating a new phase in which Iran's quest for status increasingly clashed with U.S. strategic interests. Consequently, Iran gradually moved away from its role as a "reliable ally" within the U.S. regional strategy. It emerged as a more autonomous and unpredictable actor pursuing its own status-driven agenda. Drawing on declassified diplomatic cables, telegrams, and intelligence reports published in the U.S. Department of State's Foreign Relations of the United States (FRUS) series, this study demonstrates how Iran's quest for status transformed the bilateral alliance and reshaped the balance of power in the Middle East during the Cold War era.

Keywords: *U.S.-Iran relations, Status quest, alliance transformation, U.S. diplomatic documents, Cold War.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, Tarih Bölümü, macidebaslamisli80@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-0381-4651>).

Öz

Bu makale, Soğuk Savaş dinamikleri ve bölgesel istikrarsızlığın belirlediği 1960'ların sonu ile 1970'ler boyunca ABD-İran ilişkilerinde yaşanan köklü dönüşümü tarihsel bağlamı içinde incelemektedir. Söz konusu dönüşümün merkezinde, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin İran'ı geleneksel sınırlarının ötesine taşıyarak tartışmasız bir bölgesel güç konumuna yükseltme arzusu yer almaktadır. Bu bağlamda Şah, birbirine bağlı üç temel stratejik hedefe odaklanmıştır: İlk olarak, Nixon Doktrini'nin sunduğu fırsatlardan yararlanarak ve İngiltere'nin Basra Körfezi'nden çekilmesiyle oluşan güç boşluğunu doldurmak için İran'ın askeri kapasitesini hızla artırmak. İkinci olarak, 1973 Arap-İsrail Savaşı ve onu izleyen petrol krizi sürecinde OPEC içindeki etkisini genişleterek İran'ı küresel enerji piyasasında belirleyici bir aktör haline getirmek. Üçüncü olarak ise, İran'ı bölgenin ilk ve tek nükleer gücü konumuna taşıyarak hem teknolojik prestij hem de caydırıcılık kazanmak. Bu hedefler, dönemin enerji krizleri, küresel ekonomik dalgalanmaları ve bölgesel jeopolitik kırılmaları tarafından şekillenmiş; aynı zamanda İran'ın statü arayışını ABD çıkarlarıyla giderek daha sık karşı karşıya getiren yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Nitekim bu süreçte İran, ABD'nin bölgesel stratejisinde "güvenilir müttefik" rolünden çıkıp, zamanla kendi statü hedefleri doğrultusunda hareket eden, öngörülmesi güç bir aktöre dönüşmüştür. Çalışma, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Foreign Relations of the United States (FRUS) serisinde yayımlanan gizliliği kaldırılmış diplomatik belgeler, telgraflar ve istihbarat raporlarına dayanmaktadır. Bu belgeler ışığında makale, statü arayışının ikili ilişkileri nasıl dönüştürdüğünü ve Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu'daki güç dengelerini nasıl yeniden şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: ABD-İran İlişkileri, Statü Arayışı, İttifak Dönüşümü, ABD Diplomatik Belgeleri, Soğuk Savaş.

Introduction

While it is widely accepted that the transformation of Iran–U.S. relations began under the Carter administration—often linked to Carter’s human rights agenda—archival evidence suggests otherwise. U.S. sources reveal that bilateral tensions had already emerged in the early 1970s, driven by conflicting strategic interests. At the center of this friction stood the Shah’s quest for status: his determination to elevate Iran to regional power status increasingly challenged the foundations of the alliance with Washington. The Shah’s pursuit of international status, evolving from the late 1960s through the 1970s, rested on three main pillars. First, within the Nixon Doctrine framework and following Britain’s Gulf withdrawal, Iran sought to establish military primacy in the region. Second, following the 1973 Arab–Israeli War and the oil embargo, Tehran aimed to assert leadership in OPEC and become a decisive actor in global energy politics. Third, with tacit U.S. support, the Shah aspired to make Iran the region’s only nuclear-capable state, equating technological advancement with prestige and deterrence. These ambitions were shaped by the oil crisis and regional power shifts, yet they ultimately clashed with core U.S. interests—marking the limits of Iran’s ascent. Contrary to interpretations framing this period as Iranian autonomy, the Shah’s policy sought recognition rather than rupture: Iran’s elevation as an equal partner within, not outside, the Western order. Although moments such as oil pricing disputes or the 1975 Iran–Iraq negotiations reflected temporary independence, these moves were soon adjusted to maintain strategic alignment with Washington. The driving motive remained the Shah’s search for status within the U.S.-led system.

By the early 1970s, U.S.-Iran relations evolved from patron-client dynamics toward increasing friction. Ambassador Joseph Farland’s 1973 remark that “the Shah is determined to make his own decisions” presciently captured this transformation.¹ What defined the decade was not autonomy but the Shah’s effort to redefine the alliance to secure Iran’s recognition as a regional power— a shift that reconfigured both bilateral ties and the Middle Eastern balance of power. From the 1950s through the early 1970s, the U.S. had served as Iran’s strategic sponsor, shaping a regional order aligned with American interests. Yet global upheavals—the Vietnam War, dollar devaluation, the collapse of Bretton Woods, and energy shocks—undermined U.S. dominance and forced policy reassessment. Student uprisings and the U.S.-Soviet détente further eroded Western unity. The Nixon administration’s Nixon (Guam) Doctrine signaled a new burden-sharing strategy, urging allies to take greater responsibility for regional security— especially vital in the oil-rich Middle East.²

The 1973 Arab–Israeli War and subsequent oil embargo were turning points.³ They deepened global economic instability and heightened Iran’s strategic importance. Under the Nixon Doctrine, Iran became the linchpin of U.S. Gulf policy. Nixon’s 1972 Tehran visit cemented this partnership, encouraging the Shah’s self-perception as a regional leader. Empowered by oil revenues and OPEC leverage, Iran advanced its status ambitions, even as emerging disputes over oil pricing, arms procurement, and nuclear aspirations eroded the foundations of the alliance and ushered in a period of latent crisis.

¹ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 1, 18.

² Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume I, Foundations of Foreign Policy, Belge No. 101 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2003).

³ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1960-1980 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 657.

Scholarly studies of pre-revolutionary U.S.–Iran relations often focus on elite diplomacy, emphasizing figures such as Nixon, Kissinger, and the Shah. Many offer narrow leader-centric analyses or overlook broader regional contexts. Others provide sweeping narratives without engaging primary sources.

This article adopts a document-based political-historical approach to examine the transformation of U.S.–Iran relations between 1969 and 1979—from strategic partnership to frictional interdependence—highlighting the Shah’s status quest as a key driver. Using declassified U.S. sources, particularly the Foreign Relations of the United States (FRUS) series, it analyzes not only factual developments but also strategic perceptions shaping policy choices. The study underscores the interplay of domestic politics and foreign behavior, viewing U.S.–Iran ties as a process of mutual adaptation marked by growing asymmetry. Although Iranian archives remain inaccessible, American records offer a strong basis for understanding Iran’s internal shifts and their implications for U.S. Middle East strategy. Comparative references to U.S. policies toward Saudi Arabia, Israel, and Egypt further contextualize the analysis. Adopting a historian’s view, this study situates power dynamics within their temporal context. Through archival evidence and chronological depth, it seeks to explain how the Shah’s pursuit of status transformed bilateral relations and reshaped the regional order in the final decade before the Iranian Revolution.

1. The First Signs of Tension Between the Two Countries

Iran’s 1971 commemoration of the 2,500th anniversary of the Persian Empire—held at Persepolis—marked a symbolic reassertion of national pride and the Shah’s renewed orientation toward the West⁴. While some American officials dismissed the event as ceremonial excess, it signaled Tehran’s growing confidence and regional ambition. The Shah openly articulated Iran’s quest for international status and recognition; Britain’s withdrawal from the Persian Gulf, in turn, expanded Iran’s room for maneuver in pursuit of this objective.⁵

U.S. policy toward Iran in the 1970s lacked strategic consistency, alternating between containment and pragmatic engagement depending on regional conditions.⁶ While U.S. officials acknowledged the Shah’s geopolitical utility, they repeatedly emphasized in their reports his fragile domestic legitimacy, particularly in the face of mounting religious and leftist opposition. A 1973 U.S. Embassy dispatch, for instance, revealed both fascination and unease by asking how a figure once dismissed in Washington as a “playboy” had consolidated such formidable authority. The language of this report is telling: it not only underscored U.S. doubts about the Shah’s political resilience but also reflected a broader bureaucratic perception that Iranian stability hinged almost exclusively on his personal rule. In this sense, the two formative traumas often cited in U.S. assessments—the British-imposed exile of Reza Shah in 1941 and the 1953 coup against Prime Minister Mossadegh—were not merely biographical milestones. Rather, they functioned in U.S. diplomatic discourse as explanatory tropes: the former as evidence of Iranian suspicion

⁴ Ben Offler, *US Foreign Policy and the Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon and the Shah* (New York: Palgrave Macmillan, 2015), 147.

⁵ *Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII*, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), Doc. No. 1:7

⁶ Ray Takeyh, *Guardians of the Revolution: Iran and the World in the Age of the Ayatollahs* (New York: Oxford University Press, 2009), 42.

toward foreign intervention, the latter as justification for continued U.S. involvement in safeguarding the Shah's throne.⁷

According to the reports, the Shah was undergoing a process of transformation, yet he was expected to maintain his position for the foreseeable future. Nonetheless, certain sections of the report are noteworthy, as they contain insightful details and observations about the Shah, while also reflecting U.S. unease. Although the report anticipates that the Shah will retain his dominant role, it simultaneously highlights his despotic approach to governance. Among these statements is the assertion that, barring unforeseen circumstances, the Shah will retain his dominant position for the foreseeable future; he will stand like a giant at the pinnacle of the Iranian political scene, holding all reins of power firmly in his hands and accepting no rivals. Following the end of the Mossadegh era in 1953, the Shah recognized that, to ensure stable national development and the continuation of the Pahlavi dynasty, he needed to personally steer his country's destiny. His achievements increased his prestige and solidified his multifaceted role as a firm ruler, national guide, and mentor; a distant yet omniscient paternal figure; and, according to some, a reactionary oppressor and destroyer of individual freedoms. Whether real or perceived, his imperial influence now permeates nearly every level of Iranian society. These statements, while praising the Shah, simultaneously carry a subtle warning beneath the surface⁸. Evidently, the narrative adopts a tone that downplays any CIA involvement in the overthrow of Mossadegh, while highlighting that the Shah's authority stemmed from his inherently despotic character—a particularly noteworthy observation. Furthermore, the expression "real or imaginary empire" can be interpreted as a clear indication that the U.S. did not regard the Shah's imperial ambitions with seriousness.

In the context of the Shah's foreign policy shifts in the early 1970s—an evolution closely tied to his quest for regional status—the U.S. Embassy in Tehran undertook assessments that revealed as much about U.S. priorities as about Iranian realities. Reports consistently underscored Iran's structural dependence on U.S. military supplies, presenting this reliance not only as a practical guarantee of influence but also as a means of tethering Iran's aspirations to Washington's strategic orbit. A 1973 Embassy dispatch is particularly illustrative: while it acknowledged rising domestic pressures from Iran's expanding middle class and the unease of Arab neighbors alarmed by Tehran's growing assertiveness, these concerns were ultimately subordinated to the conviction that the Shah remained "the best hope for helping to maintain peace and stability in a strategically important region."⁹ The phrasing here is revealing. It encapsulates a broader U.S. tendency to reduce complex Iranian social and regional dynamics to manageable variables, so long as they did not disrupt the continuity of the bilateral relationship. What might appear in Tehran as symptoms of structural instability were thus reframed in Washington's discourse as secondary challenges, acceptable risks in service of a geopolitical partnership that hinged almost exclusively on the Shah himself."

A 1973 embassy report marks one of the earliest instances in which U.S. officials attempted to map the Shah's potential opposition. The analysis catalogued middle-

⁷ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII, Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), Doc. No. 1:7

⁸ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012) Doc. No. 1

⁹ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012) , Doc. No. 1, 2

class citizens, students, tribal groups, and leftist organizations, yet dismissed each as incapable of posing a significant threat. This pattern of dismissal is instructive: it reflected Washington's conviction that political institutions—tightly controlled under the Shah—and the economic benefits of rapid development would suffice to neutralize social discontent. The report also noted that the White Revolution had dismantled the landed elite, further narrowing the range of plausible challengers. Strikingly, however, the cleric-bazaar alliance was singled out as the most durable long-term danger, owing to its recurring role in past Iranian uprisings¹⁰. Although the dispatch concluded that this coalition lacked the organizational strength to confront the monarchy in the short term, its identification reveals a rare moment when American intelligence momentarily pierced its own biases. Yet even here, the framework remained narrow: clerics were conceived primarily as a religious counterweight to state modernization, rather than as potential architects of a revolutionary mass movement. The Shah's attempts to co-opt religious figures through state-controlled institutions were therefore read in Washington as evidence of manageable tension, rather than as signs of an escalating structural conflict—an underestimation that proved critical by 1979.

As discontent with the Shah began to surface in the early 1970s, the Nixon administration projected confidence that no rupture in bilateral relations was imminent. Yet embassy reporting betrayed a deeper strategic calculus: the Persian Gulf was identified as the true locus of potential instability, and U.S. interests were articulated in ways that transcended the fate of the monarchy itself. A recurring phrase in these assessments "Even if the Pahlavi dynasty goes..." is particularly revealing.¹¹ It signaled not merely contingency planning but also the reduction of the Shah to a dispensable vehicle for preserving U.S. influence. The language conveyed Washington's conviction that its geopolitical priorities, above all denying Soviet penetration of the Gulf, could endure irrespective of who ruled in Tehran. Analysts predicted that any successor regime would likely embrace a form of Iranian nationalism—defined in opposition to Moscow—rather than a pro-Soviet alignment. In this sense, the reports reflected an important tension within U.S. discourse: public affirmations of loyalty to the Shah coexisted with bureaucratic planning that implicitly assumed his eventual fall, underscoring both the fragility of U.S. confidence and the primacy of structural strategic interests over personal alliances.¹²

2. The Shah's Military Spending and the U.S. Response

In 1969, U.S. policy toward Iran shifted dramatically due to Britain's planned withdrawal from the Persian Gulf, fears of Soviet expansion via Iraq, and Nixon's rise to power. Nixon replaced Johnson's cautious approach with a strategy that prioritized Iran as a key regional power under the Nixon Doctrine¹³. The 1972 visit by Nixon and Kissinger to Tehran marked a pivotal moment. As Kissinger later emphasized, Iran was "ready" to assume a vital security role in the region at a time when the U.S., still recovering from

¹⁰ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012) .Doc. No. 1, 3-6

¹¹ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012) Doc. No. 1, 17

¹² Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume XXVII, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012, Doc.. 1, 20

¹³ Roham Alvandi, Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War (New York: Oxford University Press, 2014), 338–39; Gholam Reza Th, The Life and Times of the Shah (Oakland: University of California Press, 2019), 655.

Vietnam, could not project force in the Indian Ocean¹⁴. Nevertheless, Iran was expected to share this role with Saudi Arabia, its chief Gulf rival. However, the Shah, in his quest for status aimed at becoming a regional power, was not yet ready to form a partnership with the Gulf Arabs. This was a situation that would challenge U.S. interests.

With nearly a quarter of Iran's national budget and over a tenth of its GNP devoted to defense, and with the Shah personally invested in the minutiae of procurement, the military buildup of the early 1970s became the cornerstone of U.S.–Iran relations.¹⁵ Washington's policy, however, was riddled with contradictions. On one hand, Nixon's directive to arm Iran "comprehensively" reflected confidence in Tehran as a regional partner; on the other, embassy and Pentagon assessments revealed persistent anxieties about provoking the USSR and alienating Gulf Arab states. Arms sales thus became a theater in which Washington's competing priorities played out. The simultaneous requests of Israel and Saudi Arabia for similar technologies exposed the limits of U.S. control: Saudi Arabia was derided in expert reporting for its inability to handle advanced weaponry, yet officials feared that refusal would damage relations with Riyadh, Iran's principal rival.¹⁶ By 1973, Tehran's purchases reached \$3 billion, a figure that U.S. observers read not only as evidence of Iran's growing military weight but also as a symptom of the Shah's ambition to project fear abroad and prestige at home.¹⁷ Significantly, American officials oscillated between celebrating this convergence of interests and warning that Iran's unrestrained militarization—framed in Washington's discourse as both an asset and a liability—might eventually destabilize the very partnership it was designed to reinforce.¹⁸ Tehran's willingness to host expanded U.S. surveillance infrastructure underscored the quid pro quo at the heart of the relationship: Iran's quest for status bought through arms, in exchange for deeper American entrenchment on Iranian soil.¹⁹

An intriguing aspect of Iran's defense procurement strategy was the Shah's limited arms purchases from the Soviet Union, which, though involving only basic vehicles and artillery, still raised concerns in Washington²⁰. While Iran framed this as a practical necessity, the U.S.—well aware of the ongoing Soviet-backed Iraqi threat in Khuzestan—did not perceive any real alignment between Tehran and Moscow. Nevertheless, the U.S. paradoxically cited the Soviet threat to justify arms sales to Iran even as SALT negotiations were underway, casting doubt on its commitment to the process.

Another recurring anxiety in U.S. reporting was that Iran's spiraling military expenditures might eventually ignite domestic backlash. In a confidential 1975 memorandum to President Ford, Secretary of Defense James Schlesinger underscored that the Shah's virtually unlimited demands for advanced weaponry were far beyond Iran's institutional

¹⁴ Seçil Özdemir, *İran Devrim Süreci ve İran-ABD İlişkilerinin Seyri 1945-1989*. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2022), 147.

¹⁵ Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXVII: Iran; Iraq, 1973-1976, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), Doc. 1, 8.

¹⁶ Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXVII: Iran; Iraq, 1973-1976, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012). Doc. 17, 54.

¹⁷ Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXVII: Iran; Iraq, 1973-1976*, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), Doc. 1, 8.

¹⁸ Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXVII: Iran; Iraq, 1973-1976*, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), Doc. 1, 9.

¹⁹ John Glenn and Eric Hoogland, *Military Modernization in Iran* (Washington, DC: Middle East Institute Press, 2008), 44.

²⁰ Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXVII: Iran; Iraq, 1973-1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), Doc. 1, 10.

capacity to absorb. His warning went beyond logistics: the memorandum highlighted that the rapid influx of U.S. military personnel and civilian contractors—estimated at nearly 100,000—risked transforming Iran into a visible outpost of U.S. power and thereby fueling anti-American sentiment. This was a subtle but significant shift in U.S. discourse. While official rhetoric still portrayed Iran as a stable bulwark, internal assessments began to frame it as a potential liability, where excessive militarization and overt dependence on U.S. expertise might undermine the very regime it was meant to secure. Schlesinger’s call for a “comprehensive reassessment” thus revealed a growing awareness that U.S. strategy rested on fragile foundations: it relied not only on the Shah’s ambitions but also on the assumption that Iranian society would indefinitely tolerate foreign entrenchment. Reports that popular support remained “stable”—attributed to wartime memories and the defense of vital oil resources—functioned less as objective analysis than as reassurance to policymakers. They illustrate how intelligence discourse often reframed uncertainty into narratives of continuity, downplaying the possibility that latent anti-Americanism could erupt with destabilizing force.²¹ No significant unrest was detected within the Iranian military during the 1970s, a finding that U.S. observers interpreted as confirmation of the Shah’s effective control. Despite the army’s decisive role in reinstating the monarch during the 1953 coup, embassy and Pentagon reports noted no evidence of political ambition within its ranks. This apparent loyalty, however, was less a sign of institutional stability than of systemic coercion. The Shah’s purges of suspected dissidents and the insertion of SAVAK agents into the command structure produced a culture of hyper-vigilance in which obedience was enforced at the expense of initiative. For Washington, this paradox was instructive: the Iranian military appeared reliable precisely because it had been stripped of autonomy. Consequently, U.S. expectations of Iran’s military were circumscribed. It was valued less as an independent strategic actor than as a disciplined instrument of the Shah’s rule, whose effectiveness depended on the very absence of initiative that made it unsuitable for regional leadership.²²

The Shah’s strategy of embedding SAVAK agents within the military to ensure loyalty came at a high institutional cost. By prioritizing obedience over merit or initiative, he effectively hollowed out the military’s capacity for independent strategic thinking. This approach cultivated a rigid hierarchy in which lower-ranking officers refrained from decisive action without top-level directives. Consequently, the Iranian armed forces—while seemingly robust on paper—lacked the institutional flexibility to act during moments of political uncertainty. Although the U.S. did not anticipate a political role for the military, its tacit approval of the Shah’s securitized control apparatus ultimately contributed to an environment in which the military proved incapable of playing a stabilizing role during the 1979 crisis.²³

Although the Nixon Administration initially lacked a clear Gulf policy, it eventually adopted an Iran policy that aligned more with the Shah’s preferences than with U.S. interests.²⁴ U.S. officials, drawing on regional embassy reports, increasingly viewed the Shah’s ambitions as both a strength and a risk for American strategy in the Gulf. His drive

²¹ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 142, 430.

²² Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 1, 13.

²³ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 1, 13.

²⁴ Mari Salberg, Hilde Henriksen Waage, *Master of the Game: The Relationship between the United States and Iran Revisited, 1969–1972*, *Diplomacy & Statecraft*, cilt 30, sayı 4: 652–670.

to make Iran the dominant military power promised stability under a strong ally, yet also threatened to alienate Arab neighbors whose cooperation Washington needed.²⁵ As oil-rich states such as Saudi Arabia and the UAE expanded their economic power—surpassing Iran’s revenues—this imbalance between Iran’s military superiority and Arab economic strength complicated U.S. strategic calculations. There was an undeniable reality that, while Saudi Arabia’s financial capacity was substantial, its limited population constrained its military potential, whereas Iran, though populous, needed stable ties with Gulf states to offset economic disadvantages.

3. The Impact of Persian-Arab Competition in the Persian Gulf on U.S.–Iran Relations

At the heart of U.S.–Iran relations in the 1970s were strategic interests extending well beyond oil. Iran provided the U.S. with critical advantages: proximity to the Soviet Union enabled intelligence operations, it offered the only secure air corridor between Europe and Southeast Asia, and it served as a profitable and stable market for American businesses. For Iran, the U.S. was a vital supplier of arms and technology, as well as a political counterweight to Soviet ambitions threatening Iranian sovereignty²⁶. While the Shah’s growing political ambitions were expected, U.S. concerns intensified as they increasingly clashed with American strategic interests. U.S. intelligence noted that rising oil revenues had spurred rapid economic and social change in Iran, which the Shah sought to leverage to elevate Iran’s regional status²⁷. His goal was to assert Iran as a dominant Gulf power, backed by an expansive military buildup.

During the 1960s, U.S. arms sales to Iran were limited under President Johnson due to concerns stemming from the Vietnam War and broader strategic caution. These constraints began to loosen in 1969 with the Nixon administration’s entry, reflecting a major policy shift prompted by Britain’s withdrawal from the Gulf and the growing Soviet presence in Iraq. Under the Nixon Doctrine, Iran was redefined as a key regional partner responsible for its own defense and regional security. Two key factors shaped the U.S. decision to approve substantial arms sales: Iran’s determined push for missile systems and Nixon’s personal willingness to accommodate the Shah’s strategic ambitions.²⁸ This shift had roots in Nixon’s 1967 visit to Tehran as Vice President, when the Shah urged the U.S. to let Iran manage its own affairs in the Gulf: “I do not want another Vietnam here... Let me handle it myself”²⁹. Nixon, upon assuming the presidency, translated this understanding into policy.

While the U.S. framed its arms policy toward Iran as consistent with the Nixon Doctrine and as a reward for Tehran’s loyalty, the Shah saw it as a chance to renegotiate Iran’s strategic standing. Observing the post-British independence of Qatar, Bahrain, and Oman, and Washington’s swift engagement with them, the Shah recognized shifting power dynamics in the Gulf. Concurrently, oil companies were offering increasingly favorable terms to Arab Gulf states, deepening Tehran’s desire to assert its own leverage.

²⁵ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 1, 13.

²⁶ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 1, 10.

²⁷ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 17, 53.

²⁸ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 17, 53.

²⁹ Alex Guitard, “Iran and the Nixon Doctrine: American Arms and the Rise and Fall of the Shah,” *Journal of Cold War Studies* 12, no. 3 (2010): 60.

Following Britain's withdrawal, the Shah's rivalry with Saudi Arabia intensified, while Iran—backed by the U.S.—engaged in a tense standoff with Soviet-aligned Iraq over Khuzestan. Despite Iran's military superiority, the Shah avoided escalation. Washington, prioritizing long-term Gulf stability, avoided choosing sides, fearing this could jeopardize its regional interests. Indeed, in an April 1972 memorandum to Kissinger, U.S. officials explicitly warned that the Shah's unwillingness to recognize Saudi Arabia as an equal partner risked undermining the American position in the Gulf³⁰.

Territorial disputes in the Persian Gulf—especially the Shah's claim that Abu Musa Island had been unjustly seized by Britain—contributed to regional friction. Simultaneously, Soviet-backed insurgencies in North Yemen and Oman further undermined stability. For Washington, Iranian-Saudi cooperation was crucial to preserving Gulf security and protecting U.S. strategic and economic interests. Preventing a Persian-Arab confrontation became a policy priority, as any weakening of U.S. influence risked emboldening rival actors such as the USSR, the European Community, Japan, and Arab nationalists. Despite their alliance, the U.S. and U.K. were in silent competition over Gulf oil, while Soviet military deployments in Syria, Iraq, and Aden were perceived as direct threats to the regional balance³¹.

U.S. intelligence noted that the Shah sought to expand Iran's role in the Indian Ocean, where India was seen both as a rival and an economic partner. Iran boosted oil exports to India while cautiously maintaining ties with Western governments to avoid alienating the Non-Aligned Movement. What unsettled Washington was the Shah's ambition to remove both Soviet and American military forces from the region. This goal suggested a bid to act as an autonomous power broker rather than a reliable client, turning the Indian Ocean into a stage where Iran tested its claim to independent regional leadership.³²

Although the Shah often adopted an autocratic and heavy-handed diplomatic style, U.S. assessments noted his strategic foresight in identifying vulnerabilities along Iran's eastern frontier. He closely monitored the USSR's growing influence in Afghanistan, interpreting instability there as a possible channel for Soviet expansion into Iran. His decision to establish military facilities at Chabahar on the Gulf of Oman reflected this concern. These bases were designed not only to secure Iran's southeast but also to extend surveillance over the Indian Ocean, which the Shah increasingly described as Iran's "security perimeter." In this way, he positioned Iran as a forward buffer against Soviet influence in South and Central Asia—a role that Washington tracked with keen interest.³³

On 24 April 1973, National Security Advisor Henry Kissinger received a report from U.S. Ambassador Richard Helms emphasizing that challenges posed by Iran extended beyond its growing military capacity to the Shah's abrasive diplomatic style. Helms noted that Arab leaders regarded the Shah as arrogant and dismissive, which limited prospects for meaningful cooperation. Gulf Arab states, shaped by long memories of Western exploitation, now expressed concern over what they perceived as Iranian "neo-colonial" ambitions. Helms recommended that the United States adopt a mediatory role to ease

³⁰ Foreign Relations of the United States, 1969-1976, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973-1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 22, 68.

³¹ Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973-1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 363.

³² Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973-1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 363.

³³ Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973-1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), docs. 10-12.

tensions.³⁴ His assessment underscored a central paradox: while the Shah's assertiveness advanced U.S. strategic interests, it also risked alienating Arab partners and unsettling the balance of power in the Gulf.

The Shah's expansive military ambitions increasingly clashed with American strategic interests in the Gulf. While his buildup risked provoking the Soviet Union, it also exacerbated Arab fears of Iranian hegemony—threatening the regional balance that the U.S. sought to preserve. Washington recognized that alienating its Gulf Arab allies, even marginally, could jeopardize its broader economic and political foothold, especially given rising global dependence on Gulf oil. Yet containing the Shah was not straightforward. His willingness to seek alternative arms suppliers, including those from Britain and France, forced the U.S. to maintain its support lest it lose influence altogether. This precarious balancing act underscores how Iran's assertiveness complicated U.S. efforts to maintain regional stability, revealing that Washington's alliance with Tehran was becoming as much a liability as a strategic asset³⁵

Between 1973 and 1974, U.S. policymakers were preoccupied not only with rising tensions in the Eastern Mediterranean—particularly the escalating Cyprus crisis—but also with the risk of destabilization in the Persian Gulf. While the Cyprus conflict risked drawing in NATO allies into a regional standoff, instability in the Gulf posed an even broader challenge to U.S. energy security and regional influence. In this context, the Shah's increasingly assertive posture alarmed Washington. Reports from the Tehran Embassy described him as ambitious and calculating, yet also driven by historical anxieties and a dynastic sense of destiny. His pursuit of a "Great Civilization" was deeply intertwined with a strategy of military dominance in the Gulf, fueling Arab fears of Iranian hegemony. Long-standing tensions—rooted in Iranian cultural superiority and Arab resentment—further complicated regional dynamics. With the global economy heavily reliant on Gulf oil, a Persian–Arab confrontation risked severely undermining U.S. strategic interests³⁶

4. The Shah's Shift in Oil Policies and U.S. Concerns

From the early 1970s onward, U.S.-Iran relations entered a new phase, with the Shah adopting a more confident and assertive foreign policy driven by the leverage provided by Iran's oil wealth. His OPEC price hike was the first major defiance of U.S. interests. Although the U.S. was uneasy about this shift, Iran remained an indispensable ally under the prevailing circumstances. The relationship extended beyond mere energy interests to encompass a strategic and military balance of power. Throughout the 1970s, this unique partnership with Iran gained increasing significance for the U.S. In this context, not only U.S.'s economic interests but also Israel's security were at stake. While Israel's role in shaping U.S.-Iran relations was not always overt, it was nonetheless significant. Having a non-Arab, oil-producing actor in the region that was not hostile to Israel was crucial for Israeli security. Consequently, Israel occasionally acted as a mediator during periods of tension between the U.S. and Iran. The contours of this relationship evolved significantly before and after the 1973 Arab–Israeli War, marking a clear shift in both strategic priorities and regional alignments.

³⁴ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 22, 68.

³⁵ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 1, 12.

³⁶ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 1, 10–18.

4.1. Tensions Before the 1973 Arab-Israeli War and the Oil Embargo

From the early 1970s, the Shah's evolving oil policy emerged as a major source of friction in U.S.–Iran relations, particularly in the context of growing American interests in the Persian Gulf. This tension escalated during the 1973 Arab–Israeli War and the subsequent oil crisis, as regional rivals—especially Saudi Arabia and Abu Dhabi—secured participation agreements with Western oil firms that granted them more favorable terms than those received by Iran. As Britain withdrew from the Gulf while preserving its core interests, the U.S. deepened its regional involvement. By 1980, U.S. analysts projected that Arab Gulf states would control 51 percent of regional oil output³⁷. These developments signaled to the Shah that he was neither irreplaceable nor unchallenged. In response, the U.S. raised its diplomatic profile in the Gulf in May 1973.

In early 1973, amid rising Gulf energy rivalries, the Shah announced that Iran would assume full control over the Western oil consortium operating in the country—a move that revived U.S. concerns of a “second Mossadegh” scenario³⁸. President Nixon responded by commissioning CIA Director Richard Helms to deliver a strategic assessment of Iran's political economy and regional posture³⁹. Helms's subsequent appointment as ambassador to Tehran underscored the centrality of energy diplomacy in U.S. Gulf strategy. Concurrently, Nixon dispatched senior advisors to Arab capitals to reinforce ties with oil-producing states, signaling a dual-track policy: containing Iran's assertiveness while balancing power among Gulf rivals. Washington's objective was not only to secure energy flows but also to prevent any single actor—be it Iran or Arab nationalists—from dominating a region critical to U.S. global interests.⁴⁰

On the tenth anniversary of the White Revolution, the Shah introduced a significant shift in Iran's oil policy by proposing a fundamental restructuring of the consortium-based operations. He demanded that full operational authority be transferred to the National Iranian Oil Company (NIOC), signaling a decisive move toward resource nationalism. The Shah presented the Western consortium with two options: either continue operations until 1979 under tighter conditions—namely, a mandatory production quota of 8 million barrels per day and profit margins equivalent to those in the Gulf, with no guarantees of continued participation thereafter; or relinquish control entirely to the NIOC in return for long-term crude supply agreements at preferential pricing. This proposal marked a strategic reassertion of state sovereignty over Iran's energy resources and reflected Tehran's growing leverage in a tightening global oil market.⁴¹. While U.S. officials maintained a cautious diplomatic posture in response to the Shah's demands, reactions from the oil industry were markedly more confrontational. The chairman of Exxon publicly characterized the proposal as a de facto expropriation, framing it as a direct challenge to Western commercial interests in Iran. His statement reflected broader anxieties within

³⁷ Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXXVI, *Energy Crisis, 1974–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2011), doc. 147.

³⁸ Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXXVI, *Energy Crisis, 1974–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2011), doc. 149.

³⁹ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 4, 23–24.

⁴⁰ Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power* (New York: Simon & Schuster, 1991), 854.

⁴¹ U.S. Department of State. Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012.

_____. Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Vol. XXXVI, Energy Crisis, 1974–1976. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2011.

the consortium regarding the erosion of foreign control over oil operations. Urging the U.S. government to intervene, Exxon's leadership highlighted a growing divergence between the diplomatic restraint of Washington and the escalating concerns of private oil actors.⁴²

The Shah's oil policy in the early 1970s was not solely driven by economic considerations or resource nationalism. Rather, it reflected a broader status-seeking strategy, in which Iran sought recognition as a sovereign and influential actor within the international system. Within this framework, oil was instrumentalized as a diplomatic bargaining chip—a means to elevate Iran's global standing and negotiate with Western powers from a position of strength. By asserting greater control over production and pricing mechanisms, the Shah aimed to transform Iran from a passive exporter into a regional power capable of shaping the terms of engagement with both allies and adversaries. This approach blurred the line between economic policy and foreign policy, embedding oil at the heart of Iran's pursuit of prestige and geopolitical influence.

As the Shah advanced his assertive oil policies, the Nixon administration reassessed its strategic energy interests in the region. A report prepared by Richard Helms for President Nixon emphasized that U.S. priorities had shifted toward the Arabian Gulf, particularly Saudi Arabia, given Iran's relatively smaller reserves and the projected decline in its oil production after 1976.⁴³ The analysis also identified a growing bifurcation between the Gulf and Mediterranean sub-regions of the Middle East. The Gulf was seen as more stable, shielded from the Arab-Israeli conflict, and less susceptible to Soviet or European pressure. In contrast, the Mediterranean Middle East was more vulnerable and infrastructurally crucial to energy transit. These insights underscored the strategic indispensability of the Persian Gulf to U.S. geopolitical and energy security planning.

Confronted with increasing pressure from the Shah on the oil consortium, the United States responded with a concession by approving a substantial military aid package—initially requested during Nixon's 1972 visit to Tehran. This decision reflected Washington's recognition of Iran's pivotal role in regional stability and energy security, as well as its intent to maintain a cooperative relationship despite escalating tensions over oil control. The military assistance served as both a tangible reinforcement of bilateral ties and a diplomatic tool to mitigate the Shah's assertiveness within a broader framework of U.S. interests in the Gulf.⁴⁴ This move was intended to placate the Shah and redirect his assertiveness away from energy nationalisation. Framed within the Nixon Doctrine, the package included 500 military personnel, 100 Department of Defense staff, and 300 contractors to support the helicopter program in Isfahan under U.S. oversight⁴⁵. In response to Nixon's conciliatory move, the Shah reaffirmed to Ambassador Farland that his decision to assume full control over oil production was final and non-negotiable. Farland, however, believed that the Shah was being influenced by misguided advice from

⁴² Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXXVI, Energy Crisis, 1974–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2011), doc. 158, 400.

⁴³ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXXVI, Energy Crisis, 1974–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2011), doc. 166, 419–21.

⁴⁴ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXXVI, Energy Crisis, 1974–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2011), doc. 166, 419–21.

⁴⁵ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 6, 28.

his inner circle⁴⁶. This rigidity was further exacerbated by the growing mistrust between the Shah and the oil consortium, fueling concerns that Western companies might redirect their oil purchases toward Arab producers—an outcome that likely reinforced the Shah’s determination to pursue a more assertive oil policy.

At a moment when U.S.–Iran energy relations were under severe strain, the Shah’s overtures to the Soviet leadership introduced new strategic uncertainties into an already fragile regional order. A significant development during this period was the visit of Soviet Foreign Minister Kosygin to Tehran. Following his arrival in April 1973, newly appointed U.S. Ambassador Richard Helms held a private meeting with the Shah, during which Iran–Iraq relations, tensions with Gulf neighbors, and oil negotiations were discussed. The Shah’s concern over the Soviet military presence in Iraq reflects Iran’s determination to tightly control regional power dynamics. His rejection of Kosygin’s proposal for a meeting with Iraqi leaders indicates that Iran valued not only military superiority but also political legitimacy. The Shah’s emphasis on being a “responsible power” can be seen as an effort to maintain Tehran’s credibility with Washington while carefully balancing against Soviet influence.⁴⁷ This stance reveals Iran’s intent to limit Soviet expansion and reinforce strategic cooperation with the U.S.

In his reports to Washington, Ambassador Helms emphasized that Soviet Premier Kosygin’s main objective had been to promote rapprochement between Iran and Iraq. Helms, however, judged such an outcome highly unlikely, citing the depth of historical grievances and territorial disputes between the two states. His assessment reflected a broader skepticism in U.S. intelligence: while Moscow sought to exploit regional rivalries, the entrenched hostility between Tehran and Baghdad was seen as a structural barrier to reconciliation.⁴⁸ From Washington’s perspective, an Iran–Iraq rapprochement was not only unlikely but also undesirable, since the Shah was then backing Kurdish insurgents in northern Iraq—a policy that weakened the Ba’athist regime and quietly served U.S. interests. American officials welcomed this indirect leverage while avoiding overt involvement. In his meeting with Ambassador Helms, the Shah dismissed the Soviet initiative outright, stating: “I do not believe there are any issues between our countries that require discussion with you.”⁴⁹ The remark revealed both his growing self-confidence and his conviction that U.S.–Iranian strategic priorities were fully aligned, leaving little room for Soviet mediation.

Following Soviet Premier Kosygin’s visit to Tehran, which highlighted Moscow’s interest in closer ties, the Shah launched a European tour in spring 1973 to signal Iran’s rising influence across both Eastern and Western blocs. U.S. officials, wary of the implications, questioned him upon his return. The Shah promoted a new plan to export Iranian oil to Europe through Türkiye and Yugoslavia, under an agreement with West Germany. More revealing, however, was his insistence that the Persian Gulf remain free of superpower interference and his vocal support for Pakistan in its rivalry with India. These positions illustrated the Shah’s effort to portray Iran as an autonomous actor—

⁴⁶ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 8, 32.

⁴⁷ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 12, 39.

⁴⁸ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 12, 40.

⁴⁹ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 12, 41.

leveraging oil diplomacy in Europe while claiming a regional security role in South Asia—an ambition Washington monitored with both interest and caution.⁵⁰ Although his personal relationship with Zulfikar Ali Bhutto was often strained, the Shah moved to strengthen ties with Islamabad after Daoud Khan's Soviet-backed coup in Afghanistan in 1973. Both Iran and Pakistan feared that rising Baloch nationalism—given their own Baloch minorities—could destabilize their territorial integrity. For Tehran, this alignment underscored a broader strategy: setting aside bilateral frictions in order to contain separatist currents that Moscow might exploit. U.S. observers interpreted this as evidence that regional security concerns, particularly the “Baloch question,” could override political rivalries and drive pragmatic cooperation between Iran and Pakistan.⁵¹ Despite Washington's attempts to preserve a fragile balance in South Asia and cultivate ties with India, the Shah covertly aided Pakistan with arms and intelligence, reflecting his determination to counter Soviet-backed threats after the Afghan coup. However, this alignment soon fractured. Nixon and Kissinger warned the Shah of Bhutto's alleged plans to weaken him, turning a partnership born of shared anxieties into one of mistrust. For U.S. officials, the episode highlighted the volatility of triangular relations in South Asia: Iran's regional ambitions, Pakistan's domestic politics, and America's broader strategic balancing could quickly collide, undermining fragile alignments.⁵²

Despite ongoing frictions, the Shah concluded negotiations with the oil consortium in early 1973. Although presented as a balanced settlement, the terms strongly favored Iran: higher revenues, greater operational control, and partial direct access to markets—effectively dismantling the restrictive 1954 concession. Compared to Arab producers, Tehran achieved more advantageous conditions, reinforcing the Shah's image of Iran as a rising power. Yet U.S. officials noted that unresolved disputes over pricing mechanisms, combined with mounting strains in global energy markets, risked turning this apparent success into a source of instability.⁵³

4.2. Disputes Following the 1973 Arab-Israeli War and the Oil Embargo

The oil embargo imposed after the October 1973 Arab-Israeli War disrupted cohesion among Western allies and triggered a global economic downturn. At the 1973 OPEC summit in Tehran, the Shah led the charge to quadruple oil prices, resulting in a 470 percent increase in OPEC revenues within a year—boosting Iran's oil income fourfold.⁵⁴ While this windfall expanded Iran's fiscal capacity, it also fueled inflation and income inequality at home.⁵⁵ Western economies eventually recovered by the early 1980s, but between 1973 and 1980, the shockwaves of the crisis—particularly in the U.S.—were profound.⁵⁶ Domestically, the perception that the Shah had contributed to Western economic instability diminished his standing abroad, while at home, the oil boom exposed deep socioeconomic fault lines. The state's failure to manage the sudden influx of wealth

⁵⁰ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 19, 61.

⁵¹ Alex Vatanka, *Iran and Pakistan: Security, Diplomacy, and American Influence* (London: I.B. Tauris, 2015), 88.

⁵² *Ibid.*, 102.

⁵³ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 10, 35.

⁵⁴ M. P. Bizieff, “Jimmy Carter and the Shah: US Relations With Iran a Year Before the Fall of the Shah” (MA thesis, North Carolina State University, 2019), 12.

⁵⁵ Farzanegan, Mohammad Reza & Habibpour, Mohammad Mahdi, “Resource Rents Distribution, Income Inequality, and Poverty in Iran,” *Journal of Development Economics* 127 (2017): 1–23

⁵⁶ Mohammad Reza Farzanegan and Tim Krieger, “Oil Rents, Shocks, and Inequality in Iran,” CESifo Working Paper no. 7100 (Munich: CESifo, 2018), 4.

equitably—amid rising authoritarianism and conspicuous royal spending—alienated the middle class and urban poor, thereby eroding the Shah’s political legitimacy⁵⁷.

In the early 1970s, tensions between the Shah and Washington deepened as oil prices rose, reaching a breaking point during the 1973 oil embargo. What made this moment particularly significant was the Shah’s decision to align with King Faisal of Saudi Arabia—traditionally a rival—on a coordinated strategy to pressure the West. For U.S. officials, this unexpected convergence underscored a shifting regional dynamic: oil producers could set aside rivalries to wield collective leverage, revealing new limits to American influence in the Gulf.⁵⁸

Amid the shifting alignments of the post–October War period, Iran sought to demonstrate solidarity with Arab states. Following the October War, Iran publicly supported Arab states by sending medical aid and even lending C-130 aircraft to Saudi Arabia, despite its covert ties with Israel.⁵⁹ While the U.S. initially interpreted this as an attempt by the Shah to placate domestic unrest and radical elements, it gradually became clear that his motivations were shaped by a more intricate blend of regional ambitions, domestic pressures, and geopolitical recalculations.

On 23 September 1974, President Ford delivered his sharpest criticism of Gulf oil embargoes at the Detroit Energy Summit, warning that the politicization of natural resources could only generate widespread human suffering. Secretary of State Henry Kissinger reinforced this stance at the UN, acknowledging that oil producers had “legitimate demands” but stressing that embargoes ultimately damaged all sides—including producers, who faced rising import costs. Together, these statements reflected Washington’s broader strategy: to delegitimize the use of oil as a political weapon while signaling to allies like Iran that U.S. support depended on moderation in energy policy.⁶⁰

During the 1970s oil crisis, the firm stances of Shah Mohammad Reza Pahlavi and King Faisal on embargoes and pricing drew sharp reactions from Washington. President Ford’s letters to both leaders—at times framed with implicit threats—revealed the depth of U.S. anxiety over energy security and regional stability. For American policymakers, the episode underscored a troubling reality: key Gulf allies, once seen as dependable pillars of U.S. strategy, could now leverage oil to challenge Washington directly, exposing new vulnerabilities in the transatlantic alliance.⁶¹ After King Faisal’s assassination in 1975, the Shah continued to insist on maintaining high oil prices, framing them as essential for Iran’s development and regional ambitions. In contrast, his successor, King Khalid pursued a more conciliatory approach, lowering prices to ease Western economic pressures. This divergence not only facilitated the recovery of Western economies but also repositioned Saudi Arabia as Washington’s principal partner in the Gulf, gradually eroding Iran’s leverage in energy diplomacy. For U.S. policymakers, the shift suggested that Riyadh—rather than Tehran—was beginning to emerge as the more reliable guarantor of Western

⁵⁷ Alex Guitard, “Iran and the Nixon Doctrine: American Arms and the Rise and Fall of the Shah,” *Journal of Cold War Studies* 12, no. 3 (2010): 66.

⁵⁸ Andrew Scott Cooper, *The Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East* (New York: Simon & Schuster, 2011), 255.

⁵⁹ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 41, 152.

⁶⁰ U.S. Department of State, *Department of State Bulletin* 71, no. 1841 (October 14, 1974): 498–504.

⁶¹ Andrew Scott Cooper, *The Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East* (New York: Simon & Schuster, 2011), 265.

interests in the region.⁶² At the height of the crisis, Riyadh increased production in line with U.S. expectations, a policy Washington deemed essential to preserve.⁶³

Tehran embassy reports frequently depicted the Shah as a pragmatic leader who, while pressing for higher oil revenues, remained aware of the broader economic repercussions of rising prices. By emphasizing moderation in his communications with U.S. officials, he sought to reassure Washington that its strategic interests in the Gulf would not be jeopardized. For American observers, this dual image—a demanding negotiator on oil but a dependable ally on security—captured the contradictions at the heart of U.S.–Iran relations in the mid-1970s.⁶⁴ At the core of the Shah’s strategy was the expansion of economic ties with Western partners, designed to offset frictions generated by Iran’s growing quest for status. By linking Iran’s development plans to Western investment and technology, he aimed to reassure Washington that closer economic interdependence would anchor the bilateral relationship even as Tehran pursued greater regional prestige.⁶⁵ With the surge in oil revenues, the Shah sought to translate Iran’s economic power into regional influence. He supported Pakistan as a counterweight to India, extended aid to Afghanistan to mitigate the risk of Soviet encirclement and offered India oil on favorable credit terms—a gesture that helped New Delhi resist Soviet proposals for naval facilities. These initiatives illustrated how Iran’s newfound wealth enabled the Shah to pursue a status-oriented diplomacy, positioning Tehran as a pivotal actor capable of shaping South Asia’s security dynamics while complicating U.S. and Soviet calculations alike.⁶⁶ The Shah also bolstered the Kurdish insurgency in northern Iraq, tying down much of the Iraqi army and thereby limiting Baghdad’s ability to project power either in the Gulf or in Arab–Israeli affairs. For Tehran, this strategy not only weakened a rival regime but also enhanced Iran’s standing as a regional power capable of shaping conflicts beyond its borders. U.S. observers viewed this policy with cautious approval, recognizing its utility in curbing Ba’athist influence while noting the risks of deepening instability on Iran’s western frontier.⁶⁷ Simultaneously, he encouraged U.S.–Iran joint arms production projects to reduce dependence on foreign suppliers, a move viewed skeptically in Washington for its economic inefficiency.⁶⁸ Despite the Shah’s efforts to reassure Washington through economic and military cooperation, U.S. officials grew increasingly uneasy with his unilateral approach to regional leadership. These concerns prompted Washington to deepen its engagement with other Middle Eastern states—most notably Egypt after the October War and, to a more limited extent, Syria—in an attempt to balance Iran’s influence and reduce overdependence on a single partner. For American policymakers, this strategy reflected both the opportunities and the risks of Iran’s rising status: while

⁶² Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power* (New York: Simon & Schuster, 1991), 570–80; F. Gregory Gause III, *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States* (New York: Council on Foreign Relations Press, 2010), 130–35.

⁶³ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXXVII, *Energy Crisis, 1974–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 123, 426.

⁶⁴ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXVII, *Iran; Iraq, 1973–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 77, 235–37.

⁶⁵ Andrew Scott Cooper, *The Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East* (New York: Simon & Schuster, 2011), 277–80.

⁶⁶ Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power* (New York: Simon & Schuster, 1991), 603.

⁶⁷ F. Gregory Gause, *The International Relations of the Persian Gulf* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 140.

⁶⁸ Abbas Milani, *The Shah* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 158; Nikki Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, rev. ed. (New Haven: Yale University Press, 2003), 210–15.

Tehran remained indispensable, it could no longer be treated as the sole anchor of U.S. policy in the region.⁶⁹

As the oil crisis deepened, reports from Tehran began to offer a more cautionary assessment of U.S.–Iran relations. A National Intelligence Estimate dated 9 May 1975 warned that the partnership was coming under mounting strain. It cited the Shah's increasingly assertive oil and defense policies, growing pressure on Washington to satisfy Tehran's expanding military demands, and the rapid rise of U.S. personnel in Iran—expected to reach 50,000 by 1978. For U.S. officials, these developments raised a broader dilemma: the very instruments that had once cemented the alliance—oil revenues, arms transfers, and technical cooperation—were now becoming sources of tension that risked destabilizing the relationship.⁷⁰ The report further observed that while short-term interests still appeared aligned, the Shah was becoming increasingly unpredictable and prone to diverging from U.S. preferences. More strikingly, it entertained the possibility of his eventual removal from power—a scenario rarely acknowledged so openly in earlier assessments. Yet the analysis concluded that U.S.–Iran relations had become sufficiently institutionalized, grounded in military cooperation, energy interdependence, and bureaucratic ties, to endure even beyond the Shah's personal leadership. This dual recognition underscored a growing shift in Washington's outlook: from viewing Iran primarily through the figure of the monarch to treating it as a structural partner embedded in the broader U.S. regional strategy.

The Shah's confidence extended beyond Iran's borders. On May 17, 1975—just one day after meeting President Ford in Washington and affirming a commitment to closer energy cooperation—he announced to the press, only blocks from the White House, that Iran would seek an additional oil price hike of up to thirty-five percent.⁷¹ This assertive move, while resonant with public opinion in Iran, stood in stark contrast to the cooperative tone struck during his meeting with the U.S. president. Meanwhile, another notable development that summer was the Shah's discreet attempt to circumvent the U.S. arms embargo on Türkiye. Framed publicly as a limited shipment of spare parts, this maneuver sought to avoid a diplomatic standoff with Washington while subtly reinforcing regional partnerships.⁷² These actions underscored the widening divergence between the Shah's regional strategies and the expectations of his U.S. counterpart. Under President Ford, the U.S. administration adopted a more cautious and assertive tone toward Iran's oil diplomacy. In a September 9, 1975 letter addressed to the Shah ahead of the OPEC meeting, Ford urged moderation and warned of the global repercussions of further price hikes. Echoing the concerns of U.S. allies and economic planners, Ford wrote: "I hope that Your Majesty will use your considerable influence among producer countries to call for moderation in oil pricing and to advocate that our long-term common interest in a more rational global economic structure be given precedence over short-term economic gains".⁷³ The statement encapsulated Washington's deep unease with the Shah's

⁶⁹ Michael Axworthy, *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 95–97; Homa Katouzian, *The Political Economy of Modern Iran* (New York: University Press, 2003), 183.

⁷⁰ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 347–49.

⁷¹ Alex Guitard, "Iran and the Nixon Doctrine: American Arms and the Rise and Fall of the Shah," *Journal of Cold War Studies* 12, no. 3 (2010): 64.

⁷² *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 364.

⁷³ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXXVII, Energy Crisis, 1974–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 80, 277.

increasing autonomy and revealed a subtle recalibration in U.S. diplomacy—shifting from unconditional support to strategic caution. The Ford administration’s growing engagement with Saudi Arabia, culminating in a joint position on oil pricing, reflected a desire to curtail Iran’s disruptive potential within the producer bloc.

Following Ford’s appeal for moderation, the impact of backchannel U.S.–Saudi negotiations became visible at the OPEC summit in Qatar in December 1976. In his written response, the Shah defended rising oil prices, contending that Western governments could ease the burden through adjustments in petroleum taxation. Shortly thereafter, Secretary of State Henry Kissinger met with Saudi Oil Minister Ahmed Zaki Yamani, who emphasized that Arab producers favored price restraint and that it was Iran—not the Arabs—driving the push for higher prices. For Washington, this contrast highlighted an emerging divergence: Saudi Arabia was positioning itself as a stabilizing partner, while Iran appeared increasingly willing to prioritize its status ambitions over Western economic concerns.⁷⁴

By mid-1976, the oil pricing dispute had reached its apex. In a nationally broadcast radio interview, the Shah openly rejected U.S. pressure, declaring, “We are not a colony of the U.S.” His subsequent meeting with Ambassador Richard Helms reinforced this defiance, as he insisted: “You are well aware that an increase in crude oil prices is inevitable—if not within the next few months, then certainly thereafter.” For Washington, these statements marked a significant shift: what had once been a cooperative dialogue on energy policy was now framed by the Shah as a question of sovereignty and dignity. U.S. officials increasingly perceived that Iran’s oil diplomacy was not merely about revenues, but about asserting status and independence within the global order.”⁷⁵ Confident in Iran’s energy potential, the Shah drew strength from recent discoveries of vast natural gas reserves, presenting Iran as a future competitor even to the Soviet Union. At the same time, he pressed Washington for the accelerated delivery of 150 F-16 fighter jets. This dual posture—insisting on higher oil prices while simultaneously demanding advanced U.S. weaponry—reflected a calculated strategy: to leverage Iran’s growing resource base as a foundation for regional status, while anchoring its security through continued dependence on U.S. military technology.⁷⁶ For U.S. officials, the juxtaposition underscored the paradox of Iran’s rise—greater autonomy coupled with deeper entanglement.

Following the Ford administration’s increasingly firm stance toward Iran, the Carter administration largely continued this approach, maintaining a hardening posture in response to the Shah’s assertive oil and foreign policy moves. Seeking both to reduce U.S. dependence on Iran and to pressure the Shah on oil pricing, Carter elevated Saudi Arabia as a strategic counterweight. This shift reflected a recalibration of U.S. Gulf strategy: rather than relying on Iran as the singular “pillar,” Washington now envisioned a dual framework in which Saudi Arabia’s financial leverage would balance Iran’s military strength. For Tehran, however, this policy signaled a gradual erosion of its privileged position as America’s primary partner in the region. At the 1976 OPEC summit in Doha, Saudi officials explicitly threatened to “open the valves” to undercut Iran’s pricing strategy, signaling Riyadh’s ambition to replace Tehran as Washington’s primary Gulf

⁷⁴ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXXVII, Energy Crisis, 1974–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 80, 277–80.

⁷⁵ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXXVII, Energy Crisis, 1974–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 175, 526.

⁷⁶ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXXVII, Energy Crisis, 1974–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 179, 534.

partner. For U.S. policymakers, this tactic revealed both an opportunity and a dilemma: Saudi Arabia's financial leverage offered a means to restrain Iran, yet the Shah remained too strategically central—militarily and geographically—to be displaced.⁷⁷ The result was a delicate balancing act in which Washington encouraged Saudi assertiveness while still relying on Iran as an indispensable security pillar.

Indeed, in May 1977, Secretary of State Cyrus Vance visited Tehran as part of a broader Middle East tour aimed at reviving the Geneva peace talks and containing oil price volatility. Prior to the visit, Vance informed President Carter that he would be forthright in warning the Shah that OPEC's pricing decisions risked provoking backlash not only from the U.S. executive but also from Congress and public opinion. This approach reflected a growing recognition in Washington that Iran's oil policy was no longer a purely diplomatic issue but one with direct repercussions for American domestic politics. By linking congressional pressure and public sentiment to foreign policy, Vance signaled that U.S.–Iran relations were entering a more contested arena, where the Shah's energy diplomacy could trigger political costs for the Carter administration at home.⁷⁸ The administration's immediate priority was to secure the Shah's commitment at the December 1977 OPEC meeting in Caracas to freeze prices until 1978—a measure viewed as essential for global economic stability. For Washington, such a freeze was not only an economic safeguard but also a political necessity, as rising energy costs threatened both domestic recovery and transatlantic cohesion.⁷⁹ Although the Shah had formally pledged restraint, doubts persisted among OPEC members. Saudi Arabia and other producers continued to suspect that Tehran ultimately favored higher prices. During his visit to Tehran, Secretary Vance delivered a veiled warning to the Shah, signaling that Washington's patience was limited. In Riyadh, however, he adopted a more direct tone, reinforcing Carter's expectation that Saudi Arabia would act as the guarantor of moderation within OPEC. This dual approach reflected Washington's broader strategy: to pressure the Shah indirectly while cultivating Saudi Arabia as the reliable anchor of U.S. energy policy.⁸⁰

Ultimately, the outcome Washington most feared did not materialize in 1977: at the OPEC summit in Caracas, the Shah agreed to a price freeze. Yet the respite proved temporary. By 1978, mounting unrest across Iran escalated into nationwide uprisings that culminated in the Shah's downfall. His absence from the December 1979 meeting coincided with a renewed oil shock, as instability in Iran once again drove up global prices. This time, however, the United States—having learned from the 1973 crisis—moved swiftly to secure Saudi cooperation. Within months, Saudi production compensated for Iran's shortfalls, underscoring Riyadh's ascent as Washington's principal energy partner in the Gulf and marking the erosion of the privileged role once reserved for Tehran.

5. The Shah's Unpredictable Policies and Their Implications for Iran-U.S. Relations

The long-standing U.S.–Iran relationship had evolved into a fragile structure of mutual interests increasingly strained by the Shah's assertive policies. From Washington's perspective, the root of the problem lay in the highly personalized nature of bilateral ties,

⁷⁷ Babak Ganji, *Politics of Confrontation: The Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran* (London: I.B. Tauris, 2012), 4–7.

⁷⁸ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXXVII, *Energy Crisis, 1974–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 136, 455.

⁷⁹ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXXVII, *Energy Crisis, 1974–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), docs. 131, 136–138.

⁸⁰ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXXVII, *Energy Crisis, 1974–1976* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), docs. 137–38.

shaped almost exclusively by the Shah’s decisions. This dependence raised concerns that Iran’s trajectory could become erratic if driven by his impulses. What is particularly striking here is that when U.S. interests began to be undermined, Washington suddenly began to criticize the Shah’s authoritarian rule—something it had long overlooked for strategic reasons. Despite the institutionalization of relations over the previous two decades, U.S. intelligence assessments questioned whether any post-Shah regime would preserve the alignment with the West. In particular, the rise of a nationalist government was seen as a potential threat to U.S. influence in the region, with the possibility of weakened bilateral ties and diminished protection of U.S. strategic and economic interests.⁸¹

However, there were also differing opinions within the U.S. administration. Despite the disagreements, some key departments had concluded that the situation was not as dire as it seemed. Officials linked to the military and intelligence sectors believed that perceptions of the Shah’s reform performance were often exaggerated or unfairly negative. Yet, the Shah’s erratic behavior and increasingly unilateral policies further strained bilateral ties, pushing U.S.–Iran relations into a period of crisis. What is particularly telling is that discussions about the reform process were rarely framed in terms of Iran’s long-term societal development. For Washington, the central concern was not whether reforms enhanced legitimacy among the Iranian public, but whether they could ensure political stability and the protection of U.S. interests. These actors maintained that the situation remained manageable. Nonetheless, the Shah’s erratic behavior and unilateral decisions continued to erode trust, pushing U.S.–Iranian relations into a phase of pronounced uncertainty.

5.1. The Shah’s Shift in Stance on Israel following the 1973 Arab-Israeli War

Although Iran continued its oil exports to Israel during this period, Israel’s refusal to return to the 1967 borders resonated strongly with Iranian public opinion in favor of the Arab cause. In response, the Shah adopted a more critical stance toward Israel, aligning official rhetoric and press coverage with popular sentiment.⁸² Aynı dönemde Tahran, Mısır’la diplomatik ilişkilerini derinleştirmeye yöneldi. Savaş sırasında İran, Mısır’a destek amacıyla Sovyet uçuşlarına dahi izin verdi ki bu, Batı ile uyumlu dış politikası düşünüldüğünde olağanüstü bir tavizdi. Yeni açılım Suriye ve Cezayir’i de kapsasa da esas olarak Kahire’ye odaklanmıştı. Nâsır’ın ölümünden sonra pragmatik bir çizgiye yönelen ve bölgesel ağırlığı artan Enver Sedat’ın aynı zamanda ABD ile diyaloga açık olması, Şah için önemli bir fırsat yarattı. Şah açısından Mısır’la yakınlaşmanın amacı İsrail’e doğrudan meydan okumak değil, İran’ı diyalog yürütebilecek etkin bir bölgesel aktör olarak konumlandırmaktı. Bu yeniden ayarlama, Suudi Arabistan’la iş birliği için de ek bir zemin oluşturdur; ancak hem Washington hem de Tel Aviv açısından beklenmedik ve kaygı verici bir gelişmeydi.⁸³ However, the development that provoked the strongest reaction in Washington was the Shah’s statement reported in *The Washington Post*. According to the report, he declared that Iran—“a heavily armed country”—would join a war against Israel if the Middle East crisis were not resolved in line with UN resolutions. The remark drew immediate attention in the American press and prompted the State Department to request an urgent assessment from the U.S. Embassy in Tehran in a telegram dated

⁸¹ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 366.

⁸² Seçil Özdemir, *İran Devrim Süreci ve İran-ABD İlişkilerinin Seyri: 1945-1979* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2022), 101.

⁸³ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 361.

December 12. For Washington, the significance of the statement lay not in its immediate feasibility but in what it revealed: an increasingly assertive Iranian foreign policy, in which the Shah was prepared to invoke the prospect of military engagement to bolster Iran's regional status and influence within the Arab-Israeli conflict.⁸⁴ The Shah soon reiterated his position in an interview with a local independent weekly. He insisted that Israel must comply with UN resolutions in the next stage of peace negotiations or risk renewed conflict with the Arab states. This time, he warned, the war would be "our war, leaving none of us with any alternatives." At the same time, the Shah expressed regret over Israel's failure to reach a compromise with President Sadat—whom he praised as "a great man and a proponent of peace"—and lamented the United States' inability to provide stronger support to Egypt. Taken together, these remarks revealed a dual message: a willingness to invoke the threat of war while also aligning Iran rhetorically with Sadat's peace initiative, thereby enhancing Tehran's regional legitimacy. During this period, while Kissinger was engaged in diplomatic efforts in Egypt, the Shah sought to contain the fallout from his statement reported in *The Washington Post*. In a personal letter to Kissinger dated January 11, he emphasized President Sadat's commitment to an independent foreign policy. The Shah highlighted Sadat's anti-communist orientation in Africa, North Africa, and the Mediterranean, as well as his acute awareness of the security risks posed by the Palestinian question. By stressing these points, the Shah aimed to reassure Washington that his alignment with Egypt was not a turn toward radicalism but rather a partnership grounded in shared strategic interests.⁸⁵

U.S. intelligence assessments acknowledged that Iran had not entirely severed its discreet ties with Israel. Yet the Shah increasingly portrayed Israel as a declining strategic actor and cautioned that the unresolved Arab-Israeli conflict risked igniting a broader regional crisis. For Washington, this signaled an ambivalent posture: while officials did not expect a full rupture in Iranian-Israeli relations, they remained uncertain about how far the Shah might recalibrate his position if renewed hostilities erupted. This ambiguity underscored the challenges the U.S. faced in reconciling Iran's regional ambitions with its own strategic interests.⁸⁶

This recalibrated regional posture also resonated with segments of the Iranian public, reinforcing the Shah's domestic standing in the short term. His alignment with Arab leaders, rhetorical distancing from Israel, and symbolic gestures—such as allowing Soviet overflights in support of Egypt—projected an image of Iran as a regional actor attuned to popular pan-Arab sentiments. However, this posture came with strategic costs. In seeking to bolster Iran's regional influence and present Tehran as a constructive interlocutor between East and West, the Shah underestimated the shifting geopolitical calculus in Washington. The tragic irony of this realignment was that Egypt—the very state for which the Shah had momentarily recalibrated Iran's regional stance—would ultimately emerge, after the Shah's downfall, as the new "pillar" of U.S. strategy in the Middle East. With Sadat's turn toward the West, Cairo replaced Tehran as Washington's central partner in the region, underscoring the fragile nature of Iran's position in U.S. foreign policy once its perceived reliability came into question.

⁸⁴ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc.95, 287.

⁸⁵ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc.95, 286.

⁸⁶ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 363.

5.2. The Shah's Growing Ties with the USSR

Throughout the Cold War, Iran–Soviet relations followed a fluctuating trajectory shaped by shifting geopolitical alignments and persistent mutual suspicion. By the late 1960s, as the United States became increasingly preoccupied with the Vietnam War and the Johnson administration adopted a relatively detached stance toward Tehran, the Shah sought to diversify Iran's strategic partnerships by cautiously engaging Moscow. This outreach produced tangible outcomes: the establishment of a major steel complex near Isfahan and joint infrastructure projects such as the hydroelectric dam on the Aras River. Beyond their economic value, these initiatives symbolized the Shah's attempt to balance Iran's reliance on the West by demonstrating limited but visible cooperation with the Soviet Union—without crossing into a genuine strategic alignment.⁸⁷ However, the advent of the Nixon administration and its doctrine of delegated regional security—together with the Shah's assumption of new strategic responsibilities and the USSR's tightening alignment with Iraq—temporarily slowed the momentum of Soviet–Iranian relations. This shift underscored the limits of Tehran's outreach to Moscow, revealing that Iran's primary security orientation still rested within the U.S.-led framework.

While the Shah firmly believed that Iran's core interests aligned with the West, he regarded maintaining measured relations with the Soviet Union as a strategic necessity. By expanding trade ties and engaging regularly with senior Soviet officials, he sought not only to encourage cooperation but also to preempt potential threats from the north. Confident in this balancing strategy, the Shah pointed to Moscow's eventual acceptance of rising oil and gas prices as evidence of its effectiveness. Yet this pragmatism also reflected a broader shift: although he continued to view the United States as Iran's ultimate security guarantor, he no longer considered a sustained U.S. military presence indispensable, believing Iran could manage Soviet pressure on its own. From the Soviet perspective, too, the existing balance in the Gulf appeared favorable, offering little incentive to disrupt the status quo.⁸⁸

5.3. The 1975 Algiers Negotiations Between Iran and Iraq

While the consequences of the Shah's shifting policy toward Israel were still unfolding, his unexpected outreach to Iraq—Israel's principal regional adversary—constituted a turning point in U.S.–Iranian relations. Iran's rivalry with the Soviet-backed Ba'athist regime in Baghdad had occasionally escalated into armed clashes, prompting Tehran to coordinate with the U.S. and Israel in supporting Kurdish insurgents and pressuring Iraq along the border. Yet the geopolitical recalibrations that followed the 1973 Arab–Israeli War, coupled with the Shah's increasingly unpredictable conduct, complicated this cooperation. The decisive moment came on 5 March 1975, when the Shah met Iraqi Vice President Saddam Hussein in Algiers during the OPEC summit, under Algerian President Houari Boumediene's mediation. This meeting alarmed both Washington and Tel Aviv—not only because it addressed sensitive issues such as the Kurdish rebellion and the Shatt al-Arab dispute, but also because it took place without prior U.S. consultation, highlighting the Shah's growing willingness to act independently of his allies. Although the agreement remained undisclosed to the public in both countries, it created a profound strain in

⁸⁷ Ben Offiler, *US Foreign Policy and the Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon and the Shah* (New York: Palgrave Macmillan, 2015), 147.

⁸⁸ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 365.

U.S.–Iran relations. Already uneasy with the Shah’s growing unpredictability, Washington increasingly viewed him as a less reliable partner—one who pursued regional maneuvers without prior consultation and in ways that did not always align with American interests. This perception did not immediately sever the alliance but introduced a trust deficit that would shape subsequent U.S. assessments of the Shah’s foreign policy⁸⁹

The encounter, held on 5 March 1975 in Algiers under Algerian mediation, culminated in a bilateral agreement between Tehran and Baghdad that unsettled both the U.S. and Israel. The accord addressed long-standing disputes, most notably the Shatt al-Arab boundary, and included a pledge by both sides to strictly control their shared borders to prevent “any subversive activities, regardless of their origin.” In Washington, this clause was interpreted as a thinly veiled reference to U.S. covert involvement with Kurdish rebels via Iran, signaling the sudden collapse of a policy instrument that had long constrained Baghdad. Even more troubling to U.S. officials was the joint rhetoric that followed, in which both Tehran and Baghdad declared that the Persian Gulf should remain free of all external interference—a formulation perceived not as a complete rupture, but as a potential challenge to both Western and Soviet influence in the region.⁹⁰ Initially, the U.S. administration downplayed the Algiers meeting as a tactical maneuver unlikely to endure. Yet subsequent intelligence assessments offered a more sobering view. Analysts cautioned that Iran’s withdrawal of support for the Kurds would enable the Iraqi military to redeploy significant forces from the northern front to the Arab–Israeli theater, thereby shifting the regional balance. In exchange for Iraqi concessions on the Shatt al-Arab, the Shah had effectively abandoned the Kurdish insurgency, leaving Kurdish groups vulnerable to Baghdad’s retaliation and deprived of a critical external patron. U.S. officials concluded that the Iranian–Iraqi rapprochement, coupled with joint declarations against external intervention, signaled a potential effort to constrain superpower influence in the Gulf—an outcome that ran counter to Washington’s long-term strategic vision for the region.⁹¹

At this juncture, the Shah found himself at odds with the United States, the Soviet Union, and Israel simultaneously. Even so, Washington remained cautious about the durability of the Algiers Agreement. Some U.S. officials speculated that the meeting had also served a symbolic function, projecting a sense of OPEC unity to the broader international community. Its long-term implications, however, remained uncertain. On 10 March, Secretary of State Henry Kissinger conveyed a message through Ambassador Richard Helms in Tehran: while the United States respected Iran’s efforts to engage with its neighbor Iraq, it would continue to monitor developments closely—particularly those unfolding within Iraq.⁹²

These developments also had repercussions for U.S.-led negotiations between Egypt and Israel. Between 8 and 23 March 1975, Henry Kissinger’s shuttle diplomacy in the Middle East was partly influenced by the political fallout of the Iran–Iraq accord. Following Iran’s withdrawal of support for the Iraqi Kurds and the closure of the border,

⁸⁹ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121, 366.

⁹⁰ Seçil Özdemir, *İran Devrim Süreci ve İran-ABD İlişkilerinin Seyri: 1945-1979* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2022), 100.

⁹¹ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 273, 745.

⁹² Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 277, 752.

Mullah Mustafa Barzani swiftly dispatched a message to Kissinger, urging him to press the Shah to resume his backing for the Kurdish movement.⁹³ According to Ambassador Helms, the Iraqis had gained the upper hand over the Shah, securing the termination of Iranian support for the Kurds in exchange for concessions on the Shatt al-Arab dispute. Reports from Tehran during this period conveyed a sense of frustration and strategic unease within the U.S. mission, questioning how the Shah had allowed himself to be drawn into such an arrangement. Some cables even implied that the Shah should reconsider or at least reassess the broader implications of the agreement.⁹⁴

5.4. The Shah's Desire to Possess Nuclear Power

One of the central pillars of the Shah's broader visionary foreign policy was his ambition to transform Iran into a nuclear power over the long term. Throughout the 1970s, the Shah of Iran sought to enhance his country's strategic autonomy by pursuing an ambitious nuclear programme. His objective was to position Iran as a regional power capable of shaping its own security environment without full dependence on foreign actors. This vision, however, introduced a range of diplomatic and technical challenges, particularly in relations with the United States. According to Ambassador Helms, the Shah's strong focus on advancing his nuclear ambitions was clearly evident.⁹⁵ The Shah's determination to acquire nuclear capability—intensified after India's successful nuclear test in May 1974—signalled his intent to compete in the emerging strategic arena encompassing the Persian Gulf and the Indian Ocean. He envisioned the construction of a large-scale nuclear infrastructure under Iranian terms, but Washington grew increasingly uneasy. Congressional scrutiny, coupled with the Shah's reluctance to accept stringent IAEA safeguards, created serious frictions. According to U.S. assessments, the Shah was unwilling to compromise on core aspects of nuclear control and was pushing forcefully to implement his own security provisions⁹⁶

The United States had previously assured Iran, in 1971, of the possibility of establishing facilities for reprocessing spent nuclear fuel. Yet the Shah sought to go further, aspiring to acquire full-scale reactors that would consolidate Iran's technological independence. He perceived a double standard in U.S. policy, pointing out that while countries such as India and South Africa received American support in their nuclear endeavors, Iran—and by extension Pakistan—were approached with suspicion. This perceived inequity reinforced the Shah's conviction that Iran's pursuit of nuclear capability was not only a matter of energy security but also a question of international status.⁹⁷ Even before India's nuclear breakthrough, Prime Minister Indira Gandhi paid a visit to Tehran for a series of high-level discussions. Nuclear cooperation featured on the agenda, though Indian officials reportedly approached Iran's ambitions with caution. For the Shah, however, cultivating ties with India served a dual purpose: it provided a hedge against U.S. reluctance and simultaneously projected Iran's growing geopolitical aspirations. In this sense, nuclear diplomacy became an extension of the Shah's broader quest for status and autonomy in the international system.

⁹³ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 278, 755.

⁹⁴ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 278, 756.

⁹⁵ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 56, 177.

⁹⁶ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 121:365.

⁹⁷ Alex Vatanka, *Iran and Pakistan: Security, Diplomacy and American Influence* (London: I.B. Tauris, 2015), 119.

While the United States strongly opposed the acquisition of nuclear capabilities by any Muslim country—Arab or otherwise—primarily to safeguard Israel’s security, it ultimately endorsed Iran’s nuclear program on the assumption that it would remain under stringent American oversight. This reluctant approval, however, fell short of satisfying the Shah, who simultaneously sought assistance from France, West Germany, India, South Africa, and even China. Confronted with the Shah’s persistence, Washington imposed restrictive conditions, including limits on uranium enrichment and requirements for detailed disclosure of storage plans. The Shah firmly rejected these demands, arguing that Iran’s commitments under the Non-Proliferation Treaty (NPT) were sufficient and that no additional safeguards would be accepted. This stance reflected not only a legal interpretation of Iran’s treaty obligations but also the Shah’s broader determination to assert autonomy and elevate Iran’s international status.⁹⁸ The State Department assured Congress that any agreement with Iran would contain stricter safeguards than previous nuclear deals, recognizing that congressional approval would otherwise be unattainable. At the same time, France and West Germany extended offers for reactor sales under far fewer restrictions, which Tehran considered more appealing. This competition unfolded against a backdrop of declining trust between Washington and Tehran, already strained by unresolved disputes over oil pricing and the escalating costs of U.S. arms sales. While Washington sought to limit nuclear proliferation, the Shah interpreted such restrictions as infringements on Iranian sovereignty and evidence of unequal treatment.⁹⁹ The simultaneous pursuit of nuclear assistance by Pakistan further complicated U.S. policy, raising concerns in Washington that its regional non-proliferation strategy was in danger of unraveling.

As nuclear negotiations reached an impasse and domestic tensions in Iran escalated, the assassination of Ayatollah Said Shamsabadi in Isfahan further fueled political unrest. According to U.S. documents, the Shah was reportedly disturbed by allegations implicating SAVAK in the killing and ordered a comprehensive investigation, demanding that those responsible be punished with the utmost severity.¹⁰⁰ Although the incident received little public attention, it coincided with the deadlock in nuclear talks and soon came to symbolize one of the early signs of growing political instability—foreshadowing the revolutionary upheaval to come.

6. The U.S. Policy Toward the Shah Under the Carter Administration and Its Role in the Collapse of the Pahlavi Regime

By the late 1960s, some in the U.S. began advocating a shift away from supporting authoritarian regimes in the developing world, urging greater responsiveness to global change. However, during the Nixon and Ford years, this liberal view failed to displace Kissinger’s Realpolitik, which prioritized strategic stability over democratic ideals. Carter’s critical posture toward the Shah was not a sudden shift but a continuation of liberal ideas that had gradually gained traction in U.S. political discourse since the late 1960s. These ideas coalesced during Carter’s presidential campaign, where he emphasized a foreign policy grounded in human rights and moral responsibility. Carter’s approach clearly noted that friendship and cooperation with other countries were contingent

⁹⁸ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 159, 474

⁹⁹ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 159, 474

¹⁰⁰ Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), doc. 174, 525.

upon respect for fundamental human rights.¹⁰¹ Within this framework, while tolerance for diversity in systems of government was acknowledged, it was unequivocally stated that regimes engaging in torture, imprisoning individuals for their beliefs, or denying minorities fair treatment and the right to emigrate could not be condoned. This stance represented a marked departure from previous foreign policy practices in which human rights violations were often overlooked in favor of strategic interests.¹⁰² It was precisely this shift in understanding that constituted another critical turning point, leading to the deterioration of U.S.–Iran relations. Once in office in 1976, his administration sought to institutionalize this agenda, prompting sharp tensions with traditional allies such as Iran. Within the State Department, a powerful liberal bloc—led by Secretary of State Cyrus Vance—openly challenged the Shah’s policies, particularly his aggressive oil pricing, pursuit of nuclear capability, military build-up across the Persian Gulf and Indian Ocean, and domestic suppression of dissent.

These critiques were not limited to rhetoric. Carter’s victory, and the ideological shift it represented, created uncertainty for the Shah and galvanized Iranian opposition movements. Activist networks like the Iranian Committee for the Defense of Freedom and Human Rights emerged during this period, sensing a shift in Washington’s support. The administration continued to encourage political liberalization in Iran even as protests escalated. By placing human rights at the center of U.S. diplomacy, Carter inadvertently undermined the very regime that had long served as a pillar of U.S. strategy in the region.¹⁰³

Upon taking office, the Carter administration faced a strategic dilemma in Iran: whether to maintain unwavering support for the Shah or to acknowledge the growing legitimacy of opposition groups. Carter initially sought a middle path—strengthening reformist forces while backing the Shah’s regime. Yet this dual-track policy proved unsustainable. Secretary of State Cyrus Vance and other senior officials criticized the U.S. tendency to equate Iran solely with the Shah and urged outreach to moderate opposition leaders, particularly from the National Front and the Liberation Movement. They believed that engaging with these groups could position the U.S. favorably in a post-Shah era, especially as Iran’s foreign alignment was unlikely to shift drastically due to persistent Soviet pressure. While some within the administration saw supporting political transition as a way to safeguard American interests, Carter continued to back the Shah, particularly on critical issues like oil pricing and arms transfers. In 1977, high-level bilateral visits reaffirmed the ongoing, though increasingly fragile, alliance.¹⁰⁴

¹⁰¹ Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume I, Foundations of Foreign Policy, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2014), Doc. 9,47. The Presidential Campaign 1976, volume I, part II: Jimmy Carter, pp. 709–714.

¹⁰² Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume I, Foundations of Foreign Policy, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2014), Doc. 9,47. The Presidential Campaign 1976, volume I, part II: Jimmy Carter, pp. 709–714.

¹⁰³ Maysam Samiei and James Webster, “A Spiral of Distrust: Contingencies of US Decisions in 1978–79 and the Emergence of an Anti-American Path in the Islamic Republic of Iran’s Foreign Policy,” *World Sociopolitical Studies* 5, no. 1 (2021): 60,61.

¹⁰⁴ Maysam Samiei and James Webster, “A Spiral of Distrust: Contingencies of US Decisions in 1978–79 and the Emergence of an Anti-American Path in the Islamic Republic of Iran’s Foreign Policy,” *World Sociopolitical Studies* 5, no. 1 (2021): 61–62; Foreign Relations of the United States, 1969–1976, vol. XXVII, Iran; Iraq, 1973–1976 (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2012), docs. 138, 159

6.1. The Claim That the U.S supported the Revolution

After the fall of the Shah in 1979, some commentators argued that Washington's calculated disengagement played a role in the monarchy's collapse.¹⁰⁵ Some former Iranian officials even claimed that Washington supported the Khomeini movement out of frustration with the Shah, and that Carter's emphasis on human rights played a decisive role in undermining the monarchy. These views often reflected either the belief that the Shah had overreached after 1973 or that the U.S. sought an "Islamic belt" south of the Soviet Union comprising Afghanistan, Pakistan, and potentially Iran.¹⁰⁶

However, according to a CIA analysis shortly after the revolution, such claims lacked credibility and oversimplified the collapse of the Pahlavi regime.¹⁰⁷ The reports argued that the Shah misread the dynamics of the opposition, which had grown steadily as political development lagged behind rapid economic change, especially after 1973. Although he initiated a limited liberalization in 1977, the regime failed to anticipate its destabilizing effects. The political elite, believing the Shah's position was secure, did little to counter the mounting revolutionary momentum. As unrest spread in 1978, efforts to negotiate with opposition groups were clumsy and half-hearted. Instead of implementing meaningful constitutional reforms, the Shah ruled as a Western-backed autocrat, while mosques remained the only safe space for dissent to organize.¹⁰⁸ The U.S. position toward Khomeini's movement has sparked ongoing debate. While some claimed that Washington supported the revolution, this assertion lacks compelling evidence. The U.S. had little incentive and limited capacity to back a movement that threatened a regime offering strategic benefits—securing the Gulf, supplying oil to Israel, and aligning with U.S. interests.

This retrospective assessment mirrored earlier findings in State Department and embassy reports. While the U.S. was ultimately content with the Shah's removal, it had not anticipated that a radical force like Khomeini would take power. Between 1977 and mid-1979, the U.S. arguably possessed more intelligence on the unfolding revolution than any other foreign presence in Tehran. However, several factors undermined effective analysis. First, by 1978, the complexity of events outpaced embassy reporting, and it remained unclear whether the Shah would reconcile with or suppress the opposition. Second, policymakers failed to anticipate that the religious establishment would transform into a direct adversary. Third, nearly three decades of U.S. involvement had generated deep resentment, and anti-Shah sentiment increasingly carried an anti-American tone.¹⁰⁹

To be sure, a degree of self-criticism was also present within the U.S. intelligence community. According to U.S. intelligence reports, the failure to foresee the trajectory of events in Iran amounted to a significant intelligence shortcoming. By the summer of 1978, there was evidence suggesting that the Shah was facing serious challenges, but either this intelligence was overlooked or no appropriate warning was communicated. At

¹⁰⁵ Mark J. Gasiorowski, *U.S. Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1991), 130; Maysam Samiei and James Webster, "A Spiral of Distrust: Contingencies of US Decisions in 1978–79 and the Emergence of an Anti-American Path in the Islamic Republic of Iran's Foreign Policy," *World Sociopolitical Studies* 5, no. 1 (2021): 52.

¹⁰⁶ Gasiorowski, *U.S. Foreign Policy and the Shah*, 130.

¹⁰⁷ Central Intelligence Agency, "Myth and Reality in Today's Iran," 12 May 1980, 4.

¹⁰⁸ Central Intelligence Agency, *Myth and Reality in Today's Iran*, 12 May 1980, 4–10; Stephen Kinzer, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror* (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2003), 175.

¹⁰⁹ Central Intelligence Agency, "Myth and Reality in Today's Iran," May 12, 1980, 10.

the time, reports continued to portray the Shah as resilient and the opposition as weak and fragmented. Moreover, the flow of information had slowed considerably, in part because Iran's domestic politics had not been a priority for the intelligence community for several years. What was needed was not elite-level analysis, but rather insights into the depth of popular sentiment—something that remained largely absent. In retrospect, it is difficult to believe that a mass movement of such magnitude could have gone entirely undetected. After all, numerous reports had already identified the clergy as the most powerful opposition group, which should have signaled the likely direction of political change.¹¹⁰

Another critical reason for Washington's passive stance during the anti-Shah uprisings was the belief—frequently expressed by Secretary of State Cyrus Vance—that a post-Shah Iran led by Khomeini could be normalized diplomatically. This assumption proved unfounded following the eruption of the hostage crisis, which permanently reshaped U.S.–Iran relations. The Shah, meanwhile, refrained from a violent crackdown in part due to the Carter administration's liberal foreign policy, which emphasized restraint. Persistent tensions over oil pricing had already strained the U.S.–Iran relationship, and without clear American backing, the Shah lacked the confidence to suppress internal dissent forcefully. U.S. intelligence at the time also paid close attention to the Shah's psychological condition, noting signs of uncharacteristic depression, indecisiveness, and detachment. His last-ditch efforts to implement political liberalization without undermining royal authority were ultimately interpreted as attempts to manage growing instability rather than genuine reform.¹¹¹

The Shah's deteriorating health was also a key factor that accelerated the regime's collapse. The Shah's indecisiveness and visible psychological decline reinforced the perception among opposition groups that he was losing control. His demoralization was closely linked to his deteriorating relationship with Washington—particularly over oil pricing—at a time when liberal voices dominated U.S. foreign policy and withheld support for his domestic crackdown. Aware of this shift, the Shah launched a belated liberalization campaign and sought popular legitimacy as a counterbalance to American pressure. Yet the effort came too late. The revolutionary momentum had already taken hold, and even segments of the military began defecting to the opposition.

Conclusion

The early 1970s marked a turning point in Iran–U.S. relations. While bilateral ties had long been shaped by Cold War imperatives, a series of global and regional developments in this period catalyzed a fundamental transformation. The U.S. defeat in Vietnam, the recalibration of American global strategy under the Nixon Doctrine, détente between the superpowers, and the British withdrawal from the Persian Gulf all contributed to a shift in the balance of power. In this context, the Shah aimed not merely to preserve the alliance but to redefine it in a way that would grant Iran the status of a regional power. The aftermath of the 1973 Arab–Israeli War and the subsequent oil embargo enhanced Iran's regional leverage. Rising oil revenues enabled the Shah to pursue an ambitious modernization programme in foreign policy. However, this growing autonomy—manifested in confrontational oil pricing, an assertive Gulf policy, and rhetorical shifts

¹¹⁰ Central Intelligence Agency, "Myth and Reality in Today's Iran," May 12, 1980, 10.

¹¹¹ FOIA/CREST, Doc. No. 0001259322, "Analysis of NFAC's Performance on Iran Domestic Crisis 1977–1978," 1979, 5–14.

regarding Israel—generated unease in Washington. What was publicly presented as strategic alignment increasingly masked deeper fractures rooted in expectations and conflicting interests.

U.S. diplomatic archives reveal a persistent undercurrent of mistrust during this period. U.S. policymakers remained committed to Iran as a bulwark against Soviet influence, yet growing concerns arose over the Shah's quest for status. Key disagreements emerged over oil, arms sales, nuclear energy, and regional diplomacy—issues that strained the alliance beyond its Cold War rationale. By the late 1970s, the Iran–U.S. relationship had entered a phase of crisis. The 1979 Islamic Revolution not only brought a dramatic end to the bilateral alliance but also exposed the failure of a foreign policy model premised on personal diplomacy, authoritarian stability, and strategic overreliance. Although internal dissent and popular mobilization were decisive, the collapse of the Pahlavi regime also highlighted the limitations of Washington's approach to regional hegemony.

This study demonstrates that the fragility of Iran–U.S. relations, rooted in dynamics that began to take shape in the late 1960s, became far more contested during the 1970s than conventional narratives often suggest. Central to this fragility was the Shah's pursuit of status, which generated recurrent tensions with Washington. The rupture of 1979, therefore, should not be viewed as a sudden break, but rather as the culmination of a longer process of divergence. Situating this transformation within its historical context allows us to understand better not only the collapse of the Pahlavi regime but also the inherent limitations of a U.S.–Iran partnership that rested on fragile foundations.

References

Official Documents

- CIA (1978), Analysis of NFAC's Performance on Iran's Domestic Crisis, Mid 1977 – 7 November 1978, <https://www.cia.gov/readingroom/document/0001259322>.
- CIA (1980), Myth and Reality in Today's Iran, RDP81B00401R000500110040-4, 12 Mayis, s. 4–10, <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp81b00401r000500110040-4>.
- Department of State Bulletin (1974), Volume LXXI (October 14).
- Foreign Relations of the United States (2001), Documents on Iran and Iraq, 1969–1972, Cilt E–4, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States (2004), Energy Crisis, 1969–1974, Cilt XXXVI, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States (2006), Iran; Iraq, 1973–1976, Cilt XXVII, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States (2007), Energy Crisis, 1974–1980, Cilt XXXVII, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Foreign Relations of the United States (2014), 1977–1980, Foundations of Foreign Policy, Cilt I, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.

Books, Articles, and Theses

- Afkhami, Gholam Reza (2019), *The Life and Times of the Shah*, Oakland: University of California Press.

- Alvandi, Roham (2012), "Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf," *Diplomatic History*, cilt 36, sayı 2: 337–372.
- Axworthy, Michael (2013), *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic*, Oxford: Oxford University Press.
- Bizieff, Matthew P. (2019), "Jimmy Carter and the Shah: US Relations with Iran a Year before the Fall of the Shah," Master Thesis, North Carolina State University.
- Cooper, Andrew Scoot. (2011), *The Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East*, New York: Simon & Schuster.
- Farzanegan, Mohammad Reza ve Habibpour, Mohammad (2017), "Resource Rents Distribution, Income Inequality, and Poverty in Iran," *Journal of Development Economics*. 1–23.
- Farzanegan, Mohammad Reza & Tim Krieger (2018), "Oil Rents, Shocks, and Inequality in Iran," *CESifo Working Paper Series*, s. 1–35.
- Ganji, Babak (2012), *Politics of Confrontation: The Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran*, London: I.B. Tauris.
- Gasiorowski, Mark J. (1991), *U.S. Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gause, F. Gregory III (2010), *The International Relations of the Persian Gulf*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Guittard, Alex (2010), "Iran and the Nixon Doctrine: American Arms and the Rise and Fall of the Shah," *Elements*, Vol. 6, No. 1.
- Katouzian, Homa (2003), *The Political Economy of Modern Iran*, despotism and pseudo-modernism, 1926-1979, New York University Press.
- Keddie, Nikki R. (2003). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution* (2nd ed.). New Haven, CT: Yale University Press.
- Kinzer, Stephen (2003), *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Milani, Abbas (2011), *The Shah*, London: Macmillan.
- Offiler, Ben (2015), *US Foreign Policy and the Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon and the Shah*, New York: Palgrave Macmillan.
- Oran, Baskın (2001), *Türk Dış Politikası - Cilt 1 (1919 - 1980)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, Seçil (2022), *İran Devrim Süreci ve İran-ABD İlişkilerinin Seyri (1945-1989)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Salberg, Mari; Henriksen Waage, Hilde "Master of the Game: The Relationship between the United States and Iran Revisited, 1969–1972," *Diplomacy & Statecraft*, C. 30, S. 4.
- Samiei, Mohammad & Janice Webster (2021), "A Spiral of Distrust: Contingencies of US Decisions in 1978–79 and the Emergence of an Anti-American Path in the Islamic Republic of Iran's Foreign Policy," *World Sociopolitical Studies*, cilt 5, sayı 1: 47–82.
- Takeyh, Ray (2009), *Guardians of the Revolution: Iran and the World in the Age of the Ayatollahs*, New York: Oxford University Press.
- Vatanka, Alex (2015), *Iran and Pakistan: Security, Diplomacy and American Influence*, London: I.B. Tauris.
- Yergin, Daniel (1991), *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money & Power*, New York: Simon & Schuster.

OSMANLI DÖNEMİ DENİZLİ’DE MADENCİLİK FAALİYETLERİ

MINING ACTIVITIES IN DENİZLİ DURING THE OTTOMAN PERIOD

Kamuran ŞİMŞEK*

Geliş Tarihi/Received:07.07.2025

Kabul Tarihi/Accepted:03.12.2025

ŞİMŞEK, Kamuran, (2026), “Osmanlı Dönemi Denizli’de Madencilik Faaliyetleri”, Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 445-460, (DOI: 10.33431/belgi.1736590)

Öz

Madenler, insanlık tarihi boyunca pek çok medeniyetin ticari, askeri ve sosyal alanda kullandığı önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Bunlar, hem ekonomik olarak hazineye gelir getirmiş hem de pek çok farklı alanda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti sahip olduğu madenlerin çıkarılmasına büyük önem göstermiş ve işletim alanlarını yaygınlaştırmak amacıyla yeni ocakların açılması için çaba sarf etmiştir. Geniş bir coğrafyada hüküm sürülmesine bağlı olarak farklı maden kaynaklarından istifade edilmesi yoluna gidilmiştir. Osmanlı Devleti’nde madencilik faaliyetleri klasik dönemde devlet eliyle gerçekleştirilirken 19. yüzyıldan itibaren dünyadaki madencilik alanında görülen gelişmelerin de tesiriyle yerli ve yabancı kimseler tarafından işletilmeye başlanmıştır. Madencilik faaliyetlerinin dünya genelinde yaygınlaşmasıyla birlikte bu alanda ortaya çıkan sorunların ne şekilde çözülmesi gerektiği ve maden kullanım tasarrufunun kimlere verilebileceği gibi hususlarda bazı hukuki düzenlemeler yapma yoluna gidilmiştir. Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan kanunlaşmanın etkisiyle madenler konusunda 1861’de bir nizamname yayınlanarak sahip olunan maden sahasının etkili bir şekilde işletilmesi noktasında adım atılmıştır. Bu nizamnamenin ardından 1867’de yabancılara da maden işletim hakkının verilmesiyle birlikte ülke sınırları içerisinde bulunan pek çok maden bunlar tarafından işletilebilir hale gelmiştir. Ancak bu nizamname ile maden hukuku konusundaki boşlukları doldurmak mümkün olmamıştır. Mevcut durumdaki sorunlara çözüm getirmek amacıyla ilerleyen zamanlarda da yeni maden nizamnameleri çıkarılmıştır. Batı Anadolu bölgesinde yer alan ve çok eski bir yerleşim yeri olan Denizli ve çevresinde de tarih boyunca zımpara, krom, linyit, kökür, bakır gibi çeşitli madenler çıkarılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı döneminde maden işletmeciliğinin Denizli’de nasıl bir seyir gösterdiği, bölgedeki madenlerin nerelerden çıkarıldığı, madenlerin çıkarılması sırasında işletmecilerle arazi sahipleri arasında çıkan sorunların neler olduğu, bu sorunların ne şekilde ele alındığı ve bu madenlerin kimler tarafından işletildiği hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Denizli, Maden, Madencilik Faaliyetleri.

*Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli, ksimsek@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3741-471X>).

Abstract

Mines have been among the important resources used by many civilisations throughout human history in commercial, military, and social spheres. They have both generated revenue for the treasury and been used in many different areas. The Ottoman Empire attached great importance to the extraction of its mines and made efforts to open new mines in order to expand its operational areas. Due to its vast geographical rule, it sought to take advantage of different mineral resources. While mining activities in the Ottoman Empire were carried out by the state in the classical period, from the 19th century onwards, influenced by developments in the global mining industry, they began to be operated by local and foreign individuals. With the spread of mining activities worldwide, legal regulations were introduced to address issues such as how to resolve problems arising in this field and to whom mining rights could be granted. In the Ottoman Empire, with the increasing codification of laws in the second half of the 19th century, a regulation was published in 1861 regarding mines, taking a step towards the effective operation of owned mining areas. Following this regulation, in 1867, mining rights were also granted to foreigners, enabling many mines within the country's borders to be operated by them. However, this regulation did not fill the gaps in mining law. New mining regulations were issued in later years to resolve the existing problems. Various minerals such as emery, chromium, lignite, sulphur, and copper have been mined throughout history in Denizli and its surroundings, a very old settlement located in the Western Anatolia region. This study aims to provide information on how mining operations developed in Denizli during the Ottoman period, where the minerals in the region were extracted, what problems arose between operators and landowners during extraction, how these problems were addressed, and who operated these mines.

Keywords: *Ottoman Empire, Denizli, Mining, Mining Activities.*

Giriş

İnsanlık tarihinin en önemli buluşlarından olan madenler, yaşamın çoğu alanında kullanılan pek çok ürünün ana maddesi olması sebebiyle oldukça değerlidirler. Mutfak malzemeleri, para, ordunun ihtiyaç duyduğu çoğu ekipman, inşaat malzemeleri ve bazı tarım ürünlerinde kullanılan madenler, insanların işlerini kolaylaştırarak sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin öncüsü olmuşlardır. İlk çağlardan beri Anadolu coğrafyası, çeşitli madenlerin bulunduğu önemli bir güzergâhta yer almaktadır. Bölgeye göç eden insanlar buradaki değerli madenleri kullanarak medeniyetlerini geliştirmişlerdir. Bu durum, Anadolu’nun tarım ve hayvancılık gibi unsurlar dışında madenler konusunda da ilgi çekici bir bölge haline gelmesini sağlamıştır.

Türkler, tarih boyunca madenlerin nasıl ve nerelerde kullanıldığı konusunda bilgi sahibi olmuş ve bu madenlerden çeşitli alanlarda yararlanma yoluna gitmişlerdir. Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Türk toplulukları Orta Asya bölgesinde bulunan madenleri kullanarak çeşitli ticari metaller, savaş araç gereçleri ve süs eşyaları gibi ürünler üretmişlerdir.¹ Anadolu’ya yerleşmeye başlayan Türkler, sahip oldukları madencilik tecrübelerini buraya taşımışlar hatta Selçuklu sanayisinin ihtiyacı olan madenlerin çoğunu buradaki ocaklardan temin etmişlerdir.²

Türklerin Anadolu’daki madencilik faaliyetleri Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Osmanlı klasik döneminde madenlerin yönetimi ve işlenmesi hususunda çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu noktada ortaya çıkan ilk maden kanunları II. Bayezid zamanında yayınlanmış olan “kanunnâme-i ber mûceb-i örf-i Osmanî” adlı bir kanun kitabının içerisinde bulunmaktadır. Ancak bu özel olarak madenleri ilgilendiren bir kanun olmayıp madencilik dışında başka konuları da ihtiva eden bir metin durumundaydı. Osmanlı kanunname geleneğinde resmi emirler gereğince oluşturulanların yanı sıra özel olarak meydana getirilmiş olan kanunnameler de bulunmaktadır. Buna göre, Osmanlı’nın erken döneminde madenler konusunda özel olarak oluşturulan ilk kanuni metin 1525 tarihli dir.³ Buna benzer diğer bir kanunname de Saksonya madencilik kanunlarının uyarlanmasıyla oluşturulan 1536 tarihli kanunnamedir. 1525 ve 1536 kanunnameleri arasında büyük bir benzerlik bulunmakla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bahsi geçen kanunnamelerin uygulamada kaldığı düşünülmektedir.⁴ Osmanlı topraklarında bulunan madenler Tanzimat öncesi dönemde iltizam, emanet ve malikâne usulleri ile işletilmiştir.⁵ Toprağın mülkiyeti genelde devlete ait olduğundan madenlerin işletilmesi imtiyaz yoluyla verilmiyor, sadece devlet eli ile yönetiliyordu. Hatta öyle ki 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar durum bu şekilde sürmeye devam etmiştir.⁶ Ancak 1858 yılında ilan edilen arazi kanunnamesinde metruk bir arazide maden bulan kişiler bu durumdan ayrı tutulmuştur. Bu kanunnameye göre eğer ki kişi metruk bir arazide maden bulursa gelirinin beşte birini devlete vergi olarak ödeme şartıyla burayı işletme hakkına sahip olacaktı. Ancak maden işlenmeye değer değilse o zaman gelirinin tamamı işleten kişiye kalacaktı. Bununla birlikte maden kişinin

¹ Uğur Erden, *İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2017, s. 5.

² Salim Koca, “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *Erdem*, Cilt 8, Sayı 23, 1996, s. 474.

³ Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı*, Cilt 3, Ankara, 1999, s. 315.

⁴ Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâme Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 98, Ekim 1995, s. 76-77.

⁵ Abdülmecit Mutfak, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü”, *History Studies*, Cilt 2, Sayı 2, 2010, s. 294-295.

⁶ Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, s. 313.

kendine ait arazisinde bulunursa, arazi sahibi madenden hisse alamayacak fakat araziyi kullanamamaktan ötürü zararının karşılığı kendisine ödenecekti.⁷

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin başlamasıyla birlikte buharlı makine kullanımı yaygınlaşmış ve sanayideki üretim hızlanmıştır. Üretimin artışa geçmesi sonrasında da madenlere olan ihtiyaç artmıştır. Nitekim bu dönemde buharlı makinelerin çalışmasını sağlayan en önemli maden kaynağı kömür idi.⁸ Makineleşmenin çoğalmasıyla farklı sanayi dalları ortaya çıkmaya başlayınca krom, zımpara, linyit, kükürt, kurşun, manganez gibi maden kaynaklarına olan ihtiyaç da artmıştır. Bu sebeple kendi ülke topraklarında ihtiyaç duydukları madenlere ulaşmakta güçlük çekmeye başlayan sanayisi gelişmiş devletler bu ihtiyaçlarını dışarıdan karşılamak durumunda kalmışlardır.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Sanayi Devrimi’ni yakından takip etmemesinden dolayı diğer devletlere nazaran sanayileşmede geri kalmış ve eskiden olduğu gibi sanayi üretimini el emeği ile sürdürmeye devam etmiştir. Bu durum Osmanlı madenciliğinin de gelişmesini engelleyen önemli bir unsur olmuştur. Örneğin 1838’de Osmanlı’nın önemli maden merkezlerinden biri olan Keban’dan geçen Moltke isimli batılı gözlemci buradaki maden üretiminin büyük çoğunluğunun el emeğine dayandığını ve üretim maliyetlerinin yüksek olduğunu belirtmektedir. Öyle ki madenlerin perişan durumda olduğunu hatta madenlerde gereksiz bir israf söz konusu olduğunu da ifadelerine eklemektedir. Yapılan araştırmalara göre bu dönemde Osmanlı maden üretimindeki israf yüzdesi olarak %31 gümüş, %40 bakır ve %12 kurşun olarak tespit edilmiştir.⁹

Tanzimat’ın ilanı sonrasında Osmanlı’da Batılılaşma sürecinin de etkisiyle diğer alanlarda olduğu gibi madenciliğin geliştirilmesi için de çalışmalar başlatılmıştır. Aynı zamanda savaşlar nedeniyle bozulan ekonominin de etkisiyle maden işletmelerine yatırım yapacak yerli sermayenin yetersiz kalmasından dolayı Avrupa sermayedarları sektörde etkili olmaya başlamışlardır.¹⁰ Bu dönemde Osmanlı Devleti tarafından atılan ilk adım 1842 senesinde Maâdin-i Hümayun Meclisi’nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Meclisin görevi, ülke topraklarında bulunan bütün madenlerin en verimli şekilde işletilmesini sağlayacak kural ile esasların belirlenmesi ve uygulanmasında faydalı olacağı düşünülen hukuki ve teknik hususların tespit edilerek padişaha bildirilmesiydi.¹¹

Meclisin açılışının ardından 19 Mayıs 1861 tarihinde Fransız maden nizamnamesi örnek alınarak yeni bir nizamname yayınlanmıştır.¹² Bu nizamnameye göre, Osmanlı ülkesinde bulunan madenler yer altı ve yer üstü olarak ikiye ayrılmıştır. Altın, gümüş, kurşun, krom, kobalt, kömür gibi madenler “mevâdd-ı ma’deniye”, mermer ve kireç gibi taşlar ile çanak, çömlek ve porselen üretiminde kullanılan topraklar ise “mevâdd-ı gayr-i ma’deniye” olarak adlandırılmıştır. Nizamnamede yer altı ile yer üstü madenlerinin nasıl çıkarılacağı ve çıkarıldıktan sonra uygulanacak olan işlemler de nizamnamede belirlenmiş olup bu uygulamaların yapılması izne tabi tutulmuştur. Ancak bir kişinin kendi mülkünde maden aramasına ve hafriyat yapmasına izin almaksızın müsaade edilmiştir. Nizamname sonrasında “berat” kavramı yerine “imtiyaz verme” kavramı daha çok kullanılır hale

⁷ Ertan Gökmen, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899), *Belleten*, Cilt 71, Sayı 262, 2007, s. 971.

⁸ Ümüt Akagündüz, “Sanayi Devrimi ve Sanayileşme”, *Uygurlık Tarihi*, (Ed. İsmail Güven), Pegem Akademi, 2016, Ankara, s. 425.

⁹ Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, s. 314.

¹⁰ Yaşar Öcal, “19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 44, Güz 2018, s. 189.

¹¹ Mutağ, agm, s. 295; Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, s. 316.

¹² Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, s. 317.

gelmeye başlamıştır. Bu durum klasik Osmanlı madenciliğinde görülen devlet tekelliliği zihniyetinin de yavaş yavaş terk edildiğinin bir göstergesidir. Nizamnamede herhangi bir arazide bulunan madenin işletilebilmesi için dört esas belirlenmiştir. Bunlardan ilki yeni keşfedilen madenin işletilmeye değer olması, ikincisi işletmeye alınacak madenin etrafında fabrika veya başka bir maden ocağının bulunmaması, varsa bile zarar verilmeyeceğinin garanti edilmesi, üçüncüsü maden ocağının işletilmesinde en uygun usulün belirlenmesi ve dördüncüsü madeni işletecek kişilerin bu işi yapabilecek sermayeye ve gerekli beceriye sahip olmalarıdır.¹³

Nizamnameye göre gerekli şartlar sağlandıktan sonra madende başlatılan işletme faaliyetleri esnasında eğer ki bir anlaşmazlık veya başka bir sorun ortaya çıkarsa bu meselenin çözülmesi Maâdin-i Hümayun Meclisi’ne bırakılmıştır. Yeni nizamnamede önemli bir uygulama olarak “maden mühendisliği” de karşımıza çıkmaktadır. Buna göre madenlerin bulunması, arazinin etrafında bulunan bina ve ocakların korunması, maden işletmeciliğinde usule aykırı hareketlerin belirlenmesi, cevherin çıkarılacağı sırada uygulanacak işlemlerde görülen mahzurların ortaya çıkarılması ve sorunların ortadan kaldırılması için maden mühendislerinin her maden ocağında bulundurulması gerekmektedir. Bununla birlikte nizamnamede her eyalette bir “maden başmühendisi” bulundurulması uygulaması da getirilmiştir. Bunların görevi de madenlerin kurallara göre uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi, maden ocaklarında can güvenliği konusuna dikkat edilip edilmediği ve eyalet içerisinde madencilik konusunda edindikleri bütün haberleri Maâdin-i Hümayun Meclisi’ne haber vermeleri olarak belirlenmiştir. Nizamnamede madenler ve işletmecilerden alınacak vergiler konusunda da bazı hükümler belirlenmiştir. Buna göre madenin işletilebilmesi için verilecek olan ruhsattan bir defaya mahsus “harc-ı ferman” alınacaktı. Ayrıca işletilen madenden aynî olarak değil, nakdî olarak ve %3’ten %20’ye kadar değişen oranlarda vergi alınabilecekti.¹⁴

1861 nizamnamesi sonrasında 3 Nisan 1869, 14 Nisan 1873, 7 Eylül 1887 ve 9 Nisan 1906’da ilan edilen yeni nizamnamelerle dönemin şartlarına göre bazı maddelerde değişiklikler yapılmıştır. Maden üretim esaslarını belirleyen nizamnamelerle madenciliğin hukuki alt yapısı oluşturulmuştur.¹⁵ Bu düzenlemeler sayesinde Osmanlı tebaasından olanlar bazı şartlarla maden işletebilme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca madenler sadece devlet eliyle değil özel şirketler aracılığıyla da işletilebilir hale gelmiştir. 1867 senesinde yabancılara Osmanlı topraklarına mülk edinebilme hakkının verilmiş olmasıyla birlikte, yabancı işletmeciler de Osmanlı’da bulunan madenleri işletmeye başlamışlardır.¹⁶ Böylece hem yerli hem yabancı işletmeciler ister münferit isterse de müşterek olarak madenleri işletmişlerdir.

Nizamnamelerin yayınlanmasıyla birlikte Osmanlı topraklarında bulunan madenlere olan ilgi de artmıştır. Bunun bir neticesi olarak hem yerli hem de yabancı yatırımcılar çeşitli vilayetlerde maden arayışına girişmişlerdir. Bu vilayetler incelendiğinde aralarında Aydın vilayetinin önemli bir konumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Orman, Maâdin ve Zirâat Nezareti tarafından 9 Ağustos 1900 tarihinde düzenlenmiş olan bir deftere göre 1878-1899 yılları arasında Aydın, Hüdavendigar, Trabzon, Ankara, Sivas, Selanik, Diyarbakır, Kastamonu, Halep, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Konya, Kosova, Manastır ve Edirne vilayetlerinde çeşitli imtiyazlar verilmiştir.¹⁷ Aydın vilayeti incelendiğinde bölge madenler

¹³ Tızlak, “Osmanlı Maden İşletmeciliği”, s. 82-83.

¹⁴ Tızlak, “Osmanlı Maden İşletmeciliği”, s. 83-84.

¹⁵ Özkan Keskin, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 29, 2011, s. 127.

¹⁶ Mutağ, agm, s. 296.

¹⁷ Gökmen, agm, s. 976-979.

açısından diğer vilayetlere oranla oldukça zengindi. Vilayet içerisinde en fazla madenlere sahip olan sancaklar arasında Menteşe ve İzmir sancakları birinci sırada iken Aydın ve Denizli sancakları ise ikinci sırada yer almaktaydı.¹⁸ Denizli Sancağı'nda da özellikle zımpara ve krom madenleri başta olmak üzere çeşitli maden kaynaklarının kullanılması için işletme imtiyazı talepleri olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı döneminde Denizli'deki madencilik faaliyetlerinin neler olduğu, yerli ve yabancı işletmecilerin hem kendi aralarında hem de arazi sahipleri ile yaşadıkları hukuki ve ekonomik ilişkilerin hangi bağlamda yaşandığı incelenmiştir.

1. Tarihi Süreçte Denizli'de Madencilik

Denizli'nin madencilik konusundaki en eski buluntuları MÖ 5000 civarına kadar gitmektedir. Şehrin madencilik tarihinin ne zaman başladığı tam olarak bilinemese de Denizli'nin Çivril ilçesinin 5 km güneybatısında bulunan Beycesultan yerleşim yerinde Geç Kalkolitik Çağa ait olduğu anlaşılan bazı buluntular saptanmıştır. Anadolu'daki ilk gümüş buluntularının Elâzığ-Korucutepe ve Denizli-Beycesultan'da ele geçirildiği bilinmektedir. Bu buluntu gümüş bir yüzük olmakla birlikte Kalkolitik Dönem için önemli bir eserdir.¹⁹ Yine Samsun-İkiztepe, Bursa-Ilıpınar, Malatya-Arslantepe ve Denizli-Beycesultan'da bulunan maden ustaları arsenik ile bakırı eritmeyi başararak daha dayanıklı olan yeni metallerin üretilmesini sağlamıştır.²⁰ MTA'ya²¹ göre günümüzde Beycesultan'ın kuzeydoğusunda bir bakır-kurşun-çinko madeni bulunmaktadır.²²

Orta çağ ve Osmanlı klasik dönemi ile öncesinde Denizli madenciliği hakkında pek fazla çalışma bulunmamaktadır. Yapılan çalışmalar daha çok Balkanlar ve Anadolu'da Gümüşhane, Keban ve Ergani gibi maden bölgeleri hakkındadır. Denizli'de çıkarılan madenlerin daha çok krom ve zımpara gibi 18-19. yüzyılda kullanımı yaygınlaşan ürünler olması nedeniyle bölgenin madencilik konusunda bu dönemde diğer şehirlere nazaran geride kalmış olduğu söylenebilir.

Krom madeni ilk defa 1762 yılında Johann Gottlob Lehmann tarafından keşfedilmiş ve Louis Nicolas Vauquelin tarafından incelenerek adı konulmuştur. Anadolu'da bulunan ilk krom madeni ise 1848'de Bursa-Harmancık'ta ortaya çıkmıştır.²³ Anadolu'daki ilk zımpara madeni ise Dr. J. Lawrence Smith tarafından 1850'de Aydın vilayeti sınırlarında bulunmuştur. Bu tarihten sonra Batı Anadolu'da zımpara madenciliğinin önemi artınca 1900'lerin başında İngiliz Abbott ailesi bölgeye gelerek zımpara madenlerinin işletmesine sahip olmaya çalışmıştır.²⁴ Süreç içerisinde Abbott ailesi Denizli'de bulunan zımpara madenlerinin işletmesini de alacaktır. Bu bilgilerden hareketle Denizli madenciliğinin aslında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. 1867'den sonra yabancı tüccarların da bölgede faaliyet göstermesiyle birlikte Denizli madenciliğinde de artış meydana gelmiştir.

¹⁸ Günver Güneş, Müslime Güneş, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küçük Menderes Havzasında Madencilik", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 5, 1-5 Ekim 2018, Ankara, s. 382.

¹⁹ Oktay Başak, "Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 2008, s. 20-22.

²⁰ Sırrı Tiryaki, "Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madenciliğinin Başlangıç Evreleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 2017, s. 180.

²¹ Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü

²² <https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/hizmetler/maden-haritalari/denizli.pdf> (Erişim tarihi: 16.03.2025).

²³ Celil Bozkurt, "Osmanlı Devleti'nde Kromun Keşfi ve Harmancık Krom Madenlerinin İşletilmesi (1848-1922)", (ed. Arif Bilgin, Burhan Çağlar), *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Kronik Yayınları, 2019, s. 234.

²⁴ Nesrin Kanberoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Zımpara Madenleri Hakkında Bir Tetkik (1908-1918)", *History Studies*, Cilt 10, Sayı 10, Aralık 2018, s. 193-194.

Denizli ve çevresindeki madencilik faaliyetleri hakkında ortaya konulmuş olan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların 19. yüzyılın son on yılı ile 20. yüzyılın ilk yirmi yılını kapsadığı görülmüştür. Bildirici tarafından kaleme alınan makalede genel itibarıyla İngilizler ile imzalanmış olan Balta Limanı Antlaşması’nın ardından verilen imtiyazların da tesiriyle bölgede yabancı etkinliğinin arttığı ifade edilmiştir. Ardından Aydın vilayeti genelinde çıkarılan madenlerin neler olduğu ve bunların kimler tarafından işletildiği hakkında bilgilere yer verilmiştir.²⁵ Taştekin ise Denizli sancağındaki krom madeninin 1918-1919 yılları arasında kimlere ihale edildiğini ve sancak sınırları dahilindeki bazı bölgelerde yer alan kromun imtiyaz ihalelerini arşiv belgelerinden hareketle ele almıştır.²⁶ Bu çalışmada ise Denizli ve çevresindeki madencilik faaliyetlerinin çok daha eski bir tarihi geçmişe sahip olduğu ortaya konulmuştur. Bu bölgede yaşayanlar önceki dönemlerden itibaren madenlerden ne şekilde istifade edilmesi konusunda bilgi sahibidirler. Ayrıca Denizli’deki yerli maden işletmecilerinin kimler olduğu ve nerelerde faaliyetlerini gerçekleştirdikleri noktasında arşiv belgeleri ile haritalardan istifade edilmiştir. Bunlardan hareketle Denizli’deki yerli ve yabancı maden işletmecilerin kimler olduğu, aralarındaki münasebetlerin neler olduğu ve bölgede maden işletme imtiyazı elde edenlerin arazi sahipleri ile arasında yaşanan sorunlarda ne tür kararların alındığı konusunda ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

2. Denizli’de Yerli Maden İşletmecileri

Denizli’de yerli maden işletmecileri incelendiğinde öne çıkan isimlerden ilki Buldanlı Hacı Emin Efendi’dir. İzmir’de Büyük Vezir Hanı’nda ticaretle uğraşan Hacı Emin Efendi, Denizli’de bulunan maden ocaklarını işletmekle birlikte İzmir, Manisa, Aydın, Alaşehir, Nazilli ve Milas gibi başka yerlerde de maden işletmelerine sahiptir.²⁷ Bölgenin önemli maden işletmecilerinden olan Emin Efendi, zımpara²⁸, linyit²⁹ ve altınla karışık arsenik³⁰ gibi madenlerle ilgilenmiştir. Maden işletmelerinin bulunduğu yerleri gösteren 1883 tarihli bir haritaya göre Emin Efendi ve oğullarına ait Denizli ve çevresinde 15 maden işletmesi bulunmaktadır. Aynı haritada Denizli dışında bulunan diğer işletmelerin yerleri de gösterilmektedir.³¹

İşletilen maden cinsine göre bakıldığında, Buldanlı Emin Efendi ve ailesinin Denizli’de iki zımpara madenine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Buna göre Denizli’nin Buldan kazasına bağlı Dereköy karyesinde kendisi ve kardeşi Hafız Ethem Efendi’ye ait bir zımpara madeni bulunmaktadır.³² Bu zımpara madeni muhtemelen 1898’de alınmış olmalıdır. Çünkü bu dönemde Molla Ahmedzâde Hacı Hüseyin, Molla Ahmedzâde Hacı Emin (Buldanlı), Hafız Ethem, İstanbullu Hacı Mustafa ve Mehmet Raşit efendiler ortaklaşa bir şekilde Buldan kazasına bağlı Güney ve Dereköy karyelerinde bulunan zımpara madenlerinin ihalesini 60 sene müddet ile almıştır. İdare ile yapılan şartnamenin 16. maddesine göre burada çıkarılacak olan cevherler önce Sarayköy’e taşınacak ve buradan demiryolu vasıtası ile

²⁵ Yusuf Ziya Bildirici, “Denizli ve Çevresinde Madencilik (1890-1919)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 2019, s. 99-109.

²⁶ Serap Taştekin, “Denizli Sancağı Krom Madeni İmtiyazları (1918-1919)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 24, 2020, s. 279-299.

²⁷ BOA, HRT.h., 1847, 29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883.

²⁸ BOA, MV., 134/8, 3 Zilkade 1327/16 Kasım 1909; BOA, BEO, 3844/288296, 11 Muharrem 1329/12 Ocak 1911; BOA, MV., 231/97, 22 Cemazıyelevvel 1331/29 Nisan 1913; BOA, BEO, 4567/342460, 14 Recep 1337/15 Nisan 1919.

²⁹ BOA, MV., 199/167, 11 Safer 1334/19 Aralık 1915; BOA, BEO, 4389/329175, 13 Safer 1334/21 Aralık 1915.

³⁰ BOA, MV., 248/9, 17 Zilkade 1335/4 Eylül 1917.

³¹ BOA, HRT.h., 1847, 29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883.

³² BOA, BEO, 3903/292684, 12 Cemazıyelahir 1329/10 Haziran 1911.

İzmir limanlarına götürülecekti. İzmir limanlarına ulaşan cevherler burada yapılacak ölçüm işlemlerinin ardından gerekli izinler alındıktan sonra maden sahiplerinin istediği yere ihraç edilebilecekti.³³ 1900'de ise bu madenlerin yüz hisse itibarıyla kırk beşine sahip olduğu iddia edilen ve Rusya tebaasından olan Mösyö Yorki, üzerinde bulunan hisselerinin yirmi beş hissesini yukarıda adı geçen diğer ortaklara 650 lira bedel ile satmak istemiştir. Ancak Osmanlı idaresi 1898'de yapılan sözleşmede ortaklar arasında Mösyö Yorki'nin adının geçmediğini belirterek bu durumun izah edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁴ Bahsi geçen bu zımpara madenleri 1897'de henüz ortaklara ihale edilmemişken Osmanlı tebaasından tüccar Manolaki Andonyadi tarafından madenlerin işletilmesinde askeriyece bir problem olup olmadığı soruşturulmuştur.³⁵ Görünüşe göre bu iki madeni satın almak için tüccarlar birbirleri ile rekabet içerisine girmiş ancak kazanan Hacı Emin ve ortakları olmuştur.

Denizli'nin Irlıganlı karyesinde bulunan diğer bir zımpara madeni ise Mart 1913 senesinde Hacı Emin Efendi ve kardeşine ihale edilmiştir.³⁶ Hacı Emin Efendi'nin Denizli'de sadece zımpara işletmediği, bundan başka diğer maden ocaklarıyla da ilgilendiği görülmektedir. Nitekim Emin Efendi ve ortakları Sarayköy kazasına bağlı Tırkaz ve Tekke karyelerinde ortaya çıkarılan kükürt madeninin imtiyazını da 30 Ocak 1918'de 99 yıl süreyle almışlardır.³⁷

Denizli'de bulunan madenleri sadece Hacı Emin Efendi değil, evlatları olan Mehmet Rifat ve Abdülkadir beylerin de işlettiği anlaşılmaktadır. Denizli'de işlettikleri madenlerin yanı sıra petrol madenlerine de ilgi duyan aile 21 Aralık 1916'da Mustafa Bey ile ortak bir şekilde Denizli'nin Çeşmebaşı karyesinde kükürt ve petrol madeni aramak için gerekli olan ruhsatı almıştır. Ancak aradıkları madenler bulunamamış olacak ki daha sonra burada sahip oldukları 20'şerden 60 hisse 27 Ağustos 1919'da Ahmet Fikri Bey'e devredilmiştir.³⁸ Yine aynı tarihte bu sefer Buldan kazasının Yenice karyesinde kükürt ve petrol madeni aramak için Buldanlı Hacı Emin Efendizâde Ahmet Fikri, Mehmet Rifat, Mustafa Lütfi ve Abdülkadir beyler tarafından alınan ve 12 Haziran 1918 tarihinde bir senelik uzatılan arama ruhsatı 8 Ekim 1919'da Buldanlı Hacı Emin Efendi'ye bırakılmıştır.³⁹ 25 Kasım 1919'da ise Sarayköy kazasının Kumluca ve Tırkaz karyelerinde ortaya çıkarılan petrol madenleri Mehmet Rifat Efendi ve ortaklarına 60 sene müddet ile ihale edilmiştir.⁴⁰ Petrol ve kükürt madenleri dışında linyit madeni ile de ilgilenen aile mensupları 1920'de Sarayköy'e bağlı İhsaniye karyesinde çıkarılan Linyit madeninin işletme ruhsatını Buldanlı Hacı Emin Efendizâde Mustafa Efendi'ye verilmek üzere 99 yıl süre ile almıştır.⁴¹

Denizli'deki diğer bir yerli işletmeci ise Ahmet Tevfik Efendi'dir. Denizli Sancağı'nda dava vekili olarak görevini sürdüren Tevfik Efendi, ortakları Atnaş Esperidi Efendi, Tosun Yusuf Ağa, Divan-ı Hümayûn hulefâsından Celaleddin Bey ve bahriye inşaat mülâzımlarından Abdolvahap Bey ile birlikte Irlıganlı bölgesi ve Kocabaş karyesinde bulunan kömür ve zımpara madeninin işletmesini almak istemiştir. Ancak madenlere ait

³³ BOA, İ.MT., 2/21, 23 Ramazan 1315/15 Şubat 1898.

³⁴ BOA, BEO, 1520/113945, 20 Rebiülevvel 1318/18 Temmuz 1900.

³⁵ *Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi*, (ATASE), Osmanlı Yunan Harbi (1895) (110-9-1-4), Kutu 12, Gömlek 14, Sıra 4, 5 Ocak 1897.

³⁶ BOA, MV. 231/13, 13 Rebiülahir 1331/22 Mart 1913.

³⁷ Yusuf Ziya Bildirici, "Denizli ve Çevresinde Madencilik (1890-1919)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, s. 106; BOA, BEO, 4503/337666, 30 Rebiülahir 1336/12 Şubat 1918.

³⁸ BOA, MV. 216/134, 30 Zilkade 1337/27 Ağustos 1919.

³⁹ BOA, MV., 217/16, 13 Muharrem 1338/8 Ekim 1919; BOA, BEO, 4594/344499, 15 Muharrem 1338/10 Ekim 1919.

⁴⁰ BOA, MV., 253/90, 2 Rebiülevvel 1338/25 Kasım 1919.

⁴¹ BOA, MV., 252/65, 9 Zilhicce 1338/24 Ağustos 1920.

gönderilen bazı numune sonuçlarının nezarete ulaşamamış olması nedeniyle işlemlerin usulüne uygun bir şekilde yapılması gerektiği bildirilmiştir.⁴² Bundan başka Denizli’nin Sarayköy kazasına bağlı Tekke ve Tırkaz karyelerinde Tevfik Efendi, zevcesi Saliha Seher Hanım ve Hacı Mustafa Efendi’nin torunu İsmail Memduh Bey’in ortak bir şekilde kükürt madenine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kükürt madeninin 50 hissesi daha sonra Buldanlı Hacı Emin Efendi ve oğulları Mehmet Rifat ve Abdülkadir beylere devredilmiştir.⁴³

Bakır madeni işine de girmek isteyen Tevfik Efendi, Denizli’nin Çal kazasının Selcen karyesinde bulunan bakır madenini Mahmud Celaleddin Bey, Abdulvahap Bey ve Atnaş Esperidi Efendi ortaklığıyla 8 Ekim 1906’da 99 yıl süreyle işletme hakkını elde etmiştir. Varılan anlaşmaya göre maden işletmesinden elde edilen gelirin 100 kuruşta 5 parası Darülaceze’ye gönderilecekti. Madenin 20 hissesi Ahmet Tevfik Efendi, 10 hissesi Celaleddin Bey, 20 hissesi zevcesi Şükriye, 10 hissesi kızları Atiye ve 5 hissesi Safvet hanımlara, 25 hissesi Abdulvahap Bey ve kalan hissesi Atnaş Esperidi Efendi’ye ait olacaktı.⁴⁴ Dr. Kemal Şakir Saraçoğlu’nun anlatımına göre 1927 senesinde Selcen köyünde az miktarda altınla karışmış bakır madeni bulunmaktadır. Ancak bu maden işletilmemektedir.⁴⁵ Öyle anlaşıyor ki işletme sahipleri 21 yıllık süreç içerisinde burayı bir noktada işletmeyi bırakmışlardır.

Denizli’de bu isimler dışında başka işletmeciler de bulunmaktadır. Örneğin bölgenin önemli krom işletmecilerinden biri olan Nikola Lozidi, Denizli Acıpayam’da bulunan krom madeninin işletmesini 27 Şubat 1909’da 60 yıl süre ile almıştır. Balcızâde Hamid Efendi Karahayit nahiyesine bağlı Gölhisar ve Şahin Ali karyelerinde bulunan Linyit madeninin işletmesini 17 Kasım 1910’da 99 yıl süreyle elde etmiştir. 30 Nisan 1918’de Sarayköy’e bağlı Kabaagaç karyesinde bulunan linyit madeni Ahkâmoğlu Kosti’ye ve 7 Mayıs 1918’de Honaz’da bulunan linyit madeni 99 yıl süreyle Abbas Bey’e verilmiştir. Yine İzmir Körfez Vapurları İşletmesi’nin kurucusu Yahya Hayatî Paşa ve ortakları Acıpayam’da kurdukları şirket vasıtasıyla 25 Ağustos-10 Eylül 1918 arasında Acıpayam (Garbikaraagaç)⁴⁶, Kırılı, Niyazlar, Salda, Dereköy, Tekke ve Kayadibi karyelerinde bulunan krom madenlerini 60 yıl süre ile işletme hakkına sahip olmuşlardır.⁴⁷

3. Denizli’de Yabancı Maden İşletmecileri

1867’de yabancılara mülkiyet hakkının verilmesi sonrasında Avrupalı pek çok kişi Osmanlı topraklarında mülk sahibi olmaya başlamıştır. Bu dönemde özellikle İngilizler sanayi ihtiyaçlarını giderebilmek için Osmanlı topraklarında maden arayışına girişmişlerdir. Diğer yabancı devletler ile karşılaştırıldığında İngiltere, Osmanlı’da bulunan madenlerin %20’sine sahip olarak ilk sırada yer alıyordu. Onu takiben %8’ini Fransa, %5’ini Almanya, %2’sini İtalya, %1.5’ini Yunanistan, %1.5’ini Amerika ve %1.5’ini de Avusturya alıyordu. Osmanlı Devleti ise ülkedeki madenlerin %40’ına sahipti. Yine bunların büyük çoğunluğu ilk başta Müslümanlarla ortaklık kurarken sonraları gayrimüslimlerle ortaklık kurmaya başlamıştır.⁴⁸

⁴² BOA, BEO, 2854/214016, 27 Rebiülahir 1324/20 Haziran 1906.

⁴³ BOA, BEO, 4574/343016, 14 Şaban 1337/15 Mayıs 1919; Y. Bildirici, agm, s. 106.

⁴⁴ BOA, DH. MKT., 1127/65, 18 Ramazan 1324/5 Kasım 1906; Y. Bildirici, agm, s. 105.

⁴⁵ Kemal Şakir, *Tarihi, Coğrafi, İctimai, Sıhhi, İktisadi Nokta-i Nazardan Denizli*, (haz. İbrahim Balık), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Şubat 2012, Denizli, s. 38.

⁴⁶ BOA, MV., 249/148, 18 Zilkade 1336/25 Ağustos 1918.

⁴⁷ Bildirici, agm, s. 105-106.

⁴⁸ Gökmen, age, s. 981, 984.

Yabancılar gerekli hakları elde ettikten sonra maden imtiyazlarını almak için tıpkı diğer vilayetlerde olduğu gibi Aydın vilayetine de özel bir ilgi duymuşlardır. Bu bölgede Avrupa sanayisinin ihtiyaç duyduğu krom ve zımpara rezervinin fazla bulunması bu ilgiyi doğuran en önemli faktör durumundaydı. İngilizlerin bölge üzerinde ciddi bir ilgisi olduğu arşiv belgelerinde de açıkça görülmektedir. Nitekim aynı tarihlerde bölge içerisinde inşa edilen demiryolu inşaatının imtiyazına sahip olan İngilizler, Aydın vilayetinin sahip olduğu çeşitli ticari ürünleri alarak yurtdışına pazarlıyordu. Bu pazarlama içerisinde elbette vilayetin sahip olduğu madenler de bulunmaktaydı.

Aydın vilayeti incelendiğinde bölge ile ilk ilgilenenlerin İngilizler olduğu görülmektedir. İlk önce 1845-1846 tarihlerinde Kula ve Kuşadası yakınlarında zımpara yatakları bulan George Hiller burayı işletmeye başlamış ardından Amerikalı bir şirket olan O. A. Langdon tarafından bu madenlerin işletmesi devralınmıştır. En sonunda bir İngiliz tüccar olan Ernest Abbott, Amerikalı şirketin sahip olduğu bu madenleri satın alarak işletmeye başlamıştır. Sonrasında Abbott, Aydın vilayeti içerisinde bulunan zımpara yataklarının çoğunun işletme hakkını satın almış ve 1868-1869 arasında 5.000 tondan fazla zımpara taşıyı ihraç etmiştir. Öyle ki bölgede bulunan bir başka İngiliz tüccar John D. Paterson, rekabet etmekte zorlanıp sahibi olduğu madenlerden zarar etmeye başlayınca maden ocakları üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Böylece Aydın vilayeti içerisinde zımpara madeni konusunda adeta bir tekel haline gelen Ernest Abbott, hükümet yetkilileriyle kurmuş olduğu yakın ilişkileri sayesinde bölgede yeni imtiyazlar elde etmeyi başarmıştır.⁴⁹

Denizli bölgesi incelendiğinde Abbott'ların Tavas kazasına bağlı Karagöl karyesi civarında bir zımpara madeni işletmesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰ Abbott ailesi Karagöl karyesinden başka bir de Çardak ve Yolaltı karyelerinin civarında bulunan zımpara yataklarının işletim haklarına sahip olmuştur.⁵¹

Denizli'de İngilizler dışında başka bir yabancı işletmeci de bulunuyordu. Avusturya-Macaristan tebaasından olan Anna binti Mihal Boskop ile Osmanlı tebaasından olan Bedros Donukyan aralarında ortaklık kurarak Denizli'nin Çal kazasına bağlı Ortaköy karyesindeki zımpara madeninin işletmesini 60 sene müddetle almıştır.⁵² Orman, Maâdin ve Ziraat Nezareti'nin düzenlemiş olduğu 1900 tarihli deftere göre Avusturya-Macaristan tebaasından olan sadece iki kişi Osmanlı topraklarında maden işletme imtiyazı almıştı.⁵³ Öyle gözüküyor ki bu iki kişiden biri Denizli bölgesindeki zımpara madeninin işletme hakkını alan Anna binti Mihal Boskop'tur.

4. Denizli'deki Maden İşletmecileri Arasında Yaşanan Sorunlar

Maden işletmeciliğinde artışlar yaşanmaya başlayınca işletmeciler arasında da birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar da genellikle arsa meselesinden kaynaklanmıştır. Bu konuda Denizli bölgesi incelendiğinde özellikle Ernest Abbott ve yerli halk arasında çıkan birtakım problemler dikkat çekicidir.

17 Mart 1902'de Tavas kazasına bağlı Çardak ve Yolaltı karyeleri civarında bulunan zımpara madeninin hisseleri paylaştırılarak Denizli'de bulunan Ahî Sinan, Şahin Dede Dergâhı'nın Şeyhi Ahmet bin Mehmet, Şeyh Mehmet bin Kasım ve dergâhın türbedârı

⁴⁹ Bildirici, agm, s. 102.

⁵⁰ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 193/36, 13 Zilkade 1324/29 Aralık 1906.

⁵¹ Bildirici, agm, s. 103.

⁵² BOA, MV., 233/19, 23 Safer 1332/21 Ocak 1914.

⁵³ Gökmen, age, s. 981.

Şeyh Ahmet bin Şeyh Hammad’a verilmiştir. Ancak aynı arazinin işletme izninin Orman, Maâdin ve Ziraat Nazırı tarafından Ernest Abbott’a da verildiği ortaya çıkmıştır. Bu yüzden yerli halk tarafından bu madenden çıkarılan bütün cevherlere Maâdin Nazırı tarafından el konulmuştur. Maden işletme ruhsatının kendisine ait olduğunu iddia eden Abbott ise bu şekilde el konulan cevherleri ihraç etmeye başlamıştır. Bu konuda madenin yerli sahipleri şikayetlerini Sadrazama ve Padişaha iletmek istemişlerse de bu şikayetlerin ulaştırılması Maâdin Nazırı tarafından engellenmiştir. Dergâh mensuplarına göre Abbott ve Maâdin Nazırı madenden çıkan cevherin kârını aralarında paylaşılması konusunda anlaşmıştı. Böylece hem Abbott hem de Maâdin Nazırı bu işten kârlı çıkacaktı. Durumu 11 Ocak 1905 tarihinde Sadrazama ve Padişaha bildiren dergâh mensupları şikâyet dilekçeleriyle bu konuda yardım istemişlerdir. Ancak şikayetlerine geri dönüş olmayınca 13 Ekim 1908 tarihinde tekrardan Padişaha bir dilekçe yollamışlardır.⁵⁴

Buna benzer bir mesele Tavas kazasına bağlı Karagöl karyesinde de yaşanmıştır. Bölgede Ernest Abbott tarafından işletilen zımpara madeninin gereğinden fazla genişletilerek Mehmet Ali Ağa’ya ait olduğu iddia edilen araziye girilmesi üzerine arazi sahibi tarafından Hariciye Nezareti’ne şikâyetle bulunulmuştur. Mehmet Ali Ağa, arazisine girildiğini iddia ettiği için bunun tanzim edilmesi gerektiğini ve bu konu hakkında İzmir İngiliz Konsolosluğu’ndan bir memur tayin edilerek meselenin bir an önce çözülmesini Hariciye Nezareti’nden istemiştir.⁵⁵ Sorunun ne şekilde tamamlandığını bilemesek de yerlilerle madeni işletenler arasında bazen bu tür sıkıntıların baş gösterdiği görülmüştür. Bu sorunların ise daha maden mevzuatı konusundaki bazı belirsizliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Denizli’nin madencilik tarihi çok eski tarihlere kadar dayanmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde bölgede madencilik konusunda bazı dönemlerde yeterli derecede gelişim sağlanamamıştır. Ancak özellikle 18. yüzyıldan itibaren sanayi devriminin de etkisiyle krom ve zımpara madenleri dünya genelinde önem kazanmıştır. Bunun üzerine Anadolu’da başlayan arama çalışmaları neticesinde Denizli’nin krom ve zımpara madenleri açısından zengin kaynaklara sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece Denizli, madenler konusunda önemli bir yere sahip olan diğer şehirlerden birisi olmuştur. Denizli’deki madencilik faaliyetlerinin asıl olarak geliştiği dönem 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Ülke topraklarında bulunan madenlerin daha verimli bir şekilde işletilebilmesi için ilan edilen nizamnameler ile maden işletmeciliğinin belirli bir kanuni zemine oturtulmuş olması Denizli madenciliğinin gelişiminde önemli bir etken olmuştur. Daha önceleri devlet eliyle gerçekleştirilen maden arama ve işletme faaliyetleri, hukuki alanda yapılan düzenlemeler sonrasında hem yerli hem de yabancı işletmeciler tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır.

Denizli’de varlıklı tüccarlar aileleri ile birlikte uzun yıllar madencilik alanında faaliyet göstermişlerdir. Bazen de ortaklıklar kurma yoluna gitmişlerdir. Burada hem yerli hem de yabancı maden işletmecileri bulunmakla birlikte bazı isimler Aydın vilayeti genelinde maden işletmeciliği faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Madencilik faaliyetlerinin icra edilmesi sırasında bazen yerli toprak sahipleri ile maden işletmecileri arasında problemler yaşanmış ve bu durum belgelere de yansımıştır. Arazi sahipleri ile maden işletme imtiyazına sahip olanlar arasında bazı sınır problemleri yaşanmıştır. Denizli ve çevresinde

⁵⁴ Y. Bildirici, agm, s. 103-104.

⁵⁵ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 193/36, 13 Zilkade 1324/29 Aralık 1906.

çok sayıda bulunan krom ile zımpara madenleri dışında bakır, linyit, petrol, kükürt gibi farklı maden türleri de bulunmaktadır. Bu durum yerli maden işletmecilerinin yanı sıra yabancıların da bölge üzerinde daha da yakından ilgilenmelerinin yolunu açmıştır. Bu durum ise madenlerin araştırılması ve işletme ruhsatı almak için birbirleriyle mücadele etmelerine sebep olmuştur. Özellikle sanayileri için hammadde arayışında olan Avrupalı devletler maden açısından zengin olan Denizli ve çevresi ile yakından ilgilenerek buraların işletim hakkını alma hususunda adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Bunu yaparken de siyasi anlamda destek bulmaya önem vermişlerdir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Osmanlı Arşiv Kaynakları

BEO, 1520 / 113945, 20 Rebiülevvel 1318/18 Temmuz 1900; 2854/214016, 27 Rebiülahir 1324/20 Haziran 1906; 3844/288296, 11 Muharrem 1329/12 Ocak 1911; 3903/292684, 12 Cemaziyelahir 1329/10 Haziran 1911; 4389/329175, 13 Safer 1334/21 Aralık 1915; 4503/337666, 30 Rebiülahir 1336/12 Şubat 1918; 4567/342460, 14 Recep 1337/15 Nisan 1919; 4574/343016, 14 Şaban 1337/15 Mayıs 1919; 4594/344499, 15 Muharrem 1338/10 Ekim 1919.

DH. MKT., 1127/65, 18 Ramazan 1324/5 Kasım 1906.

İ.İMT., 2/21, 23 Ramazan 1315/15 Şubat 1898.

MV., 134/8, 3 Zilkade 1327/16 Kasım 1909; 231/13, 13 Rebiülahir 1331/22 Mart 1913; 231/97, 22 Cemaziyelevvel 1331/29 Nisan 1913; 233/19, 23 Safer 1332/21 Ocak 1914; 199/167, 11 Safer 1334/19 Aralık 1915; 248/9, 17 Zilkade 1335/4 Eylül 1917; 249/148, 18 Zilkade 1336/25 Ağustos 1918; 253/90, 2 Rebiülevvel 1338/25 Kasım 1919; 216/134, 30 Zilkade 1337/27 Ağustos 1919; 217/16, 13 Muharrem 1338/8 Ekim 1919; 252/65, 9 Zilhicce 1338/24 Ağustos 1920.

HRT.h., 1847, 29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883.

HR.HMŞ.İŞO., 193/36, 13 Zilkade 1324/29 Aralık 1906.

Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE)

Osmanlı Yunan Harbi (1895) (110-9-1-4), Kutu 12, Gömlek 14, Sıra 4, 5 Ocak 1897.

2. Kitap ve Makaleler

Akagündüz, Ümüt (2016). "Sanayi Devrimi ve Sanayileşme", *Uygarlık Tarihi*, (Ed. İsmail Güven), Pegem Akademi, Ankara, 422-431.

Başak, Oktay (2008). "Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 15-33.

Bildirici, Yusuf Ziya (2009). "Denizli ve Çevresinde Madencilik (1890-1919)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 99-109.

Bozkurt, Celil (2019). "Osmanlı Devleti'nde Kromun Keşfi ve Harmancık Krom Madenlerinin İşletilmesi (1848-1922)", (ed. Arif Bilgin, Burhan Çağlar), *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Kronik Yayınları, 231-244.

Erden, Uğur (2017). *İslam Öncesi Türklerde Madencilik ve Maden Ürünlerinin Ticareti (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar)*, (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.

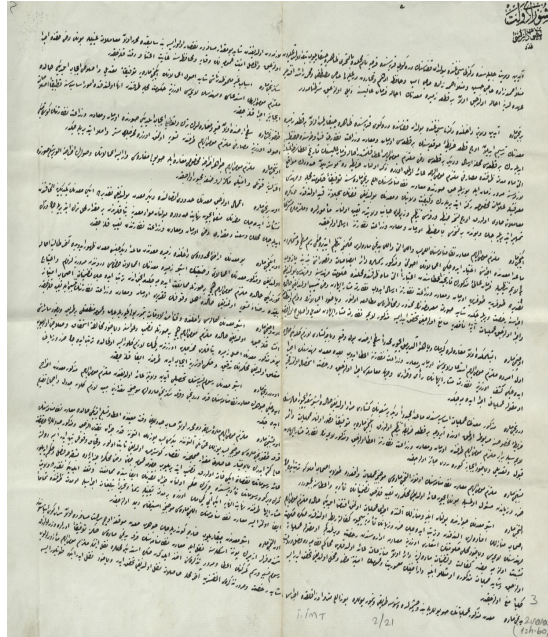
- Gökmen, Ertan (2007). “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899), *Belleten*, Cilt 71, Sayı 262, 969-996.
- Güneş, Günver-Güneş, Müslime (2018, 1-5 Ekim). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Küçük Menderes Havzasında Madencilik”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 5, Ankara, 381-402.
- Kanberoğlu, Nesrin (2018, Aralık). “Osmanlı Devleti’nin Zımpara Madenleri Hakkında Bir Tetkik (1908-1918), *History Studies*, Cilt 10, Sayı 10, 185-205.
- Kemal Şakir (2012, Şubat). *Tarihi, Coğrafi, İctimai, Sıhhi, İktisadi Nokta-i Nazardan Denizli*, (haz. İbrahim Balık), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.
- Koca, Salim (1996). “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *Erdem*, Cilt 8, Sayı 23, 465-484.
- Mutaf, Abdülmecit (2010). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü”, *History Studies*, Cilt 2, Sayı 2, 294-303.
- Keskin, Özkan (2011). “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861–1906)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 29, 125-147.
- Öcal, Yaşar (2018). “19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 44, 189-220.
- Taştekin, Serap (2020). “Denizli Sancağı Krom Madeni İmtiyazları (1918-1919)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 24, 279-299.
- Tızlak, Fahrettin (1995, Ekim). “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeğe Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 98, 75-91.
- Tızlak, Fahrettin (1999). “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı*, Cilt 3, Ankara, 312-326.
- Tiryaki, Sırrı (2017). “Kalkolitik Çağda Doğu Anadolu Bölgesi Madencililiğinin Başlangıç Evreleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13, 177-200.

3. İnternet Kaynakları

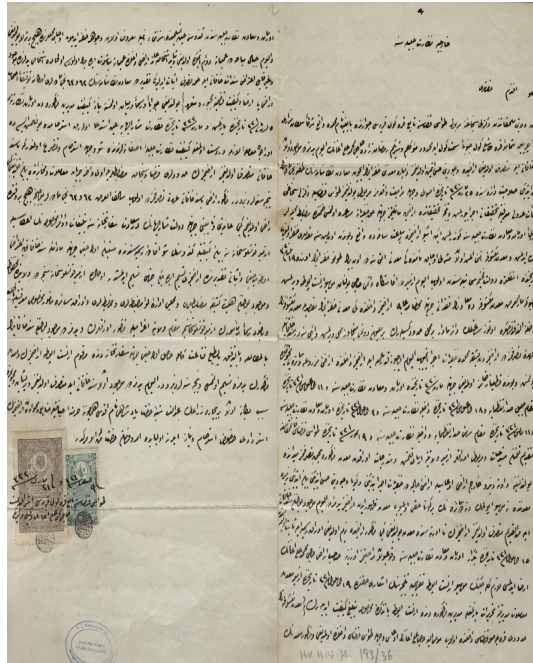
<https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/hizmetler/maden-haritalari/denizli.pdf>

EKLER

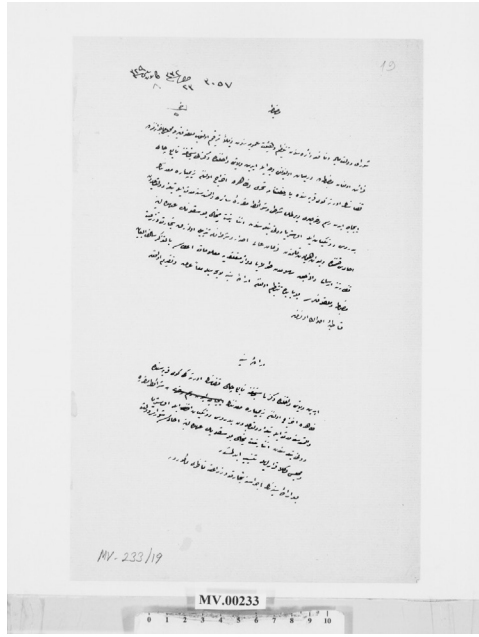
Ek 1: 1898'de Buldanlı Hacı Emin Efendi ve ortaklarına Güney ve Dereköy karyelerinde bulunan iki zımpara madeninin ihalesine dair şartname (İ.İMT., 2/21, 23 Ramazan 1315/15 Şubat 1898).

Ek 2: Mehmet Ali Ağa'nın Ernest Abbott'u Hariciye Nezareti'ne şikâyeti (HR.HMŞ.İŞ.O., 193/36, 13 Zilkade 1324/29 Aralık 1906).

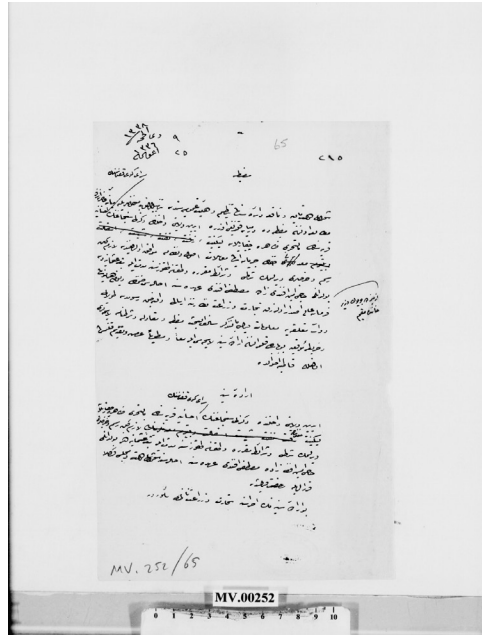
Ek 3: Çal kazasının Ortaköy karyesinde bulunan zımpara madeninın işletmesinin Avusturya-Macaristan tebaasından Anna binti Mihal Boskop ile Osmanlı tebaasından Bedros Donukyan’a verilmesi (BOA, MV., 233/19, 23 Safer 1332/21 Ocak 1914).

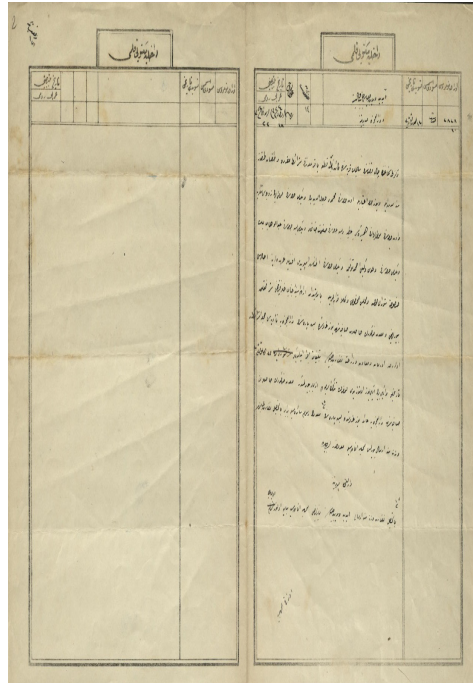
Ek 4: Buldan kazasının Yenice karyesinde bulunan petrol ve kükürt arama ruhsatının Buldanlı Hacı Emin Efendi’ye bırakılması (BOA, MV., 217/16, 13 Muharrem 1338/8 Ekim 1919).

تصديق امارة 1338		16	
مدير امارة 1338	مدير امارة 1338	مدير امارة 1338	مدير امارة 1338
خلاصة مالي تاريخ 1338/13/16 مدير امارة			
قواری تاريخ 1338/13/16 مدير امارة			

Ek 5: Sarayköy kazasının İhsaniye karyesinde bulunan linyit madeninin işletme ruhsatının Buldanlı Hacı Emin Efendizâde Mustafa Efendi'ye verilmesi (BOA, MV., 252/65, 9 Zilhicce 1338/24 Ağustos 1920).

Ek 6: Çal kazasının Selcen karyesinde bulunan bakır madeninin Ahmet Tevfik Efendi ve ortaklarına verilmesi (BOA, DH. MKT., 1127/65, 18 Ramazan 1324/5 Kasım 1906).

“TÜRKİYE’DE ULUS DEVLET VE ZİYA GÖKALP MÜMTAZ TURHAN EROL GÜNGÖR” KİTABI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

AN EVALUATION ON THE BOOK OF “NATION STATE IN TÜRKİYE AND ZİYA GÖKALP MÜMTAZ TURHAN EROL GÜNGÖR”

Yasemin IŞIK**

Geliş Tarihi/Received:26.06.2025

Kabul Tarihi/Accepted:10.11.2025

İŞIK, Yasemin, (2026), “Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör” Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme”, Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 461-467, (DOI: 10.33431/belgi.1728329)

“Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör” isimli çalışmada siyasi, hukuki, iktisadi ve felsefi süreçlerin kesişim noktasında ortaya çıkan bir olgu olarak “ulus-devlet”; sosyal bilimler alanında ortaya çıkan birikimin sentezinde, teorik karmaşıklıklardan uzak ve Türkiye’deki tarihsel sürecinde Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör çizgisinin siyasal, ekonomik, felsefi boyutuyla çok yönlü olarak irdelenmektedir. Patrimonyal merkezîyetçilikten ulus-devlete geçen tarihsel sürecin bu üç ismin bakışıyla oluşan gelenekte nasıl yorumlanacağını sorgulayan çalışmanın, Türkiye özelinde karşılaşılabilecek problemlerin çözümünde yeni ufuklar açma hedefinde olduğu anlaşılmaktadır.

Kavramsal-kuramsal çerçevede sosyolojik bakıştan, girişimci orta sınıf gelişimi sunulurken ekonomi politiği çıkarımlarından, siyasal iktidarda meşruiyeti temellendirenlerin dönüşümü kavranırken kamu hukukunun birikiminden, egemenlikten payını alan bireyin ortaya çıkışı sorgulanırken aydınlanma felsefesinin kazanımlarından faydalandığını dile getiren yazarın (24-25), Türkiye’deki ulus-devletin tarihsel sürecini *“siyaseten modernleşme, iktisaden kapitalistleşme, zihnen aydınlanma”* bağlamında özetlediği çalışmada, Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör bakışı eksenindeki milliyetçi muhafazakâr düşüncenin ulus-devlet olgusunu nasıl kavradığı üzerine yaptığı yorumlarda (ifade edilmemiş olsa da) *karşılaştırmalı yaklaşımı* kullandığı söylenebilir.

*Aytekin Ersal, *Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör*, İstanbul: Ötügen Yay., 2012, 541 s.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, i.yasemin@hbv.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3707-230X>).

Nitel araştırmalardan *tarihsel araştırma yöntemi/doküman inceleme yöntemi*; gerçeği bulma yolunda bilgi üretmek için geçmiş eleştirel bir gözle inceleme, analiz, sentez ve rapor etme sürecidir.¹ Tarihte yerini almış olayların, olguların incelenmesinde ya da belirlenmiş bir meselenin geçmiş ile günümüz arasındaki bağlantısını göz önünde bulundurarak değerlendirilmesinde yardımcı olan tarihsel araştırma metodunda amaç; “konunun geçmiş, günümüz ve gelecek ile ilişkisini kavramaya, kültürü daha iyi öğrenmeye, yeni nesle bugüne ait açık görüş kazandırmaya, geçmişteki hataların tekrarlanmasının önüne geçilmesine yol açmaktır”.² Tarihsel araştırma projeleri yapılırken izlenilecek adımlar şöyledir:³ “Araştırma probleminin belirlenip tanımlanması, Kavramsal-kuramsal çerçevenin oluşturulması, Araştırma sorularının yazılması, Araştırma alanının/örneklerinin belirlenmesi, Veri toplama ve değerlendirme/Analiz etme stratejilerinin belirlenmesi, Sonuçların sınırlandırılarak genellemelerin, önerilerin sıralanması”.

Tarihsel araştırma metodunun verileri değerlendirme ve yorumlama, stratejileri belirleyerek analiz yapma aşamasında kullanılan yaklaşımlardan bir tanesi de “*karşılaştırmalı tarih yaklaşımı*”dır. Sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi tarih alanında da artık yaygın olarak kullanılan karşılaştırmalı yaklaşım; özellikle dünyadaki gelişmelere ve yeniden şekillenmeye bağlı olarak toplumsal, kültürel, siyasal dönüşümlere ve ideolojik kutuplaşmalara, medeniyet değişimlerine bağlı gelişmelerin, modernleşme ve modernleşme olgularının çözümlemesini yapabilme, bunlardan sonuçlar çıkarabilme ihtiyacından dolayı ön plana çıkmıştır.⁴ Karşılaştırmalı tarih yaklaşımında metotsal olarak olguların bulunduğu *benzerlik* ve *farklılıkları* açığa çıkarma işlemi yapılmakta; karşılaştırma yapabilmek için seçilen olguları ortaya çıkaran, geliştiren sebepler, olgular içinde ve arasında mevcut ilişki kalıpları tespit edilerek *sınıflara* ayrılmakta, en son da belirlenen ölçütler üzerinden araştırma problemi çerçevesinde “*neye kıyasla?*” sorusuna yanıt aranmaktadır.⁵ Karşılaştırmalı tarih çalışmalarındaki hedef, ele alınan meselenin “aynı/eş, benzer/yakın ve farklı/değişik” hallerinin uzak ya da yakın zaman diliminde, benzer ya da farklı şartlar düzleminde, çok yönlü analizlerle daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır.⁶ Aynı zamanda birden çok tarihsel olgu ve olayları açıklama ve sınıflandırma işinde yardımcı olan karşılaştırmalı tarih yaklaşımında çalışma aşamaları şöyledir: *Problemin belirlenmesi, Zaman ilişkisinin belirlenmesi, Karşılaştırılan birimleri tanımlama, Kanıtları kullanma ve genellemeleri formüle etme*.⁷ Karşılaştırma koordineli çalışmayı gerektiren bir metod olarak hem “*toplumlar arası*” hem de “*disiplinler arası*” bir iletişimi de işaret etmektedir.⁸

Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör isimli bu çalışma, tarihsel araştırma metodu ve onun içinde bir strateji olan karşılaştırmalı tarih yaklaşımının özetlediğimiz tüm kıstaslarını kapsıyor nitelikte hazırlanmıştır.

¹ Saim Kaptan, *Bilimsel Araştırma ve Gözlem Teknikleri*, Ankara: Tekişik A.Ş. Web Ofset Tesisleri Yay., 1989, s.53-57; Yasemin Işık, *Türk Modernleşme Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi (1839-1950)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, 2023, s.20.

² Durmuş Ekiz, *Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş*, Ankara: Anı Yay., 2003, s.51; Işık, a.g.t., s.20.

³ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yay., 2016, s.81-88; Işık, a.g.t., s.21.

⁴ Işık, a.g.t., s.6.

⁵ Işık, a.g.t., s.11.

⁶ Theda Skocpol and Margeret Somers, “The Use of Comparative History in Macrosocial Inquiry”, *Comparative Studies in Society and History*, 2/22 (1980), s.175; Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme-Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yay, 2011, s.12-13; Işık, a.g.t., s.13.

⁷ Cyril Edwin Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. M. Fatih Gümüş, Ankara: Verso Yay., 2. Baskı, 1989, s.43-51; Işık, a.g.t., s.13.

⁸ Gürçan Ültanır, *Karşılaştırmalı Eğitim Bilimi- Kuram ve Teknikler*, Ankara: Eylül Yay., 2000, s.7-8; Işık, a.g.t., s.10-11.

“Ulus-devlet” olgusu bağlamında Türkiye’nin gelişim çizgisini, Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör hattında özetleyen çalışmada, tarihsel arka plana geçmeden evvel kuramsal-kavramsal çerçeve verilmiş ve Batı’daki sürecin örnekleriyle sunulması olgunun Türkiye’de nasıl kendini gösterdiği noktasında karşılaştırma imkânını sağlamıştır. Türkiye’de ulus-devlet olgusunun oluşumunda Osmanlı modernleşmesinin aktarımları dönemsel karşılaştırmalarla verilmiş ve Cumhuriyet ile şekillenen yeni yapı yorumlanmıştır. Düşünsel boyutunda ise üç ayrı seçenek olarak Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan ve Erol Güngör değerlendirmeye alınmıştır. Ulus-devlet ile ilgili Gökalp’le başlayan geleneğin Mümtaz Turhan ve Erol Güngör’deki yansımalarının yorumunda paralellik arz eden yönleri ön planda tutularak bunların muhalif söylemler kuran aydınlardan farklılıkları açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör çizgisinin ulus-devlet olgusunu görünür kılma eylemlerinin analizinde ise “*kavramlar, siyasal süreç, iktisadi ve felsefi süreç*” ölçüt olarak belirlenmiş; her üç isim bu ölçütler üzerinden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu yönüyle de çalışmada disiplinler arası bir bakışın yer aldığı; toplumsal tarih verilerinin siyasal, sosyolojik, felsefi, hukuksal ve ekonomik alt zemininde, bütüncül tarih yaklaşımıyla yorumlandığı açıktır. Özetle, çalışma ele aldığı konu yönünden Türk düşününde önemli bir boşluğu dolduracak; metotsal açıdan da karşılaştırmalı tarih yaklaşımıyla yapılacak yeni bilimsel araştırmalara örneklik oluşturacak niteliktedir.

Aytekin Ersal tarafından Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde Doktora Tezi olarak 2011 yılında savunulan çalışma, Mart 2012’de Ötüken’den 541 sayfa olarak çıkmıştır. Kitap olarak bir giriş, altı bölüm, sonuç ve kaynakça kısımlarından oluşmaktadır.

Giriş ve Sonuç kısımları hariç altı bölüm şu başlıklarla sunulmuştur: Birinci Bölüm, “Ulus Devletin Kavramsal ve Tarihî Çerçevesi”; İkinci Bölüm, “Türkiye’de Ulus Devlet”; Üçüncü Bölüm, “Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp”; Dördüncü Bölüm, “Türkiye’de Ulus Devlet ve Mümtaz Turhan”; Beşinci Bölüm, “Türkiye’de Ulus Devlet ve Erol Güngör”; Altıncı Bölüm, “Geleneği Tartışmak”.

Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör isimli eserde; Giriş Bölümünde (19-26), konuya ilişkin yapılmış akademik incelemelere değinilerek çalışmanın kapsam ve hedefi, farklılık arz edecek yönleri ortaya konmuş; Türk düşüncesinde önemli bir boşluğu dolduracağı vurgusu yapılmıştır.

Birinci Bölümde (27-76), sosyal bilimlerin üzerinde anlaşma sağlayamadığı en karmaşık meselelerinden birisi olarak ulus-devlet kavramları ve tarihsel süreç yönünden irdelenmiştir. Feodal yapıdan mutlakiyetçi krallıklara, kral devletten de ulus-devlete geçiş tarihsel bakışla ele alınarak kavram olarak *etnisite, ulus, ulus-devlet* açıklanmıştır. Ulus-devlet olgusunun siyasal görünümünü izah ettiği düşünülen İngiltere ve Fransa örneği üzerinde durulmuştur. Ulus-devlet modern bir olgu olduğundan modernleşme süreçleriyle bağlantılı ve siyasal kültürün mahiyetine uygun bir biçimde şekil almıştır. Kapitalizmin, aydınlanma felsefesinin, doğal hakların ve siyasal modernleşmenin sızdığı her coğrafya bu duyguyu tatmak istemiştir. Sömürge geçmişine sahip, burjuva geleneğini sürdüren Avrupa ülkelerindeki ulus-devletleşme ile sömürgelelikten zar zor çıkmış toplumlardaki ulus-devletleşme benzer olmamıştır. Hiçbir sömürge tecrübesi yaşamamış imparatorlukların çözülüşünün ardından kurulan ulus-devletlerin kimliği de farklı olmuştur. İngiltere, zorlu süreçte aristokrasisini fabrikatör, tarım ve ticaret sektöründe iş adamı olarak çıkarmayı başarmış; sanayi-ticaret-tarım alanlarında ortaya çıkan menfaat mücadeleleri ulus-devlette ulusun içeriğini boşaltmadığı için, devletin alanını sivil toplumun müzakere sahası

olarak şekillendirmiştir. Kuvvetli köylülüğünü dışarıda tutamayan Fransa ise ulus-devlete devrimle geçmek zorunda kalmıştır. Devrimi korumak ve yaşatmak için kurumsallaşan bürokrasinin perdelediği kamusalılık, bir müzakere alanı olmaktan çok ideolojik söylemlerin tartışma sahası olmuştur. Ulus-devlet olgusu İngiltere’de Sanayi İnkılabıyla, Fransa’da 1789 İhtilali ile belirginleşmiştir. Ulusun formunu oluşturan etnik çekirdek tarihidir; ancak modern olan ulus-devlet, kitle iletişim araçları, eğitim kurumları, dil, edebiyat, tarih, din, musiki, felsefe gibi alanları da dönüştürürken modern bir ulus kimliğinin inşasını da getirmiştir.

İkinci Bölümde (77-244), Türkiye’de ulus-devletin gelişim süreci değerlendirilmiştir. Osmanlı’da modernleşme gerekliliğinin anlaşılacak ortaya çıkması, Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları, I. Meşrutiyet ile II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet’e geçiş süreçlerinin aktarımı ulus-devlet olgusu bağlamında sorgulanmıştır. 1921 Teşkilat-ı Esasiye’si döneminde kurulan Cumhuriyet (29 Ekim 1923) ulus-devletin resmî zeminde vücut bulmasıdır, denilebilir. Ulusal meclisin açılarak Cumhuriyet’in ilanına kadar geçen dönem ulus devletin kuruluşudur. Cumhuriyet’in ilanı sonrası gerçekleştirilen inkılaplar da ulus-devletin kurumsallaşma, kendisini güçlendirme sürecidir. Osmanlı modernleşmesi bu sürecin temellerini atmış; özellikle II. Meşrutiyet aydınlarıyla, siyasileriyle, fikrîsel dönüşümlerle ulus-devletin kurumsallaşmasında bir laboratuvar işlevi görmüştür. Asıl son noktayı koyan Atatürk, karizmatik kişiliğiyle kurucu liderdir ve inkılapçılar kurucu lider etrafında Kemalizm ideolojisiyle örgütlenmişlerdir. Ancak, Atatürk’ün kendisinin de ifadesiyle arkasında bıraktığı, değişmez bir doktrin söz konusu değildir; ulus-devlete giden yolda bir tane aydınlanma, kapitalizme geçiş, tabii hakların güçlenmesi, siyasal modernleşme modeli yoktur.

Üçüncü Bölümde (245-318), Ziya Gökalp’in fikirleri ulus-devlet olgusu çerçevesinde değerlendirilmiştir. Gökalp’in kavram olarak etnisite, ulus, ulus-devlete, Türkiye’nin siyasal modernleşmesine, ulusal egemenliğe katılım sağlayan bireyin düşünce dünyasını inşa etmek amacını güden aydınlanma çabalarına ve iktisat siyasetine bakışı ortaya konmuştur. 1923 sonrası, ulus-devleti güçlendirmeyi amaçlayan inkılâplarla Gökalp’in bağlantısı tartışılmıştır. Gökalp, kendisinden sonra gelen nesilleri hayata bağlayacak bir kelime türetmiştir: “*mefkûre*”-bir toplumu var kılan özelliklerin vicdanlarda şuurlaşması. Balkan Harbi, I. Cihan Harbi ve Millî Mücadele Türklerin ruhlarında gömülü olan mefkûreyi kolektif vicdanda duyurmuştur. Ulus, kendisine şahsiyet veren dil, din, tarih, sanat, edebiyat gibi harsî sahasının varlığını mefkûre hallerinde duyar; harsın sahası korunmalıdır. Modernleşmenin gerekliliğine iliklerine kadar inanan Gökalp, kültür-medeniyet ayırımına harsı koruma davasından gitmiş; muasır bir İslam Türkçülüğünden söz etmiştir. Cumhuriyet Dönemi Türk düşüncesinde yeni nesillerin Gökalp’le temas kurması, 1950’lerde Osman Turan ile Türk Ocağı’nda mümkün olmuştur.

Dördüncü Bölümde (319-374), Mümtaz Turhan’ın görüşleri ulus-devlet bağlamında değerlendirilmiştir. Üçüncü Bölümde sunulan başlıklar altında konu yorumlanmıştır; (*Yaşamı, Etnisite, Ulus ve Ulus-devlet Kavramları, Türkiye’de Siyasal Modernleşme, Aydınlanma, Ekonomi Politikası*). Turhan’ı Gökalp’e bağlayan hususlara dikkat çekilmiştir. 1950’ler Türkiye’si Mümtaz Turhan’ın akademik ağırlığının hissedildiği yıllardır. Turhan’ın dil ve kültür bahislerinde inkılapçı aydınlarla gireceği mücadelede dayanak noktası II. Meşrutiyet’in Gökalp’idir ve Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak formülasyonuyla Gökalp tekrar gündeme gelmiştir. Kültür değişimleri çerçevesinde modernleşme sürecimizi tahlil eden Turhan’a göre yüzyılı aşan mücadelenin neticesi tam bir başarısızlıktır; Atatürk’ün etrafındaki inkılapçı kadrolar da meselenin temelinde yatan insan unsurunu

görememişlerdir. Talimatla yürütülen modernleşme çabası büyük kitleleri kendisine çekememiştir; asıl mesele “maarif davası”dır. İhtilale, devrime, reforma gerek yoktur; politikaların merkezine “ilim” yerleştirilmeli, bilim enstitüleri kurularak toplumun her bir ferdi özel eğitilmelidir. Toplum, Batı’dan aldığı ilim ile tarihten getirdiği kıymet ölçülerini harmanlayarak kıvam bulacaktır; milliyetçi muhafazakâr modernleşme böyle bir şeydir. Turhan’da Gökalp ve Güngör’de olduğu gibi dinî bir terbiye yoktur, onun rehberi ilimdir. Ancak Turhan’ın değer sistemleri sarsılmadan modernleşmenin gerçekleşmesi için köye imam öğretmenler gönderme fikri, pek çok kesimin tepkisini üzerine çekmiştir. Turhan, Gökalp’in otoriter siyaset anlayışlarına meşruiyet veren yaklaşımlarını da törpülemiştir.

Beşinci Bölümde (375-450), Erol Güngör’ün görüşleri ulus-devlet olgusu çerçevesinde değerlendirilmiştir. Üçüncü ve Dördüncü Bölümde verilen başlıklar altında detaylar sorgulanmıştır; (*Yaşamı, Etnisite, Ulus ve Ulus-devlet Kavramları, Türkiye’de Siyasal Modernleşme, Aydınlanma, Ekonomi Politikası*). Mümtaz Turhan’ın öğrencisi olarak yetişen Erol Güngör, disiplinler arası kurduğu denge ile etkili bir düşünür olmuş, ulus-devlet bağlamında edebiyattan felsefeye, tasavvuftan tarihe, psikolojiden köşe yazarlığına çeşitlenen sahalarda güçlü eserler vermiştir. Güngör’ün asıl önemi, milliyetçi muhafazakâr çizgide fikirlerini kaleme alırken Ziya Gökalp–Mümtaz Turhan geleneğini ortaya çıkararak kendisinin de bu geleneğin devam ettiricisi olduğunu söylemesidir. Güngör, millî iradeye perde çekecek her türlü otoriterliğe cephe almış, milliyetçiliği muhafazakârlıkla bütünleştirmiş, 1980 sonrasında modernleşme hareketlerinin İslami değerleri tekrar gün yüzüne çıkartacağını savunmuştur.

Altıncı Bölümde (451-466), Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör geleneği tartışılarak çalışma sonuca ulaştırılmıştır. Bu üç ismin sentezinde şekillenen gelenekte; “*milliyetçiliğin millî iradeye dayalı modern bir ulus-devlet kurmak olarak tanımlanması, millî kültürün medeniyetin kaynağı haline getirilerek toplumu soysuz değişimlerin pazar yeri olmaktan çıkarmak gayesinin ortaya konulması*” vardır ki hedeflenen istikamete ancak darbeci, ihtilalci, inkılapçı, reformcu olmayan bir modernleşme anlayışı ile varılacaktır.

Sonuç kısmında (467-488) çalışma genel bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Çalışmanın kaynakçası da (489-541) oldukça zengindir.

Ersal’ın tüm bölümleriyle bu çalışmada vurguladığı ana düşünceleri şöyle yorumlamak mümkündür: Batı’nın Aydınlanma, Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabı sürecinde oluşturduğu ‘modernizm’ ile bağlantılı olarak tartışmaya alınan *kimlik inşası* meselesi⁹, 19. yüzyıl gelişmelerinin ardından 20. yüzyıl boyunca da modernleşmiş ve merkezileşmiş devletlerde iktidarların en ciddi çabalarından olmuştur. Yeni ulus devletlerin oluşum sürecinde toplumsal ve kültürel değişim görevini üstlenen iktidarlar, kendi ideolojilerini benimsetmek ve devamını sağlamak adına “*kimlik inşası, yeni nesil yetiştirme, eğitim*” meselesini merkeze almıştır. İktidara sahip ideolojilerin “*bilgi ve eğitimi, kitle iletişim araçlarını*” elinde, kontrolünde tutması siyasal meşruiyet için zorunlu görülmüştür. Ulus devletlerin oluşum sürecinde öğretmenlere-okula “*ulusu kurma-kimlik inşası*” gibi kutsal

⁹ R. Saim Dalbay ve Nazmi Avcı, “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23/1, (2018), s.18-19; Mustafa Ekincikli ve Yasemin Işık, “Ebedî Şeften Millî Şefe Kimlik İnşası; Yeni Nesil Yetiştirme Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Theory and Practice in Education- Science, Experience and Knowledge*, Editors: N. Akpınar Dellal; S. Koch; W. Stankowski, (Contemporary Educational Research Association), Düsseldorf: Lambert Academic Publishing LAP, December-ISBN: 978-620-0-44130-0, 2019, s.266-267; Yasemin Işık, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp’ten Mustafa Kemal Atatürk’e Türk Kimliğinin İnşası”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS Journal)*, 8/105 (Haziran-2020), s.311.

bir görev yüklenmiştir. Ulusal ideoloji ve buna bağlı siyasal kültürü, yeni kimliği üretmenin, yaymanın aracı olarak “eğitim”, millî ve aynı zamanda modern-laik yurttaşlar yetiştirmeyi hedeflemiştir.¹⁰ Çok uluslu Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni kurarak millî devlete geçişi sağlayan Mustafa Kemal Atatürk, modern Türkiye’de yeni Türk kimliğini hem Batı hem de Batı dışı toplumların süreçlerinden farklı olarak, kendine has tarihî özellikleriyle kurgulamıştır.¹¹ Atatürk’ün, yeni devlette “*Ne Mutlu Türk’üm Diyene!*” sözüyle özetlediği ve halen geçerliliğini koruyan, “bütünleştirici Türk kimliği” kurgusunu; “Medeniyetçilik” ve “Milliyetçilik” prensiplerinde, hem de tam bağımsızlığı öngören emperyalizm karşıtlığında, Ziya Gökalp’ten etkiler olmakla birlikte kültüre daha geniş anlam yükleyerek medeniyete zengin katkı sunma hedefinde temellendirdiği Türk modernleşmesinin gelişim sürecinde aramak gerekmektedir.¹² Atatürk’ün düşünce dünyasını, bir sentez dâhilinde inşa ettiği, günümüze kadar gelen modernleşme modelini klasik tarihî süreçleri aktararak yorumlamak mümkün olamayacağından; olgular, olaylar, şahıslar, fikirler “metodolojik anlamda çok geniş bir tarihî çerçeve içinde, Türk-Osmanlı toplumunun yapısı ve kimlik-kültür değişimi göz önünde tutularak mukayeseli bir biçimde incelenmelidir.”¹³

Görüldüğü üzere *Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör* isimli bu araştırma bizlere; Türk modernleşme sürecinin bütüncül olarak tahlilinin yapılabileceği, dönemsel karşılaştırmaların izlerinin sürülebileceği, Türk düşününün gelişiminde Ziya Gökalp – Mümtaz Turhan – Erol Güngör hattının sentezlediği geleneğin diğerlerinden farkının kavranabileceği, çok yönlü bir okuma sunmaktadır.

Kaynakça

- Black, Cyril Edwin (1989), *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, 2. Baskı, Çev., M. Fatih Gümüş, Ankara: Verso Yay.
- Dalbay, S. Ramazan ve Nazmi Avcı (2018), “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23/1.
- Ekincikli, Mustafa ve Yasemin Işık (2019), “Ebedî Şeften Millî Şefe Kimlik İnşası; Yeni Nesil Yetiştirme Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Theory and Practice in Education- Science, Experience and Knowledge*, Ed., Nebide Akpınar Dellal and S. Koch, W. Stankowski, (Contemporary Educational Research Association), Düsseldorf: Lambert Academic Publishing LAP, December-ISBN: 978-620-0-44130-0.
- Ekiz, Durmuş (2003), *Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş*, Ankara: Anı Yay.
- Ersal, Aytekin (2012), *Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Işık, Yasemin (Haziran-2020), “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp’ten Mustafa Kemal Atatürk’e Türk Kimliğinin İnşası”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (ASOS Journal)*, 8/105.
- Işık, Yasemin (2023), “Türk Modernleşme Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi (1839-1950)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı.

¹⁰ Ekincikli ve Işık, *a.g.y.*, s.267; Cevat Özyurt, “Türkiye’de Eğitim İdeolojisi ve Kimlik İnşası”, *Eğitime Bakış Dergisi*, 26, 2013, s.9-12; Işık, *a.g.m.*, s.311.

¹¹ Ekincikli ve Işık, *a.g.y.*, s.268; Işık, *a.g.m.*, s.312.

¹² Bkz., Işık, *a.g.t.*

¹³ Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s.17-18/57; Ekincikli ve Işık, *a.g.y.*, s.268; Işık, *a.g.m.*, s.312.

“Türkiye’de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör” Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme

- Kaptan, Saim (1989), *Bilimsel Araştırma ve Gözlem Teknikleri*, Ankara: Tekışık A.Ş. Web Ofset Tesisleri Yay.
- Karpat, Kemal H. (2009), *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yay.
- Metin, Celal (2011), *Emperyalist Çağda Modernleşme- Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*, Ankara: Phoenix Yay.
- Özyurt, Cevat (2013), “Türkiye’de Eğitim İdeolojisi ve Kimlik İnşası”, *Eğitime Bakış Dergisi*, 26.
- Skocpol, Theda and Margeret Somers (1980), “The Use of Comparative History in Macrosocial Inquiry”, *Comparative Studies in Society and History*, 2/22.
- Ültanır, Gürcan (2000), *Karşılaştırmalı Eğitim Bilimi- Kuram ve Teknikler*, Ankara: Eylül Yay.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2016), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yay.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntıyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Mûsikîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.